Bogdan Murgescu

Historia

ȚĂRILE ROMÂNE ÎNTRE IMPERIUL OTOMAN ȘI EUROPA CREȘTINĂ

POLIROM

Bogdan Murgescu

Ţările Române între Imperiul Otoman şi Europa creştină

POLIROM
2012

© 2012 by Editura POLIROM

www.polirom.ro
Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

ISBN ePub: 978-973-46-2565-9
ISBN PDF: 978-973-46-2566-6
ISBN print: 978-973-46-2453-9

Pe copertă: Fuga domnitorului Nicolae Mavrogheni din Bucureşti la sosirea trupelor austriece, 1789

Această carte în format digital (e-book) este protejată prin copyright şi este destinată exclusiv utilizării ei în scop privat pe dispozitivul de citire pe care a fost descărcată. Orice altă utilizare, incluzând împrumutul sau schimbul, reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea, închirierea, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiei, altele decât cele pe care a fost descărcată, revânzarea sau comercializarea sub orice formă, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepseşte penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Lectura digitală protejează mediul

Versiune digitală realizată în colaborare cu elefant.ro

BOGDAN MURGESCU este profesor doctor la Facultatea de Istorie din cadrul Universităţii din Bucureşti. Distins cu Premiul „Nicolae Iorga” al Academiei Române pentru lucrarea *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea* (1996). Alte lucrări publicate: *Istorie românească – istorie universală (600-1800)* (1994), *A fi istoric în anul 2000* (2000), *Istoria României în texte* (coord., 2001), *Revoluţia română din decembrie 1989. Istorie şi memorie* (coord., Polirom, 2007), *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Polirom, 2010) (volum distins cu Premiul „Historia Magistra Vitae”, acordat de *Jurnalul Naţional* în cadrul concursului „Cartea de Istorie”, Premiul „CriticAtac” şi Premiul „Eugeniu Carada” pentru Economie).

Lista tabelelor, figurilor şi hărţilor*

Tabelul 1. Soldul avansurilor dregătorilor din vistierie (totaluri lunare, în taleri) 114
Tabelul 2. Rambursări de credite propriu-zise (totaluri lunare, în taleri) 117
Tabelul 3. Rambursările anuale în raport cu plăţile totale către otomani 118
Tabelul 4. Distribuţia etnico-religioasă a rambursărilor anuale 119
Tabelul 5. Lista creditorilor şi rambursările totale în intervalul 1694-1703 124
Tabelul 6. Plăţi politice ale Ţării Româneşti şi Moldovei către Imperiul Otoman (echivalent tone de argint/an) 137
Tabelul 7. Cheltuielile militare la graniţa otomano-habsburgică (estimări ale mediilor anuale, echivalent tone de argint/an) 140
Tabelul 8. Valoarea totală şi balanţele comerţului pe uscat între Imperiul Otoman (incluzând statele vasale creştine) şi Europa Centrală (tone de argint) 145
Tabelul 9. Excedentele comerţului otoman (tone de argint) 147
Tabelul 10. Estimările exporturilor Ţării Româneşti pe cap de locuitor (grame de argint) 148
Tabelul 11. Transporturile de marfă pe uscat 187
Tabelul 12. Preţul comparativ al boilor în Moldova şi în nordul Germaniei în secolul al XVII-lea 198
Tabelul 13. Preţul comparativ al boilor în Moldova şi la Liov în ultimul sfert al secolului al XVII-lea 199
Tabelul 14. Exporturile de vite ale Ţării Româneşti la Braşov 211
Tabelul 15. Exporturile de vite din Transilvania spre Europa Centrală 212
Tabelul 16. Exporturile anuale de vite din Moldova spre Europa Centrală 214
Tabelul 17. Numărul de vite trimise din Ţara Românească armatei otomane la Belgrad 220
Tabelul 18. Exporturile de vite ale Ţării Româneşti şi Moldovei către Imperiul Otoman 223
Tabelul 19. Evoluţia preţului vitelor din Moldova în epoca modernă timpurie 225
Tabelul 20. Cerealele intrate în Istanbul în 1758 (*kile* de Istanbul) (înregistrările din *Zahire mühimme defterleri*) 248
Tabelul 21. Producţia de cereale a Ţării Româneşti în anii 1831 şi 1850 (ocale) 252
Tabelul 22. Suprafaţa arabilă după modul de folosinţă (mii de hectare, medii anuale) 253
Tabelul 23. Producţia anuală de cereale, pe culturi (mii de tone) 253
Tabelul 24. Exportul românesc de cereale (1861-1914) (mii de tone) 254

Tabelul 25. Exporturile româneşti de cereale (medii anuale, mii de tone) 255
Tabelul 26. Estimare a ponderii exporturilor româneşti de cereale 256
Tabelul 27. Randamentul producţiei cerealiere din România interbelică (chintale/ha) 259
Tabelul 28. Producţia de cereale ale României interbelice (milioane de tone, cifre rotunjite) 260
Tabelul 29. Exporturile de cereale a României interbelice (milioane de tone, cifre rotunjite) 260
Tabelul 30. Estimare a ponderii exporturilor româneşti de cereale 262
Tabelul 31. Producţia de cereale a României în perioada comunistă (milioane de tone, cifre rotunjite) 263
Tabelul 32. Exporturile de cereale ale României comuniste 264
Tabelul 33. Veniturile statale pe cap de locuitor 305

Figura 1. Preţul orzului în 1672 132
Figura 2. Preţurile boilor în Moldova şi în Europa Centrală 226

Harta 1. Campania otomană din 1672 pentru cucerirea Cameniţei 129
Harta 2. Exporturile româneşti de vite în epoca modernă timpurie 213

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.

Cuvânt înainte

Prezentul volum reprezintă un bilanţ de etapă. El reuneşte cercetări realizate timp de mai bine de două decenii şi jumătate cu privire la istoria Ţărilor Române la sfârşitul Evului Mediu şi în epoca modernă timpurie. Opţiunea de tinereţe pentru această arie problematică ţine, pe de o parte, de particularităţile epocii în care m-am format – în România anilor 1980 nu era posibil să înveţi să faci o cercetare onestă a trecutului istoric cu privire la epocile mai recente, şi atunci studenţii cei mai buni se refugiau în timp, focalizându-se mai ales asupra Antichităţii şi/sau a lumii medievale –, iar pe de altă parte, de înrâurirea unora dintre maeştrii care mi-au îndrumat primii paşi în cercetare, mai întâi profesorul Mihai Maxim, creator de şcoală în osmanistica românească, şi ulterior regretatul profesor Radu Manolescu. Pe de altă parte însă, secolele XV-XVIII sunt o perioadă importantă atât „în sine”, cât şi datorită fascinaţiei pe care o exercită asupra istoricilor, la noi, ca şi în alte părţi ale lumii. Sfârşitul Evului Mediu şi epoca modernă timpurie au avut un rol constitutiv în structurarea lumii în care trăim, în definirea mecanismelor sale economice, sociale şi culturale, precum şi în afirmarea primatului Europei la scară globală. Cărţile care au marcat cel mai mult scrierea istoriei în secolul XX se referă la această perioadă, astfel încât se poate spune că formarea profesională a istoricilor din zilele noastre este în mare măsură determinată de lecturile referitoare la problemele lumii medievale târzii şi moderne timpurii. Opţiunea mea pentru această perioadă istorică a fost evident consolidată de contactul livresc cu operele lui Fernand Braudel –

mai întâi cu *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* şi apoi cu *Civilizaţie materială, economie şi capitalism*; s-au adăugat ulterior şi alţi istorici importanţi, pentru mine mai ales Immanuel Wallerstein, Daniel Chirot şi Witold Kula.

În naraţiunile referitoare la istoria românilor, secolele XIV-XVII au un rol cu totul deosebit: reprezintă perioada marilor domnitori, a rezistenţei antiotomane şi a afirmării Ţărilor Române ca apărătoare ale Creştinătăţii/Europei. În România anilor 1970 şi 1980, propaganda oficială folosea masiv elemente referitoare la această perioadă pentru legitimarea regimului Ceauşescu, ceea ce făcea ca dezvăluirea complexităţii proceselor istorice de atunci să fie implicit şi un mod de a arăta că vulgata naţional-comunistă despre trecut era incompletă şi/sau chiar incorectă. Desigur, primitivismul ideologiei naţional-comuniste făcea ca în anii 1980 aproape orice manifestare de profesionalism în analiza trecutului istoric să capete un aer uşor subversiv, fără a leza însă direct regimul şi fără a antrena riscuri semnificative pentru protagonist/protagonişti. În acest context (şi nu numai), profesionalismul însemna în primul rând lectura proaspătă a izvoarelor şi respectul pentru adevărul istoric, dincolo de modul cum acesta se potrivea sau nu cu schemele istoriografiei oficiale. Temele studiilor elaborate în acea perioadă au rezultat astfel cu precădere din logica intrinsecă a cercetării, chiar dacă multora dintre ele nu le-a lipsit potenţialul polemic. Unele au atins evenimente pe care le-am considerat relevante – momentele 1481 şi 1711 în relaţiile moldo-otomane –, altele au evidenţiat determinante mai profunde ale istoriei, cum ar fi, de exemplu, impactul recesiunii secolului al XVII-lea asupra comerţului Ţărilor Române. Unele contribuţii au pornit de la dorinţa de a deconstrui poncife care-şi câştigaseră un nemeritat drept de cetate în istoriografia română – de pildă, conceptul de „monopol

comercial otoman” –, altele au răspuns exigenţelor de a studia sistematic aspecte importante ale istoriei şi de a evidenţia felul în care fundamentele economice au condiţionat evoluţiile istorice de ansamblu, inclusiv opţiunile politice şi desfăşurarea conflictelor militare. Am considerat atunci (şi consider şi acum) că acţiunea politico-militară a lui Mihai Viteazul nu poate fi înţeleasă fără cunoaşterea constrângerilor financiare cu care s-a confruntat, chiar dacă mental Mihai nu era dominat de preocuparea pentru câştigul bănesc. Pe de altă parte, analiza structurilor şi fluctuaţiilor conjuncturale ale comerţului cu vite şi cu sare mi s-a părut mult mai importantă decât ar fi fost evidenţierea unei domnii efemere şi/sau a unei campanii militare lipsite de urmări durabile. În aceeaşi logică, analiza politicii lui Ştefan cel Mare nu trebuie să se oprească la descrierea faptelor sau, eventual, a contextelor diplomatice ale diverselor sale decizii, ci să cuprindă şi implicaţiile sale asupra vieţii oamenilor de rând şi felul în care au reacţionat aceştia. Rezultatul este o istorie mai complexă, dar mai aproape atât de adevăr, cât şi de catalogul de preocupări al omului contemporan.

Nu este rostul unui cuvânt înainte să rezume conţinutul volumului pe care-l deschide. Acest conţinut se va dezvălui singur. Se cuvin însă câteva precizări. În acest volum au fost cuprinse doar o parte dintre studiile pe care le-am scris cu privire la secolele XV-XVIII. Lipsesc studiile referitoare la aspecte de strictă istorie universală, care nu atingeau decât marginal problematica românească, precum şi contribuţiile axate pe aspecte punctuale ale istoriei monetare din secolul al XVI-lea, care pot fi regăsite în esenţa lor în cartea mea *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea* (Editura Enciclopedică, Bucureşti, 1996). S-au păstrat însă studiile referitoare la impactul plăţilor către Imperiul Otoman şi la datoriile domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei înainte de 1594, care,

pe de o parte, ating probleme mai largi ale istoriei economice, sociale şi politice a Ţărilor Române, iar pe de altă parte, deschid în mod pertinent secţiunea dedicată raporturilor dintre economie, finanţe şi război. Pentru a evita un exces al repetiţiilor, în situaţiile când un articol a fost prelucrat şi/sau încorporat în studii ulterioare, am reţinut pentru republicare doar varianta cea mai completă. Totodată, pentru a uşura lectura şi a spori coerenţa de ansamblu a volumului, am grupat cele 26 de studii în 4 secţiuni tematice, primele trei referindu-se la opţiunile politice, la raporturile dintre economie şi activitatea politico-militară şi la evoluţiile comerţului, iar a patra fiind dedicată abordărilor sintetice. În fine, dar nu în cele din urmă, se cuvine să clarific relaţia dintre textele incluse în acest volum şi sintezele pe care le-am publicat deja: mai întâi, eseul *Istorie românească – istorie universală (600-1800)* (prima ediţie publicată în 1994, a doua, revăzută şi adăugită, în 1999, Editura Teora, Bucureşti) sau în volumul *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)* (Editura Polirom, Iaşi, 2010); comparativ cu aceste sinteze, studiile republicate acum conţin referinţe suplimentare la izvoare şi la literatura secundară, argumentări mai detaliate şi nuanţări ce fundamentează concluziile la care am ajuns.

Motivaţiile alcătuirii acestui volum sunt multiple. Dincolo de despărţirea de o arie tematică ce nu se mai regăseşte printre priorităţile curente ale traiectoriei mele academice şi dorinţa firească de a lăsa un bilanţ clar, cred că însemnătatea problemelor abordate justifică pe deplin republicarea acestor studii. Sper totodată ca, reunite într-un volum coerent, contribuţiile mele să suscite mai multe discuţii şi clarificări cognitive decât s-a întâmplat până acum, când ele erau împrăştiate în diverse periodice şi volume colective din ţară sau din străinătate. Progresul cunoaşterii ştiinţifice depinde – în istoriografie, la fel ca şi în

alte discipline – de confruntarea punctelor de vedere, de verificarea, confirmarea sau infirmarea de către comunitatea academică a ideilor şi (ipo)tezelor formulate. Din păcate, în ultimul timp se poate observa o evidentă atomizare a câmpului istoriografic, care este excesiv fragmentat, dominat de monologuri paralele şi lipsit tot mai mult de cultura dialogului intelectual. Volumul de faţă este şi o încercare de a anima schimbul de idei la un nivel de specialitate, de a contribui astfel la constituirea graduală a ceea ce Horia-Roman Patapievici numea o „cultură bine rânduită", structurată sub semnul echilibrului şi complementarităţii între ideile generale şi cunoaşterea specializată.

*

Datoriile de recunoştinţă acumulate pe parcursul celor mai bine de două decenii şi jumătate în care au fost elaborate studiile cuprinse în acest volum sunt numeroase.

Instituţional, un prim contact masiv cu publicaţiile de specialitate ce nu se găseau în bibliotecile din România mi-a fost facilitat de o bursă la Paris finanţată prin programul Tempus (1992). Stagii ulterioare de documentare legate (şi) de această problematică am realizat la Berlin în perioada 1998-2000, graţie unei burse Roman Herzog acordate de Fundaţia Alexander von Humboldt, pe baza unei finanţări din partea Fundaţiei Hertie, şi la Budapesta, unde în 2003 am fost senior visiting fellow al Universităţii Central-Europene şi un an mai târziu profesor invitat. În fine, dar nu în cele din urmă, trei dintre studiile cuprinse în acest volum au fost redactate în cadrul granturilor CNCSIS nr. 1486/2002 *Circulaţia metalelor preţioase şi legăturile monetare, financiare şi economice între Europa Centrală, Ţările Române şi Imperiul Otoman (secolele XVI-XVIII)* şi A_C

nr. 47/2006 *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*.

Alte datorii de recunoştinţă se referă la profesorii, colegii şi prietenii care m-au ajutat în elaborarea acestor studii şi în formarea mea ca istoric al epocii moderne timpurii. Am menţionat deja înrâurirea importantă, decisivă într-o fază iniţială, a profesorilor Mihai Maxim şi Radu Manolescu. Unchiul meu, economistul Costin Murgescu, mi-a însoţit cu interes primele cercetări din domeniul istoriei economice şi a apucat să se bucure de apariţia primelor mele publicaţii înainte de prea timpuriul său deces în 1989. Un gând de pioasă aducere aminte se îndreaptă şi spre regretaţii Alexandru Duţu şi Paul Cernovodeanu, ale căror competenţă şi generoasă susţinere au însemnat enorm pentru mine. M-au ajutat mult discuţiile aplicate cu specialişti reputaţi, ca Andrei Pippidi, Florin Constantiniu, Ştefan Ştefănescu, Şerban Papacostea, Ştefan Gorovei, Tahsin Gemil, Nagy Pienaru, Dorin Matei, Viorel Panaite, Ovidiu Ghitta, Ştefan Andreescu, Eugen Nicolae, Ernest Oberländer-Târnoveanu, Şevket Pamuk, Dariusz Kołodziejczyk, Erich Landsteiner, Almut Bues, Markus Denzel, Rositza Gradeva şi Marius Diaconescu, cu foştii mei colegi din studenţie Liviu Mitache şi Adrian Tertecel, precum şi cu foştii mei studenţi şi/sau doctoranzi, dintre care trebuie să îi menţionez pe Florentina Nitu, Mária Pakucs-Willcocks, Valentin Gheonea, Simion Câlţia, Cristian Luca, Marian Coman, Rafael Chelaru şi Dragoş Ungureanu. Trei dintre studiile incluse în acest volum au fost elaborate şi publicate iniţial în colaborare cu doamna Irina Gavrilă, cu domnul Viorel Bratosin şi cu doamna Florentina Nitu, cărora le mulţumesc atât pentru conlucrare, cât şi pentru acordul de a republica respectivele studii. Marian Coman m-a ajutat – cu competenţă şi acribie – în pregătirea pentru tipar a acestui volum, în traducerea materialelor care iniţial fuseseră redactate în

engleză, în omogenizarea aparatului critic şi în elaborarea post-scriptumurilor care însoţesc unele dintre studii. În fine, dar nu în cele din urmă, mulţumiri se cuvin familiei, care m-a susţinut de-a lungul întregii perioade, şi îndeosebi Mirelei-Luminiţa Murgescu, ea însăşi istoric, care a fost un cititor exigent al primelor mele încercări şi un stimul consecvent pentru ducerea la bun sfârşit atât a diverselor studii originare, cât şi a proiectului acestui volum.

Mulţumiri speciale se cuvin şi Editurii Polirom, în primul rând domnilor Silviu Lupescu şi Adrian Şerban, care au îmbrăţişat cu entuziasm proiectul acestui volum şi m-au susţinut în pregătirea sa.

Acestea fiind spuse, responsabilitatea pentru eventualele erori, ca şi pentru neîmplinirile acestui volum îmi revine în exclusivitate. Unele sunt cauzate de momentul în care au fost elaborate prima dată studiile incluse în această carte. Altele au la origine dificultatea de a ţine pasul cu evoluţia ulterioară a cercetărilor, mai ales că interesele mele academice au evoluat în ultimii ani spre alte probleme şi chiar epoci istorice. Acceptând aceste limite, sper ca volumul să-i stimuleze pe alţi cercetători să reia analiza ipotezelor lansate de studiile mele şi să aprofundeze unele dintre abordări, contribuind astfel la animarea dezbaterilor ştiinţifice, care sunt esenţiale pentru progresul cunoaşterii istorice.

23 decembrie 2011

Partea I

Politică, diplomaţie, atitudini

Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare[1]

Când se discută dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare, se poate observa un evident consens între istorici şi publicul iubitor de istorie: prin domnia sa îndelungată, prin victoriile sale, dar şi prin abilitatea sa politică, Ştefan a reuşit mai mult decât oricare alt domn să facă din Moldova un factor important al politicii europene a epocii sale, să-i confere prestigiu şi respectabilitate. Citatele din aprecierile lui Długosz, ale papei Sixt al IV-lea şi ale altor contemporani – pentru a nu le mai invoca pe cele ale istoricilor de mai târziu – servesc pentru a susţine aceste concluzii[2]. Atunci când se trece de la aprecierile generale într-un plan concret, istoricii insistă asupra a două elemente: capacitatea lui Ştefan de a apăra interesele Moldovei printr-un joc politic complex între cele trei mari puteri ale vremii din Europa Central-Răsăriteană – Imperiul Otoman, Ungaria şi Polonia (mult timp aflată în uniune personală cu Lituania) – şi asumarea rolului de luptător împotriva expansiunii otomane.

Relaţiile cu Imperiul Otoman

După cum am arătat mai sus, se consideră că aceste relaţii au avut un rol central în politica externă a lui Ştefan cel Mare şi, totodată, că au fost esenţialmente antagonice. Având în vedere cele de mai sus, mi se pare necesară o scurtă trecere în revistă a evoluţiei lor[3].

Când Ştefan cel Mare a cucerit tronul Moldovei, ţara plătea deja un tribut anual de 2.000 de galbeni Imperiului Otoman. Deşi Ştefan a venit la putere pe o platformă ostilă politicii unchiului său Petru Aron, această ostilitate nu a vizat în mod imediat domeniul relaţiilor cu Imperiul Otoman. Faptul nici nu ar fi fost cu putinţă, deoarece în 1457 Vlad Ţepeş, sprijinitorul principal al ascensiunii sale pe tronul Moldovei, se aliniase el însuşi politicii otomane şi plătea tribut sultanului Mehmed al II-lea. Pe de altă parte, în primii ani de domnie poziţia lui Ştefan a fost slăbită de persistenţa pericolului reprezentat de Petru Aron, iar noul domn al Moldovei nu avea nici un interes să sporească inutil rândurile adversarilor săi. În consecinţă, **din 1457 şi până în 1473, Ştefan cel Mare a evitat să repună în discuţie aranjamentul otomano-moldovean din 1455-1456 şi a plătit tribut Imperiului Otoman**.

Grija de a evita o ruptură cu otomanii nu a însemnat neglijarea urmăririi intereselor proprii. Faptul se vede cel mai bine în politica lui Ştefan cel Mare faţă de problema Chiliei. Astfel, în iunie 1462 Ştefan a atacat Chilia, participând astfel în mod obiectiv la campania otomană îndreptată împotriva lui Vlad Ţepeş, aliat cu regatul Ungariei. Vom discuta mai jos problema „ingratitudinii" lui Ştefan cel Mare faţă de Vlad Ţepeş. Acum ne vom mulţumi să reiterăm faptul – asupra căruia toţi istoricii sunt de acord – că Ştefan nu acţiona cu ţelul de a-i ajuta pe otomani, ci urmărea cucerirea Chiliei pentru sine, în virtutea faptului că această cetate aparţinuse Moldovei înainte de 1448. De altfel, Ştefan a reluat atacul asupra Chiliei în ianuarie 1465, când otomanii nu mai erau activi în zonă, reuşind să cucerească cetatea şi să o integreze stăpânirilor sale. Pe de altă parte, deşi Mehmed al II-lea avea propriile ţeluri cu privire la Chilia, şi el, şi Ştefan au ştiut să evite tensionarea inutilă a raporturilor dintre ei pe această temă, iar problema a fost rezolvată prin compromisul

sporirii tributului Moldovei de la 2.000 la 3.000 de galbeni. Ştefan a evitat ruperea făţişă a relaţiilor cu Imperiul Otoman chiar şi în primii ani ai conflictului său cu Radu cel Frumos, continuând să trimită tributul cuvenit sultanului până în anul 1473, inclusiv.

Războiul dintre Ştefan şi Mehmed al II-lea a început în toamna anului 1473, iar istoricii au deseori dificultăţi în înţelegerea şi, mai ales, în prezentarea desfăşurării evenimentului. O parte dintre dificultăţi îşi au originea într-un blocaj mental. Istoricii români sunt obişnuiţi să-i prezinte pe otomani ca agresori şi pe români ca victime atacate neprovocat – or, din punct de vedere faptic, cel care a început războiul în 1473 a fost Ştefan cel Mare, care în noiembrie 1473 l-a atacat decisiv pe Radu cel Frumos, înlocuindu-l din domnie. În acest moment, dincolo de planurile sale pe termen lung în regiunea Mării Negre şi a Dunării de Jos, Mehmed al II-lea, prins de războiul cu Veneţia, nu avea nici un interes să deschidă un nou conflict. Mai mult, într-o primă fază, Mehmed al II-lea a încercat să rezolve problema cu un angajament minim de trupe. Abia la sfârşitul verii anului 1474, după eşecul unei oferte de pace adresate lui Ştefan, a luat decizia de a-l trimite în Ţara Românească şi în Moldova pe beylerbey-ul Rumeliei cu armata care operase în Albania. Cei mai mulţi dintre istoricii români, evitând mental să tragă concluziile din faptul că războiul din 1473 a fost început din iniţiativa lui Ştefan, nu au putut discuta cu adevărat nici motivaţiile acţiunii domnului Moldovei, nici de ce acesta a ales tocmai toamna anului 1473 pentru declanşarea ostilităţilor. Observând că Ştefan a declanşat războiul „tocmai în anul când Europa putea să aibă cele mai puţine speranţe pentru o nouă cruciată”, Ştefan Gorovei a legat această opţiune politică de asumarea titlului imperial în tetraevangheliarul dăruit tot în 1473 mănăstirii Humor şi de căsătoria din 1472 cu Maria de Mangop[4]. În ceea ce mă priveşte, am

lansat ipoteza că decizia lui Ştefan, care era probabil convins de necesitatea inevitabilă a conflictului cu Imperiul Otoman, a fost grăbită de zvonurile despre o victorie a lui Uzun Hasan asupra sultanului, zvonuri care au circulat mult în Europa la sfârşitul verii şi în toamna anului 1473, în ciuda faptului că bătălia decisivă de la 10 august 1473 a fost câştigată de Mehmed al II-lea[5].

Dincolo însă de raţionamentele punctuale pe care le va fi făcut Ştefan în momentul declanşării atacului decisiv asupra lui Radu cel Frumos, războiul cu Imperiul Otoman l-a plasat în **cadrul unei largi coaliţii antiotomane**, care mai cuprindea în acel moment Veneţia, statul turcoman al „Oilor Albe” (Ak-koyunlu) şi Ungaria. Trebuie totuşi remarcat faptul că Ştefan nu a avut decât rareori iniţiativa în coordonarea acţiunilor cu aceste forţe antiotomane. Precaritatea izvoarelor care ne stau la dispoziţie nu îngăduie certitudini absolute, dar trebuie totuşi observat că ele nici nu permit postularea unui efort prea mare de coordonare din partea lui Ştefan. Astfel, atât scrisoarea circulară adresată principilor creştini după victoria de la Vaslui, cât şi solia lui Ioan Ţamblac la Veneţia şi la Roma se evidenţiază mai mult prin generalităţi decât prin expunerea unor planuri concrete[6]. Tot aici mai trebuie să evidenţiem un alt aspect. În aceste documente, care expun ideile lui Ştefan despre rosturile luptei antiotomane mai bine decât cronicile şi documentele interne, nu apare nici o referinţă la „Europa” – care de altfel nu este atestată în vocabularul politic românesc decât de la sfârşitul secolului al XVII-lea[7] –, ci doar apelul la solidaritatea de care ar trebui să dea dovadă „creştinătatea”. Chiar şi aceste apeluri la solidaritate creştină par mai degrabă pledoarii conjuncturale, menite să-i determine pe receptorii lor să întreprindă acţiuni convergente intereselor domnului Moldovei. De altfel, Ştefan însuşi nu ezitase să colaboreze cu otomanii împotriva lui Vlad Ţepeş şi

avea să colaboreze cu ei şi contra polonilor în 1497-1498. În 1502, pe baza unei bogate şi amare experienţe, Ştefan îi mărturisea doctorului Matteo Muriano că „sunt înconjurat de duşmani din toate părţile”[8], fără a mai face vreo distincţie religioasă. De aceea, credem că trebuie să manifestăm prudenţă în a considera că Ştefan a luptat împotriva turcilor pentru a apăra Europa sau Creştinătatea[9]. Chiar dacă domnul şi-a dat seama că prin acţiunile sale antiotomane susţinea în mod obiectiv interesele mai largi ale Creştinătăţii, accentuând acest aspect în corespondenţa sa diplomatică, atunci când a considerat că propriile sale interese (şi implicit ale Moldovei) nu mai erau servite de continuarea luptei antiotomane, el nu a ezitat să abandoneze presupusele interese generale ale Creştinătăţii şi să ducă o politică autocentrată, „egoistă”. Nu vom intra aici în detaliile luptelor dintre Ştefan cel Mare şi otomani, pentru care de altfel există foarte multe studii speciale. Vom rezuma doar câteva **aspecte foarte generale**.

1. Războiul început în 1473 nu a durat până în 1487-1489, după cum apare în majoritatea lucrărilor de referinţă[10], ci doar până în 1486, pacea fermă şi durabilă încheindu-se în intervalul aprilie-iulie al acestui an[11]. Mai mult, acest război a fost întrerupt de două tratate de pace, unul în primăvara anului 1480[12] şi altul în toamna anului 1481[13]. În consecinţă, ostilităţile propriu-zise au avut loc doar în anii 1473-1480, 1481 şi 1484-1486.

2. În prima sa fază (1473-1480), războiul antiotoman al lui Ştefan se înscrie în cadrul mai larg al războiului otomano-veneţian din 1463-1479. Atacată în posesiunile sale coloniale din Levant, Veneţia s-a străduit să găsească aliaţi împotriva Imperiului Otoman şi, sprijinită diplomatic de papalitate, a reuşit să atragă în luptă statul „Oilor Albe”, condus de Uzun Hasan, şi regatul Ungariei. În ceea ce priveşte intrarea în luptă a lui

Ştefan, nu avem informaţii despre vreo implicare veneţiană, stabilirea relaţiilor diplomatice dintre cele două părţi fiind ulterioară anului 1473[14]. Pe de altă parte, ştim că prin Moldova a trecut încă din 1472 o solie a lui Uzun Hasan, astfel încât am putea vorbi mai degrabă de o influenţă indirectă a Veneţiei în antrenarea Moldovei în lupta antiotomană. Cooperarea cu aliaţii nu l-a ajutat prea mult pe Ştefan. Nu a existat nici o sincronizare cu Uzun Hasan, intrarea în luptă a lui Ştefan având loc după înfrângerea acestuia la Otluk Beli, şi nici cu Veneţia. Singura putere care i-a acordat un anumit ajutor lui Ştefan a fost regatul Ungariei, atât prin cooperarea la luptele din Ţara Românească în 1474 şi 1476, cât şi prin contingentul secuiesc care a participat la victoria de la Vaslui, dar, mai ales, prin ameninţarea apropierii trupelor regatului Ungariei, care a contribuit la decizia lui Mehmed al II-lea de a se retrage din Moldova în august 1476. Pe de altă parte, din punctul de vedere al Veneţiei, acţiunea lui Ştefan a atras principalul efort militar otoman timp de doi ani şi ceva (de la sfârşitul verii anului 1474 până în 1476 inclusiv), dar nu a putut realiza o uşurare durabilă a presiunii asupra posesiunilor veneţiene, rămânând astfel doar o diversiune utilă, dar nedecisivă. De altfel, după ce un timp a acordat principala sa atenţie Moldovei (şi regiunii Mării Negre), Mehmed al II-lea a apreciat şi el că după 1476 Ştefan nu mai reprezenta un pericol imediat semnificativ, preferând să acţioneze pe alte direcţii. Dincolo de temerile lui Ştefan cu privire la o nouă expediţie otomană, dincolo de solicitările sale pentru continuarea acţiunilor coaliţiei antiotomane, după moartea lui Uzun Hasan şi după ce devenise evident că priorităţile lui Matia Corvin erau în Europa Centrală, factorii de decizie din Veneţia au considerat continuarea războiului lipsită de perspective şi au preferat să încheie pace cu otomanii la începutul anului 1479. Acest

exemplu a fost urmat şi de Ştefan un an mai târziu, chiar şi cu preţul dublării tributului de la 3.000 la 6.000 de galbeni.

3. Războiul scurt din vara-toamna anului 1481 a avut loc în contextul luptelor pentru tronul otoman între Bayezid şi Cem, încheiate cu victoria celui dintâi. Deşi în acel moment la luptele antiotomane mai participau regatul Napoli (otomanii ocupaseră în 1480 Otranto, care a fost recucerit de creştini abia în 1481) şi Ungaria, Ştefan nu a colaborat efectiv decât cu unele forţe maghiare venite din Transilvania în timpul expediţiei sale în Ţara Românească şi a preferat să încheie repede pace decât să se bazeze pe alianţe nesigure. În acest război, atât decizia lui Ştefan de a redeschide ostilităţile cu turcii, cât şi aceea de a încheia pace separată nu au fost probabil concertate cu alte state europene.

4. Doar în 1484 războiul a fost început de otomani. Bayezid al II-lea a profitat de consolidarea poziţiei sale interne şi de încheierea păcii cu Ungaria pentru a întreprinde o expediţie cu obiective limitate la ocuparea Chiliei şi Cetăţii Albe. Această campanie, deşi nu a cuprins nici o bătălie „clasică”, în câmp deschis, a fost un succes deplin pentru otomani. Ştefan a încercat să reacţioneze cu sprijinul Poloniei, chiar şi acceptând omagiul umilitor de la Colomeea din 1485, dar, confruntat cu atacuri otomane repetate în 1485 şi 1486 şi cu riscul pierderii unei părţi din sprijinul intern în favoarea unor eventuali pretendenţi şi constatând totodată modestia sprijinului polon, a acceptat din nou să încheie pace separată în primăvara-vara anului 1486. După această dată, deşi Ştefan ar fi dorit neîndoielnic să recupereze Chilia şi Cetatea Albă, el a preferat să păstreze pacea cu otomanii până la moartea sa în 1504[15] şi chiar a colaborat cu aceştia împotriva Poloniei în 1497-1498.

5. În concluzie, confruntarea militară cu Imperiul Otoman a ocupat doar un segment din domnia lui Ştefan cel Mare. Cronologic, perioadele

în care Ştefan a plătit tribut Imperiului Otoman (1457-1473, 1480-1481, 1482-1484, 1486-1504) au depăşit cu mult perioadele de confruntare directă. Totuşi, distrugerile materiale şi pierderile umane suferite în cadrul acestui război au fost relativ mari, subminând capacitatea de apărare a Moldovei şi determinându-l pe Ştefan cel Mare să accepte încheierea relativ rapidă a înţelegerilor de pace în 1481 şi 1486.

6. În lipsa unor izvoare explicite pe această problemă, procesul de pierdere a iluziilor pe care Ştefan le va fi nutrit iniţial cu privire la perspectivele de succes ale luptei antiotomane este imposibil de reconstituit în detaliu. Putem postula că momente importante ale acestui proces au fost experienţa militară a anului 1476 (deşi campania lui Mehmed al II-lea a eşuat finalmente, ea a dezvăluit vulnerabilitatea Moldovei şi limitele angajamentului societăţii moldoveneşti la lupta antiotomană[16]), pacea separată încheiată în 1479 de Veneţia cu Imperiul Otoman, angajamentul clar al Ungariei lui Matia Corvin spre Europa Centrală (care însemna implicit abandonarea oricăror proiecte antiotomane de anvergură), defecţiunile succesive ale lui Laiotă Basarab, Basarab Ţepeluş şi Vlad Călugărul şi ineficacitatea alianţei cu Polonia din 1485-1486. În aceste condiţii, mitul „testamentului politic” al lui Ştefan cel Mare – care a fost indubitabil o invenţie cronicărească[17] – nu contrazice totuşi complet realitatea istorică. Ştefan nu avea cum să-l îndemne pe fiul său Bogdan să se închine turcilor, de vreme ce el însuşi plătise tribut încă de la începutul domniei şi în cea mai mare parte a ei. Totuşi, nu este mai puţin adevărat că, în ultima etapă a vieţii sale, Ştefan era lipsit de iluzii cu privire la capacitatea de luptă antiotomană a puterilor creştine şi nu era deloc dispus să rişte angajarea în proiecte îndreptate împotriva Imperiului Otoman.

Relaţiile cu Ţara Românească

În general, relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească au fost legate de raporturile sale cu Imperiul Otoman, având însă şi momente când s-au conturat independent de factorul otoman. Contrar mitologiei istorice de inspiraţie naţionalistă, relaţiile dintre Moldova şi Ţara Românească au cunoscut – în timpul lui Ştefan, precum şi pe ansamblul secolelor XIV-XV – **doar puţine momente de colaborare**, fiind mult mai frecvent conflictuale[18]. La originea acestor conflicte au stat atât concurenţa dintre drumurile comerciale „muntenesc” şi „moldovenesc”, cât şi disputele teritoriale pentru regiunile de graniţă şi divergenţele izvorâte din momentele când cele două state româneşti se aliniau politic unor mari puteri aflate în rivalitate reciprocă.

În ceea ce-l priveşte pe Ştefan, el a cucerit tronul Moldovei cu ajutorul domnului Ţării Româneşti, Vlad Ţepeş. *Letopiseţul de la Putna nr. 1* menţionează: „În anul 6965 [1457], luna aprilie 12 în joia mare [eronat, corect ar fi fost marţea mare], Ştefan voievod, fiul lui Bogdan voievod, a venit de la munteni şi a dobândit întâia biruinţă asupra lui Aron voievod, pe Siret în tină, la Doljeşti”[19]. Izvoarele nu ne oferă alte informaţii concrete cu privire la momentul şi condiţiile în care s-a stabilit legătura dintre Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare. Pe de altă parte, după 1457, politica celor doi domnitori a evoluat pe coordonate diferite, atât în ceea ce priveşte relaţiile cu marile puteri din regiune – regatul Ungariei, Imperiul Otoman –, cât şi în ceea ce priveşte raporturile bilaterale. Aceste evoluţii divergente au condus la o **situaţie conflictuală**, Ştefan atacând în 1462 Chilia şi – se pare, dar informaţiile de epocă sunt neclare – regiunile de graniţă ale Ţării Româneşti. Această situaţie a fost deseori discutată în termeni morali, istoricii români încercând fie să justifice „ingratitudinea”

lui Ştefan prin interesele obiective ale Moldovei („Realpolitik”), fie negând existenţa conflictului sau încercând să-l treacă sub tăcere[20]. În ceea ce ne priveşte, credem că judecarea acţiunii voievodului Moldovei pe criterii morale este tributară unei concepţii romantice, potrivit căreia între Ştefan cel Mare şi Vlad Ţepeş ar fi existat relaţii de prietenie şi chiar o anumită solidaritate de vârstă, de status şi de simţire românească. În izvoarele de epocă însă, nu avem nici un fel de indicii despre o asemenea relaţie sufletească, ce rămâne mai degrabă o mostră de „imaginar” istoric.

Relaţiile lui Ştefan cu Ţara Românească au continuat să fie reci şi după înlocuirea lui Ţepeş cu Radu cel Frumos, ceea ce arată că diferendul nu avea motivaţii personale, ci politice. Pe de altă parte, după ce a cucerit Chilia în 1465, s-a asigurat în privinţa Ungariei (prin victoria de la Baia din 1467 şi mai ales prin angajarea lui Matia Corvin spre Europa Centrală prin campania împotriva regelui George Podebrad al Cehiei începută în 1468) şi l-a eliminat pe Petru Aron, Ştefan a decis să treacă la **acţiuni deschise împotriva Ţării Româneşti**[21]. Specificul atacului lui Ştefan (februarie 1470), arderea Brăilei, a Oraşului de Floci şi a părţii răsăritene a Ţării Româneşti[22], pare să indice voinţa domnului Moldovei de a elimina atât concurenţa „drumului muntenesc”, cât şi orice posibile baze muntene de atac în direcţia Chiliei. În anii următori conflictul a escaladat, culminând cu înlocuirea din domnie a lui Radu cel Frumos şi cu capturarea familiei sale în noiembrie 1473. Pe de altă parte, dacă în anii 1470-1472 conflictul moldo-muntean fusese localizat – Mehmed al II-lea evitând să se implice făţiş în disputa dintre cei doi tributari, iar Ştefan evitând să-i bruscheze pe otomani –, din toamna anului 1473 raporturile moldo-muntene au fost subsumate conflictului mai larg dintre Moldova şi Imperiul Otoman. După cum bine se ştie, încercările lui Ştefan de a instala pe tronul Ţării Româneşti domni cooperanţi în lupta antiotomană

au eşuat. Atât Laiotă Basarab, cât şi Basarab Ţepeluş şi Vlad Călugărul au preferat să coopereze cu otomanii, iar Vlad Ţepeş nu s-a putut menţine, fiind ucis la puţin timp după începutul celei de-a treia domnii. În toate aceste episoade, cruzimile nu au lipsit de o parte şi de alta, Ştefan executându-i pe pârcălabii munteni care au apărat cetatea de la Teleajen (octombrie 1474)[23], iar muntenii măcelărind micul detaşament moldovean lăsat pe lângă Vlad Ţepeş (decembrie 1476). Resentimentele au fost durabile de ambele părţi. Letopiseţele moldoveneşti scriu despre „muntenii hicleni”[24], în timp ce boierii munteni răspund în termeni injurioşi îndemnurilor de raliere ale lui Ştefan:

> „De la toţi boierii brăileni şi de la toţi cnezii şi de la toţi rumânii, scriem ţie, domnului moldovenesc, Ştefane voievod. Ai tu oare omenie, ai tu minte, ai tu creieri de-ţi prăpădeşti cerneala şi hârtia pentru un copil de curvă, fiul Călţunei, şi zici că-ţi este fiu? Dacă ţi-e fiu şi vrei să-i faci bine, atunci lasă-l să fie după moartea ta domn în locul tău, iar pe mumă-sa ia-o şi ţine-o să-ţi fie doamnă; cum au ţinut-o în ţara noastră toţi pescarii din Brăila, ţine-o şi tu să-ţi fie doamnă. Şi învaţă-ţi ţara ta cum să te slujească, iar de noi să te fereşti; căci de cauţi duşman, ai să-l găseşti. Şi aşa să ştii: domn avem, mare şi bun, şi avem pace din toate părţile; şi să ştii că toţi pe capete vom veni asupra ta şi vom sta pe lângă domnul nostru Basarab voievod, măcar de-ar fi să ne pierdem capetele”[25].

În mod evident, **ostilitatea dintre Moldova şi Ţara Românească a sporit în timpul domniei lui Ştefan cel Mare**, iar perioada de pace de după 1486 nu credem că a putut stinge animozităţile acumulate, care de altfel aveau să răbufnească şi în secolul al XVI-lea.

Relaţiile cu Ungaria şi Polonia[26]

1. Regatele vecine ale Ungariei şi Poloniei[27] au fost puteri de care domnul Moldovei a trebuit să ţină cont de-a lungul întregii sale domnii. Ambele

regate aveau vechi pretenţii de suzeranitate asupra Moldovei, iar Ştefan, deşi a acceptat uneori să se recunoască vasal al unuia sau al celuilalt, a căutat permanent să evite transformarea vasalităţii într-o dependenţă efectivă. Pentru aceasta, Ştefan s-a folosit de vechea rivalitate ungaro-polonă, ca şi de faptul că lungi perioade de timp cele două regate au avut alte direcţii prioritare de acţiune politică. De aceea, pentru el deosebit de importantă a fost **evitarea unei posibile înţelegeri polono-ungare**. Cât timp în Ungaria a domnit Matia Corvin (1458-1490), riscurile în acest sens au fost reduse. În schimb, în 1490 a existat riscul ca moştenitorul prezumtiv al coroanei polone, Ioan Albert, să ajungă şi rege al Ungariei, ceea ce a generat o acţiune febrilă din partea lui Ştefan, atât prin contacte succesive cu ceilalţi doi candidaţi (Maximilian I de Habsburg şi regele Cehiei Vladislav Jagiello) şi cu marii nobili ai regatului Ungariei, cât şi prin acţiunea militară directă împotriva Poloniei.

2. **Obiectivele politice ale lui Ştefan în raport cu Ungaria şi cu Polonia** au fost complexe. Într-o primă fază, pentru el a fost prioritară contracararea acţiunilor subversive ale lui Petru Aron, refugiat mai întâi în Polonia, iar apoi, după ce prin tratatul de la Overchelăuţi Ştefan a obţinut îndepărtarea sa din acest regat, în Ungaria. Pe de altă parte, Moldova avea litigii teritoriale cu ambele regate, iar Ştefan a înţeles să profite de conjuncturile favorabile pentru a încerca să tranşeze în favoarea sa aceste diferende, ocupând Chilia în 1465 şi parţial Pocuţia în 1490, ceea ce însemna şi asumarea riscului unor conflicte de anvergură cu cele două regate. În fine, Ştefan a încercat să obţină sprijinul celor două regate, atât unul împotriva celuilalt, cât şi de la fiecare dintre ele împotriva Imperiului Otoman. Succesele sale în această din urmă privinţă au fost mai degrabă parţiale. Asistenţa polonă împotriva Ungariei în 1467-1468 a fost utilă diplomatic, dar nesemnificativă militar. Sprijinul militar polon

împotriva otomanilor a fost obţinut abia în 1485, cu preţul depunerii personale a omagiului de vasalitate la Colomeea, şi s-a dovedit cu totul insuficient pentru obiectivul lui Ştefan, recuperarea Chiliei şi Cetăţii Albe. Cooperarea cu Ungaria a fost mai eficientă, atât în luptele antiotomane din 1474-1480 şi 1481[28], cât şi în timpul campaniei polone din 1497, când sosirea unei armate ungare sub comanda lui Bartolomeu Drágffy a contribuit la decizia lui Ioan Albert de a se retrage din faţa Sucevei.

3. Deşi raporturile lui Ştefan cu Ungaria şi cu Polonia au fost deseori încordate, **fazele de conflict acut** cu cele două regate nu au fost totuşi prea îndelungate: 1465-1468 cu Ungaria şi 1497-1499 cu Polonia. În ambele situaţii, Ştefan a reuşit să iasă biruitor în confruntările militare decisive – Baia (1467) şi, respectiv, Codrii Cosminului (1497) –, a întreprins campanii de represalii menite să le arate oponenţilor săi că războiul este nerentabil, dar a ştiut totodată să evite prelungirea conflictelor. Chiar dacă în cazul conflictului cu Matia Corvin reglementarea formală a relaţiilor s-a realizat abia în 1475, la şapte ani după încetarea practică a ostilităţilor militare, iar în cazul războiului cu Polonia tratatul de pace din 1499 (semnat de Ioan Albert la Cracovia şi ratificat de Ştefan la Hârlău) nu a pus capăt disputelor „pe scară redusă” pentru controlul asupra Pocuţiei, per total putem aprecia că în relaţiile lui Ştefan cel Mare cu regatele Ungariei şi Poloniei perioadele de încordare politică au fost mult mai îndelungate decât cele de conflict făţiş. De altfel, momentele de încordare nu au lipsit nici în perioadele când Ştefan recunoştea suzeranitatea regelui Cazimir al IV-lea al Poloniei, dar evita cu grijă ca această dependenţă formală să antreneze concesii practice din partea sa. Or, tocmai în fazele de conflict mocnit – sau chiar ascuns – a ieşit în evidenţă măiestria politică a lui Ştefan. Pe de o parte, el a ştiut să

întreţină ambiguităţile în raporturile cu regatele vecine, iar pe de altă parte, a căutat să profite de problemele pe care acestea le aveau în alte părţi ale stăpânirilor lor. Astfel, în timpul disputelor cu Matia Corvin, domnul Moldovei a căutat să intre în legătură cu regele Cehiei George Podebrad (1458-1471), iar în diferendele cu Polonia el a folosit relaţiile sale cu Rusia lui Ivan al III-lea (1462-1505), cu tătarii din Crimeea şi chiar cu Imperiul Otoman.

4. **Per total, Ştefan a reuşit să consolideze poziţiile Moldovei în raport cu ambele regate vecine**. Astfel, la sfârşitul domniei sale el era formal vasal al regelui Vladislav al II-lea al Ungariei, dar fără ca această vasalitate să antreneze constrângeri politice reale. Totodată, el continua să stăpânească domeniile Ciceu şi Cetatea de Baltă, primite încă de la Matia Corvin. În raport cu Polonia, Ştefan se eliberase complet de legătura de vasalitate şi în 1502 ocupase finalmente Pocuţia, litigiul teritorial făcând însă în continuare obiectul unor complicate încercări de mediere ale delegaţilor regelui Ungariei.

Orizonturile mai îndepărtate ale politicii lui Ştefan cel Mare

Anvergura politică a lui Ştefan cel Mare reiese şi din amplitudinea relaţiilor politice externe pe care le-a înnodat. El nu s-a limitat la puterile vecine Moldovei, ci şi-a extins aria de acţiune politico-diplomatică şi în alte regiuni, mai mult sau mai puţin îndepărtate.

O poziţie intermediară are din acest punct de vedere **lumea tătărească**. Hoarda de Aur dominase spaţiul dintre Carpaţi şi Nistru în a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi în prima jumătate a secolului al XIV-lea, după care intrase în declin, iar după cucerirea de către lituanieni a

celei mai mari părţi a Ucrainei încetase să mai fie vecină nemijlocit cu nou-constituitul stat Moldova. În secolul al XV-lea, Hoarda de Aur se afla într-un proces de treptată dezagregare, cea mai importantă fiind pentru Moldova apariţia unui hanat independent al Crimeii[29]. În consecinţă, de la mijlocul secolului al XV-lea şi până în 1502, rivalitatea dintre hanii Hoardei de Aur (menţionată în unele izvoare şi sub denumirea Hoarda Mare) şi hanii din Crimeea a fost elementul principal care a structurat raporturile politice din stepele nord-pontice. Totodată, conflictul intertătăresc s-a împletit cu conflictul dintre Lituania (susţinută de Polonia) şi Moscova, variaţiile de alianţe stabilizându-se finalmente într-un parteneriat crimeano-moscovit împotriva Hoardei de Aur şi a Uniunii polono-lituaniene. Pe de altă parte, în această constelaţie de forţe au interferat şi otomanii, care în 1475 au ocupat Caffa şi au reuşit apoi să-şi instaureze suzeranitatea asupra hanatului Crimeii, transformându-l într-un preţios auxiliar militar şi politic.

Complexitatea relaţiilor lui Ştefan cel Mare cu tătarii se lasă doar treptat şi incomplet reconstituită[30]. Astfel, în 1469 şi 1471 Ştefan a reuşit să zdrobească două raiduri tătăreşti, primul venit din Hoarda Mare, al doilea din Crimeea. În 1472, căsătoria lui cu Maria de Mangop a fost însoţită de o anumită apropiere de hanul Mengli Ghirai al Crimeii (1468-1475, 1478-1515), care în acel moment se plasa pe poziţii antiotomane. După înlăturarea temporară de la putere a lui Mengli Ghirai şi alinierea Crimeii la politica otomană, Ştefan cel Mare a beneficiat în 1476 de atacul Hoardei de Aur asupra Crimeii, care i-a şi obligat pe tătarii conduşi de Eminek Mirza să se înapoieze din expediţia pe care o începuseră împotriva Moldovei, la solicitarea lui Mehmed al II-lea. Cooperarea antiotomană a Hoardei de Aur a fost însă doar episodică, iar situaţia din Crimeea s-a stabilizat prin înţelegerea dintre otomani şi Mengli Ghirai,

care a fost reinstaurat ca han în 1478. Ştefan a trebuit să tragă concluziile acestei situaţii şi, mai ales după normalizarea raporturilor sale cu Imperiul Otoman, relaţiile cu Crimeea au fost foarte bune. Astfel, Ştefan s-a alăturat alianţei dintre Ivan al III-lea şi Mengli Ghirai, folosind-o în disputele sale cu Polonia, promiţând chiar sprijin în disputele dintre Crimeea şi Hoarda de Aur. De altfel, în 1502, Mengli Ghirai a înfrânt în mod decisiv Hoarda de Aur.

Dimensiunea pontică a politicii lui Ştefan cel Mare[31] nu se reduce numai la relaţiile cu tătarii. Ea cuprinde şi raporturile cu genovezii de la Caffa. Acestea fuseseră tensionate încă din timpul domniei lui Petru Aron, când moldovenii, profitând de slăbirea de ansamblu a poziţiilor genoveze după ocuparea Constantinopolului de către otomani, au ocupat în 1454 castelul de la „Illice” (Lerici), aflat în apropiere de vărsarea Niprului în Marea Neagră. Ştefan cel Mare a continuat în această privinţă politica lui Petru Aron, păstrând Lerici şi afirmând fără menajamente interesele Moldovei în raport cu genovezii. Interesul pentru această regiune – totodată politic şi economic – a sporit odată cu căsătoria domnului Moldovei cu Maria de Mangop. Micul principat de la Mangop a fost pentru Ştefan o placă turnantă în extinderea raporturilor sale externe, atât spre lumea tătărească, cât şi spre Persia stăpânită de Uzun Hasan. Pe de altă parte, în momentul în care otomanii au atacat Crimeea, ocupând Caffa şi vasalizând atât hanatul tătar, cât şi micul principat de Mangop, Ştefan nu a ezitat să organizeze o mică expediţie navală care a adus temporar principatul de Mangop în stăpânirea cumnatului său Alexandru. Totuşi, Imperiul Otoman depăşea Moldova în capacitatea de a-şi proiecta puterea pe ţărmurile nordice ale Mării Negre, fapt dovedit de căderea definitivă a Mangopului sub stăpânire otomană la sfârşitul anului 1475. De altfel, întărirea controlului otoman în regiunea pontică i-a lăsat tot mai puţin

spaţiu de manevră lui Ştefan şi a fost încununată de cucerirea Chiliei şi Cetăţii Albe de către Bayezid al II-lea în 1484. După această dată, Moldova a încetat să mai fie propriu-zis o putere pontică, fără ca aceasta să însemne însă încetarea relaţiilor diplomatice cu tătarii din Crimeea sau stingerea însemnătăţii economice a comerţului prin Marea Neagră.

Regiunea pontică a fost unul dintre punctele de întâlnire dintre interesele lui Ştefan cel Mare şi **Uzun Hasan (1453-1478)**, al cărui stat al „Oilor Albe" stăpânea Persia şi încercase înainte de 1461 să protejeze Trapezuntul în faţa expansiunii otomane. Trebuie totuşi remarcat faptul că iniţiativa stabilirii relaţiilor reciproce a venit de la Uzun Hasan în contextul angajării acestuia în războiul antiotoman şi că, până în prezent, nu este cunoscută vreo solie a lui Ştefan cel Mare la Tabriz, contactele fiind realizate doar prin solii lui Uzun Hasan în Europa[32].

Apropierea lui Ştefan cel Mare de **Moscova lui Ivan al III-lea**[33] s-a produs relativ târziu, prin căsătoria lui Ivan, fiul marelui cneaz, cu Olena, fiica lui Ştefan cel Mare, în ianuarie 1483. Trebuie totuşi remarcat faptul că legăturile dinastice erau mai vechi, prima soţie a lui Ştefan, Evdochia – fiica lui Olelko, cneaz de Kiev şi exponent politic al boierimii ortodoxe în cadrul Marelui Ducat al Lituaniei –, fiind înrudită şi cu familia marilor cneji de Moscova. Dacă iniţial folosul politic al încuscririi moscovite a fost mai degrabă limitat, după deteriorarea raporturilor lui Ştefan cu Polonia în 1490 relaţia a căpătat forma unei cooperări efective împotriva Poloniei şi Lituaniei. Pe de altă parte, după separarea în 1492 a Lituaniei de Polonia, atât Ivan al III-lea, cât şi Ştefan cel Mare au căutat să încurajeze adoptarea de către Marele Ducat al Lituaniei a unei politici autonome faţă de Polonia, iar fiica lui Ivan al III-lea a fost chiar căsătorită cu Alexandru, marele duce al Lituaniei. Când raporturile lituaniano-moscovite s-au deteriorat, Ştefan cel Mare nu a ezitat să trimită soli

încercând – fără succes – o mediere între cele două părţi. Pe de altă parte, când Ivan al IV-lea a solicitat cooperarea lui Ştefan în războiul deschis cu Alexandru, care în 1501 devenise şi rege al Poloniei, domnul Moldovei a evitat angajarea în luptă; explicaţiile acestui refuz trebuie căutate atât în deteriorarea relaţiilor de familie – Olena, rămasă de timpuriu văduvă, şi fiul ei Dimitrie au fost îndepărtaţi de la moştenirea tronului şi aruncaţi în închisoare de către Ivan al IV-lea, care l-a privilegiat pe Vasile, fiul său din căsătoria cu Sofia Paleolog –, cât şi în intenţia lui Ştefan de a profita de conflictul dintre Polonia-Lituania şi Moscova pentru a obţine recunoaşterea din partea lui Alexandru a apartenenţei Pocuţiei la Moldova.

Comparativ cu spaţiul pontic şi est-european, legăturile politice ale lui Ştefan cu **lumea central- şi vest-europeană** par să fi fost mai puţin intensive. Contactele cu George Podebrad, rege al Cehiei şi adversar al lui Matia Corvin, au fost stingherite de distanţe şi, uneori, chiar de oprirea solilor lui Ştefan în Polonia. În ceea ce priveşte papalitatea şi Veneţia, interesul lor pentru Moldova lui Ştefan a crescut abia în 1473, când emisarii papali şi veneţieni se străduiau să lărgească în spaţiile pontice coaliţia antiotomană[34]. Participarea lui Ştefan la războiul antiotoman a determinat intensificarea relaţiilor diplomatice atât prin două solii succesive trimise de Ştefan la Veneţia şi la Roma în 1476 şi 1477, cât şi prin trimiterea de către veneţieni a lui Emanuele Gerardo cu misiunea de a rezida pentru mai multă vreme pe lângă domnul Moldovei (1476). Totuşi, colaborarea antiotomană a fost finalmente un eşec, Veneţia şi apoi Moldova fiind silite să încheie pace cu otomanii în 1479 şi, respectiv, în 1480. După aceasta, interesul Veneţiei pentru Moldova a cunoscut un recul de două decenii, fiind activat abia în contextul războiului cu Imperiul Otoman din 1499-1502. În acest context, factorii decizionali de

la Veneţia au început să ia în calcul eventuala participare a Moldovei la o coaliţie antiotomană, dar nu au luat iniţiativa unei relaţii directe, preferând să trateze cu regele Ungariei. Totuşi, după ce la începutul anului 1501 o solie exploratorie a lui Ştefan a ajuns la Veneţia şi apoi la Roma, veneţienii au răspuns trimiţând pe lângă domnul Moldovei pe doctorul Matteo Muriano, care, pe lângă rosturile medicale, avea şi misiunea de a fi un fel de agent politic. Nu s-a ajuns însă la o colaborare efectivă împotriva Imperiului Otoman, deoarece Ştefan a evitat angajarea în lupta împotriva otomanilor, iar Veneţia a preferat şi ea să încheie pace cu sultanul (tratat acordat de Bayezid al II-lea în decembrie 1502 şi ratificat de doge în mai 1503). În fine, dar nu în cele din urmă, Ştefan a avut contacte şi cu Maximilian I de Habsburg, îndeosebi în contextul candidaturii acestuia la tronul Ungariei după moartea lui Matia Corvin (1490)[35]. Legăturile cu lumea germană nu erau doar politice, ci şi comerciale, iar în 1502, o solie a lui Ştefan sosea la Nürnberg pentru a solicita trimiterea unui medic, prilej cu care aducea şi o cronică în limba germană a Moldovei[36].

Această enumerare sugerează totodată şi **limitele geografice ale acţiunilor politice** ale lui Ştefan cel Mare. Astfel, din informaţiile existente, el nu pare să fi avut relaţii cu nici unul dintre statele din Europa Apuseană şi Nordică, nici cu Egiptul mameluc, deşi acesta ar fi putut fi un partener interesant, purtând un război cu otomanii în 1485-1491, război care, de altfel, a stimulat disponibilitatea lui Bayezid al II-lea de a încheia pace cu Ştefan în 1486.

Pe de altă parte, practica diplomatică şi experienţa acumulată de-a lungul timpului au condus la **extinderea treptată a orizontului politic al lui Ştefan**. Două repere sunt sugestive în acest sens. Astfel, scrisoarea circulară trimisă principilor creştini la 25 ianuarie 1475, după victoria de

la Vaslui, era adresată generic „către coroana Ungariei şi către toate ţările, în care va veni această prezentă scrisoare”[37], ceea ce trădează o anumită precaritate a cunoştinţelor de geografie politică ale domnului Moldovei. Treptat, informaţiile s-au acumulat şi mintea iscoditoare a lui Ştefan l-a îndemnat să ceară mereu ştiri din diverse zone pe care le considera de interes şi să-i chestioneze cu o vie curiozitate pe negustorii şi solii care ajungeau la curtea sa. Lărgirea intereselor este evidentă, astfel încât în 1502, când o solie a sa mergea la Nürnberg, după ce alta ajunsese la Veneţia şi la Roma, Ştefan era deja informat destul de precis nu numai despre prăbuşirea Hoardei de Aur, ci şi despre ascensiunea Safavizilor în Persia[38]. De altfel, studiul sistematic al corespondenţei sale diplomatice relevă siguranţa de sine pe care a dobândit-o treptat Ştefan cel Mare, precum şi inteligenţa şi amprenta personală inconfundabilă a scrisorilor sale[39] – într-un cuvânt, personalitatea sa cu totul excepţională în contextul epocii.

Concluzii

Prin multitudinea informaţiilor acumulate şi a relaţiilor politice stabilite, Ştefan cel Mare i-a depăşit pe toţi domnii români anteriori, conducând **o politică externă de o anvergură fără precedent pentru Moldova**. Experienţa acumulată, chiar dacă nu a eliminat cu totul componenta colerică a temperamentului său[40], i-a îngăduit lui Ştefan să manevreze cu abilitate şi pragmatism în raporturile internaţionale şi să salvgardeze interesele esenţiale ale Moldovei în conjuncturi dificile. Deşi nu a putut împiedica deteriorarea poziţiei Moldovei în raport cu Imperiul Otoman, Ştefan cel Mare a reuşit să consolideze această poziţie în raport cu

Ungaria şi Polonia, lăsând la moarte o Moldovă mai întinsă şi mai prosperă decât fusese în momentul înscăunării sale. Comparativ cu cei mai mulţi dintre contemporani, precum şi cu predecesorii şi cu urmaşii săi pe tronul Moldovei, bilanţul său politic este net superior. Respectul contemporanilor dovedeşte recunoaşterea largă a personalităţii sale[41]. Cum însă, pe lângă bilanţul faptic, sentimentele supuşilor sunt criteriul esenţial după care se cuvine să fie judecate meritele unui monarh, relatarea din 1502 a doctorului Matteo Muriano – „Cât despre sus-numitul domn, el este un om foarte înţelept, vrednic de multă laudă, iubit mult de supuşii săi, pentru că este îndurător şi drept, veşnic treaz şi darnic”[42] – ne arată că Ştefan a binemeritat calificativul „cel Mare”.

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Studii şi articole de istorie*, vol. 69, 2004, pp. 5-20.
2. Pentru ansamblul domniei lui Ştefan, de referinţă rămâne, în ciuda dimensiunilor reduse, Papacostea 2003 (prima ediţie – în limba engleză – în 1975). Tot un text redactat de Şerban Papacostea (Papacostea 1982a, republicat în Papacostea 2001: 139-178) stă la baza capitolului referitor la Ştefan cel Mare din tratatul Academiei (*IR* 2001: IV, 364-400). Paternitatea textului este demonstrată în Papacostea 2002. Alte aspecte ale plagiatului şi ponderea sa de ansamblu în cadrul redactării tratatului rămân încă insuficient clarificate. Dintre lucrările mai vechi, întotdeauna de consultat cu folos sunt Iorga 1978 (prima ediţie 1904), Berza 1964 şi, absolut remarcabil, Panaitescu 1992.
3. Gorovei 1980; Gemil 1991.
4. Gorovei 1979: 145-149. Mai nou, problema a fost reluată de Şimanschi, Agache 1998.
5. Murgescu 1999a: 134.
6. Textele relevante au fost publicate în Bogdan 1913: II, 319-321, 348-350, şi republicate în Murgescu 2001a: 130-132. Pentru analiza lor, vezi Mihăilă 1972.
7. Primul domn care invocă apartenenţa la „Europa” a fost Constantin Brâncoveanu în 1707 (Pippidi 2000: 140-141). Vezi şi Duţu 1999.
8. *Călători* 1968: I, 148-149.
9. Un exemplu de adoptare necritică a retoricii diverselor izvoare de epocă, precum şi a opiniilor unor istorici romantici, la Rezachevici 2001: 62-63 şi 211-225.
10. Papacostea 2003: 57 şi Papacostea 2001: 168-169.
11. Ultimul cuvânt în această problemă în Pienaru 1998.

12. Textul tratatului, şocant prin tonul umilitor pentru domnul Moldovei, a fost publicat mai întâi în 1945 de Aurel Decei şi republicat ulterior în mai multe rânduri, ultima dată în Murgescu 2001a: 137-138. Deşi contestată de unii istorici, autenticitatea acestui tratat nu mai este pusă la îndoială.
13. Murgescu 1985.
14. Mai nou pe această temă, Denize 1995: 77-149, Niculescu 1998 şi, mai ales, Cristea 2004.
15. Ideea că Moldova s-ar fi implicat oarecum în lupta antiotomană în timpul războiului otomano-veneţian din 1499-1502, susţinută recent de Eugen Denize (Denize 1995: 150-174), se bazează practic numai pe surse veneţiene, care probabil reflectă mai mult bursa zvonurilor decât realitatea de pe teren. A se confrunta cu raportul din Moldova al lui Matteo Muriano (*Călători* 1968: I, 144-154).
16. Un element important în desfăşurarea campaniei din 1476 a fost refuzul unei mari părţi a „oştirii celei mari" de a rămâne sub arme. Astfel, în momentul când armata otomană se apropia de Dunăre, o mare parte dintre oştenii lui Ştefan au solicitat să fie lăsaţi la vetre sub pretextul de a vedea ce s-a întâmplat cu familiile lor cu prilejul atacului tătăresc din acele zile. Iată evenimentele povestite într-o scrisoare contemporană: „Printre ai săi nu lipsiră cârtelile, căci îl urmau în luptă de două luni, în vreme ce tătarii le robeau femeile şi copiii; iar când prinse de veste că unii plecau pe ascuns, având temere că de-or pleca aşa din luptă, n-ar mai putea pe urmă a-i avea cu sine, ţinând sfat cu boierii săi, le dădu slobozire ca la vreo cincisprezece zile, dară aşa că erau ţinuţi a se întoarce la Dunăre după acel răgaz, cu merinde"; de observat faptul că războinicii lăsaţi la vatră nu s-au mai întors la oaste aşa cum se angajaseră (*Războieni* 1977: 194-195 şi comentariile lui Manole Neagoe la pp. 71-72).
17. „Testamentul politic" nu apare în cronicile slavone, ci doar în letopiseţul lui Grigore Ureche, scris în al doilea sfert al secolului al XVII-lea, deci la peste un secol de la evenimente; textul încă succinct al lui Ureche a fost amplificat treptat de Neculce şi mai ales de Dimitrie Cantemir, căpătând forma literară clasică în drama *Apus de soare* de Barbu Ştefănescu Delavrancea. „Dosarul" mitului a fost publicat de noi în Murgescu 2001a: 135-137.
18. Cristea 1998: 150-151. Asupra relaţiilor moldo-muntene în vremea lui Ştefan, vezi şi Radvan 2003.
19. Panaitescu 1959: 49. Informaţia apare şi în cronica moldo-germană (Panaitescu 1959: 28), dar lipseşte din letopiseţul anonim al Moldovei (Panaitescu 1959: 15), din *Letopiseţul de la Putna nr. 2* (Panaitescu 1959: 61), din traducerea românească a letopiseţului de la Putna (Panaitescu 1959: 70), precum şi din mult mai succintele cronici moldo-rusă, moldo-polonă şi sârbo-moldovenească. Un studiu comparativ al informaţiilor şi atitudinilor cronicilor moldoveneşti despre Ţara Românească ar putea aduce multe lucruri interesante în atenţia istoricilor.
20. Recent, problema a fost rediscutată în Cârciumaru 2003-2004.
21. Şerban Papacostea susţine că iniţiativa conflictului i-ar fi aparţinut lui Radu cel Frumos, care în 1469 ar fi atacat Chilia (Papacostea 2003: 40-41). Pe de altă parte, tot Şerban Papacostea

recunoaşte că „desfăşurarea loviturii lui Radu cel Frumos în 1469 nu ne este dezvăluită de izvoare” (Papacostea 2001: 147).

22. Costăchescu 1935.

23. Panaitescu 1959: 17.

24. Panaitescu 1959: 18.

25. Scrisoarea brăilenilor, împreună cu una identică a buzoienilor şi râmnicenilor, a fost publicată în Bogdan 1905: 282-283. Ea a fost republicată şi comentată de noi în Murgescu 2001a: 132-133.

26. Prezentări de ansamblu în Pârvan 1990 (republicarea unui studiu din 1905 cu privire la raporturile lui Ştefan cu Ungaria), Şimanschi, Agache 1999 şi Ciobanu 1985: 64-100.

27. Pentru comoditate, în cele ce urmează ne vom referi numai la Polonia, deşi o lungă perioadă de timp (1385-1492 şi după 1501) aceasta s-a aflat în uniune personală cu Marele Ducat al Lituaniei. Totuşi, într-o perioadă-cheie a raporturilor lui Ştefan cu Polonia, Lituania a avut un suveran propriu, pe Alexandru, care a moştenit coroana Poloniei abia după moartea fratelui său, Ioan Albert (1492-1501).

28. Nu însă şi după 1481. Pentru această problemă, vezi şi Pienaru 2003a.

29. Fisher 1978: 1-7.

30. Pienaru 2003b.

31. Vezi îndeosebi Iosipescu 1982, Papacostea 1992, Andreescu 2001: 117-151. Sugestii importante sunt de găsit şi în lucrarea mai veche a lui Brătianu 1988: 274-309.

32. Decei 1978: 163-167.

33. Bazilevici 1955; Costăchel 1956.

34. Gorovei 1992: 75-83. Vezi şi Denize 1995, Niculescu 1998 şi Cristea 2004.

35. Simionescu 1975 şi Simionescu 1980.

36. Górka 1934, Górka 1936 şi Panaitescu 1959: 24-37.

37. Murgescu 2001a: 130.

38. *Călători* 1968: I, 151-152.

39. Vezi studiul exemplar al Mariei Magdalena Székely (Székely 1992).

40. Să amintim aici, chiar dacă se referă la o politica internă a lui Ştefan, criticată de pe poziţii boiereşti, aprecierea clasică a lui Grigore Ureche: „mânios şi degrabă vărsătoriu de sânge nevinovat” (Panaitescu 1955: 111).

41. O frumoasă evocare la Ciurea 1982. Titlul articolului („Ştefan cel Mare – marele european”) este totuşi înşelător, deoarece, după cum am arătat mai sus, Ştefan nu putea fi animat de „sentimente europene”. De altfel, domnitorul nu a folosit niciodată termenul sau conceptul de „Europa”, după cum nu a fost nici „sfânt”. Aceste observaţii nu îi scad însă cu nimic meritele şi nici nu pot anula faptul că domnia sa a reprezentat indubitabil momentul de apogeu în istoria medievală a Moldovei.

42. *Călători* 1968: I, 149.

O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481?[1]

Este îndeobşte recunoscut faptul că rezistenţa antiotomană a Moldovei lui Ştefan cel Mare reprezintă unul dintre aspectele majore ale istoriei noastre medievale şi, în acelaşi timp, unul dintre momentele în care participarea românească la desfăşurarea destinelor Europei a avut o importanţă aparte, deseori recunoscută şi de contemporani. Deşi acestei perioade i s-au consacrat numeroase studii, multe dintre ele întinse şi valoroase, iar cunoştinţele noastre au progresat necontenit, persistă încă destule probleme care aşteaptă să fie limpezite. Astfel, ultimii ani au adus o preţioasă clarificare a desfăşurării conflictului moldo-otoman spre sfârşitul domniei lui Mehmed al II-lea (1451-1481). Majoritatea cercetărilor recente au încetat să pună la îndoială faptul că *sulhnâme*-ul publicat de regretatul A. Decei[2] reflectă o reglementare a raporturilor moldo-otomane care a avut loc în ultimii ani ai domniei lui Mehmed al II-lea[3]. Se fac încă eforturi pentru o datare mai strânsă a încheierii păcii; cel mai probabil este ca aceasta să fi avut loc în primăvara anului 1480[4].

Moartea subită a sultanului Mehmed al II-lea la 3 mai 1481 în tabăra de la Hünkâr Çayiri a aruncat statul otoman într-o criză serioasă. Conflictul pentru tron dintre cei doi fii ai Cuceritorului, Bayezid şi Cem, s-a grefat pe fondul luptelor dintre marii dregători şi mai ales al unei crize financiar-economice ciclice specifice anilor *sivis*, al căror mecanism a fost evidenţiat de către Halil Sahillioğlu[5]. Asocierea conflictului dinastic cu

tulburările din capitală, provocate în special de nemulţumirile ienicerilor, a generat declanşarea unui adevărat război civil. Deşi Bayezid a reuşit să obţină destul de rapid o victorie însemnată la Yenişehir (20 iunie 1481), Cem, refugiat la curtea sultanului mameluc de la Cairo, constituia în continuare un pericol considerabil. În paralel cu criza internă, dispariţia lui Mehmed al II-lea a declanşat şi o serie de complicaţii externe. Statele europene, pentru care căderea Otranto-ului sub turci reprezenta un serios semnal de alarmă, au încetat să profite de dificultăţile Porţii, având astfel loc o înteţire a atacurilor asupra poziţiilor otomane. Otranto, nemaifiind susţinut de către Gedik Ahmed paşa, silit să intervină în luptele dinastice, a fost recucerit la 10 septembrie de către forţele italiene sprijinite de un detaşament trimis de Matia Corvin. În toamna aceluiaşi an, trupele ungare conduse de către Pavel Chinezul i-au atacat pe otomani în Serbia[6].

Alături de intensificarea atacurilor asupra poziţiilor mai expuse ale Imperiului Otoman, s-au făcut simţite şi **eforturi pentru realizarea unei cât mai largi coaliţii antiotomane**[7]. Principalii animatori se arătau a fi papa Sixt al IV-lea şi republica Genova, grav afectată în interesele ei orientale de pierderea coloniilor de la Marea Neagră şi de apropierea otomano-veneţiană. În cadrul acestor planuri, o solie genoveză a ajuns în zonele nord-pontice şi a încercat să-l atragă în coaliţia antiotomană pe Mengli Ghirai, hanul tătarilor din Crimeea. Propunerile par să-l fi tentat pe han, ceea ce arată limpede că autoritatea Porţii asupra Crimeii era departe de a fi consolidată şi acceptată[8]. Ezitările hanatului de a se înscrie în orbita politică a Imperiului Otoman vor continua până în 1484, când cucerirea Chiliei şi Cetăţii Albe a modificat raportul de forţe în bazinul pontic[9]. În contextul acestei considerabile înrăutăţiri a situaţiei generale a Imperiului Otoman, **hotărârea lui Ştefan de a relua lupta antiotomană** apare firească, cu atât mai mult cu cât compromisul din 1480 statuase o

situaţie oarecum nefavorabilă Moldovei (Moldova nu suferise amputări teritoriale, dar i se dublase haraciul şi avea în coastă un Ţepeluş fidel întru totul Porţii). De altfel, este demn de menţionat că, potrivit uzanţelor dreptului medieval, tratatul încheiat cu Mehmed al II-lea devenea caduc la moartea acestuia[10]. Nu este mai puţin adevărat că, *de facto*, tratatul rămânea de cele mai multe ori în vigoare până când era reînnoit *de jure*, deoarece interesele care duseseră la încheierea lui continuau de regulă să fie aceleaşi chiar şi după moartea unuia dintre suverani.

După cum a remarcat recent Ştefan Andreescu, **acţiunea militară pe care Ştefan a declanşat-o în Ţara Românească s-a încadrat perfect în planul mai larg al coaliţiei creştine**[11]. Cu toate acestea, este greu de presupus că domnul moldovean a avut timp să planifice coordonarea acţiunilor sale cu cele ale celorlalţi parteneri antiotomani. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că între moartea lui Mehmed al II-lea şi bătălia de la Râmnic nu s-au scurs decât două luni. În aceste două luni trebuie plasate aflarea veştii despre moartea lui Mehmed al II-lea şi, probabil, despre începutul tulburărilor din Imperiul Otoman (pe la mijlocul lunii mai), concentrarea forţelor militare (cel puţin 2-3 săptămâni) şi pătrunderea în Ţara Românească. În aceste condiţii nu vedem cum şi-ar fi putut Ştefan coordona acţiunea cu Matia Corvin, aflat tocmai la Buda, şi cu atât mai puţin cu puterile italiene. Evident, aceasta nu exclude colaborarea sa cu pretendentul sprijinit de Ungaria la tronul Ţării Româneşti, Vlad Călugărul, şi cu comandanţii maghiari care se aflau în apropierea teatrului de operaţiuni, ceea ce avea să-i permită lui Matia Corvin să se laude cu participarea trupelor lui la bătălia de la Râmnic[12]. Prin urmare, credem că Ştefan, ştiind că Ungaria şi majoritatea statelor italiene erau angajate în lupta antiotomană, a luat hotărârea de a ataca fără

să mai aştepte ca întârzieri obiective sau subiective să ducă la pierderea momentului favorabil.

În ceea ce priveşte **desfăşurarea campaniei din 1481**, majoritatea istoricilor au preluat fără rezerve scenariul propus de N. Iorga[13]. Astfel, achingii conduşi de Iskerder-bey şi de Ali-bey însoţiţi de Ţepeluş ar fi pătruns în sudul Moldovei până la Lunca Mare, în ţinutul Bacăului. Aici, aflând de moartea sultanului, beii dunăreni ar fi făcut cale întoarsă, lăsându-l pe Ţepeluş singur în faţa lui Ştefan. Acesta, pornit pe urmele domnului muntean, i-ar fi provocat lui Ţepeluş o grea înfrângere la Râmnic. Această reconstituire se baza pe un hrisov dat de Ştefan unui anume Mihu Buzatul, datat la 15 octombrie 1481 (văleat 6989), în locul unui act mai vechi, pierdut „când veniră Alibeg şi frate său Schenderbeg şi cu Ţepeluş robind ţara noastră până la Lunca Mare”[14]. Dar odată acceptat faptul că înaintea morţii lui Mehmed al II-lea raporturile moldo-otomane erau reglementate printr-un *sulhnâme* recent, apare puţin verosimilă lansarea unui raid al bey-ilor dunăreni asupra Moldovei, cu atât mai mult cu cât, în 1481, principalul efort militar al statului otoman era îndreptat cu siguranţă într-o direcţie extraeuropeană (nu există încă un consens dacă a fost vorba de Rodos sau de Egiptul mameluc). De altfel, există o relatare a lui Kemalpaşazade, nepublicată în *Cronici turceşti*, dar utilizată de Selahattin Tansel[15], despre un *akın* al celor doi Mihaloğulari în Moldova. Profesorul Tansel plasează acest *akın* după bătălia de la Râmnic[16]. Identitatea numelor comandanţilor otomani pomeniţi de Kemalpaşazade cu cele menţionate în actul lui Ştefan cel Mare pare să indice că este vorba de aceeaşi incursiune. În acest caz, *akın*-ul otoman trebuie plasat după bătălia de la Râmnic, dar până la mijlocul lunii octombrie.

Hotărând reluarea luptei antiotomane şi ţintind modificarea în favoarea sa a raportului de forţe la Dunărea de Jos, Ştefan cel Mare şi-a îndreptat **primul atac** împotriva lui Basarab Ţepeluş, auxiliarul preţios al Porţii în această regiune[17]. În consecinţă, domnul moldovean a pătruns în Ţara Românească şi la 8 iulie 1841 a obţinut la Râmnic o strălucită victorie asupra trupelor muntene. Se pare că Ştefan intenţiona să aducă pe tronul Ţării Româneşti un domn pe care să se poată bizui în lupta antiotomană, în persoana lui Vlad Călugărul, acesta fiind susţinut şi de regatul Ungariei[18]. Situaţia nu a evoluat însă în favoarea lui Vlad Călugărul. Astfel, Ţepeluş pare să-şi fi menţinut stăpânirea în cea mai mare parte a ţării. La 16 august 1481 emitea un document din Piteşti, fiind înconjurat de un număr însemnat de mari boieri[19], ceea ce reflectă opţiunea politică durabilă a boierimii muntene pentru relaţii paşnice cu Poarta, evidentă după 1462[20].

În sprijinul lui Ţepeluş au intervenit acum şi **trupele otomane de la Dunăre**. Clarificarea situaţiei interne a imperiului în urma victoriei lui Bayezid al II-lea la Yenişehir (20 iunie 1481) a permis beilor dunăreni, a căror atenţie fusese, fără îndoială, un timp absorbită de desfăşurarea luptelor pentru tron, să treacă la o acţiune mai energică în Ţara Românească[21]. Selahattin Tansel afirmă că la baza *akın*-ului Mihaloğularilor asupra Moldovei a stat şi o cerere adresată de domnul muntean padişahului[22]. Imperiul Otoman nu era dispus să tolereze o înlăturare a suzeranităţii sale asupra Ţării Româneşti şi cu atât mai puţin integrarea acesteia în frontul antiotoman. De aceea, replica nu a întârziat prea mult. Ţinând cont că documentul moldovean din 15 octombrie 1481 menţionează şi participarea lui Ţepeluş la campanie, iar acesta se afla la 16 august la Piteşti, credem că raidul otomano-muntean trebuie plasat între aceste două date. Cu privire la desfăşurarea sa concretă,

Kemalpaşazade susţine că trupele otomane conduse de Iskender-bey şi Ali-bey l-ar fi atacat pe Ştefan pe Prut, ar fi obţinut o victorie şi s-ar fi înapoiat cu multă pradă şi numeroşi prizonieri[23]. Desigur, este posibil ca cronicarul otoman să fi exagerat în ceea ce priveşte succesul obţinut. Se pare însă că Ştefan nu s-a putut opune incursiunii sau nu a putut interveni la timp. Astfel, documentul lui Ştefan menţionează doar laconic jefuirea ţării până la Lunca Mare, iar cronistica, având o funcţie apologetică mai pronunţată, face cu totul abstracţie de acest eveniment. Fără îndoială, atacul otomano-muntean nu a fost suficient de puternic pentru a permite obţinerea unei victorii decisive asupra lui Ştefan, dar chiar succesul său parţial arată **treptata scădere a capacităţii de rezistenţă a Moldovei în urma luptelor repetate**.

În istoriografie s-a pus problema dacă raporturile moldo-otomane, brusc deteriorate în urma morţii lui Mehmed al II-lea, nu au fost din nou reglementate spre sfârşitul anului 1481. Din câte ştim, primul care a atras atenţia asupra acestei posibilităţi, într-un studiu mai amplu cu privire la relaţiile dintre Moldova şi Poartă în secolele XV-XVI, a fost Ştefan S. Gorovei[24]. Care sunt însă documentele pe care se bazează această presupunere? Fără îndoială, cel mai însemnat dintre ele este o notiţă a cancelariei financiare otomane[25], publicată în paralel de M. Guboglu[26] şi de M.A. Mehmed[27], şi în care se arată că la 8 ramazan 886 (31 octombrie 1481) sultanul Bayezid al II-lea a anulat 1.000 de florini din haraciul Moldovei, care a ajuns astfel la 5.000 de florini. Destinate în general contabilităţii interne a vistieriei otomane, notele de acest gen sunt, de obicei, printre cele mai demne de încredere surse ale istoriei otomane. În sprijinul ipotezei unei noi reglementări a raporturilor moldo-otomane mai poate fi invocat şi un pasaj al cronicii lui Sa’adedin. În relatarea asupra păcii încheiate în 1486, Sa’adedin arată că „a venit din Moldova sol cu

haraci pe doi ani şi a primit răspunsul de pace”[28]. Este însă cunoscut obiceiul Porţii ca, la împăcarea cu statele tributare (*haraçğüzâr*) care se ridicaseră împotriva autorităţii sale, să ceară şi plata haraciului restant din perioada desfăşurării conflictelor militare[29]. Astfel, în 1476, negociind cu solul regelui polon Cazimir al IV-lea posibilitatea renunţării la campania proiectată în Moldova, sultanul Mehmed al II-lea pretindea, printre altele, şi plata tributului restant pe cei doi ani din urmă[30]. Având în vedere acest obicei, din relatarea lui Sa’adedin ar rezulta că în 1486 a fost plătit haraciul pe exerciţiile financiare 1484/1485 şi 1485/1486, deci până în 1484 Moldova şi-ar fi achitat obligaţiile faţă de Poartă. S-ar putea obiecta că, scriind la un secol de la desfăşurarea evenimentelor, Sa’adedin, deşi în general bine informat, putea comite erori cu privire la probleme atât de mărunte. Afirmaţia sa este însă confirmată de o variantă a cronicilor anonime, publicată recent (fragmentar) de către Tahsin Gemil, sensibil mai apropiată în timp de evenimentele din 1486, unde apare o formulare aproape identică: „a sosit sol din Moldova, care venind cu haraciul pe doi ani, a plecat înapoi cu acceptarea păcii”[31].

Pentru a examina **ipoteza unui compromis moldo-otoman** este însă necesar să se verifice compatibilitatea sa cu situaţia politică generală în această parte a Europei în a doua jumătate a anului 1481. În urma victoriei de la Yenişehir, autoritatea lui Bayezid al II-lea, deşi insuficient consolidată, s-a impus în întregul imperiu, ceea ce a dus la o potolire treptată a tulburărilor interne generate de moartea Cuceritorului. Pe plan extern, observăm că valul de euforie antiotomană care a urmat morţii lui Mehmed al II-lea a intrat destul de rapid în reflux. Eliberarea Otranto-ului constituia un succes suficient din punctul de vedere al statelor italiene, prin urmare, flota „cruciată”, în loc să atace Valona pe ţărmul albanez, s-a înapoiat la baze[32]. De asemenea, Matia Corvin a fost destul de repede

absorbit de complicaţiile politicii sale central-europene şi a lăsat în plan secund problema luptei antiotomane. În fine, Polonia, de a cărei poziţie Moldova trebuia în mod obiectiv să ţină seama, chiar dacă în aceşti ani relaţiile dintre cele două state străbăteau o perioadă de răcire, a acordat prioritate diferendelor sale cu marele cnezat al Moscovei, refuzând limpede să se lase antrenată în coaliţia antiotomană. Aceasta în ciuda faptului că, după cum arăta solia genoveză în răsăritul Europei, regele Poloniei ar fi fost obligat, ca suzeran, să elibereze Caffa de sub turci (în anii 1462-1475 colonia genoveză fusese sub suzeranitatea polonă)[33]. În consecinţă, a avut loc o temperare treptată a atacurilor asupra poziţiilor Porţii, precum şi o limitare a eforturilor îndreptate spre realizarea unei coaliţii antiotomane. Restabilirea situaţiei Imperiului Otoman este dovedită şi de negocierile laborioase pe care le purta Veneţia, mereu foarte sensibilă la mutaţiile politice internaţionale, pentru reînnoirea tratatului din 1479, tratat care îi conferă însemnate avantaje comerciale în Levant[34].

Desfăşurarea operaţiunilor militare din 1481 s-a soldat, în cele din urmă, cu **restabilirea controlului otoman asupra Ţării Româneşti**[35]. Din acest punct de vedere, acţiunea lui Ştefan nu avusese succesul scontat iniţial. Mai mult, *akın*-ul de represalii al beilor dunăreni, chiar dacă nu dusese decât la rezultate parţiale, arătase limpede riscurile ostilităţii faţă de Poartă. În noua conjunctură politică, continuarea luptei antiotomane nu mai era (la fel de) oportună pentru Moldova lui Ştefan cel Mare. În plus, în acest context exista şi posibilitatea obţinerii unor condiţii mai favorabile de pace. Astfel, situaţia noului sultan era încă insuficient consolidată, iar domnia sa mai trezea destule resentimente[36]. Cem, deşi alungat din imperiu, fusese primit ca un suveran la curtea sultanului mameluc de la Cairo şi constituia încă un pericol considerabil pentru

fratele său. De altfel, el avea să întreprindă în 1482 o nouă încercare de a dobândi tronul tatălui său[37]. Poziţia lui Bayezid era slăbită şi de fricţiunile pe care le avea cu unii dintre marii dregători, îndeosebi cu Gedik Ahmed paşa. Deşi în timpul crizei din 1481 acesta se arătase loial, divergenţele aveau să persiste şi să ducă în toamna anului 1482 la executarea vizirului din porunca sultanului[38]. Conflictul dintre cei doi era potenţat şi de atitudinea în general ostilă lui Bayezid pe care o manifesta ogeacul ienicerilor, ostilitate care de altfel va cunoaşte răbufniri conjuncturale până la înlăturarea sultanului[39]. De asemenea, situaţia de la hotarele imperiului, deşi în curs de ameliorare, cel puţin pentru Europa, nu era încă stabilizată. Astfel, protecţia acordată de mameluci lui Cem constituia germenele posibil al unui conflict de anvergură[40]. În acest context, interesul lui Bayezid de a avea un inamic mai puţin apare ca evident. De aceea, sultanul era chiar dispus să facă unele concesii neesenţiale, cum ar fi scăderea haraciului menţionată în notiţa cancelariei financiare otomane. Flexibilitatea lui Bayezid este atestată şi de faptul că, în aceeaşi perioadă, a fost redus şi tributul Raguzei[41].

Admiţând că **o primă reglementare a raporturilor dintre Bayezid al II-lea şi Ştefan cel Mare a avut loc spre sfârşitul anului 1481** (data de 31 octombrie 1481 are un caracter orientativ, în actualul stadiu al cercetărilor neputându-se preciza ce moment anume al perfectării compromisului moldo-otoman reflectă ea), apare ca probabilă şi în deplină concordanţă cu practica diplomatică a Porţii[42] emiterea tot atunci a unei *ahdname*-le a sultanului către voievodul moldovean. Această evoluţie, temporar pacifică, a relaţiilor sale cu Imperiul Otoman explică şi de ce Ştefan nu a mai intervenit din acest moment în Ţara Românească pentru a impune un domn favorabil intereselor sale, ci s-a mulţumit cu consolidarea poziţiilor defensive ale Moldovei (cucerirea micii cetăţui de

la Crăciuna nu a constituit, se pare, în ciuda bogatului ecou istoriografic, decât un mărunt incident de frontieră). Reglementarea relaţiilor moldo-otomane la care pare să se fi ajuns la sfârşitul anului 1481 a durat până în 1484, când, din motive a căror pondere şi ierarhie mai trebuie încă să fie precizate[43], profitând şi de o conjunctură prielnică, Bayezid al II-lea a luat iniţiativa declanşării unei noi campanii împotriva Moldovei.

Post-scriptum 2011

Teza pe care o enunţam în 1984/1985, a unei noi reglementări de pace moldo-otomane care ar fi avut loc în 1481, a fost în general acceptată în istoriografie, fie ca certitudine (Panaite 1997: 311), fie ca ipoteză plauzibilă (Maxim 1993: 108, nota 80; Gorovei, Székely 2005: 207).

1. Acest studiu are la origine o comunicare susţinută pe 22 martie 1984 în cadrul Sesiunii de comunicări ştiinţifice ale studenţilor din Facultatea de Istorie-Filozofie, elaborată sub coordonarea lui Mihai Maxim, la acea vreme lector. Textul din acest volum reia, cu mici modificări, articolul meu de debut publicat în *Studii şi articole de istorie*, vol. 51-52, 1985, pp. 268-274.
2. Decei 1945.
3. Menţionăm, fără pretenţia de a fi exhaustivi, câteva studii fundamentale: Gorovei 1980; Maxim 1982; Papacostea 1978; Papacostea 1982a.
4. Papacostea 1982a: 625. În acelaşi sens semnalăm că, într-o scrisoare către braşoveni, Ţepeluş afirma că-şi va elibera familia prin mijlocirea „voievodului Ştefan” – vezi Bogdan 1905: 157-159. Scrisoarea nu are dată, dar trebuie plasată în 1480, deoarece Laiotă, care moare înainte de 22 decembrie 1480, este menţionat ca fiind în viaţă.
5. Sahillioğlu 1969.
6. Haţegan 1979: 1901.
7. Andreescu 1982.
8. Grasso 1879: 366-367 şi 488-489.
9. Papacostea 1982a: 627.
10. Maxim 1982: 51.

11. Andreescu 1982: 214.
12. În acest sens, vezi scrisoarea regelui Matia către papă din 7 august 1481 (Veress 1914: I, 37-38). O dovadă în sensul unei colaborări moldo-ungare este şi fragmentul din *Povestirea slavonă despre Dracula* în care se precizează că Ştefan l-a aşezat pe Vlad Călugărul ca domn în Ţara Românească „cu voia craiului” (Panaitescu 1959: 213).
13. Iorga 1978.
14. *DRH.A* 1976: II, 365-367.
15. Tansel 1966: 71.
16. Tansel 1966: 71.
17. Atacul lui Ştefan cel Mare nu a constituit, probabil, o surpriză pentru domnul muntean, dovadă scrisoarea pe care acesta o trimitea sibienilor în martie sau aprilie 1481: „Căci de când e Ştefan vodă domn în Moldova nu iubeşte pe nici un domnitor al Ţării Româneşti. N-a vrut să trăiască cu Radul Vodă, nici cu Basarab cel Bătrân, nici cu mine. Nu ştiu cine poate trăi cu el” (Dragomir 1926-1927: 19).
18. În acest sens, vezi consideraţiile lui Andreescu 1982: 214. Cu privire la ipoteticul pretendent Mircea ne propunem să revenim cu alt prilej.
19. *DRH.B* 1966: I, 287-288. Pentru problema sfatului, vezi şi Lapedatu 1903: 27.
20. La rândul său, Vlad Călugărul a înţeles foarte repede că singura şansă de a păstra tronul obţinut prin victoria de la Râmnic este să obţină confirmarea domniei din partea sultanului, pentru care a cerut mijlocirea beiului de Nicopole, pe care l-a rugat să mearga „la Poartă, ca să mi se facă pace şi să-mi aducă steag” (Tocilescu 1931: 146).
21. Legătura dintre evoluţia evenimentelor din Ţara Românească şi desfăşurarea conflictului pentru tronul sultanal dintre Bayezid şi Cem apare explicit în scrisoarea pe care Vlad Călugărul o trimitea braşovenilor la scurtă vreme după lupta de la Râmnic: „cu voinţa lui Dumnezeu Cel de Sus, mi-a ajutat Dumneazeu împotriva vrajmaşului […] Iar în afacerea turcilor […] să nu va îngrijiţi de nimic, căci acum s-a ridicat el, fratele acelui împărat de peste mare. Astfel, turcii toţi au să meargă, toţi, peste mare” (Tocilescu 1931: 145-146).
22. Tansel 1966: 71.
23. *Ibidem*.
24. Gorovei 1980: 645.
25. Arhivele Palatului Topkapi, Istanbul, doc. nr. 5995.
26. Guboglu 1969.
27. Mehmed 1967.
28. *Cronici turceşti*: 329.
29. Mihai Maxim, *note de curs*. Ulterior publicării acestui articol, Mihai Maxim a revenit asupra acestui aspect în sinteza privind raporturile Ţărilor Române cu Imperiul Otoman (Maxim 1993).
30. Dlugosz 1712: II, 544.

31. Gemil 1983.
32. Andreescu 1982: 213.
33. Andreescu 1982: 213.
34. Tansel 1966: 176-177.
35. Papacostea 1978: 240.
36. Iorga 1909: II, 240.
37. Tansel 1966: 36-42.
38. Iorga 1909: II, 240.
39. Fisher 1948: 24-25.
40. Fisher 1948: 35.
41. Hammer-Purgstal 1834: I, 625.
42. Maxim 1982: 41.
43. Ne referim la motivaţiile imediate ale declanşării atacului, şi nu la cauzele pe termen lung, care au fost magistral reliefate de Papacostea 1978: 240 şi de Beldiceanu 1964: 44-55.

Ştefan cel Mare – 2004. Câteva reflecţii la 500 de ani de la moartea domnitorului[1]

Comemorarea a 500 de ani de la moartea lui Ştefan cel Mare a fost un eveniment care a marcat România anului 2004. Ea este totodată simptomatică pentru relaţia complexă dintre istoriografie, ca discurs specializat despre trecutul istoric, şi diversele componente ale societăţii româneşti de azi. Pentru a pune lucrurile în perspectivă, comemorarea lui Ştefan s-a bucurat de mai multă atenţie publică decât cea a 400 de ani de la moartea lui Mihai Viteazul în 2001, dar a antrenat în mai mică măsură opinia publică decât manifestările din 1904, la împlinirea a 400 de ani de la moartea marelui Ştefan. Totodată, **manifestările din 2004 au generat controverse semnificative**, dezvăluind o dată în plus, dacă mai era nevoie, că societatea românească de la începutul secolului XXI are opinii divergente cu privire la raporturile dintre prezent şi trecut.

Astfel, oficialităţile au proclamat „Anul Ştefan cel Mare”, au alocat fonduri pentru manifestări oficiale, precum şi pentru reparaţii de monumente şi de drumuri, au organizat festivităţi oficiale la mănăstirea Putna, o şedinţă solemnă comună a Senatului şi Camerei Deputaţilor[2], o sesiune la Academie[3], mai multe expoziţii, precum şi o serie de alte manifestări de mai mică amploare. Strădaniile pentru comemorarea festivă a lui Ştefan au implicat şi eforturi diplomatice, fiind depuse diligenţe încununate de succes pentru expunerea temporară la Bucureşti a sabiei lui Ştefan cel Mare, aflată la Muzeul Topkapı din Istanbul, iar

Turcia a donat o copie a acestei săbii pentru a rămâne în România. Au existat însă şi destule voci critice, care au acuzat fie tentativele de capitalizare politică a manifestărilor dedicate lui Ştefan cel Mare, fie chiar o anumită inadecvare a festivităţilor la priorităţile şi stilul secolului XXI[4]. În fine, dar nu în cele din urmă, la Bucureşti a fost organizată în decembrie 2004 şi o expoziţie iconoclastă, *F.A.Q. about Steve the Great*, care a stârnit un val considerabil de controverse[5].

Dincolo însă de controverse, **ce rămâne de pe urma anului Ştefan cel Mare?** Nu voi încerca acum să evaluez restaurările de pictură bisericească şi de drumuri, deşi au şi acestea însemnătatea lor şi trebuie apreciate, evident în măsura în care banii publici au fost cheltuiţi judicios. Din punct de vedere strict istoriografic, un bilanţ provizoriu ar evidenţia probabil câteva zeci de volume şi mai multe sute de studii şi articole autodefinite ca ştiinţifice despre Ştefan cel Mare şi Moldova epocii sale. Valoric, acestea sunt foarte diverse. Ca utilitate cognitivă şi anvergură intelectuală, cea mai însemnată contribuţie este seria de şase volume iniţiată de obştea călugărilor de la mănăstirea Putna (stareţ fiind Prea Cuviosul Arhimandrit Melchisedec) şi îngrijită ştiinţific de Ştefan S. Gorovei şi Maria Magdalena Székely. Această serie îmbină un efort de antologare a izvoarelor şi a studiilor anterioare cu un set de contribuţii ştiinţifice noi[6].

Dincolo însă de meritele acestei serii, precum şi de valoarea altor contribuţii apărute în diverse volume sau periodice de specialitate, **imaginea de ansamblu a lui Ştefan nu s-a schimbat prea mult**. De altfel, spre deosebire de alte momente aniversare, istoriografia română nu s-a îmbogăţit în 2004 cu nici o monografie reprezentativă despre figura lui Ştefan cel Mare, astfel încât lucrările sintetice cele mai bune despre marele voievod rămân tot istoria lui Ştefan scrisă de Nicolae Iorga (cu

prilejul aniversării din 1904)[7] sau sinteza de mai mici dimensiuni publicată de Şerban Papacostea (prima ediţie tot la o aniversare, la 500 de ani de la victoria de la Vaslui)[8]. Celor care vor spune că, istoriografic şi cultural, a trecut de mult timpul biografiilor monumentale, le vom aminti doar că până şi Şcoala de la *Annales* a redescoperit genul biografic şi că volumul monumental dedicat de Jacques Le Goff lui Ludovic cel Sfânt (1996)[9] oferă un exemplu pentru cum istoria înnoită, „deşteaptă", poate să abordeze şi genul biografic.

În lipsa unei monografii recente, care să integreze mai noile contribuţii ale cercetării ştiinţifice, de unde poate nespecialistul să se informeze cu privire la faptele şi personalitatea lui Ştefan cel Mare? Dacă este tânăr, sau doar apropiat de şcoală, din manuale. Din păcate, lectura acestora este doar moderat edificatoare, iar pentru spiritele mai pretenţioase sau doar mai sensibile, generatoare de depresii. Pentru cei care vor dori să se documenteze prin intermediul tratatului de istorie publicat recent de Academia Română, este totuşi util de ştiut că exact capitolul despre Ştefan cel Mare a făcut obiectul unor justificate acuzaţii de plagiat, reproducând cu minime abateri un text vechi al lui Şerban Papacostea[10]. Se poate însă apela la destule alte sinteze, care ne oferă informaţiile elementare despre Ştefan cel Mare, iar uneori, dacă autorii au socotit de cuviinţă, şi unele interpretări în legătură cu faptele sale şi cu personalitatea sa. În general, în toate aceste lucrări se evidenţiază durata mare a domniei, succesele diplomatice şi militare ale lui Ştefan, în primul rând împotriva Imperiului Otoman, dar şi împotriva regatelor Ungariei şi Poloniei, calităţile de bun gospodar, succesele în centralizarea politică internă, activitatea de ctitor şi, ocazional, câte ceva despre viaţa de familie sau despre multitudinea de copii, din lăuntrul şi din afara căsătoriei. Deşi cele mai bune dintre aceste prezentări amintesc, pe lângă faptele de laudă,

şi paginile mai întunecate din biografia marelui Ştefan, rămân destule aspecte care sunt rareori sau deloc menţionate.

Un aspect discutat totuşi, fie şi cu opinteli, priveşte **raporturile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească**. Problema a fost deseori discutată în termeni morali, istoricii mai vechi depunând mari eforturi pentru a explica sau justifica „nerecunoştinţa" lui Ştefan cel Mare faţă de sprijinitorul său de la înscăunare, Vlad Ţepeş, pe care nu l-a ajutat în momentele de cumpănă ale campaniei otomane din 1462[11]. Totodată, istoricii subliniază eşecul strădaniilor lui Ştefan din anii 1473-1481 de a impune în Ţara Românească domni dispuşi să alinieze principatul dintre Dunăre şi Carpaţi la politica sa antiotomană. În această privinţă a existat multă vreme tendinţa de a privi problema în termeni morali, în alb şi negru, boierii şi diverşii domni munteni (Basarab Laiotă, Ţepeluş, Vlad Călugărul) fiind văzuţi ca trădători, arivişti şi colaboraţionişti (cu otomanii), în timp ce Ştefan apărea ca animat de cele mai bune intenţii, de idealuri creştine şi chiar de o anumită solidaritate românească. Istoricii mai noi au deconstruit falsa idee a „frontului antiotoman" al Ţărilor Române şi au evidenţiat cauzele profunde şi durabile ale antagonismelor dintre Moldova şi Ţara Românească[12]. **Resentimentele dintre munteni şi moldoveni** sunt limpede exprimate în scrisoarea brăilenilor către Ştefan:

> „De la toţi boierii brăileni şi de la toţi cnezii şi de la toţi rumânii, scriem ţie, domnului moldovenesc, Ştefane voievod. Ai tu oare omenie, ai tu minte, ai tu creieri de-ţi prăpădeşti cerneala şi hârtia pentru un copil de curvă, fiul Călţunei, şi zici că-ţi este fiu? Dacă ţi-e fiu şi vrei să-i faci bine, atunci lasă-l să fie după moartea ta domn în locul tău, iar pe mumă-sa ia-o şi ţine-o să-ţi fie doamnă; cum au ţinut-o în ţara noastră toţi pescarii din Brăila, ţine-o şi tu să-ţi fie doamnă. Şi învaţă-ţi ţara ta cum să te slujească, iar de noi să te fereşti; căci de cauţi duşman, ai să-l găseşti. Şi aşa să ştii: domn avem, mare şi bun, şi avem pace din toate părţile; şi să ştii că toţi pe capete vom veni asupra ta şi vom sta pe lângă domnul nostru Basarab voievod, măcar de-ar fi să ne pierdem capetele"[13].

Letopiseţele moldoveneşti scriu şi ele despre „muntenii hicleni”[14]. Dincolo de incriminările reciproce, izvoarele de epocă mai cuprind destule informaţii despre cruzimi reciproce, Ştefan executându-i pe pârcălabii munteni care au apărat cetatea de la Teleajen (octombrie 1474)[15], iar muntenii măcelărind micul detaşament moldovenesc lăsat pe lângă Vlad Ţepeş (decembrie 1476).

Luptele cu otomanii ocupă un loc de cinste în scrierile despre Ştefan cel Mare. Cu toate acestea, este de observat faptul că aceste lupte ocupă doar o perioadă limitată din domnia lui Ştefan – anii 1473-1486[16] sau, dacă avem în vedere şi scurtele perioade de pace care au urmat acordurilor din 1480[17] şi 1481[18], anii 1473-1480, 1481 şi 1484-1486. Comparativ cu acestea, perioadele când Moldova lui Ştefan a plătit tribut Imperiului Otoman (1457-1473, 1480-1481, 1482-1484, 1486-1504) au fost de trei ori mai mari decât cele de confruntare directă[19]. Nu vom zăbovi acum asupra caracteristicilor luptelor antiotomane ale lui Ştefan[20]. Vom observa totuşi faptul că istoricii au deseori tendinţa de a evita să abordeze frontal problema deznodământului acestei confruntări. Or, dincolo de rezultatul uneia sau alteia dintre bătălii, dincolo chiar de rezultatul uneia sau alteia dintre expediţii, **războiul în ansamblul său s-a încheiat prin victoria Imperiului Otoman şi înfrângerea Moldovei lui Ştefan cel Mare**.

Istoricii români care preferă să evite acest adevăr dezagreabil citează cu mare plăcere o expresie extrasă dintr-o scriere adresată papei Inocenţiu al VIII-lea de cărturarul umanist Filippo Buonaccorsi (cunoscut sub pseudonimul Callimachus), potrivit căruia moldovenii „s-au învoit prin tratate nu ca învinşi, ci ca învingători”. Se cuvine totuşi să observăm că observaţiile umanistului italian nu se reduc la aceasta, ci sunt mult mai complexe şi mai circumstanţiate:

„Iar moldovenii, deşi au pierdut pe ţărmul Mării Negre oraşele Moncastru şi Licostomo, dintre care cel dintâi e aşezat la gura Nistrului, iar celălalt pe mlaştina Tyagola, îşi menţin şi păzesc şi acum restul ţării lor şi au provocat adesea, în anii precedenţi, în mai multe rânduri, pierderi atât de mari Turcului, încât acesta a fost silit, în cele din urmă, să-l numească aliat şi prieten pe Ştefan, domnul moldovenilor – şi vasal al ilustrului rege al Poloniei –, care a cedat nu sub presiunea armelor, ci condiţionat. O! iată marea putere atât de temută de mulţimea spaniolilor, de avuţia francezilor, de virtutea italienilor, de forţele germanilor, dar cu care s-au luptat mult timp primitivii epiroţi, s-au înfruntat adesea bulgarii cu forţe egale, au purtat război ani îndelungaţi sârbii, aproape fără ostaşi şi arme, cu care în sfârşit bosniecii şi rascii izolaţi au luptat cu rezultate nedecise în locuri variate, iar valahii, după ce au respins armele şi încercările ei, s-au învoit prin tratate nu ca învinşi, ci ca învingători”[21].

Lectura întregului pasaj este de natură să ne edifice atât asupra contextului retoric, Filippo Buonaccorsi fiind interesat să evidenţieze meritele antiotomane ale orientalilor pentru a stimula angajarea papei şi a puterilor catolice într-o expediţie antiotomană, cât şi asupra faptului că el însuşi recunoaşte că până la urmă Ştefan „a cedat” – desigur, „condiţionat”, dar totuşi „a cedat” („*cedentem*”).

Dincolo însă de ceea ce spune sau nu Filippo Buonaccorsi, **bilanţul confruntării militare moldo-otomane** este suficient de limpede pentru a putea fi judecat şi de noi, în mod direct şi tranşant. Care sunt deosebirile dintre situaţia de la începutul conflictului (1473) şi cea de la sfârşitul acestuia (1486)? Moldova a fost tributară Imperiului Otoman şi înainte de 1473, şi după 1486. Deşi unii istorici au încercat să afirme că păstrarea statalităţii a fost un mare succes al lui Ştefan, trebuie observat că nici un document nu indică vreo intenţie de instaurare a administraţiei otomane directe asupra Moldovei în ansamblul său. Tributul anual a fost de 3.000 de galbeni în 1465-1473 şi de 4.000 de galbeni după 1486. Deşi în 1486 cuantumul a scăzut faţă de sumele fixate prin pacea din 1480 (6.000 de galbeni) şi prin înţelegerea din toamna anului 1481 (5.000 de galbeni), el

rămânea mai mare decât cel dinainte de război. Mai important era însă faptul că la sfârşitul confruntării militare Moldova pierduse Chilia şi Cetatea Albă, cu teritoriile aferente, care fuseseră anexate de Imperiul Otoman. Dincolo de pierderea teritorială propriu-zisă şi de reducerea potenţialului său economic, instalarea unor garnizoane otomane în cele două oraşe-porturi sporea vulnerabilitatea militară a Moldovei. Deci, militar, teritorial şi financiar, raportul de forţe se modificase în favoarea otomanilor, ceea ce reflectă faptul că Imperiul Otoman câştigase de fapt războiul cu Moldova lui Ştefan cel Mare.

Un clişeu frecvent folosit este acela că în acest război otomanii ar fi fost agresorii, iar Moldova lui Ştefan cel Mare – victima unui atac neprovocat. Acest clişeu este parte a unei viziuni „bucolice" despre trecut, potrivit căreia românii ar fi purtat războaie numai în legitimă apărare. Ca orice generalizare, şi aceasta se loveşte de exemple contrare atunci când examinăm faptele. În mod concret, **în 1473 cel care a început războiul a fost Ştefan cel Mare**, care în noiembrie l-a atacat decisiv pe Radu cel Frumos, înlocuindu-l din domnie. Deşi atacul nu era îndreptat direct împotriva teritoriilor sau trupelor otomane, provocarea la adresa sultanului, care era suzeranul lui Radu, obligat prin aceasta să-şi protejeze tributarul, era flagrantă[22]. În acest moment, dincolo de planurile sale pe termen lung în regiunea Mării Negre şi a Dunării de Jos, Mehmed al II-lea, prins de războiul cu Veneţia, nu avea nici un interes să deschidă un nou conflict. Mai mult, într-o primă fază sultanul a încercat să rezolve problema cu un angajament minim de trupe, abia la sfârşitul verii anului 1474, după eşecul unei oferte de pace adresate lui Ştefan, luând decizia de a trimite în Ţara Românească şi în Moldova pe beylerbey-ul Rumeliei cu armata care operase în Albania.

Constatarea că în 1473 Ştefan a fost acela care a declanşat războiul m-a determinat să inventariez şi celelalte războaie purtate de el. Am reţinut în acest sens războiul împotriva Ungariei din anii 1461-1468 (încheiat printr-un tratat formal abia în 1475), conflictele cu Ţara Românească din 1462 şi 1470-1473, conflictul cu tătarii din Crimeea[23], războaiele cu Imperiul Otoman din 1473-1480, 1481, 1484-1486, şi războiul cu Polonia din 1490-1499. **Dintre aceste opt războaie, Ştefan a declanşat şase, doar în două dintre cazuri el fiind cel atacat** (în 1471 de către tătari şi în 1484 de către otomani[24]). Desigur, de cele mai multe ori Ştefan a avut motive care în contextul epocii puteau fi considerate legitime pentru declanşarea unui război. Astfel, atacul asupra Ungariei din 1461 a fost determinat de adăpostul acordat lui Petru Aron, iar cel asupra Chiliei din 1462 de faptul că aceasta aparţinuse anterior Moldovei. Şi ocuparea Pocuţiei în 1490 putea fi argumentată prin vechile drepturi ale domnilor Moldovei asupra acestui teritoriu, ca urmare a împrumutului acordat de Petru Muşat lui Vladislav Jagiello în 1387. Istoricii sunt însă de părere că cel puţin la fel de importante au fost resentimentele lui Ştefan după Colomeea şi strădaniile sale de a preveni realizarea unei uniuni personale între Polonia şi Ungaria prin preluarea tronului rămas vacant după moartea lui Matia Corvin (1490) de către prinţul moştenitor al Poloniei, Ioan Albert. Dacă această ultimă motivaţie a fost cea decisivă, atacul asupra Poloniei a avut mai degrabă caracterul unei lovituri preventive. De altfel, tot un caracter preventiv par să fi avut atacurile din 1473 şi 1481, în timp ce atacul din 1470 asupra Ţării Româneşti, soldat cu arderea Brăilei şi a Oraşului de Floci, pare să se fi înscris în prelungirea unei îndelungate tradiţii conflictuale, cu componente teritoriale şi comerciale, între cele două state româneşti[25]. Dincolo însă de diversele motivaţii şi justificări, este evident

faptul că **politica externă a lui Ştefan nu a fost defensivă, ci mai degrabă „pro-activă”**.

O întrebare de regulă evitată de istorici priveşte **costurile acestei politici pentru supuşii lui Ştefan**. Deşi Ştefan s-a străduit, iar în parte a şi reuşit, să-şi protejeze supuşii de atacatori, războaiele purtate de el au prilejuit destule pagube umane şi materiale. Astfel, părţi ale Moldovei au fost jefuite de unguri în 1467, de munteni în 1471, de tătari în 1471, de turci în 1475, 1476, 1481, 1484, 1485 şi 1486, de poloni în 1497. Faptul că, de cele mai multe ori, invadatorii au fost înfrânţi nu a putut împiedica complet distrugerile, cu atât mai mult cu cât şi tactica aleasă de Ştefan a presupus în destule rânduri evacuarea şi pustiirea teritoriului prin care înaintau duşmanii. Descrierea lui Giovanni Maria Angiolello, care l-a însoţit pe Mehmed al II-lea în campania din Moldova din 1476, nu lasă loc ambiguităţilor:

> „[Ştefan] a pus pe locuitori să fugă […]. De asemenea, a poruncit ca toate grânele să fie tăiate, şi până şi papura din mlaştini şi, după ce s-au tăiat ierburile şi grânele, a pus să fie totul ars, astfel că sultanul a rămas păcălit, deoarece crezuse că găseşte ţara îmbelşugată în grâne şi păşuni, cum este ea într-adevăr, şi a găsit-o deşeartă de oameni şi pretutindeni se ridica un praf de cărbune într-atât încât umplea cerul de fum, şi de câte ori ajungeam la popas eram cu toţii negri la faţă şi de asemenea şi hainele noastre de sus până jos pătimeau. Până şi caii sufereau din cauza prafului ce le intra în nări”[26].

Desigur, acest peisaj apocaliptic nu era real decât în regiunile care ar fi putut intra în raza de acţiune a oştirii otomane şi probabil că părţi mai ferite ale Moldovei au scăpat de distrugeri. Totuşi, chiar şi aşa, nivelul pagubelor materiale, ca şi cel al pierderilor umane, a fost considerabil.

Pe de altă parte, războiul însemna şi chemarea supuşilor la oaste. Valabilă numai pentru anumite categorii de privilegiaţi în cazul „oştirii celei mici”, obligaţia militară era extinsă principial la toţi bărbaţii liberi

atunci când se făcea chemarea la „oastea cea mare”. **Atitudinile faţă de slujba militară au variat destul de mult**. Astfel, medicul veneţian Matteo Muriano afirmă că supuşii lui Ştefan „sunt toţi bărbaţi viteji, ageri şi nu făcuţi să stea pe perne, ci la război pe câmpul de luptă. Acest domn prea vestit poate să ridice 60.000 de oameni de ispravă”[27]. Mai ştim totodată faptul că Ştefan s-a străduit în mod consecvent să-i stimuleze pe supuşii care se distingeau în luptă, pe care îi ridica între viteji şi îi recompensa cu danii de pământ şi cu privilegii în cadrul unor ospeţe de mare amploare. De exemplu, după victoria de la Râmnic împotriva muntenilor lui Basarab Ţepeluş, întors la Suceava,

> „domnul Ştefan voievod a făcut mare ospăţ mitropolitului şi episcopilor şi boierilor săi şi întregii lui oştiri. Şi a instituit atunci mulţi viteji şi a dăruit atunci multe daruri şi îmbrăcăminte scumpe boierilor săi şi vitejilor şi întregii lui oştiri. Şi pe toţi, după vrednicie, i-a slobozit pe fiecare la ale sale şi i-a învăţat să laude şi să binecuvânteze pe Dumnezeu pentru cele ce au fost, pentru că de la Dumnezeu au fost cele întâmplate”[28].

În consecinţă, slujba credincioasă pe câmpul de luptă era o cale spre ascensiune socială şi prosperitate economică, iar mulţi dintre cei care l-au slujit pe Ştefan au făcut-o tocmai din acest motiv. Pe de altă parte însă, trebuie observat că în decursul lungii şi războinicei sale domnii, Ştefan nu a folosit decât rareori „oastea cea mare”. Practic, aceasta nu a participat decât la două dintre victoriile sale, de la Vaslui (1475) şi de la Codrii Cosminului (1497). În alte situaţii, domnul a trebuit să poarte luptele numai cu „oastea cea mică”, exemplul clasic fiind bătălia pierdută de la Războieni (Valea Albă, 1476). Acest exemplu este cu atât mai interesant cu cât Ştefan a concentrat „oastea cea mare” la începutul campaniei, dar apoi a trebuit să renunţe la serviciile ei. Situaţia este prezentată astfel într-o scrisoare a unui anume Baldassar de Piscia către papa Sixt al IV-lea:

„Printre ai săi nu lipsiră cârtelile, căci îl urmau în luptă de două luni, în vreme ce tătarii le robeau femeile şi copiii; iar când prinse de veste că unii plecau pe ascuns, având temere că de-or pleca aşa din luptă, n-ar mai putea pe urmă a-i avea cu sine, ţinând sfat cu boierii săi, le dădu slobozire ca la vreo cincisprezece zile, dară aşa că erau ţinuţi a se întoarce la Dunăre după acel răgaz, cu merinde”[29].

Povestea cu robirea familiilor de către tătari avea pentru cei mai mulţi dintre moldoveni doar un rol justificativ, tătarii din Crimeea neapucând să jefuiască decât o mică parte din Moldova şi trebuind să se întoarcă, deoarece sălaşurile lor erau chiar atunci atacate de către Hoarda de Aur. Mai importante ni se par alte elemente, remarcate de Iorga, care însă le considera nerelevante: cei chemaţi la oaste „îndurau de două luni de zile suferinţele căldurii năprasnice, hranei puţine şi rele, mersurilor pripite”[30]. În sfârşit, dar nu în cele din urmă, absenţa de la gospodării a bărbaţilor valizi risca să conducă la dezorganizarea întregului proces economic. Dincolo însă de speculaţiile pe care le-am putea face în legătură cu motivaţiile moldovenilor care au cerut permisiunea de a pleca la casele lor, sau ale celor care începuseră să dezerteze înainte de a primi vreo învoire, se cuvine să reţinem afirmaţia aceluiaşi Baldassar de Piscia că „ai săi nu se înapoiaseră [în tabără – B.M.], după cum se legaseră”[31]. Concret, aceasta înseamnă că pentru mulţi dintre moldoveni – nu putem totuşi evalua procentual pentru câţi dintre ei – lucrările agricole erau mai importante decât serviciul militar, fie şi împotriva otomanilor.

Discuţia de mai sus ne arată şi cât de interesantă este focalizarea atenţiei nu doar asupra domnului şi asupra politicii sale, ci şi asupra măsurii în care acestea au afectat viaţa majorităţii locuitorilor Moldovei din timpul domniei sale[32]. O asemenea investigaţie nu este uşoară, pentru că izvoarele sunt de obicei mai puţin explicite decât ne-am dori. Totuşi, se pot desprinde unele concluzii. Astfel, statul din vremea lui Ştefan legifera doar puţin, cele mai multe dintre reglementări fiind stabilite prin obiceiul

pământului la nivel local. Desigur, domnul putea interveni şi porunci, dar de obicei ordinele sale aveau un caracter punctual şi nu vizau stabilirea unor reguli generale pe termen lung. Statul nu era însă nici cu totul absent. Domnul guverna la nivel central prin intermediul dregătorilor şi al curţii sale, iar în teritorii prin intermediul pârcălabilor de ţinuturi, precum şi al curtenilor şi slugilor domneşti. Una dintre caracteristicile domniei lui Ştefan a fost tocmai întărirea structurii administrative a Moldovei, prin sporirea rolului pârcălabilor şi dezvoltarea capacităţii de control a domniei în teritoriu. Prin intermediul diverselor categorii de dregători şi slujitori, domnia strângea unele dări – nu prea multe, se pare –, impunea unele corvezi, de exemplu, transporturi gratuite sau lucrul la cetăţi, şi, mai ales, îi chema pe bărbaţi la oaste. Dincolo însă de acestea, impactul domniei asupra vieţii cotidiene a majorităţii populaţiei era limitat. Astfel, documentele păstrate nu atestă intervenţii semnificative ale domniei în raporturile dintre boieri şi ţăranii dependenţi, ceea ce ne arată că autoritatea stăpânilor de domenii rămânea considerabilă. De asemenea, domnia nu a interferat prea mult nici în relaţiile din interiorul obştilor ţărăneşti libere, puterea domnească rămânând mai degrabă o instanţă de ultim apel, chemată să intervină în viaţa cotidiană doar în situaţii excepţionale. În fine, dar nu în cele din urmă, **domnia şi statul erau nerelevante faţă de principalele constrângeri care guvernau viaţa oamenilor din acea vreme**: nesiguranţa în ceea ce priveşte asigurarea resurselor alimentare, vulnerabilitatea la boli şi la vicisitudinile naturii.

Deşi par iconoclaste, iar uneori au fost formulate deliberat polemic, **observaţiile de mai sus nu vizează în nici un caz diminuarea meritelor istorice reale ale lui Ştefan cel Mare**. Inteligenţa sa vie, capacitatea de a învăţa, calităţile sale politice şi militare sunt incontestabile, iar respectul

contemporanilor, care dovedeşte recunoaşterea largă a personalităţii sale, ne arată că Ştefan a binemeritat calificativul „cel Mare”.

Post-scriptum 2011

Dacă în 2004 au apărut o avalanşă de publicaţii dedicate lui Ştefan cel Mare, dintre care prea puţine au reprezentat o contribuţie istoriografică decentă, în anii următori numărul lucrărilor dedicate domnului moldovean a scăzut cantitativ, dar calitatea acestora a crescut semnificativ. Principalele evenimente editoriale au fost, fără îndoială, biografiile scrise de Ştefan Gorovei şi de Maria Magdalena Székely cu privire la Ştefan cel Mare şi Maria Asanina Paleologhina (Gorovei, Székely 2005 şi Gorovei, Székely 2006). Impresionante prin erudiţie şi prin puterea analitică, biografiile au şi meritul de a identifica acele aspecte ale domniei lui Ştefan cel Mare care necesită o reevaluare istoriografică. Asupra unora dintre acestea atrăgeam la rândul meu atenţia în cele două articole-sinteză despre domnul moldovean, republicate în acest volum. Pentru a da numai un exemplu, ipoteza pe care o enunţam, potrivit căreia ostilitatea dintre Moldova şi Ţara Românească s-a accentuat în timpul domniei lui Ştefan, este considerată fundamental corectă de cei doi istorici ieşeni care adaugă totuşi că sunt necesare multiple nuanţări (Gorovei, Székely 2005: 209, nota 573). Lucru cu care evident sunt de acord, mai cu seamă că prin tonul categoric al unora dintre afirmaţiile mele urmăream, după cum de altfel am şi spus-o, să provoc mai degrabă rediscutarea unor clişee istoriografice decât să propun soluţii definitive.

La o regândire – aş îndrăzni să spun radicală – a domniei lui Ştefan îndeamnă şi alte două contribuţii punctuale apărute în ultimii ani. Mai

întâi, istoricul Şerban Papacostea, revenind asupra unor surse pe care tot domnia sa le introdusese în circuitul istoriografic acum câteva decenii, a susţinut cu argumente convingătoare că Ţara de Jos s-a revoltat împotriva lui Ştefan cel Mare în momentul pătrunderii lui Matia Corvin în Moldova, în 1467, şi că domnul a avut nevoie de mai mulţi ani pentru a o readuce în ascultare (Papacostea 2007). Tot la o reevaluare a atitudinii supuşilor moldoveni faţă de domn îndeamnă şi studiul lui Ernest Oberländer-Târnoveanu despre emisiunile monetare bătute în vremea lui Ştefan cel Mare (Oberländer-Târnoveanu 2003-2005). La capătul unei analize minuţioase şi convingătoare, concluzia sa este că, în vremea lui Ştefan cel Mare, populaţia Moldovei a avut la dispoziţie mult mai puţin numerar decât în prima parte a secolului al XV-lea. O populaţie a Moldovei sărăcită, o jumătate de ţară revoltată vreme de mai mulţi ani împotriva lui Ştefan, care „nu îndrăzneşte să calce în Ţara de Jos” (potrivit raportului polon citat de Papacostea 2007: 17) şi o adâncire a adversităţii dintre moldoveni şi munteni sunt imagini care contestă imaginea istoriografică tradiţională a domnului Moldovei.

1. Acest studiu a fost iniţial publicat în *Acta Moldaviae Septentrionalis*, vol. 4, 2005, pp. 132-141.
2. http://www.cdep.ro/pls/steno/steno.stenograma?ids=5706&idm=1&idl=1.
3. Principalele discursuri ţinute cu acest prilej, al preşedintelui ţării, al preşedintelui Academiei, al patriarhului şi ale mai multor istorici-academicieni au fost tipărite într-o broşură publicată de Editura Academiei, intitulată *Comemorarea lui Ştefan cel Mare la 500 de ani de la moarte*.
4. Criticile referitoare la modul concret de organizare a festivităţilor au fost deosebit de numeroase în presa cotidiană. Dintre luările de poziţie mai generale, le amintim doar cu titlu de exemplu pe cele din *Observatorul Cultural* din 6 iulie 2004 (Ion Bogdan Lefter) şi *Dilema* din 9 iulie 2004 (Andrei Pleşu, Adrian Cioroianu).
5. Vezi şi grupajul „Se poate demitiza istoria?” din *Observatorul Cultural*, nr. 1 (258), 3-9 martie 2005.
6. Cele şase volume publicate în anul 2004 de Editura Muşatinii din Suceava, dar cu copyrightul Sfintei Mănăstiri Putna poartă, toate, titlul generic *Ştefan cel Mare şi Sfânt* şi subtitluri care exprimă conţinutul fiecăruia: *Portret în legendă*; *Portret în istorie*; *Portret în cronică*;

Bibliografie; *Biserica. O lecţie de istorie*; *Atlet al credinţei creştine*. Ultimul volum, remarcabil prin dimensiuni şi condiţii grafice, cuprinde 25 de contribuţii ştiinţifice noi, prezentate la simpozionul internaţional organizat la Putna în 18-25 aprilie 2004.

7. Iorga 1978.

8. Papacostea 1975; prima ediţie în limba română Papacostea: 1990.

9. Le Goff 1996.

10. *IR* 2001: IV, 364-400 cu Papacostea 1982a: 607-638, republicat în Papacostea 2001: 139-178. Demonstraţia plagiatului a fost făcută în Papacostea 2002: 7.

11. Xenopol 1985-1988: II, 253-254, 264-266, sau Iorga 1978: 70-71. O abordare mai recentă la Cârciumaru 2003-2004.

12. Cristea 1998: 150-151.

13. Scrisoarea brăilenilor, împreună cu una identică a buzoienilor şi râmnicenilor, a fost publicată în Bogdan 1905: 282-283; ea a fost republicată şi comentată de noi în Murgescu 2001a: 132-133.

14. Panaitescu 1959: 18.

15. Panaitescu 1959: 17.

16. Faptul că războiul antiotoman a luat sfârşit în 1486 şi nu în 1487 sau 1489, cum se crezuse anterior, a fost postulat de Nicoară Beldiceanu încă din 1955, în teza sa de doctorat rămasă nepublicată, iar apoi argumentat convingător de Gorovei 1982, Gemil 1983, Pienaru 1998.

17. Textul tratatului, şocant prin tonul umilitor pentru domnul Moldovei, a fost publicat mai întâi în 1945 de Aurel Decei şi republicat ulterior în mai multe rânduri, ultima dată în Murgescu 2001a: 137-138. Deşi contestat de unii specialişti, acest tratat nu mai este pus la îndoială de istorici.

18. Murgescu 1985: 268-274.

19. Bune prezentări generale ale raporturilor moldo-otomane din timpul domniei lui Ştefan cel Mare la Gorovei 1980 şi Gemil 1991: 138-157.

20. Am discutat problematica generală a confruntărilor româno-otomane în Murgescu 1999a: 121-146, şi în particular cu privire la domnia lui Ştefan în Murgescu 2004a: 8-11.

21. Papacostea 1982b: 98.

22. Analize ale acestei iniţiative politice şi încercări de descifrare a motivaţiilor actului lui Ştefan, în Gorovei 1979: 145-149; Şimanschi, Agache 1998: 1-18 şi Murgescu 2004a: 6-8.

23. Recent, această problemă a fost reluată de Nagy Pienaru, care a argumentat convingător faptul că raidul tătăresc încheiat cu victoria lui Ştefan (ipotetic la Lipnic) şi cu capturarea a doi dintre conducătorii săi, Eminek şi Hacike, a avut loc nu în 1469 sau 1470, ci abia în primăvara anului 1471, şi a fost efectuat nu de Hoarda Mare, ci de tătarii din hanatul Crimeii (Pienaru 2004).

24. Evident, această socoteală este valabilă dacă luăm în considerare, aşa cum am argumentat în altă parte, că în toamna anului 1481 s-a ajuns la o înţelegere moldo-otomană care a inaugurat o perioadă de pace până în 1484 (Murgescu 1985). Dacă nu acceptăm înţelegerea respectivă,

atunci trebuie să considerăm că războiul reînceput de Ştefan în iunie 1481 a durat continuu până în 1486, iar în acest caz mai rămâne un singur război declanşat de adversarii lui Ştefan, faţă de cele şase declanşate de el.

25. O discuţie mai amplă, cu trimiterile esenţiale, am realizat în Murgescu 2004a.

26. *Călători* 1968: I, 135-136.

27. *Călători* 1968: I, 149.

28. Panaitescu 1959: 19.

29. Textul a fost reeditat în Neagoe, Guţu, Guboglu 1977: 194-195. Vezi şi comentariile lui Manole Neagoe de la 71-72.

30. Iorga 1978: 136.

31. Neagoe, Guţu, Guboglu 1977: 194.

32. Murgescu 2004b.

Mihai Viteazul – medieval sau modern?[1]

Observaţii preliminare

De la Nicolae Bălcescu încoace, figura lui Mihai Viteazul a exercitat o veritabilă fascinaţie asupra istoricilor români[2], în efortul de a-l preamări fiind întotdeauna evocate meritele sale militare şi de exponent al luptei antiotomane. Ceva mai controversate au fost calităţile sale politice, deşi mulţi istorici din secolele al XIX-lea şi XX au părăsit izvoarele şi au dat frâu liber imaginaţiei, considerându-l un reprezentant al luptei pentru unitate naţională, într-o vreme când ideea naţională încă nu căpătase forţa din perioada când scriau ei. Mai recent, domnia lui Mihai Viteazul a fost invocată şi ca moment de început al epocii moderne în istoria României. Această din urmă aserţiune constituie şi punctul de pornire al investigaţiei noastre. În ce măsură a fost Mihai Viteazul un exponent al unor mentalităţi şi practici de tip modern?

Înainte de a purcede la această investigaţie, se cuvine să zăbovim puţin asupra definiţiilor modernităţii. Accepţiunile termenului sunt extrem de variate, unele dintre ele fiind controversate între istorici şi specialiştii celorlalte discipline socioumane[3]. Dintre trăsăturile modernităţii care întrunesc un anumit consens al specialiştilor, vom aminti: prevalenţa oraşului asupra satului din punct de vedere demografic, economic şi politic; eliminarea statutelor sociale speciale şi afirmarea egalităţii juridice a tuturor indivizilor; obiectivarea (depersonalizarea) relaţiilor

sociale; generalizarea economiei de piaţă şi expansiunea relaţiilor băneşti în toate domeniile vieţii sociale; instituirea unor sisteme politice care îngăduie participarea unui număr sporit de cetăţeni la procesul politic. Evident, aceste criterii sunt prea severe pentru „cazul Mihai Viteazul” şi, în general, pentru societăţile secolului al XVI-lea. De aceea, de altfel, istoricii au şi ajuns la un anumit consens că lumea secolelor XVI-XVIII nu trebuie măsurată după criteriile modernităţii deplin afirmate din societăţile industrializate şi că ea trebuie considerată mai degrabă o entitate aparte, numită convenţional „epoca modernă timpurie”[4].

Această observaţie nu diminuează însă interesul privind raportul dintre elementele medievale şi cele moderne (timpurii) în personalitatea şi acţiunea lui Mihai Viteazul. În acest studiu ne vom opri asupra a două aspecte cruciale ale trecerii de la mentalităţile medievale la cele de tip modern: atitudinile faţă de bani şi de problemele monetare, precum şi cele referitoare la stat şi la acţiunea politică.

Atitudinile faţă de bani şi faţă de problemele monetare

Mihai Viteazul – caz dacă nu singular, totuşi rar printre domnitorii Ţărilor Române – a practicat în tinereţe negustoria[5], cunoscând aşadar de timpuriu atât valoarea banilor, cât şi modalităţile moderne de a-i câştiga. Această familiaritate cu economia bănească transpare apoi în acţiunile sale ca dregător şi ca domn, atât prin abilitatea investiţiilor, cât şi prin felul cum a folosit banii pentru atingerea scopurilor politice. Deşi în tinereţe a fost negustor, **Mihai Viteazul nu a considerat acumularea de mijloace băneşti un ţel ultim, ci doar un mijloc pentru realizarea altor obiective**. Banii au fost folosiţi mai întâi pentru achiziţia de

proprietăţi funciare, investiţie considerată în istoriografie într-o relaţie ambiguă cu modernitatea, dar care era o practică frecventă în secolul al XVI-lea[6], apoi pentru promovarea carierei sale politice şi, în fine, pentru atingerea unor obiective politice, cum ar fi constituirea unei monarhii ereditare independente de toate puterile din jur. Per total, este limpede faptul că în scara de valori a lui Mihai Viteazul ambiţiile politice prevalau asupra preocupărilor băneşti.

Având însă în vedere faptul că Mihai Viteazul cunoştea valoarea banilor, ar fi util să evaluăm **în ce măsură deciziile sale politice majore au fost determinate de considerente financiare**. Discuţia cea mai serioasă în această privinţă este cea referitoare la **hotărârea de a ridica steagul luptei antiotomane în 1594**. Este dincolo de orice îndoială faptul că situaţia financiară a Ţării Româneşti era în acel moment disperată, că nivelul datoriilor acumulate în timp către diverşii creditori otomani atinsese un nivel ce excludea orice speranţă de a le mai plăti într-un interval previzibil şi că ridicarea antiotomană a fost pentru Mihai „o soluţie riscantă, dar totuşi rezonabilă din punct de vedere economic”[7]. Totuşi, nu trebuie să absolutizăm motivaţia financiară a ridicării antiotomane a lui Mihai Viteazul. Mihai însuşi evită această temă în discuţiile şi scrisorile sale, insistând pe motivaţiile de natură religioasă şi politică ale demersului său. De pildă, în memoriul către marele duce al Toscanei, Mihai afirmă: „băgând eu de seamă că [otomanii] poartă gând rău spre paguba şi nimicirea creştinilor, mă gândii atunci să rup cu orice preţ învoiala şi să mă alătur la creştinătate în pofida lor”[8]. Petre P. Panaitescu aprecia că, spre deosebire de „realismul solid” al lui Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul avea „ceva din idealismul Renaşterii” şi că „a fost un cavaler creştin”[9]. Fără a împărtăşi întru totul această concluzie idealistă şi chiar dacă acceptăm că în scrisorile către diverşi suverani

europeni Mihai încerca să obţină sprijinul acestora, dorind să-i convingă că lupta altruist pentru Creştinătate, totuşi nu avem nici un element care să ne îngăduie să afirmăm că această motivaţie ar fi fost doar o mare şi sistematică minciună. Mai degrabă, trebuie să conchidem că motivaţiile ridicării antiotomane a lui Mihai au fost multiple şi că ele au fost determinate într-o măsură însemnată de conjunctura politico-militară a vremii, respectiv de oportunitatea deschisă de războiul dintre Liga Sfântă şi Imperiul Otoman[10].

Cât priveşte **celelalte decizii politico-militare ale lui Mihai Viteazul**, rolul motivaţiilor financiare nu a lipsit[11], dar nu pare să fi fost decisiv. Astfel, decizia încheierii unei păci temporare cu Imperiul Otoman în 1597 avea şi motivaţii economice, nevoia de a restabili comerţul pentru a putea procura banii necesari pentru funcţionarea statului şi pentru întreţinerea oştirii de mercenari, dar şi motivaţii strict politice[12]. La fel, atacarea Transilvaniei în 1599 avea drept scop restabilirea legăturii financiare cu Habsburgii, dar şi ruperea unei încercuiri politice extrem de periculoase. Campania din Moldova din primăvara anului 1600 în mod cert nu oferea nici o perspectivă de a rezolva greutăţile pe care le întâmpina Mihai în plătirea oştirii sale de mercenari, ci fusese plănuită în mai multe rânduri pe baza unor considerente politice[13]. În sfârşit, nevoile financiare nu l-au determinat pe Mihai să fie mai concesiv în tratativele cu Habsburgii cu privire la Transilvania, deşi în vara anului 1600 subvenţiile habsburgice erau una dintre puţinele căi posibile de ieşire din criza bănească şi politică în care se afla.

Până acum am discutat mai mult raportul dintre consideraţiile băneşti şi cele pur politice în acţiunile lui Mihai Viteazul. Se cuvine însă să examinăm, concret, şi ce anume gândea Mihai Viteazul despre însemnătatea banilor[14]. Într-o scrisoare din 1 februarie 1600 către

consilierul imperial Bartholomeus Pezzen, Mihai foloseşte expresia **„pecuniae, quae a[n]i[m]a est rerum gerendarum”**[15]. Editorii au propus traducerea „bani, care sunt sufletul războaielor”[16], care însă ni se pare restrictivă, mai apropiată de original fiind formularea „bani, care sunt sufletul lucrurilor care trebuie făcute”. Această expresie îl arată pe Mihai Viteazul perfect sincronizat gândirii politico-financiare europene, secolul al XVI-lea marcând, potrivit analizei lui Michael Stolleis, trecerea de la ideea „*pecunia nervus belli*” – prezentă şi într-o hotărâre a dietei convocate de Mihai la Alba Iulia în noiembrie 1599[17] – la un nivel superior de generalitate, şi anume la ideea că banii sunt sufletul tuturor lucrurilor într-un stat. Pe de altă parte, în ciuda experienţei personale cu privire la însemnătatea banilor, în problemele băneşti Mihai Viteazul nu a dat dovadă întotdeauna de rigoare şi calcul. Mărturia căpitanului său polon Valentin Walawski este cât se poate de elocventă în acest sens:

> „Celui care vrea să-i slujească îi dă bani gata. Pe de altă parte, când mergem la dânsul ne primeşte pe noi polcovnicii şi rotmiştrii cu mare cinste; la masă şedem cu el şi nu ne priveşte ca un domn, ci se poartă cu noi ca un tovarăş de luptă. Aproape nu trece o zi să nu ne dea nouă câte ceva din al său, ca haine, blănuri scumpe, cât şi galbeni, din care are mereu la el buzunarele pline. Nu se zgârceşte cu banii şi la masă închină el pentru sănătatea slugilor sărace şi le dă chiar cu mâna sa mâncări, îndulcindu-le bine cu galbeni”[18].

Chiar dacă Walawski mai exagerează, el căutând în acel moment să atragă mercenari poloni în slujba lui Mihai, este evident că în relaţiile cu ostaşii din subordinea sa domnul român dădea dovadă de o generozitate menită să câştige ataşamentul acestora. Din punctul de vedere al discuţiei noastre, este mai puţin important dacă această generozitate era constitutivă firii lui Mihai sau era rodul unui calcul pragmatic de a oferi aparenţa bogăţiei pentru a păstra loialitatea unor oameni pe care nu-i putea plăti cu regularitate. Cert este însă faptul că, indiferent de motive,

Mihai a ales să apară în ochii celor din jur ca un darnic cavaler de tip medieval, şi nu ca un spirit mercantil „modern”, preocupat mai degrabă de bilanţul contabil.

Atitudini politice

Deseori, modernitatea este legată de afirmarea statelor naţionale. Aceasta nu presupune doar primatul criteriului naţional în definirea obiectivelor politice „moderne”, ci şi antrenarea unei părţi semnificative din societate la acţiune politică sub semnul mobilizării naţionale[19]. În ceea ce-l priveşte pe Mihai Viteazul, aceasta ar fi însemnat, pe de o parte, ca obiectivele sale să fie definite precumpănitor în funcţie de criterii naţionale, iar pe de altă parte, ca domnul muntean să se fi bazat în politica sa unificatoare pe cooperarea unor grupuri sociale numeroase şi relativ coerente, care să fie mobilizate în numele unor idealuri naţionale. Referitor la motivaţiile acţiunilor politice ale lui Mihai, este probabil suficient să subliniem faptul că **nici un text provenit direct de la domn nu exprimă ideea că strădania sa are drept ţel unitatea politică a românilor**[20]. Teoretic, un apărător al ideii că Mihai Viteazul a fost un exponent al luptei pentru unitate naţională ar putea susţine că domnul unificator s-a ferit să-şi exprime făţiş ideile naţionale, dar că ele i-au motivat în secret acţiunile. O asemenea afirmaţie, deşi logic vulnerabilă, ar putea fi acceptată dacă ar exista măcar unele indicii indirecte asupra faptului că Mihai Viteazul îşi gândea politica în termeni naţionali şi că cei care îl urmau erau receptivi la semnale politice exprimate etnico-naţional.

În ceea ce priveşte politica sa din Ţara Românească, nu avem nici un indiciu că Mihai Viteazul ar fi fost motivat de vreun sentiment de

solidaritate etnico-naţională românească. Dimpotrivă, el **a promovat în dregătorii numeroşi levantini şi balcanici**, iar încercarea boierilor autohtoni de a bloca concurenţa acestor „greci” prin includerea articolului 20 din tratatul de la Alba Iulia din 20 mai 1595 a fost vădit îndreptată împotriva politicii lui Mihai Viteazul[21]. Deşi s-a supus temporar acestui veritabil „dictat boieresc”, Mihai a continuat să folosească ne-români în dregătorii şi în funcţii de comandă militară – să-i amintim aici, dintr-o listă inevitabil mai lungă, pe grecul Mihalcea Karadja, pe sârbul Baba Novac şi pe albanezul aga Leca – şi a căutat să-şi redobândească libertatea de decizie politică. Pe de altă parte, Mihai Viteazul nu a ezitat să-i sacrifice pe ţărani boierilor prin aşa-numita „legătură” din 1596[22]. Desigur, istoricii au argumentat faptul că rumânia exista deja în Ţara Românească, că sacrificarea ţăranilor era necesară pentru obţinerea sprijinului boierilor şi că ea era utilă şi pentru stabilizarea contribuabililor în vederea perceperii regulate a dărilor[23]. Toate aceste argumente sunt juste, numai că ele nu schimbă cu nimic faptul că motivaţiile politice şi financiare, la fel ca şi solidarităţile de stare socială – Mihai fusese boier şi era el însuşi cel mai mare proprietar funciar din Ţara Românească – **prevalau** asupra oricărei urme de solidaritate etnico-naţională.

Mai complicate au fost **circumstanţele politicii lui Mihai Viteazul în Transilvania**[24]. Aici a existat un moment în care acţiunea politico-militară unificatoare a lui Mihai Viteazul a beneficiat de un sprijin popular semnificativ, deşi tardiv şi lipsit de utilitate practică: ridicarea românilor împotriva nobililor în momentul victoriei de la Şelimbăr. Motivaţiile acestei răbufniri au fost însă complexe. Szamosközy vorbeşte de agitaţia preoţilor şi călugărilor ortodocşi şi este limpede că surprinde astfel o componentă esenţială a mişcării[25]. Dimensiunii confesionale i s-au adăugat însă ura socială acumulată în timp împotriva nobilimii şi

speranţa că noua stăpânire va aduce poate mai multă dreptate. Speranţele pe care şi le vor fi făcut românii transilvăneni în legătură cu stăpânirea lui Mihai au fost repede spulberate. După ce a preluat în mod ferm controlul asupra Transilvaniei, Mihai Viteazul a considerat că prioritară este asigurarea resurselor financiare pentru plata armatei sale[26] şi, în schimbul acceptului dietei pentru impunerea unor noi impozite, neobişnuit de mari, în Transilvania, i-a sacrificat pe ţăranii români. Ca atare, aceştia s-au văzut nu numai lăsaţi la discreţia stăpânilor de domenii, ci şi împovăraţi cu noi şi noi impozite, care nu aveau cum să sporească ataşamentul lor faţă de stăpânirea lui Mihai Viteazul. Abia cu ocazia celei de-a treia diete convocate de el în Transilvania, la Alba Iulia, în iulie 1600, Mihai a impus ca satelor româneşti să li se acorde drept de păşunat liber şi ca preoţii ortodocşi să fie scutiţi de obligaţiile în muncă[27]. În ceea ce-i priveşte pe preoţi, trebuie spus că Mihai Viteazul acţionase ca protector al ortodocşilor din Transilvania şi înainte de 1599, iniţiind chiar măsuri pentru a le asigura acestora un statut echivalent cu cel al religiilor recepte[28]. Trebuie însă observat că, politic, el nu a făcut nici o distincţie între ortodocşii de diverse etnii, iar motivaţiile sale au fost mai degrabă confesional-religioase decât etnico-naţionale. Rămâne deci doar acordarea dreptului de păşunat liber satelor româneşti ca element de deschidere în beneficiul populaţiei majoritar româneşti din Transilvania. Era totuşi prea puţin şi prea târziu pentru ca această populaţie românească să poată deveni un sprijin semnificativ pentru politica lui Mihai Viteazul.

De fapt, dintre stările sociale ale Transilvaniei, singura care l-a sprijinit în mod real şi substanţial pe Mihai au fost **secuii**. Motivele nu sunt de căutat în plan etno-lingvistic, şi nici în plan confesional, ci în plan social şi ideologic. Secuii se bucuraseră în mod tradiţional de libertate personală şi de privilegii în schimbul asumării unor obligaţii militare, alcătuind una

dintre naţiunile politice ale Transilvaniei. După constituirea principatului şi trecerea acestuia sub suzeranitate otomană, serviciile militare ale secuilor fuseseră considerate mai puţin necesare, iar principii au patronat restrângerea privilegiilor secuieşti, transformând o parte semnificativă a acestora în iobagi. Pentru secuii oprimaţi de Sigismund Báthory, şi în general de dinastia Báthory şi de nobilimea maghiară, colaborarea cu Mihai Viteazul era o cale de a-şi recăpăta vechiul statut privilegiat. Totodată, secuii, care se legitimau prin calităţile lor războinice şi care luptaseră alături de Mihai împotriva turcilor, îndeosebi în 1595, preţuiau în mod deosebit însuşirile militare ale acestuia. În consecinţă, sprijinul secuilor pentru politica lui Mihai Viteazul a fost una dintre constantele evenimentelor din anii 1599-1600[29]. Câteva mii de secui s-au alăturat armatei lui Mihai Viteazul încă înainte de Şelimbăr, iar alţi secui, care păzeau trecătorile spre Moldova, l-au prins şi ucis pe Andrei Báthory. Secuii au participat în mod semnificativ şi la campania lui Mihai în Moldova, în primăvara anului 1600, iar în cetatea Sucevei Mihai Viteazul a instalat ca pârcălab nu un român, ci pe secuiul János Kaptury. De asemenea, secuii au luptat alături de Mihai şi în bătălia de la Mirăslău, când restul stărilor privilegiate se ridicaseră făţiş împotriva sa. În fine, în 1601, una dintre ultimele scrisori ale lui Mihai a fost adresată secuilor, care se pregăteau să i se alăture în momentul când domnul român cădea ucis în tabăra de la Câmpia Turzii. Această cooperare consecventă şi substanţială nu a rămas nerăsplătită. Mihai a îngăduit secuilor să distrugă cetăţile ridicate de Báthoreşti pentru a-i supraveghea, a restabilit drepturile şi libertăţile secuieşti şi a acordat numeroase privilegii suplimentare unor secui care s-au ilustrat în serviciul său. Pe de altă parte, secuii au avut de suportat represaliile adversarilor lui Mihai după înfrângerea de la Mirăslău. Mai întâi, puşcaşii secui pedeştri care

participaseră la bătălie au fost măcelăriţi de învingători, deşi li se promisese dreptul la liberă retragere. Apoi, o serie de sate au fost readuse în iobăgie, iar dieta a ordonat scaunelor secuieşti refacerea cetăţilor de supraveghere din secuime. Amploarea represaliilor arată limpede că şi adversarii lui Mihai îi considerau pe secui sprijinitorii cei mai consecvenţi ai puterii acestuia în Transilvania. Dacă facem un bilanţ al politicii lui Mihai Viteazul în Transilvania şi al atitudinii diverselor grupuri din societatea transilvăneană în raport cu acţiunile sale politico-militare din anii 1599-1600, atunci trebuie să conchidem că acestea nu au fost dictate de considerente etnice (sau etno-lingvistice), ci în primul rând de raţiuni sociale, confesionale şi politico-ideologice[30].

În ceea ce priveşte **politica lui Mihai Viteazul în Moldova** şi mai ales atitudinile moldovenilor faţă de stăpânirea sa efemeră din anul 1600, împărtăşim concluzia lui Nicolae Iorga:

> „Cucerirea Moldovei se făcu răpede, dar nu trebuie să ne închipuim că moldovenii erau bucuroşi de dânsa. Pe atunci, cum ştim, fiecare ţară era deprinsă să trăiască după datinile ei, cu dinastia ei străveche. Este adevărat că Ieremia Movilă nu se cobora din domnii de demult, dar fusese oarecum ales de boierii moldoveni, şi din mijlocul lor. Astfel mulţi din supuşii lui Ieremia Vodă priveau intrarea lui Mihai nu ca pe a unui domn românesc mai viteaz, mai destoinic şi mai glorios, venit să îndeplinească unitatea neamului în aceeaşi formă politică, ci ca pe a unui cuceritor străin, ambiţios şi neastâmpărat, care turbură ţările din vecinătatea sa”[31].

Numirea de către Mihai ca mitropolit a levantinului Dionisie Rally în locul lui Gheorghe Movilă şi a unei locotenenţe domneşti formate din banul Udrea, Andronic Cantacuzino şi spătarul Negre („un grec şi doi munteni”[32]) ilustrează, dacă mai era nevoie, atât lipsa de colaborare dintre domnul muntean şi elitele moldovene, cât şi faptul că etnicitatea nu era un criteriu semnificativ în definirea politicii lui Mihai Viteazul în Moldova.

Totuşi, absenţa dimensiunii etnico-naţionale nu este suficientă pentru a respinge catalogarea drept „modernă” a politicii lui Mihai Viteazul. În fond, modernitatea nu este subsumată dimensiunii naţionale, chiar dacă afirmarea factorului naţional reprezintă una dintre componentele semnificative ale epocii moderne. Ceea ce contrastează însă cu principiile acţiunii politice de tip modern este **absenţa oricărei viziuni sistematice despre stat**. Modernizarea a cuprins, încă din epoca modernă timpurie, edificarea unui sistem coerent de instituţii, cu tendinţe de omogenizare a teritoriului şi a regimurilor juridice şi de impunere a unei raţionalităţi birocratice în funcţionarea statelor. Or, exceptând trecerea la armata de mercenari şi preocuparea pentru sporirea fiscalităţii, în politica lui Mihai Viteazul nu se pot distinge strădanii pentru edificarea altor elemente definitorii pentru un stat „modern”. Relaţiile externe au fost purtate prin intermediul soliilor ocazionale, fără să putem vorbi despre geneza unui personal diplomatic specializat. Şi, fapt decisiv, în afară de numirea unor dregători şi comandanţi militari, indiferent de originea lor, în oricare dintre teritoriile controlate de el nu avem nici un element de restructurare instituţională (în sens unificator sau măcar omogenizator) a celor trei principate pe care Mihai a ajuns să le stăpânească în 1600[33]. Petre P. Panaitescu a exagerat poate prin radicalitatea concluziei (agravată de o anumită neglijenţă terminologică), dar în esenţă are totuşi dreptate: pe Mihai „nu l-a preocupat unitatea politică, a fost domn peste trei ţări, cu graniţele lor, cu guvernele lor deosebite”[34]. Desigur, poate că dacă stăpânirea sa ar fi durat mai mult, Mihai ar fi ajuns să adopte şi măsuri de unificare instituţională a celor trei principate. Aceasta nu este însă decât o ipoteză contrafactuală, de tipul „ce-ar fi fost dacă”. Lăsând însă deoparte speculaţiile, singurul element care transpare cu insistenţă din izvoarele păstrate este efortul lui Mihai de a asigura transmiterea ereditară a tuturor

stăpânirilor pe care reuşise să le dobândească. Un asemenea proiect dinastic, deloc neobişnuit în contextul secolului al XVI-lea, se înscrie totodată în prelungirea unei bogate tradiţii politice medievale. După cum tot de sorginte mixtă, medievală şi renascentistă, este şi concepţia lui Mihai despre gloria militară[35].

Concluzie

Examinarea atitudinilor faţă de monedă şi a atitudinilor politice ale lui Mihai Viteazul şi ale contemporanilor săi ne dezvăluie – o dată în plus, dacă mai era nevoie – complexitatea raporturilor dintre elementele medievale şi cele moderne la sfârşitul secolului al XVI-lea. Ele nu îngăduie un răspuns univoc, neputând afirma nici că Mihai Viteazul ar fi fost integral animat de mentalităţi de tip medieval, nici că ar fi fost un exponent al modernităţii triumfătoare. Ceea ce putem afirma, în schimb, este că **Mihai Viteazul a reprezentat o îmbinare de elemente medievale cu unele elemente moderne**, în dozaje care nu îi erau specifice doar lui, ca individ, ci întregii epocii[36]. Cu alte cuvinte, în ciuda meritelor sale incontestabile, Mihai Viteazul nu şi-a depăşit epoca, ci a fost un exponent al Europei sfârşitului de secol XVI sau, altfel spus, al epocii moderne timpurii.

Post-scriptum 2011

În comparaţie cu Ştefan cel Mare, Mihai Viteazul a fost un subiect mult mai puţin frecventat de istoricii ultimilor ani. Dintre contribuţiile apărute, două mi se par a merita să fie reţinute cu precădere. Mai întâi, studiul lui

Marius Diaconescu (Diaconescu 2004) contestă teza cvasiunanim accepatată în istoriografia românească, potrivit căreia ideea unirii Ţării Româneşti, Moldovei şi Transilvaniei s-ar fi născut în mediul politic românesc. Marius Diaconescu susţine, cu argumente convingătoare, că paternitatea acestei idei îi revine cancelarului principelui Sigismund Báthory, Ştefan Jósika, artizanul unei prime uniri în 1595. Şi cea de-a doua contribuţie pe care aş dori să o semnalez se distanţează de clişeul Mihai Viteazul – unificator al ţărilor române, deplasând accentul pe impactul balcanic al acţiunii domnului şi continuând astfel o idee formulată cu mai bine de trei decenii în urmă de Andrei Pippidi (Pippidi 1980: 53-65) cu privire la alternativa deloc simplă în faţa căreia s-a aflat Mihai, pus să aleagă între calea balcano-bizantină şi opţiunea pentru acţiunea în direcţia Transilvaniei şi Moldovei. Printr-o analiză filologică şi literară detaliată, studiul lui Tudor Dinu (Dinu 2008) urmăreşte construcţia imaginii lui Mihai Viteazul ca erou al creştinătăţii şi restaurator al Imperiului Bizantin în eposul grecesc. Evident, aceste noi direcţii de cercetare nu au reuşit să înlocuiască interpretarea dominantă, anacronic-naţionalistă, a acţiunii lui Mihai Viteazul, care îşi are în continuare susţinătorii săi (vezi, de exemplu, Mureşan 2005).

1. Acest text a fost publicat iniţial în *Studii şi articole de istorie*, vol. 68, 2003, pp. 14-24.
2. Murgescu M.-L. 1993. Pentru contextul general al acestei preocupări, vezi Murgescu M.-L. 1999.
3. Pentru discuţiile conceptuale referitoare la modernitate, vezi mai ales Gumbrecht 1978; *Modernity* 1996.
4. Murgescu 2001b.
5. Panaitescu 2002: 24.
6. Fernand Braudel nu ezită chiar să includă fenomenul în categoria „trădarea burgheziei”, în Braudel 1985-1986: IV, 43-57.
7. Murgescu 1995a: 251.
8. *MVCE* 1982: I, 636.

9. Panaitescu 2002: 106.
10. Murgescu 1999: 155-156. Pentru contextul politic general al acestui război, lucrarea de referinţă este Niederkorn 1993.
11. Am investigat această relaţie în Murgescu 1994.
12. Andreescu 1994a.
13. Rezachevici 1975.
14. Am comentat aceste aspecte mai întâi în Murgescu 1996a: 298-299.
15. *MVCE* 1990: V, 235 (textul latin) şi 236 (traducerea românească).
16. *MVCE* 1990: V, 246.
17. „Măria Ta să nu duci lipsă nici de hrană, nici de bani, care sunt nervul războiului, fără de care nu e cu putinţă războirea, după Dumnezeu" (Crăciun 1937-1938: 623).
18. *Călători* 1972: IV, 181.
19. Pentru jocul complex al diverselor forme de solidaritate umană, vezi mai ales Murgescu M.-L., Murgescu B. 2000: 9-14.
20. Concluzie bazată pe studiul a peste 400 de documente interne şi a mai multor sute de scrisori: *cf. DRH.B* 1975: XI; Şerban 1975. De remarcat şi faptul că istoricul clujean Ioan Aurel Pop a strâns într-un veritabil dosar toate informaţiile referitoare la manifestări etno-lingvistice din anii 1599-1600, dar nu a reuşit – în pofida acribiei şi erudiţiei sale – să găsească nici un text propriu al lui Mihai Viteazul care să ateste motivaţia naţional-românească a acţiunii sale (*cf.* Pop 1998). Florin Constantiniu s-a exprimat şi el concludent în această privinţă: „Dacă Mihai a avut dintru început gândul unirii, sursele de care dispunem până acum nu spun nimic. În nici un caz nu poate fi considerată o dovadă a planului domnesc de unire un text din 1600 al voievodului, care ar fi sunat astfel: «Şi hotaru Ardealului/ pohta ce-am pohtit/ Moldova şi Ţara Românească». În realitate, aşa cum a arătat C. Rezachevici, este vorba de alăturarea arbitrară a unor notaţii făcute de domn pe dosul unui document în limba maghiară, şi larg spaţiate între ele (deci nu un text unitar), rezumând problemele cuprinse în document: frontierele Transilvaniei; revendicările domnului (în vechea limbă românească: «pohtă»); domnia ereditară în Ţara Românească şi Moldova" (Constantiniu 1999: 131); facsimilul cu aceste adnotări a fost reprodus şi de noi în Murgescu 2001a: 147.
21. *MVCE* 1982: I, 91 şi 96. Vezi şi comentariile din Panaitescu 2002: 79-81.
22. Panaitescu 2002: 86-96.
23. De exemplu, Constantiniu 1999: 128.
24. Am discutat această problematică mai întâi în Murgescu 2000: 25-29.
25. Pop 1998: 18-20.
26. Am discutat mai pe larg această opţiune în Murgescu 1994: 16-20.
27. Crăciun 1937-1938: 638-639.
28. Teodor 1993. Vezi şi Şerbănescu 2001 (teză de doctorat susţinută în 1948).
29. Informaţiile concrete care urmează le-am preluat din Demény 1975.

30. O excepţie în acest sens au fost unii exponenţi ai nobilimii maghiare, care au încercat să dea o coloratură etnico-naţională conflictelor politice şi sociale din acei ani (vezi discuţia din Murgescu 2000: 27-28).
31. Iorga 1993: 213-214.
32. Iorga 1993: 215.
33. Această observaţie a fost mai întâi exprimată de Xenopol 1988: III, 288. O critică a acestui punct de vedere, dar care insistă mai mult pe reluarea practicii medievale a domnilor asociaţi, în Andreescu 1980: 7-19.
34. Panaitescu 2002: 212.
35. Berza 1985: 51. Pentru viziunea, foarte nuanţată şi oarecum contradictorie a lui Gheorghe Brătianu asupra lui Mihai Viteazul, potrivit căreia acţiunea domnului muntean s-a integrat cruciadei târzii, guvernarea sa din Transilvania a fost subordonată unei concepţii „senioriale” şi unei politici pro-ortodoxe, dominată însă de un „instinct al unităţii”, vezi Mârza 1999.
36. Vezi şi consideraţiile generale din Murgescu 1999a.

„Fanarioţi” şi „pământeni”. Religie şi etnicitate în definirea identităţilor în Ţările Române şi în Imperiul Otoman[1]

Teza pe care o susţinem în continuare este că definirea identităţii dintr-o perspectivă confesională, etnică sau etno-lingvistică nu este dată în istorie o dată pentru totdeauna. Argumentul nostru este că, potenţial, fiecare individ şi/sau grup uman are un număr mare de opţiuni „naturale” sau „primitive” pentru a demarca frontiera dintre „noi” şi „ceilalţi”. Dintre toate aceste opţiuni, doar câteva devin reale, căpătând o importanţă sociopolitică şi anulând, total sau parţial, celelalte **potenţiale solidarităţi**. Alegerea unui anumit „cerc de solidaritate” nu este nici inocentă, nici veşnică, având de obicei loc atunci când anumiţi indivizi şi/sau grupuri sociale consideră că vechile distincţii nu mai corespund intereselor lor şi încearcă să redefinească identităţile sociale. Asemenea schimbări trebuie să fie impuse cel puţin asupra unei părţi importante a societăţii – prin urmare, de obicei durează una sau două generaţii până când o formă de solidaritate este înlocuită de o alta în definirea identităţilor sociale[2].

O asemenea schimbare a avut loc în Ţara Românească şi în Moldova în secolele XVI-XVIII, fiind determinată de problemele cu care s-au confruntat elitele româneşti din cauza dominaţiei otomane şi competiţiei cu creştinii veniţi din teritoriile otomane. Până în secolul al XVI-lea, atât în Ţările Române, cât şi în Imperiul Otoman **religia era mult mai importantă decât etnia în definirea solidarităţilor**. În Ţara Românească

şi în Moldova această schimbare a fost accentuată de lupta antiotomană din secolele XIV-XVI, pe care Biserica şi statul au încercat să o impună întregii societăţi ca o datorie creştină. Totuşi, solidaritatea creştină nu era lipsită de concurenţă. La nivelurile inferioare, legăturile familiale şi, poate, solidarităţile săteşti erau chiar mai importante decât ataşamentul faţă de Creştinătate. De asemenea, exista o atitudine ambiguă faţă de celelalte confesiuni creştine, mai ales faţă de catolici, care erau acceptaţi doar pe jumătate şi intermitent ca „adevăraţi creştini”[3]. Cu toate acestea, lăsând deoparte toate aceste nuanţe, creştinismul era foarte important pentru muntenii şi moldovenii din secolele XIV-XVI, în vreme ce identificarea etnică era, în cel mai bun caz, marginală.

O situaţie similară poate fi observată în Imperiul Otoman. Deşi au criticat folosirea excesivă a conceptului de *millet* pentru istoria otomană clasică, Benjamin Braude şi Bernard Lewis au recunoscut:

> „Având în vedere rolul pe care limba l-a avut în definirea identităţii naţionale în Occident, relativa ei lipsă de importanţă în contextul otoman este semnificativă […]. Religia era mai importantă decât limba în definirea identităţii”[4].

Pentru otomani, deosebirea cea mai importantă era cea dintre musulmani şi necredincioşi. Aceşti necredincioşi puteau fi *zimmi*, dacă erau supuşii unui stat musulman[5], sau *harbi*, dacă erau supuşii unui stat independent nemusulman[6]. Nici *harbi*, nici *zimmi* nu erau divizaţi după criterii etno-lingvistice. Pentru *harbi*, denumiri precum „Leh” sau „Alman” nu însemnau „Poloni” sau „Germani”, în sens etnic, ci mai degrabă „supus al regelui Poloniei” sau „supus al regelui sau împăratului Germaniei”. La rândul lor, *zimmi* erau clasificaţi potrivit confesiunii lor (grec-ortodocşi, creştini armeni, evrei, catolici etc.) sau potrivit locului de naştere. Astfel, *Rum* (grec) îi desemna nu doar pe greci în sens etnic, ci şi

pe toţi *zimmi* ortodocşi, fără a distinge între bulgari, sârbi, români etc. Mai mult, un etnic grec nonortodox nu era un *Rum*. În chip asemănător, *Eflak(lu)* însemna pentru otomani mai degrabă „din Ţara Românească” decât „etnic român”.

Accentuarea dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române pe parcursul secolului al XVI-lea a provocat schimbări importante în societăţile Ţării Româneşti şi Moldovei. Primii afectaţi au fost domnii, ei fiind din ce în ce mai mult numiţi (şi maziliţi) direct de la Istanbul, ceea ce i-a obligat să întreţină tot mai multe relaţii în metropola otomană. Pentru a-i răsplăti pe cei care îi ajutaseră să fie numiţi, dar şi pentru a obţine în ţară plata sumelor de bani exorbitante datorate statului otoman şi diferiţilor dregători, domnii au adus cu ei oameni din Istanbul şi din alte teritorii otomane, mai ales *Rum*, şi i-au folosit în administrarea Ţării Româneşti şi/sau a Moldovei. Această infiltrare politică, împreună cu fluxul negustorilor, clericilor şi intelectualilor ortodocşi, a dus la ceea ce s-a numit „acapararea grecească” a structurilor politice, ecleziastice, economice şi culturale ale Ţării Româneşti şi Moldovei[7]. Deşi această pătrundere a luat forme multiple, boierii au fost cei care au reacţionat cel mai mult la această neaşteptată competiţie socială, care tindea să-i lipsească de partea care le revenea în guvernarea Ţărilor Române. Deosebirea confesională era nefolositoare pentru a se apăra împotriva acestor intruşi levantini, pentru că cei mai mulţi dintre ei nu numai că erau creştini, ci erau şi ortodocşi. Prin urmare, pentru a limita accesul la dregătoriile Ţărilor Române era nevoie de **noi criterii de definire a identităţii**.

Prima încercare de a-i exclude pe aceşti intruşi a fost făcută de boierii munteni în 1595, prin includerea în tratatul încheiat cu principele Transilvaniei, Sigismund Báthory, a unui articol prin care grecilor le era

interzis accesul la dregătorii[8]. Nu mă voi opri aici asupra acestui controversat tratat, încheiat de boieri împotriva voinţei domnului aflat în acel moment pe tronul Ţării Româneşti, Mihai Viteazul. Este îndeajuns să amintesc că tratatul a fost în scurt timp anulat şi că nici Mihai Viteazul, nici domnii care i-au urmat la tron nu au respectat prevederea antigreacească. „Acapararea grecească” s-a accentuat în anii 1610 şi 1620, mai cu seamă din cauza politicii „prefanariote” a lui Radu Mihnea (domn al Ţării Româneşti între 1611 şi 1616, şi al Moldovei, între 1616-1619 şi 1623-1626)[9], ceea ce a determinat o amplă rezistenţă din partea boierilor.

Nu ne propunem să relatăm lupta dusă de boieri pentru eliminarea străinilor, deciziile politice obţinute de la domni, câteodată cu forţa, şi inutilitatea acestor reguli discriminatorii niciodată aplicate efectiv. Vom insista mai degrabă asupra dimensiunii idologice a acestui conflict[10]. Pentru că boierii au considerat necesar să adune în jurul cauzei lor segmente mai largi ale societăţii, ei au trebuit să convingă şi alte grupuri de justeţea poziţiei lor. Prin urmare, au refolosit conceptul mai vechi de „pământean”, care iniţial desemna un proprietar de pământ şi chiar un ţăran liber, încercând să-i impună sensul mai restrâns de „născut în ţară”[11]. În secolele XVII-XVIII, **conceptul de „pământean” a devenit central în ideologia politică a boierilor români**. Cu toate acestea, este semnificativ că vreme îndelungată nu a fost enunţată nici o definiţie pozitivă a condiţiilor necesare pentru a fi „pământean”. Cineva ar putea spune că un lucru evident nu era necesar să fie definit explicit, însă, după cum vom vedea, uneori nu era chiar simplu şi lipsit de controverse să deosebeşti un „pământean” de un „nepământean”. Absenţa unei definiţii pozitive se explică prin faptul că „pământean” era un concept negativ, definit doar în opoziţie cu străinii, şi care trebuia adaptat pentru a-i exclude pe aceştia în mod eficient. Prin urmare, vom înţelege mai bine

caracteristicile unui „pământean” dacă îi vom analiza pe cei excluşi prin folosirea acestui concept. „Nepământenii” nu erau desemnaţi cu denumirea de fanarioţi, un termen care a apărut abia mult mai târziu[12]. Românii foloseau în schimb, alternativ sau împreună, următorii trei termeni: „streini”, „greci” şi „ţărigrădeni” (oameni din Ţarigrad, adică din Istanbul sau Constantinopol).

Terminologia inconsecventă reflectă ezitările între definirea politică, geografică sau etnică a „pământeanului” şi a „nepământeanului”. Aceste ezitări erau chiar mai pronunţate atunci când era vorba de cazuri individuale. De fapt, mulţi dintre „nepământenii” care au obţinut poziţii însemnate în administraţia Ţărilor Române s-au aşezat aici, s-au căsătorit, au cumpărat moşii şi s-au amestecat cu boierii români. Aşadar, era destul de dificil de spus dacă ei erau „pământeni” sau „nepământeni”, iar câteodată putea fi imprudent să tratezi persoane atât de influente şi puternice ca pe nişte străini. Din motive pragmatice, unii dintre ideologii români făceau deosebirea între „nepământenii buni” şi cei „răi”. Această deosebire este cel mai clar exprimată de stolnicul Constantin Cantacuzino, el însuşi descendentul unui imigrant grec, căsătorit cu fiica unui domn român:

> „Alţii iară den greci, vrând să stăpânească şi ei şi să se arate poruncitori, neavând acum mai ales unde, prin mijlocul turcilor, la Moldova şi în Ţara Românească vin. Ci de la unii să vede şi rămâne şi folos în pământurile acestea; iară alţii ca să jefuiească şi ca să răpească numai ce vin şi amestecături fac în rodurile acestia, tot pentru luatul lor, cu tot meşteşugul lor cât pot nevoesc de fac şi multe rele şi grozăvii fac şi aduc la rele căi pe domnii ţărilor pun şi sfătuiesc”[13].

Astfel, deşi se accepta îndeobşte că „toate nevoile şi sărăciia ţerîi se încep de la greci strini, carii amestecă domniile şi vând ţeara fără milă şi o precupescu pre camete asuprite”[14], chiar şi cei mai aspri critici români ai

grecilor recunoşteau că erau de asemenea şi greci „buni”. Un excelent exemplu în acest sens este cronicarul moldovean Ion Neculce, care a scris că marele vistier Iordache Cantacuzino, „măcar că era grec, omu strein, dar era om bun: să punea tare pentru pământeni la domnie”[15]. Bineînţeles că asemenea deosebiri erau câteodată arbitrare sau controversate, întemeindu-se în principal pe afilierea politică. Citǎm în continuare doar două păreri diferite despre membrii ramurii munteneşti a familiei Cantacuzinilor. Autorul *Letopiseţului Cantacuzinesc* scrie despre întemeietorul acestei ramuri, postelnicul Constantin Cantacuzino, că „avut-au săraca de ţară noroc pentru acel om bun, carele sta în toată vremea pentru binele ei şi-l durea inima de creştinătate şi de pământul ţării, ca să nu-l piiarză. Că şi el era moştean într-însa, cu case şi olate, ca şi alţi boieri”[16]; în schimb, duşmanii familiei Cantacuzino se plângeau Habsburgilor de „aceşti oameni striini, greci ţarigrădeni, cărora moşii şi strămoşii au fost adeveraţi turci, cari ei se numesc Katakozineştii, a căror tiranii, jafuri, prăzi şi sugeri de sânge a săracilor, ce au făcut şi necontenit fac asupra săracii de ţări […] limba omenească a spune nu poate”[17].

Am arătat în altă parte că aceste diferenţe „morale” între un „pământean” şi un „nepământean” se referă în principal la problemele economiei monetare, la împrumuturile cu dobândă şi la modernizarea sistemului fiscal al statului. În toate aceste privinţe, **ideologia „pământenilor” consolida atitudinile conservatoare şi antimercantile** ale boierilor români şi ale întregii societăţi româneşti[18].

Trebuie evidenţiat şi un alt aspect. Deşi cei mai mulţi imigranţi au încercat să fie acceptaţi în rândul „pământenilor”, adoptând în acest scop modul de viaţă şi ideile boierilor români, alţii au contestat ideologia „pământeană” în numele vechii solidarităţi creştine. Cel mai reprezentativ în acest sens este Antim Ivireanul, un georgian venit în Ţara Românească,

ce a contribuit la dezvoltarea culturii şi tiparului, devenind cap al Bisericii. Într-o scrisoare adresată domnului Constantin Brâncoveanu, el s-a apărat astfel:

> „Între altele să cuvintează şi aceasta cum că sunt strein şi nu s-au cuvenit să fiu eu mitropolit. În Hristos suntem tot una. Şi apoi n-am fost numai eu episcop şi mitropolit strein în Ţara Românească, ci au fost şi alţii, mulţi, precum să văd în condice şi precum să politiceşte în toată beserica, precum şi domni au stătut şi de ţară şi streini, ca şi în toată lumea; că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toţi”[19].

Pentru a întregi imaginea, trebuie să adăugăm că Antim nu a fost întotdeauna consecvent cu sine însuşi. În textul unei reguli scrise pentru o mănăstire ridicată de el, Antim Ivireanul preciza că egumenul poate să fie „au grec, au rumân, însă să nu să pue […] vreun om strein, cu gâlceavă, adecă svetagoreţ, au sinait, au ierusalimlean [de la Athos, Sinai sau Ierusalim]”[20]. Această interdicţie a fost probabil provocată de disputa dintre Antim Ivireanul şi influentul patriarh al Ierusalimului, Hrisant Notaras.

Am văzut că distincţia între un „pământean” şi un „nepământean” nu era fundamentată în mod clar pe criterii etnico-lingvistice, ci erau luate în considerare şi aspecte geografice, politice şi „morale”. Deşi această **ambiguitate** servea pragmatic politica boierilor, îngăduindu-le să-i excludă sau să-i asimileze pe cei consideraţi indezirabili, ea reflecta totodată lipsa de perspectivă a luptei lor împotriva intruşilor, care ştiau să se facă utili domnilor şi bunei funcţionări a aparatului de stat. Prin urmare, au existat momente în care boierii au abandonat criteriile controversate de excludere şi au simţit nevoia unei distincţii clare, prin care „străinii” să fie deosebiţi de „pământeni”. În asemenea momente, precum răscoalele populare împotriva dregătorilor „nepământeni”, limba s-a dovedit a fi cel mai bun criteriu. Neculce descrie cu mare bucurie

revolta antigrecească a ieşenilor, care a avut loc la înlăturarea din domnie a lui Dumitraşcu Cantacuzino în 1685, atunci când un grec, Mavrodin, prins de un boier, Flondor, a fost silit să pronunţe o expresie românească dificilă, fiind bătut de fiecare dată când greşea[21]. Acest tip de comportament nu era în nici un caz neobişnuit, trecerea spre o definire etnico-lingvistică a unei distincţii politice având loc şi în alte contexte. Totuşi, în ansamblu, ambiguitatea a prevalat în deosebirea „pământenilor" de „nonpământeni" nu doar în secolele XVII-XVIII, ci şi la începutul veacului al XIX-lea, când o mare parte a societăţii cerea înlăturarea domnilor fanarioţi. Este revelator faptul că primul domn „pământean" numit în Ţara Românească în 1822 a fost Grigore al IV-lea Ghica, membru al unei familii de origine albaneză şi de cultură grecească, ce domnise şi în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea, în „secolul fanariot". Mai mult, noul domnitor a afirmat deschis că nu se poate găsi un criteriu obiectiv prin care grecii să fie separaţi de români[22].

Astfel, am ajuns la **problema aşa-numitelor domnii fanariote** în Ţara Românească şi în Moldova. Istoriografia convenţională a stabilit anii 1711 în Moldova şi 1715/1716 în Ţara Românească pentru a fixa momentul în care Poarta s-ar fi hotărât să înlocuiască pe domnii români cu greci din Fanar, care păreau mai demni de încredere din punct de vedere politic. Stabilirea domniilor fanariote ar fi marcat o modificare în regimul politic al Ţărilor Române, caracterizat de-acum înainte, pentru mai bine de un secol, de domnii scurte, obţinute şi pierdute la Istanbul în schimbul unor sume uriaşe de bani, de o creştere spectaculoasă a surplusului care revenea Porţii, de conflicte între domni şi boieri pentru exploatarea ţăranilor, de dezintegrarea sistemului militar şi administrativ al ţărilor, de încercările eşuate de a moderniza structurile de stat, de corupţia generalizată etc. Nu vom insista aici asupra dificultăţilor pe care

le ridică domniile lui Mihai Racoviţă şi Nicolae Mavrocordat, care au domnit amândoi atât înainte, cât şi după 1711 (1715/1716), sau de faptul că şi anterior acestei presupuse cezuri majoritatea domnilor şi-au obţinut tronul la Istanbul prin mituirea sultanului şi a altor dregători otomani, fiind totodată de diverse origini. Vom semnala însă faptul că aceste dificultăţi i-au determinat pe unii istorici să postuleze existenţa unor perioade „prefanariotă”[23] şi/sau „protofanariotă”[24], sau să propună o datare mai timpurie pentru începutul regimului politic fanariot, precum în 1659[25].

Abordarea noastră va fi diferită, pornind de la faptul că **în secolele XVI-XVIII nu a existat o regulă fixă pentru numirea domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei dintre români sau dintre greci**. Am văzut că otomanii, a căror opinie conta cel mai mult, pentru că în toată această perioadă cei mai mulţi domni au fost numiţi direct de la Istanbul, refuzau să facă distincţii etnico-lingvistice între supuşii lor nemusulmani. Chiar mai mult, otomanii aderau la tradiţia juridică islamică hanefită, care considera că regiunile *’ahd* erau incluse în ultimă instanţă în *dar al-Islam*, chiar dacă aveau un statut politic oarecum special[26]. Astfel, din perspectiva otomană, locuitorii Ţărilor Române şi ortodocşii care trăiau în teritoriile otomane erau cu toţii *Rum zimmi*. În plus, când otomanii au început să hotărască în mod direct cine urma să fie domn în Moldova sau în Ţara Românească, ei nu aveau nici un interes să limiteze numărul pretendenţilor, pentru că astfel ar fi scăzut sumele de bani pe care le puteau obţine în schimbul unei numiri. De fapt, cunoaştem doar două reglementări cu privire la desemnarea domnilor români. Prima este „kanun-nāme”-ul din 1793, care stipula că doar candidaţii care slujiseră ca dragomani (traducători) ai Porţii puteau fi numiţi pe tronurile Moldovei şi Ţării Româneşti[27]. A doua este aşa-numitul cartel fanariot din 1819,

când s-a stabilit că doar membrii a patru familii pot candida, în vreme ce toate celelalte familii trebuiau să primească stipendii de la domnii aflaţi pe tron[28]. Ambele restricţii au fost acceptate cu destulă nemulţumire de Poartă. „Kanun-nāme”-ul din 1793 a venit în urma unei înfrângeri în faţa Rusiei şi a Austriei, când otomanii încercau cu toate puterile să-şi impună din nou stăpânirea asupra Ţărilor Române, chiar şi cu preţul unor concesii minore, care puteau fi ulterior încălcate[29]. Este semnificativ faptul că această reglementare nu a stabilit nici o limită cu privire la numărul eventualilor candidaţi şi nici nu face vreo referire la etnia lor. Din acest punct de vedere, înţelegerea din 1819 a fost mult mai restrictivă. Ştim că această înţelegere a fost concepută de familiile fanariote pentru a limita competiţia ruinătoare dintre ele şi că a fost acceptată cu foarte mari reţineri de Poartă. Ceea ce nu ştim însă este cum ar fi funcţionat în mod „normal”, pentru că, la numai doi ani, din cauza revoluţiilor greceşti şi româneşti din 1821, înţelegerea şi-a pierdut orice valoare.

În concluzie, credem că **nu a existat un regim politic specific fanariot** din 1711 (1715/1716) până în 1821/1822 şi mai cu seamă că decada anilor 1710 nu a consemnat o schimbare calitativă în relaţia dintre Imperiul Otoman şi Ţările Române[30]. Pe parcursul întregii perioade a dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române, de la mijlocul secolului al XVI-lea până în anii 1820, a funcţionat un singur sistem politic, fundamentat pe numirea domnilor Ţării Româneşti şi ai Moldovei dintre supuşii ortodocşi ai Porţii. Bineînţeles, acest sistem politic nu a funcţionat întotdeauna în acelaşi fel. Uneori factorii politici locali erau mai importanţi, iar Poarta îşi adapta politica în consecinţă, alteori raţiuni economice şi/sau politice determinau autorităţile otomane să-şi impună propriile alegeri asupra societăţii româneşti. În orice caz însă, aceste schimbări au fost

circumstanţiale şi candidaţii erau evaluaţi individual, nu ca membri ai unor grupuri etnico-lingvistice diferite.

Atunci ce rămâne din „epoca fanariotă”? Din punct de vedere politic, foarte puţin. Având în vedere că oamenii de la începutul secolului al XVIII-lea nu au perceput o schimbare majoră în regimul politic al Ţărilor Române[31], putem trage concluzia, cu destulă siguranţă, că **„epoca fanariotă” este un construct istoriografic modern**[32], inclus într-o interpretare ideologizată a istoriei româneşti, care trebuia în mod necesar să fie alcătuită din trei perioade: epoca de aur (Antichitatea şi Evul Mediu); epoca întunecată (fanarioţii) şi renaşterea (naţională). Pasiunea politică a triumfat, impunând concepte naţionale moderne unui trecut în care criteriile confesionale erau cu mult mai importante, unui trecut în care nici măcar ideologia „pământeană” nu era pe deplin etnică (sau etnico-lingvistică), ci mai degrabă oscila între criterii diferite. Dar oare nu aceasta este soarta istoriei, de a fi permanent rescrisă în funcţie de problemele şi obsesiile prezentului?

Post-scriptum 2011

Din păcate, în anii scurşi de la publicarea acestui articol, înţelegerea identităţilor moderne timpurii în Ţara Românească şi Moldova nu a progresat prea mult, resimţind şocul disputelor polarizatoare stârnite de reacţia naţionalistă la abordarea „demitologizantă” reprezentată mai ales prin cărţile lui Lucian Boia (Boia 1997; Boia 1999 *vs* Pop 2002 şi *IR* 2001-2002). Astfel, calea pe care o sugeram în articolul despre „fanarioţi” şi „pământeni”, în care evitam, deopotrivă, capcana istoricismului naţional care face abstracţie de izvoarele istorice şi pe cea a

deconstructivismului pur, care nu lasă nimic în loc, a fost urmată de prea puţini colegi de breaslă. O dovadă că problema identităţii în epocile premoderne poate fi abordată şi din alt unghi este excelentul studiu al relaţiilor dintre români şi greci în Ţările Române în perioada modernă timpurie, centrat pe textul lui Matei al Mirelor, al istoricului grec Nikos Panou (Panou 2003-2004).

1. Acest articol a fost publicat iniţial în limba engleză, cu titlul „«Phanariots» and «Pamânteni». Religion and Ethnicity in Shaping Identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire", în volumul *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe* coordonat de Maria Crăciun şi Ovidiu Ghitta (Cluj University Press, 1995, pp. 196-204).
2. Am dezvoltat această teză în Murgescu M.-L., Murgescu B. 1990: 44-46.
3. Vezi şi Murgescu 1999a: 76-77, 90-91.
4. Braude, Lewis 1982: 26-28.
5. Vezi mai ales Bosworth 1982: 37-51 şi Maxim 1993a: 169-196.
6. Panaite 1986.
7. Georgescu 1980: 89-104.
8. „Graecus natione inter duodecim Juratos Boeros esse nequeat, neque aliquod munus et officium spectans ad gubernationem illius regnis obire possit" – vezi textul republicat în *MVCE* 1982: I, 91.
9. Constantiniu 1975; Constantiniu 1982.
10. Stănescu 1974.
11. Vezi articolul „Pământean" din *Instituţii* 1988: 354 (autor: Alexandru Constantinescu).
12. Pippidi 1980: 339-350.
13. Cantacuzino 1991: 90.
14. *DRH.B* 1969: XXIII, 413.
15. Neculce 1982: 301.
16. *Letopiseţul Cantacuzinesc* (1960): 146.
17. Hurmuzaki 1885: V/1, 363.
18. Murgescu 1999a: 184-185.
19. Antim Ivireanul 1972: 231. Vezi şi comentariile din Duţu 1976: 319-321.
20. Antim Ivireanul 1972: 340-341.
21. „Aşijderea la acea gâlceavă prins-au Fliondor armaşul la gazdă pre un grec, anume Mavrodin paharnic şi l-au bătut şi l-au dezbrăcat, de l-au lăsat numai cu cămeşe. Şi l-au legat şi l-au pus pe un cal îndărăpt, cu faţa spre coada calului, şi-i didese coada în mâini şi o ţinea în locu de frâu. Şi-l ducea prin mijlocul târgului la Copou la plimbare şi-l priviia tot nărodul, zioa,

amiazazi mare. Şi-i dzicea ficiorii ce-l ducea: «Dzi, grece, cal murgu la Fântâna Bordii», iar el nu putea dzice «cal murgu la Fântâna Bordii», ce dzicea «alogo murgo sto Fântâna Bordii». Iar slugile lui Fliondor îi da palme şi-i dzicea: «Dzi grece, bine; nu dzice aşia». Acest fel de zaeefet frumos i-au făcut" (Neculce 1982: 299-300).

22. Pippidi 1980: 346.

23. Stănescu 1974. Vezi şi Constantiniu 1975 şi Constantiniu 1982.

24. Constantiniu 1975: 130-131; Constantiniu 1992: 109-112.

25. Pippidi 1980: 347-348; Pippidi 1983: 215-217.

26. De asemenea, trebuie să amintim că otomanii aveau, ideologic, tendinţa de a asimila Ţările Române teritoriilor otomane, fără însă a încerca prea mult să pună în practică această concepţie (*cf.* Maxim 1993a: 143-168).

27. Veliman 1984: 604 (textul otoman) şi 611-612 (traducerea românească).

28. Oţetea 1959; republicat în Oţetea 1974 şi în Oţetea 1980.

29. Autorităţile otomane aveau o mare experienţă în eludarea unor asemenea restricţii. Vezi, de pildă, *telhis*-ul din 1786, în care marele vizir precizează că grecii din Fanar ar putea invoca „obiceiul" ca domnii să fie numiţi doar dintre rudele foştilor domni şi/sau din rândul dragomanilor Porţii. Vizirul îi sugerează sultanului să dejoace asemenea plângeri numindu-l pe Nicolae Mavrogheni, candidatul la domnie agreat de Poartă, dragoman al Curţii Imperiale pentru numai trei zile (Veliman 1984: 559-560).

30. Pentru mai multe argumente, vezi Murgescu 1999a: 178-186.

31. Vezi, de exemplu, comentariile lui Mihai Berza, potrivit cărora „pentru Neculce nu exista un regim fanariot", absenţa perceperii unui asemenea regim contrastând puternic cu antigrecismul virulent al cronicarului (Berza 1985: 138-139).

32. Ionescu-Nişcov 1974; Lemny 1985; Papacostea-Danielopolu 1986.

Polemică teologică şi imperative politice în Ţările Române la cumpăna secolelor XVII-XVIII[1]

Ultimele două decenii ale secolului al XVII-lea şi primii ani ai secolului al XVIII-lea reprezintă, fără îndoială, un moment de răscruce în istoria spaţiului românesc şi a Europei Centrale şi de Sud-Est în general. Aspectul cel mai spectaculos a fost, desigur, deschiderea problemei orientale prin reculul Imperiului Otoman după înfrângerea din faţa Vienei (1683) şi avansul teritorial al unora dintre marile puteri creştine, în primul rând al Imperiului Habsburgic. Desfăşurările militare şi politice au fost însoţite de considerabile frământări şi chiar bulversări în plan religios, dintre care cea mai cunoscută este Unirea cu Roma a Bisericii Ortodoxe din teritoriile intrate sub autoritatea Vienei.

Dacă Unirea cu Roma a unei părţi dintre ortodocşi este unanim considerată o consecinţă a succeselor militare antiotomane ale Habsburgilor, în schimb a fost mai puţin dezbătută în istoriografie legătura dintre evenimentele politico-militare şi un alt fenomen petrecut în această vreme în spaţiul românesc, şi anume tipărirea în Moldova şi în Ţara Românească a unui mare număr de cărţi de propagandă ortodoxă. Sensul polemic al activităţii tipografice din Ţara Românească şi Moldova de la cumpăna secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea a fost imprimat îndeosebi de către patriarhul Ierusalimului, Dosithei Notaras, care, la fel ca şi alţi ierarhi ai Răsăritului ortodox din acea vreme, a petrecut un număr apreciabil de ani în spaţiul românesc[2]. Găsind mai întâi la Iaşi,

apoi în Ţara Românească facilităţi tipografice care lipseau în restul ortodoxiei, Dosithei Notaras a reuşit să-l convingă mai întâi pe Gheorghe Duca, aflat la a treia domnie în Moldova, apoi şi pe ceilalţi domni moldoveni sau munteni să accepte tipărirea, îndeosebi în limba greacă, a unor lucrări de polemică religioasă. Aceste **tipărituri polemice** în limba greacă răspundeau unor frământări manifestate nu numai în Ţara Românească şi în Moldova, ci în întreaga ortodoxie din cuprinsul Imperiului Otoman, dovadă rolul proeminent al patriarhului de Ierusalim în elaborarea lor. Dintre motivele care explică îndârjirea lui Dosithei Notaras ar trebui să amintim disputele cu catolicii pentru patronajul asupra Locurilor Sfinte, precum şi veritabila ofensivă a catolicismului prin intermediul cărţilor religioase tipărite în Italia[3].

Preeminenţa motivaţiilor general-ortodoxe nu exclude solicitările locale. Într-o prefaţă la o carte publicată la Bucureşti în 1690, Dosithei Notaras aminteşte că,

> „ajungând la anul mântuirii 1680 în Vlachobogdania, ne-au rugat pe noi Ortodoxii din Ardeal ca să le dăm oarecare scrieri, ca să poată răspunde Calvinilor, care îi supărau peste măsură”[4].

Dar, deşi la începutul deceniului 9 prigoana calvină împotriva ortodocşilor din Transilvania era principala sfidare la adresa ortodoxiei în spaţiul românesc, cu toate că Dosithei Notaras însuşi se ilustrase în tinereţe conducând în 1672 un sinod desfăşurat la Constantinopol care adoptase o poziţie deosebit de fermă împotriva calvinismului[5], **principalul accent al contraofensivei tipografice ortodoxe a fost îndreptat împotriva catolicismului**, care, la nivel general-ortodox, era perceput ca adversarul cel mai periculos. Selecţia lucrărilor propuse spre tipărire de Dosithei Notaras şi pentru care el a asigurat manuscrisele, uneori chiar şi hârtia, este deosebit de sugestivă. Seria acestor tipărituri

începe în 1682 la Iaşi, în tipografia de la Cetăţuia[6], cu o lucrare în limba greacă a patriarhului Nectarie, predecesorul lui Dosithei în scaunul de la Ierusalim, intitulată *Întâmpinare în contra primatului Papei*. Dincolo de conţinut, care atacă o temă centrală a polemicii dintre ortodocşi şi catolici, dedicaţia adresată de Dosithei domnitorului Gheorghe Duca subliniază faptul că, în felul acesta, ortodocşii dobândesc „o armă neînvinsă în contra oricărei schisme şi eresii”[7]. Un an mai târziu, Dosithei trimite spre publicare două texte polemice mai vechi, tratatul *În contra eresiilor* de arhiepiscopul Simeon al Salonicului (1410-1429) şi *Explicarea orânduielii bisericeşti* de Marcu Eugenicul, mitropolit al Efesului şi fruntaş al rezistenţei ortodoxe împotriva Unirii religioase realizate prin Conciliul de la Florenţa din 1439, cele două texte bizantine apărând în volum chiar în 1683 cu cheltuiala domnitorului Gheorghe Duca[8]. Tulburările care au cuprins şi Moldova odată cu extinderea pe teritoriul său a războiului dintre Imperiul Otoman şi Liga Sfântă explică discontinuităţile din funcţionarea tipografiei ieşene. Scrierile polemice se înmulţesc din nou de pe la 1690, fiind tipărite acum nu numai în Moldova, ci şi în Ţara Românească. Semnalăm astfel titluri precum: *Manual în contra schismei papistaşilor*, scris în prima jumătate a secolului al XVII-lea de Maxim din Peloponez şi tipărit la Bucureşti în 1690[9], Meletie Sirigos, *Întâmpinare la principiile catolice şi la chestiunile lui Chiril Lucaris*, şi Dosithei Notaras, *Manual în contra rătăcirii calvine*, cele două scrieri fiind tipărite împreună la Bucureşti tot în 1690[10], Ioan Eugenicos, *Discurs contra hotărârei sinodului de la Florenţa*, tipărit la Iaşi în 1694[11], *Mărturisirea credinţei ortodoxe*, adoptată la Iaşi în 1642 şi retipărită in 1699 la Snagov împreună cu *Expunere despre cele trei virtuţi* de Visarion Macri din Ianina şi cu o deosebit de virulentă epistolă a lui Dosithei Notaras împotriva celor

„patru mari fiare, care sunt opuse şi vrăjmaşe Sfintei Biserici a lui Dumnezeu”[12]. O menţiune specială merită trilogia tipărită de Dosithei Notaras sub titlurile înşelătoare *Tomul împăcării* (Iaşi, 1694)[13], *Tomul dragostei asupra latinilor* (Iaşi, 1698)[14] şi *Tomul bucuriei* (Râmnic, 1705)[15]. În realitate, este vorba de culegeri de texte polemice care „valorifică” atât tradiţia anticatolică bizantină, cuprinzând, de exemplu, scrisorile patriarhului Fotie împotriva papei Nicolae I (secolul al IX-lea), scrieri ale lui Ghenadie Scholarios împotriva Unirii de la Florenţa sau capitole din *Dovedirea greşelii latinilor* de Matei Vlastares[16], cât şi scrieri mai noi, de exemplu ale lui Meletie Pigas, ale lui Nicolae Kerameus şi chiar ale lui Dosithei[17]. Chiar dacă avem în vedere şi *Manualul contra lui Ioan Karyophylles*, tipărit de Dosithei la Iaşi în 1694[18], în care îl acuza pe vechiul său adversar Ioan Cariofil[19] de calvinofilie, filonul principal al scrierilor polemice de limbă greacă tipărite din iniţiativa lui Dosithei Notaras este incontestabil anticatolicismul. Şi acest filon continuă, atenuat însă, chiar şi după moartea lui Dosithei Notaras în 1707, după cum o dovedesc accentele din *Panoplia dogmatică*, publicată la Târgovişte în 1710[20].

Într-o perioadă în care dimensiunea religioasă avea o semnificaţie majoră în definirea conştiinţei de sine a indivizilor şi a grupurilor sociale, era inevitabil ca o asemenea delimitare confesională să aibă şi **implicaţii politice**. Or, „explozia polemică” promovată de Dosithei Notaras, la care se asociază domni ca Gheorghe Duca şi Constantin Brâncoveanu, precum şi diverşi cărturari activi în Ţara Românească şi Moldova, coincide în timp cu un moment în care, după înfrângerea suferită de otomani în faţa Vienei, se profila posibilitatea emancipării creştinilor ortodocşi de sub supunerea faţă de Poartă prin colaborarea cu puterile grupate în Liga Sfântă. Cum însă principalele forţe antiotomane aparţineau unor puteri

catolice, Polonia şi Imperiul Habsburgic, veritabilul baraj ideologic anticatolic promovat de Dosithei Notaras, şi nu numai de el, a contribuit la inhibarea eventualelor tentaţii ale românilor de a se ridica împotriva dominaţiei otomane[21]. De altfel, în momentele-cheie de la cumpăna ultimelor două decenii ale secolului al XVII-lea, factorii politici români – incluzând aici personalităţi atât de diverse ca formaţie intelectuală şi afinităţi personale, cum erau domnii Constantin Cantemir şi Constantin Brâncoveanu sau cărturarii Miron Costin şi Constantin Cantacuzino – au refuzat să se angajeze într-o politică antiotomană, preferând uneori chiar să coopereze cu forţele otomane împotriva trupelor polone şi habsburgice[22]. Fără a pierde din vedere motivaţiile propriu-zis politice ale acestei atitudini a factorilor politici din Moldova şi Ţara Românească – neîncrederea în capacitatea puterilor creştine de a oferi o protecţie eficientă împotriva represaliilor otomane şi tătare, experienţa plină de învăţăminte a lipsei de scrupule cu care Habsburgii se înstăpâniseră în Transilvania şi încercau să facă acelaşi lucru în Ţara Românească şi, eventual, în Moldova[23] –, credem că este legitim să ne întrebăm **dacă şi în ce măsură propaganda religioasă anticatolică din acea vreme a contribuit la salvgardarea intereselor politice ale Porţii în zona de confruntare cu Liga Sfântă?** Aceasta cu atât mai mult cu cât unii dintre contemporani erau conştienţi de însemnătatea antagonismelor confesionale în persistenţa Ţărilor Române în sfera de influenţă otomană. Astfel, ambasadorul francez la Istanbul, Ferriol, consemna în 1702, referindu-se la români, că „rien ne les ayant tenus jusqu'ici attachés à la Porte que la haine qu'ils ont toujours eue pour l'Eglise Romaine"[24].

Mai multe obiecţii pot fi aduse împotriva conexiunii stabilite de Ferriol. Prima ar viza pe acel „toujours", care este, desigur, excesiv. Nu este însă mai puţin adevărat că, în momentul în care scria Ferriol, atmosfera din

Ţara Românească şi Moldova era deosebit de virulent anticatolică, abatele Papadopol, corespondent al lui Hrisant Notaras şi al lui Constantin Brâncoveanu, aflând în acelaşi an 1702 „che in Valachia si grida alla cruciata contro i Latini”[25]. Era şi aceasta o exagerare, dar pe un fond conflictual real, agravat de urmările Unirii religioase a ortodocşilor din Transilvania şi de susţinerea pe care Brâncoveanu şi întreg clerul ortodox au înţeles s-o acorde oponenţilor acesteia[26]. Într-un fel, s-ar putea spune că ostilitatea violentă împotriva catolicilor care se face simţită în Ţara Românească la începutul secolului al XVIII-lea a fost cauzată de agresiunea catolică. Astfel, în 1702, spiritele fuseseră încinse de o scrisoare jignitoare a cardinalului Kollonitz adresată mitropolitului Teodosie[27]. Trebuie totuşi observat că polemica susţinută de Dosithei Notaras s-a declanşat înainte de „agresiunea” catolică directă în spaţiul românesc. Problema responsabilităţii polemicii ortodoxe anticatolice nu poate fi deci eludată pe baza argumentelor de mai sus.

O altă obiecţie care ar putea fi adusă împotriva unei conexiuni între polemica anticatolică şi opţiunea politică pro-otomană a factorilor politici din Ţara Românească şi Moldova este aceea că scrierile menţionate mai sus au fost tipărite în limba greacă, având aşadar un impact mai scăzut în spaţiul românesc decât dacă ar fi fost tipărite în româneşte. Totodată, numai o parte din tirajele realizate au fost difuzate în teritoriile româneşti, restul servindu-le ortodocşilor din Imperiul Otoman sau din spaţiul rusesc. Aceste argumente sunt însă numai parţial îndreptăţite. Fără îndoială, tipăriturile greceşti promovate de Dosithei Notaras nu au ajuns să fie citite în toate satele Ţării Româneşti, dar cvasitotalitatea ierarhilor ortodocşi şi o mare parte din clasa politică din Moldova şi din Ţara Românească ştiau greaca[28]. Pe de altă parte, chiar dacă majoritatea tipăriturilor în limba română din acea vreme cuprind părţi din Biblie şi cărţi de cult relativ

neutre din punctul de vedere al disputelor interconfesionale, la care se adaugă cărţile de înţelepciune cu valenţe beletristice[29], accentele polemice pătrund şi în unele tipărituri realizate în limba română. Mai mult, imediat după realizarea Unirii religioase în Transilvania, Antim Ivireanul tipăreşte sub titlul *Carte sau lumină* o traducere românească a scrierii polemice anticatolice a lui Maxim din Peloponez, în a cărei prefaţă se putea citi că

> „Latinii şi ale scripturii, şi ale părinţilor, şi încă ale sfintelor soboare învăţături le strămută şi le izvretesc, uneori tâlcuindu-le rău, alteori rumpându-le şi împiedicându-le din rânduiala lor. Iară când nu pot cu întorsuri ca aceştia să-şi plinească înnoirile lor, împreună pre cea deşartă înţelepciune a veacului acestuia, sau mai bine să-i zicem înţelepciunea cea înşelătoare, o împreună cu bogosloviia. Aduc mărturii necunoscute scornite din capul lor, pun înainte epistolii ascunse, află visuri şi descoperiri muiereşti, aduc istorii băsnuitoare, pilde ne-făcute şi ne-auzite şi scripturi ereticeşti. Apoi văzând cum că nici cu unele ca aceastia toate nu isprăvesc nimica, ocăresc, batjocoresc, blesteamă, hulesc, şi altele fără ruşine şi fără omenie fac împotriva noastră”[30].

Dincolo de acest exemplu extrem, elemente anticatolice sunt prezente şi în lucrări cu o tematică mult mai generală, cum ar fi de exemplu *Divanul* lui Dimitrie Cantemir, unde este criticată concepţia catolică despre Purgatoriu, sau *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago*, de acelaşi Cantemir, unde învăţatul principe moldovean atacă doctrina catolică privitoare la purcederea Sfântului Duh şi de la Fiul (*Filioque*) şi, de asemenea, combate primatul papal[31]. Credem deci că ideea potrivit căreia mediile elitare româneşti erau insensibile la propaganda anticatolică inspirată de Dosithei Notaras trebuie respinsă. Desigur, rămâne de discutat în ce măsură ecourile polemicilor interconfesionale pătrundeau în adâncul societăţii, dar această problemă este mai puţin relevantă pentru tema posibilei legături dintre propaganda anticatolică şi opţiunile politice ale Ţărilor Române la cumpăna secolelor XVII-XVIII. Dacă la nivel obiectiv conexiunea este limpede, se poate pune întrebarea

în ce măsură oamenii de la sfârşitul secolului al XVII-lea conştientizau faptul că **delimitarea polemică faţă de catolicism servea interesele Porţii** şi contribuia la îndepărtarea perspectivei eliberării de sub dominaţia necredincioşilor? Sau, într-o formulă mai brutală, erau Dosithei Notaras şi toţi cei implicaţi în această propagandă, în mod conştient, o „coloană a cincea otomană" în Ţara Românească şi în Moldova?

Teoria complotului sau a „coloanei a cincea" presupune că iniţiativa acestei propagande anticatolice ar fi venit din partea otomanilor, şi că Dosithei Notaras, Gheorghe Duca, Constantin Brâncoveanu, Antim Ivireanul şi toţi ceilalţi ar fi fost doar nişte executanţi, mai mult sau mai puţin zeloşi, ai ordinelor de la Istanbul. Or, ceea ce ne lipseşte până acum complet este veriga otomană dintr-un asemenea lanţ cauzal. Este adevărat că în perioada cuceririi sud-estului european otomanii au văzut în accentuarea separării dintre Bisericile Ortodoxă şi Catolică o cale de consolidare a stăpânirii lor, iar Mehmed al II-lea a optat perfect conştient pentru numirea în fruntea bisericii ecumenice a unui adversar recunoscut al Romei în persoana lui Ghenadie Scholarios[32]. De asemenea, în secolul al XVI-lea, într-o oarecare măsură şi ulterior, otomanii au căutat să-i sprijine pe reformaţi, fie ei luterani sau calvini, văzând în aceştia potenţiali aliaţi împotriva Habsburgilor catolici[33]. Totuşi, concepţia egocentrică şi pragmatică a otomanilor făcea ca aceste contacte cu reformaţii să rămână strict politice, fără a se pune problema interferenţei la nivelul doctrinelor religioase. Aceeaşi lipsă de interes concret pentru dimensiunea propriu-zis confesională a raporturilor dintre creştini se poate observa şi în poziţia adoptată de otomani în problema raporturilor dintre ortodocşi şi diferitele confesiuni apusene. În consecinţă, nu este de mirare că **până acum nu avem nici o informaţie că factorii de putere otomani ar fi manifestat la sfârşitul secolului al XVII-lea sau la**

începutul secolului al XVIII-lea vreun interes pentru polemica doctrinară dintre ortodocşi şi catolici sau calvini[34]. Cu atât mai puţin se poate vorbi despre vreo „indicaţie” otomană ca ierarhii ortodocşi să declanşeze ofensiva teologică împotriva adversarilor politici ai Porţii. Pur şi simplu, acest aspect al relaţiilor dintre ghiauri nu intra cu adevărat în sfera de interes a elitelor otomane. Faptul că autorităţile otomane erau puţin interesate de convingerile doctrinare ale supuşilor lor creştini rezultă şi din mai multe solicitări ale patriarhului Ieremia al III-lea ca anumiţi preoţi ortodocşi „disidenţi” să fie trimişi la galere. Realizând însă că acuzaţia de deviere teologică şi de nerespectare a ritualului ortodox este puţin convingătoare din punctul otoman de vedere, patriarhul a simţit nevoia să adauge sistematic argumente pe care le considera mai „puternice”, şi anume că respectivii tulburau raiaua şi împiedicau strângerea impozitelor datorate statului otoman[35].

Pare deci cert că **iniţiativa polemicii teologice** nu a revenit autorităţilor otomane, ci a aparţinut ierarhilor ortodocşi, în primul rând lui Dosithei Notaras, fiind îmbrăţişată de domnii români şi de un număr de cărturari activi în Ţara Românească şi Moldova. Prin urmare, întrebarea rămâne: erau toţi aceştia conştienţi de faptul că astfel slujesc interesele otomane şi contribuie la îndepărtarea momentului eliberării de sub stăpânirea otomană? Erau ei adepţi din convingere ai „ordinii otomane”?

Răspunsul şi în acest caz trebuie să fie nuanţat. Este cert faptul că nici Dosithei Notaras şi nici colaboratorii săi nu aveau o viziune idilică asupra regimului otoman. Respingerea îmbrăca o multitudine de forme, cuprinzând atât delimitarea religioasă, cât şi considerarea regimului otoman o tiranie politică perfectă, şi chiar respingerea ca „varvară” a lumii otomane[36]. De altfel, în lumea ortodoxă de la cumpăna secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea circulă o serie de manuscrise mai vechi şi sunt

uneori elaborate chiar variante noi ale unor texte care-i critică concomitent pe musulmani şi pe catolici, marcând deci delimitarea simultană faţă de ambele tabere aflate în conflict politico-militar[37].

O asemenea dublă opoziţie implica **descoperirea unei a treia căi**. Pentru spiritele mai activiste, alternativa dezirabilă a devenit inevitabil Rusia, putere care tocmai se afirma pe plan internaţional sub conducerea viguroasă a lui Petru I. Or, corespondenţa româno-rusă din această vreme trădează foarte limpede efortul de a stabili o solidaritate care să funcţioneze simultan împotriva otomanilor şi a catolicilor. Astfel, într-o scrisoare din noiembrie 1700 către patriarhul Adrian al Moscovei, mitropolitul Teodosie al Ţării Româneşti i se plânge de agresiunile comise de „papistaşi", care, „mai rău făcând decât Turcii", silesc pe ortodocşi la „unie" şi le iau bisericile, încheind apoi cu rugămintea

> „să se îngrijească Preafericirea Voastră şi să te sileşti intervenind la mult puternicul Ţar şi unsul ales al lui Dumnezeu, amintind cu sfaturi, cu silinţă şi cu rugăminte pentru neamul ortodox […] care se munceşte sub stăpânirea păgână şi-i împilat şi apăsat de eretici, să nu-l uite, nici să nu-l respingă, nici să nu-l lase până în sfârşit în acele năpraznice suferinţe şi năcazuri ale lui, ci să-l ridice ca pe un căzut, căci nemăsurata bunătate şi neajunsa înţelepciune a lui Dumnezeu l-a ales şi l-a aşezat de cel mai mare şi mai puternic Ţar şi monarh al acelei mari şi întinse împărăţii şi căpetenie şi corifeul cel mai înalt a tot neamul dreptmăritor: spre care privesc toţi ochii şi după Dumnezeu caută la el, Marele Domn, nădăjduiesc în el şi de la el aşteaptă toţi mântuire şi mângâiere"[38].

La rândul său, Brâncoveanu îl compară pe ţar cu un „al doilea Mesia" şi îl roagă ca „Măria Voastră creştinească prealuminată să ne izbăvească de [robia] diavolului în carne şi oase şi de chinuitorul celor pravoslavnici"[39]. Această opţiune rusă era valabilă nu numai pentru români, ci şi pentru toţi ortodocşii supuşi atât Porţii, cât şi Imperiului Habsburgic. După o întâlnire la Bucureşti dintre Dosithei Notaras, Costantin Brâncoveanu şi fraţii Mihai şi Constantin Cantacuzino, ceauşul

David Corbea informa autorităţile ruse că, pe lângă cei menţionaţi mai sus, „toţi grecii şi sârbii, bulgarii, arnăuţii, moldovenii, precum şi românii din Transilvania” cer „izbăvirea tuturor pravoslavnicilor creştini care gem sub jugul necredinciosului tiran turc şi sunt tare năpăstuiţi de eretici, duşmani ai Bisericii răsăritene”[40]. Dacă avem în vedere propaganda activă a Rusiei în lumea ortodoxă şi multele profeţii care circulau în epocă, anticipând zdrobirea împărăţiei „păgâne” de către „oamenii blonzi de la Miazănoapte”[41], atunci înţelegem mai bine valul de entuziasm filorus care a cuprins în 1711 lumea ortodoxă din zona de dominaţie otomană, şi care, aşa după cum am arătat cu un alt prilej, a exercitat o presiune considerabilă asupra factorilor politici în Ţara Românească şi Moldova[42].

Aici trebuie însă observat că, în ciuda largii aderenţe sociale la idealul eliberării prin acţiunea ţarului Rusiei, care îngrijora chiar şi autorităţile habsburgice[43], atât Brâncoveanu, cât şi Hrisant Notaras, nepotul şi urmaşul lui Dosithei Notaras în calitate de patriarh al Ierusalimului, au manifestat reţinere şi au refuzat să treacă de partea ţarului împotriva otomanilor. Motivele erau variate, cuprinzând în cazul lui Brâncoveanu atât neîncrederea în capacitatea militară a ruşilor de a-i învinge pe otomani, cât şi teama că, în cazul unei victorii a ţarului, ar fi urmat să fie înlăturat din domnie în favoarea Cantacuzinilor[44]. Pe de altă parte, reticenţa lui Hrisant Notaras de a se angaja de partea ţarului are printre motivaţii nu numai prudenţa ierarhului care ştia că atât el, cât şi Biserica pe care o păstorea erau expuşi eventualelor represalii otomane, dar şi opoziţia unor cercuri ortodoxe din Rusia, susţinută anterior şi de Dosithei Notaras, faţă de tendinţele occidentalizante ale lui Petru I[45]. Astfel, din punctul de vedere al lui Dosithei şi Hrisant Notaras, Petru I avea, desigur,

meritul de a fi un suveran pravoslavnic, dar nu unul de o certă puritate ortodoxă.

Observăm deci că, pentru Brâncoveanu, ca şi pentru Dosithei şi Hrisant Notaras, nici una dintre alternativele politice existente nu era decisiv de preferat realităţii curente. De aici şi un anumit conservatorism, ca şi o refugiere spre definirea şi afirmarea unei identităţi spirituale cât mai apropiate de perfecţiunea ideală a ortodoxiei. Destinul tragic al lui Brâncoveanu şi al familiei sale a demonstrat însă că realitatea nu putea fi complet eludată, în ciuda variatelor mijloace evazioniste folosite. **Dilema alegerii între salvgardarea purităţii ortodoxe şi idealul eliberării de sub dominaţia necredincioşilor** rămânea la fel de mare. Desigur, contradicţia dintre imperativele politice şi afinităţile ideologice (confesionale) nu era specifică numai lumii ortodoxe aflate sub dominaţia Porţii. Într-un fel, ea era constitutivă lumii în curs de modernizare de la cumpăna secolelor XVII-XVIII, după cum o dovedesc şi cazurile-test ale atitudinilor occidentale în raport cu mişcările antihabsburgice ale curuţilor lui Thököly şi Francisc Rákóczi al II-lea[46]. Dar, în timp ce în lumea occidentală publicistica s-a aliniat imperativelor de politică externă realistă, factorul ideologic (confesional) pare să-şi fi păstrat în continuare preeminenţa în Ţările Române şi în lumea ortodoxă supusă Imperiului Otoman.

Post-scriptum 2011

Polemicile teologice dintre catolici şi ortodocşi din secolele XVII-XVIII au captat atenţia mai multor istorici în ultimii ani. Contribuţia cea mai impresionantă o constituie, fără îndoială, lucrarea Violetei Barbu, care şi-a

propus să analizeze impactul Contrareformei asupra modernizării Ţărilor Române în secolul al XVII-lea (Barbu 2008). Accentul pus în cercetările recente pe dezbaterile teologice propriu-zise au făcut ca ipoteza pe care am dezvoltat-o în studiul din 1998, în care analizam o posibilă legătură între polemicile ortodoxe-catolice şi interesele politice ale Imperiului Otoman, să nu fi fost reţinută. Un argument în favoarea grilei de lectură pe care am propus-o atunci poate fi faptul că scrierile antiprotestante ale lui Dosithei Notaras sunt marcate de o profundă influenţă catolică (Kitromilides 2008: 201), ceea ce sugerează că poziţia virulent anticatolică adoptată la un moment dat de Dosithei avea rădăcini mai degrabă politice decât teologice.

1. Acest text a aparut iniţial în limba română în *In honorem emeritae Ligia Bârzu. Timpul istoriei I. Memorie şi patrimoniu*, volum îngrijit de Miron Ciho, Vlad Nistor şi Daniela Zaharia, Editura Universităţii din Bucureşti, Bucureşti, 1998, pp. 272-280. În acelaşi an, o versiune în limba engleză a textului, cu titlul „Confessional Polemics and Political Imperatives in the Romanian Principalities (Late 17th – early 18th Centuries)", a fost publicată în Maria Crăciun, Ovidiu Ghitta (eds.), *Church and Society in Central and Eastern Europe*, EFES, Cluj-Napoca, 1998, pp. 174-183.
2. Pentru Dosithei Notaras şi legăturile lui cu Ţările Române, vezi Stăniloae 1929.
3. Tsirpanlis 1974.
4. *BRV* 1903: 310.
5. Stăniloae 1929: 9-18.
6. Simonescu 1943.
7. *BRV* 1903: 254.
8. *BRV* 1903: 273-275; Jivi 1975: 221.
9. *BRV* 1903: 297-298, 538.
10. *BRV* 1903: 298-315.
11. *BRV* 1903: 338.
12. *BRV* 1903: 378-389.
13. *BRV* 1903: 338-339.
14. *BRV* 1903: 369.
15. *BRV* 1903: 463-466.
16. Pentru lista completă a acestor scrieri, vezi Jivi 1975: 222-225.

17. Stăniloae 1929: 51-66.
18. *BRV* 1903: 337-338.
19. Pentru biografia lui Ioan Cariofil, vezi Russo 1939: 181-191. Pentru ultima faza a polemicii Dosithei-Cariofil, vezi Chiţescu 1945 şi Cernovodeanu, Carataşu 1976.
20. *BRV* 1903: 482-483.
21. Pentru o discuţie asupra raporturilor dintre ortodocşi şi catolici în secolul al XVII-lea, vezi Ware 1972.
22. Pentru detalii, vezi Papacostea V. 1983: 70-157
23. Duţu 1983.
24. Ciobanu 1974: 83
25. Vasiliu 1925: 115.
26. Ionescu 1981: 27-42.
27. Vasiliu 1925: 123-124.
28. Pentru rolul grecilor la curtea lui Brâncoveanu, vezi Karathanasis 1975.
29. Duţu 1972.
30. *BRV* 1903: 371.
31. Pentru o trecere în revistă a accentelor polemice din aceste lucrări ale lui Cantemir, vezi Chiţescu 1973: 1117-1118.
32. Runciman 1968: 165-185.
33. Fischer-Galaţi 1959.
34. Runciman 1968: 226-319.
35. Stainova 1984.
36. Duţu 1985a: 111-113.
37. Pippidi 1983: 74.
38. Dragomir 1912: 1227-1229.
39. Cernovodeanu 1997: 90.
40. Cernovodeanu 1997: 24.
41. Pippidi 1983: 86-87.
42. Murgescu 1990.
43. Florovski 1969: 106-114.
44. Cernovodeanu 1997: 30-34.
45. Stavrianos 1963: 186-187.
46. Köpeczi 1971: 585-595; Köpeczi 1983: 373-383.

Factorul popular în lupta antiotomană a Ţărilor Române. Un studiu de caz: 1711[1]

Afirmaţia că masele populare au avut un rol major în rezistenţa antiotomană a Ţărilor Române reprezintă un laitmotiv al studiilor dedicate Evului Mediu românesc, adevărul ei fiind acceptat fără prea multe discuţii de majoritatea istoricilor. Şi totuşi, în istorie, ceea ce pare evident nu este aproape niciodată simplu sau liniar. De aceea este îndatorirea istoricului să analizeze mai îndeaproape o evidenţă aparentă, să-i dezvăluie complexitatea şi raţiunea de a fi.

O primă observaţie se impune încă de la început cu privire la problema pe care ne-am propus s-o analizăm, **rolul maselor în rezistenţa antiotomană**. Există diferenţe sensibile între situaţia din secolele XIV-XVI şi cea din secolele XVII-XVIII. Aici trebuie semnalat faptul că detalierile analitice s-au focalizat asupra rolului maselor în perioada eroică a secolului al XV-lea, cu prelungiri în veacul următor, până la momentul apoteotic reprezentat de domnia şi luptele lui Mihai Viteazul. În aceste prime două secole ale impactului otoman asupra Ţărilor Române, apărarea acestora din urmă s-a bazat pe „oastea cea mare”[2]. Dincolo de faptul că păstrăm încă un mare număr de nedumeriri cu privire la modul concret în care funcţiona acest sistem militar (astfel, există divergenţe referitor la măsura în care ţărănimea participa la „oastea cea mare”; de asemenea, nu ştim aproape nimic despre felul cum se asigura aprovizionarea unor mari efective atunci când campania se prelungea, cu

atât mai mult cu cât tactica tradiţională românească prevedea o îndelungată uzare a adversarului înaintea bătăliei decisive ş.a.m.d.), iar precaritatea informaţiilor scrise nu ne dă mari speraţe că vom risipi curând aceste nedumeriri, este clar că eficienţa luptei antiotomane a lui Mircea cel Bătrân sau Ştefan cel Mare implica o largă bază de masă, aceasta fiind asigurată prin mobilizarea unei ţărănimi libere numeroase şi destul de înstărite. Amplele prefaceri pe care le-a suferit societatea românească începând cu secolul al XVI-lea au dus, printre altele, şi la dispariţia „oştirii celei mari". Printre cauzele acestui proces am enumera apariţia unor noi tipuri de arme, scumpe şi rare în spaţiul românesc, care au redus drastic eficienţa trupelor dotate cu armament tradiţional, prelungirea duratei campaniilor şi accenturarea fiscalităţii, care a determinat pauperizarea şi scăderea numerică a ţărănimii libere şi a categoriilor de curteni şi slujitori.

Masele populare au continuat însă să se manifeste ca un factor de bază al opoziţiei antiotomane chiar şi după dezintegrarea „oştirii celei mari". Acest fapt a fost posibil deoarece în perioada anterioară fusese elaborată şi se impusese o ideologie care valoriza lupta antiotomană. Iniţial, această ideologie, axată în jurul opoziţiei fundamentale dintre creştini şi păgâni, susţinuse datoria luptei necurmate împotriva duşmanilor crucii[3]. Mai târziu, când realităţile politico-militare descurajau confruntarea făţişă, virulenţa apelului de luptă s-a mai diminuat, dar a continuat difuzarea prin mijloace multiple a unei concepţii care împărţea lumea în buni şi răi, în creştini şi necredincioşi. Contribuiau la aceasta reprezentările picturale ale asediului Constantinopolului şi Judecăţii de Apoi (importante pentru o populaţie care în majoritate nu ştia carte), precum şi o întreagă cultură orală formată din hagiografii, legende şi cântece de vitejie. Ostilitatea faţă de turci nu era un simplu fenomen ideologic, ci avea motivaţii profunde în

experienţa contactelor, de cele mai multe ori conflictuale, pe care românii le avuseseră şi le aveau cu turcii. În condiţiile în care accesul lor legal în Ţările Române era limitat, în teritoriul românesc pătrundeau aproape numai cămătarii turci, dregătorii veniţi cu porunci apăsătoare, aroganţi şi spoliatori şi, mai ales, „năvrapii" jefuitori porniţi în expediţii de pradă. Nici una dintre aceste ipoteze nu era de natură să conducă la o apropiere între români şi turci. În consecinţă, **ostilitatea persistentă faţă de osmanlîi** s-a constituit ca un element de bază al culturii comune atât elitelor, cât şi maselor. În condiţii favorabile, această duşmănie oarecum difuză se materializa în izbucniri violente, care potenţau acţiunile antiotomane ale factorilor politici. Asemenea izbucniri violente au avut loc în 1594, 1659, 1711, 1716 ş.a.m.d. Pentru a discerne mai bine mecanismul lor de funcţionare, vom insista în continuare asupra momentului 1711.

Istoricii care s-au ocupat de evenimentele anului 1711[4] au fost preocupaţi îndeosebi de relaţiile dintre Constantin Brâncoveanu, Dimitrie Cantemir, Rusia şi Imperiul Otoman, eventual şi de poziţia marii boierimi din Moldova şi Ţara Românească sau de acţiunile celorlalte puteri europene. Nu vom enumera aici analizele şi judecăţile de valoare referitoare la adeziunea lui Cantemir la acţiunea antiotomană a Rusiei şi la reticenţa lui Brâncoveanu de a face acelaşi lucru. Cercetările recente, îndeosebi cele ale lui Leonid Boicu[5], Florin Constantiniu[6] şi Andrei Pippidi[7], au renunţat să mai prezinte opţiunea lui Cantemir ca fiind un act premeditat şi au evidenţiat cu precădere multitudinea factorilor care au limitat drastic marja de manevră a domnitorilor, condiţionându-le acţiunea politică. Focalizarea atenţiei asupra factorilor de decizie aflaţi în fruntea societăţii (domn, marea boierime) a făcut ca atitudinea celorlalte grupuri sociale să fie în mai mică măsură reliefată. Deşi s-a observat încă de mult[8]

că Ţările Române, Moldova în special, erau străbătute de **un puternic val de exaltare ortodoxă turcofobă care împingea inexorabil spre o politică pro-rusă**, acest aspect a fost oarecum marginalizat.

Mişcările antiturceşti au cuprins întreaga societate, de la boierii divaniţi până la cei mai umili ţărani, şi au premers chiar opţiunea factorilor politici. Înainte de a hotărî să se alăture făţiş ruşilor, Dimitrie Cantemir rămăsese înconjurat doar de puţini boieri şi de câteva steaguri de mercenari. „Iară alţi slujitori de ţară, cine cum putusă, să dusesie şi nu mai vinia nice la o slujbă", povesteşte Neculce[9]. În schimb, când armata rusă condusă de Şeremetiev a intrat în Moldova, „s-au ridicat toţi orheianii, sorocenii şi lăpuşnenii, de au venit cu dânsul pân-au trecut Prutul"[10]. Iar un raport rusesc din aceleaşi zile relatează că „moldovenii vin la noi fără încetare, cu mare dorinţă de a ne ajuta, şi cei din urmă mujici vor să intre în slujba militară"[11]. În Ţara Românească, fuga lui Toma Cantacuzino la ruşi s-a bucurat de complicitatea unei mari părţi a boierimii şi a mitropolitului Antim Ivireanul:

> „Au făcut sfat întru ascunsu vlădica cu o seamă de boieri: Toma spătarul Cantacuzino şi câţiva din ceilalţi nenumiţi, ca să se unească cu moscalii şi să pârască pă Constantin vodă"[12].

Radu Greceanu, cronicarul de curte al lui Brâncoveanu, condamnând violent aceste fapte, dezvăluie că nu era vorba de o simplă acţiune a unei facţiuni politice aflate în opoziţie, ci că Toma Cantacuzino „făcut-au cu mişcarea lui pre mulţi din cei neajunşi dă minte din boerinaşii curţii dă s-au alunecat cu firea şi după dânsul au urmat"[13]. Iar faţă de cei rămaşi credincioşi, Brâncoveanu a trebuit să dea dovadă de întreaga sa moderaţie şi autoritate pentru a se opune

> „sfaturilor şi îndemnărilor celor fără de socoteală a unora şi a altora dintre boieri, carii necontenit îl supără şi pă afară multe zicea […] îndemnându-l ca de către turci să să hainească

şi moscalilor precum şi Dumitraşco Cantemir să să alcătuiască”[14].

Această stare generală de spirit antiotomană şi pro-rusă nu era însă decât momentul culminant al unei evoluţii îndelungate. De altfel, ea nu era limitată doar la spaţiul românesc, ci cuprinsese întreaga lume ortodoxă aflată sub supremaţia Porţii. După cum am arătat mai sus, pentru români, ca şi pentru celelalte popoare balcanice, dominaţia „păgânilor osmanlîi” reprezenta o traumă[15], ceea ce făcea ca nădejdea eliberării să găsească mereu un teren fertil. Fireşte, o asemenea speranţă nu se putea menţine mereu la un nivel constant ridicat. Dar, după ani şi ani în care dăinuia mai degrabă la nivelul subconştientului sau la cel al dezideratelor spuse cu jumătate de gură şi numai în cercuri restrânse, existau momente când, cel mai adesea sub impactul unui **catalizator extern**, sentimentele răbufneau în veritabile explozii de pasiune populară, cuprinzând pe negândite colectivităţi întregi şi dominându-le întreaga trăire[16]. În societatea românească de la cumpăna veacurilor al XVII-lea şi al XVIII-lea, la fel ca în întreg sud-estul european, speranţele de eliberare de sub dominaţia otomană au fost exacerbate în victoriile obţinute de puterile creştine după despresurarea Vienei (1683)[17]. Speranţe mereu înşelate de desfăşurarea evenimentelor, mereu reînnoite şi iar înşelate, totul pe fondul unei instabilităţi emoţionale extreme la toate nivelurile sociale[18]. O asemena undă a speranţelor colective a zguduit societatea românească în anii 1709-1711. Victoria lui Petru I la Poltava a potenţat imaginea de ţar pravoslavnic, mereu biruitor şi, mai ales, de potenţial eliberator. Nădejdea venirii sale a fost stimulată în Moldova şi de vexaţiunile trupelor lui Carol al XII-lea. Ea a fost întreţinută şi amplificată printr-o propagandă abilă şi susţinută, care folosea o gamă variată de mijloace de difuzare: circulaţia diverşilor călugări şi negustori de icoane[19], relaţiile cu intelectualii balcanici[20], „buletinele de ştiri militare”[21] ş.a.m.d. După declanşarea

oficială a războiului ruso-otoman acestora li s-au adăugat proclamaţiile ţarului, deloc zgârcite în promisiuni menite de a recruta cât mai mulţi susţinători. Rezultatul a fost o stare de exaltare în care „Moldovos, Valacos et Bulgares, qui Serenissimum Moschorum Czarum, uti Judaei Messiam, ansi expectant”[22]. Iar Axinte Uricariul îşi aminteşte şi el ceva mai târziu că „erau înflaţi mai toţi pământenii cu nădejdile cele deşerte, […] se ţineau că suntu scăpaţi de sub giugulu robiei”[23].

Agitaţiile antiotomane au izbucnit în diverse părţi din sud-estul Europei[24], dar s-au manifestat cu deosebită virulenţă în Ţările Române. Ele au exercitat **o puternică presiune asupra celor doi domnitori**. Situaţia acestora era totuşi diferită: după mai mult de 20 de ani de domnie relativ stabilă, Brâncoveanu era în măsură să reziste oricăror presiuni interne şi să decidă în funcţie de analiza proprie asupra intereselor sale şi ale ţării. În schimb, Dimitrie Cantemir, înscăunat de curând şi fără a fi putut asigura o bază politică internă solidă puterii sale, nu avea de ales. Pentru el, singura soluţie era să se pună în fruntea valului antiturcesc şi să încerce să se folosească de evenimente şi de poziţia sa pentru consolidarea autorităţii domneşti.

Opţiunea domnitorului a permis mişcării antiotomane să se manifeste liber şi fără zăgazuri. La Iaşi,

> „să vedzi ispravă; indată au dat de au jăcuit toate chervăsăriile, şi pe turci îi purta tot legaţi pre uliţă bătându-i să-ş spune banii pe la cine sântu. Aşijdere şi pe la alte târguri au purces din slujitorii, cine cum au putut pentru turci; pre unii i-au tăiat, pre alţii s-au poftit de i-au botedzat”[25].

În schimb, ţarul a fost primit la Iaşi cu un entuziasm evident:

> „şi mergându elu prin târgu, eşia norodul de’l privia, mulţămindu lui Dumnezeu cu multă bucurie că le-au trimisu Impăratu Creştinu, nădăjduindu că voru ieşi de suptu giugul

păgâniloru”[26].

Totodată, chemarea la oaste lansată de Dimitrie Cantemir s-a bucurat de un succes neobişnuit:

„Atunce toţi să făcuse oşteni, slugile lăsau pre boieri, argaţii lăsau pre stăpâni, şi altă prostime mulţi au mersu de au luat bani şi s-au scrisu la steaguri, mai mulţi fără de arme, că nu aveau de unde’şi mai cumpăra, că şi arcarii sfârşise arcele, săgeţile şi săhăidacele ce au avutu în dughenile loru, ce îşi făceau suliţe din crengi ascuţite şi pârlite la verfu, se încălăra cine cum putea”[27].

Spontaneitatea trăirilor desemna totodată şi **limitele mişcării**. Încercarea de a capta forţele dezlănţuite ale mulţimii şi de a făuri o armată adevărată a fost un fiasco. Acelaşi cronicar observă cu dispreţ de pe poziţiile marii boierimi:

„Dară ce oşteanu va să fie prostimea, mojicii ce nici odată pre calu n’au încălecatu, nice armă în mână n’au prinsu de cându erau ei, nice în oşti n’au slujitu”[28].

În prima ciocnire elanul a putut suplini lipsa de pregătire şi de experienţă, astfel încât – se miră şi Neculce – „sta oarece bine şi bieţii moldoveni, măcar că era oaste de strânsură”[29]. Când s-a ajuns însă la lupte de uzură, moldovenii nu au mai putut face faţă şi – după expresia aceluiaşi Neculce – „le-au dat turcii năvală, ca o noajă de lupi într-o turmă de oi”[30]. Sfârşitul rapid al războiului a împiedicat armata moldoveană să acumuleze experienţă şi să conteze efectiv în determinarea deznodământului conflictului.

Odată prezentate faptele, se cuvine să privim mai atenţi **rolul diferitelor pături sociale în mişcarea antiotomană**. Marea boierime, sau cel puţin o mare parte a ei, a participat la evenimente, dar pentru ea prioritară a fost păstrarea şi consolidarea privilegiilor de clasă. Ca atare,

atenţia ei a fost concentrată mai ales asupra raporturilor complexe şi, în bună măsură, antagonice cu domnia. Participarea la lupta de eliberare de sub dominaţia Porţii trecea în plan secund şi mulţi dintre marii boieri vor căuta să se asigure din partea ambelor mari puteri aflate în conflict. Exemplar în acest sens este cazul marelui vornic al Ţării de Jos, Costachi Lupu, care a refuzat să mai execute ordinele lui Cantemir, s-a retras cu rudele şi apropiaţii săi la mănăstirea fortificată de la Bursuci şi a întreţinut o asiduă corespondenţă atât cu ruşii, cât şi cu turcii[31].

Dintre mărturiile de epocă ce evidenţiază cu putere caracterul de masă al mişcării antiotomane, cronica lui Neculce ne aduce şi un spor de informaţie, enumerând categoriile socioprofesionale care se înscriau la oaste:

> „Deci boierii mazilii au şi început a veni de prin bejenii la oaste. Foarte pre puţini n-au venit […] Aşijderea şi slujitorii, dac-au audzit, au şi început a vini toţi de toate părţile şi a să scrie la steaguri. Şi audzind de leafă, nu numai slujitorii să scria, ce şi ciobotarii, croitorii, blănarii, cârşmarii. Slugile boereşti lăsă pre boierii săi şi alerga de să scriia la steaguri. Oaste de strânsură, din târgu”[32].

Prin urmare, s-ar părea că **rolul principal l-au avut categoriile intermediare în ierarhia socială: micii boieri (foştii curteni), slujitorii şi populaţia urbană**. Această constatare concordă cu ceea ce ştim despre evoluţia acestor categorii sociale în timpul dominaţiei otomane în Moldova, în general, dar mai ales la cumpăna secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. În această perioadă, spre deosebire de Ţara Românească, Moldova a fost zguduită de o gravă criză economică, politică, demografică şi socială. Această criză generală a afectat – desigur, într-un mod diferenţiat – toate clasele şi categoriile sociale. Ţărănimea a dus greul ca de obicei, dar pericolul cel mai serios de declin social plana

asupra categoriilor intermediare. Atrofierea legăturilor comerciale cu Europa Centrală[33] avusese ca rezultat scăderea veniturilor băneşti ale tuturor categoriilor sociale. În disperare de cauză, domnia a încercat să-şi menţină veniturile prin înăsprirea fiscalităţii, ceea ce a provocat fuga (sau ascunderea) contribuabililor[34]. Se adăuga penetraţia levantină, care afecta atât populaţia, cât şi boierimea. Cu baza economică şubrezită, afectaţi chiar direct de unele dintre noile dări, concuraţi de levantini în lupta pentru dregătorii, tot mai mulţi boiernaşi găseau că este preferabil să se angajeze în oştiri străine (polonă, suedeză, rusă)[35], păstrând măcar o îndeletnicire încărcată de prestigiu social. Ameninţarea cu deteriorarea statutului lor social unea toate aceste categorii sociale intermediare, contribuind la exacerbarea urii lor faţă de turcii păgâni şi „grecii" venetici[36]. Identificând corect sursa principală a situaţiei lor grele în dominaţia otomană, categoriile intermediare au luat iniţiativa înlăturării acesteia. Antrenarea unei mari părţi a ţărănimii a asigurat o forţă de şoc considerabilă mişcării antiotomane din Moldova anului 1711.

În ciuda vigorii mişcării antiotomane, **raportul de forţe internaţional şi slăbiciunea structurilor statale**, singurele în măsură să organizeze o rezistenţă eficientă, au dus, ca şi cu alte prilejuri, la înfrângerea din 1711. Aceste izbucniri antiotomane violente au constituit totuşi avertismente serioase pentru Poartă şi au contribuit la temperarea exploatării şi amestecului otoman direct în Ţările Române.

1. Acest text are la origine o comunicare susţinută la Constanţa în aprilie 1987 şi a fost apoi publicat în *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, nr. 1/1990, pp. 153-164.
2. *IM* 1986: II, 32-85; *Oastea* 1972: 7-51.
3. Pippidi 1983: 65-71.
4. Vezi mai ales Kurat: 1951-1953.
5. Boicu 1985; Boicu 1986.
6. Constantiniu 1973.

7. Pippidi 1973a.
8. Minea 1926: 358; Andreescu C. 1934: 594-595; Panaitescu 1958: 110-111.
9. Neculce 1982: 535.
10. Neculce 1982: 543. Vezi şi Pippidi 1988b: 411, nota 16.
11. Panaitescu 1958: 110.
12. Popescu 1963: 201.
13. Greceanu 1970: 188.
14. Greceanu 1970: 183.
15. Georgescu 1980: 89.
16. Constantiniu 1974: 80-89.
17. Duţu 1985a: 102-117.
18. Constantiniu 1980; Pippidi 1973b: 83-97.
19. Cvetkova 1968: 65-69.
20. Karathanassis 1983.
21. Velciu 1975.
22. Pippidi 1988b: 404-405. Un raport austriac relatează că românii „erwarthen mit verlangen mortuorum ressurectionem" (Hurmuzaki 1878: VI, 75), confirmând astfel tenta milenaristă a aşteptării unui izbăvitor mesianic. Pentru analogii balcanice, vezi şi Stoianovich 1969.
23. Kogălniceanu 1872: II, 125.
24. Papahagi 1932: 109-114; Pippidi 1973a: 929-931.
25. Costin 1976: 327.
26. Pseudo-Muste, în Kogălniceanu 1872: III, 46.
27. Kogălniceanu 1872: III, 45.
28. Kogălniceanu 1872: III, 45.
29. Neculce 1982: 572.
30. Neculce 1982: 577.
31. Pentru Costachi Lupu, vezi, pe lângă Neculce, şi jurnalul lui Şeremetev în *Călători* 1983: VIII, 423-424.
32. Neculce 1982: 546.
33. Murgescu 1988a.
34. Ciurea 1977: 144-146.
35. Iorga 1910a: 169-171.
36. Vezi mai ales Stănescu 1974: 347-358.

Anul 1711 şi filorusismul românesc în secolul al XVIII-lea[1]

În mai-iunie 1711, în contextul războiului cu Imperiul Otoman declanşat în noiembrie 1710, trupele ţarului Petru I au trecut Nistrul, intrând în Moldova. Era pentru prima dată în istorie când o armată a Rusiei ţariste pătrundea pe teritoriul Principatelor Române[2]. Avea însă să fie prima dintr-un lung şir de asemenea intruziuni, care au influenţat considerabil istoria României în secolele XVIII-XX. În pofida faptului că domnul Moldovei, Dimitrie Cantemir, s-a alăturat ţarului, otomanii s-au dovedit superiori, obţinând o victorie hotărâtoare în bătălia de la Stănileşti pe Prut (18-22 iulie 1711)[3]. Deşi marele vizir Baltacı Mehmet paşa a renunţat la distrugerea armatei ruse pe care o încercuise şi a preferat să încheie un tratat de pace cu ţarul, per total, victoria otomană a fost extrem de clară. Rusia a trebuit să renunţe pentru mai multe decenii la planurile de expansiune spre sud-estul Europei, iar Dimitrie Cantemir şi-a pierdut tronul şi a trebuit să se refugieze în Rusia, unde a trăit până la moartea sa, survenită în 1723[4]. Fără a conduce la instaurarea unui sistem al domniilor fanariote[5] – aşa cum fără temei se susţine deseori în istoriografie –, înfrângerea din 1711 a avut totuşi un impact negativ asupra Moldovei, care a continuat să se afle sub dominaţie otomană pentru mai mult de un secol.

Multe dintre analizele referitoare la evenimentele din 1711 s-au focalizat fie asupra aspectelor militare, fie asupra aspectelor diplomatice

ale războiului. Opţiunea politică a lui Dimitrie Cantemir de a se alătura Rusiei în războiul cu Imperiul Otoman a suscitat, la rândul ei, destule discuţii. Contrazicând opiniile potrivit cărora eruditul domn moldovean a pus în aplicare un plan îndelung premeditat de a dobândi independenţa principatului său faţă de Imperiul Otoman, Ştefan Lemny evidenţiază **jocul dublu al lui Cantemir** până în momentul când a trebuit „să depăşească tradiţionala duplicitate a predecesorilor săi şi să aleagă răspicat tabăra în care se poziţionează”[6]. În ceea ce mă priveşte, acum mai bine de două decenii am semnalat faptul că opţiunea lui Cantemir a fost influenţată în mare măsură şi de agitaţia politică „de jos” care cuprinsese segmente semnificative ale societăţii moldovene[7]. Argumentaţia de atunci era bazată mai ales pe lectura cronicilor de epocă.

Ce spun însă aceste cronici? Potrivit lui Neculce, **agitaţia antiotomană care a cuprins societatea moldovenească** încă înainte ca domnul să-şi anunţe opţiunea politică antiotomană a făcut ca slujitorii, „cine cum putusă, să dusesie şi nu mai vinia nice la o slujbă”[8]. În schimb, când un prim eşalon al armatei ruse, comandat de Şeremetiev, a intrat în Moldova, „s-au ridicat toţi orheianii, sorocenii şi lăpuşnenii, de au venit cu dânsul pân-au trecut Prutul”[9]. Iar un raport rusesc din acele zile relatează că „moldovenii vin la noi fără încetare, cu mare dorinţă de a ne ajuta, şi cei din urmă mujici vor să intre în slujba militară”[10]. După ce Cantemir a anunţat că se alătură ţarului, la Iaşi populaţia s-a năpustit asupra turcilor aflaţi în oraş şi

> „să vedzi ispravă: îndată au dat de au jăcuit toate chervăsăriile, şi pe turci îi purta tot legaţi pre uliţă bătându-i şă-ş spune banii pe la cine sântu. Aşijdere şi pe la alte târguri au purces din slujitori, cine cum au putut pentru turci; pre unii i-au tăiat, pre alţii s-au poftit de i-au botedzat”[11].

În schimb, ţarul a fost primit la Iaşi cu un entuziasm evident:

> „mergându-elu prin târgu, eşia norodul de-l privea, mulţămind lui Dumnezeu cu multă bucurie că le-au trimis Împărat Creştinu, nădăjduind că vor ieşi de subt giugul păgânilor”[12].

Această atitudine filorusă nu a fost specifică doar moldovenilor. În **Ţara Românească**

> „au făcut sfat întru ascunsu vlădica [Antim Ivireanul] cu o seamă de boieri: Toma spătarul Cantacuzino şi câţiva din ceilalţi nenumiţi, ca să se unească cu moscalii şi să pârască pe Constantin vodă [Brâncoveanu]”[13],

iar drept rezultat, armata munteană a trecut de partea ruşilor, atacând alături de aceştia Brăila, deşi domnul Constantin Brâncoveanu se hotărâse să rămână alături de otomani. Radu Greceanu, cronicarul de curte al lui Brâncoveanu, condamnând violent aceste fapte, dezvăluie că nu era vorba de o simplă acţiune a unei facţiuni politice aflate în opoziţie faţă de domn, ci că Toma Cantacuzino „făcut-au cu mişcarea lui pre mulţi din cei neajunşi dă minte din boerinaşii curţii dă s-au alunecat cu firea şi după dânsul au urmat” şi că Brâncoveanu a trebuit să dea dovadă de întreaga sa autoritate pentru a se opune

> „sfaturilor şi îndemnărilor celor fără de socoteală a unora şi altora dintre boieri, carii necontenit îl supăra şi pă afară multe zicea […] îndemnându-l ca de către turci să să hainească şi moscalilor precum şi Dumitraşco Cantemir să să alcătuiască”[14].

Dacă în Ţara Românească domnul a ţinut piept presiunilor de a se ridica împotriva otomanilor, fără a putea însă împiedica trecerea unei părţi semnificative din oaste de partea ruşilor împreună cu spătarul Toma

Cantacuzino, în schimb, mişcări antiotomane au izbucnit şi în alte părţi din sud-estul Europei, până în Muntenegru[15].

În studiul din 1990 am arătat că această stare de spirit antiotomană şi filorusă nu era întâmplătoare, ci constituia momentul culminant al unor acumulări anterioare[16]. Pentru români, ca şi pentru mulţi dintre locuitorii sud-estului Europei, dominaţia „păgânilor osmanlîi" reprezenta o traumă, ceea ce făcea ca nădejdea eliberării să găsească mai mereu un teren fertil. Sub impulsul unui catalizator extern, această speranţă latentă se putea transforma într-o adevărată explozie colectivă. Bineînţeles, adesea asemenea momente erau urmate de dezamăgiri colective, care însă, la rândul lor, alimentau dorinţa de eliberare, reluând astfel ciclul şi provocând o instabilitate emoţională extremă la toate nivelurile sociale[17]. O asemenea undă a speranţelor colective a zguduit societatea românească în anii 1709-1711. Victoria lui Petru I la Poltava a potenţat imaginea acestuia ca **ţar pravoslavnic, mereu biruitor şi potenţial eliberator**[18]. Nădejdea venirii sale a fost întreţinută şi amplificată printr-o propagandă abilă şi susţinută, care folosea o gamă variată de mijloace de difuzare, circulaţia diverşilor călugări şi negustori de icoane[19], relaţiile cu intelectualii balcanici[20], „buletinele de ştiri militare"[21] şi, după declanşarea oficială a războiului, proclamaţiile generoase ale ţarului[22]. Rezultatul a fost o stare de exaltare, în care „Moldavos, Valacos et Bulgares, qui Serenissimum Moschorum Czarum, uti Judei Messiam, ansi expectant"[23]. Dimensiunea mesianică a aşteptărilor este confirmată şi de Axinte Uricariul, care îşi aminteşte că „erau înflaţi mai toţi pământenii cu nădejdile cele deşerte […] se ţineau că sunt scăpaţi de sub giugul robiei"[24].

Entuziasmul a fost vizibil şi în felul în care moldovenii au răspuns chemării la oaste lansate de Cantemir:

„Atunce toţi se făcuse oşteni, slugile lăsau pre boieri, argaţii lăsau pre stăpâni, şi altă prostime mulţi au mers de au luat bani şi s-au scris la steaguri, mai mulţi fără de arme, că nu aveau de unde”[25].

Neculce arată deosebit de limpede că mişcarea cuprinsese mai ales pe micii boieri, pe slujitori şi pe orăşeni:

„Deci boierii mazilii au şi început a veni de prin bejenii la oaste. Foarte pre puţini n-au venit […]. Aşijderea şi slujitorii, dac-au audzit, au şi început a veni toţi de toate părţile şi a să scrie la steaguri. Şi audzind de leafă, nu numai slujitorii să scria, ce şi ciobotarii, croitorii, blănarii, cârşmarii. Slugile boereşti lăsa pre boierii săi şi alerga de să scria la steaguri”[26].

Spontaneitatea trăirilor determina atât virtuţile, cât şi limitele mişcării. Într-o primă ciocnire, elanul a putut suplini lipsa de pregătire şi de experienţă, astfel încât – se miră şi Neculce – „sta oarece bine şi bieţii moldoveni, măcar că era oaste de strânsură”[27], dar în momentul în care s-a ajuns la lupte de uzură, moldovenii nu au mai putut face faţă şi – după expresia aceluiaşi Neculce – „le-au dat turcii năvală, ca o noajă de lupi într-o turmă de oi”[28]. Sfârşitul rapid al războiului a împiedicat armata moldoveană să acumuleze experienţă şi să conteze efectiv în determinarea deznodământului conflictului.

Deşi atitudinea antiotomană şi filorusă exprimată de segmente largi ale societăţii româneşti în 1711 nu a putut influenţa cu adevărat deznodământul războiului, ea este cu atât mai semnificativă cu cât a fost recurentă în mai multe momente din secolul al XVIII-lea. Aici nu ar fi de menţionat doar cariera pe care au făcut-o în Rusia membrii refugiaţi sau emigraţi ai elitelor politice din Ţările Române – Dimitrie şi Antioh Cantemir[29] sunt numai cazurile cele mai cunoscute dintr-o serie mult mai lungă, ce începuse înainte de 1700 cu Nicolae Milescu Spătarul. Speranţa

într-o solidaritate ortodoxă a făcut ca şi românii din teritoriile stăpânite de Habsburgi să le adreseze ţarilor ruşi frecvente **solicitări de protecţie şi sprijin**, stârnind serioase îngrijorări autorităţilor habsburgice[30]. Dar, mai important poate, Rusia s-a erijat în protector militar şi diplomatic al Moldovei şi Ţării Româneşti împotriva abuzurilor otomane, iar acest statut i-a fost recunoscut oficial prin Tratatul de la Kuciuk-Kainargi (1774)[31]. Cum până şi un istoric extrem de reticent faţă de politica rusă ca Vlad Georgescu admite, într-un text redactat în exil, că, per ansamblu, „politica rusă a fost favorabilă Principatelor, a avut un netăgăduit rost pozitiv, principalele revendicări politice româneşti au fost sprijinite de ea, principalele împliniri de până la 1831 au fost obţinute cu ajutorul ei”[32], nu trebuie să ne mire faptul că în cursul războaielor care au urmat în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea foarte mulţi locuitori ai Ţărilor Române au întâmpinat trupele ruse ca eliberatoare, iar unii dintre ei s-au înrolat, chiar luptând ca voluntari alături de ele împotriva otomanilor. Mai mult, nu au lipsit nici **solicitările unei anexări complete la Rusia**, cum a fost cea exprimată în cererile delegaţilor munteni trimişi în 1770 în solie în Rusia:

> „a. Ţara noastră să se facă tot una cu Eparhiile ce stăpâneşte prea puternica Împărăţia Rusiei, şi la vremea păcii ce se va face, nicidecum să nu se lase să cadă iarăşi la tirănească cea dintăi a Agarinenilor.
> b. De vremne că locul nostru, din nestatornicia Turcilor, au căzut sub desăvârşită neorânduială, ne rugăm ca să se aşeze în ţara noastră legile şi rânduielile Rusiei prea deplin”[33].

Filorusismul elitelor româneşti s-a epuizat treptat în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Deja în timpul războiului din 1806-1812[34] atitudinile boierilor au fost destul de împărţite, moldovenii fiind totuşi mai apăsat filoruşi decât muntenii. Astfel, un grup de boieri şi

ierarhi moldoveni, în frunte cu mitropolitul Veniamin, au trimis memorii solicitând încorporarea la Rusia, în timp ce mitropolitul Ţării Româneşti s-a refugiat la Braşov şi solicita protecţia Austriei, iar alte grupuri de boieri se orientau spre Franţa. La nivelurile sociale inferioare, atitudinile au fost mai pronunţat pro-ruse, astfel încât bucureştenii i-au alungat şi măcelărit pe turci încă înainte de sosirea trupelor ruse în decembrie 1806, iar mulţi voluntari au luptat alături de ruşi împotriva otomanilor. Totuşi, experienţa ocupaţiei a fost atât de traumatizantă, încât, în 1811, potrivit unei relatări franceze, dorinţa generală în Principate era ca trupele ţarului să plece cât mai repede. Abandonarea unei mari părţi a Principatelor în favoarea otomanilor prin Pacea de la Bucureşti şi anexarea Basarabiei au contribuit şi ele la estomparea filorusismului din Ţările Române. Cu toate acestea, el a rămas semnificativ, mai ales în rândurile boierilor şi clerului. Pe de altă parte, deşi experienţa războiului din 1828-1829 şi a ocupaţiei militare care a durat apoi până în 1834 a fost mai puţin rea decât cea din 1806-1812, intrarea Principatelor în orbita culturii occidentale în anii 1830 şi 1840[35] a făcut ca locul Rusiei ca principal reper să fie luat de Occident, iar Rusia să fie percepută tot mai mult ca bastion al reacţiunii la nivel european şi în raport cu aspiraţiile naţionale ale românilor.

În concluzie, **rusofobia** s-a impus treptat în cultura politică românească în cursul secolului al XIX-lea, fiind apoi alimentată de diverse discursuri naţionaliste, uneori interesat-manipulatoare[36], precum şi de experienţe istorice traumatizante, dintre care cea mai cumplită a fost rolul Uniunii Sovietice în instaurarea regimului comunist din România. După prăbuşirea sistemului comunist şi destrămarea Uniunii Sovietice, după ce România s-a orientat ferm spre Occident şi beneficiază de umbrela NATO şi de statutul de membru cu drepturi depline al Uniunii Europene, este timpul ca şi atitudinile faţă de Rusia să fie mai puţin marcate de rusofobie

sau rusofilie şi să fie mai pragmatic orientate spre urmărirea interesului naţional al României şi spre promovarea activă a valorilor şi intereselor commune europene.

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Studii şi articole de istorie*, 78, 2011, pp. 15-22.
2. Facem abstracţie aici de trecerea prin teritoriile româneşti a unor forţe militare aparţinând Rusiei kievene, cum a fost expediţia lui Sviatoslav în Bulgaria în anii 969-971.
3. Cea mai completă prezentare a desfăşurării războiului, în Kurat 1951-1953.
4. Pentru detalii, vezi recenta monografie Lemny 2010: 89-153.
5. Am argumentat pe larg de ce nu se poate vorbi de o schimbare de regim politic în 1711/1716 şi de un veac distinct al aşa-numitelor domnii fanariote în interiorul perioadei de peste trei secole a dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române în Murgescu 1999: 178-185.
6. Lemny 2010: 85.
7. Murgescu 1990.
8. Neculce 1982: 535.
9. Neculce 1982: 543.
10. *Apud* Panaitescu 1958: 110.
11. Costin 1976: 327.
12. Pseudo-Muste, în Kogălniceanu 1872: III, 46.
13. Popescu 1963: 201.
14. Greceanu 1970: 183, 188.
15. Papahagi 1932: 109-114; Pippidi 1973a: 929-931.
16. Murgescu 1990: 156-157.
17. Constantiniu 1980; Pippidi 1973b.
18. De remarcat totuşi faptul că speranţele într-o eliberare cu ajutorul ţarului erau mai vechi în spaţiul românesc. Nu mă voi referi aici la tratatele lui Gheorghe Ştefan (1656) şi Ştefan Petriceicu (1674) cu ţarul Aleksei Mihailovici, ci la apelul din anul 1700 al mitropolitului Teodosie al Ţării Româneşti ca „cel mai mare şi mai puternic Ţar şi monarh al acestei mari şi puternice împărăţii” să aducă ortodocşilor „mântuire şi mângâiere” atât faţă de păgâni (otomani), cât şi faţă de „eretici” (austrieci) (Dragomir 1912: 1227-1229). La rândul său, Brâncoveanu îl compara pe ţar cu un „al doilea Mesia” şi îl ruga ca „Măria Voastră creştinească prealuminată să ne izbăvească de [robia] diavolului în carne şi oase şi de chinuitorul celor pravoslavnici” (Cernovodeanu 1997: 90). În fine, dar nu în cele din urmă, după o întâlnire la Bucureşti dintre patriarhul Ierusalimului, Dosithei Notaras, Constantin Brâncoveanu şi fraţii Mihai şi Constantin Cantacuzino, ceauşul David Corbea informa autorităţile ruse că, pe lângă cei menţionaţi mai sus, „toţi grecii şi sârbii, bulgarii, arnăuţii, moldovenii, precum şi românii din Transilvania” cer „izbăvirea tuturor pravoslavnicilor

creştini care gem sub jugul necredinciosului tiran turc şi sunt tare năpăstuiţi de eretici, duşmani ai Bisericii răsăritene” (Cernovodeanu 1997: 24).

19. Cvetkova 1968.
20. Karathanassis 1983.
21. Velciu 1975.
22. Eficienţa acestei propagande poate fi cel mai bine măsurată după fascinaţia pe care ţarul Petru cel Mare a exercitat-o asupra cărturarilor români, moldoveni, munteni şi chiar transilvăneni din secolul al XVIII-lea (Bezviconi 1962: 109-110).
23. *Apud* Pippidi 1988b: 404-405. Un raport austriac relata că românii aşteaptă cu ardoare „mortuorum ressurectionem” (Hurmuzaki 1878: VI, 75), confirmând astfel tenta milenaristă a aşteptării unui izbăvitor mesianic. Pentru analogii balcanice, vezi Stoianovich 1969.
24. Kogălniceanu 1872: II, 125.
25. Pseudo-Muste, în Kogălniceanu 1872: III, 45.
26. Neculce 1982: 546.
27. Neculce 1982: 572.
28. Neculce 1982: 577.
29. Pentru cariera acestuia din urmă, vezi Lemny 2010: 157-265.
30. Dragomir 1914; Florovsky 1969.
31. Text republicat în Murgescu 2001: 167-168.
32. Georgescu 1987: 311.
33. Text republicat, la fel ca şi un memoriu al clerului şi boierilor din Moldova, în Murgescu 2001: 167-167. Pentru situaţia Principatelor în contextul războiului din 1768-1774, vezi şi Boicu 1986: 160-206.
34. În prezentarea din acest paragraf ne-am bazat pe informaţiile din Boicu 2001: 248-254.
35. Pentru această mutaţie, vezi analiza magistrală din Cazimir 1986.
36. Mai ales în perioada interbelică, atunci când a fost demonizat „pericolul bolşevic”, sau în timpul naţional-comunismului, când antirusismul a servit legitimării poziţiei lui Nicolae Ceauşescu.

Partea a II-a

Economie, finanţe, război

Plăţi externe, fiscalitate şi economie monetară în Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVI-lea[1]

De la studiile inovatoare prin problematică şi rezultate semnate de Mihai Berza[2] şi Damaschin Mioc[3] există un real **consens istoriografic** cu privire la impactul cataclismic al dominaţiei economice otomane asupra Ţării Româneşti în ajunul domniei lui Mihai Viteazul. Astfel, plăţile către Poartă au atins în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, îndeosebi după 1580, niveluri pe care nu aveau să le mai depăşească decât în secolul al XVIII-lea, iar presiunea economică otomană a determinat mari bulversări interne în societatea munteană. Dările către domnie au crescut în strânsă corelaţie cu obligaţiile faţă de otomani, destabilizând gospodăria ţărănească şi împingând tot mai mulţi ţărani spre rumânie. În felul acesta se modifica decisiv echilibrul intern în favoarea marii boierimi, creându-se condiţiile sociale pentru instaurarea unui veritabil regim nobiliar în secolul al XVII-lea[4]. În subsidiar faţă de această direcţie principală de analiză, s-a evidenţiat că nevoia acută de bani îi obliga pe ţărani să comercializeze forţat şi în condiţii defavorabile o parte tot mai mare din producţie, dar că veniturile astfel obţinute efectuau un circuit închis Ţara Românească – Istanbul, circuit mediat de vistieria domnească, şi nu contribuiau cu nimic la dezvoltarea economică a ţării[5]. Cum alte aspecte ale dominaţiei economice otomane s-au bucurat de mai puţină atenţie până acum, în cele ce urmează ne propunem să evaluăm sistematic ponderea şi consecinţele plăţilor către Poartă asupra economiei Ţării

Româneşti, îndeosebi pe cele ţinând de creşterea ponderii economiei de schimb în condiţiile unei penurii structurale de monedă.

Mai întâi se cuvine să recapitulăm ceea ce ştim despre **nivelul plăţilor către Imperiul Otoman** (făcând abstracţie de obligaţiile în produse şi în forţă de muncă, sensibil mai neregulate decât cele în bani). Paleta obligaţiilor financiare era destul de largă, cuprinzând haraciul, peşcheşurile oficiale şi mai ales darurile neoficiale menite să asigure concursul factorilor de decizie otomani în vederea dobândirii sau păstrării tronului. Dintre aceste categorii de plăţi, cel mai bine cunoscută este evoluţia cuantumului haraciului, domeniu în care estimările bazate pe surse europene ale lui Mihai Berza[6] au fost confirmate în liniile lor generale prin coroborarea cu izvoarele otomane de către Mihai Maxim, care a adus însă şi unele corecţii. Astfel, în deceniile cinci-opt ale secolului al XVI-lea, haraciul a crescut în ritm susţinut, după care, deşi şi-a continuat creşterea nominală în aspri, a scăzut în termeni reali din cauza devalorizării acestei monede[7]. S-a observat însă cu îndreptăţire că haraciul reprezenta numai o componentă minoră a plăţilor către Imperiul Otoman, fiind surclasat categoric, mai ales în ultimul sfert de secol, de darurile neoficiale (ruşveturi). În mod firesc, acestea nu au lăsat urme documentare la fel de clare ca plăţile în contul haraciului. Cu toate acestea, Mihai Berza a reuşit să estimeze, destul de corect după părerea noastră, cuantumul total al scurgerilor financiare către Poartă în deceniul nouă al secolului al XVI-lea. Potrivit calculelor sale, în aceşti 10 ani Ţara Românească a plătit în diverse forme un total de 6,5 milioane de galbeni, ceea ce ar însemna o medie anuală de 650.000 de galbeni[8]. Inutil de adăugat că aceste cifre nu trebuie creditate cu o precizie absolută, ele reprezentând însă un ordin de mărime extrem de util. De asemenea, trebuie remarcat că în anii 1591-1594, caracterizaţi de o competiţie aprigă

şi de schimbări dese de domni, exigenţele otomane au crescut probabil şi mai mult.

Pentru a putea estima **în ce măsură aceste sume constituiau o povară pentru finanţele muntene**, ar trebui să ştim mai multe despre acestea din urmă. Din păcate însă, în secolul al XVI-lea ne aflăm în plină epocă prestatistică, singurele informaţii ceva mai detaliate provenind de la secretarul italian al lui Petru Cercel, Franco Sivori. Potrivit acestuia, veniturile anuale ale domnului se ridicau la peste 1 milion de scuzi[9]. Cifra ridică o serie de probleme. Mai întâi, scudul era o monedă de aur bătută în Ţările de Jos, Franţa, Spania şi Italia, care însă nu circula în mod curent în Ţările Române. Scudul era valoric inferior ducatului (ţechinului) veneţian, care stătea la originea monedelor de aur ce circulau în Ţările Române, cursul său variind în jurul a 0,90 din cursul ducatului[10]. Deci, la rigoare[11], milionul de scuzi al lui Sivori ar însemna numai aproximativ 900.000 de „galbeni” în accepţiune românească sau otomană. Dar aceasta are mai puţin importanţă în raport cu faptul că acest pasaj al memorialului lui Sivori, împreună cu părţile ce-l înconjoară, a fost elaborat cu scopul precis de a le demonstra potenţialilor susţinători ai lui Petru Cercel profitabilitatea unui eventual sprijin acordat acestuia[12]. De aceea, este foarte probabil ca informaţiile despre veniturile şi cheltuielile domnului să fi fost „cosmetizate” de către italianul care, altfel, ca un vrednic fiu de negustor, avea un acut simţ al cifrelor. Rezervele noastre sunt întărite de analiza defalcată a veniturilor domneşti. Astfel, Sivori estimează că ocnele dădeau un venit de 40.000 de scuzi, vămile – 60.000 de scuzi, arendarea pescăriilor – „un venit asemănător” (deci tot 60.000 de scuzi), iar partea domnului din exploatarea aurului, îndeosebi din apa râurilor, se ridică „până la 20.000 de ducaţi pe an”[13]. Acestor venituri, Sivori le mai adaugă, fără precizări cantitative, pe cele decurgând din „zeciuiala

grânelor boierilor sau a altor oameni înstăriţi” şi birul. Luând drept sigure cifrele oferite de Sivori pentru ocne, vămi şi pescării, acceptând-o chiar şi pe cea pentru veniturile din exploatarea aurului, mult mai puţin sigură, ar însemna că birul şi zeciuiala (probabil dăjdiile din terminologia fiscală românească) dădeau împreună peste 800.000 de scuzi (sau peste 700.000 de galbeni – la acest nivel, credem că este mai potrivit să operăm cu aproximaţii largi decât cu cifre care să sugereze o falsă precizie). Sivori spune despre bir doar că valora „doi până la zece scuzi pe an, pentru unii mai mult, iar pentru alţii mai puţin. Vorbesc de capul de familie”[14]. Indicaţia este prea puţin precisă pentru a putea fi utilizabilă. Din fericire, cunoaştem cuantumul birului pe gospodărie din cercetările lui Damaschin Mioc: sub Petru Cercel, birul mediu anual era de 3,33 galbeni/gospodărie[15], ceea ce se integrează destul de bine în marja de variaţie menţionată de Sivori. Acceptând că birului propriu-zis i se adăugau dăjdii variate care îl dublau[16], am ajunge la un total de 6,66 galbeni plătit de fiecare gospodărie. Din acesta trebuie să reducem o zecime care îi revenea celui care strângea acest bir[17] şi rezultă că, excluzând orice evaziune, domnia primea sub Petru Cercel cam 6 galbeni de gospodărie. Pentru asigurarea celor 700.000 de galbeni care lipsesc din totalul veniturilor menţionate de Sivori, ar fi fost nevoie de peste 110.000 de gospodării (familii), cifră care depăşeşte cu mult cele mai optimiste estimări ale populaţiei Ţării Româneşti din acea vreme. Ca atare, considerăm că informaţiile lui Sivori nu pot fi considerate o bază sigură pentru **calcularea veniturilor domnilor Ţării Româneşti**.

În lipsa estimărilor contemporane credibile[18], o soluţie ar fi să înmulţim cuantumul birului şi al celorlalte dări pe gospodărie cu numărul total de gospodării contribuabile. Dar dacă graţie lui Damaschin Mioc cunoaştem destul de bine ponderea fiscalităţii, în schimb nu ştim prea multe despre

numărul contribuabililor. Cifrele oferite de Mustafa Ali (13.000 de familii!?) şi de Montalbanus (150.000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea) sunt aproape sigur mai mici decât realitatea[19]. Dincolo însă de lipsa unor cifre exacte, este evident că Ţara Românească a cunoscut o gravă criză demografică la sfârşitul secolului al XVI-lea. Această criză ne dezvăluie veritabilul blocaj financiar în care se găsea domnia. Dacă mărea birurile, aşa cum s-a întâmplat îndeosebi sub Mihnea Turcitul şi Alexandru cel Rău[20], atunci provoca fuga contribuabililor, fie peste hotare, unde dările erau mai blânde, fie chiar în interiorul ţării, în locuri ferite de presiunile perceptorilor domneşti. În felul acesta, creşterea mult dorită a veniturilor domneşti se dovedea infimă, nulă sau chiar negativă. Pentru a exemplifica acest mecanism, vom lua în calcul unele estimări lipsite de o bază documentară directă, dar totuşi plauzibile, pentru numărul total al contribuabililor din Ţara Românească. Ne-am oprit astfel la cifrele de 50.000 de gospodării sub Mihnea Turcitul şi 30.000 de gospodării sub Alexandru cel Rău. Ţinând cont că în prima fază cuantumul dărilor totale pe gospodărie se apropia de 10 galbeni[21], ar rezulta venituri fiscale totale de 500.000 de galbeni; în schimb, la începutul ultimului deceniu al secolului al XVI-lea, dările totale pe gospodărie ajunseseră la aproape 15 galbeni[22], ceea ce ar conduce la un total de 450.000 de galbeni. Chiar dacă aceste calcule au la bază cifre nesigure privind numărul total de contribuabili, cred că se poate totuşi aprecia cu destulă siguranţă că **veniturile din dări ale domniei nu puteau depăşi în nici un caz 500.000 de galbeni**. Aceasta cu atât mai mult cu cât nu am scăzut zecimea care revenea celor care strângeau dările din judeţe. Dacă la aceşti 500.000 de galbeni adăugăm sumele propuse de Sivori pentru vămi (60.000 de scuzi), ocne (400.000 de scuzi) şi arendarea pescăriilor (60.000 de scuzi), lăsând însă la o parte veniturile din

exploatarea aurului, caz în care cifra lui Sivori este sigur exagerată, ar rezulta venituri „normale” ale domniei de cel mult 650.000 de galbeni, sau mai degrabă de 600.000-650.000 de galbeni. Din acest total se cuvine să scădem mai întâi cheltuielile curţii, estimate de Sivori, poate exagerat, la 250.000 de scuzi anual[23]. Ar rezulta că domnul putea plăti turcilor, dacă nu punea nimic deoparte pentru „zile negre”, ceea ce este cu totul improbabil, ceva mai mult de 400.000 de galbeni. Rămâneau însă peste 200.000 de galbeni anual care trebuiau procuraţi pe alte căi, fie prin presiuni asupra boierilor[24] (detezaurizare), fie prin împrumuturi externe.

Înainte de a explora aceste căi, să încercăm şi **o altă modalitate de calcul**. Vom face abstracţie de modul de colectare a veniturilor domneşti şi vom lua în considerare stocul monetar şi balanţa generală de plăţi externe a Ţării Româneşti. Despre stoc nu ştim mai nimic, sau ştim doar că nu putea să fie prea mare. În ceea ce priveşte balanţa externă, ştim că ieşirile erau dominate categoric de plăţile către otomani, care obligaseră la o anumită comprimare a importurilor, în timp ce intrările monetare proveneau aproape exclusiv din exporturi şi din taxele vamale percepute de domnie. În fine, vom presupune că domnia reuşea să-şi însuşească, într-o formă sau alta, întregul excedent comercial, ceea ce este probabil exagerat, dar nu cu totul imposibil. Astfel, în cazul ţăranilor, dările absorbeau cvasitotalitatea veniturilor băneşti. Boierii şi negustorii exportatori găseau în schimb întotdeauna căi pentru a păstra o parte din câştig, fie sub formă bănească, fie sub forma unor importuri de bunuri care asigurau prestigiu şi confort. În afara confiscărilor şi contribuţiilor băneşti forţate, la care erau uneori constrânşi unii dintre privilegiaţi, domnia mai profita de veniturile boierilor şi pe cale indirectă, respectiv la cumpărările de sate şi de rumâni în contul achitării dărilor ţăranilor aflaţi în incapacitate de plată.

Acceptând deci, poate exagerat, că domnia şi-ar fi însuşit întregul excedent comercial, să vedem la cât se putea ridica acesta. Însă ne confruntăm cu o altă dificultate: lipsa unor date statistice generale despre **comerţul exterior al Ţării Româneşti în a doua jumătate a secolului al XVI-lea**, care ne împiedică să-i stabilim cu precizie structura şi evoluţia cantitativă[25]. Informaţii ceva mai precise avem despre comerţul cu Transilvania, cu toate că şi în acest caz registrele vamale de la Braşov se opresc la 1554[26], iar studiul lui Samuel Goldenberg despre comerţul Sibiului nu este suficient de detaliat în ceea ce priveşte structura traficului[27]. Combinând însă media seculară propusă de Goldenberg pentru Sibiu cu extrapolarea datelor de la mijlocul secolului de la Braşov (extrapolare justificată prin stabilirea arendei vigesimei din acest oraş), Radu Manolescu a estimat exportul muntean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea la 30.000-35.000 de florini şi excedentul comercial al Ţării Româneşti la 18.000-20.000 de florini anual[28]. În ceea ce ne priveşte, credem că cifrele reale erau ceva mai mari, tendinţa întregului secol fiind aceea de reducere a ponderii tranzitului şi a importurilor muntene din Transilvania şi de creştere a ponderii exporturilor muntene spre Transilvania[29], ceea ce înseamnă că la sfârşitul secolului excedentul era mai mare decât la mijlocul lui. La excedentul vamal înregistrat ar trebui adăugat cel realizat prin negoţul de contrabandă. În acelaşi timp însă, în secolul al XVI-lea asistăm la un divorţ între valoarea monedelor de aur şi cea a florinilor camerali (monede de cont folosite pentru calcularea veniturilor vamale), raportul variind în a doua jumătate a secolului al XVI-lea în jurul lui 1,5:1, cu o tendinţă de depăşire spre 1600[30]. Făcând deci corecţiile necesare şi acceptând riscul de a propune cifre mai mari decât realitatea, considerăm că, înainte de 1594, exporturile medii anuale ale Ţării Româneşti spre Transilvania nu au depăşit 40.000

de galbeni[31], iar excedentul comercial al Ţării Româneşti nu a depăşit nici el 25.000-30.000 de galbeni în medie anuală.

Ca atare, dincolo de micile diferenţe de calcul, nu putem decât să ne raliem opiniei profesorului Radu Manolescu:

> „comerţul Ţării Româneşti cu Transilvania nu era izvorul de bază pentru procurarea banilor storşi de turci. Cea mai mare parte a banilor erau procuraţi chiar din Imperiul Otoman, printr-un export forţat”[32].

Cunoaşterea acestui export este însă insuficientă, până în prezent neintrând în circuitul ştiinţific registre vamale care să reflecte traficul real dintre Ţara Românească şi Imperiul Otoman în ultima parte a secolului al XVI-lea. Structura comerţului este şi ea cunoscută numai în linii mari. Se ştie astfel că principalele articole de export ale Ţării Româneşti spre Imperiul Otoman erau animalele vii, în special oile şi vitele mari, sarea, peştele, produsele apicole şi, într-o măsură ceva mai mică, cearealele şi caii[33]. Datele cantitative despre aceste exporturi sunt puţin numeroase şi încă şi mai puţin sigure. Referitor la vitele mari, singura estimare mai realistă provine dintr-un raport din 1603 al bailului veneţian Agostino Nani, potrivit căruia din Ţara Românească şi Moldova „solevano venir ogni anno per 27.000 e piu capi d’animali”[34]. Ţinând cont că Moldova avea un potenţial bovin mai ridicat decât Ţara Românească, însă exporta mai mult spre Europa Centrală, considerăm că exportul muntean spre Imperiul Otoman nu depăşea totuşi 20.000 de vite anual, ceea ce, la un preţ intern de 400 de aspri de cap[35] (sau ceva mai mult de 3 galbeni), ar da un export maxim de 8 milioane de aspri sau ceva mai mult de 60.000 de galbeni anual. În ceea ce priveşte oile, Mihai Maxim estima exportul muntean din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prin analogie cu situaţia Moldovei, la 300.000 de capete pe an[36], ceea ce, la un preţ maxim

de 45 de aspri bucata[37], ar însemna un export de 13,5 milioane de aspri sau 100.000-110.000 de galbeni. Exporturile muntene de sare au fost evaluate de Mihai Maxim, pe baza unor date despre veniturile obţinute de Petru cel Tânăr, la cel puţin 40.000 de galbeni[38]. Mai ştim că în anii premergători domniei lui Mihai Viteazul *Bucătăria imperială* de la Istanbul achiziţiona din Ţara Românească 33 de tone de miere şi ceară şi 8.000 mudd (3.560 tone) de orz, precum şi un număr neprecizat, dar probabil modest, de cai[39]. Valoarea o putem estima mai sigur pentru orz, care, la un preţ de 25 de aspri pentru obrocul de 22 de ocale[40], valora 3,63 milioane de aspri, deci în jur de 30.000 de galbeni. Caii, mierea şi ceara, pentru care baza de calcul este mai puţin sigură[41], nu depăşeau probabil valoarea de 1 milion de aspri, adică în jur de 8.000 de galbeni. Făcând adunarea, constatăm exporturi relativ bine atestate în valoare de aproximativ 31 milioane de aspri sau în jur de 250.000 de galbeni. La acestea trebuie să adăugăm cantităţile de miere şi ceară şi caii exportaţi de negustori, precum şi exporturile pentru care nu avem nici un fel de informaţii cantitative (peşte, unt, seu, piei, lemn etc.[42]). Numărul mare al necunoscutelor ne obligă să ne limităm la un ordin de mărime. Prin urmare, considerăm că exporturile muntene către Imperiul Otoman nu depăşeau în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea valoarea de 300.000-400.000 de galbeni (sau 40-50 milioane de aspri). Estimările noastre, cu totul aproximative de altfel, coincid cu cele de acum aproape trei decenii ale profesorului Radu Manolescu[43], ceea ce ne arată că progresele cunoştinţelor noastre vor fi lente până când vor fi introduse în circuitul ştiinţific registrele vamale otomane, sau măcar un număr suficient de contracte de arendare a schelelor dunărene[44].

Adăugând la aceste cifre cei 40.000 de galbeni propuşi de noi pentru exporturile muntene către Transilvania, ajungem la exporturi totale ale

Ţării Româneşti în jur de 400.000 de galbeni, poate ceva mai mult, dar nu cu mult. Ţinând cont de faptul că, în această perioadă, comerţul exterior muntean avea un caracter puternic excedentar, vom considera că importurile şi sumele percepute din vămi pentru întregul trafic erau de mărimi apropiate şi se anulează reciproc, ceea ce conduce la **un excedent al balanţei comerciale de aproximativ 400.000 de galbeni**. Cum celelalte posturi ale balanţei de plăţi externe nu erau de natură să aducă excedente majore (poate doar cheltuielile „turistice" ale negustorilor şi cămătarilor veniţi din lumea otomană să fi fost mai importante, dar nici ele nu se puteau ridica la sume prea mari, dat fiind nivelul general foarte scăzut al preţurilor din Ţara Românească), aceasta înseamnă că pentru efectuarea plăţilor către Poartă (650.000 de galbeni) mai rămâneau de acoperit 200.000-250.000 de galbeni anual.

Se impune o primă observaţie: suma lipsă calculată pe baza balanţei plăţilor externe este de acelaşi ordin de mărime cu cea obţinută prin estimarea veniturilor şi cheltuielilor domniei. Din ambele variante rezultă că **domnia nu reuşea să plătească din resurse normale 200.000-250.000 de galbeni anual**. Rămânea recursul la detezaurizare, de obicei prin spolierea boierilor şi a mănăstirilor (o mare necunoscută din punct de vedere cantitativ), dar şi la credite obţinute îndeosebi de la cămătarii din Istanbul.

Referitor la aceste **împrumuturi**, dispunem de informaţia lui Ibrahim Pecevi, care, invocând o relatare a lui Ali Djan efendi, naib (ajutor de cadiu) la Giurgiu în 1594 şi martor ocular la evenimentele premergătoare ridicării la luptă a lui Mihai Viteazul, susţine că datoriile domnului Ţării Româneşti se ridicau la 700 de milioane de aspri[45] (aproximativ 5,8 milioane de galbeni la cursul oficial, ceva mai puţin la cursul pieţei libere). Suma, deşi imensă şi putând stârni rezerve, este totuşi plauzibilă.

Nu vom insista aici asupra seriozităţii lui Pecevi, care a şi lucrat efectiv în sistemul financiar otoman[46], nici asupra valorii sursei de care s-a folosit (Ali Djan efendi fusese chemat de la Giurgiu la Bucureşti tocmai pentru a garanta juridic corectitudinea stabilirii cuantumului datoriilor lui Mihai Viteazul). Nu vom zăbovi nici asupra comparaţiei cu Moldova, care, deşi le plătea otomanilor sume sensibil mai mici, ajunsese să aibă datorii evaluate la 110 milioane de aspri la sfârşitul domniei lui Petru Şchiopul[47] şi la 1,5 milioane taleri la începutul domniei lui Aron Tiranul[48]. Vom arăta numai că, dacă acceptăm ideea că în anii 1581-1594 domnii Ţării Româneşti au trebuit să împrumute anual câte 200.000 de galbeni cu dobânzi ce ajungeau la 50% pe an[49], atunci, chiar fără să se pună dobânzi şi pe dobânzile neplătite din urmă, suma totală a datoriilor la care se ajunsese în 1594 putea fi „realizată” în 9-10 ani[50].

Revenind la volumul propus de noi pentru exporturi, se cuvine estimată ponderea acestora pe cap de locuitor şi pe gospodărie. Acceptând că Ţara Românească avea în ajunul domniei lui Mihai Viteazul 50.000 de familii (gospodării), nu toate contribuabile (evaziunea fiscală era în floare), deci în jur de 250.000 de locuitori, ar însemna că exporturile totale reprezentau ceva mai mult de 1,5 galbeni pe locuitor sau 7,5 galbeni pe gospodărie. Inutil de adăugat că acest cuantum era şi mai mare dacă populaţia reală a Ţării Româneşti a scăzut sub fatidicul prag de 50.000 de familii. Pentru Europa sfârşitului de secol XVI, 1,5 galbeni exporturi pe cap de locuitor era foarte mult. Astfel, exporturile maritime medii ale Poloniei regale valorau în anii 1595-1615 circa 1,49 milioane de taleri[51], deci în jur de 1 milion de galbeni, ceea ce, la o populaţie de 3,1 milioane de locuitori[52], însemna cam 1/3 galben pe locuitor. Chiar dacă adăugăm exporturile oricum mai mici efectuate pe uscat către Europa Centrală şi de Sud-Est şi către Rusia, exporturile polone nu depăşeau în nici un caz 0,5 galbeni pe

locuitor. Conform estimărilor lui Fernand Braudel, exporturile franceze din anii 1551-1556 (15,7 milioane de scuzi la 16 milioane de locuitori[53]) erau şi ele sensibil inferioare pe cap de locuitor celor muntene. Dintre cifrele pe mari unităţi teritoriale de care dispunem (facem abstracţie aici de datele referitoare la microregiuni puternic urbanizate, deoarece „economiile urbane sunt dintotdeauna hiperactive”[54]), ceva mai mari erau doar exporturile castiliene din 1598, estimate de Braudel la 3,63 miliarde de maravedi pentru 5 milioane de locuitori[55], adică 726 maravedi pe locuitor, ceea ce, la un curs de 1 scud = 400 de maravedi[56], ar da 1,8 scuzi/locuitor sau 1,6 galbeni/locuitor. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că preţurile spaniole erau de câteva ori mai mari decât cele din Europa Răsăriteană[57], ceea ce făcea ca exporturile fizice pe locuitor să fie mai mari în Ţara Românească decât în Castilia.

Aceste **exporturi uriaşe pe cap de locuitor** nu trebuie însă să ne înşele. Mărimea exporturilor nu însemna automat un indice de comercializare mai ridicat, deoarece în timp ce în Occident comerţul interior (local şi regional) era de regulă de trei ori mai mare decât importurile şi/sau exporturile[58], în Ţara Românească piaţa internă era mult mai „subţire”, îndeosebi din cauza gradului scăzut de urbanizare. Ba mai mult, dată fiind lipsa de elasticitate a producţiei, volumul ridicat al exporturilor împiedica extinderea pieţei interne.

Ca să înţelegem mai bine acest mecanism, ne vom opri mai întâi la **produsele pe care trebuia să le comercializeze o gospodărie pentru a-şi putea plăti toate dările**. Vom folosi modelul propus de Damaschin Mioc pentru anul 1594, probabil momentul de apogeu al fiscalităţii din Ţara Românească în secolul al XVI-lea. Pentru procurarea celor 1.925 de aspri, la cât se ridicaseră dările, un ţăran trebuia să vândă în acelaşi an un cal (900 aspri), un bou (400 aspri), 2 obroace de grâu (240 aspri), 5 oi

(225 aspri) şi 3 fălci de ocină (150 aspri)[59]. Vânzarea unui bou şi a 5 oi anual, deşi presupune că fiecare gospodărie avea un potenţial animalier de 10 ori mai mare la bovine şi de 5 ori mai mare la ovine, este totuşi plauzibilă dacă avem în vedere slaba densitate a populaţiei pe teritoriul Ţării Româneşti[60]. Vânzarea a 2 obroace (aproximativ 75 l) de grâu era şi ea posibilă, chiar în condiţiile randamentelor precare ale vremii. Faptul că nu regăsim grâul în exporturi decât rareori nu trebuie să ne mire, pentru că cea mai mare parte rămânea probabil pe piaţa internă[61]. Mai problematică este, după părerea noastră, vânzarea anuală a câte unui cal şi a câte 3 fălci de ocină, care, atunci când se realiza cu adevărat, ducea la reducerea bazei economice a gospodăriei şi împiedica reluarea la acelaşi nivel a ciclului agricol. Desigur, în lipsa calului de vânzare se puteau comercializa alte produse din gospodărie, poate o vacă, poate câteva oi suplimentare, câteva păsări sau fructe, dar este cu totul îndoielnic că acestea puteau acoperi întreaga diferenţă. De altfel, noi ştim că de multe ori ţăranii nu erau în stare să plătească dări atât de mari, aproape fără egal în Europa vremii[62], fapt care îi obliga mai întâi să se îndatoreze, iar apoi fie să fugă abandonându-şi gospodăriile, fie să se vândă ca rumâni. Este mai degrabă surprinzător faptul că rumânirile n-au afectat decât o parte (după unele estimări cam jumătate[63]) din ţărănimea Ţării Româneşti, restul reuşind într-un fel sau altul să-şi plătească dările şi să-şi conserve libertatea.

Chiar dacă nu funcţiona întotdeauna perfect, pe fiecare verigă apărând şi rateuri, filiera cauzală este limpede: **plăţi către otomani → fiscalitate → comercializare forţată → exporturi masive → balanţă comercială activă**. Restrângerea importurilor şi creşterea exporturilor se observă la Braşov încă înainte de mijlocul secolului şi probabil că s-a accentuat în a doua sa jumătate. Dar balanţa comercială tot mai activă a provocat însemnate mutaţii şi în circulaţia monetară din Ţara Românească,

îndeosebi prin **atragerea în circulaţie a unei diversităţi sporite de monede străine obţinute ca plată pentru exporturi**. Astfel, primele două treimi ale secolului al XVI-lea reprezintă, la fel ca şi ultimele decenii ale secolului precedent, o perioadă de dominaţie categorică a asprului, care este principala monedă de calcul atestată în documente. Asprul asigură plata haraciului 100%[64] şi este larg majoritar în tezaure (în cele 16 tezaure încheiate în 1501-1580 care au putut fi reţinute pentru analiză[65], asprii reprezintă 89,3% din numărul monedelor şi 93,9% din valoarea totală). Mai important este poate faptul că 12 dintre aceste 16 tezaure sunt compuse dintr-un singur nominal (7 tezaure de aspri – cele de la Bucureşti-Militari[66], Orbeasca de Jos[67], Berteşti[68], Gâsleşti[69], Plopi[70], Bistreţ[71] şi Craiova[72]; 4 mici tezaure de dinari – Giurgiu[73], Cârligu Mare[74], Năeni[75] şi Cândeşti[76]; un tezaur de monede polone, probabil polgroşi, la Dăbuleni[77]), unul este, din punctul de vedere al circulaţiei monetare din Ţara Românească, tot omogen, fiind compus numai din 18 monede franceze (douzaines) şi un şiling englez, care au venit probabil împreună în Ţara Românească[78], şi numai 3 sunt cu adevărat mixte, două combinând aspri cu dinari şi unul dinari cu polgroşi. Fapt semnificativ, cele 3 tezaure mixte se încheie toate după 1564, poate chiar mai târziu: micul depozit de la Aldeni, semnalat fără descrieri detaliate, dar încheiat cu dinari de la Maximilian al II-lea (1564-1576)[79], tezaurul de la Glodeanu-Siliştea încheiat în 1568[80] şi cel de la Sihleanu, încheiat în 1579[81]. În schimb, din 14 tezaure încheiate în 1581-1600, numai 5 cuprind câte un singur nominal (unul dinari[82], două dirhemi[83] şi două tripli groşi polonezi[84]), iar 9 sunt mixte. Dintre acestea, numai două cuprind doar două nominaluri[85], celelalte conţinând de la 3 tipuri de monede în sus[86]. Pe de altă parte, trecerea la o balanţă comercială activă cu Transilvania a dus la pătrunderea crescândă în Ţara Românească a

dinarilor ungureşti (a căror pondere valorică în totalul monedelor mărunte şi mijlocii creşte de la 5% în tezaurele încheiate în 1501-1580 la 36% în tezaurele încheiate în 1581-1600) şi apoi a monedelor poloneze (îndeosebi tripli groşi[87]), a talerilor[88] şi a monedelor din aur din lumea creştină.

Considerăm că această diversificare şi foarte probabilă sporire a masei monetare (valoarea medie a tezaurelor creşte sensibil spre sfârşitul secolului) nu a fost totuşi elementul cel mai dinamic în istoria monetară a Ţării Româneşti în secolul al XVI-lea. Astfel, dacă analizăm formula clasică a teoriei cantitative a monedei, MV = PT, atunci vom constata că preţurile (*P*) cresc cu o anumită moderaţie[89], în timp ce sporul lui *T* (cantitatea de bunuri şi servicii scoase spre vânzare; în unele lucrări apare şi cu notaţia *Q*) este mai important. Pe celălalt taler al balanţei, creşterea masei monetare (*M*) era blocată de permanentele extrageri din circulaţie ale sumelor trimise la Istanbul, aşa că cea mai mare parte din creştere a revenit lui *V* (viteza de circulaţie a monedei). Această viteză era chiar ameţitoare în cazul ţăranilor, care imediat ce aveau bani trebuiau să-şi plătească dările, iar uneori nici nu mai ajungeau să vadă monedele sunătoare, deoarece produsele le erau arvunite de cămătari încă înainte de recoltă sau de momentul vânzării animalelor[90]. De altfel, extinderea creditului, larg documentată în Ţările Române în secolul al XVI-lea[91], este o formă clasică de **sporire a vitezei de circulaţie monetară**.

Pe de altă parte însă, aşa cum am arătat mai sus, orientarea celei mai mari părţi a producţiei comercializabile spre export, îndeosebi pe piaţa otomană, era de natură să blocheze dezvoltarea pieţei interne. Situaţia era similară cu cea a altor regiuni mari exportatoare de produse agricole în secolul al XVI-lea, cum ar fi Polonia[92] şi Sicilia[93]. Există însă şi deosebiri. În aceste zone, cea mai mare parte a veniturilor rezultate din

exporturi nu alimenta piaţa internă, deoarece era concentrată în mâinile unui număr limitat de mari latifundiari, care eventual cumpărau din import bunurile de prestigiu pe care şi le doreau. În Ţara Românească, numărul celor care realizau venituri din producţia pentru export era mult mai mare, dar aceste venituri erau aproape instantaneu absorbite de fisc, şi apoi de autorităţile otomane.

Ca şi în ţările menţionate de noi mai sus, în Ţara Românească aparentele fenomene de modernitate economică din secolul al XVI-lea (extinderea economiei monetare şi a producţiei pentru schimb, rata înaltă a exporturilor) au reprezentat de fapt **expresia unei încorporări periferice**[94] într-o lume economică (Braudel ar spune „economie-univers”[95]) centrată în acest caz pe Istanbul. Combinarea controlului economic (prezenţa negustorilor şi a cămătarilor otomani, fie musulmani, fie greci sau evrei) cu cel politic a dus la drenarea cvasitotalităţii surplusurilor spre centru, într-o măsură care a depăşit-o cu mult pe cea din teritoriile aflate sub dominaţia directă a Porţii. Dincolo de efectele catastrofice pe termen scurt şi de erodarea motivaţiilor producătorilor direcţi în vederea creşterii producţiei[96], relaţia de tip periferic era de natură să dirijeze dezvoltarea economică a Ţării Româneşti pe un făgaş care să asigure pe termen lung păstrarea decalajelor faţă de zonele mai dezvoltate ale lumii otomane, precum şi faţă de celelalte sisteme economice mondiale[97].

Este evident că motivaţiile imediate şi nu cele pe termen lung au prevalat în declanşarea luptei antiotomane de către Mihai Viteazul în 1594, încercare instinctivă şi disperată de a ieşi dintr-o situaţie care evolua rapid spre un colaps economico-social al Ţării Româneşti. Încetarea plăţilor către Istanbul a însemnat şi o relaxare a fiscalităţii[98], care a dat un anumit răgaz de refacere economiei şi societăţii muntene. În

acelaşi timp însă, slabul potenţial demografic şi urban-meşteşugăresc al Ţării Româneşti, care împiedica susţinerea din resurse proprii a războiului antiotoman, lipsa unor debuşee alternative comparabile cu cele otomane pentru a obţine din exporturi veniturile băneşti necesare efortului de război şi probabil chiar incapacitatea de a-i sili pe ţărani să vândă tot atât de mult ca înainte de 1594 au împins inexorabil spre căutarea unui *modus vivendi* cu Poarta. Compromisurile, nu întotdeauna explicite, la care au ajuns Mihai Viteazul şi urmaşii săi cu Imperiul Otoman au avut meritul de a reduce presiunea financiară otomană, dar nu au modificat – de altfel nici nu puteau face acest lucru – **caracterul periferic al integrării economico-politice a Ţării Româneşti în sistemul otoman**.

Post-scriptum 2011

Multe dintre ideile incluse în acest studiu au fost dezvoltate, corectate punctual, completate cu analize referitoare la Moldova şi Transilvania şi integrate în teza de doctorat susţinută în 1995 (*cf*. Murgescu 1996; pentru unele dintre corecturile punctuale, care însă nu modifică esenţa argumentaţiei, vezi şi studiul ce urmează în volumul de faţă). Din 1993 încoace, la fel ca şi în anii 1970 şi 1980, cel care a contribuit cel mai mult la valorificarea izvoarelor referitoare la această problematică a fost profesorul Mihai Maxim, care a publicat un studiu despre haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în ultimul sfert al veacului al XVI-lea (Maxim 1995), iar ulterior a editat un nou set de documente otomane privind plăţile politice ale Ţării Româneşti din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (Maxim 1999; Maxim 2008). Toate aceste completări documentare întregesc imaginea legăturii dintre creşterea fabuloasă a

plăţilor externe şi dinamica fiscalităţii din Ţara Românească, inclusiv prin fenomenul subiacent de „foamete monetară”, fără însă a o modifica în punctele esenţiale.

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Revista istorică* (serie nouă), IV, nr. 5-6, 1993, pp. 457-471.
2. Berza 1957; Berza 1958.
3. Mioc 1957; Mioc 1962.
4. *IR* 1962: *passim*; Chirot 1976: 37-56; Ştefănescu 1992: 151-156.
5. *IR* 1962: II, 790-791 (capitol scris de Mihai Berza); vezi şi Maxim 1979a: 1761-1762.
6. Berza 1957: 29-34.
7. Maxima de 155.000 de galbeni propusă de Mihai Berza pentru haraciul Ţării Româneşti în 1594, care a pătruns şi în manualele şcolare, nu s-a confirmat. Haraciul Ţării Româneşti a atins, după majorări succesive, valoarea reală maximă în 1574-1579, când era de 104.000 de galbeni. După 1584, deşi a continuat să crească în aspri, nu a mai atins decât 84.000 de galbeni în 1591-1594 (*cf*. Maxim 1979a: 1739-1740 şi 1764).
8. Berza 1958: 60-61.
9. *Călători* 1971: III, 14.
10. Cipolla 1952: 54; *Monnaie* 1986: 221, tab. 9. Pornind de la alte surse, Mihai Berza a considerat scudul egal cu 5/6 ducat, deci aproximativ 0,83 (Berza 1957: 31, nota 2; Berza 1958: 60).
11. Adică făcând abstracţie de fenomenul curent al cotării identice a diferitelor monede „mari” în regiunile suferind de penurie cronică de numerar (în acest sens, vezi exemplele de cotare a talerilor imperiali şi a leilor olandezi în secolul al XVII-lea, la Buza 1981: 341).
12. Vezi comentariile Mariei-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, în *Călători* 1971: III, 4.
13. *Călători* 1971: III, 14-15; ultima cifră este cu siguranţă exagerată, depăşind cu mult producţia din zonele mult mai bogate ale Hunedoarei (Lazăr 1977) şi Băii Mari (Gründisch 1932: 84-85 şi Goldenberg 1958-1959: 160-162).
14. *Călători* 1971: III, 14.
15. Mioc 1962: 154-155.
16. Mioc 1962: 157-158.
17. *Călători* 1971: III, 11.
18. Cifra de 1 milion de taleri (666.000 de galbeni) menţionată într-un raport anonim destinat papei cu privire la situaţia din 1587, deşi probabil destul de apropiată de adevăr, este pusă sub semnul întrebării de seninătatea cu care autorul anonim arată în aceeaşi frază că „Ţara Românească are 4 mii de sate, dintre care cel mai mic este de 100 de case” (*Călători* 1971: III, 203).
19. Vezi analiza critică din Ştefănescu 1974: 88-91.
20. Mioc 1962: 155.

21. Mioc 1962: 158.
22. *Ibidem*.
23. *Călători* 1971: III, 15.
24. Despre spolierea marilor boieri de către Petru Cercel, vezi relatările oarecum confuze ale agentului englez la Constantinopol, William Harborne (Tappe 1964: 45), precum şi amintirile lapidare ale cronicarilor români un secol mai târziu (Grecescu, Simonescu, 1960: 53; Popescu 1963: 66). Pentru instituirea în Imperiul Otoman a unor practici similare, dacă nu chiar mai dure, care ar fi putut servi ca model domnilor Ţării Româneşti, vezi Veinstein 1981.
25. Studiul general cel mai detaliat rămâne în continuare Lehr 1960.
26. Manolescu 1965: 201.
27. Goldenberg 1964.
28. Manolescu 1965: 183-184.
29. Manolescu 1965: 177-183; Goldenberg 1964: 398-399.
30. Horvath 1959-1960: 33-37.
31. După 1594, războiul cu Imperiul Otoman a provocat probabil o sporire a exporturilor spre Transilvania, reflectată şi de creşterea (moderată) a încasărilor vigesimale de la Sibiu din anii 1597 şi 1600 (Goldeberg 1964: 391).
32. Manolescu 1965: 185.
33. Lehr 1960; Tvetkova 1971: 107-150.
34. Berchet, Barozzi 1873: I, 36.
35. Mioc 1962: 164 (preţ mediu pentru anii 1592-1594, perioadă în care avem cele mai mari preţuri din întreg secolul al XVI-lea). În acest caz, ca şi în cele ce urmează, am luat în calcul preţul intern, deoarece cea mai mare parte a exportului era efectuat de negustori levantini.
36. Maxim 1979a: 1755.
37. Mioc 1962: 164.
38. Maxim 1988: 121. Sivori aprecia că domnul câştiga de pe urma ocnelor de sare 40.000 de scuzi (*Călători* 1971: III, 14).
39. Maxim 1979a: 1757.
40. Mioc 1980: 324.
41. Astfel, cunoaştem preţul cailor (500 aspri bucata în 1593 şi 900 aspri în 1594 – *cf*. Cămărăşescu, Fotino 1973: 235), dar nu ştim numărul lor. În ceea ce priveşte ceara şi mierea, ştim cantitatea, dar nu ştim preţul. Dacă acceptăm totuşi preţul propus de Damaschin Mioc pentru miere pe baza unor informaţii de la începutul secolului al XVII-lea (12 aspri ocaua – Mioc 1980: 324), atunci mierea cumpărată de Bucătăria imperială valora ceva mai mult de 300.000 de aspri, deci 2.500-2.600 de galbeni.
42. Nu am menţionat aici grâul, deoarece raportul de preţ era defavorabil comerţului normal. Astfel, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, preţul mediu pe piaţa internă din Ţara Românească ajunsese la 50 de aspri obrocul de 22 de ocale (Mioc 1980: 324; dar şi 120 de

aspri obrocul în 1592-1594 – Mioc 1962: 164), în timp ce preţul de piaţă liberă din Istanbul nu a depăşit 50 de aspri pentru chila de 20 de ocale decât la începutul secolului al XVII-lea (Berov 1976: 188). Trebuie ţinut cont şi de costul transporturilor, care, potrivit unor date din 1616, era de 8 aspri pentru fiecare chilă pe distanţa Istanbul-Isaccea (Murphey 1988: 227, tab. 2). De aceea, considerăm că grâul – cerealele în general – nu era exportat decât în ani excepţionali sau în urma unor comenzi categorice din partea statului otoman.

43. „Se poate presupune că exportul anual al Ţării Româneşti în Imperiul Otoman se ridica la câteva sute de mii de florini" (Manolescu 1965: 186).
44. În această privinţă există unele începuturi, dar care nu sunt încă suficiente pentru estimarea traficului comercial. Astfel, se ştie că în 1569 taxele de piaţă (*bac*) şi portuare din schelele Silistra, Hârşova, Măcin, Isaccea, Tulcea şi Karaharman aduceau un venit total de peste 3,2 milioane de aspri (*Istorija na Dobrudja* 1988: III, 62, informaţie comunicată nouă de Anca Popescu, căreia ţinem să-i mulţumim şi pe această cale), dar cuantumul taxelor varia mult în funcţie de marfă, şi până la publicarea unor date detaliate sortimental şi pe zone de provenienţă (Ţara Românească, Bulgaria, Dobrogea, Moldova) nu putem aprecia mărimea şi structura traficului.
45. *Cronici turceşti*: I, 499. Nicoară Beldiceanu echivalează surprinzător cele 7.000 de poveri (*yük*) de aspri cu 7 milioane de aspri (Beldiceanu 1957: 81), deşi 1 *yük* = 100.000 de aspri, iar în textul lui Pecevi se arată că sumele de mai puţin de 10 *yük* (1 milion de aspri) au fost tratate ca „nimicuri" şi nu au fost luate în considerare.
46. Babinger 1927: 192-193.
47. *Mühimme Defteri*, vol. 70, ordinele 496, 497 şi 501, pp. 258-260 (documente care ne-au fost comunicate de domnul Mihai Maxim, căruia îi mulţumim şi pe această cale); vezi şi Maxim 1979a: 1742 şi 1762).
48. Caproşu 1989: 62.
49. În acest sens, vezi relatarea lui Sivori despre împrumutul (de fapt întârzierea de plată) acordat de beglerbegul Rumeliei, Khadim Mesih paşa, lui Petru Cercel, cu obligaţia de a plăti dublul sumei după doi ani (*Călători* 1971: III, 31). O asemenea dobândă este dublă faţă de cea de 24% la care îşi contracta împrumuturile constantinopolitane Constantin Brâncoveanu, deşi uneori şi acesta trebuia să plătească dobânzi mai mari (Gavrilă, Murgescu 1988: 870).
50. Într-o asemenea progresie, în 9 ani se ajungea la un total de 5,4 milioane de galbeni, iar în 10 ani la 6,5 milioane de galbeni. Inutil de adăugat că sporul datoriilor era mult mai neregulat, dar nu neapărat mai lent în medie anuală.
51. Maczak 1971: 33.
52. *Handbuch* 1986: III, 1078 (capitol de Marian Malowist şi Adelheid Simch).
53. Braudel 1985-1986: II, 348.
54. Braudel 1985-1986: II, 347.
55. *Ibidem*.

56. *Monnaie* 1986: 216.
57. Vezi Braudel, Spooner 1967: 395-400 şi 472-473.
58. Braudel 1985-1986: II, 348. Un alt factor de care trebuie ţinut seama este acela că de obicei volumul comerţului exterior pe cap de locuitor este mai mare la statele relativ mici (ca teritoriu şi ca număr de locuitori) şi mai mic la statele mari; or, la scala secolului al XVI-lea, Ţara Românească era mai degrabă un stat mic. Impactul acestui factor este însă probabil compensat cu prisosinţă de diferenţele de nivel general al preţurilor invocate mai sus.
59. Mioc 1962:166.
60. Pentru relaţia de inversă proporţionalitate dintre densitatea oamenilor şi cea a animalelor, vezi Braudel 1984: I, 62-70.
61. Acceptând un consum individual minim de 3 hl de grâu anual (Braudel 1984: I, 140), rezultă că pentru hrănirea unui singur consumator neproducător era nevoie de grâul vândut de 4 gospodării. La acest nivel al vânzărilor de grâu pe piaţa internă se putea asigura hrana a numai 5% din populaţia ţării (pentru simplificarea calculului, am făcut abstracţie de disponibilităţile provenite din dijme ale marilor boieri şi ale mănăstirilor, precum şi de faptul că unii orăşeni dispuneau de loturi proprii de pământ, nefiind desprinşi integral de ocupaţiile agricole).
62. Daniel Chirot a fost primul care a încercat să compare povara fiscală a locuitorilor Ţării Româneşti cu cea a francezilor din secolul al XVI-lea, dar a făcut-o pe o bază greşită, luând în calcul numai cunatumul haraciului (Chirot 1976: 39). În realitate, dacă acceptăm că dările totale pe gospodărie se ridicau în 1594 la 1.925 aspri (deci ceva mai mult de 3 galbeni pe locuitor), atunci dările din Ţara Românească erau, în bani, nu doar de 3 ori mai mari decât în Franţa (aşa cum presupusese Daniel Chirot), ci de peste 10 ori mai mari (pentru Franţa am luat în calcul venituri bugetare de 5 milioane de scuzi sub Henric al IV-lea la o populaţie de 16 milioane de locuitori – vezi Braudel 1985-1986: II, 362). Povara fiscală din Ţara Românească era mai mare decât media mediteraneană (sub 1 ducat/locuitor – Braudel 1985-1986: II, 362), şi chiar mai mare decât cea veneţiană, evaluată la ceva mai mult de 2 galbeni/locuitor (calculul nostru pe baza datelor din Braudel 1985-1986: II, 362 pentru venituri şi Braudel 1985-1986: II, 295-297 pentru populaţie). Mult mai mici erau dările din Imperiul Otoman. Dacă vom compara bugetul de 4,66 milioane de ducaţi în 1581/1582 (Barkan 1975: 17, tabelul 3) cu populaţia totală de 22-26 milioane de locuitori (vezi discuţia critică în Braudel 1985-1986: II, 281-282), şi chiar dacă vom accepta că impozitele percepute, dar care din diferite motive nu mai ajungeau în vistieria centrală mai reprezentau încă o dată pe atât, vom constata că dările totale tot nu depăşeau 0,5 galbeni/locuitor. Pentru relativa prosperitate a satelor din Serbia şi din Ungaria otomană şi pentru fiscalitatea relativ uşoară din aceste zone, vezi şi calculele foarte elaborate din McGowan 1969. Diferenţa de fiscalitate explică şi fuga multor contribuabili munteni în teritoriile aflate sub administraţie otomană directă.
63. Calcule realizate de Chirot 1976: 52-53.
64. Date pentru anii 1541/1542, 1563/1564 şi 1565/1566 la Maxim 1975: 410.

65. Ţinem să precizăm că limitele cunoştinţelor autorului acestor rânduri şi numărul de tezaure publicate într-un mod acceptabil scopurilor noastre, adică menţionând numărul monedelor de diverse tipuri şi cuprinzând măcar câte un indiciu despre *post-quem* (data ultimei monede din tezaur), au făcut ca toate procentajele prezentate mai jos să reprezinte numai ordine de mărime grosiere şi nu valori de mare precizie.
66. Iliescu 1960.
67. Constantinescu 1966.
68. Maxim 1980.
69. Siruni, Panait 1965.
70. Tezaur comunicat de Paraschiva Stancu în cadrul Laboratorului de Studii Otomane în şedinţa din 20 ianuarie 1988; vezi şi Berciu-Drăghicescu 1989: 111, nr. 67.
71. Stan, Rădulescu 1976.
72. Mitrea 1981: 388, nr. 213 a.
73. Ştirbu 1978: 91.
74. Drîmboceanu, Rusu 1976-1980: 612, nr. 18.
75. Drîmboceanu, Rusu 1976-1980: 613, nr. 25.
76. Bobi 1980.
77. Berciu-Drăghicescu, Ciobotea 1981: 30, nr. XIV.
78. Isăcescu 1968a.
79. Drîmboceanu, Rusu 1976-1980: 611, nr. 11.
80. Drîmboceanu 1973.
81. Neamţu 1980.
82. Tudoran 1974.
83. Isăcescu 1976-1980; Teodoreanu, Nicolae 1992: 70-71.
84. Tezaure descoperite la Nicolae Bălcescu, jud. Teleorman (Ionescu 1973-1975: 332) şi la Râmnicu Sărat (Drîmboceanu, Rusu 1976-1980: 613, nr. 26).
85. Tezaurele de la Jiblea-Călimăneşti (dinari ungureşti şi groşi polonezi, Berciu-Drăghicescu, Ciobotea 1981: 31, nr. XXI) şi Târgovişte (dinari ungureşti şi aspri, Berciu-Drăghicescu 1989: 118-119, nr. 89 a).
86. Isăcescu 1968b; Rădulescu 1981; Nicolae, Custurea 1983-1985; Ştirbu 1978: 92 (tezaur cu loc de descoperire necunoscut din judeţul Ilfov); Velter 1982; Smaranda, Trâmbaciu 1976-1980 (tezaur descoperit la Hârtieşti-Vultureşti); Berciu-Drăghicescu 1989: 89, nr. 3 (tezaurul de la Beciu, jud. Teleorman).
87. Pentru cadrul general al invaziei monedelor poloneze, vezi mai ales Mikolajczyk 1985 şi Mikolajczyk 1986.
88. Ştirbu, Velter, Păunescu 1991.
89. Mioc 1980: 317-325.

90. Fenomene similare erau vizibile într-o serie de ţări europene încă din secolul al XIII-lea (Spufford 1984: 386-388).
91. Vezi şi Lehr 1970.
92. Vezi analiza exemplară din Kula 1970.
93. Aymard 1981: 25-28.
94. Analiza acestui proces la Chirot 1976: 37-56 şi la Bonciu, Murgescu 1990: 278-280.
95. Braudel 1989: I, 123-146.
96. Constatări foarte pesimiste în acest sens pentru teritoriile otomane din Balcani în Asdrachas 1977 şi Asdrachas 1981.
97. Wallerstein 1992: II, 281-284.
98. Mioc 1962: 158 şi 165.

Câteva observaţii pe marginea datoriilor domnitorilor Ţării Româneşti şi Moldovei în 1594[1]

Problematica datoriilor imense acumulate de domnitorii Ţării Româneşti şi Moldovei în cursul competiţiei dezlănţuite pentru tron a dat o coloratură specială ridicării la lupta antiotomană din anul 1594. Masacrarea creditorilor otomani la Bucureşti de către Mihai Viteazul (evenimentele de la Iaşi din aceeaşi vreme sunt mult mai obscure, ştiindu-se totuşi faptul că şi Aron Tiranul şi-a „plătit" într-un mod asemănător datoriile faţă de unii creditori[2]) s-a bucurat de un larg ecou, atât în epocă, dar şi în literatura secolelor XIX-XX. Reputaţia financiară a lui Mihai Viteazul a fost durabil marcată de acest eveniment, de vreme ce ambasadorul veneţian la Praga, Piero Duodo, raporta la 6 martie 1600 faptul că la curtea imperială s-ar fi aflat că „questi giorni passati" Mihai şi-ar fi convocat creditorii şi i-a măcelărit pe toţi („et li ha fa tutti ammazzari")[3]. Evident, ambasadorul veneţian, altfel un personaj destul de bine informat şi de realist, se făcea de această dată ecoul unor zvonuri care amestecau intenţionat evenimentele desfăşurate în urmă cu cinci ani cu cele curente pentru a submina credibilitatea lui Mihai într-un moment în care el solicita sprijin politic şi financiar, iar curtea imperială nu adoptase încă o linie politică limpede faţă de domnul român.

Revenind însă la problema datoriilor acumulate de domnii români în anul 1594, trebuie să menţionăm că în istoriografie există un anumit consens cu privire la faptul că aceste datorii ajunseseră la un nivel de

nesuportat pentru economiile Ţării Româneşti şi Moldovei şi că soluţia ridicării antiotomane era singura posibilă pentru a rupe cercul vicios al accentuării dominaţiei otomane şi epuizării resurselor Ţărilor Române. Deşi imaginea generală este concordantă, în majoritatea lucrărilor se evită discutarea cuantumului concret al acestor datorii. Unul dintre cei mai buni specialişti ai acestei problematici explică această reţinere astfel:

> „Un calcul asupra cuantumului obligaţiilor asumate de competitorii câştigători ai *mezatului* ţarigrădean al tronului dintr-o ţară românească sau din alta este mai greu de făcut din cauza naturii şi diversităţii lor, ca şi din cauza lipsei unor contribuţii analitice, pe care varietatea şi caracterul extrem de contradictoriu al surselor nu sunt de natură să le încurajeze”[4].

Totuşi, deşi uneori contradictorii, cifrele nu lipsesc pe de-a-ntregul, astfel încât unii istorici au îndrăznit să propună **estimări cantitative** ferme. Deschizător de drum a fost în această privinţă Mihai Maxim, care a afirmat că datoriile lui Aron Tiranul se ridicau în 1593 la 110 milioane de aspri, iar cele ale lui Mihai Viteazul la 700 de milioane de aspri[5]. Contextul publicării acestor informaţii, într-un studiu care reprezenta un capitol pentru tratatul colectiv *Istoria României*, aflat în pregătire în acea vreme şi ulterior abandonat, având din acest motiv foarte puţine trimiteri bibliografice, nu a încurajat preluarea în lucrările ulterioare a estimărilor cantitative propuse de Mihai Maxim. Se adăuga şi discrepanţa dintre aceste sume uriaşe şi cele sensibil mai modeste ale haraciului Moldovei şi Ţării Româneşti, discrepanţă semnalată chiar de Mihai Maxim. În cazul Moldovei – datorii de 110 milioane de aspri la un haraci anual de numai 7 milioane de aspri, iar în cazul Ţării Româneşti – datorii de 700 de milioane de aspri la un haraci anual de 10 milioane de aspri[6]. Dată fiind absenţa din istoriografia română a unei discuţii sistematice pe marginea acestor cifre, în cele ce urmează ne propunem mai întâi să verificăm

credibilitatea acestor informaţii şi apoi să evaluăm semnificaţia lor în contextul economic al epocii.

Vom începe cu **Moldova**, pentru care lucrurile sunt mult mai clare. Cifra de 110 milioane de aspri provine din documente otomane din anul 1593, în care se menţionează că datoriile domniei Moldovei (inclusiv sumele rămase de la fostul domn Petru Şchiopul) se ridicau la 1.100 *yük* (poveri) de aspri[7]. Această sumă enormă contrastează cu puţinele date concrete despre creditele contractate de Petru Şchiopul în ultimii ani de domnie. Aceste împrumuturi nu depăşesc ordinul de mărime al sutelor de mii de aspri fiecare, iar luate împreună însumează doar câteva milioane de aspri[8]. Discrepanţa a fost observată din timp de către Ioan Caproşu, care, comparând datele din chitanţe cu catastifele livrărilor de oi în contul datoriilor din anul 1591[9], a arătat limpede că aceste chitanţe nu reprezintă decât o mică parte din totalul creditelor contractate de domn[10]. Ca atare, aceste chitanţe nu pot pune sub semnul întrebării suma menţionată în documentele otomane. De altfel, ordinul de mărime de peste 100 de milioane de aspri este confirmat şi de un raport din 16 noiembrie 1591 al lui Pezzen către arhiducele Ernest, unde se arată că Aron a plecat din Constantinopol cu datorii de 1,5 milioane de taleri („mit anderthalb million schulden”)[11]. La un curs de 70 de aspri pentru un taler-leu olandez şi 80 de aspri pentru un taler imperial[12] (tip la care făcea probabil referire Pezzen), ar însemna 105 sau mai probabil 120 de milioane de aspri. Cele două surse, otomană şi imperială, fiind independente una de alta, credem că ordinul de mărime al datoriilor domnilor Moldovei este confirmat fără putinţă de tăgadă. Însă modul concret cum s-a ajuns la aceste datorii se lasă mai greu reconstituit, documentaţia existentă oferindu-ne doar unele informaţii parţiale în acest sens. Astfel, se ştie că la înscăunarea sa în a doua domnie, în 1582, Petru Şchiopul, pe lângă marile sume de bani

oferite sultanului şi marelui vizir, a trebuit să preia şi datoriile rămase de la Iancu Sasul, care se ridicau la 170 de poveri de aspri[13], adică 17 milioane de aspri, ceea ce la cursul oficial din 1582/1583[14] însemna aproape 233.000 de galbeni. Se ştie, de asemenea, faptul că această a doua domnie a lui Petru Şchiopul (1582-1591) a fost marcată de mari şi repetate plăţi către Istanbul pentru păstrarea tronului, chiar dacă în legătură cu cuantumul exact al acestor plăţi informaţiile documentare sunt uneori nesigure. Dacă pentru multe dintre plăţile către Poartă sumele menţionate documentar par exagerate[15], în schimb aprecierea lui Pezzen potrivit căreia datoriile lui Petru Şchiopul se ridicau la începutul anului 1590 la mai mult de 500.000 de taleri[16] este aproape sigur prea modestă. S-au adăugat apoi noi plăţi, unele şi pentru a împiedica declanşarea unui război otomano-polon[17], astfel încât pare cert că datoriile lui Petru Şchiopul au crescut şi în ultimii ani de domnie. În ceea ce-l priveşte pe Aron Tiranul, cheltuielile sale pentru obţinerea tronului în 1591 au fost estimate la 600.000 de ducaţi[18], sumă uriaşă, care a necesitat apelul masiv la credit. Dacă mai adăugăm sumele cheltuite în 1592, când Aron a fost mazilit temporar şi apoi repus pe tron graţie insistenţelor creditorilor săi, ne putem da seama că acumularea unor datorii de 110-120 milioane de aspri (sub 1 milion de galbeni) nu este deloc neverosimilă. Mai mult, dacă ţinem seama că informaţiile noastre cantitative provin din anii 1591-1593, iar acumularea de datorii a continuat până în 1594, este probabil că în momentul declanşării acţiunii antiotomane a lui Aron **datoriile domniei Moldovei au fost chiar ceva mai mari decât cele 110-120 de milioane de aspri menţionate în izvoare**.

În ceea ce priveşte **Ţara Românească** lucrurile sunt pe de o parte mai clare, iar pe de altă parte mai complicate. Astfel, informaţia referitoare la datoriile în valoare de 7.000 de poveri de aspri (700 de milioane de aspri)

ale lui Mihai Viteazul în 1594 provine din cronica lui Ibrahim Pecevi, care în acest sens se bazează pe relatarea lui Ali Djan efendi, naib (ajutor de cadiu) la Giurgiu şi martor ocular la evenimentele care au precedat ridicarea la luptă a lui Mihai Viteazul, deoarece fusese chemat la Bucureşti pentru a arbitra fixarea obligaţiilor de plată ale domnului faţă de creditori[19]. Chiar dacă suma este cu adevărat uriaşă, echivalând cu aproximativ 5,8 milioane de galbeni la cursul oficial al vistieriei otomane, seriozitatea sursei (Ibrahim Pecevi a lucrat efectiv în sistemul financiar otoman[20] şi, spre deosebire de alţi cronicari otomani, avea o percepţie mai realistă asupra semnificaţiei cifrelor, iar Ali Djan efendi se aflase chiar în miezul acţiunii de stabilire a cuantumului datoriilor lui Mihai) ne obligă să acceptăm măcar cu titlu de ipoteză această estimare. Într-un studiu anterior, dedicat verificării capacităţii Ţării Româneşti de a face faţă plăţilor către Poartă înainte de 1594, am arătat că principatul muntean nu putea plăti decât puţin peste 400.000 de galbeni anual, ceea ce însemna că, în fiecare an până la achitarea mediei anuale de 650.000 de galbeni calculată de Mihai Berza, rămânea un deficit de peste 200.000 de galbeni care trebuia acoperit prin recursul la împrumuturi[21]. În acel studiu am acceptat poate prea uşor media de 650.000 de galbeni anual calculată de Mihai Berza pentru plăţile totale ale Ţării Româneşti către Poartă în deceniul nouă al secolului al XVI-lea[22], medie care ar fi trebuit corectată ţinând seama de studiile mai precise ale lui Mihai Maxim cu privire la cuantumul haraciului. Astfel, faţă de media de 116.000 de galbeni anual postulată de Mihai Berza, calculele noastre bazate pe informaţiile lui Mihai Maxim extrase din documentele otomane[23] evidenţiază faptul că în deceniul nouă al secolului al XVI-lea haraciul muntean a valorat în medie doar circa 72.000 de galbeni anual. Scăzând din media totală calculată de Mihai Berza această diferenţă de 44.000 de galbeni anual, ţinând cont de

faptul că impozitul pentru redresarea monedei imperiale (*akçe-i tashih-i sikke-i humâyun*) de un milion de aspri anual plătit de Ţara Românească timp de trei ani succesiv spre sfârşitul deceniului[24] determină o creştere de numai 2.500 de galbeni a mediei decenale, echivalând scăderea datorată nesiguranţei cu privire la suma de 700.000 de galbeni pentru averea cu care a fugit Petru Cercel în 1585 în Transilvania[25] cu valoarea prestaţiilor considerabile în muncă şi natură din acest deceniu[26] şi rotunjind apoi suma, procedeu inevitabil la socoteli atât de aproximative, credem că plăţile totale către Poartă ar putea fi estimate mai degrabă la circa 600.000 de galbeni în medie anuală pentru anii 1581-1590, poate ceva mai mult pentru anii 1591-1594. Această corecţie nu determină însă modificări majore în concluziile la care ajunsesem anterior. Chiar şi cu aceste cifre corectate, rezultă limpede că **Ţara Românească nu avea de unde plăti şi deci trebuia să apeleze la credite** pentru 150.000-200.000 de galbeni anual în perioada 1581-1594. În consecinţă, ţinând cont de acumularea dobânzilor deseori exorbitante la aceste credite (uneori chiar 50% anual)[27], **cuantumul de 700 de milioane de aspri (5,8 milioane de galbeni) datorii** pare perfect „realizabil”. Pentru o verificare suplimentară se cuvine însă să trecem în revistă şi puţinele informaţii intermediare despre acumularea acestor datorii. Astfel, în timpul disputelor cu Petru Cercel din anii 1581-1583 Mihnea Turcitul îşi plătise cele mai multe datorii, astfel încât urmaşul său la tron a „moştenit” datorii de numai 7 milioane de aspri[28]. În schimb, în 1585, când a fugit în Transilvania, Petru Cercel a lăsat o situaţie mult mai grea, cu datorii de 889 poveri de aspri (88,9 milioane de aspri), pe care sultanul a ordonat să le preia Mihnea Turcitul, cel care fusese numit din nou pe tronul muntean[29]. Mai mult, Ecaterina Salvaresso, mama lui Mihnea Turcitul, arată că pentru redobândirea scaunului domnesc „ne-am îndatorat şi noi

până să venim în ţară încă pe atâta”[30]. Chiar dacă această a doua informaţie este mai puţin sigură, ea apărând într-un context în care Ecaterina Salvaresso refuza o cerere de bani a surorii sale Maria Adorno, este destul de sigur că Mihnea Turcitul a trebuit să facă datorii considerabile pentru a putea redeveni domn. Pe de altă parte, nu avem nici un motiv să ne îndoim de prima cifră, cea a datoriilor rămase de pe urma lui Petru Cercel, precizia cifrei excluzând invenţia sau exagerarea. Aceste 88,9 milioane de aspri însemnau, la cursul anterior devalorizării asprului din 1584-1586, peste 1,2 milioane de galbeni, iar după devalorizare, aceeaşi sumă mai valora doar vreo 750.000 de galbeni. Este însă îndoielnic că creditorii din Istanbul au consimţit la o asemenea reducere a datoriilor lor şi că n-au reuşit să impună o recalculare pornind de la monedele mai stabile ale vremii (galbeni, taleri etc.). Dacă adăugăm şi datoriile noi ale lui Mihnea Turcitul, atunci rezultă că la mijlocul deceniului nouă datoriile domniei Ţării Româneşti se ridicau la 1,5-2 milioane de galbeni. Pentru anii următori nu mai dispunem de estimări ale volumului total al datoriilor, dar avem informaţii despre unele adăugiri la datoriile deja existente. Astfel, la disputele pentru tronul muntean din 1591 a luat parte şi un anume Radu, fiu al lui Mircea Ciobanul. Acesta a dat sau a promis 400.000 de ducaţi, dar, având greutăţi în procurarea banilor, a trebuit să renunţe, iar în locul său a fost numit ca domn al Ţării Româneşti Ştefan Surdul, fiul lui Ion Vodă cel Cumplit. Noul domn a trebuit însă să preia asupra sa toate datoriile contractate de concurentul său, deci cei aproximativ 400.000 de galbeni menţionaţi mai sus[31]. Pe lângă această sumă, cei 80.000 de taleri bani gheaţă daţi de Ştefan Surdul[32] nu mai însemnau prea mult, dar este semnificativ faptul că la Constantinopol se ştia deja că situaţia financiară a noului domn era extrem de nesigură[33]. În 1592, un nou competitor, Alexandru cel Rău, a

dat 600 de poveri de aspri (60 milioane de aspri sau circa 500.000 de galbeni) pentru a obţine tronul Moldovei[34]. Dat fiind însă că Aron Tiranul avea mari datorii şi creditorii săi voiau să fie siguri că-şi vor recuperara banii, Alexandru a primit până la urmă domnia Ţării Româneşti, iar datoriile contractate de el cu acest prilej s-au adăugat celor deja uriaşe ale domniei muntene. Dacă ţinem cont de faptul că numai aceste două adăugiri documentează creşterea cuantumului total al datoriilor la circa 2,5 milioane de galbeni, dacă mai luăm în considerare faptul că datoriile au putut spori şi cu alte prilejuri (de exemplu, la cumpărarea tronului de către Mihai Viteazul[35] sau cu ocazia competiţiei dintre Mihnea Turcitul şi Petru Cercel din anii 1589-1590), precum şi faptul că îndoielile exprimate public la Istanbul cu privire la capacitatea diferiţilor domni de a-şi achita datoriile duceau în mod cert la sporirea dobânzilor şi, implicit, la acumularea de noi datorii, informaţia lui Pecevi despre datorii totale de 700 de milioane de aspri (5,8 milioane de galbeni) capătă un plus de plauzibilitate.

Ce însemnau însă aceste datorii de aproximativ 110-120 de milioane de aspri pentru Moldova şi 700 de milioane de aspri pentru Ţara Românească în contextul european al epocii? Se ştie că a doua jumătate a secolului al XVI-lea a fost o perioadă în care tot mai mulţi monarhi europeni s-au găsit în imposibilitate de a-şi finanţa politica din resursele proprii şi au trebuit să apeleze masiv la credit[36]. Sumele cunoscute pentru unele dintre marile state europene sunt de-a dreptul uriaşe. Astfel, în 1596, după o perioadă îndelungată de războaie civile, datoriile totale ale regalităţii franceze se ridicau la aproape 300 de milioane de livre de Tours[37], ceea ce echivalează cu circa 88 milioane de ducaţi[38]. La rândul său, Filip al II-lea, regele Spaniei, a lăsat la moartea sa datorii de 100 de milioane de ducaţi[39]. În aceste cazuri, la fel ca şi în cel

al Ţării Româneşti sau al Moldovei, rambursarea completă a datoriilor era practic imposibilă, ele depăşind de mai multe ori suma totală a veniturilor anuale ale statului. Pe de altă parte însă, simpla juxtapunere a cifrelor este înşelătoare. Ca să putem înţelege corect ponderea acestor datorii, ar trebui să le putem raporta la bogăţia statelor respective sau, aşa cum propune Fernand Braudel, la produsul social realizat în cuprinsul acestor state[40]. Un asemenea demers, oricât de ispititor, ridică însă dificultăţi considerabile atunci când este vorba de societăţi aflate în era prestatistică, aşa cum este cazul statelor din secolul al XVI-lea. Dificultăţile, deja substanţiale în cazul societăţilor mediteraneene[41], care dispun totuşi de o documentaţie deloc neglijabilă, sunt practic insurmontabile în actualul stadiu al cercetărilor privitoare la istoria economică a Ţărilor Române. Siliţi să renunţăm la o asemenea comparaţie, care ar fi fost neîndoielnic cea mai relevantă, vom recurge la un indicator mai grosier, anume la stabilirea cuantumului datoriilor care reveneau pe cap de locuitor. În cazul regatului Franţei, la o populaţie estimată la aproximativ 16 milioane de locuitori[42], cele 88 milioane de ducaţi ar însemna datorii de circa 5,5 galbeni pe cap de locuitor. Mai dificil este calculul în cazul spaniol, deoarece posesiunile regilor Spaniei erau deosebit de dispersate şi nu dispunem de cifre pentru fiecare dintre acestea. Totuşi, credem că nu greşim prea mult dacă estimăm numărul supuşilor europeni ai regilor Spaniei la sfârşitul secolului al XVI-lea la circa 18 milioane de oameni[43], ceea ce ar conduce la o medie foarte apropiată de cea franceză, datorii de 5,5 galbeni pe cap de locuitor. În ceea ce priveşte Ţările Române, vom porni în calculul nostru de la cifrele de 400.000 de locuitori pentru Moldova şi 300.000 de locuitori pentru Ţara Românească, deşi ultima cifră nu a întrunit consensul tuturor specialiştilor[44]. În acest caz, în Moldova, datoriile pe cap de locuitor se ridicau la aproape 2,5 galbeni, iar

în Ţara Românească depăşeau 19 galbeni. Chiar dacă în cazul Ţării Româneşti am rectifica acest calcul, considerând cursul oficial de 120 de aspri pentru un galben ca nefiind întotdeauna relevant – uneori se ajungea la 150 de aspri pentru un galben, ceea ce ar duce la o diminuare a cifrei totale a datoriilor de la 5,8 milioane la numai 4,6 milioane de galbeni –, acceptând pentru populaţie cifra mai ridicată de 400.000-450.000 de locuitori[45], tot vom ajunge la un cuantum de peste 10 galbeni datorii pe cap de locuitor, mult mai mult decât în oricare dintre cazurile europene cunoscute de noi până acum. În concluzie, **în timp ce datoriile Moldovei nu depăşeau media europeană pe cap de locuitor, cele ale Ţării Româneşti se situau cu mult deasupra oricăror exemple europene contemporane**.

În realitate, această comparaţie nu este pe deplin validă. Ea este deformată de diferenţa dintre nivelurile generale ale preţurilor din Ţările Române şi, respectiv, din Europa Apuseană, preţurile occidentale fiind sensibil mai ridicate decât cele româneşti[46], ceea ce însemna că un galben valora mai mult în Ţările Române decât în Occident. Aceasta apropie media moldoveană de cazurile francez şi spaniol, dar totodată accentuează caracterul excepţional al datoriilor muntene. Mai trebuie să ţinem seama de încă un aspect. În Occident, în secolul al XVI-lea, o mare parte a datoriilor erau deja consolidate sub formă de rente pe termen lung sau perpetue[47], în timp ce în Ţările Române (la fel ca în tot restul Europei Răsăritene) aceste datorii erau pe termen scurt. Cauzele acestui decalaj în ceea ce priveşte tehnica împrumuturilor sunt multiple – ele derivă atât din nesiguranţa generată de instabilitatea pe tron a domnilor români, cât şi din îndoielile (deseori justificate) cu privire la capacitatea de plată a acestora. Pe de altă parte, metoda consolidării datoriei flotante era relativ nouă chiar şi în Occident, unde statul a trebuit uneori să recurgă chiar la

presiuni pentru a converti datorii pe termen scurt în rente, creditorii nefiind întotdeauna de acord cu asemenea operaţiuni[48]. În lumea otomană, de unde se împrumutau cu precădere domnii români, nu exista însă o piaţă a creditului la fel de evoluată şi de reglementată ca în Occident[49], iar poziţia domnilor români, zoriţi mereu de cererile otomane de bani, nesiguri în ceea ce priveşte durata domniei şi deja înecaţi în datorii, era prea slabă în raport cu diverşii creditori pentru a putea negocia cu adevărat dobânzile şi condiţiile tehnice ale împrumuturilor. Din aceste motive, care în ultimă instanţă sunt expresii ale nivelului mai scăzut de dezvoltare economică a Ţărilor Române comparativ cu ţările din apusul Europei, datoriile domnilor români, chiar dacă ar fi fost comparabile în termeni absoluţi, erau mai apăsătoare decât cele ale diverşilor monarhi occidentali.

Povara teribilă a datoriilor, mai ales în Ţara Românească, nu a scăpat atenţiei contemporanilor. Cronicarul transilvănean Szamosközy a surprins plastic această realitate:

> „Făgăduit-a Mihai înaintea Vizirilor, la Ţarigrad, că va plăti toată datoria ce-a rămas de la Domnii, cari au fost înaintea lui. Dar acest lucru era cu neputinţă, căci dacă s’ar fi vândut toţi copiii şi toţi oamenii din Ţara Românească tot nu s’ar fi putut plăti datoria, ce rămăsese de mai înainte”[50].

Dacă luăm în considerare faptul că în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea un român (bărbat în putere) costa în medie 2.483 de aspri[51], iar bărbaţii în putere reprezentau cam un sfert din populaţia ţării, rezultă limpede că aprecierea lui Szamosközy, departe de a fi o figură de stil, este riguros exactă. Situaţia lui Mihai şi a Ţării Româneşti era deci fără speranţă din punct de vedere financiar, iar ridicarea la lupta antiotomană din 1594 a fost o soluţie riscantă, dar rezonabilă din punct de vedere

economic[52]. Două nuanţări se impun însă înainte de a încheia. Ceea ce este valabil pentru Ţara Românească este numai în parte adevărat pentru Moldova, unde povara datoriilor, deşi considerabilă şi stârnind lamentaţia lui Grigore Ureche[53], era totuşi sensibil mai mică, iar perspectiva unei rambursări treptate nu era la fel de absurdă ca în cazul Ţării Româneşti. Pe de altă parte, aceste datorii uriaşe, împovărate de dobânzi oneroase, au reprezentat şi **un factor care a contribuit la frânarea eventualelor intenţii otomane de a anexa cu totul Ţările Române**. Astfel, Bartholomeus Pezzen, ambasadorul în general bine informat al Habsburgilor la Constantinopol, raporta în noiembrie 1591 că Poarta ar fi hotărât ca „de îndată ce acesta [Aron] şi Valahul îşi vor fi plătit datoriile, vor fi numiţi în ambele ţări beglerbegi”[54]. Cum însă datoriile nu au putut fi plătite, suficient de multe persoane influente din Istanbul ar fi avut de pierdut dintr-o eventuală lichidare a statelor româneşti, astfel încât ideea transformării Ţărilor Române în paşalâc nu a devenit niciodată hotărâre politică oficială înainte de 1594. Acest aparent rol benefic al marilor datorii acumulate de domnii români nu trebuie însă să ne înşele: era vorba de un veritabil **cerc vicios**, de o simbioză prin care exploatarea otomană a Ţărilor Române a putut atinge un plafon de neatins prin alte mijloace, mult mai ridicat decât în cazul provinciilor aflate sub administraţia directă a Porţii. Evident însă că în momentul în care exigenţele otomane au depăşit masiv şi constant capacitatea economică a Ţărilor Române, ameninţând în Ţara Românească înseşi bazele reproducerii economice şi sociale, cercul dependenţei a fost rupt într-un mod brutal, „neortodox”, dar totuşi raţional din punct de vedere economic. Lupta antiotomană a Ţărilor Române de la sfârşitul secolului al XVI-lea nu a putut conduce la o emancipare durabilă de sub dominaţia Porţii, în mare măsură din cauza dezechilibrului de resurse economice dintre Ţările Române şi Imperiul

Otoman, dar ea i-a convins totuşi pe otomani să-şi modereze exigenţele financiare. În consecinţă, deşi odată cu restabilirea dominaţiei otomane s-a reluat şi apelul domnilor români la împrumuturile contractate pe piaţa otomană, în secolul al XVII-lea acestea nu au mai atins cuantumurile uriaşe de dinainte de 1594[55].

Post-scriptum 2011

În timp ce cuantumul datoriilor domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei nu a făcut obiectul unor noi studii, semnificaţia politică şi juridică a preluării datoriilor domnului vechi de către cel nou a fost analizată într-un studiu al lui Daniel Barbu, intitulat „Carele ia domnia, plăteaşte şi datoriia: cel mai vechi principiu constituţional românesc?” (Barbu 2000).

1. Acest text a fost publicat iniţial în *Revista Istorică* (serie nouă), VI, nr. 3-4, 1995, pp. 243-253.
2. Caproşu 1989: 65-67.
3. Hurmuzaki 1888: III/2, 346.
4. Caproşu 1989: 66, nota 134.
5. Maxim 1979a: 1742.
6. *Ibidem*.
7. Mühimme Defteri, vol. 70, ordinele 496, 497 şi 501, pp. 258-260 (documente care ne-au fost comunicate de domnul Mihai Maxim, căruia ţinem să-i mulţumim şi pe această cale). Pentru faptul ca un *yük* (povara) de aspri cuprindea 100.000 de aspri, vezi orice dicţionar de termeni istorici sau orice glosar al unei culegeri de documente otomane.
8. Iorga 1898a: 3; Hurmuzaki 1900: XI, 212; Hurmuzaki 1915: XIV/1, 86-89; *DIR.A* 1951: III, 446-447, 450, 451.
9. *DIR.A* 1952: IV, 19-27.
10. Caproşu 1982: 109-113.
11. Hurmuzaki 1880: III/1, 159.
12. Maxim 1993b: 186, nota 6.
13. „Petrus omne debitum Janculae in se recepit, Centum septuaginta nempe onera Asperorum” (Hurmuzaki 1880: III/1, 79).

14. Am folosit pentru calcul cursul de 73 de aspri pentru un galben, indicat de Mihai Maxim pentru anul 1583 (Maxim 1979a: 1764), deşi în paralel mai era folosit în diverse tranzacţii şi cursul „tradiţional” de 60 de aspri pentru un galben.
15. De exemplu, rapoartele imperiale din octombrie 1586 afirmă ca Petru Şchiopul şi-ar fi salvat tronul în schimbul a 800.000 de ducaţi, sumă cu adevărat fabuloasă (Hurmuzaki 1900: XI, 695). Ceva mai clare par lucrurile în legătura cu plăţile pentru numirea ca domn a fiului lui Petru Şchiopul, Ştefan (1589). Potrivit însemnărilor lui Ierotei, mitropolit de Monemvasia, Petru Şchiopul ar fi cheltuit în acest scop 300 de poveri de aspri (Hurmuzaki 1915: XIV/1, 85), adică aproximativ 250.000 de galbeni. La rândul său, Pezzen vorbeşte de 200.000 de ducaţi pentru sultan şi 60.000 de ducaţi pentru marele vizir (Hurmuzaki 1900: XI, 731). Prudenţa cu care trebuie să tratăm aceste cifre este reliefată şi de faptul că, într-un raport ulterior, acelaşi Pezzen aminteşte de o cheltuială de numai 200.000 de ducaţi (Hurmuzaki 1880: III/1, 131).
16. Hurmuzaki 1880: III/1132.
17. Hurmuzaki 1900: XI, 743-744.
18. Hurmuzaki 1880: III/1, 153.
19. *Cronici turceşti*: I, 499. O surprinzătoare eroare de calcul apare la eminentul turcolog Nicoară Beldiceanu, care echivalează în mod eronat cele 7.000 de *yük* (poveri) de aspri cu numai 7 milioane de aspri (Beldiceanu 1957: 81).
20. Vezi Babinger 1927: 192-193.
21. Murgescu 1993.
22. Berza 1958: 59-61.
23. Maxim 1979a: 1739 şi 1764; Maxim 1994.
24. Maxim 1975: 413.
25. Asupra problemei averii cu care a fugit Petru Cercel ne propunem să revenim special cu un alt prilej.
26. Maxim 1979b: 99-109. Aceste prestaţii nu au fost incluse în calculele lui Mihai Berza.
27. *Călători* 1971: III, 31.
28. Iorga 1896: 57.
29. Hurmuzaki 1915: XIV/1, 81.
30. *Ibidem*.
31. Hurmuzaki 1880: III/1, 148.
32. Hurmuzaki 1880: III/1, 150.
33. *Ibidem*.
34. Iorga 1898b: 54 (unde Iorga echivalează însă greşit cele 600 de poveri de aspri cu 900.000 de galbeni). În legătură cu datoriile noi contractate de Alexandru cel Rău cronicarul lui Mihai Viteazul oferă cifra de „10 poveri de aur” (Simonescu 1959: 54). Povara de aur nu era însă o unitate de calcul prea des folosită în epocă, astfel încât nu dispunem de o echivalenţă sigură; în cazul în care ea cântărea aproximativ tot atât cât o povară de argint (aproape 100 kg), atunci o

asemenea povară de aur ar fi putut avea către 30.000 de galbeni, iar toată suma ar fi putut valora către 300.000 de galbeni. Această informaţie fiind însă relativ târzie, iar indicarea sumei fiind realizată într-o manieră neobişnuită, înclinăm să credem că prima informaţie, cea referitoare la cele 600 de poveri de aspri, este mai aproape de adevăr. Comparativ cu aceste sume, ambele de ordinul sutelor de mii de galbeni, faptul că Alexandru cel Rău a trebuit să mai răscumpere cu 4,94 milioane de aspri bunurile rămase de pe urma banului Iani nu mai însemna prea mult (pentru această problemă, vezi Maxim 1993: 195-196). Din aceşti bani, Alexandru cel Rău a plătit numai o parte infimă, astfel încât 4,65 milioane de aspri au intrat în componenţa datoriilor „moştenite" de Mihai Viteazul (Maxim 1993b: 197).

35. Conform lui Szamosközy, Mihai ar fi cheltuit cu acest prilej 400.000 de galbeni (Crăciun 1928: 101).
36. Braudel 1985-1986: III, 357-367.
37. Kennedy 1988: 57 (ediţia românească 2011: 73).
38. Am folosit pentru echivalare cursul de 67,6 sous pentru un ducat valabil în Franţa în anul 1602, ştiut fiind faptul că o livră de Tours era compusă din 20 de sous (*Monnaie* 1986: 203 şi 221).
39. Kennedy 1988: 53 (ediţia românească 2011: 65).
40. Braudel 1985: II, 212-218.
41. Vezi artificiile de calcul la care a trebuit să recurgă Braudel 1985-1986: II, 319-376.
42. Braudel 1985-1986: II, 348.
43. Calculul nostru pe baza datelor din Braudel 1985-1986: II, 292-297 şi *Handbuch* 1986: III, 119. Această evaluare este concordantă cu cea a lui Paul Kennedy, care consideră că spre anul 1600 posesiunile europene ale Habsburgilor spanioli şi austrieci cuprindeau cam 25 milioane de locuitori – vezi Kennedy 1988: 43 (ediţia românească 2011: 61). Nu am luat în calcul populaţia imperiului colonial spaniol, pe de o parte din cauza nesiguranţei cifrelor disponibile, iar pe de altă parte fiindcă această populaţie nu era pe deplin prinsă în circuitul fiscal al monarhiei spaniole.
44. Pentru populaţia Ţării Româneşti, vezi analiza din Ştefănescu 1974: 88-91. Dintre cei care consideră că populaţia Ţării Româneşti era sensibil mai mare se remarcă în primul rând Roman 1986 şi Roman 1991: 324, tab. 2.
45. Lehr 1974: 204.
46. Pentru asemenea comparaţii europene, vezi Braudel, Spooner 1967: 395-400 şi 472-473.
47. Pentru mecanismele şi însemnătatea trecerii de la datoria pe termen scurt la cea consolidată, vezi îndeosebi *Fontana* 1974: II, 567-574 (capitol de Geofrrey Parker).
48. Braudel 1985: II, 203-206.
49. Braudel 1985-1986: III, 366-367.
50. Crăciun 1928: 100.
51. Mioc 1980: 323.

52. Am analizat opţiunile lui Mihai Viteazul prin prisma teoriei economice a costurilor de protecţie în Murgescu, 1994.
53. Ureche 1955: 206.
54. Hurmuzaki 1880: III/1, 159-160.
55. Gavrilă, Murgescu 1988: 865-871.

Aspecte financiare ale participării Ţării Româneşti la Războiul de 15 ani[1]

Una dintre principalele caracteristici ale războiului din epoca modernă timpurie a fost **dependenţa crescândă a performanţei militare de puterea economică a beligeranţilor**[2]. Războiul de 15 ani nu constituie o excepţie în acest sens[3], dar în acelaşi timp dovedeşte că această relaţie este mai complexă decât suntem obişnuiţi să credem.

Statutul Ţării Româneşti la începutul războiului, acelaşi de mai bine de un secol şi jumătate, era de stat vasal al Imperiului Otoman, care şi-a păstrat propria organizare şi autonomia internă în schimbul acceptării plăţii tributului[4]. Pe parcursul secolului al XVI-lea plăţile către Poartă au crescut spectaculos, ajungând, dacă estimările lui Mihai Berza sunt corecte, la aproape 650.000 galbeni pe an în anii 1580[5]. Dacă luăm în considerare populaţia redusă a Ţării Româneşti, de aproximativ 300.000 de locuitori în secolul al XVI-lea[6], atunci putem avea o imagine mai exactă a poverii reale reprezentate de raporturile cu Imperiul Otoman: aceasta însemna plăţi externe anuale în valoare de circa 2 galbeni pe cap de locuitor. Domnii au fost, prin urmare, siliţi să crească dările, care au ajuns la uluitoarea sumă totală de 15 galbeni pe gospodărie în 1592-1594[7], ceea ce aşază Ţara Românească pe un nedorit loc fruntaş în Europa secolului al XVI-lea în topul impozitării nominale[8]. Asemenea dări uriaşe nu puteau fi însă încasate, ceea ce a dus la înflorirea evaziunii fiscale. Deşi importurile au scăzut şi exporturile au crescut până la valoarea

considerabilă de 1,3-1,5 galbeni pe cap de locuitor, Ţara Românească pur şi simplu nu avea resursele pentru a plăti sumele cerute de Poartă şi de dregătorii otomani. Prin urmare, domnii au fost siliţi să împrumute cu dobânzi ridicate sume mari de bani de la cămătarii otomani, iar în 1594 datoriile cumulate ajunseseră la 700 milioane de akçe[9] (aproximativ 5,8 milioane de galbeni la rata de schimb a vistieriei otomane sau ceva mai puţin la rata de schimb a pieţei libere).

Este evident că **o asemenea evoluţie împingea Ţara Românească direct spre colaps economic şi social**, ţăranii nereuşind să-şi mai plătească dările şi fugind. În termenii teoriei costurilor de protecţie enunţată de Frederic Lane[10], se poate spune că protecţia otomană se dovedea a fi mult prea oneroasă, iar Ţara Românească era nevoită să caute alternative pentru a-şi asigura apărarea. Începutul Războiului de 15 ani şi alăturarea Transilvaniei şi Moldovei la Liga Sfântă au oferit **ocazia ruperii legăturilor cu Imperiul Otoman**, reducând riscurile unei asemenea acţiuni, iar elitele Ţării Româneşti au profitat de această şansă în toamna anului 1594. Un aspect demn de remarcat este că războiul a început în Ţara Românească prin uciderea cămătarilor otomani veniţi la Bucureşti pentru a primi sumele de bani pe care i le împrumutaseră lui Mihai Viteazul[11].

Opţiunea antiotomană a domnului şi a boierilor munteni a avut un efect dublu. Mai întâi, a permis oprirea plăţilor către Poartă, relaxarea taxării şi diminuarea presiunii politice interne. Totodată însă a însemnat că **societatea în ansamblul său şi-a sporit eforturile pentru a-şi asigura propria protecţie cu resurse interne**. Or, resursele s-au dovedit ineficiente pentru atingerea acestui scop. Campania marelui vizir Sinan Paşa în Ţara Românească (1595), deşi a fost un eşec din perspectiva otomană, a provocat însemnate distrugeri şi a fost respinsă doar cu

ajutorul militar substanţial al Transilvaniei şi Moldovei. În pofida victoriei importante obţinute împotriva armatei otomane, campania din 1595 a dovedit că **organizarea militară tradiţională a Ţării Româneşti nu era îndeajuns de puternică pentru a garanta o protecţie adecvată împotriva atacurilor otomane mai însemnate**. Mai mult, în toamna anului 1595 o armată polonă obligase Moldova să părăsească Liga Sfântă, iar noul domn instalat de poloni, Ieremia Movilă, urmărea urcarea fratelui său Simeon pe tronul muntean. În plus, ezitările lui Sigismund Báthory şi înfrângerea lui la Mezőkeresztes (1596) arăta că ajutorul transilvănean, care fusese decisiv în 1595, nu mai era sigur.

Mihai Viteazul a fost astfel obligat să-şi întărească puterea militară angajând **un număr ridicat de mercenari**. Având însă în vedere că Ţara Românească nu avea fortăreţe semnificative şi că ar fi fost nevoie de timp pentru a primi ajutor din partea aliaţilor, îndrăznim să estimăm că, pentru a-şi asigura o protecţie rezonabilă împotriva atacurilor otomane, Mihai Viteazul avea nevoie de cel puţin 20.000 de mercenari. Date fiind sumele plătite mercenarilor, 3 taleri pe lună pentru un luptător pedestru şi 5 taleri pentru un cavaler[12], salariile acestora ar fi costat vistieria ţării peste un milion de taleri (mai mult de 600.000 galbeni). În plus, salariile mercenarilor nu constituiau decât o parte din ansamblul cheltuielilor militare – de pildă, în perioada campaniilor din Ungaria, ele ajungeau la aproximativ 70% din cheltuielile otomane[13] –, lor adăugându-li-se costurile hranei, nutreţului, muniţiei etc. Asemenea costuri nu erau neobişnuite pentru secolul al XVI-lea[14], însă Ţara Românească, cu cei doar 300.000 de locuitori, nu putea susţine un asemenea efort militar. Astfel, **asigurarea unei protecţii eficiente împotriva otomanilor cu ajutorul unei armate moderne de mercenari se dovedea încă şi mai**

împovărătoare pentru Ţara Românească decât fuseseră plăţile considerabile către otomani înainte de 1594.

În această situaţie, Mihai Viteazul şi boierii de frunte ai Ţării Româneşti au fost nevoiţi să îmbine două direcţii de acţiune. Mai întâi, **au încercat să evite declanşarea unui nou atac otoman masiv asupra Ţării Româneşti**, acceptând să negocieze şi chiar să plătească sume simbolice ca tribut faţă de Poartă. Înţelegerile de acest fel erau importante cu atât mai mult cu cât grosul resurselor de numerar ale Ţării Româneşti depindeau de exporturile în Imperiul Otoman. Pentru ambele părţi, această normalizare a relaţiilor era fragilă şi trecătoare. Mihai Viteazul şi boierii săi ştiau că, mai devreme sau mai târziu, otomanii vor încerca să impună un domn de încredere în Ţara Românească. La rândul lor, dregătorii otomani, care nu aveau încredere în Mihai, considerau că războiul din Ungaria era mai important şi că treburile Ţării Româneşti vor putea fi mai uşor reglate după înfrângerea Habsburgilor.

În al doilea rând, **Mihai Viteazul a angajat un număr sporit de mercenari şi a încercat să obţină sprijin financiar de la aliaţii săi apuseni**, mai cu seamă de la Habsburgii austrieci, pentru a plăti noile trupe. Planurile sale au coincis cu strategia Habsburgilor, care, după înfrângerea de la Mezőkeresztes, înţeleseseră că o victorie rapidă şi decisivă în Ungaria era exclusă. Prin urmare, Bartholomeus Pezzen a propus[15] – iar Consiliul de Război a aprobat – finanţarea strângerii de mercenari în Ţările Române, mai ieftini decât italienii, germanii sau valonii care luptau de obicei pentru împărat. Aceştia urmau să fie folosiţi, sub comanda lui Mihai Viteazul, pentru declanşarea unor raiduri peste Dunăre, în Bulgaria. În cele din urmă, împăratul a plătit salariile pentru 2.000 de cavaleri şi 2.000 de pedeştri în 1597, acceptând ca anul următor să subvenţioneze salariile pentru 5.000 de oameni şi să trimită fie trupe,

fie bani, pentru alţi 5.000[16]. Deşi insuficienţi, aceşti mercenari au constituit un ajutor substanţial pentru Mihai Viteazul, permiţându-i mărirea armatei[17] şi întreprinderea unei diversiuni în Bulgaria în 1598. Ajutorul financiar habsburgic, care era vital pentru menţinerea armatei lui Mihai, nu s-a ridicat însă la înălţimea promisiunilor. Astfel, în 1597 Habsburgii au plătit, cu anumite întârzieri, salariile pentru 5 din cele 6 luni pe care le promiseseră[18]. Anul următor, în 1598, deşi Pezzen a insistat ca 150.000 de taleri să-i fie încredinţaţi lui Mihai Viteazul[19], doar jumătate din această sumă a fost de fapt plătită[20]. Este greu de spus de ce Habsburgii nu au reuşit să-şi respecte angajamentele. Dificultăţile asigurării transportului banilor în Ţara Românească, mai ales după ce ostilul Andrei Báthory a devenit principe al Transilvaniei în martie 1599, au avut cu siguranţă rolul lor, nu însă unul decisiv. Problemele cronice ale finanţelor Habsburgilor au avut de asemenea importanţa lor. Pentru Habsburgi, ajutorul acordat lui Mihai Viteazul în 1597-1599 nu a reprezentat mai mult de 10% din totalul cheltuielilor militare[21], dar aceasta era plata pe care o puteau întârzia cel mai uşor, putând, eventual, chiar renunţa la ea. Dacă în schimb trupele din Ungaria nu şi-ar fi primit plata, pagubele ar fi fost cu mult mai însemnate. Un motiv în plus pentru neplata banilor promişi a fost nemulţumirea Habsburgilor faţă de rezultatele militare mediocre ale lui Mihai Viteazul în 1597 şi 1598.

În 1599 Mihai Viteazul se găsea într-o situaţie mult mai complicată decât în anii precedenţi. Otomanii, chiar dacă nu interveneau direct, îi erau în continuare ostili. Mai ameninţătoare erau însă planurile lui Andrei Báthory, principele transilvănean susţinut de poloni, şi ale domnului Moldovei, Ieremia Movilă, care doreau înlocuirea lui de pe tronul Ţării Româneşti cu Simeon Movilă, acesta obţinând deja sprijinul câtorva boieri munteni. Situaţia lui Mihai era de asemenea foarte grea din punct

de vedere financiar. În 1597-1598 el îşi mărise armata angajând mai mulţi mercenari, pe care nu-i putea plăti în mod regulat, dar la serviciile cărora nu putea renunţa, pentru că ar fi rămas la mila duşmanilor săi. Prin urmare, Mihai Viteazul a fost silit să acţioneze, ceea ce a şi făcut cu o pricepere militară extraordinară. În toamna anului 1599 el a pătruns în Transilvania, fiind ajutat de secuii care fuseseră oprimaţi de Báthoreşti, a zdrobit armata lui Andrei Báthory şi a obţinut controlul Principatului.

Cucerirea Transilvaniei a schimbat însă doar pentru o scurtă perioadă de timp natura problemelor cu care s-a confruntat Mihai Viteazul. El eliminase unul dintre duşmani, dar era destul de limpede că nici una dintre puterile învecinate nu va accepta cu uşurinţă domnia sa asupra Transilvaniei. Prin urmare, a fost nevoit să menţină o armată chiar mai mare decât înainte. Astfel, în primăvara anului 1600 el trebuia să plătească salarii de aproximativ 100.000 de taleri în fiecare lună[22]. O asemenea sumă nu putea fi plătită mult timp din modestele resurse ale Ţării Româneşti sau din profitul neaşteptat adus de victoria din Transilvania. Prin urmare, dacă nu dorea să demobilizeze o parte din mercenari şi să se retragă în Ţara Românească pentru a aştepta bunăvoinţa turcilor, Habsburgilor şi polonilor, Mihai era nevoit să taxeze Transilvania în beneficiul său şi al armatei sale.

Imediat după victorie, Mihai Viteazul a poruncit să-i fie prezentată situaţia generală a veniturilor obişnuite ale Transilvaniei[23] şi a cerut dietei să impună noi dări. Deşi dările votate de cele trei diete convocate de Mihai Viteazul erau mult mai ridicate decât cele obişnuite din Transilvania[24], **rezultatele financiare au fost modeste**. Acest fapt s-a întâmplat, în principal, din cauza subdezvoltării sistemului fiscal transilvănean, întemeiat pe unităţi numite *portae* (porţi), precum şi a numeroaselor exceptări de la plata dărilor. Chiar dacă toţi cei 16 florini de

fiecare poartă ar fi fost plătiţi, aşa cum se stabilise, pentru că nu erau înregistrate decât 14.424 de porţi, însemna că nu puteau fi strânşi mai mult de 230.000 de florini. Luând în calcul dările separate ale saşilor şi ale altor grupuri cu statut special, veniturile vamale, pe cele obţinute din minerit şi baterea monedei, Mihai nu ar fi putut strânge, nici chiar în cele mai prielnice condiţii, mai mult de 400.000 de taleri[25]. De fapt, după cum ştim, politicile sale fiscale au întâmpinat o rezistenţă generalizată şi singura dare colectată efectiv a fost prima, de 6 florini pe poartă[26].

Adăugând la această imagine blocarea subsidiilor habsburgice, reluate la o scară redusă după victoria asupra lui Andrei Báthory[27], însă oprite atunci când a devenit clar că Mihai dorea să păstreze Transilvania pentru sine, putem înţelege mai bine **situaţia financiară disperată** în care se găsea domnitorul. În aprilie 1600, Mihai avea deja o întârziere considerabilă în plata salariilor mercenarilor, între 4 şi 6 luni[28], iar armata lui devenea din ce în ce mai puţin sigură. **Campania din mai 1600 din Moldova** nu a schimbat prea mult situaţia, de vreme ce ţara nu era îndeajuns de bogată şi de stabilă încât să ofere sumele uriaşe de care avea nevoie Mihai. Folosind teoria lui Paul Kennedy, se poate spune că **Mihai Viteazul şi-a extins aria de acţiune mult mai mult decât i-ar fi îngăduit-o resursele economice pe care le avea**. Prin urmare, dacă Mihai nu putea schimba balanţa politică a forţelor, câştigând de partea sa cel puţin una dintre marile puteri care doreau să controleze Ţările Române, atunci căderea sa de la putere era doar o problemă de timp, iar remarcabila sa abilitate militară nu putea decât, cel mult, să întârzie acest deznodământ. Mihai a încercat să negocieze cu Habsburgii, oferindu-le promisiunea unui război intens împotriva turcilor şi cerându-le în schimb 300.000 de taleri pentru lunile august-octombrie 1600[29]. Deşi o asemenea cerere era, evident, mult prea mare, agentul habsburgic Pezzen a încheiat

o înţelegere cu Mihai şi a deblocat o plată întârziată de 125.000 de taleri, pe care Mihai i-a primit la sfârşitul lunii iulie 1600[30]. Deşi aceasta a fost cea mai substanţială sumă de bani pe care Mihai Viteazul o primise până atunci, într-o singură tranşă, de la Habsburgi, nevoile financiare ale domnului nu au fost satisfăcute pentru mai mult de o lună, o lună şi jumătate. De fapt, Habsburgii au ezitat între a rupe complet legăturile cu Mihai sau a-l folosi mai întâi pentru o diversiune împotriva teritoriilor otomane din Banat, venind astfel în ajutorul Kanizsei asediate de otomani[31]. Ezitările curţii din Praga nu au oprit însă acţiunile generalului Giorgio Basta, care l-a înfrânt pe Mihai la Mirăslău în septembrie 1600, silindu-l să se retragă din Transilvania, pentru ca apoi să oprească ostilităţile lăsându-l pe domn să reziste cât mai mult cu putinţă armatei polone conduse de Zamoyski, care pătrunsese în Moldova şi în Ţara Românească, ameninţând, de asemenea, poziţia Habsburgilor în Transilvania. Era însă prea târziu pentru Mihai, ale cărui forţe erau depăşite numeric de cele polone şi care pierduse sprijinul celor mai mulţi dintre boierii munteni. Aceştia au preferat un compromis cu Simeon Movilă decât continuarea unei lupte permanente, fără perspective, care se putea încheia cu o baie de sânge şi poate chiar cu o intervenţie otomană deschisă.

De fapt, **nici una dintre puterile care au contribuit la căderea lui Mihai nu avea resursele necesare exercitării unui control durabil asupra Ţărilor Române**. Zamoyski nu putea rămâne prea mult în Ţara Românească, prezenţa sa fiind necesară în Polonia, unde trebuia să facă faţă înaintării suedeze în Livonia şi ameninţării unei alianţe ruso-suedeze. Criticat de oponenţii săi că epuizase resursele, nu foarte însemnate, ale Rzecsospolitei în campania împotriva lui Mihai, Zamoyski a încercat să obţină achitarea cheltuielilor expediţiei sale de către Moldova şi Ţara

Românească. De asemenea, l-a forţat pe Simeon Movilă să plătească trupele polone care rămăseseră să-i apere tronul[32]. Noul domn nu avea altă alegere decât să crească şi el dările şi să caute orice posibil expedient pentru a face rost de bani. Politica fiscală aspră, coroborată cu preferinţa pentru boierii moldoveni l-au făcut pe Simeon Movilă repede nepopular, împingându-i pe cei mai mulţi dintre boierii munteni la revoltă deschisă[33]. Deşi în toamna anului 1601 Simeon Movilă a reuşit să recâştige controlul asupra celei mai mari părţi din Ţara Românească, poziţia lui era nesustenabilă pe termen lung. Sprijinul polon era redus, mercenarii poloni îi cereau bani pe care nu-i avea şi finalmente l-au părăsit, iar cei mai mulţi dintre boieri îi erau ostili, în timp ce otomanii încercau să-şi impună propriul candidat pe tronul Ţării Româneşti, pe Radu Mihnea. În vara anului 1602, Simeon Movilă a fost alungat de candidatul boierilor, Radu Şerban, care avea sprijinul Habsburgilor. O nouă încercare de a recâştiga tronul cu ajutorul tătarilor a eşuat în septembrie 1602, arătând astfel că Polonia, prinsă de conflictul cu Suedia şi absorbită de propriile dispute interne, nu avea nici mijloacele, nici voinţa politică de a se angaja într-un efort serios pentru a controla Ţara Românească.

Nici Habsburgii, la rândul lor, nu s-au descurcat mai bine în Transilvania. Abuzurile trupelor de mercenari neplătite au provocat o rezistenţă generalizată, iar nobilii l-au reales pe Sigismund Báthory, obligându-l pe Basta să se retragă. Pentru a-şi restabili dominaţia asupra Transilvaniei, împăratul a hotărât să-l folosească din nou pe Mihai Viteazul şi i-a finanţat ridicarea unei noi oştiri[34]. Însă după victoria de la Gurăslău asupra lui Sigismund Báthory, teama de o încercare a lui Mihai de a-şi restaura puterea în Transilvania şi rivalitatea personală cu Basta au dus la asasinarea de la Turda. Dar înlăturarea lui Mihai nu a rezolvat nici una din problemele cu care Habsburgii se confruntau în Ţările Române.

Din cauza finanţării insuficiente, poziţia lui Basta în Transilvania era precară. El a încercat să şi-o consolideze sprijinind un candidat favorabil pe tronul Ţării Româneşti, sperând astfel să obţină sprijinul unor trupe ieftine şi să-i ţină pe turci ocupaţi în zona Dunării.

Decizia lui Basta a fost convergentă cu cea a boierilor munteni. Soluţia polonă a lui Simeon Movilă se dovedise inacceptabilă pentru aceşti boieri. Confruntaţi cu încercările Porţii de a impune un candidat levantin pe tron, **boierii au încercat să pună în aplicare propria soluţie politică**, mai întâi sub forma unei guvernări colective, apoi alegând un domn din rândul lor, pe Radu Şerban. Din cauza reţinerii polone şi a reticenţei otomanilor de a retrage trupe şi resurse de pe frontul principal din Ungaria, Radu Şerban a reuşit să obţină controlul asupra Ţării Româneşti în vara anului 1602.

La începutul domniei, **situaţia lui Radu Şerban era foarte asemănătoare cu cea a lui Mihai Viteazul în anii 1597-1598**. Pentru siguranţa sa avea nevoie de mercenari pe care nu-i putea plăti doar din veniturile obţinute din Ţara Românească. Prin urmare, el a cerut în mai multe rânduri subsidii Habsburgilor[35], care însă, având propriile dificultăţi financiare, nu i-au trimis decât sume mici de bani[36]. Radu Şerban, ca şi Mihai Viteazul, a încercat să evite un atac otoman de amploare şi a deschis negocieri cu turcii. El a reuşit chiar să obţină acordul reprezentanţilor imperiali din Transilvania ca el să plătească un mic tribut către Poartă cu scopul de a preveni distrugerile şi a permite reluarea comerţului cu teritoriile otomane[37], două condiţii vitale pentru obţinerea banilor necesari plăţii trupelor. În afară de aceste asemănări, între situaţiile celor doi domni au existat şi unele deosebiri minore, dar nu lipsite de importanţă. Mai întâi, puterile aflate în conflict erau mult mai epuizate după zece ani de război. În consecinţă, după încercarea eşuată a

lui Simeon Movilă din toamna anului 1602, nimeni nu a mai încercat, în mod serios, să-l înlocuiască pe Radu Şerban de pe tronul Ţării Româneşti. Mai sigur pe puterea sa internă decât fusese Mihai în 1598-1599, Radu Şerban nu a fost nevoit să adopte o politică aventuroasă, agresivă, precum cea a lui Mihai Viteazul după 1599. Această diferenţă a devenit evidentă în campania sa din 1603 în Transilvania, când l-a învins pe Moise Székely, sprijinit de otomani, şi a obţinut controlul unor mari părţi din Principat. Deşi se găsea într-o poziţie militară avantajoasă, Radu Şerban nu a încercat să-şi instaureze dominaţia asupra Transilvaniei, ci a preferat să-şi îmbunătăţească situaţia financiară[38], lăsând Principatul în mâinile lui Basta. Prin această politică moderată, Radu Şerban a evitat multe complicaţii, fără însă ca acest lucru să-i garanteze o domnie liniştită. Principala problemă cu care s-a confruntat a rămas cea a finanţării armatei. Aflat întotdeauna în lipsă de bani, Radu Şerban nu-şi putea proteja eficient teritoriul, astfel încât până şi raidurile unor trupe reduse numeric provocau pagube însemnate, aşa cum s-a întâmplat cu tătarii care au jefuit Oltenia în 1604. După răscoala lui Ştefan Bocskai împotriva Habsburgilor din toamna anului 1604 şi după obţinerea controlului asupra celei mai mari părţi a Transilvaniei, continuarea luptei împotriva otomanilor nu mai avea sens, fiind şi extrem de riscantă. Astfel, Ţara Românească a încheiat pace separată cu Imperiul Otoman încă din 1605[39].

La sfârşitul prezentării opţiunilor politice succesive ale domnilor şi boierilor Ţării Româneşti se impun **trei concluzii**.

Mai întâi, **Ţara Românească, ca şi Transilvania şi Ungaria, s-a dovedit prea săracă pentru a purta povara unui război major** – sau, într-o formulare mai puţin academică, a purta război în aceste regiuni era o afacere proastă pe termen lung[40].

În al doilea rând, **constrângerile fiscale acţionau chiar şi asupra oamenilor care nu aşezau problemele băneşti în prim-plan**. Mihai Viteazul este un bun exemplu în acest sens. Deşi fusese negustor în tinereţe, este limpede că el era, la fel ca majoritatea boierilor săi, mai degrabă un soldat decât un capitalist[41]. Totuşi, experienţa l-a învăţat că banii sunt „sufletul lucrurilor care trebuie făcute”[42]. După cum arată politica lui Mihai în 1600, opţiunile politice ale domnilor şi boierilor munteni nu au fost însă întotdeanuna determinate de asemenea constatări. Pe de altă parte totuşi, când acţiunile lor s-au extins prea mult, problemele financiare i-au silit rapid să-şi reevalueze mai realist propriile forţe.

Un ultim aspect, nu însă mai puţin important: pentru elitele din Ţara Românească ridicarea împotriva Imperiului Otoman şi adeziunea la Liga Sfântă nu au fost doar o expresie a afinităţilor creştine, ci şi o reacţie disperată împotriva unei evoluţii care ducea la colaps economic şi social. Cu toate acestea însă, **din punct de vedere economic, purtarea războiului împotriva otomanilor s-a dovedit a fi încă şi mai împovărătoare decât ar fi fost continuarea plăţilor politice către Poartă**, precum înainte de 1594. Aşadar, indiferent de înclinaţiile lor personale, domnii Ţării Româneşti au fost nevoiţi să ceară subsidii de la puterile creştine şi simultan să încerce să restabilească relaţiile cu Imperiul Otoman. Această poziţie ambiguă a fost cel mai clar exprimată de Radu Şerban într-o discuţie cu un trimis tătar:

> „Cu Turcul voi avea bună vecinătate şi prietenie la hotare, astfel încât vadurile să fie deschise pentru negoţ şi ca oştenii să nu treacă de-o parte şi de cealaltă a Dunării pentru a păgubi ţara. Voi primi steagul de la Turc şi-i voi plăti tribut, dar altceva nu voi face, pentru că m-am închinat împăratului creştin prin cuvântul şi jurământul meu, de el sunt ţinut pe tron, de la el am primit steagul şi, de aceea, pentru nici un lucru nu doresc să mă înstrăinez de Majestatea Sa”[43].

O asemenea poziţie nu putea fi însă decât trecătoare. Sfârşitul Războiului de 15 ani a lăsat Ţara Românească în sfera de interes otomană şi nu a mai fost decât o problemă de timp până când Poarta s-a folosit de acest lucru. Remarcabile în aceste circumstanţe au fost moderaţia şi răbdarea otomanilor, poate şi pentru că în Asia aveau griji mai însemnate decât Ţara Românească. Experienţa puternicei rezistenţe a lui Mihai Viteazul şi Radu Şerban a determinat Poarta să-şi limiteze exigenţele economice la un nivel suportabil[44]. O normalizare mai cuprinzătoare a raporturilor cu Imperiul Otoman devenea astfel inevitabilă şi, în 1611, Radu Şerban şi acei boieri care rămăseseră pe poziţii antiotomane au fost siliţi să plece, fiind înlocuiţi de candidatul otoman Radu Mihnea, însoţit de grupul său de boieri levantini. Opţiunea pentru o politică antiotomană în cooperare cu Habsburgii a fost astfel abandonată în favoarea unei relaţii mai stabile cu Imperiul Otoman.

1. Acest text are la origine o comunicare susţinută la conferinţa internaţională *The Fifteen Years War 1591-1606* organizată în aprilie 1994 de Institutul şi Muzeul de Istorie Militară din Budapesta, şi a fost publicat apoi, sub titlul „Financial Aspects of Walachia's Participation in the Fifteen Years War", în *Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*, 44, 1995, pp. 41-50.
2. Kennedy 1988 (ediţia românească 2011).
3. Finkel 1988. Pentru contextul mai larg al războaielor dintre Habsburgi şi Otomani, vezi Pickl 1971 şi Tietze 1985.
4. Pentru o bună prezentare generală a acestei teme, vezi Maxim 1985.
5. Berza 1960. Problema a fost reluată de Mihai Maxim, care, folosind documente otomane, a corectat unele dintre sumele propuse de Mihai Berza pentru tributul oficial (haraci) – vezi Maxim 1974a; Maxim 1977; Maxim 1979a. Având în vedere că haraciul reprezenta doar o mică parte din totalul sumelor plătite Porţii, trendul general şi mărimea sumelor totale stabilite de Mihai Berza nu au fost modificate substanţial, deşi credem că plata totală anuală nu ajungea la 650.000, ci doar la 600.000 de galbeni.
6. Potrivit estimărilor propuse în Ştefănescu 1974: 88-91. Alţi istorici consideră, fără însă a aduce suficiente argumente în acest sens, că Ţara Românească avea un număr mai mare de locuitori.
7. Mioc 1962: 158.

8. Pentru situaţia critică în care se găsea Ţara Românească înainte de 1594, vezi analiza mea detaliată din Murgescu: 1993.

9. *Cronici turceşti*: I, 499. Vezi şi comentariile mele din Murgescu 1995a.

10. Lane 1942; Lane 1958. Într-un articol publicat în 1994 am sintetizat astfel teoria lui Lane: „Pentru a înţelege mai bine acest aspect, de un real folos ne poate fi *teoria costurilor de protecţie* elaborată de către istoricul american Frederic Lane, reputat specialist în istoria Veneţiei şi a comerţului mediteranean la sfârşitul Evului Mediu, interlocutor privilegiat al lui Braudel peste ocean, preşedinte al Asociaţiei istoricilor economişti americani şi al Asociaţiei internaţionale de istorie economică etc. Ca şi alţi istorici economişti americani, Frederic Lane a căutat să aplice teoria marginalistă elaborată de economiştii neoclasici la studiul general al societăţii. În 1942 el a publicat un studiu despre semnificaţia economică a războiului şi a protecţiei, urmat în 1958 de un altul despre consecinţele economice ale violenţei organizate. Frederic Lane porneşte de la ideea că exercitarea violenţei, sau mai general spus uzul forţei, chiar dacă este în general o activitate distructivă, în anumite circumstanţe şi pentru unii dintre factori poate fi o sursă de profit şi trebuie deci studiată şi din punctul de vedere al raţionalităţii ei economice. El arată că exerciţiul violenţei brute nu este rentabil decât în anumite condiţii şi pe termen scurt, fapt care îi determină pe mulţi dintre potenţialii utilizatori ai forţei să-i dea acesteia un uz alternativ, asigurarea protecţiei diverşilor indivizi şi diverselor grupuri umane împotriva exercitării violenţei de către grupuri rivale sau chiar de către sine. În acest sens, uzul forţei este şi producătorul unei utilităţi sociale care este general recunoscută, protecţia, pentru care orice beneficiar trebuie să plătească un preţ oarecare. De regulă, asigurarea protecţiei este un atribut al statului, dar istoria ne arată că întotdeauna au existat, legal sau nu, şi alte grupuri şi organizaţii furnizoare de protecţie contra cost. Cum capacitatea de plată a celor care beneficiază de protecţie este finită, între diverşii furnizori de protecţie există o concurenţă inevitabilă, interesul fiecăruia fiind să-şi elimine rivalii. Această constatare este menită să pună într-un context corect cunoscutul postulat că asigurarea monopolului exercitării violenţei într-un anumit teritoriu este una dintre precondiţiile esenţiale ale bunei funţionări a oricărui stat. Condiţiile de monopol permit mărirea profitului, fie prin majorarea preţului obţinut în schimbul protecţiei, fie prin micşorarea costurilor furnizorului de protecţie, fie prin ambele căi. Pe de altă parte, dacă preţul protecţiei este prea oneros, beneficiarul este silit inevitabil fie să caute alte surse de protecţie din partea unor furnizori concurenţi, fie să-şi asume el singur, cu toate riscurile, asigurarea propriei protecţii. Alte dezvoltări interesante ale teoriei lui Frederic Lane despre costurile de protecţie privesc influenţele modului de organizare a afurnizorului de protecţie asupra comportamentului său economic şi nu numai economic, ponderea cheltuielilor pentru asigurarea protecţiei în cadrul cheltuielilor generale ale diverşilor agenţi economici şi, în acest context, apariţia unei *protection rent* în cazul competiţiei pe piaţă între agenţi care au costuri pentru asigurarea protecţiei, rolul redistributiv al cheltuielilor pentru protecţie şi impactul lor asupra pieţei capitalurilor, asupra pieţei muncii şi asupra comportamentelor umane

în general. Pe noi ne interesează acum îndeosebi concepţia lui Lane despre raporturile dintre furnizorii şi beneficiarii de protecţie văzute ca raporturi de piaţă, analizabile cu ajutorul teoriei economice neoclasice. Într-un fel, tributul plătit Imperiului Otoman reprezenta preţul plătit pentru protecţia asigurată de acesta, protecţie atât împotriva propriilor tendinţe de exercitare brută a violenţei, cât şi împotriva altor potenţiali utilizatori ai violenţei. Creşterea considerabilă a obligaţiilor economice către Poartă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea era consecinţa faptului că Imperiul Otoman ajunsese într-o situaţie de cvasimonopol în ceea ce priveşte de asigurarea protecţiei Ţărilor Române în general, şi a Ţării Româneşti în special" (Murgescu 1994: 41-42).

11. Principala monografie despre participarea Ţării Româneşti la Războiul de 15 ani este Randa 1964. Cea mai bună lucrare despre Mihai Viteazul rămâne, în continuare, Panaitescu 2002 (prima ediţie 1936). Alte lucrări, precum Olteanu 1975, trebuie folosite cu precauţie.
12. Ştefănescu 1962.
13. Finkel 1988: 62, 272.
14. Pentru o privire comparativă, vezi Hale 1985: 233.
15. Memorandumul lui Pezzen din primăvara anului 1597 a fost publicat în Constantinescu 1981: 48-50.
16. Potrivit textului tratatului semnat la Târgovişte, în Constantinescu 1981: 63-66.
17. Un studiu bun despre armata lui Mihai Viteazul este Stoicescu 1975a sau, o versiune franceză mai scurtă, în Stoicescu 1975b. Vezi şi Rezachevici 1981.
18. Vezi rapoartele mustermeister-ului imperial Erich Lassota şi ale ajutorului său, Hans Hödil, în Veress 1932: V, 78-128 şi *Călători* 1974: V, 56-83.
19. Constantinescu 1981: 67.
20. Hurmuzaki 1903: XII, 409.
21. Pentru bugetele militare din 1599, vezi Schulze 1978: 333-334, iar pentru 1601, vezi Constantinescu 1981: 117.
22. Hurmuzaki 1903: XII, 567, 830.
23. *DRH.B* 1975: XI, 492-494.
24. Crăciun 1936-1938: 624, 631-632, 634.
25. Pentru comparaţie, veniturile principilor Transilvaniei înainte de Războiul de 15 ani au fost estimate la nu mai mult de 300.000 de florini, în Barta 1990: 265-266.
26. Pentru imposibilitatea de a strânge dările stabilite de a doua dietă ţinută de Mihai, vezi rapoartele comisarilor Habsburgi în Hurmuzaki 1903: XII, 830.
27. Veress 1933: VI, 25; *MVCE* 1982: I, 432-433.
28. Hurmuzaki 1903: XII, 830.
29. *MVCE* 1982: I, 525.
30. Andreescu 1994b: 67.

31. Cred ca aceasta este singura explicaţie posibilă a propunerii din 21 septembrie 1600, înaintată de câţiva dintre consilierii imperiali, de a i se răspunde lui Mihai că va primi 100.000 de taleri în numerar şi 50.000 în postavuri dacă va ataca şi cuceri Timişoara (Constatinescu 1981: 107).
32. Rezachevici 1981: 60-61.
33. Rezachevici 1973. Vezi şi Andreescu 1989: 11-18.
34. Cei 250.000 de florini întrebuinţaţi în acest scop reprezentau aproximativ 1/6 din cheltuielile totale de război ale Habsburgilor în 1601 şi au constituit cea mai mare sumă primită vreodată de Mihai de la împărat (Constatinescu 1981: 117).
35. Hurmuzaki 1894: VIII, 238, 244, 265; Veress 1934: VII, 20-21, 162, 208, 212.
36. În 1602, Radu Şerban a primit doar 38.000 de taleri din cei 100.000 care-i fuseseră promişi (Hurmuzaki 1894: VIII, 242). La începutul anului 1603, alţi 60.000 de taleri trimişi lui Radu Şerban se pare că au fost interceptaţi de Basta, care i-a folosit pentru a-şi plăti propriii mercenari (Hurmuzaki 1894: VIII, 262). Radu Şerban nu a fost mai norocos nici cu subsidiile care i-au fost promise după victoria de la Braşov în 1603, care au dus la restaurarea temporară a dominaţiei Habsburgice în Transilvania. Deşi împaratul Rudolf al II-lea a poruncit ca banii să fie trimişi cât mai repede în Ţara Românească (Veress 1934: VII, 186-187), în martie 1604 trimişii lui Radu Şerban erau reţinuţi, împreună cu banii, la Košice (Veress 1934: VII, 200-201), pentru ca, după cereri repetate, Radu Şerban să primească în iulie sau august 1606 doar 25.000 de florini din cei 120.000 de taleri promişi opt luni mai devreme de împărat (Veress 1934: VII, 213).
37. Veress 1934: VII, 219.
38. Deşi presat de mercenarii pe care nu-i plătise să-i lase să jefuiască Braşovul, Radu Şerban a preferat să „împrumute” de la orăşeni suma considerabilă de 20.000 de taleri (*Călători* 1974: IV, 278).
39. Vezi Andreescu 1989: 85-88.
40. Pentru discutarea noţiunilor de război major şi război minor, vezi Braduel 1986a: IV, 227-313.
41. Vezi, de pildă, generozitatea excesivă pe care a arătat-o cu diverse ocazii trupelor sale (*Călători* 1974: IV, 181), precum şi criticile trimişilor Habsburgilor pentru folosirea ineficientă a resurselor transilvănene (Hurmuzaki 1903: XII, 753-754).
42. *MVCE* 1982: I, 476. Într-una din rezoluţiile dietei Transilvaniei se găseşte afirmaţia, enunţată categoric, că banii sunt „nervul războiului”, în Crăciun 1936-1938, 623.
43. Fragmentul citat este din raportul despre negocierile dintre Radu Vodă şi tătari, trimis de Attilius Vimercato generalului Basta în decembrie 1603 – vezi Hurmuzaki 1882: IV/1, 353-354.
44. Gemil 1977.

Credit şi creditori în timpul lui Constantin Brâncoveanu[1]

Analiza impactului capitalului cămătăresc asupra societăţii româneşti în epoca de trecere de la evul mediu la cel modern, chiar dacă nu a reprezentat o direcţie prioritară a investigaţiei istoriografice, a condus, prin cercetările realizate de Lia Lehr[2] şi Ioan Caproşu[3], la o serie de rezultate interesante. Aceste studii, ambiţionând să cuprindă întreaga complexitate a subiectului, au insistat însă ceva mai puţin asupra celui mai mare datornic, domnitorul Ţării Româneşti sau al Moldovei[4]. Această postură a domnitorilor nu este o particularitate românească. Nevoile crescânde ale aparatului de stat, în condiţiile în care sistemul fiscal se adapta ceva mai lent, impuneau cu necesitate, aici ca şi în întreaga Europă[5], recursul la credit. În cazul românesc, situaţia era agravată, după cum s-a subliniat adeseori, de împrumuturile pe care le făceau diverşii pretendenţi pentru a dobândi domnia. În plus, funcţionarea obişnuită a regimului dominaţiei otomane, cu multe obligaţii financiare regulate şi încă şi mai multe obligaţii intempestive, dar imperioase, îi obliga pe domnitori şi pe agenţii lor să recurgă deseori la credite. Iar nevoia mare şi imediată de bani făcea ca şi nivelul dobânzilor să fie, în consecinţă, unul ridicat.

În cele ce urmează ne-am propus o **analiză aprofundată a creditelor atestate de condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu**[6]. Aceasta constituie un izvor omogen şi cvasicomplet[7] pe durata a zece ani (1694-

1703), ceea ce permite cuantificarea datelor extrase. Acest avantaj este parţial eclipsat de felul în care a fost alcătuită condica. Astfel, obţinerea unui credit nu este aproape niciodată menţionată explicit. În aceste condiţii a trebuit să ne folosim cu precădere de informaţiile referitoare la plăţile efectuate pentru rambursarea creditelor, unde sunt amintite, de regulă, numele creditorului şi suma rambursată. În schimb, celelalte elemente necesare reconstituirii întregii operaţiuni (suma primită cu împrumut, dobânda, data primirii creditului, alte condiţii speciale) apar numai rareori[8]. Probleme serioase au ridicat datările. În condică se treceau de obicei intrările diferitelor impozite, iar apoi, pe fila următoare, destinaţiile acestor bani până la epuizarea sumei respective. Evident, acei bani nu erau cheltuiţi toţi într-o zi. Dar întreaga listă de cheltuieli poartă o singură dată, nefiind întotdeauna limpede dacă este vorba de data la care a fost deschisă lista cheltuielilor sau de data la care au fost cheltuiţi ultimii bani din fondul respectiv. Uneori lista cheltuielilor nici nu este datată, caz în care a trebuit să preluăm data la care este înregistrat impozitul cheltuit. Chiar dacă în unele rânduri am putut stabili data exactă prin comparaţie cu alte surse, în primul rând cu însemnările autografe ale domnitorului[9], în general a trebuit să renunţăm la o precizie mai mare de o lună, iar în unele cazuri este posibilă o eroare de încă o lună. În ciuda acestor limite şi a multor altora care vor ieşi în evidenţă pe parcurs, credem că bogăţia de informaţii a acestui izvor încă prea puţin folosit justifică demersul nostru.

O primă precizare se impune de la început. Analiza condicii a scos în evidenţă existenţa a **trei categorii de credite**: 1) avansuri făcute de dregătorii în funcţie; 2) împrumuturile forţate, de fapt adevărate dări extraordinare; 3) creditele propriu-zise.

Una dintre îndatoririle de bază ale oricărui dregător[10] era să asigure buna funcţionare a dregătoriei sale chiar atunci când domnitorul nu era în

măsură să-i pună imediat la dispoziţie sumele de bani necesare. Pentru aceasta, dregătorul respectiv trebuia să plătească din punga proprie, nădăjduind ca ulterior să primească înapoi ceea ce cheltuise. În aceeaşi situaţie se aflau şi trimişii domnitorului atunci când suma de bani primită la plecarea în misiune se dovedea insuficientă.

Dar mai întâi câteva exemple în limbajul sec şi precis al cifrelor. În acest caz, ca şi în multe altele, va trebui să ne bazăm pe rambursări, ceea ce nu ne oferă garanţia că am cuprins toate **avansurile făcute de dregători**. În cei zece ani acoperiţi de condică, clucerii au cheltuit în slujba domniei şi au primit înapoi (cu întârzieri mai mari sau mai mici, dar de regulă până la un an) 27.912 taleri (21% din totalul sumelor primite), slugerii – 22.667,5 taleri (24,3% din total, dar acestor sume de bani trebuie să le mai adăugăm şi un număr de animale, aşa că procentul real este mai mic), ciohodarul – 5.429 taleri (57,5% din banii primiţi, dar întârzierile au fost ceva mai mici decât la ceilalţi dregători), iar lumânărarii – 10.267 taleri (69,66% din totalul primit). Ceva mai bine par să o fi dus pitarii şi comişii, care primesc la timp toţi banii, dar este de menţionat faptul că aceştia rulau sume mult mai mici. De sume mici este vorba şi în cazul trimişilor domnului. Câteva exemple: în 1694, Ivan, căpitan din Oraşul de Floci, cheltuieşte în plus cu conacele tătarilor 35 de taleri şi 20 de bani, pe care-i primeşte înapoi abia în ianuarie 1695. Iane, căpitan, apoi vătaf de aprozi, trimis în repetate rânduri la Poartă, cheltuieşte în iarna 1694-1695 100 de taleri în plus, iar în primăvara anului 1697 alţi 136 de taleri. Stoian, vătaful de călăraşi, cheltuieşte tot atunci 25 de taleri din punga proprie, iar exemplele ar putea continua. Nu vom îndrăzni totuşi totalizări, deoarece nici dregătorii teritoriali, nici mari dregători de curte, precum logofătul, paharnicul, vornicul, stolnicul ş.a., nu apar deloc menţionaţi în această postură. De asemenea, nu trebuie să

pierdem din vedere că lefurile slujitorilor şi ale lefegiilor erau plătite mai mereu cu o întârziere de câteva luni.

Date precise şi complete avem despre avansurile dregătorilor de la vistierie. Faptul este firesc, deoarece ei erau cei care alcătuiau condica şi aveau tot interesul să menţioneze fiecare avans pentru a putea justifica apoi returnarea banilor. Dar, chiar dacă de cele mai multe ori li se înapoiau aceste avansuri, ei nu ajungeau decât în mod excepţional să fie „la zi” cu rambursările, rămânând mai mereu cu bani angajaţi în bunul mers al vistieriei. Evoluţia lunară a activului dregătorilor aflaţi în funcţie la vistierie[11] poate fi urmărită în tabelul 1:

Tabelul 1. *Soldul avansurilor dregătorilor din vistierie (totaluri lunare, în taleri)*

	1694	**1695**	**1696**	**1697**	**1698**	**1699**	**1700**	**1701**	**1702**	**1703**
ian.	4.053	2.993	3.527	4.652	8.551	2.128,5	2.041	2.977,5	1.138,5	6.990
feb.	4.053	3.362,5	3.651,5	4.794,5	2.976,5	2.089	1.892,5	3.042	1.528,5	6.306
mar.	4.053	5.556	4.326	5.672	2.695	2.571	2.699,5	3.699	1.088	6.014,5
apr.	2.303	5.723,5	4.768	5.948,5	4.436	4.209,5	2.780	2.918,5	1.620,5	5.014,5
mai	2.116	6.489,5	5.241	6.386	4.829	4.223,5	2.914	2.959	1.620,5	4.904
iun.	2.295	6.563	5.482,5	6.459,5	4.476	4.165,5	3.172	2.959	1.916,5	6.059
iul.	2.907,5	5.580,5	5.849	6.749,5	4.848	4.430	3.232	2.959	2.945	4.030
aug.	3.060	5.887,5	6.318,5	6.749,5	5.400	4.544	3.181,5	2.959	1.617	7.326
sep.	3.347	5.287,5	6.342,5	7.075	5.498	4.544	3.232,5	3.438,5	1.617	4.505
oct.	3.742,5	5.523	6.655,5	7.333	5.622,5	4.847	3.357,5	2.459	926	6.352
nov.	4.497	5.807,5	7.202,5	7.304	6.255,5	5.527,5	1.012,5	2.459	2.346,5	8.092,5
dec.	5.739	3.000	4.767,5	7.846	1.921	2.332,5	1.561	2.712,5	5.122	3.832

Distribuţia lunară a acestor solduri active necesită unele explicaţii. Cea mai mare parte a cheltuielilor curente ale curţii domneşti erau asigurate alternativ de marele vistier, al doilea vistier, al treilea vistier şi de logofătul de vistierie. Înainte de reforma fiscală din 1701[12] existau biruri lunare în acest scop, dar, de cele mai multe ori, sumele rezultate nu corespundeau exact cheltuielilor. În această situaţie, dregătorul care răspundea de luna respectivă plătea diferenţa din punga proprie. Cum treptat aceste avansuri se măreau, cei în cauză se adresau domnitorului, care, de obicei, dispunea să-i fie înapoiaţi o parte din bani. Cele mai mari rambursări erau în mod obişnuit efectuate din sama cea mare strânsă la începutul iernii. Aceasta explică de ce în primii şapte ani **soldurile au crescut aproape constant în timpul anului şi au scăzut drastic în decembrie-ianuarie**. Reforma fiscală din 1701 a dus la concentrarea dărilor; una dintre consecinţe a fost dispariţia birurilor lunare, care au intrat în componenţa celor patru sămi. Dregătorii plăteau cheltuielile curente ale curţii din banii rezultaţi din aceste sămi şi un timp avansurile pe care au trebuit să le facă au fost neglijabile. În anul 1702 şi îndeosebi în 1703, dificultăţile au reapărut şi de multe ori dregătorii de la vistierie au trebuit să asigure plata integrală a cheltuielilor curţii pentru luna care le revenea, primind apoi banii la sama următoare. Astfel, comparativ cu prima perioadă, în 1702-1703 avansurile sunt mai mari, dar pe termen mai scurt.

Caracterul permanent al soldurilor active pentru dregătorii de la vistierie (probabil şi pentru cei mai mulţi dintre ceilalţi dregători) ridică însă o problemă. **Ce se întâmpla atunci când un dregător murea sau era scos din dregătorie?** Varietatea situaţiilor ne îndreptăţeşte să credem că nu exista o regulă fermă şi că totul depindea de bunăvoinţa domnitorului sau de interesul politic al acestuia. Astfel, în iunie 1702, la

ieşirea din funcţia de al doilea vistier, Barbu Brătăşanu a primit înapoi toţi banii pe care îi avansase. La rândul său, Cârstea Popescu, mare vistier în anii 1686-1690, primeşte 900 de taleri în 5 plăţi până în februarie 1703. Sume mai mari sau mai mici sunt returnate şi altor dregători mazili, ca Matei clucerul Dobriceanu sau Constantin clucerul Lămotescu. Fireşte, şi-au primit banii înapoi şi boierii mutaţi în alte dregătorii, cum ar fi marele paharnic Vergo (pentru timpul cât fusese sluger) sau Constantin Ştirbei (pentru perioada cât fusese clucer). În schimb, Pârvan al treilea vistier şi Calotă logofătul de vistierie au lăsat un activ de 1.461 şi respectiv 1.574 taleri şi nu există nici o informaţie că ei sau urmaşii lor ar mai fi primit vreun ban înapoi. Înainte însă de a ne permite judecăţi de valoare, trebuie să ne amintim că, atât timp cât se aflau în funcţie, dregătorii de la vistierie (într-o măsură ceva mai mică ceilalţi dregători) aveau posibilităţi multiple de a obţine venituri suplimentare fie pe seama contribuabililor, fie pe seama statului (falsurile contabile, „aranjarea” achiziţiilor pentru nevoile curţii şi îndeosebi colosala afacere prilejuită de stabilirea echivalenţelor între diferitele tipuri de monede aflate în circulaţie, pentru a enumera doar câteva exemple). Iar aceste posibilităţi par să nu fi rămas nicidecum o simplă virtualitate.

Avansurile dregătorilor în funcţie aveau menirea să asigure funcţionarea curentă a aparatului de stat. Deseori însă domnitorul avea nevoie de sume mari pentru diferite plăţi urgente. În asemenea situaţii, el era nevoit să facă apel la cei care dispuneau de asemenea sume de bani în ţară, în primul rând la boieri, la demnitarii Bisericii şi la mănăstiri. Pentru a putea obţine rapid şi cu rezistenţe ceva mai mici suma dorită, domnitorul dădea acestor dări excepţionale forma unor **împrumuturi forţate**[13] la care trebuiau să subscrie în principiu toţi privilegiaţii şi care, tot în principiu, urmau să fie înapoiate celor în cauză. În perioada care ne

interesează sunt atestate cinci asemenea împrumuturi: 13.700 taleri în iulie 1694, 12.500 taleri în toamna anului 1696, o sumă necunoscută în vara anului 1699, 29.830 taleri în ianuarie 1701 şi, fireşte, 43.000 taleri în iunie 1703, cu prilejul teribilului drum la Odriiu (Edirne) pentru reînnoirea domniei. În privinţa felului în care se înapoiau aceşti bani există în condică 27 de operaţiuni de rambursare cu un total de 85.792,5 taleri. Nu este vorba însă de rambursări complete, ci mai degrabă de rambursări parţiale. Astfel, din împrumutul din ianuarie 1701 au fost înapoiaţi până în vara anului 1703 numai 24.457,5 taleri, adică aproape 82%. Iar odată cu perceperea noului împrumut forţat, sumele restante rămâneau definitiv pierdute.

Totuşi, în perioada studiată de noi împrumuturile forţate nu par să-i fi împovărat prea mult pe privilegiaţi în ansamblul lor. În acest punct, concluziile noastre se întâlnesc cu cele ale lui Damaschin Mioc despre impactul social al fiscalităţii brâncoveneşti[14]. Se cuvine totuşi să avem în vedere şi afirmaţia lui Radu Popescu, potrivit căruia, după întoarcerea de la Odriiu din 1703, Brâncoveanu

> „ş-au schimbat firea, s-au făcut mai rău, mai cumplit, împrumutări mari au pus pă boiari, pă mănăstiri, biruri mari pă săraca de ţară, cât nu mai avea putere să mai împlinească, ci să văieta şi blestema”[15].

Este însă evident că împrumuturile forţate, chiar dacă s-au înmulţit după 1703, nu puteau asigura decât o parte limitată din banii de care avea nevoie domnitorul. Singura posibilitate pentru mobilizarea unor sume mai mari rămânea **recursul la creditele propriu-zise, purtătoare de dobândă**. Cea mai mare parte a acestora erau dobândite din afara ţării, îndeosebi din teritoriile otomane. Faptul este firesc: supuşii se fereau de obicei să-l împrumute pe domnitor, deoarece stabilirea dobânzii ar fi

generat situaţii delicate şi, totodată, exista riscul ca debitorul să se dovedească rău platnic, fără ca creditorul să aibă mijloace convenabile pentru a-l constrânge la corectitudine[16]. Pe de altă parte, cele mai multe dintre cheltuielile lui Brâncoveanu erau destinate plăţilor către turci, iar pentru achitarea acestora era mai simplu să se apeleze la creditori proveniţi tot din lumea otomană. În fine, credem că nici un centru din spaţiul nostru geografic nu avea potenţialul pieţei creditului din Istanbul sau, în aceşti ani, din Edirne[17].

Faptul că aceste credite erau perfectate departe de ţară, iar banii luaţi cu împrumut nici nu mai intrau în vistierie, ci erau daţi imediat acolo unde era nevoie, a făcut ca operaţiile să nu fie înregistrate decât atunci când se înapoia împrumutul. În acel moment nu se mai considera necesar să se precizeze întotdeauna când şi cum a fost obţinut creditul, cât de mare era acesta şi dacă mai fuseseră înapoiaţi până atunci o parte din banii datoraţi. Informaţii ferme am reuşit să obţinem numai despre credite în valoare de 304.326 taleri, în timp ce, în aceeaşi perioadă, au fost rambursaţi 994.491 taleri. Creditările cunoscute acoperind mai puţin de 1/3 din plăţi, raport care nu poate fi modificat decisiv de dobânzi, a trebuit şi în acest caz să ne folosim în analiză aproape numai de rambursări.

Tabelul 2. *Rambursări de credite propriu-zise (totaluri lunare, în taleri)*

	1694	**1695**	**1696**	**1697**	**1698**	**1699**	**1700**	**1701**	**1702**	**1703**
ian.		13.778	5.100	2.000	5.000	5.310		28.300	24.875	
feb.					23.590			14.250	900	6.550
mar.		7.776		1.000	6.940	3.100		11.500	55.022	55.260
apr.			3.300	7.665	10.070	12.000		30.875		
mai	4.100			7.000						

iun.				400	12.740	28.239			42.223	
iul.	10.010	5.500	5.225					46.759		50.000
aug.	1.623		12.310	7.484	14.180	6.724			57.207	
sept.							12.900			54.720
oct.	19.800			19.640	20.715				63	
nov.			3.725			18.805	40.000	64.093		
dec.		6.500	15.300		19.440	26.510		7.945		18.450
Total anual	35.533	33.554	44.960	45.189	112.675	100.688	52.900	203.722	180.290	184.980

O primă constatare: nu se observă nici o regularitate sezonieră concludentă. Faptul nu trebuie să ne mire. În timpul lui Brâncoveanu, veniturile statului nu mai erau legate prea strâns de ciclul agrar, domnia reuşind să impună contribuabililor plata eşalonată a dărilor de-a lungul întregului an[18]. Totodată, **în cadrul plăţilor către turci predominau cele neregulate, iar cele mai multe dintre împrumuturi erau făcute tocmai pentru achitarea acestora**. De altfel, puţinele informaţii de care dispunem atestă că împrumuturi mai mari au fost contractate în 1699, la obţinerea domniei pe viaţă, precum şi în câteva momente în care tronul lui Brâncoveanu s-a clătinat: conflictele cu Antioh Cantemir în 1700 şi Constantin Duca în 1701, şi, fireşte, convocarea ameninţătoare a domnitorului muntean la Edirne în 1703. De asemenea, timp de patru ani (1696-1699) peşcheşurile de bairam[19] au fost achitate numai prin recursul la credite. Mai trebuie amintit şi faptul că o parte dintre împrumuturi datau din vremea lui Şerban Cantacuzino (1678-1688) sau chiar de pe timpul lui Gheorghe Duca (1673-1678)[20].

Dacă nu există nici o corelaţie fermă între regimul creditelor şi anotimpuri, în schimb **evoluţia volumului anual al rambursărilor**, iar prin extindere şi al creditelor, este evidentă. În primii ani, rambursările s-au menţinut la un nivel scăzut, reprezentând cam 1/10 din plăţile totale către turci. Ulterior însă ele au crescut puternic, ajungând la 1/3 sau chiar 1/2 din aceste plăţi.

Tabelul 3. *Rambursările anuale în raport cu plăţile totale către otomani*

	1694	**1695**	**1696**	**1697**	**1698**	**1699**
Rambursări anuale	35.533	33.554	44.960	45.189	112.675	100.688
Plăţi totale către otomani	334.554	384.478	400.574	324.484	371.422	269.447

	1700	**1701**	**1702**	**1703**	**Total 10 ani**
Rambursări anuale	52.900	203.722	180.290	184.980	994.491
Plăţi totale către otomani	385.134	490.342	244.570	663.591	3.878.616

Sursa: cifre preluate după calculele lui Mihai Berza (Berza 1958: 63-64)

Această evoluţie se explică lesne. Cât timp a durat războiul Imperiului Otoman cu Liga Sfântă (ultimele mari campanii datează din 1697, deşi pacea a fost încheiată abia în ianuarie 1699 la Karlowitz), o mare parte dintre obligaţiile materiale ale Ţărilor Române către Poartă au fost transformate în *havale*[21], adică erau alocate diferitelor armate sau garnizoane otomane din zona operaţiunilor militare. În asemenea situaţii, plăţile se efectuau în teritorii apropiate Ţărilor Române, iar recursul la serviciile diverşilor creditori era mai puţin necesar. În schimb, după încetarea ostilităţilor propriu-zise, îndeosebi după încheierea păcii, *havale*-urile au scăzut drastic, cea mai mare parte a sumelor trebuind să

fie trimise direct la Poartă, respectiv la Istanbul sau la Edirne, în funcţie de locul unde rezida sultanul. Totodată, dacă în timpul războiului turcii căutaseră să-l menajeze oarecum pe Brâncoveanu, care se dovedise un aliat util împotriva Habsburgilor, după 1699 considerentele geopolitice au contat mai puţin şi domnitorul a avut probleme la Poartă, care puteau fi rezolvate numai cu multe pungi cu bani. Iar aceşti bani nu erau întotdeauna imediat disponibili, ceea ce îl obliga pe domnitor să se împrumute.

Oarecum specială este situaţia din anul 1702, când rambursările de datorii au reprezentat aproape 3/4 din plăţile către turci. În acest an, plăţile totale către turci au fost ceva mai mici decât în ceilalţi ani, noi datorii făcându-se abia spre sfârşitul anului. Rambursările au fost însă mari, deoarece acum s-au achitat datoriile reeşalonate în iarna anilor 1700-1701[22] şi datoriile contractate în 1701 cu prilejul conflictului cu Constantin Duca al Moldovei.

Ştiind aceste lucruri despre evoluţia globală a datoriilor, se cuvine să vedem cine erau **creditorii**. În condică sunt menţionaţi 83 de creditori diferiţi[23] (vezi anexa), pe care i-am grupat în funcţie de *millet*-ul[24] din care făceau parte.

Ponderea relativ mare a rambursărilor cu beneficiar nespecificat ne îndeamnă să socotim că sumele din dreptul fiecărei categorii reprezintă în mod cert minimuri. Chiar şi în aceste condiţii se pot însă trage unele concluzii despre rolul fiecărei categorii etnico-religioase de creditori în împrumuturile obţinute de Constantin Brâncoveanu.

Tabelul 4. *Distribuţia etnico-religioasă a rambursărilor anuale*

	1694		**1695**		**1696**		**1697**	
	tal.	%	tal.	%	tal.	%	tal.	%

Musulmani	17.910	50,40	21.966	65,46	13.300	29,58	31.949	70,70
Ortodocşi	2.300	6,47	9.438	28,13	15.115	33,62	5.320	11,77
Evrei	2.000	5,63	2.150	6,41		36,80		
Occidentali	13.323	37,49			16.545		7.920	17,53
Nespecificaţi								

	1698		**1699**		**1700**		**1701**	
	tal.	%	tal.	%	tal.	%	tal.	%
Musulmani	71.680	63,62	34.640	34,40	15.000	28,35	67,478	33,13
Ortodocşi	27.490	24,40	28,329	28,14	2.900	5,48	53.096	26,06
Evrei	750	0,66	32.849	32,62			33.070	16,23
Occidentali	11.700	10,38	4.870	4,84			18.078	8,88
Nespecificaţi	1.055	0,94			35.000	66,16	32.000	15,70

	1702		**1703**		**Total**	
	tal.	%	tal.	%	tal.	%
Musulmani	42.827	23,75	87.060	47,06	403.810	40,60
Ortodocşi	19.894	11,03	47.920	25,91	211.802	21,30
Evrei	85.610	47,48			156.429	15,73
Occidentali	12.798	7,10			85.234	8,57
Nespecificaţi	19,161	10,63	50.000	27,03	137.216	13,80

Creditorii musulmani

Cei 21 de creditori musulmani identificaţi au primit 40,6% din totalul rambursărilor. Ei sunt atestaţi în fiecare an, iar partea lor nu scade niciodată sub 20%. Această prezenţă masivă a fost determinată precumpănitor de sumele mari plătite Casap-başii şi lui Mehmed Celebi Chiurciu-başa, care au primit, numai ei doi, 4/5 din totalul banilor rambursaţi creditorilor musulmani. Mă opresc în continuare asupra creditorilor mai însemnaţi.

1) *Casap-başa* (şeful breslei măcelarilor) a primit în toţi aceşti ani 181.921 taleri în 25 de rambursări. Situaţia fiind similară şi pentru cazurile altor creditori musulmani, acest total nu este absolut sigur, deoarece Casap-başa a primit şi unele sume în mod oficial, în contul haraciului, iar uneori acestea sunt greu de deosebit de credite. De fapt, Casap-başa nu a acţionat singur, ci în numele şi cu banii breslei pe care o conducea, una dintre cele mai puternice din Imperiul Otoman[25]. La începutul intervalului de timp acoperit de condică este menţionat nominal drept Casap-başa un anume Mehmed-aga, dar majoritatea operaţiilor sunt realizate cu agenţii Casap-başii, dintre care apar mai frecvent Hasan-aga şi Osman-aga (probabil acelaşi care va fi Casap-başa în 1711[26]).

2) *Mehmed Celebi Chiurciu-başa* (corect „Kürkçü-başi”, adică şeful breslei blănarilor) a primit 147.023 taleri tot în 25 de rambursări. Şi el reprezintă în realitate întreaga breaslă pe care o conduce. Multe dintre avansurile pe care le-a făcut nu erau în bani, ci în blănuri de preţ care erau apoi date înalţilor demnitari otomani, îndeosebi la bairam. Cooperarea cu el a încetat în august 1702, fără să deţinem vreo explicaţie a acestui fapt.

3) Ceilalţi negustori musulmani *din marile oraşe otomane* apar sporadic în aceste operaţiuni, având doar doi reprezentanţi: Hagi Mustafa de la Ţarigrad (Istanbul) cu două credite în anii 1698-1699 şi Hagi Dovleg cu un singur credit în 1699.

4) Creditorii otomani care acţionau în *zona Dunării* (Suleiman Efendi, iazagiul sau secretarul turc al lui Brâncoveanu, Ali-paşa, emirul Cheu şi Driz Celebi, „unu turcu” de la Belgrad, Hasan-aga de la Nicopol, Murtaza-aga de la Vozia şi „Vozianii”) apar, însă cu sume relativ mici, numai până în 1698. Faptul este lesne explicabil. În această perioadă prezenţa marilor armate otomane în zona Dunării făcuse ca sume substanţiale de bani să fie vehiculate în regiune[27], ceea ce uşura posibilitatea găsirii creditelor. În sfârşit, unii creditori erau şi beneficiarii unor plăţi de tip *havale* şi s-ar putea ca unele credite să nu fi fost de fapt decât amânări ale unor asemenea plăţi.

5) Dregătorii otomani de la *curtea sultanului* (Kizlar-aga, Silihtariul şi Cuciuc-Imbrihorul) se angajează abia în vara anului 1703, când Brâncoveanu a fost convocat la Edirne şi reînnoirea domniei era nesigură. În acest caz s-ar putea să nu fie vorba de credite propriu-zise, ci doar de plocoane pentru sprijinul lor la Poartă. Cum Brâncoveanu nu avea în acel moment suficienţi bani pentru cheltuielile imense pe care trebuia să le facă, beneficiarii au acceptat probabil poliţe care le-au fost achitate trei luni mai târziu.

Creditorii ortodocşi

Creditorii ortodocşi, mai mulţi la număr decât cei musulmani, primesc 21,3% din rambursări, participând la operaţiuni în întregul interval de zece ani. Marea majoritate a acestor creditori rezidă la Istanbul şi Edirne, în preajma Porţii. Vom zăbovi o clipă asupra unora dintre ei.

1) *Alexandru Mavrocordat*, marele dragoman al Porţii, şi fiul său *Nicolae* (viitorul domnitor) primesc 32.752 de taleri în 13 rambursări,

precum şi diferite alte daruri protocolare pe care, fireşte, nu le-am luat în calcul. 11.000 de taleri reprezintă rambursări ale unei datorii vechi de la Şerban Cantacuzino, dar restul sunt plăţi pentru împrumuturi noi. Ultimii 2.500 de taleri datoraţi celor doi Mavrocordaţi vor fi achitaţi abia în iulie 1711, după moartea lui Alexandru Mavrocordat şi după ce fiul său contractase el însuşi mari datorii când devenise domnitor al Moldovei[28].

2) Un alt creditor de seamă este *Panaiot cojocarul* de la Ţarigrad, care, din 1696 şi până în 1702, a primit 31.055 taleri. Cele şase împrumuturi succesive pe care le-a acordat au fost rambursate eşalonat în 12 rate, durata dintre acordarea creditului şi rambursarea finală depăşind uneori un an. Ultimele plăţi au fost făcute feciorilor lui Panaiot (aceasta murise? se retrăsese din afaceri?), dintre care Grigoraşco va ajunge al doilea vistier în Ţara Românească[29]. Panaiot cojocarul a acţionat concomitent şi probabil coordonat cu alţi creditori de mai mică anvergură, dar având un rang social mai ridicat: Draco Efraioti (şi feciorii săi)[30], Andronache Lambrino[31] şi, în anii 1696-1698, Constantin al lui Aristarh.

3) Dacă înainte de 1700 Brâncoveanu a apelat rareori la alţi creditori ortodocşi decât cei menţionaţi mai sus, după această dată el a fost nevoit să se împrumute de la un număr relativ mare de *negustori din Edirne şi Istanbul*. Relaţiile cu aceştia nu au avut consecvenţa celor cu grupul condus de Panaiot cojocarul. Astfel, unii dintre ei, Ivan şi Toma, Hagi Vergo gelepul, Dumitrache, Cocea, Iane, Proca, Iordache, Ianache căpitanul şi Athanasie, l-au împrumutat pe domnitor probabil în 1700 şi şi-au primit banii curând după reeşalonarea datoriilor de la începutul anului 1701. Alţii, precum Antonie Paspati şi Zguri, par să fi sprijinit realizarea acestei reeşalonări. În a doua parte a anului 1702, Brâncoveanu a apelat la un alt grup negustoresc dominat de figura lui Spiliot al Neculii[32], din care mai făceau parte fratele acestuia Chiriac, Panait

Popazoglu şi Dumitru al lui State. În vara anului 1703 domnitorul a fost ajutat de acelaşi Spiliot, de data aceasta împreună cu Constantin neguţătorul şi cu Andrei al Nicăi Cingăi. Noi împrumuturi aveau să acorde Spiliot, Ivan Plaşca, Andronic şi Chiriac, Costea, Panaiot şi Ninul în septembrie, când o delegaţie de boieri munteni a încercat, fără prea mult succes, să obţină revenirea haraciului la nivelul anterior majorării stabilite cu ocazia convocării la Odriiu a lui Brâncoveanu. Avem senzaţia că în aceşti ani Spiliot şi cei din jurul său au luat locul grupului condus de Panaiot cojocarul ca principali parteneri de afaceri ortodocşi ai domnitorului.

4) *Zadrală* era un important furnizor de cai. El apare în calitate de creditor numai în 1697 şi 1698, când turcii au cerut un mare număr de cai pe care domnitorul, din cauza războiului care pricinuise sporirea excesivă a preţului[33] şi poate chiar a unei penurii reale a acestor animale, nu a fost în măsură să-i procure din ţară.

Creditorii evrei

Relaţiile lui Brâncoveanu cu creditorii evrei par să fi fost circumscrise doar câtorva momente punctuale. Până la 1699 a fost vorba doar de credite relativ mici de la Cordova şi de la Menteşu, precum şi de plata unei datorii vechi a lui Şerban Cantacuzino către Sara Suliman (= Solomon?). În schimb, la începutul anului 1699 domnitorul a împrumutat 25.000 de taleri de la Iuda Muşabacul, Tabia şi David Cavitu, bani care au fost rambursaţi integral, cu dobânzi cu tot, până la sfârşitul aceluiaşi an. Sprijinul, evident coordonat, al cămătarilor evrei avea să se dovedească decisiv în reeşalonarea datoriilor din iarna anilor 1700-1701, ceea ce

explică şi plăţile masive din anii 1701-1702. Surprinzător este faptul că evreii nu apar şi în anul 1703. Să nu mai fi avut ei încredere în capacitatea Brâncoveanului de a le înapoia banii şi dobânzile? Sau evreii sunt şi ei prezenţi printre beneficiarii rambursărilor nenominalizate din acel an? Această ultimă ipoteză pare mai plauzibilă, întrucât în timpul călătoriei la Edirne în suita lui Brâncoveanu se afla şi un Avram jidovul[34]. Nu dispunem însă de nici un fel de alte indicii în legătură cu această problemă.

Creditorii occidentali

Creditorii occidentali, dintre care numai şapte sunt nominalizaţi în condică, au primit doar 8,57% din rambursări. Dintre ei se desprind prin amploarea operaţiunilor raguzanul George Medini[35] şi sinior Boneu, negustor şi cămătar francez de la Edirne care, aflat probabil în fruntea unui grup de mai mulţi afacerişti „frânci”, l-a împrumutat pe domnitor cu sume însemnate în 1696 şi 1698. Un rol notabil au avut şi Talnae Frâncul şi Sinior Cucul, care au sprijinit reeşalonarea de la începutul anului 1701. Tot atunci apare episodic şi Marcantonio Mamuca, membru al unei cunoscute familii constantinopolitane, cu numeroase legături cu Ţările Române[36].

În concluzie, **numai unii dintre creditori au avut legături stabile cu Brâncoveanu**, cei mai mulţi apărând doar în momente grave, când domnitorul a trebuit să-şi diversifice partenerii financiari. Deşi asemenea momente dificile sunt evidente în câteva rânduri, îndeosebi la cumpăna anilor 1700-1701 şi în vara anului 1703, ele nu par să fi avut efecte asupra nivelului dobânzilor. Acestea din urmă nu par să fi variat în funcţie de

raportul cerere-ofertă de pe piaţa creditelor, ci în funcţie de persoana creditorului. Astfel, evreii au acordat împrumuturi cu dobândă de 2,5% pe lună (sau 30% anual), în timp ce sinior Boneu cere 3% lunar (36% anual). Dobânda lunară obişnuită era totuşi de „numai” 2%, ceea ce duce la 24% pe an. În cazul musulmanilor, dobânda nu este, din motive religioase[37], decât foarte rar menţionată, ea fiind probabil antecalculată (pe zapis era trecută o sumă mai mare decât cea avansată în mod real, diferenţa constituind profitul cămătarului). Tot scrupulele morale, de această dată creştine, făceau ca în cazul împrumuturilor de la fostul patriarh al Constantinopolului, Iacov, dobânda să fie numită „dar”. Faptul că dobânzile depindeau mai mult de persoana creditorului şi de relaţiile personale ale acestuia cu debitorul decât de fluctuaţiile cererii şi ofertei ne arată clar că până şi în mari metropole ca Istanbulul sau Edirne exista doar o **piaţă imperfectă a creditului**. Spre aceeaşi concluzie ne conduce şi lipsa oricăror corelaţii semnificative între mărimea creditului şi numărul de rambursări sau între mărimea creditului şi timpul care se scurgea până la rambursarea completă[38].

Urmărind lista creditorilor (vezi anexa), se impune o altă observaţie: au predominat împrumuturile de mărime mică şi mijlocie. Cazurile Casap-başii şi al lui Mehmed Celebi nu contravin acestei constatări, întrucât aceştia nu au acţionat cu titlu individual, ci ca reprezentanţi ai unor bresle. **Lipsa împrumuturilor individuale de mari proporţii** poate avea două explicaţii: pe de o parte nu era înţelept ca un creditor să angajeze o parte prea mare din capital la un singur debitor, pe de altă parte, se pare că în mediul otoman condiţiile generale nu erau prea favorabile apariţiei unor „capitalişti” de foarte mare anvergură. Chiar dacă informaţiile extrase de noi din condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu se cer comparate şi

cu date din alte perioade, credem că se pot desprinde şi unele **concluzii de interes mai larg**.

Mai întâi, spre deosebire, de exemplu, de cazul Imperiului Habsburgic al aceloraşi ani[39], nici unul dintre împrumuturi nu este garantat cu vreunul dintre veniturile statului. În al doilea rând, creditele propriu-zise predomină net în raport cu formele pervertite (împrumuturi forţate şi avansuri ale dregătorilor). Nu trebuie să vedem în acest fenomen un semn că ar fi vorba de un sistem avansat de credit. În realitate este vorba de o consecinţă a subordonării faţă de Imperiul Otoman, a faptului că cea mai mare parte a veniturilor statului erau alocate obligaţiilor către Poartă[40]. De fapt, funcţia principală a creditelor la care recurgea domnia era evitarea unor sincope în relaţia inegală cu Poarta. Iar asigurarea bunei funcţionări a „pompei financiare otomane" însemna totodată cointeresarea factorilor de decizie otomani în menţinerea statutului de autonomie al Ţărilor Române. În schimb, recursul frecvent la împrumuturi cu dobânzi, printre care 24% anual era mai degrabă un minimum, contribuia la spolierea economică a Ţărilor Române. În felul acesta, **acţiunea capitalului cămătăresc din marile oraşe otomane se înscria ca o componentă a procesului de subordonare economică a Ţărilor Române faţă de lumea otomană**.

Presiunea economică ce a însoţit această subordonare a contribuit, alături de factorii interni, la destrămarea dureroasă a structurilor tradiţionale bazate pe autoconsum şi la impunerea treptată a economiei marfare. Capitalul cămătăresc a avut un rol esenţial în acest proces, dar nu a determinat transformarea capitalistă a modului de producţie din Ţările Române[41]. Lipsa efectelor progresiste se explică prin faptul că, în cazul românesc, capitalul cămătăresc provenea precumpănitor din lumea otomană, acţiona la scara economică a unui imperiu imens, iar profiturile

obţinute erau „drenate” spre centrul acestuia, marile metropole de la Istanbul şi Edirne.

Anexă

Tabelul 5. *Lista creditorilor şi rambursările totale în intervalul 1694-1703*[42]

1	Mehmed-aga casap-başa	181.921	taleri
2	Mehmed Celebi chiurciu-başa	147.023	taleri
3	Alexandru terzimanul (Alexandru Mavrocordat); Nicolae terzimanul (Nicolae Mavrocordat)	32.752	taleri
4	Chiriţă Panaiot cojocarul de la Ţarigrad; Grigoraşco sin Panaiot cojocarul	31.055	taleri
5	Iuda Tabia ovreiul	27.787	taleri
6	jupân George Medini neguţătorul	27.538	taleri
7	Isaac Hamha	21.050	taleri
8	Avraam jidovul	20.000	taleri
9	Câslar-aga	19.500	taleri
10	Sineor Boneu neguţătorul franţozul	19.245	taleri
11	Menahin Psimon ovreiul (Menafim Simon)	19.115	taleri
12	Jupân Spiliot neguţătorul al Neculii	18.800	taleri
13	Iuda Muşabacu ovreiul	17.070	taleri
14	Neguţătorii frânci de la Odriiu	16.323	taleri
15	Chiriţă Dracoe Efraioti (apare şi ca Chiriţă Dracomane, Chiriţă Dragomanu); Ralache, feciorul lui Chiriţă Dracomane	15.981	taleri
16	Zadrală	14.700	taleri

17	David Cavason ovreiul	11.975	taleri
18	Moise Cordova ovreiul	11.487	taleri
19	Jupân Antonie Paspati neguţătorul	11.094	taleri
20	Silihtariul	10.000	taleri
21	Husein-paşa serascherul de Belgrad	9.784	taleri
22	Ivan i Toma neguţătorii	8.840	taleri
23	Hagi Mustafa de la Ţarigrad	8.640	taleri
24	Talnae frâncul	8.400	taleri
25	Cuciuc Imbrihorul	7.500	taleri
26	Chiriţă Andronache de la Ţarigrad (Andronache Lambrino)	7.020	taleri
27	Avraam Hamha	6.527	taleri
28	Hagi Dovleg	6.200	taleri
29	Hagi Vergo gelepul	6.000	taleri
30	Zguri neguţătorul	6.000	taleri
31	Sinior Cucul frâncul	5.958	taleri
32	Aron Ozunul	5.896	taleri
33	David jidovu Cavitu	5.625	taleri
34	Buiucu Petru englezul	5.500	taleri
35	Panait Popazoglu cu socia lui, neguţători	5.200	taleri
36	Manolache căminarul	4.990	taleri
37	Părintele patriarhul Iacov	4.500	taleri
38	Chir Dumitrache neguţătorul (apare şi: chir Dumitru neguţătorul)	4.000	taleri
39	Porfiru cupeţul	4.000	taleri
40	Suleiman-efendi iazagiul (apare şi: Isagiul)	3.986	taleri

41	Vel postelnicu (Dumitraşco Caramanlâul)	3.600	taleri
42	Omer-aga balgi-başa	3.500	taleri
43	Chiriac al Neculii neguţătorul	3.500	taleri
44	Antonie grămăticul (Antonios Korais din Chios)	3.060	taleri
45	Constantin neguţătorul	3.000	taleri
46	Andronic i Chiriac neguţătorii	2.650	taleri
47	Avraam Iacov (apare şi: Abraam Iacul)	2.608	taleri
48	Jupân Ianache cuciuc-chioiliu	2.500	taleri
49	Costea i Panait i Ninul neguţătorii	2.500	taleri
50	Chiriţă Constantin al lui Aristarh	2.330	taleri
51	Chir Dumitru al lui State neguţătorul	2.050	taleri
52	Isuf Anon ovreiul	2.025	taleri
53	Avraam Alfarin	2.012	taleri
54	Cocea neguţătorul	2.000	taleri
55	Iusuf-aga	1.800	taleri
56	Sinior Batista neguţătorul	1.770	taleri
57	Iane neguţătorul	1.500	taleri
58	Jupân Ivan Plaşca	1.500	taleri
59	Muzaica (?)	1.335	taleri
60	Veli-aga, chelergiul vizirului	1.100	taleri
61	Hagi Ianache Halipliul (Ianache Porfirita)	1.080	taleri
62	Haznatariul vizirului celui vechi	1.000	taleri
63	Andrei al Nicăi Cingăi	1.000	taleri
64	Dumitraşco slugerul şi Dumitraşco feciorul Megiovit	1.000	taleri

65	Manolache cămăraşul	1.000	taleri
66	Proca neguţătorul	900	taleri
67	Iordache neguţătorul	800	taleri
68	Menteşu jidovul	750	taleri
69	Simsino ovreiul	517	taleri
70	Ianache căpitanul	500	taleri
71	Marco Mamuca (Marcantonio Mamuca)	500	taleri
72	Ali-paşa	500	taleri
73	Athanasie neguţătorul	400	taleri
74	Sara Suliman	350	taleri
75	Emirul Cheu i Driz Celebi	300	taleri
76	Hagi Muharem	300	taleri
77	Ovreiul (?)	300	taleri
78	unu Turcu	200	taleri
79	Hagi Veli	188	taleri
80	Hasan-aga ot Nicopol	165	taleri
81	Murtaza-aga ot Vozia	100	taleri
82	Mehmet-aga chilergiul	63	taleri
83	Vozianii	40	taleri

Post-scriptum 2011

Asupra problemei raporturilor dintre Constantin Brâncoveanu şi piaţa de capital din Istanbul am avut prilejul să revin într-un articol publicat în

1997 (Murgescu 1997c). Reiau în continuare, într-o formă uşor prescurtată, concluziile acestui articol:

> „Înainte de orice, trebuie să remarcăm importanţa modestă a operaţiunilor celor mai mulţi dintre creditori. Deşi este clar că împrumuturile către Brâncoveanu nu epuizau resursele financiare ale creditorului – nimeni nu-şi investea întrega avere într-o afacere atât de riscantă, chiar dacă dobânzile erau mai mari decât cele legal admise în Imperiul Otoman – informaţiile pe care le avem confirmă ipoteza lui Halil İnalcik potrivit căreia climatul economic otoman nu era favorabil marilor acumulări capitaliste. […] Numărul mare de creditori ar fi trebuit să stimuleze funcţionarea mecanismului de cerere şi ofertă. Studiul dobânzilor dezvăluie însă o piaţă de capital otomană segmentată şi mai degrabă rigidă. În mod normal, dobânda era stabilită lunar, însă fiecare creditor avea propria dobândă, indiferent de condiţiile din piaţa de capital. Astfel, ortodocşii primeau de obicei 2% pe lună (24% pe an), evreii 2,5% pe lună (30% pe an), în vreme ce francezul Boneu a primit 3% pe lună (36% pe an). Câteodată, mai ales în cazul creditorilor musulmani, dobânda nu este menţionată separat, caz în care este posibil să fi fost inclusă de la bun început în suma care urma să fie returnată. În puţinele cazuri în care suntem mai bine informaţi, creditorii musulmani primeau la rândul lor o dobândă de 2% (24% pe an). O situaţie asemănătoare pare să fie atestată în cazul unui împrumut al fostului patriarh al Ierusalimului, Iacob. Împrumutul nu menţionează explicit nici o dobândă, dar fostul patriarh primea lunar un «dar» care valora chiar 2% din suma împrumutată. Deşi nu era neobişnuită pentru Ţara Românească, unde 20% pe an se considera o dobândă «normală», dobânda cu care domnul muntean s-a împrumutat de pe piaţa de capital otomană era mai mare decât cea obişnuită pe această piaţă, de 10-15%. Faptul că creditorii otomani au profitat de situaţia dificilă a domnului, care avea nevoie disperată de bani, constituie un argument că rigiditatea pieţei otomane de capital îşi avea limitele ei. Cu toate acestea, dobânzile ridicate şi rigide, împreună cu absenţa împrumuturilor pe termen lung şi a posibilităţii convertirii împrumuturilor pe termen scurt în rente reprezintă câteva semne clare că piaţa otomană de capital era încă nedezvoltată în comparaţie cu pieţele financiare apusene”.

Dintr-un unghi diferit, problema datoriilor a fost abordată şi de Oana Rizescu, într-un studiu care pune accentul în primul rând pe implicaţiile sociojuridice ale practicii chezăşiei în procesul de construire a statului (Rizescu 2003, 2005). În fine, dar nu în cele din urmă, analiza de ansamblu a informaţiilor din Condica Vistieriei lui Constantin Brâncoveanu a fost reluată de către Dragoş Ungureanu, a cărui teză de

doctorat, ce urmează să fie susţinută în 2012, aduce unele corecturi şi precizări suplimentare faţă de mai vechea mea analiză.

1. Acest studiu, scris în colaborare cu Irina Gavrilă, a fost publicat iniţial în *Revista de istorie*, 41, nr. 9, 1988, pp. 861-876. Ulterior am publicat şi o variantă prelucrată în limba engleză (Murgescu 1997c).
2. Lehr 1970: 693-715.
3. Caproşu 1970; Caproşu 1971.
4. O excepţie este studiul excelent Caproşu 1982.
5. Braudel 1985: II, 199.
6. Aricescu 1873.
7. În sistemul financiar românesc, alături de vistierie apăruse şi cămara personală a domnitorului. Domnitorii căutau însă să facă toate cheltuielile din vistierie şi să păstreze excedentele cât mai mari în cămară. Brâncoveanu, care era un financiar experimentat, nu făcea desigur excepţie de la această regulă, astfel încât trebuie să ne asociem remarcii lui Mihai Berza despre plăţile către turci: „Analiza condicii lasă impresia că nu prea adeseori Brâncoveanu va fi dat din veniturile Cămării domneşti sume care să nu fi fost amintite şi în condică" (Berza 1958: 64).
8. Menţionăm astfel că din 238 de operaţiuni de rambursare a unor credite propriu-zise, doar 33 sunt complete (conţin toate elementele necesare), alte 43 au putut fi completate de noi prin apelul la alte surse sau informaţii din condică, iar 162 au rămas irevocabil incomplete. În relaţiile cu creditorii musulmani se adaugă dificultatea reală de a distinge între plăţile oficiale către diverşi reprezentanţi ai statului otoman şi plăţile pentru rambursarea unor împrumuturi acordate de aceiaşi, în calitate de persoane private. Sperăm totuşi că masa mare a sumelor vehiculate conferă un caracter neglijabil eventualelor erori.
9. Vârtosu 1942: 180 şi urm.; nu se găsesc informaţii despre credite în Pava 1960.
10. Stoicescu 1968.
11. Dregătorii angajaţi în asemenea operaţiuni erau marele vistier (în toţi aceşti zece ani Şerban Greceanu, fratele cronicarului, care a avansat 18.512 taleri), al doilea vistier (până în decembrie 1699 şi apoi din nou din iunie 1702 Luca, cu avansuri de 9.523,5 taleri, din ianuarie 1700 până în iunie 1702 Barbu Brătăşanu, cu avansuri de 1.265 taleri), al treilea vistier (până în ianuarie 1698 Pârvan, care a avansat 4.034 taleri, după aceea Şerban Bujoreanu, care în 1704 va deveni mare vistier, şi care a avansat 11.771,5 taleri) şi logofătul de vistierie (până în decembrie 1701 Calotă, cu avansuri de 10.059 taleri, apoi Hiera, menţionat în condică şi cu numele de Fiera, cu avansuri de 5.334,5 taleri). Deci avansuri totale în valoare de 60.499,5 taleri.
12. Vezi Chircă 1956.

13. Despre împrumuturile forţate, vezi Stoicescu 1968: 139-140, ale cărui exemple arată că aceste împrumuturi erau folosite şi ca represalii împotriva adversarilor politici. Datele din condică nu atestă o asemenea utilizare, împrumuturile părând a fi destul de echilibrat impuse tuturor privilegiaţilor. Condica era însă un document oficial şi nici nu era de aşteptat să găsim aici diferitele angajamente care, neîndoielnic, se făceau atât la stabilirea sumelor de împrumutat, cât şi la împărţirea banilor înapoiaţi de domn. Or, în toate aceste cazuri, boierii din „opoziţie" erau cei mai vulnerabili.
14. Mioc 1966.
15. Popescu 1963: 238.
16. De fapt, doar doi dregători munteni l-au împrumutat cu dobândă pe Brâncoveanu, iar amândoi proveneau din lumea Levantului: unul este marele postelnic Dumitraşco Caramanlâul, celălalt Manolache căminarul. Ambele cazuri prezintă însă unele ciudăţenii. Lui Manolache căminarul i s-a plătit dobânda cu lipsuri (Aricescu 1873: 230 şi 515), iar lui Dumitraşco Caramanlâul, care împrumutase 8.000 de taleri, i s-au dat înapoi doar 3.600 (dintre care 600 ca dobândă la toată suma pe patru luni) (Aricescu 1873: 515).
17. Pentru piaţa de capital din Istanbul şi din Imperiul Otoman, vezi İnalcik 1969, Panova 1981 şi Jennings 1973.
18. Chircă 1956: 213-232.
19. Despre aceste peşcheşuri, vezi *IR* 1964: III, 16-17 (capitol scris de Mihai Berza) şi Maxim 1979a: 1743-1748. Deoarece anul musulman este mai scurt cu 10-11 zile decât cel creştin, bairamul a căzut la date diferite (în 1694 la sfârşitul lunii mai, iar în 1703 la mijlocul lunii februarie – vezi Guboglu, 1965: 223).
20. Din datoriile lui Şerban Cantacuzino au fost rambursaţi în aceşti ani 24.000 de taleri, 140 de boi şi 4.000 ocale de unt, principalii beneficiari fiind Alexandru Mavrocordat şi Husein-paşa serascherul de Belgrad. Tot pentru credite acordate lui Şerban Cantacuzino şi-au primit banii Iusuf-aga, Manolache cămăraşul, Dumitraşco slugerul şi Dumitraşco feciorul lui Megiovit, Sara Suliman, Hagi Muharem şi Hasan-aga ot Nicopol. Din datoriile lui Duca s-au plătit doar 1.080 de taleri în două rate lui Hagi Ianache Halipliul, probabil cunoscutul Ianache Porphirita (informaţie primită de la Andrei Pippidi, care ne-a ajutat cu amabilitate şi competenţă şi în alte identificări).
21. *Encyclopédie de l'Islam* 1965: 292-294 (articol de Halil İnalcik). În condică, aceste plăţi apar ca fiind „cu fermanu" sau „cu sebepi tachrir" (formă coruptă a formulei turceşti „sebeb-i tahrir").
22. Greceanu 1970: 134 şi 217.
23. De fapt este vorba de un număr mai mare de persoane, deoarece în câteva cazuri mai mulţi creditori sunt asociaţi la acelaşi credit şi nu i-am putut separa. De asemenea, acolo unde apar tatăl şi fiii i-am luat în calcul împreună.

24. Societatea otomană era împărţită în grupuri etnico-religioase numite *millet*-uri. Alături de musulmani existau un *millet* al grecilor (care-i grupa pe toţi creştinii ortodocşi), un *millet* al evreilor şi unul al armenilor. Occidentalii (fie catolici, fie reformaţi) erau cunoscuţi sub denumirea generică de „frânci", dar nu aveau un *millet* propriu, cei mai mulţi fiind cuprinşi în această perioadă în sistemul Capitulaţiilor încheiate de Poartă cu principalele state europene.
25. Despre breslele otomane, vezi Mantran 1962: 349-393.
26. Mircea 1985: 23.
27. Vezi concluziile din Murgescu 1987: 312-313.
28. Mircea 1985: 15.
29. Mircea 1985: 26; Greceanu 1970: 177 şi 200 (identificare datorată lui Andrei Pippidi, ca şi cele ce vor urma).
30. Menţionat în condică şi sub forma coruptă de „chiriţă Dracomane", este tatăl lui Ralache Efraiotul (Aricescu 1873: 620), care l-a însoţit pe Nicolae Mavrocordat în prima domnie munteană şi a fost masacrat la Bucureşti în 1716 (*cf.* Russo 1939: 445 şi 454-455).
31. Mare retor al bisericii ecumenice în 1687, hartofilax în 1708, căsătorit cu Elena, fiica lui Antonie-vodă Ruset; fiul său, Manolache, va deveni ginerele lui Brâncoveanu (Greceanu 1970: 170), iar alţi doi fii, Ianache şi Constantin, vor rămâne şi ei în relaţii strânse de afaceri cu domnul muntean (Mircea 1985: 18-19).
32. Spiliot, care l-a sprijinit masiv pe domnitor în vara anului 1703, a finanţat şi refacerea caselor lui Brâncoveanu de la Ţarigrad în 1710-1711 (Mircea 1985: 22).
33. Cămărăşescu, Fotino 1973: 231 şi urm.
34. Aricescu 1873: 714.
35. Vezi şi Pippidi 1980: 91 şi 115.
36. Pippidi 1980: 151 şi urm.
37. Cantemir 1987: 391; vezi şi Çagatay 1970. Când dobânda apare menţionată clar şi în cazul musulmanilor (Aricescu 1873: 495 şi 523), ea este tot de 2% lunar sau 24% anual.
38. Valorile de 0,34 şi, respectiv, 0,023 ale coeficientului de corelaţie lineară Pearson sunt considerate statistic nerelevante. După cum am arătat însă mai înainte, în calcularea acestor coeficienţi n-am putut folosi decât un număr mic de cazuri pentru care aveam toate datele necesare.
39. Berenger 1975: 562-566.
40. Pe cei zece ani acoperiţi de condică, veniturile vistieriei Ţării Româneşti au fost de 4.646.089,5 taleri (*cf.* Mioc 1966: 303), din care s-au plătit turcilor 3.878.616,5 taleri (*cf.* Berza 1958: 63-64). Urmărind în primul rând să demonstreze că în secolul al XVII-lea obligaţiile materiale ale Ţării Româneşti erau mai mici decât în secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, profesorul Berza a acceptat deliberat variantele maxime acolo unde persistau îndoieli, astfel încât este posibil ca totalul plăţilor către turci să fie întru câtva supraevaluat; chiar şi aşa, rămâne evident că cea mai mare parte a veniturilor erau alocate acestor plăţi. În ceea ce priveşte cămara domnească,

veniturile acesteia nu par să fi depăşit 75.000 de taleri anual în timpul lui Brâncoveanu (vezi Mircea 1985, cu date pentru 1709-1714).

41. Marx observa: „În ce măsură […] [camăta] înlătură vechiul mod de producţie, aşa cum a fost cazul în Europa modernă, şi pune în locul lui modul de producţie capitalist, aceasta depinde întru totul de treapta de dezvoltare istorică şi de împrejurările determinate de ea”, iar când aceste condiţii nu sunt favorabile, cămătăria „nu schimbă modul de producţie, ci se cramponează de acesta ca un parazit şi-l aduce într-o stare jalnică. Ea îl suge, îl istoveşte şi face ca reproducţia să aibă loc în condiţii tot mai grele” (Marx, Engels 1973: XXV/2, 138 şi 140).

42. Numele creditorilor au fost date în forma în care apar în condică. Atunci când aceeaşi persoană este menţionată în mai multe feluri, am redat forma cea mai completă, iar dacă a fost necesar, am reprodus şi forme paralele. Unde a fost posibil, am inserat între paranteze şi identificarea modernă.

Cererea militară otomană şi piaţa românească. Un studiu de caz: 1672[1]

Impactul dominaţiei otomane asupra sud-estului Europei este un bine cunoscut factor modelator. Principala componentă a acestei dominaţii au constituit-o prezenţa şi activitatea militară a Imperiului Otoman. Războiul a fost o structură cvasipermanentă a istoriei otomane şi, implicit, a istoriei popoarelor aflate sub autoritatea sau influenţa Porţii. Dar războiul, departe de a fi numai o înşiruire de bătălii şi de fapte eroice, a presupus întotdeauna mobilizarea unor resurse materiale şi umane considerabile, precum şi eforturi susţinute ale societăţilor antrenate în conflict. Studiul nostru îşi propune să analizeze modul în care Ţările Române, teritorii cu un grad ridicat de autonomie, aflate în interiorul sistemului otoman[2], au fost constrânse să susţină economic efortul militar al puterii suzerane. Analiza noastră are în vedere şi impactul pe care solicitările otomane l-au avut asupra economiei şi societăţii româneşti.

Pentru început, este necesară **definirea tipului de prezenţă militară** care ne interesează, pentru că cea „obişnuită” diferă de marile campanii iniţiate periodic de Poartă la frontierele Imperiului. În ceea ce priveşte primul tip, una dintre principalele caracteristici ale Ţărilor Române a fost absenţa unei ocupaţii militare otomane a teritoriilor lor. Ţările Române erau, bineînţeles, înconjurate de o reţea de fortificaţii otomane, dar până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea garnizoanele acestora erau puţin numeroase[3]. Pentru aprovizionarea lor nu era nevoie de folosirea unor

teritorii întinse, fiind suficiente zonele rurale aflate în imediata lor vecinătate, de obicei adaptate acestui rol[4]. O excepţie de la această regulă a fost Cameniţa, care în ultimul sfert al secolului al XVII-lea avea o garnizoană mult mai numeroasă şi care era împiedicată de contextul militar să-şi stabilească o bază economică îndestulătoare[5]. Situaţia sa neobişnuită era însă determinată de conflictul permanent cu Polonia şi, prin urmare, nu poate fi inclusă în categoria prezenţei militare „obişnuite”.

Atunci când era iniţiată o **campanie militară majoră**, toate teritoriile aflate sub dominaţia Porţii trebuiau să plătească o contribuţie specială, de regulă cunoscută ca *nüzül* şi *sürsat*[6]. Evident, otomanii preferau să strângă proviziile necesare din teritoriile învecinate teatrului de operaţiuni sau din cele uşor accesibile, mai degrabă decât să folosească convoaie ineficiente de transport pe distanţe mari. Prin urmare, atunci când teatrul de operaţiuni era mai îndepărtat, Poarta prefera să transforme în bani aceste contribuţii. În acest caz, noile sume erau adăugate celor plătite în mod obişnuit de Ţările Române. Această scurgere de metale preţioase adâncea deficitul de monede, înlesnind astfel negustorilor din marile oraşe otomane, deţinători ai unor capitaluri substanţiale, posibilitatea obţinerii de profit. În acelaşi timp însă, Ţările Române erau nevoite să asigure o mare parte din produsele necesare oraşelor otomane, care trebuiau să se descurce fără resursele acelor regiuni implicate în aprovizionarea armatei[7]. Datorită amplasării geografice a Ţărilor Române, ele au trebuit adesea să contribuie cu bunuri la efortul militar al Porţii. Produsele româneşti erau necesare pentru a completa proviziile armatelor otomane atunci când acestea luptau pe o arie întinsă, care includea malul stâng al Dunării, regiunea de la nordul Mării Negre, Caucazul şi chiar Moreea (1715)[8].

Pentru a putea înţelege mai bine în ce fel armata otomană procura proviziile de alimente de care avea nevoie, vom analiza în continuare **campania din 1672 pentru cucerirea fortăreţei Cameniţa**. Vom lua în considerare doar intervalul de timp în care armata sultanului s-a aflat la nordul Dunării (26 iunie – 3 noiembrie), pentru că, înainte de a trece fluviul, trupele otomane se îndreptaseră spre Isaccea, deplasându-se în mai multe coloane şi aflându-se în interiorul propriului teritoriu, ceea ce simplificase problemele logistice. În cele 130 de zile pe care le avem în vedere, armata otomană a acţionat ca un corp compact în afara hotarelor Imperiului, depărtându-se progresiv de baza sa de pornire şi confruntându-se cu probleme din ce în ce mai mari în asigurarea proviziilor necesare.

În ceea ce priveşte **mărimea armatei**, *ruzname*-ul (jurnalul) lui Hagi Ali precizează că la Ţuţora ar fi fost plătiţi 34.825 de neferi[9]. Această informaţie se referă însă doar la trupele *kapıkulu*, plătite direct de vistieria otomană. Ştim însă că la campania aceasta au luat parte şi un mare număr de *beylerbey* din Rumelia şi chiar din Anatolia, aflaţi în fruntea unor trupe venite din provinciile lor. Prin urmare, numărul total amintit de ambasadorul francez Nointel, 120.000 de ostaşi la asediul Cameniţei[10], este probabil mai aproape de adevăr. Din acest număr ar trebui să-i scădem pe tătari (16.000)[11] şi pe cazaci (aproximativ 12.000)[12], care au ajuns în zona operaţiunilor militare pe alte rute, aprovizionându-se separat de corpul expediţionar principal. În schimb, trebuie să-i luăm în considerare pe muntenii şi pe moldovenii care s-au aflat împreună cu armata sultanală cea mai mare parte din timp. Deşi participau la campanie pe speze proprii, românii aveau la dispoziţie aceleaşi teritorii de aprovizionare precum corpul principal al armatei. Astfel, ar rezulta **un total aproximativ de 90.000 de oameni** (eventualele, dar improbabilele

exagerări ale lui Nointel fiind compensate de faptul că nu am luat în considerare personalul auxiliar, care adăuga de regulă un coeficient de 1,5 la efectivele combatante)[13]. De vreme ce pierderile în această expediţie au fost minime, credem că totalul de mai sus poate fi considerat valabil pentru întregul interval de timp avut în considerare.

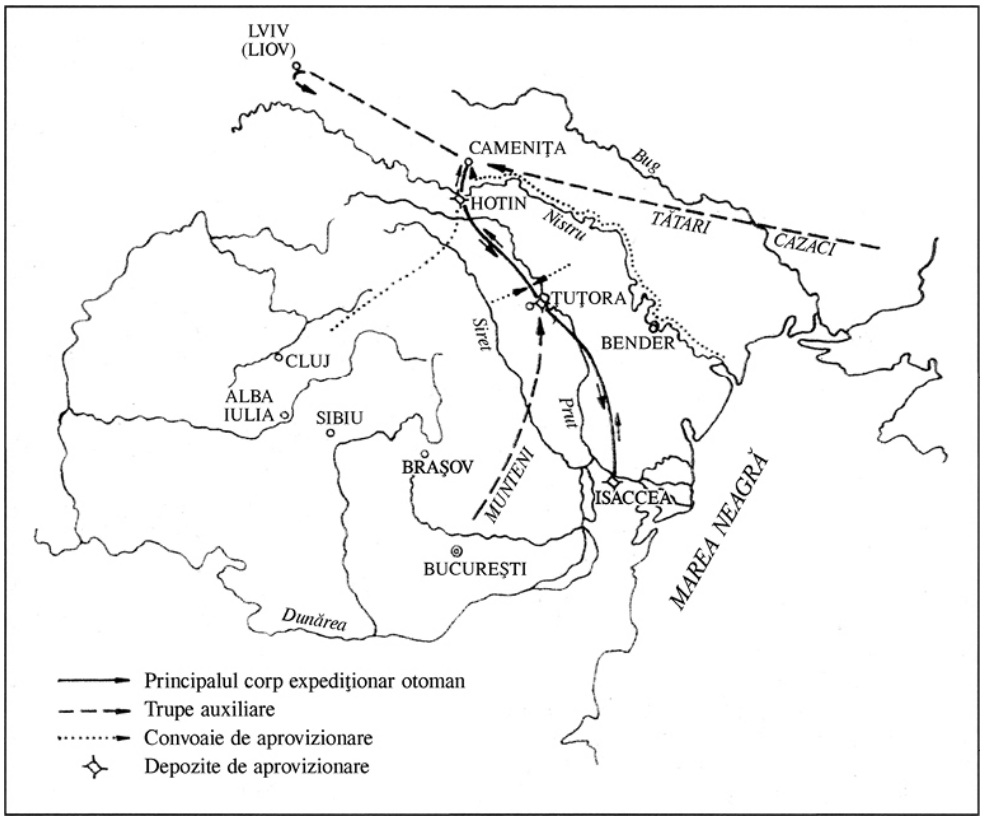

Harta 1. *Campania otomană din 1672 pentru cucerirea Cameniţei*

O asemenea masă impresionantă de oameni impunea **concentrarea unor cantităţi considerabile de mijloace materiale** (bani, alimente, mijloace de transport, materiale de construcţie etc). Absenţa surselor care să consemneze toate aceste mijloace ne împiedică să evaluăm în chip cuprinzător necesităţile armatei otomane. Cunoaşterea efectivelor ne îngăduie însă să estimăm cantităţile de mâncare necesare armatei otomane. Desigur, „meniul” soldaţilor putea varia, însă, din marea

diversitate a alimentelor consumate, două erau practic de neînlocuit: **carnea şi cerealele**.

Datele oficiale pentru garnizoana Timişoarei ne arată că un soldat otoman de la sfârşitul secolului al XVII-lea consuma în jur de 260 g de carne zilnic[14]. Prin urmare, pentru această campanie era nevoie de mai bine de 3.000.000 kg de carne, ceea ce echivalează cu 15.000 de boi de bună calitate (iar în cazul oilor sau al unor vite de calitate mai slabă numărul de animale trebuia să fie cu mult mai mare). În acea vreme, Moldova avea o bună tradiţie în creşterea animalelor, fiind unul dintre principalii exportatori europeni. Adăugându-se posibilitatea de a aduce vitele din zone mai îndepărtate sau de a lua o parte din ele din Polonia, **problema procurării cărnii a fost o sarcină relativ uşoară** pentru conducerea armatei otomane.

Cu totul altfel au stat lucrurile în privinţa cerealelor. Se acceptă de obicei că fiecare soldat avea nevoie de o raţie zilnică de 750 g de grâu sau de alt tip de cereale[15]. Concluzia este că doar pentru soldaţii din corpul expediţionar principal era necesară o cantitate de 8.775.000 kg de cereale. În plus, armata otomană cuprindea un mare număr de cai şi de alte animale de tracţiune, care trebuiau de asemenea hrănite. Numărul total al acestora este greu de estimat, însă, dacă aplicăm coeficientul propus de Geza Perjés, de 2/3 din cel al oamenilor[16], obţinem 60.000 de animale (majoritatea cai). Înainte de seceriş, aceste animale puteau fi lăsate să pască de-a lungul drumului, deşi este greu de crezut că un număr atât de mare putea fi hrănit doar în acest fel. În plus, variaţiile mari ale preţului unei troace (măsuri) de orz pe drumul spre Cameniţa arată că, chiar şi în această perioadă, otomanii au avut nevoie de nutreţ uscat pentru a-l adăuga hranei animalelor. După seceriş, atunci când nu mai rămăsese mare lucru de păscut, necesarul de nutreţ uscat a crescut semnificativ.

Raţia medie zilnică a unui cal ajungea la 2 kg de orz sau ovăz, 5 kg de fân şi 3 kg de paie[17]. Prin urmare, furajarea animalelor ridica problema aprovizionării cu cantităţi chiar mai mari decât cele necesare hranei oamenilor.

Chiar şi fără a încerca o estimare globală, inevitabil imprecisă, putem afirma că **aprovizionarea cu aceste cantităţi de cereale şi de nutreţ punea mari probleme comandamentului otoman**. Desigur, Poarta avea cantităţi considerabile în depozite, însă problema majoră era cea logistică, de a le transporta la locul şi momentul potrivit. Până la Isaccea (principala bază otomană şi punctul de plecare al campaniei), sarcina era destul de simplă. După trecerea Dunării însă, dificultăţile se înmulţeau. De vreme ce un convoi de transport de asemenea proporţii nu putea fi folosit[18], era necesară utilizarea unei game variate de mijloace adiţionale. Deşi nu există prea multe informaţii cu privire la acest aspect, se poate construi o imagine relativ complexă şi veridică a mijloacelor folosite în acest scop.

În prima parte a campaniei, otomanii nu au făcut, se pare, rechiziţii forţate în Ţările Române[19]. Acest lucru poate fi explicat prin înţelegerea faptului că o asemenea procedură ar fi provocat fuga producătorilor şi ascunderea proviziilor. Prin urmare, **otomanii au încercat să cumpere, prin bună înţelegere, grâu moldovenesc** şi au făcut acest lucru îndeajuns de devreme încât să aibă timp să-l transporte la Ţuţora[20], unul dintre principalele locuri de depozit în drumul lor spre Cameniţa. În pofida cifrelor fabuloase, amintite de două scrisori anonime din Iaşi, rezultatul acestui demers a fost mai degrabă nesatisfăcător, dovadă numeroasele întreruperi în aprovizionarea armatei otomane din prima parte a campaniei. Asupra cauzelor acestui eşec voi reveni puţin mai jos.

La puţin timp după trecerea Dunării, sultanul a poruncit să fie rechiziţionate 1.000 de care din sangeacul Silistra, fiecare dintre ele

urmând să transporte 40 *kile* de orz din depozitele de la Isaccea[21]. Acelaşi document aminteşte că s-au cerut care şi din sangeacul Nicopol, fără a preciza însă numărul lor. Este improbabil ca mijloace de transport să fi fost rechiziţionate şi din regiuni mai îndepărtate. **Convoiul format din care rechiziţionate de la sud de Dunăre şi încărcate cu cereale din depozitul de la Isaccea** nu putea fi prea mare, deoarece animalele din corpul expediţionar principal nu lăsaseră prea multe păşuni neatinse de-a lungul celor aproape 500 km de la Isaccea la Cameniţa. Prin urmare, putem estima numărul carelor aduse de la sudul Dunării, prin măsuri oficiale, la nu mai mult 2.000, având o capacitate maximă de 2.000.000 kg de cereale.

Pe măsură ce campania se desfăşura în regiuni tot mai îndepărtate de baza de plecare, s-au adăugat **rechiziţii şi convoaie de aprovizionare comandate din Ţările Române**. Desigur, odată ajunsă în Podolia, armata otomană putea folosi proviziile care fuseseră trimise mai devreme pe Nistru în sus[22], însă, din păcate, cantitatea acestora este imposibil de estimat. Pe lângă acestea, la începutul lunii septembrie au sosit la Cameniţa 500 de care din Transilvania încărcate cu *zahire*, fără însă a se specifica ce fel anume de *zahire* aduceau ele[23]. Aceste care, având o capacitate de aproximativ 500.000 kg de alimente, fuseseră probabil cerute în prealabil principelui Mihail Apafy. În aceeaşi vreme, din tabăra de la Cameniţa s-a trimis poruncă ca Ţara Românească să trimită din noua recoltă 80.000 de *kile* de orz, iar Moldova 60.000 de *kile*[24]. Aşa cum se întâmpla de obicei în cazuri similare, potrivit sistemului *havale*, preţul lor urma să fie scăzut din tributul datorat Porţii[25], o precedură care conducea la nenumărate fraude. Transportul moldovenesc a sosit la sfârşitul lunii octombrie, dar nu s-au păstrat date precise privind cantităţile[26]. Cât priveşte însă orzul muntenesc, acesta nu a ajuns probabil la armată înainte

de începutul lunii noiembrie, când otomanii trecuseră deja Dunărea înapoi. Un indiciu în acest sens poate fi găsit în evoluţia preţurilor la orz, consemnate în jurnalul lui Hagi Ali. Urmărind această evoluţie, se poate observa că fiecare nou transport provoca o cădere considerabilă a preţurilor (vezi graficul de mai jos). Pe drumul de întoarcere, preţul a scăzut până la 15 akçe troaca la Ţuţora, de la 40-50 akçe cât fusese lângă Liov (efectul orzului moldovenesc), pentru a creşte apoi chiar până la 70 akçe troaca la 1 noiembrie, scăzând apoi din nou în apropierea depozitelor de la Isaccea. În această evoluţie impactul orzului muntenesc nu este sesizabil.

Absenţa unor informaţii mai exacte, precum şi credibilitatea redusă a unora dintre cifrele pe care le avem la dispoziţie nu ne permit o estimare cantitativă. Cu toate acestea, este evident că **produsele rechiziţionate nu au satisfăcut decât parţial nevoile armatei otomane**. Variaţiile mari ale preţurilor (10:1 la făină, mai mult de 7:1 la orz şi pesmet etc.)[27] dovedesc dificultăţile de funcţionare a sistemului de aprovizionare al armatei otomane.

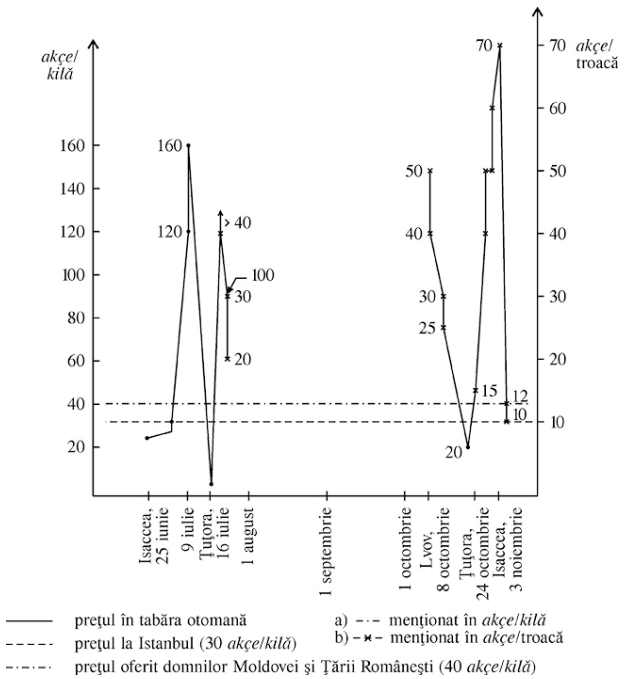

Figura 1. *Preţul orzului în 1672*

Surse: *Cronici turceşti*: II, 210-228; Mantran 1962: 273; Gemil 1984: 340-341.

Confruntându-se cu aceste probleme, otomanii au fost siliţi să recurgă la proprietarii locali. Dispersarea trupelor într-o încercare de a obţine bunurile *manu militari* n-ar fi fost deloc convenabilă pentru că ar fi determinat prelungirea şi compromiterea unei campanii pentru care Imperiul depusese deja eforturi considerabile. **Singura soluţie realistă era de a accepta „piaţa liberă" şi de a oferi preţuri bune celor care erau dispuşi să vândă**. Astfel se explică şi corectitudinea otomanilor, a cărei amintire s-a păstrat şi în cronicile moldoveneşti: „Într-acest an au fost bişug în toată roada în ţară, şi cine ce ducea în ordie, pe bani gata vindea, făină, miere, orz, unt; neavând nici un val de Turci îşi vindea bucatele"[28]. Consecinţele imediate ale comportamentului otomanilor sunt subliniate şi de ambasadorul francez Nointel: „Ţăranii le aduceau [provizii] fără nici o teamă şi se întorceau foarte mulţumiţi de plată"[29]. Cumpărarea cu bani gheaţă a acestor produse, un lucru obişnuit pentru otomani, după cum arată Montecuccoli[30], îi atrăgea foarte mult pe cei care vindeau, mai cu seamă într-o ţară precum Moldova, unde moneda era relativ rară.

Exista însă riscul ca mecanismele „pieţei libere" să ducă la o creştere explozivă a preţurilor. Pentru a evita acest lucru şi pentru a limita dependenţa de achiziţiile de pe „piaţa liberă", otomanii au încercat să planifice cât mai bine sosirea diferitelor convoaie şi să pregătească un număr de depozite în Isaccea, Ţuţora şi Hotin. În pofida acestor eforturi, **cererea militară era prea mare şi prea imperioasă pentru a nu lăsa loc tranzacţiilor speculative**. Era inevitabil ca deţinătorii de capital bine informaţi să strângă cantităţi importante de hrană pentru a le vinde mai târziu cu un profit mai mare. Ocazia era prea atractivă pentru a nu fi

exploatată de boierii moldoveni, de negustorii locali şi, mai ales, de cei sosiţi din marile oraşe otomane. Instrumentele monopoliste cele mai avantajoase le avea însă domnul Moldovei. Gheorghe Duca, el însuşi fost negustor, foarte apropiat de lumea afacerilor din Istanbul, nu putea rata o asemenea şansă. Tocmai interferenţele sale oculte au sabotat probabil încercarea Porţii de a achiziţiona din timp şi la preţuri mai mici alimente din Moldova. Se pare însă că Duca a mers prea departe în încercarea de a creşte preţurile şi de a monopoliza profiturile. Bine informate de câţiva boieri „binevoitori", doritori să scape de un domnitor incomod, autorităţile otomane, care se aflau sub presiunea armatei, dar şi a negustorilor musulmani, au reacţionat violent. Primul impuls al sultanului a fost de a porunci ca domnul să fie executat, dar Duca a fost salvat de un dar trimis la momentul potrivit şi de intervenţia interesată a marelui vizir Ahmed Köprülü Paşa, dintre credincioşii căruia făcea parte. Argumentul invocat de marele vizir este interesant, acesta pretinzând că doar Duca poate asigura aprovizionarea cu hrană, în bune condiţii, a armatei şi, prin urmare, mazilirea sa trebuie amânată până când otomanii vor trece Nistrul, ieşind din Moldova[31]. Neîndoielnic, domnul controla cea mai mare parte a rezervelor de alimente din Moldova, iar acestea puteau ajunge mai repede şi mai sigur în tabăra otomană dacă ar fi fost menţinut pe tron, ştiind însă, totodată, că viaţa sa depinde de buna aprovizionare a armatei otomane. Într-adevăr, imediat după ce a fost avertizat de sultan şi de caimacamul Kara Mustafa Paşa, proviziile au început să sosească în tabăra otomană.

La sfârşitul acestei încercări de reconstituire a unui fragment dintr-o imagine mult mai cuprinzătoare, pot fi trase câteva **concluzii** cu privire la tipul de cerere militară descrisă mai sus (campanii mari desfăşurate într-o regiune relativ apropiată de Ţările Române).

1. **Limitele structurale ale mijloacelor de transport şi necesitatea folosirii efectivelor în special pentru scopuri operaţionale i-au obligat pe otomani să apeleze la „piaţa liberă” şi să ofere condiţii favorabile negustorilor de alimente**. Conducerea otomană nu putea decât să încerce să limiteze dependenţa faţă de fluctuaţiile „pieţei libere”, programând sosirea convoaielor cu provizii alimentare şi luând măsuri atunci când afacerile tindeau să depăşească o anumită limită şi să pună în pericol întreaga campanie.

2. **„Tirania” raportului dintre cerere şi ofertă era cu atât mai accentuată cu cât efectivele armatei otomane erau mai mari**.

3. În pofida eforturilor conducerii otomane de a controla evoluţia „pieţei libere”, necesitatea concentrării unor mari cantităţi de mărfuri genera, inevitabil, **creşterea preţurilor în regiunea în care se aflau armatele otomane**. Preţurile creşteau inclusiv în tranzacţiile oficiale; de pildă, preţul oferit pentru orzul noii recolte din Ţările Române (40 akçe/*kile*)[32] era considerabil mai mare decât cel din Istanbul din aceeaşi perioadă (30 akçe/*kile*)[33]. În consecinţă, multe produse erau deturnate de la destinaţiile lor tradiţionale datorită preţurilor mai avantajoase oferite de otomani.

4. *Boom*-ul comercial generat de apropierea marilor armate otomane a avut drept consecinţă **o nouă distribuire a bogăţiei în interiorul societăţii româneşti**. Producătorii direcţi profitau însă rareori, ei mai degrabă având de suferit de pe urma inevitabilelor distrugeri provocate de trecerea trupelor. Afectaţi erau, de asemenea, şi cei care îşi achiziţionau mâncarea de pe piaţa internă (minerii, populaţia din zonele de munte, meşteşugarii din oraşe). Profiturile cele mai importante le reveneau intermediarilor, care mijloceau şi, implicit, controlau operaţiuni pe scară

largă: boieri, negustori, nu atât locali, cât mai cu seamă cei din oraşele otomane, şi, mai ales, domnul.

Pe termen lung, efectele războiului au fost însă negative. Impactul cererii militare otomane a fost limitat la comerţ. Cererea militară era mult prea neregulată pentru a stimula creşterea investiţiilor în agricultură. Dimpotrivă, dacă războiul dura o perioadă prea îndelungată, trupele militare şi pierderile inerente provocate de acestea alungau populaţia, anihilând astfel capacitatea Ţărilor Române de a susţine un război de amploare. Putem lua ca exemplu în acest sens situaţia din Moldova de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Prinsă în conflictul dintre Imperiul Otoman, de o parte, şi Polonia şi Rusia, de cealaltă, în scurt timp Moldova nu a mai putut susţine ofensivele nici uneia dintre puterile combatante. Poruncile otomane şi cererile repetate[34] pentru o producţie agricolă mai mare erau ineficiente, în condiţiile în care forţa de muncă nu putea fi completată, iar condiţiile tehnologice stagnau. Nici profiturile obţinute în asemenea condiţii comerciale favorabile pe termen scurt nu constituiau un mijloc viabil de acumulare de capital. Plăţile consistente impuse de Poartă Ţărilor Române făceau ca majoritatea acestor profituri să meargă la Istanbul, centrul imperiului-univers otoman.

Post-scriptum 2011

Asupra figurii lui Gheorghe Duca, domnul-negustor al Moldovei care a încercat să profite la maximum de conjunctura din 1672 şi de nevoile de hrană ale armatei otomane, vezi mai nou studiul dedicat de Marius Chelcu abilităţilor sale negustoreşti şi practicilor fiscale din timpul domniei sale (Chelcu 2003).

1. Acest studiu are la origine o comunicare susţinută în 1986 la manifestări ştiinţifice desfăşurate la Bucureşti şi la Iaşi şi publicată doi ani mai târziu (Murgescu 1988b). O variantă în limba engleză, considerabil mai elaborată, cu titlul „The Ottoman Military Demand and the Romanian Market. A Case-Study: 1672”, a fost publicată în *Revue des études sud-est européennes*, 25, 1987, nr. 4, pp. 305-313; versiunea din prezentul volum este o traducere a acestui articol.
2. Maxim 1985.
3. Vezi listele sugestive editate de Barkan 1955-1956: 272-274.
4. Maxim 1983c.
5. Abrahamowicz 1969: 777-780 şi Abrahamowicz 1985: 187-192.
6. McGowan 1981: 105-112 şi Finkel 1983: 108-109.
7. Maxim 1983b: 98-100.
8. Studii ulterioare vor defini mai precis limitele şi evoluţia diacronică a ariei geografice în care teritoriile româneşti au contribuit la aprovizionarea armatei otomane. Pentru documente publicate privind această temă, vezi Mehmed 1976-1986; Gemil 1984; Veliman 1984; Camariano-Cioran 1985. Pentru Moreea vezi Diichiti 1913.
9. *Cronici turceşti*: II, 215.
10. Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 262.
11. Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 262.
12. Decei 1945: 145.
13. Perjés 1970: 5.
14. Estimarea noastră este întemeiată pe datele furnizate de Andreev 1978: 204-205 (îi mulţumesc lui Nagy Pienaru pentru că mi-a semnalat aceste documente). Porunca lui Mahmud I din 1739 ca fiecare pedestraş să primească o cantitate de 1/2 oca de carne de vită zilnic (mai mult de 600 g) mai degrabă reflectă un deziderat decât atestă o practică. De altfel, acelaşi document (Veliman 1984: 228-230) precizează că raţia zilnică a fiecărui călăreţ era de 1/5 oca de carne de oaie, ceea ce este mai aproape de cantităţile pe care le-am propus şi noi. În Europa, raţia militară general acceptată era de 250-350 g de carne zilnic (Perjés 1970: 12 şi Kiss 1978a: 83-84).
15. Perjés 1970: 5. Vom folosi termenul „cereale” în sens generic, de vreme ce diferenţele calorice sunt destul de mici pentru a putea fi neglijate.
16. Perjés 1970: 14.
17. Perjés 1970: 14-17.
18. Perjés 1970: 10-11.
19. Gemil 1984: 340-341.
20. Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 258-259.

21. Gemil 1984: 338-340. Încărcătura de aproximativ 1.000 kg/car este confirmată de Geza Perjés (Perjés 1970: 10).
22. Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 258.
23. *Cronici turceşti*: II, 222.
24. Gemil 1984: 340-341.
25. Dimitrie Cantemir aminteşte la rândul lui această regulă: „toate cheltuielile însă se scad din tributul anual” (Cantemir 1973: 272).
26. *Cronici turceşti*: II, 226.
27. *Cronici turceşti*: II, 210-228.
28. Giurescu 1913: 69; Neculce 1982: 217.
29. Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 262.
30. Montecuccoli 1751: 289.
31. Neculce 1982: 216.
32. Gemil 1984: 340-341.
33. Mantran 1962: 273.
34. O poruncă tipică în acest sens, prin tonul folosit şi prin absenţa stimulilor pozitivi, în Veliman 1984: 218-221.

Balanţe comerciale şi de plăţi între Imperiul Otoman şi Europa Centrală (secolele XVI-XVIII)[1]

Scopul acestui studiu este de a evalua balanţele de plăţi, atât comerciale, cât şi politice, ale Imperiului Otoman cu principalii săi parteneri central-europeni, Polonia-Lituania şi Imperiul German (incluzând în discuţie teritoriile Habsburgilor din Europa Est-Centrală). Analiza se va concentra asupra drumurilor pe uscat dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală, legătura maritimă prin Ragusa şi Triest fiind doar amintită. La finalul studiului, voi încerca să integrez informaţiile despre balanţele comerciale şi monetare într-o imagine de ansamblu a circulaţiei metalelor preţioase în lumea modernă timpurie.

Observaţii preliminare

Lucrările de sinteză asupra economiei moderne timpurii înfăţişează **o imagine mai degrabă săracă a relaţiilor dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală**. Ward Barrett începe prin a afirma că, „în pofida apropierii Levantului şi a marii sale importanţe culturale şi economice, amploarea comerţului său cu Europa este cel mai greu de documentat sau de estimat”[2], pentru ca apoi să se concentreze exclusiv asupra deficitelor comerciale franceze, olandeze şi engleze ale negoţului desfăşurat pe cale maritimă cu Imperiul Otoman. Opinii similare fuseseră exprimate mai înainte de Arthur Attman[3], iar Bruce McGowan recunoştea la rândul său

că sursele pe care istoricul le are la dispoziţie pentru a stabili amploarea comerţului otoman cu Europa, atât pe uscat, cât şi pe apă, „nu ating gradul de certitudine dorit”[4]. Cu toate acestea, sursele nu sunt atât de sărace, iar Attman şi McGowan au reuşit să facă reconstituiri, fie şi schematice, ale comerţului dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală[5]. Pentru aceasta, ei s-au folosit în bună măsură de literatura secundară existentă, scrisă în cea mai mare parte de istorici din Europa Sud-Estică şi Est-Centrală.

Atunci când discutăm despre balanţele de plăţi, trebuie să avem în vedere nu doar comerţul, ci şi circulaţia politică a banilor. De fapt, una dintre tezele acestui articol este că, **în relaţiile dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală din epoca modernă timpurie, cheltuielile politice şi militare depăşeau câteodată comerţul „normal”**, având un impact considerabil asupra economiilor regiunilor de frontieră dintre Imperiul Otoman, Polonia-Lituania şi Imperiul Habsburgic.

Circulaţia politică a banilor

Importanţa economică a circulaţiei politice a banilor depinde de capacitatea actorilor politici de a-şi însuşi şi de a (re)distribui o parte din producţia economică a societăţilor pe care le controlează. Este general acceptat că această capacitate era redusă în societăţile preindustriale. În cea mai mare măsură, limitarea se datora faptului că o foarte mare parte a producţiei era folosită pentru autoconsumul producătorilor, fără a mai intra pe piaţă. Prin urmare, în multe dintre societăţile preindustriale actorii politici mobilizau resurse economice care depăşeau cantităţile şi valoarea mărfurilor tranzacţionate pe piaţă.

Unul dintre exemplele concrete în care plăţile politice au fost extrem de importante pentru o lungă perioadă este **relaţia dintre Imperiul Otoman, Ţara Românească şi Moldova**[6]. Cele două ţări au devenit state vasale ale Imperiului Otoman în secolul al XV-lea, fiind nevoite să plătească un tribut. Tributului obişnuit i se adăugau darurile oficiale (peşcheşurile) pentru demnitarii otomani şi sumele foarte mari de bani cheltuite pentru obţinerea şi păstrarea tronului, care adesea depăşeau celelalte plăţi. Din cauza accentuării controlului politic otoman asupra Ţărilor Române în secolul al XVI-lea, suma totală a plăţilor politice a crescut semnificativ, de la echivalentul a mai puţin de 30.000 de galbeni la începutul veacului la o medie anuală de aproape 600.000 în anii 1581-1594 în cazul Ţării Româneşti, şi de la mai puţin de 10.000 de galbeni la mai mult de 300.000 în cel al Moldovei. Spre comparaţie, în anii 1580 Transilvania plătea Imperiului Otoman doar un tribut oficial în valoare de 15.000 de galbeni şi alte câteva sume neglijabile ca daruri oficiale sau mită. După revolta antiotomană din 1594 şi evenimentele politice complicate ale aşa-numitului Război de 15 ani dintre Imperiul Otoman şi Liga Sfântă condusă de Habsburgi, dominaţia otomană asupra Ţărilor Române a fost restaurată la începutul secolului al XVII-lea, dar nivelul plăţilor politice a fost redus semnificativ, ajungând anual la medii de aproximativ 100.000 de galbeni pentru Ţara Românească şi 50.000-60.000 pentru Moldova. De-a lungul secolului al XVII-lea, nivelul plăţilor politice ale Ţării Româneşti a crescut treptat, depăşind dublul sumei iniţiale, în vreme ce în cazul Moldovei acestea au fluctuat, la sfârşitul veacului atingând practic acelaşi nivel ca la început. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, plăţile politice au crescut semnificativ din jurul anului 1730 până în anii 1760, apoi au fluctuat, creşterile nominale fiind contrabalansate de deprecierea monedei otomane de calcul. Sintetizând aceste rezultate şi convertind

diferitele monede în tone de argint, obţinem următoarele ordine de mărime:

Tabelul 6. *Plăţi politice ale Ţării Româneşti şi Moldovei către Imperiul Otoman (echivalent tone de argint/an)*

	Ţara Românească	Moldova
La începutul secolului al XVI-lea	1	0,3
1581-1594 (medie)	21-22	12
1604-1613 (medie)	4	2
1694-1703 (medie)	10	2
1761-1764 (medie)	27	10
1820	28	10

Aceste plăţi politice importante au avut un impact considerabil asupra structurilor economice şi sociale ale Moldovei şi Ţării Româneşti: **fiscalitatea a atins niveluri fără precedent, iar Ţările Române s-au transformat în economii de export**.

O evoluţie diferită a avut Ungaria. Regatul medieval al Ungariei a fost zdrobit militar la Mohács şi, ulterior, a fost divizat în trei părţi: Ungaria Superioară, controlată de Habsburgi, Ungaria Centrală, stăpânită de otomani, şi Principatul Transilvaniei. Şi mai importantă a fost însă **transformarea Ungariei în principala zonă de conflict între Habsburgi şi Imperiul Otoman** de la sfârşitul anilor 1520 până la sfârşitul secolului al XVII-lea. Potrivit argumentelor aduse de Pál Fodor[7], Ungaria a fost în acest interval una dintre cele mai importante zone de conflict din întreaga lume. Cele două părţi implicate au concentrat aici un

mare număr de soldaţi şi au fortificat frontiera, cheltuind asfel sume uriaşe de bani şi alte resurse[8].

Istoricii au calculat că, pentru Habsburgi, **costurile frontierei militare**, care avea în jur de 21.000-22.500 de soldaţi şi peste 120 de fortificaţii, se ridicau la 1,7-2,1 milioane de florini chiar şi în anii 1570 şi 1580, o perioadă de pace armată[9]. Aceste costuri nu puteau fi achitate folosind doar resursele stăpânirilor Habsburgilor din Europa Centrală şi, prin urmare, Habsburgii au fost nevoiţi să ceară ajutorul stărilor din Imperiul German. Taxa imperială împotriva turcilor (*Reichstürkenhilfen*) a crescut de la aproape 2,5 milioane de florini în 1548-1564 (o medie anuală de cca 140.000) la 3,5 milioane în vremea domniei lui Maximilian al II-lea (1564-1576, o medie anuală de cca 290.000 de florini) şi la 3,6 milioane în 1576-1582 (cca 600.000 de florini anual), diminuându-se apoi în anii 1580 şi la începutul anilor 1590 la aproximativ 40.000 de florini anual[10]. În perioadele de război deschis, numărul soldaţilor şi costurile totale se dublau cel puţin, iar nevoia unor subsidii externe creştea încă şi mai mult. S-a estimat că în timpul războiului din 1593-1606 Habsburgii au primit subsidii în valoare de aproape 27,5 milioane de florini, principalii contributori fiind Imperiul German (cca 20 de milioane), Spania (3,75 milioane) şi papalitatea (2,85 milioane), ceea ce duce la o medie anuală de aproximativ 2 milioane de florini[11]. Putem afirma cu destulă siguranţă că totalul cheltuielilor Habsburgilor în decursul acestui război s-a ridicat, în medie, la aproximativ 4 milioane de florini pe an, restul fiind acoperit de veniturile provenite din teritoriile stăpânite direct de Habsburgi şi de credite. Perioada de pace din prima parte a secolului al XVII-lea a permis iniţial menţinerea frontierei militare la un cost scăzut, dar războaiele din 1663-1664 şi mai ales din 1683-1699 au determinat o creştere importantă a cheltuielilor militare. Astfel, potrivit datelor analizate de Jean Bérenger,

cheltuielile militare austriece au crescut de la mai puţin de 1,5 milioane de florini anual în perioada de pace 1665-1670 la aproape 5 milioane de florini în 1683 (anul în care otomanii au asediat Viena), 7,9 milioane în 1684, 12,6 milioane în 1685 şi au variat după aceea, până la sfârştul războiului, între 8 şi 22 de milioane de florini anual[12]. Evident, nu toate aceste sume au fost cheltuite pe frontul unguresc (din 1688 în 1697 Habsburgii au fost nevoiţi să poarte război şi împotriva Franţei). Cu toate acestea, putem afirma cu destulă siguranţă că războiul împotriva otomanilor i-a costat anual pe Habsburgi, din anii 1680 până în anii 1690, în medie, mai mult de 6 milioane de florini. Pentru că florinul îşi pierduse însă aproximativ o treime din valoare de-a lungul secolului al XVII-lea, costul războiului din 1683-1699 a fost de fapt de acelaşi ordin de mărime cu cel din 1593-1606. Pe parcursul secolului al XVIII-lea, cheltuielile militare habsburgice au crescut galopant, reflectînd atât extinderea geografică a stăpânirilor, cât şi sporirea numărului de soldaţi[13]. Povara financiară a războaielor cu otomanii este mai puţin bine documentată decât cea a Războiului de 7 ani şi, de aceea, în istoriografie putem găsi date diferite şi contradictorii. De pildă, pentru primul an al războiului din 1716-1718, armata imperială a solicitat mai întâi 15,8 milioane de florini, dar cheltuielile efective au fost undeva între 6,8 şi 9 milioane de florini[14]. Pentru anii următori şi pentru războiul din 1737-1739 avem încă şi mai puţine informaţii. Totuşi, ştim cu certitudine că a existat o tendinţă persistentă de creştere a cheltuielilor militare şi mai ales că războiul din 1787-1791 a fost extrem de costisitor. Costurile militare totale ale Imperiului au sporit mai mult decât la dublu în 1787-1790, în comparaţie cu anii 1780-1783, de la aproximativ 100 de milioane în 4 ani ajungând la 244 de milioane în 4 ani[15]. Prin urmare, considerând că aproape 2/3 din suma totală au fost folosite pentru armata mobilizată împotriva

otomanilor, se poate afirma cu destulă siguranţă că războiul a costat mai mult de 160 de milioane de florini în 4 ani, ceea ce înseamnă mai mult de 40 de milioane de florini pe an. Chiar luând în considerare devalorizarea graduală a florinului, suma cheltuită anual de Habsburgi în războiul împotriva otomanilor, calculată în echivalent de argint, a fost de aproape **4 ori mai mare** decât cea din războaiele purtate la sfârşitul secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea. Desigur, dacă am calcula aceste costuri nu în echivalent de argint, ci în preţuri reale, de pildă cel al grânelor, atunci creşterea cheltuielilor militare ar fi mai gradual distribuită pe parcursul secolelor XVI-XVIII.

Frontul unguresc a fost o povară financiară şi pentru otomani. Documentele fiscale otomane arată că în 1552-1553 aproximativ 22 de milioane de akçe au fost trimise de la vistieria centrală la cea din Buda pentru a acoperi costurile din această provincie. În 1558-1560 ajutorul trimis din Istanbul a crescut la o medie anuală de peste 17,5 milioane de akçe. În perioada de pace din anii 1570 şi 1580, după cum a arătat Gábor Agoston, situaţia s-a îmbunătăţit datorită unei mai bune administrări, creşterii veniturilor din exporturi şi transferurilor din provincia învecinată a Timişoarei (aproape 6 milioane de akçe în medie anuală în decada 1570-1580)[16]. Aşa cum s-a întâmplat şi în cazul Habsburgilor, războiul din 1593-1606 a provocat o creştere dramatică a cheltuielilor militare, care au fost acoperite în cea mai mare parte prin transporturi însemnate de monede (mai cu seamă de aur), de la Istanbul şi chiar din Egipt[17]. Pentru secolul al XVII-lea avem la dispoziţie mai puţine informaţii decât pentru veacul anterior, dar chiar şi în vremuri de pace vistieria centrală otomană tot trebuia să trimită bani pentru plata garnizoanelor din Ungaria (de pildă, 40.000 galbeni în 1612)[18]. Potrivit analizei recente a lui Mehmed Inbaşi, cheltuielile campaniei otomane împotriva Austriei din 1683 au

ajuns la aproape 677 de milioane de akçe[19], depăşind astfel cu mult – chiar dacă luăm în calcul inflaţia – cheltuielile normale din războaiele precedente. Avem motive serioase să ne îndoim că acest nivel al cheltuielilor ar fi putut fi menţinut pe parcursul întregului război. Există unele date despre cheltuielile totale ale statului otoman în 1690/1691, care au ajuns la 812 milioane de akçe, sumă care, din cauza devalorizării monedei, înseamnă mai puţin calculată în argint echivalent decât cele 677 de milioane de akçe din 1683[20]. Având în vedere că din 1683 până în 1699 Imperiul Otoman a trebuit să lupte împotriva unei coaliţii formate din Imperiul Habsburgic, Polonia-Lituania, Veneţia şi, din 1686, Rusia, putem presupune cu destulă siguranţă că, în medie, cheltuielile militare anuale otomane pe frontul împotriva Habsburgilor nu puteau depăşi jumătate din efortul financiar excepţional întreprins în 1683. Nu avem informaţii precise despre sumele cheltuite de otomani în timpul războaielor din 1716-1718, 1737-1739 şi 1787-1791, dar, având în vedere fluctuaţiile bugetelor otomane în ansamblul lor, putem afirma cu destulă certitudine că cheltuielile militare otomane nu se puteau compara cu cele ale Habsburgilor de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi cu atât mai puţin cu cele din veacul al XVIII-lea. De pildă, în 1785 cheltuielile totale ale Imperiului Otoman au fost de 18,69 milioane de guruşi[21], în vreme ce, în acelaşi an, cele ale Imperiului Habsburgic au depăşit 80 de milioane de florini, ceea ce înseamnă, la o rată de schimb de 0,9 florini pentru 1 guruş[22], o sumă de 5 ori mai mare. Ipoteza noastră, potrivit căreia pe parcursul secolului al XVIII-lea cheltuielile militare otomane au fost considerabil mai mici decât cele ale Habsburgilor, confirmă observaţia lui Gábor Agoston cu privire la secolele XVI-XVII: „Din cele spuse mai sus, este suficient de limpede că, indiferent cât de costisitoare erau pentru vistieria centrală a Imperiului asigurarea frontierei ungureşti şi menţinerea

fortificaţiilor din această regiune, povara care apăsa asupra Porţii era mai mică decât cea care apăsa asupra Habsburgilor, care aveau dificultăţi să-şi finanţeze propriul sistem de apărare a frontierei, în faţa fortificaţiilor otomane”[23].

Sintetizând, ajungem la următoarele estimări globale ale cheltuielilor militare otomane şi habsburgice:

Tabelul 7. *Cheltuielile militare la graniţa otomano-habsburgică (estimări ale mediilor anuale, echivalent tone de argint/an)*

	Habsburgi	Otomani
1548-1593	40	15-20
1593-1606	75-80	60-65
1606-1683	18-20	15-20
1683-1699	80-90	70-80
1787-1791	455	?

Bineînţeles, aceste sume nu reprezintă fluxul net de numerar. Atât otomanii, cât şi Habsburgii au încercat să utilizeze cât mai multe resurse locale şi, prin urmare, s-au străduit să mobilizeze bunuri şi oameni din regiunile de graniţă. Evident însă că **ambele imperii au fost nevoite să suplimenteze resursele locale cu sume importante de numerar transferate în regiunile de graniţă din părţile mai îndepărtate ale stăpânirilor lor** sau, în cazul Habsburgilor, chiar din afara lor. Acest flux de numerar a variat considerabil în timp, atingând valori maxime în vremea războaielor din 1593-1606, 1683-1699 şi 1787-1791.

Sursele disponibile cu privire la **finanţarea războaielor otomano-polone** din secolul al XVII-lea (1620-1634, 1672-1676, 1683-1699) sunt atât de puţine, încât suntem nevoiţi să ne limităm la presupuneri foarte

generale. Costurile militare ale acestor campanii par însă să fi rămas destul de modeste. În ceea ce priveşte partea polonă, acest lucru este evident, dat fiind volumul mai degrabă scăzut al bugetelor regale[24]. Însă observaţia este întemeiată şi pentru partea otomană. Avem date despre bugetul de campanie al lui Osman al II-lea, în 1621, atunci când sultanul în persoană a comandat expediţia împotriva Poloniei, adunând în acest scop doar în jur de 150 de milioane de akçe, cea mai mare parte în aur[25], ceea ce este cu mult mai puţin decât sumele cheltuite în campaniile importante din războiul precedent împotriva Habsburgilor[26]. Explicaţiile costurilor financiare mai scăzute ale războaielor otomano-polone sunt mai multe. Regiunile de frontieră erau mai deschise, având mai puţine fortificaţii şi mai puţine garnizoane decât graniţa otomano-habsburgică din Ungaria. Chiar şi cele mai importante campanii mobilizau mai puţine trupe decât cele din Ungaria şi doar o mică parte din acestea erau plătite în numerar. Prin urmare, **frontiera otomano-polonă a avut un impact neglijabil asupra fluxurilor politice de numerar între Imperiul Otoman şi Europa Centrală**.

Balanţele comerciale

În jurul anului 1500, **comerţul continental dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală perpetua un model stabilit încă din secolul al XIV-lea**, înainte de cucerirea otomană a Sud-Estului Europei. Cele mai importante drumuri comerciale legau Balcanii otomani de Ungaria prin Ţara Românească şi prin oraşele săseşti din Transilvania Braşov (Kronstadt) şi Sibiu (Hermannstadt), iar porturile de la Marea Neagră Chilia şi Cetatea Albă (Akkerman, Maurocastro) făceau legătura cu

Polonia prin Moldova[27]. Mărfurile principale erau mirodeniile orientale, mătasea, postavurile apusene şi articolele din metal. Volumul comerţului era important pentru această regiune, atingând vârful în primii ani ai secolului al XVI-lea. Astfel, registrele vamale din Sibiu (1500)[28] şi din Braşov (1503)[29] înregistrează un volum comercial total de aproape 200.000 de florini, cu o balanţă activă pentru mărfurile orientale. Această prosperitate excepţională nu a durat însă mult, pentru că deja în 1507 unele surse consemnează dificultăţile apărute pe legătura comercială prin Ţara Românească şi Transilvania, datorate, se pare, intervenţiei portughezilor în comerţul cu mirodenii în Oceanul Indian după 1500[30]. Valoarea totală a comerţului dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală, prin Ţara Românească şi Transilvania, după un declin dramatic, vizibil mai ales la Braşov, de aproape 80% din maxima consemnată în 1500/1503, s-a stabilizat la aproximativ 100.000 de florini anual. Pentru comerţul otomano-polon prin Moldova[31] nu există registre vamale de la începutul secolului al XVI-lea. Dariusz Kołodziejczyk a estimat valoarea totală a comerţului otomano-moldo-polon la aproximativ 200.000 de florini anual la mijlocul secolului al XVI-lea[32]. Am susţinut că o mare parte din acest comerţ se datora exportului de vite din Moldova, care a crescut în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Având în vedere acest trend ascendent, putem presupune că valoarea totală a acestui comerţ era mai scăzută în jurul anului 1500, dar este greu de precizat exact unde anume se situa între 100.000 şi 200.000 de florini (galbeni)[33].

Secolul al XVI-lea a adus mai multe schimbări, atât economice, cât şi politice. Cota parte a bunurilor de lux a scăzut, dar aceasta s-a întâmplat mai puţin din cauza reducerii cantităţilor globale, deşi în cazul piperului aceasta a fost indubitabilă, şi mai ales datorită creşterii rapide a comerţului cu alte bunuri, mai ales vite şi metale. Comerţul continental la

mare distanţă cu vite vii a fost de fapt una dintre componentele cele mai dinamice ale economiei europene în secolul al XVI-lea. În anii 1570, cel puţin 250.000 de boi vii au fost mânaţi din diverse părţi ale Europei către o regiune de consum ce cuprindea Ţările de Jos, Germania şi nordul Italiei, iar valoarea acestui comerţ a urcat la aproape 150 de tone de argint, depăşind astfel cu mult negoţul cu grâne prin Marea Baltică[34]. Mai mult de jumătate din aceste vite proveneau din Ungaria şi din Ţările Române, adică din teritorii care s-au aflat, direct sau indirect, sub stăpânire otomană în cea mai mare parte a secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea[35]. Boii vii au rămas cel mai important bun de export otoman către Europa Centrală până după 1800 şi au avut un impact decisiv asupra balanţei comerciale, una activă pentru Imperiul Otoman. Desigur, balanţele comerciale au fost considerabil influenţate de modificările frontierei. De pildă, după cucerirea otomană a Ungariei Centrale la mijlocul secolului al XVI-lea, o parte din deja importantul export de vite unguresc a devenit export otoman, după cum cucerirea Ungariei şi Transilvaniei de către Habsburgi la sfârşitul secolului al XVII-lea a transformat exporturile celor două regiuni în comerţ interior între diferitele posesiuni ale Habsburgilor.

Vitele constituiau doar o parte din mărfurile comerţului desfăşurat între Europa Centrală şi Imperiul Otoman pe parcursul secolelor XVI-XVII. Alte mărfuri importante erau textilele, metalele, articolele din metal şi vinul, în vreme ce o poziţie mai modestă ocupau mătasea, mirodeniile, bumbacul etc[36].

Asupra comerţului otomano-habsburgic din Ungaria suntem mai bine informaţi decât cu privire la cel otomano-polon. Pe baza registrelor vamale habsburgice din Ungaria Superioară, dar avertizând totodată asupra iregularităţii înregistrărilor şi asupra dificultăţilor de interpretare a

informaţiei, Harald Prickler a estimat **valoarea totală a comerţului otomano-habsburgic prin Ungaria de Vest** la un minim de aproximativ 0,5 milioane de florini în 1542, afirmând că la mijlocul secolului al XVI-lea şi în aproape toată cea de-a doua jumătate a veacului a existat o creştere rapidă, vârful fiind atins la mijlocul anilor 1570, cu 4,5-5,5 milioane de florini. La sfârşitul secolului, din cauza războiului din 1593-1606, a avut loc o scădere importantă, care nu a putut fi recuperată în veacul al XVII-lea, când nivelul comerţului a variat între o treime şi jumătate din vârful atins în secolul anterior[37]. Această evoluţie a fost determinată în primul rând de comerţul cu vite din Ungaria şi, într-o oarecare măsură, din Transilvania şi Ţara Românească către Europa Centrală, care a crescut în a doua jumătate a secolului al XVI-lea la o medie de peste 100.000 de boi pe an. Având în vedere creşterea preţului vitelor în Europa Centrală[38], nu este deloc surprinzător că acest comerţ constituia 80-90% din totalul exporturilor din Ungaria, a căror valoare o depăşea pe cea a mărfurilor central-europene înregistrate în registrele vamale. Declinul din secolul al XVII-lea a fost provocat, pe termen scurt, de întreruperea marelui comerţ din cauza războiului din 1593-1606, dar şi de creşterea concurenţei prin aducerea vitelor din şi prin pieţele polone şi germane[39], iar pe termen lung de declinul cererii şi preţurilor din Europa Centrală.

Comerţul otoman cu Polonia-Lituania a avut o structură asemănătoare, fiind însă mai puţin dezechilibrat şi având o valoare ceva mai redusă. Cota parte a mirodeniilor şi a altor mărfuri orientale a scăzut treptat, crescând în schimb cea a vitelor moldoveneşti, aproximativ 20.000 pe an din anii 1530 până la mijlocul secolului al XVII-lea, şi cea a vinurilor greceşti, care a depăşit echivalentul a 1.000 de tone anual în cea mai mare parte a perioadei 1570-1590[40]. După cum am arătat mai sus,

valoarea totală a acestui comerţ a fost estimată la aproximativ 200.000 de florini anual, cu un deficit de aproape 40.000 de taleri de argint pentru Polonia-Lituania[41].

Încetinirea creşterii economice din secolul al XVII-lea a provocat declinul cererii şi al preţurilor în Europa Centrală, foarte vizibil în comerţul cu vite. Acest declin a început mai devreme în Austria şi în Germania de Sud, dar după 1630 a atins de asemenea Germania Centrală şi Nordică. Treptat, profiturile din negoţul cu vite s-au disipat, determinând o prăbuşire a comerţului, atât în volum, cât şi în valoare. Afectate de criza comerţului cu vite au fost şi schimburile comerciale cu alte mărfuri, precum postavurile vest- şi central-europene, care erau adesea vândute la schimb cu boii. Prin urmare, putem afirma că **a doua jumătate a secolului al XVII-lea a fost o perioadă de scădere accentuată a comerţului dintre Europa Centrală şi Imperiul Otoman**, incluzând aici şi statele sale vasale, principatul Transilvaniei, Moldova şi Ţara Românească[42]. Această scădere nu înseamnă însă o încetare completă a comerţului. Au existat şi încercări de a revitaliza acest comerţ, precum Compania Orientală întemeiată la Viena în 1667, care a încercat să organizeze convoaie regulate pe Dunăre până la Istanbul şi chiar mai departe în Imperiul Otoman. Aceste încercări nu au avut însă decât succese parţiale, cifra de afaceri anuală nedepăşind 200.000 de florini, iar Compania Orientală s-a orientat în scurt timp mai puţin spre comerţul cu regiunile centrale ale Imperiului Otoman şi mai mult spre aprovizionarea Austriei cu boi din Ungaria otomană[43].

În secolul al XVIII-lea, comerţul dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală a crescut din nou. Acesta a fost însă un proces treptat, favorizat de ameliorarea relaţiilor politice ale Imperiului Otoman atât cu Polonia-Lituania, cât şi cu Imperiul Habsburgic. Cea mai mare parte din

istoriografie se concentrează asupra încercărilor Habsburgilor de a deschide piaţa otomană, de a organiza şi de a stimula exporturile prin Triest şi de-a lungul Dunării[44]. În pofida acestor încercări, exporturile habsburgice în Ţara Românească, Moldova şi Imperiul Otoman au avut doar o creştere modestă până în 1780 şi, în pofida evoluţiei ascendente din ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, balanţa comercială a Habsburgilor cu Ţările Române şi cu Imperiul Otoman a rămas pasivă pe parcursul întregului veac. Aceasta s-a datorat faptului că negustorii care veneau din teritoriile otomane[45] puteau profita mai mult decât cei din Imperiul Habsburgic de prevederile favorabile ale tratatelor dintre cele două imperii şi de refacerea progresivă a cererii central-europene pentru produse otomane şi româneşti, îndeosebi pentru vite. Numărul boilor importaţi în Austria şi Germania nu a mai atins însă vârful din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Cu toate aceastea, exporturile din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova au fost chiar mai mari decât în cele două secolele precedente, datorită diminuării numărului de boi proveniţi din câmpia ungară, unde colonizarea rurală şi dezvoltarea agriculturii au redus pământurile folosite pentru creşterea vitelor[46]. Pe lângă boi, Ţara Românească şi Moldova au exportat în Imperiul Habsburgic porci, câteodată cai, lână, ceară şi piei de animale[47]. Cât priveşte exporturile otomane în Imperiul Habsburgic, pe lângă vite şi porci, mai ales din Serbia, lână, piei de animale şi tutun, marfa cea mai tranzacţionată a fost bumbacul, adus în principal din Macedonia[48]. Avem şi câteva **informaţii cantitative despre valoarea totală a comerţului în secolul al XVIII-lea**. De pildă, în 1701 Transilvania (stăpânită deja de Habsburgi) a importat mărfuri în valoare de aproximativ 700.000 de florini şi a exportat doar în jur de 422.000 de florini[49]. Aceste cifre iau în calcul comerţul înregistrat în toate vămile transilvănene, inclusiv cele care

legau Principatul de celelalte stăpâniri habsburgice. Având în vedere că aproape 3/4 din această valoare proveneau din comerţul desfăşurat cu Ţara Românească, Moldova şi Imperiul Otoman, putem estima comerţul habsburgic prin Transilvania cu Imperiul Otoman şi cu statele sale vasale la aproximativ 0,8 milioane de florini, cu un deficit de aproape 0,2 milioane de florini. În anii 1760-1770 comerţul transilvănean a crescut la mai mult de 2,1 milioane de florini în medie pe an, cu exporturi de aproape 0,8 milioane de florini şi importuri de peste 1,3 milioane de florini, fiind în continuare orientat cu precădere spre Ţara Românească, Moldova şi Imperiul Otoman[50]. Dacă încercăm să estimăm totalul comerţului dintre Imperiul Habsburgic şi Imperiul Otoman, incluzând de partea otomană şi statele vasale Ţara Românească şi Moldova, putem pleca de la premisa că, în jurul anului 1700, comerţul desfăşurat prin Croaţia, Slavonia şi Ungaria avea aproximativ aceeaşi valoare cu cel desfăşurat prin Transilvania, depăşindu-l însă ulterior din ce în ce mai mult, începând cu anii 1720. Astfel, într-o evaluare aproximativă, aş aprecia că în primii ani ai secolului al XVIII-lea comerţul dintre cele două imperii atingea în jur de 1,5-2 milioane de florini, cu un deficit de aproximativ 0,5 milioane de florini pentru Habsburgi. Pentru mijlocul secolului al XVIII-lea suntem mai bine informaţi, Marianne v. Herzfeld estimând comerţul habsburgo-otoman din anii 1747-1771 la o medie anuală de 4,6 milioane de florini, dintre care 1,6 milioane exporturi habsburgice şi 3 milioane exporturi otomane[51]. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Felix Beaujour a evaluat comerţul anual al Balcanilor otomani (Grecia) cu Imperiul Habsburgic la 6,2 milioane de guruşi otomani[52], cu 4,66 milioane exporturi otomane şi 1,54 milioane exporturi habsburgice. Estimările lui Beaujour, întemeiate pe experienţa sa din Salonic, accentuează importanţa bumbacului otoman, fără a include însă

exporturile de animale şi de produse animaliere din Ţările Române şi, probabil, nici pe cele din nordul Balcanilor otomani. Cu toate acestea, ştim că în 1789, deşi se afla în război cu otomanii, Imperiul Habsburgic a importat animale în valoare de aproape 3,9 milioane de florini, blănuri şi piei în valoare de aproape 1,7 milioane de florini[53], iar în 1807 aceste importuri au atins 6,2, respectiv 3,6 milioane de florini[54]. În timp ce animalele (dintre care boii reprezentau mai mult de 45%, vacile şi viţeii 16,7%, porcii 17,1%, caii 14,5% şi oile 6,5%[55]), blănurile şi pieile erau de asemenea importate şi din Rusia, este limpede că, cel puţin în vreme de pace, majoritatea animalelor şi pieilor erau aduse din Imperiul Otoman şi din Ţările Române. Prin urmare, cifrele estimate de Beaujour sunt cu siguranţă prea mici[56]. Putem verifica valoarea totală ţinând seama şi de comerţul extern total al Imperiului Habsburgic. Potrivit lui Hassinger, în 1800 comerţul extern însumat al Ungariei, Transilvaniei şi Galiţiei ajungea la un total de 23,5 milioane de florini, împărţit relativ echilibrat între exporturi şi importuri[57]. Pe lângă comerţul cu Imperiul Otoman, aceste sume includ şi cometul cu celelalte stăpâniri habsburgice şi cu Rusia. Cu toate acestea, până când o nouă verificare a înregistrărilor oficiale ne va permite să împărţim această sumă totală pe puncte vamale şi mărfuri, cred că putem evalua cu destulă siguranţă comerţul otomano-habsburgic în jurul anului 1800, în ansamblu, la cel puţin 10-12 milioane de florini, cu un **pasiv masiv pentru Habsburgi**.

Comerţul polono-moldovean a atins un minim absolut în ultimii ani ai secolului al XVII-lea, când scăderii negoţului cu boi i s-au alăturat efectele războaielor polono-otomane din 1672-1676 şi 1683-1699. Începând cu a doua decadă a secolului al XVIII-lea, creşterea cererii central-europene pentru vite a determinat trecerea unui număr din ce în ce mai mare de boi din Moldova prin Polonia, spre Germania[58]. Pe lângă

vite, se făcea comerţ şi cu cai, piei şi vin din Moldova, cu mătase, bumbac, postavuri, cafea, tutun şi produse din piele din Imperiul Otoman, cu băuturi alcolice din Polonia (*horilka*), precum şi cu o gamă foarte variată de postavuri şi bunuri manufacturate, cele mai multe tranzitând Polonia dinspre Germania sau Europa Apuseană. Valoarea totală a acestui comerţ este greu de estimat, dar se pare că la mijlocul secolului al XVIII-lea ea a depăşit valorile înregistrate în secolul al XVI-lea sau în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În 1772, Galiţia făcea parte din Imperiul Habsburgic, prin urmare comerţul otoman şi moldovean cu Polonia era inclus în estimările comerţului Imperiului Habsburgic. În 1787, Galiţia, incluzând Bucovina, anexată de Imperiu în 1775, a importat din Moldova şi din Imperiul Otoman bunuri, majoritatea vite, în valoare totală de aproape 1,44 milioane de florini, în vreme ce a exportat doar în valoare de aproximativ 0,22 milioane[59].

Sintetizând sumele de mai sus şi convertindu-le în tone de argint, ajungem la următoarele ordine de mărime:

Tabelul 8. *Valoarea totală şi balanţele comerţului pe uscat între Imperiul Otoman (incluzând statele vasale creştine) şi Europa Centrală (tone de argint)*

An	Valoarea totală a comerţului	Balanţe comerciale excedente otomane)
1500	15	5
1550	55	30
1580	120	90
1600	55	5
1650	40	5
1700	25	5
1750	65	20

1800	120	60

Circulaţia metalelor preţioase şi relaţiile monetare

Deficitele însemnate ale Europei Centrale erau, în cea mai mare parte, acoperite cu numerar. Avem informaţii că în secolul al XVI-lea talerii germani au pătruns din ce în ce mai mult în Imperiul Otoman prin Ungaria şi prin Ţările Române[60]. În plus, în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea monedele polone, mai ales piesele de 3 groşi, au pătruns adânc în stăpânirile otomane, mai ales în Balcani, dar şi în provinciile asiatice[61]. De asemenea, Polonia a transferat în Ţările Române şi în Imperiul Otoman cantităţi însemnate de taleri olandezi, mai ales *leuwendaalders*, dar nu numai[62]. Comparând balanţa comercială otomană cu Europa Centrală şi exporturile europene de monede preţioase în Levant, evaluate de Attman la aproximativ 1 milion de taleri imperiali (în jur de 25 de tone de argint)[63] în 1600, putem presupune că drumurile continentale au fost mai importante decât cele maritime în aprovizionarea cu monede de argint a Imperiului Otoman, cel puţin în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi mai ales în anii 1570 şi 1580. În jurul anului 1600, declinul comerţului otomano-habsburgic a fost temporar contrabalansat, doar parţial însă, de fluxul de bani politici, mai ales de cheltuielile militare ale Habsburgilor în Ungaria şi în Ţările Române[64]. Fluxul de argint din Europa Centrală către Imperiul Otoman a fost chiar îndeajuns de important pentru a provoca un flux contrar, spre sfârşitul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, de monede otomane de aur către Polonia şi alte părţi ale Europei Centrale[65].

Astfel, Europa Centrală a contribuit la transformarea Imperiului Otoman, de la sfârşitul secolului al XVI-lea la sfârşitul secolului al XVII-lea, într-o economie dominată de monede străine[66]. Cu toate acestea, trebuie să subliniem că importanţa Europei Centrale s-a diminuat pe parcursul secolului al XVII-lea, în vreme ce transporturile maritime ale metalelor preţioase europene prin porturile Levantului s-au dublat în primele decenii ale secolului al XVII-lea, rămânând la un nivel de aproape 50 de tone de argint anual în cea mai mare parte a secolelor XVII-XVIII[67].

De-a lungul secolului al XVIII-lea, **fluxul de metale preţioase central-europene în Imperiul Otoman** a devenit din nou semnificativ. Aceasta s-a întâmplat atât datorită comerţului „normal”, cât şi unei politici premeditate habsburgice, care avea drept scop compensarea deficitului prin baterea de monede speciale, devalorizate, pentru piaţa otomană. În această privinţă Habsburgii nu erau tocmai inovatori. Deja pe parcursul secolului al XVII-lea francezii, olandezii şi italienii aprovizionaseră piaţa otomană cu mari cantităţi de monede de argint devalorizate, bătute special în acest scop[68]. În 1752, autorităţile habsburgice au hotărât să finanţeze o parte din deficitul comercial substanţial cu Imperiul Otoman bătând taleri speciali pentru piaţa otomană şi au încredinţat exportul acestor monede unei companii conduse de Johann Fries. Potrivit rapoartelor oficiale, din 1752 până în 1763 au fost bătuţi 8 milioane de taleri, cu un profit total care depăşea 1,2 milioane de florini[69]. Austriecii au încercat de asemenea să exporte alte monede de argint şi de bronz, promiţând chiar prime pentru negustorii care ar fi luat în cantităţi mai mari[70]. Deşi, cu vremea, profiturile şi cantităţile s-au diminuat, transporturile talerilor cu chipul Mariei Tereza au continuat nu doar de-a lungul domniei acesteia, ci şi mult timp după

moartea împărătesei. Cea mai mare parte a acestor exporturi monetare habsburgice au fost făcute pe drumurile comerciale de uscat[71], însă cu timpul monedele habsburgice au fost folosite de asemenea pentru a finanţa importul de mătase din Franţa, fiind apoi trimise de francezi în teritoriile otomane, unde beneficiau de o rată de schimb deosebit de favorabilă. În afară de talerii cu efigia Mariei Tereza, au mai fost şi alte monede speculate în schimburile dintre pieţele otomane şi cele central-europene, mai cu seamă în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea şi în primul deceniu a celui de-al XIX-lea, când atât otomanii, cât şi Habsburgii au întâmpinat mari dificultăţi financiare şi şi-au depreciat monedele.

Dacă sintetizăm datele dintr-o perspectivă otomană, atunci, cel puţin în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi, într-o oarecare măsură, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, legătura comercială continentală cu Europa Centrală a fost mai importantă decât cea maritimă prin porturile levantine cu Italia şi cu Europa Occidentală.

Tabelul 9. *Excedentele comerţului otoman (tone de argint)*

	Legătura continentală cu Europa Centrală	Levantul
1550	30	25
1580	90	25
1600	5	25
1650	5	50
1700	5	50
1750	20	50
1800	60	50

Schimburile comerciale şi monetare dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală sunt, bineînţeles, mai puţin impresionante comparativ cu cele desfăşurate în alte regiuni ale Europei Occidentale, cu transferul de metale preţioase din America în Europa sau cu legăturile dintre Europa şi Orientul Îndepărtat[72]. Într-un oarecare măsură, Bruce McGowan are dreptate atunci când descrie regiunea de la Dunărea de mijloc drept un *cul-de-sac*, o fundătură lipsită de legături maritime ieftine cu regiunile cele mai dinamice ale lumii moderne timpurii[73]. Şi totuşi, după cum am arătat şi în altă parte, regiunile de frontieră dintre Imperiul Otoman şi Europa Centrală s-au specializat mai mult în creşterea animalelor decât în producţia de grâne şi au reuşit să aprovizioneze armatele de ambele părţi ale graniţei otomano-habsburgice[74]. Dacă privim cifrele pe cap de locuitor, observăm că schimburile sunt departe de a fi neînsemnate. De pildă, în cazul Ţării Româneşti, valoarea exporturilor pe cap de locuitor arată următoarele ordine de mărime[75]:

Tabelul 10. *Estimările exporturilor Ţării Româneşti pe cap de locuitor (grame de argint)*

1500	8
1590	50
1700	20
1800	30

Ţara Românească este, cu siguranţă, un caz extrem, pentru că, datorită plăţilor politice către Imperiul Otoman, a devenit în secolul al XVI-lea o economie tipică de export. Prin urmare, exporturile deţineau o parte foarte mare din totalul cometţului extern şi, de asemenea, din totalul bunurilor comercializate. Cu toate acestea, prin simpla lor valoare, aceste cifre indică **dinamismul economic al regiunilor de contact între Imperiul**

Otoman şi Europa Centrală[76]. Structura comerţului susţine această idee; majoritatea bunurilor comercializate fie proveneau din regiunile de graniţă, fie erau vândute în teritorii nu prea îndepărtate ale Imperiului Otoman sau ale Europei Centrale, făcând astfel mai degrabă obiectul unor reţele de comerţ regional decât al comerţului la (foarte) mare distanţă.

Pe lângă comerţ, contactele umane care transgresau graniţele politice dintre Imperiul Otoman, statele sale vasale, Imperiul Habsburgic şi Polonia-Lituania erau la rândul lor importante. Merită să menţionăm că în relaţiile cu Europa Centrală otomanii au fost adesea mai activi şi, poate, au avut mai mult succes decât în legăturile din Levant cu Europa Occidentală. **Otomanii au exportat nu doar bunuri, ci şi plante, tehnici şi oameni**. Adesea de origine negustorească, reţelele diasporei sud-est-europene stabilite în Ţările Române şi în Imperiul Habsburgic au contribuit la progresul economic şi cultural al regiunii şi la apariţia unei burghezii moderne, care în secolul al XIX-lea şi-a asumat şi roluri politice.

1. Acest studiu are la bază o comunicare susţinută la Prato în 2006 şi a fost publicat iniţial în limba engleză în actele celei de-a 38-a *Settimana di Studi* organizată de Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini” (Murgescu 2007a).
2. Barrett 1990: 252.
3. „Pe scurt, este imposibil să stabilim vreo valoare fermă pentru comerţul levantin. […] Cifrele care pot fi găsite în literatura de specialitate sunt în esenţă doar estimări” (Attman 1983: 92).
4. McGowan 1981: 16, nota 4.
5. Attman 1981: 92-103; McGowan 1981: 1-44.
6. Cel care a iniţiat studiile cantitative asupra plăţilor politice ale Ţărilor Române către Imperiul Otoman a fost Mihai Berza în anii 1950 (Berza 1957; Berza 1958; Berza 1960). Această direcţie de cercetare a fost continuată de osmaniştii Mihai Maxim (Maxim 1979a), Tahsin Gemil (Gemil 1977) şi de mine (Murgescu 1996a: 210-222).
7. Fodor, Dávid 2000: XVIII.
8. Vezi mai ales contribuţiile strânse în Pickl 1971.
9. Pálffy 2003.

10. Rauscher 2003.
11. Niederkorn 1993: 499.
12. Bérenger 1975: 359.
13. Dickson 1987. Pentru numărul de soldaţi vezi Anexa A II din Dickson 1987: 341-357.
14. Mensi 1890: 521-524.
15. Beer 1877: 389-390. Vezi şi Capra 1995: 307-309.
16. Agoston 2000: 195-228.
17. Caroline Finkel a studiat cheltuielile vistieriei campaniei otomane pentru aproape 5 ani de război şi pe cele ale vistieriei din Buda pentru o parte din acest interval. Deşi Finkel evită să ofere o cuantificare fermă a efortului de război otoman, putem observa că vistieria de campanie a achitat cele mai multe dintre cheltuieli. De pildă, vreme de 8 luni din 1602-1603, vistieria de campanie a cheltuit 190 de milioane de akçe, în vreme ce vistieria de la Buda a cheltuit, în 11 luni, doar 12,8 milioane de akçe, iar cheltuielile au fluctuat de la un an la altul, situându-se undeva între 140 de milioane şi 280 de milioane de akçe pe an; vezi Finkel 1988: 269-283 şi anexe 6-10, 14-16.
18. Agoston 2000: 224.
19. Inbaşi 2000: 171-182.
20. Mantran 1962: 284-285.
21. Genç 1995: 190.
22. Popa 1978: 48.
23. Agoston 2000: 228.
24. Vezi, de pildă, datele din Rutkowski 1927: 225-227, 236-237.
25. Murphey 1999: 59-60.
26. Potrivit studiului lui Mehmet Inbaşi, o excepţie a fost campania otomană din 1672, care a dus la cucerirea Cameniţei şi Podoliei şi care a costat în jur de 400-500 de milioane de akçe (echivalentul a 92-115 tone de argint), vezi Inbaşi 2004: 301.
27. Papacostea 1983.
28. Manolescu 1956; Goldenberg 1964; Pakucs-Willcocks 2007.
29. Manolescu 1965; Manolescu 1960.
30. Negustorii de cuţite din Speyr (Austria) observau „daß nunmehr solche Pfeffer Handlung aus der Wallachey und Siebenbürgen hier sowohl als zu Venedig gantz erlegen” (*apud* Hack 1952: 15, nota 59; îi mulţumesc lui Erich Landsteiner că mi-a atras atenţia asupra acestei informaţii).
31. Charewiczowa 1925; Panaitescu 1933; Malowist 1973; Georgieva 1978; Nadel-Golobič 1979; Berindei 1986; Dziubiński 1997.
32. Kołodziejczyk 1996: 106-107.
33. Murgescu 1996: 244-245.
34. Blanchard 1986: 428. Estimările lui Blanchard sunt printre cele mai rezervate, Othmar Pickl susţinând că în ultimele decade comerţul continental cu vite a ajuns la aproape 350.000 de boi,

având o valoare de 6 milioane de taleri în 1600; vezi Pickl 1973.

35. Pe lângă contribuţiile strânse în Westermann 1979, vezi şi Makkai 1971; Baszanowski 1977; Murgescu 1999.

36. Vezi de asemenea imaginea generală în Pach 1970a, diferitele contribuţii adunate în Bog 1971, precum şi Pickl 1987. Nu am inclus în rândul mărfurilor cuprul, care era un important bun de export din Ungaria către Europa Centrală, întrucât cele mai importante mine de cupru se aflau în Ungaria Superioară, aflată sub controlul Habsburgilor, şi, prin urmare, acesta nu trecea prin teritoriile otomane.

37. Prickler 1971: 131-137.

38. Kiss 1980.

39. Westermann 1975: 10-16.

40. Dziubiński 1997: 192.

41. Kołodziejczyk 1996: 108.

42. Pach 1968: 315-320; Murgescu 1988a: 518-523, 587 şi urm.

43. Hassinger 1942.

44. Beer 1899: 79-90; Herzfeld 1919; Halm 1954.

45. Stoianovich 1960; Tremel 1964; Cicanci 1981. Negustorii otomani nu făceau comerţ doar în Imperiul Habsburgic, ci şi în Germania, mai ales la târgurile de la Leipzig; vezi Netta 1920. Importanţa târgurilor din Leipzig pentru sud-estul Europei este de asemenea discutată în Eiden 2001: 724.

46. Murgescu 1999: 68, 76-80.

47. Oţetea 1977: 39-61

48. McGowan 1981: 26.

49. Răduţiu, Gyémant 1995: 740. Pentru direcţiile geografice ale comerţului transilvănean vezi şi Demény 1970: 992-998.

50. *IR* 2001-2002: VI, 287 (capitol de Nicolae Edroiu).

51. Herzfeld 1919: 75-76; în această estimare sunt incluse şi Ţara Românească şi Moldova.

52. Beaujour 1800: 163.

53. Otruba 1950: 14.

54. Zizius 1811: 175.

55. Zizius 1811: 178.

56. Acelaşi lucru se poate spune, dar din alte motive, şi despre estimările lui Bruce McGowan. Acesta a folosit datele furnizate de Herzfeld pentru 1747-1771 în calcularea exporturilor otomane din 1784, fără a lua în considerare evoluţia exporturilor otomane după 1770, ajungând astfel la o cifră aproximativă de 50 de milioane tone de argint pentru 1784 (McGowan 1981: 17-18).

57. Hassinger 1964: 95.

58. Murgescu 1999: 76-80.

59. Hassinger 1964: 91.

60. Talerii germani sunt atestaţi în sursele otomane începând cu 1554 în provincia Buda (Sahillioğlu 1983: 281-284). Tot în anii 1550 talerii au pătruns şi în Ţările Române (Murgescu 1996: 168-171; Velter, Ştirbu 2002: 273-308). Pentru perspectiva germană asupra fluxului de monede către Imperiul Otoman vezi Gerhard 1994: 170.

61. Mikołajczyk 1985; Mikołajczyk 1986.

62. Kołodziejczyk 1996: 109-114. Pentru fluxul de monede olandeze în Polonia vezi şi North 1989; North 1991.

63. Attman 1983: 91-95.

64. De exemplu, am estimat cheltuielile militare ale Habsburgilor în Ţările Române la cel puţin 2,5-3 tone de argint anual pe perioada războiului din 1593-1606 (Murgescu 1996a: 236-238; Murgescu 1995b: 44-49).

65. Mikołajczyk 1985: 91 şi urm. Cea mai mare parte a cheltuielilor militare otomane în perioada războiului din 1593-1606 au fost, de asemenea, achitate în aur (Finkel 1988: 269-271).

66. Pamuk 2000a: 147-158.

67. Barrett 1990: 251

68. Mantran 1962: 233-271; Pamuk 2000a : 149-154. Cele mai multe dintre monedele europene devalorizate au ajuns în Imperiul Otoman prin porturile Levantului, însă unele piese franceze de *cinq sols* au ajuns în Ungaria odată cu trupele franceze trimise pentru a-i ajuta pe Habsburgi în războiul din 1663/1664 împotriva otomanilor (pentru acest episod vezi Buza 1989).

69. Probszt 1973: 508-509.

70. Herzfeld 1919: 37.

71. În 1772-1773 de exemplu, au fost exportaţi 108.411 taleri prin Belgrad şi doar 81.600 prin Triest (Herzfeld 1919: 39).

72. Barrett 1990: 242-243.

73. McGowan 1987.

74. Murgescu 2005: 191-192.

75. Estimările mele preliminarii sunt bazate pe Murgescu 1996: 241-258 şi Oţetea 1977: 66-67.

76. *Cf.* cu estimările lui Herbert Hassinger pentru cotele de comerţ extern ale diferitelor părţi ale Imperiului Habsburgic în ultima parte a secolului al XVIII-lea (Hassinger 1964: 80-96).

Partea a III-a

Structuri şi conjuncturi comerciale

Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române[1]

La fel ca multe alte concepte folosite curent în expunerile istorice, monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române este departe de a întruni consensul specialiştilor. Acceptarea sa în sensul strict literal ne-ar obliga la concluzia că, de-a lungul câtorva secole, Ţările Române au făcut comerţ numai cu Imperiul Otoman, concluzie pe care o resping mai toţi specialiştii în medievistică şi osmanistică. Pe de altă parte, dacă se pune întrebarea care au fost cauzele care au întârziat dezvoltarea capitalistă a ţării noastre şi integrarea ei în circuitul economic european, mulţi dintre istoricii preocupaţi prioritar de epocile modernă şi contemporană şi aproape toţi nespecialiştii vor pune la loc de frunte monopolul comercial otoman. În acelaşi timp, chiar cei care resping termenul „monopol" se văd siliţi să recunoască faptul că relaţiile comerciale româno-otomane nu s-au desfăşurat întotdeauna sub semnul unei echităţi desăvârşite. Abuzurile au fost mai frecvente în cazul Moldovei şi Ţării Româneşti, în timp ce pentru Transilvania nu poate fi în nici un caz vorba despre vreun monopol. În fine, s-a observat în mod just că sub aşa-zisul monopol comercial otoman se ascund de fapt mai multe elemente care nu trebuie confundate: regimul relaţiilor comerciale propriu-zise ale Ţărilor Române cu Imperiul Otoman, Marea Neagră ca lac turcesc şi sistemul de aprovizionare forţată a Constantinopolului. Este lesne de constatat că termenul **„monopol comercial otoman"**, în loc să ne ajute în analiză, mai mult pricinuieşte

confuzie. Înainte însă de a ne hotărî în ce măsură să-l păstrăm sau să-l înlăturăm, se cuvine să ştim cum s-a ajuns la diferitele puncte de vedere care sunt astăzi în circulaţie şi cum a influenţat utilizarea sau nonutilizarea termenului concepţiile despre comerţul româno-otoman.

Concepţiile medievale româneşti asupra fenomenelor economice sunt puţin cunoscute azi. Faptul este explicabil dacă avem în vedere specificul izvoarelor care s-au păstrat până la noi. Problemele economice în general, iar cele comerciale în special ocupau un loc cu totul periferic în tabla de valori a celor care au găsit de cuviinţă să-şi consemneze opiniile în scris. Negustorii nu prea aveau nici timpul şi nici dispoziţia să scrie altfel decât cu scop practic imediat[2]. În aceste condiţii, până foarte târziu, cvasitotalitatea scrierilor cu tendinţă generalizatoare au aparţinut clerului şi marilor boieri[3]. Deşi aceste categorii nu erau cu totul străine de preocupări economice practice, se poate aprecia că antrenarea în activitatea politică şi asumarea misiunii nobile de a scrie le distrăgeau atenţia de la „vulgarele" fenomene economice. De altfel, după cum a remarcat Florin Constantiniu într-un studiu de pionierat despre mentalităţile economice româneşti, până pe la 1800, idealul hambarului plin a predominat net în raport cu cel al pungii pline, iar în înţelegerea mecanismelor economice se făceau simţite destule confuzii şi naivităţi[4]. Atunci când aspectele economice monetare ajungeau în sfera de preocupări a celor care scriau, atenţia era focalizată asupra fiscalităţii şi finanţelor publice[5], comerţul rămânând de regulă în planul secund. Faptul nu trebuie să ne mire, atâta vreme cât principalele venituri ale proprietarilor funciari proveneau fie din slujbe, fie din monopolurile domeniale (îndeosebi din comercializarea băuturilor în interiorul domeniului) şi într-o mai mică măsură din vânzarea de mărfuri în afara domeniului[6]. În asemenea condiţii, aspectul comercial se impune abia în

secolul al XVIII-lea în atenţia gânditorilor vremii[7], iar despre conştientizarea rolului major şi benefic al negoţului în evoluţia societăţii nu poate fi vorba decât spre sfârşitul acestui secol[8].

Limitele generale ale gândirii economice se reflectă şi în **luările de poziţie referitoare la relaţiile comerciale cu Imperiul Otoman**. După cum arăta Vlad Georgescu într-o lucrare cvasiexhaustivă cu privire la istoria ideilor politice româneşti, problematica negoţului româno-otoman apare în politograme abia în contextul războiului ruso-turc din 1768-1774[9], care a determinat o vitalizare fără precedent a gândirii social-politice româneşti. Nu este totuşi vorba despre o concepţie închegată sistemic asupra regimului comerţului Ţărilor Române cu Imperiul Otoman. Oamenii secolului al XVIII-lea nu gândeau decât rareori în termeni generali abstracţi şi practic niciodată când era vorba despre teme plebee, cum ar fi negoţul. De altfel, memoriile invocate de Vlad Georgescu[10], ca şi celelalte din seria lor, cer numai eliminarea unor racile concrete care perturbau comerţul. Într-o primă fază, otomanii sunt acuzaţi îndeosebi pentru practicarea cămătăriei şi pentru faptul că pătrund în interiorul ţării sub pretextul negoţului, tulburând astfel ordinea firească a lucrurilor. Cu o frecvenţă mai mică apar acaparările de proprietăţi funciare, silniciile şi răpirea femeilor şi a copiilor. Odată cu trecerea timpului (şi cu limitarea circulaţiei negustorilor otomani în Moldova şi în Ţara Românească), plângerile se focalizează tot mai mult asupra sistemului rechiziţiilor şi furniturilor pentru Poartă, vizând atât modul arbitrar în care erau stabilite cantităţile, cât şi preţurile prea mici fixate. În general, predomină însă tendinţa de a atribui neîmplinirile economice unor factori extraeconomici, îndeosebi despotismului otoman şi fanariot[11]. Aceeaşi ierarhie a priorităţilor se regăseşte şi în planul soluţiilor propuse pentru scoaterea ţării din dezastru: în primul rând,

schimbarea regimului politic şi abia în plan secund unele măsuri economice. Este adevărat că **se vorbeşte sporadic şi despre libertatea comerţului, dar înţelesul din epocă al acesteia era diferit de cel de azi**. Astfel, cea mai clară cerere de instituire a libertăţii comerţului la modul general îi aparţine domnitorului Nicolae Caragea, într-un memoriu din 1783 adresat ambasadorului rus la Constantinopol, Bulgakov. După ce expune urmările nefaste ale regimului existent („această lezare a comerţului sărăceşte de la o zi la alta pe supuşi şi va desăvârşi în curând distrugerea lor totală, descurajează industria, face să scadă preţul proprietăţilor, enervează pe locuitori, îi face să părăsească ţara, care deja este în mare măsură depopulată. Libertatea comerţului ar fi lecuit cel puţin în parte rănile cumplite ale acestui corp slab”[12]), în partea în care-şi sintetizează cererile de reformă, domnitorul conchide sec: „comerţul să fie liber”[13]. Libertatea comerţului este considerată ca fiind ceva pozitiv, dar, atunci când se pune problema explicitării măsurilor concrete care trebuie adoptate pentru instituirea ei, conţinutul se dovedeşte destul de restrictiv. Astfel, în aceleaşi memorii, Caragea acceptă ca lemnul şi materialele de construcţie să nu fie exportate în alte părţi, ci să fie vândute numai comisarilor Porţii[14]. El cere totodată ca negustorii turci să nu poată circula prin ţară şi ca tranzacţiile să se facă numai la frontieră, la un preţ fixat anual[15], deci nu la preţul pieţei. Aceste cereri, ca şi insistenţa cu care autohtonii se împotrivesc alogenilor care ar încerca să facă şi negoţ cu amănuntul, ne arată clar că, în concepţia oamenilor acelei vremi (poate şi în a noastră?), comerţul era liber doar atunci când regimul relaţiilor economice le asigura avantaje disproporţionate faţă de parteneri.

Situaţia nu este specifică numai Ţărilor Române, ci se regăseşte şi în Occidentul mai dezvoltat din acea vreme[16]. Un liberalism economic coerent, cu tendinţe de închegare doctrinară, se impune în Anglia abia

prin Adam Smith şi va deveni politică de stat abia la mijlocul secolului al XIX-lea. În Franţa, încercările de liberalizare economică de la sfârşitul domniei lui Ludovic al XV-lea au stârnit reacţii adverse de o virulenţă extremă şi au trebuit abandonate[17]. **În Occident, la fel ca şi la noi, privilegiul era socotit ceva firesc şi legitim**. Exista, e drept, şi o categorie de privilegii nelegitime, excesive şi considerate a fi dăunătoare societăţii, pentru desemnarea cărora se impune termenul „monopol”[18]. În spaţiul românesc şi sud-est european, termenul, fără a fi cu totul necunoscut[19], este folosit doar în mod sporadic şi va fi practic redescoperit în deceniul 3 al secolului al XIX-lea, în contextul mai larg al pătrunderii în Ţările Române a doctrinei liberalismului economic, doctrină care avea să se impună deplin abia la mijlocul aceluiaşi secol[20].

Dar pentru a înţelege mai bine acest fenomen se cuvine să ne întoarcem mai întâi asupra felului în care au privit **publiciştii şi călătorii apuseni** relaţiile comerciale româno-otomane. Până târziu în secolul al XVIII-lea, informaţiile difuzate în Occident pe această temă erau puţin numeroase şi deseori eronate[21]. Interesul a început să crească abia în ultima treime a acestui secol, în contextul acutizării conflictelor politico-militare din regiune şi a expansiunii economice occidentale spre răsăritul şi sud-estul Europei[22]. Informaţiile au câştigat treptat în precizie datorită circulaţiei tot mai multor călători, negustori sau ofiţeri şi mai ales datorită rapoartelor regulate trimise de agenţii consulari stabiliţi la Bucureşti şi Iaşi. Interesul strategic predomina[23], dar treptat s-a impus şi problematica economică, mai timpuriu la austrieci şi la francezi, mai tardiv la englezi.

Preocupările cele mai susţinute le stârnea regimul navigaţiei pe Marea Neagră, restricţiile impuse de Poartă fiind percepute ca nedrepte şi blamate cu vigoare. Publicaţiile foarte numeroase pe această temă difuzează un set de informaţii despre încercările occidentalilor de a obţine

acces liber pe această mare, precum şi despre condiţiile de navigaţie şi situaţia porturilor (preluarea succesivă a acestor informaţii de la o lucrare la alta ar merita un studiu special). Cu toate acestea, **în secolul al XVIII-lea nu se impune nici un termen atotcuprinzător care să desemneze statutul Mării Negre**: nu apar nici termenul „monopol”[24], nici expresia „lac turcesc”, care se vor generaliza abia mult mai târziu.

Atunci când se refereau în mod nemijlocit la situaţia economică grea a Ţărilor Române, observatorii occidentali au avut mult timp tendinţa de a indica drept cauză a tuturor relelor regimul despotic de tip oriental[25] impus de Poartă şi exercitat prin domnitori fanarioţi abuzivi. Ca însemnătate, explicaţiile politice erau urmate de cele de natură morală, arătându-se degradarea suferită de popor ca urmare a opresiunii din partea domnitorilor şi a turcilor. Factorii propriu-zis economici, iniţial absenţi sau consideraţi cu totul subsidiari, s-au impus doar treptat şi numai la o parte dintre observatori. Dintre ei, cel mai des erau incriminate sistemul furniturilor obligatorii la preţuri derizorii[26] şi restricţiile puse în privinţa exporturilor. Observatorii cei mai avizaţi (Raichevich, Peyssonnel, Thornton, Wilkinson ş.a.) descriu cu amănunte abuzurile comise de otomani în relaţiile cu românii (interesantă este transmiterea succesivă a informaţiilor despre lazi mult timp după ce aceştia nu mai acţionau ca atare), dar, în acelaşi timp, amintesc şi legăturile comerciale ale Ţărilor Române cu alte state. În ceea ce priveşte regimul comerţului româno-otoman, predomină termeni ca „restricţie” şi „interdicţie”, folosiţi însă numai pentru a desemna situaţii foarte concrete. **„Monopol” apare relativ rar**; l-am depistat numai în corespondenţa diplomatică a lui Raichevich (1782)[27], apoi în scrierile lui Reinhardt (1807)[28], Wilkinson (1820)[29] şi Bargrave Wyborn (1821)[30]. Este de remarcat că, exceptându-l

pe Wilkinson, toate aceste scrieri au fost publicate mult mai târziu şi nu i-au putut influenţa la momentul respectiv pe gânditorii români[31].

Comparativ cu asemenea scrieri, un impact mai mare pare să fi avut contactul direct cu purtătorii culturii occidentale ajunşi în Ţările Române. Din acest punct de vedere, deosebit de însemnat a fost rolul ruşilor[32]. Mai mult decât oricare dintre celelalte mari puteri, Rusia a stimulat reflecţia critică a românilor asupra situaţiei ţării lor şi asupra relaţiilor lor cu Poarta. Multe dintre memoriile şi proiectele de reforme de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale veacului următor au fost fie elaborate cu colaborarea interesată a agenţilor ţarişti, fie adresate Rusiei. **Influenţa politică europeană pe filieră rusă** era deja puternică la Mihai Cantacuzino, care a avut legături strânse cu generalul rus Bauer, dar ea nu se manifestă încă în planul gândirii economice, care şi la Bauer era destul de rudimentară. Cu timpul, Rusia a început să-şi exercite tot mai activ rolul de „protectoare” obţinut prin Tratatul de Pace de la Küçük Kainargi[33] şi, căutând să demonstreze că Imperiul Otoman încalcă tratatele şi înţelegerile existente, a declanşat veritabile anchete pentru a strânge informaţii despre exploatarea Ţărilor Române. Un pas mai departe a fost făcut în 1811, când, în cadrul tratativelor de pace de la Giurgiu, ruşii au cerut libertatea exporturilor Moldovei şi Ţării Româneşti după îndeplinirea obligaţiilor faţă de Poartă[34], dar conjunctura politică generală nu le-a îngăduit să insiste. Însă impactul cel mai puternic aveau să-l aibă investigaţiile iniţiate de ambasadorul Stroganov prin intermediul consulului Pini şi a viceconsulului Pisani în 1816-1820 cu privire la încălcările prevederilor Tratatului de Pace de la Bucureşti[35], investigaţii la care au contribuit mari boieri, ca Iordache Rosetti-Roznovanu[36], şi chiar domnitorul Ioan Caragea[37]. Corespondenţa păstrată, precum şi protocoalele tratativelor ruso-otomane de la Büyükdere şi Ortaköy din

1820-1821[38] atestă o cunoaştere aprofundată a realităţilor de către toţi factorii participanţi şi o capacitate de analiză mult mai ridicată decât în trecut. **Libertatea comerţului, chiar dacă mai apare supusă unor limitări, este tot mai mult un principiu general pozitiv**, pentru a cărui implementare insistă deopotrivă românii şi ruşii. Comunitatea de interese dintre boierii români şi agenţii ruşi, discuţiile care trebuie să fi fost îndelungate şi deosebit de vii, nu numai în saloanele consulatului rus, au avut neîndoielnic un rol însemnat în maturizarea şi europenizarea gândirii elitei româneşti despre fenomenele economice şi social-politice. În felul acesta, noua generaţie a gânditorilor reformatori, care avea să se afirme începând cu deceniul 3 al secolului al XIX-lea, avea să fie net superioară predecesorilor ei. După cum remarca Vlad Georgescu, „cu această nouă generaţie, nivelul teoretic devine mai ridicat, abstracţiunile sunt mai numeroase, argumentările filozofice mai profunde”[39]. Între 1821 şi 1829, aproape toate memoriile cer libertatea comerţului, cu un plus de insistenţă pentru cele elaborate de marii boieri[40]. Pentru legitimarea suplimentară a acestei cereri, **libertatea comerţului este inserată şi în textele „reconstituite” ale vechilor „capitulaţii” ale Ţărilor Române cu Poarta**, de exemplu, în cea atribuită lui Bogdan cel Chior şi sultanului Soliman[41].

În acest context încep şi românii să utilizeze termenul „monopol” în legătură cu relaţiile comerciale româno-otomane. Locul tot mai însemnat ocupat de acest subiect, racordarea analizelor la tipicul şi terminologia occidentală, unde „monopolul” desemna prin excelenţă situaţiile economice inechitabile, făceau ca termenul să plutească în aer[42]. Marii boieri români preiau termenul, însă numai în scrierile redactate în limba franceză. Astfel, **„monopole” apare în 1823 într-un memoriu al lui Iordache Rosetti-Roznovanu**, în legătură cu interdicţiile de export emise

de domnitori[43], şi în 1825, cu referire directă la otomani, într-un memoriu elaborat probabil de Mihail Sturdza: *le poids l'odieux monopole qui les dévore, afin d'approvisioner la capitale de l'Empire ottoman*[44]. Şi mai clar este exprimată ideea într-un memoriu anonim din 1827: *avant ces stipulations d'Akkerman ces marchands turcs avaient en fait le monopole du droit d'être les seuls aquéreurs des produits*[45]. Atât termenul „monopol", cât şi conţinutul acoperit de el aveau pentru români conotaţii puternic negative. Barbu Ştirbei califică regimul impus de otomani comerţului românesc drept un *véritable cancer qui nous ronge et fait que toute prosperité est tarie à sa source*[46].

Folosirea termenului „monopol" pentru a desemna regimul comerţului româno-otoman nu este deci întâmplătoare, ea este legată de adoptarea unei concepţii economice sistematizante, care punea accentul pe general şi eluda aspectele care nu puteau fi încadrate în schemele universal valabile. Se verifică astfel aserţiunea lui Sidney Ratner: conceptele au darul de a ne „predispune să vedem şi să ne concentrăm asupra unor lucruri sau elemente şi să ignorăm alte lucruri şi elemente pe care o altă limbă sau un alt set de termeni ne-ar putea permite să le vedem"[47]. În acest caz concret, termenul „monopol" focaliza atenţia asupra caracterului inechitabil şi exclusiv al comerţului cu Imperiul Otoman şi împingea în plan secund funcţionarea în continuare a unor mecanisme ale economiei de piaţă şi relaţiile care existau şi cu alte ţări. Am amintit mai sus faptul că termenul „monopol" apare în acea vreme numai în scrierile franţuzeşti ale boierilor români. Primele menţiuni în textele redactate în limba română datează din 1829[48], dar nu se referă la raporturile cu Imperiul Otoman. De altfel, prin Tratatul de la Adrianopol din 1829, era statornicită libertatea deplină a comerţului, iar **problema monopolului comercial otoman înceta să mai reprezinte o revendicare**

politică de actualitate pentru a intra în sfera unui interes mai degrabă istoric[49]. De aceea, în deceniile care au urmat acestui tratat, extinderea folosirii cuvântului „monopol” în limba română nu mai este practic deloc legată de relaţiile comerciale româno-otomane.

Cu timpul, amintirea nedreptăţilor suferite în negoţul cu turcii s-a estompat şi uneori a ajuns chiar să dispară. Dacă M. Anagnosti[50] sau Nicolae Suţu[51] continuau să evoce sistemul abuziv instituit de otomani, generaţia paşoptistă avea deja cu totul alte preocupări. Paşoptiştii erau interesaţi de menţinerea unor relaţii bune cu Imperiul Otoman, pentru a se putea opune expansionismului Rusiei; de aceea, în unele dintre lucrările lor se resimte tendinţa de a pune o anumită surdină reproşurilor antiotomane. Pe de altă parte, ei îşi focalizau atenţia îndeosebi asupra aspectelor politice ale istoriei. Totodată, insistând tot mai mult asupra drepturilor Ţărilor Române consemnate în „capitulaţii”, fruntaşii mişcării naţionale româneşti nu erau lesne dispuşi să admită că acestor drepturi li se aduseseră atingeri de fond de-a lungul timpului. În acest sens sunt revelatoare dezbaterile din adunarea ad-hoc a Moldovei în legătură cu constituirea Comisiei Dunării, legitimând cererea de egală îndreptăţire cu celelalte state prin afirmaţia că „Principatele Române totdeauna au şi exercitat aceste drepturi şi niciodată n-au fost supuse nici măcar în fapt legislaţiei comerciale a Turciei, după cum dovedesc o mulţime de tratate ce ele au încheiat cu alte staturi suverane, în şir de mai multe sute de ani după încheierea capitulaţiilor româno-turceşti”[52]. Se părea astfel că trecutul relaţiilor comerciale româno-otomane ieşise cu totul din sfera de interes a marelui public şi chiar a istoricilor. De altfel, istoriografia postpaşoptistă[53] excludea aproape cu desăvârşire temele economice, cu atât mai mult pe cele aparţinând trecutului ceva mai îndepărtat. Ca atare,

impulsul unei reconsiderări a venit din afara breslei istoricilor, din partea economiştilor.

Deceniile 8 şi 9 ale secolului al XIX-lea, marcate de polemica aprinsă dintre partizanii liber-schimbismului şi cei ai protecţionismului, au reprezentat totodată **perioada afirmării depline a unei gândiri economice sistematice în cultura română**. Astfel, temele economice s-au impus tot mai mult în centrul atenţiei opiniei publice, iar economiştii care căutau soluţii pentru problemele prezentului au simţit nevoia să analizeze şi situaţia economică din trecut. Din acest punct de vedere, exemplar este cazul lui Petre S. Aurelian. În 1882, adică în plină campanie de afirmare a protecţionismului, el găseşte totuşi răgazul să publice un studiu despre economia românească din veacul al XVIII-lea şi, fapt remarcabil, nu transpune luările sale de poziţie în probleme de actualitate asupra trecutului, ci îl studiază cu toată grija şi obiectivitatea de care era în stare. În ceea ce priveşte comerţul, Aurelian se bazează îndeosebi pe cărţile lui Raichevich (prin traducerea franceză a lui Lejeune) şi Peyssonnel, dar adaugă şi unele povestiri din bătrâni despre abuzurile turcilor[54]. După ce reproduce conştiincios informaţiile găsite la aceştia despre lazi, capanlâi, fermanlâi şi fixarea arbitrară a preţurilor, Aurelian conchide: „Poarta monopolizase comerţul nostru de export, astfel că, de voe, de nevoe, trebuia să vindem pentru Constantinopol”[55]. Această opinie este nuanţată curând, întrucât, urmându-şi sursele livreşti, el recunoaşte: „Cu toate firmanele împărăteşti şi scrisorile vizirale, românii vindeau pe apucate şi pentru alte ţări”[56].

Lucrarea lui Aurelian este reprezentativă pentru concepţia despre comerţul româno-otoman din ultimele două decenii ale secolului al XIX-lea. Cu excepţia lui A.D. Xenopol, cei care scriau despre acest subiect erau cu toţii economişti. Sursele lor documentare sunt puţin numeroase,

iar în ceea ce priveşte bibliografia, la loc de frunte stau aceiaşi Raichevich şi Peyssonnel. Ei împărtăşesc o viziune uşor idilică despre situaţia Ţărilor Române înainte de a suferi şocul otoman[57] şi convingerea că eliminarea restricţiilor otomane prin Tratatul de la Adrianopol a stat la baza dezvoltării moderne româneşti. În acest context, opinia lor cu privire la dominaţia otomană era vădit negativă, iar dincolo de elementele concrete aduse în sprijinul acestei judecăţi de valoare (furnituri obligatorii la preţuri arbitrare, negustori abuzivi, lazi şi capanlâi, interdicţii de export etc.), ei nu au ezitat să treacă la generalizări viguroase. **Termenii care s-au impus în sintetizarea acestei situaţii au fost fie cel de „grânar" sau „keler" al Porţii[58], fie cel de „monopol" impus de turci asupra exporturilor româneşti**[59]. În general, se constată că economiştii aveau tendinţa să treacă destul de repede la analiza logică a mecanismelor şi consecinţelor regimului abuziv de monopol, în timp ce un istoric precum Xenopol se simţea obligat să amintească şi informaţiile furnizate de alte izvoare cu privire la exporturile în alte direcţii, ceea ce-l împiedica să emită afirmaţii generalizatoare nete cu aceeaşi uşurinţă.

Monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române a fost una dintre primele teme majore ale istoriei româneşti care a cunoscut impactul puternicei personalităţi a lui **Nicolae Iorga**. Încă înainte de a-şi începe seria de articole iconoclaste din *Indépendance roumaine*[60], el a dedicat o parte a prefeţei volumului X din colecţia *Hurmuzaki*, apărut în 1897, acestei probleme. Autorul afirmă tranşant: „E o părere destul de răspândită aceea că exportul nostru a fost până în 1829 un serviciu public turcesc, aşa încât principatele nu se foloseau de clima lor binecuvântată şi de însuşirile pământului lor. Românii lucrau, după această părere, numai pentru a hrăni pe suzeranii lor; ţara lor era numai magazinul de aprovizionare al turcilor, în teorie ca şi în realitatea lucrurilor. «Poarta»,

scrie d. Aurelian, «monopolizase comerţul nostru de export». Monopolul acesta turcesc a existat fără îndoială, numai cât extensiunea lui era mai mult retorică, dacă se putea spune astfel”[61]. Să observăm cu atenţie un fenomen tipic: pentru a putea combate mai uşor poziţia adversă, polemistul o ordonează, o „clarifică”, îi conferă mai multă coerenţă logică, ducând-o până la ultimele ei consecinţe şi eludând nuanţările şi elementele de relativizare ce erau totuşi prezente în lucrarea lui Aurelian. În felul acesta, concepţia cea mai clară, cea mai sistematică despre monopolul comercial otoman nu o regăsim atât în operele partizanilor existenţei sale, cât în paginile scrise de Nicolae Iorga pentru a o combate. Polemica lui Iorga vizează atât aprecierea valorică negativă, cât mai ales aspectele de fond. El evidenţiază astfel **imposibilitatea practică de a impune un monopol efectiv**, relevă rolul major al contrabandei şi descrie cu lux de amănunte legăturile care s-au menţinut cu celelalte ţări europene. Iorga insistă asupra necesităţii unei analize diferenţiate pe produse, reţinând ca fiind afectate de monopol doar cerealele, oile, lemnul şi silitra, celelalte mărfuri fiind, după opinia sa, libere la export[62]. El atrage totodată atenţia: „În istoria relaţiilor noastre economice cu Turcia până la 1829 […] au existat mai multe epoci bine deosebite”[63]. Etapizarea pe care o propune este guvernată mai mult de criterii economice; cu toate acestea, ea reprezintă o încercare meritorie de a introduce o componentă dinamică prin care să nuanţeze imaginea anterioară a unui monopol comercial otoman masiv şi uniform:

> „De pe vremea când n-am mai putut respinge nici o pretenţie, de când am provocat mai curând abuzurile prin imensa concurenţă la tron, adică din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, până la stabilirea la tron a Fanarioţilor, a căror condiţie inferioară faţă cu turcii a aruncat o şi mai mare desconsideraţie asupra ţărilor noastre, scăzându-le mult situaţia faţă cu Puterea suzerană, între aceste două hotare chronologice, românii au exportat de preferinţă în Turcia, dar pe bani şi cu câştig. Într-o a doua perioadă, care ţine de la stabilirea regimului fanariot sau,

mai bine, guvernării prin foştii dragomani ai Porţii, până la complicarea suzeranităţii otomane cu o protecţie rusească, foarte utilă la început, exportul dincolo de Dunăre s-a prefăcut în *mucaesa* şi *mubaia*, în tribut în natură sau furnisare cu preţ arbitrar. Teoria „chelerului" s-a format atunci şi s-a aplicat pe cât se putea, adică pe cât da voie contrabanda, care a trebuit să fie fabuloasă într-o provincie ale cărei hotare nu erau păzite de soldaţii incoruptibili ai celor ce voiau să oprească exportul, ci de aceia care aveau tot interesul săl strecoare. A treia perioadă şi cea din urmă cuprinde epoca protecţiei ruseşti şi, mulţumită acestei protecţii, mulţumită nevoii ruşilor de a se face simpatici populaţiei şi boierilor, lucrurile au fost aduse aproape în starea anterioară Domniei fanariote. Chelerul a rămas o dogmă şi contrabanda o tradiţie, dar turcii au desfiinţat tributul de grâne, lemne şi salitră, au cumpărat toate lucrurile de care aveau nevoie, plătindu-le, în loc de o pătrime faţă cu preţul local, *după* acest preţ local unificat sub forma cursului Brăilei pentru Muntenia, Galaţilor pentru Moldova; flagelul acela care era negustorul turc sau trimis de turci a fost, în fine, desfiinţat pe încetul, vânzarea încheindu-se la hotare sau, alteori, furnizarea făcându-se prin licitaţie poruncită de Domni"[64].

Dintre elementele care explicau şi compuneau monopolul comercial otoman, singurul pe care Iorga l-a acceptat fără amendamente, a fost teza închiderii Mării Negre pentru comerţul european ca urmare a intrării sale sub controlul otoman.

După cum am amintit mai sus, polemica lansată de Nicolae Iorga cuprindea şi **o încercare de reabilitare parţială a rolului factorului otoman în istoria românească**. El arată: „opinia că am fi lucrat pentru turci cuprinde pentru aceştia o mustrare, pe care nu o merită chiar aşa de mult"[65]. Dincolo de aprecierea valorică ceva mai binevoitoare, marele merit al lui Nicolae Iorga este acela de a fi integrat relaţiile comerciale româno-otomane într-un context mai larg de istorie universală. El a subliniat astfel rolul pozitiv pe care l-a avut instaurarea unei singure stăpâniri politice în Balcani, comparând ordinea otomană cu *pax romana*[66]. Tot Iorga a fost primul care a legat practicile otomane de tradiţia bizantină de aprovizionare a Constantinopolului[67]; în acelaşi orizont larg comparatist, el nu s-a sfiit să releve asemănarea dintre politica otomană şi unele măsuri restrictive luate de Austria în secolul al XVIII-

lea[68]. Prin aceasta, abuzurile comise uneori de otomani încetau să mai fie excepţionale, iar blamul aruncat asupra lor era diminuat.

În concluzie, Nicolae Iorga a respins conceptul de „monopol comercial otoman”, imputându-i o sistemicitate neconformă cu realitatea istorică. El a insistat, dimpotrivă, ca atenţia să se concentreze asupra diferitelor fapte mărunte care compuneau legăturile comerciale dintre români şi otomani. Acest accent pus pe concret ar fi trebuit să stimuleze cercetarea efectivă a relaţiilor economice româno-otomane. Totuşi, nu s-a întâmplat aşa: în primele trei decenii ale secolului XX, practic nimeni nu s-a angajat în studiul acestei teme[69], iar Nicolae Iorga era el însuşi prea ocupat pentru a-i mai putea acorda mai mult decât o atenţie periferică. **Lipsa aproape generală de interes** pentru acest subiect se explică şi prin alţi factori: în peisajul istoriografic românesc, istoria economică era în continuare ruda săracă a istoriei politice; de altfel, după cum recunoaştea chiar Nicolae Iorga, istoricii români erau lipsiţi aproape cu desăvârşire de o pregătire economică[70]. În fine, obstacolul cel mai dificil era necunoaşterea limbii izvoarelor otomane. În aceste condiţii, istoricii erau înclinaţi să se adreseze cu precădere surselor apusene, mult mai accesibile, dar acestea le deturnau legăturile cu ţările respective, lăsând în umbră relaţiile cu Imperiul Otoman, chiar dacă în epocă rolul acestuia din urmă fusese mai important.

În această perioadă, elementele principale ale poziţiei lui Iorga în problema monopolului comercial otoman (teza că Marea Neagră era închisă comerţului european, respingerea existenţei unui veritabil monopol, acceptarea impunerii unor restricţii doar pentru secolul al XVIII-lea şi doar la câteva mărfuri, descrierea particularizată a abuzurilor, atenţia chiar disproporţionată acordată legăturilor comerciale cu creştinătatea) nu au fost contestate în mod serios de nimeni şi au pătruns

chiar în sintezele de uz mai larg (alături de cele scrise de Iorga personal, le amintim pe cele publicate în franceză de Ion N. Angelescu[71] şi de N. Razmiritza[72]). Tot acum, informaţiile referitoare la comerţul cu Imperiul Otoman au început să pătrundă şi în **cultura de masă** prin intermediul şcolii. Acest fapt reprezenta o noutate: în secolul al XIX-lea, istoria predată în şcoală fusese aproape exclusiv politică, manualele cuprinzând rareori cel mult câte o informaţie disparată despre comerţul medieval româno-otoman[73]. Elevii nu aflau mai nimic în legătură cu acesta nici din lecţiile de economie politică axate pe însuşirea unor concepte teoretice, şi nu pe realizarea unor exemplificări concrete din trecut[74]. Cu timpul, unele elemente de istorie economică românească au început să fie predate în şcolile şi liceele comerciale. Dacă iniţial acestea erau cu totul aproximative[75], în perioada interbelică începe să se facă simţită o mai mare rigoare şi precizie. Nu a existat însă un mod unitar de a prezenta trecutul. Cei mai mulţi autori de manuale au rămas fideli viziunii lui Nicolae Iorga[76], dar alţii nu au ezitat să generalizeze mai categoric decât ar fi îngăduit-o marele istoric. Spre această direcţie ei au fost împinşi şi de specificul activităţii didactice, care încuraja prezentări schematice, simplificate, precum şi cu nevoia de a contrasta perioada dominaţiei otomane cu epoca glorioasă a marilor voievozi şi cu dezvoltarea impetuoasă de după 1829. Astfel, N.A. Constantinescu afirmă succint: „În timpul fanarioţilor, ca şi în epoca dinaintea lor, Ţările Române nu aveau voie ca să-şi vândă produsele lor la alţi vecini, afară de turci”[77]. Deşi cuvântul „monopol” nu apare nici aici, nici în alte manuale[78], conţinutul său este exprimat destul de clar.

Cel care avea să redeschidă acest dosar şi să împingă cercetarea cu un pas înainte a fost **Gheorghe I. Brătianu**, într-o serie de studii dedicate aprovizionării Constantinopolului bizantin şi otoman[79]. Istoricul avea

apoi să-şi aprofundeze ideile în cursul universitar despre chestiunea Mării Negre, unde o prelegere este intitulată *Marea Neagră, lac turcesc. Monopolul economic*[80]. Insistând asupra problemelor ridicate de aprovizionarea unui mastodont urban precum Constantinopolul, probleme structurale, comune atât epocii bizantine, cât şi celei otomane, Brătianu susţine că negoţul regiunilor limitrofe Mării Negre a depins de puterea politică a stăpânilor oraşului de pe Bosfor. Comerţul liber s-a putut dezvolta numai atunci când autoritatea acestora era slabă (de exemplu, în timpul Paleologilor sau în ultima fază de existenţă a Imperiului Otoman). În schimb, atunci când Constantinopolul avea un stăpân puternic, Marea Neagră tindea să devină o *mare clausum*, supusă monopolului acestui oraş. Brătianu a ajuns astfel să afirme, nu fără îndreptăţire, că adevărata restaurare a Imperiului Bizantin nu a fost cea din 1261, ci cucerirea sa de către Mehmed al II-lea.

Înainte de a analiza mutaţiile de accent pe care le-a adus Brătianu în cunoaşterea relaţiilor comerciale româno-otomane, se cuvine să zăbovim asupra modului şi contextului în care şi-a elaborat lucrările. S-a susţinut că istoricul român a ajuns la această concepţie sub influenţa experienţei economiei de război din timpul primei conflagraţii mondiale[81]. Constatarea este îndreptăţită, dar nu surprinde decât o parte a climatului intelectual în care s-a format Gheorghe Brătianu. Criza economică mondială din 1929 a dus pretutindeni în lume la o intensificare a preocupărilor de istorie economică, la o confruntare a trecutului cu problemele ridicate în faţa lumii contemporane. Una dintre marile controverse care s-au impus în centrul mişcării de idei interbelice, la noi ca şi în alte părţi, privea opţiunea dintre liberalism şi dirijism[82]. Criza economică mondială a conferit un plus de dramatism acestor dispute, iar cei mai mulţi gânditori din domeniul ştiinţelor sociale s-au simţit obligaţi

să adopte o poziţie în această controversă. Cu toate acestea, credem că impulsul principal în geneza studiilor lui Brătianu a venit din interiorul disciplinei istorice. O privire fie şi fugară asupra istoriografiei mondiale interbelice arată clar că exista o **direcţie bine conturată de studiere a rolului statului în economie şi a monopolurilor legate de acesta**. Acest curent era deosebit de bine reprezentat în cercetările de istorie a antichităţii clasice şi a lumii bizantine[83], faţă de care Gheorghe Brătianu a manifestat un interes constant. În ceea ce priveşte perioada otomană, impulsul decisiv a venit de la publicarea de către istoricul german Walter Hahn a unui studiu şi a unei colecţii de documente otomane despre aprovizionarea Constantinopolului în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[84]. În afară de comparaţia cu sistemele coercitive de aprovizionare a oraşelor medievale şi de informaţiile concrete necesare pentru argumentarea tezelor sale, Brătianu a preluat de la Hahn şi termenul-cheie cu care a calificat sistemul otoman: *Zwangswirtschaft* („economie forţată”).

Este poate mai puţin cunoscut faptul că Brătianu profita din plin de uşurinţa cu care mânuia cuvântul scris. Multe dintre contribuţiile sale nu erau rodul unei documentări epuizante, cu pretenţia de a trata exhaustiv un subiect, ci constituiau mai degrabă comentarii bine gândite pe marginea unor studii recente. Această constatare nu le diminuează cu nimic valoarea ştiinţifică, pentru că, valorificându-şi bogata cultură istorică şi judecata deosebit de riguroasă, Brătianu a ajuns deseori să surprindă unele aspecte esenţiale ale fenomenelor istorice. În cazul articolelor despre aprovizionarea Constantinopolului, lecturile de la care a pornit Brătianu pot fi identificate cu uşurinţă. Primul articol s-a bazat îndeosebi pe cunoscuta *Carte a prefectului* pentru epoca bizantină şi pe concepţiile lui Hahn pentru perioada otomană. În 1931 Brătianu a reluat şi

a aprofundat problema pornind de la corespondenţa patriarhului Athanasie al Constantinopolului, de la raportul lui Wenzel von Brognard cu privire la navigaţia în Marea Neagră, editat chiar în acel an de Gheron Netta[85], şi de la cercetările finanţate de Fundaţia Carnegie cu privire la economia forţată din timpul primului război mondial. Al treilea studiu se referă numai la Bizanţul secolului al XI-lea şi ne interesează mai puţin aici.

Odată clarificat acest punct, **se cuvine să comparăm concepţia lui Gheorghe Brătianu cu cea a lui Nicolae Iorga**. Continuitatea politicii economice de la Constantinopolul bizantin la Istanbulul otoman fusese surprinsă încă de Iorga, care însă nu insistase asupra ei. Brătianu a adâncit această direcţie de cercetare, relevând similitudinea dintre liturghiile bizantine şi sarcinile oneroase impuse persoanelor avute din Imperiul Otoman. El a pus un accent mult mai mare pe continuitatea şi stabilitatea în timp a mecanismelor de aprovizionare a Constantinopolului. Aceasta l-a făcut să nu mai păstreze etapizarea propusă de Nicolae Iorga (relaţii relativ echitabile până în secolul al XVIII-lea, cu o agravare considerabilă în timpul domniilor fanariote) şi să considere secolele XVI-XVIII ca o perioadă unitară din acest punct de vedere. Odată surprins un mecanism al politicii economice otomane, pe care îl considera esenţial, Brătianu nu mai era interesat în studierea meticuloasă a variaţiilor aplicării acestei politici de la o provincie la alta sau de la o perioadă la alta. Totodată, atribuirea unui loc central problemelor legate de aprovizionarea Constantinopolului l-a determinat să-şi focalizeze atenţia asupra comerţului cu alimente (pentru perioada otomană, în primul rând cereale şi oi), lăsând oarecum în plan secund celelalte tipuri de mărfuri. De asemenea, în prezentarea lui Brătianu, legăturile cu Constantinopolul le eclipsează până la anihilare pe cele cu celelalte regiuni ale Imperiului Otoman.

Unele distincţii se pot opera şi în ceea ce priveşte orizontul problematic şi geografic în care cei doi mari istorici au plasat comerţul româno-otoman. Nicolae Iorga a studiat interferenţele acestuia cu alte fenomene sociale cu precădere la capătul românesc al acestor legături, în vreme ce Brătianu a integrat Ţările Române într-o arie mai largă, depinzând de Constantinopol, pe care a şi numit-o „economia închisă a Imperiului Otoman”[86]. Această economie a fost descrisă astfel:

> „Aprovizionarea Constantinopolului se făcea printr-o **economie forţată de Stat**. Termenul de economie forţată de Stat este cel mai bun, cel mai potrivit pentru a defini starea de atunci pe care voim să o descriem. În ce constă această aprovizionare forţată de Stat? Constă întâi în concentrarea, în pomparea spre Constantinopol a tuturor resurselor imperiului. După lista dată de Hahn, curgeau spre capitală grâul bulgar şi al principatelor dunărene, untdelemnul de Cafa, vitele de Diarbekir, mirodeniile de Smirna etc. Totul se concentra la Stambul. Nu mai existau legături directe între diferite centre comerciale, fie din Marea Neagră, fie din Marea Mediterană, totul trebuia să treacă prin intermediul Stambulului, care-şi oprea partea leului”[87].

După cum se vede, ceea ce şochează oarecum la Brătianu este radicalizarea judecăţii de valoare asupra Imperiului Otoman. Ca partizan ardent al liberalismului, el şi-a revărsat toată **adversitatea acumulată împotriva exceselor etatiste din secolul XX** asupra metodelor coercitive pe care le-au folosit de-a lungul timpului statul bizantin şi cel otoman. Eleganţa stilistică nu diminua cu nimic vehemenţa condamnării, accentuată de comparaţia cu cazuri contemporane, de exemplu, cu sistemul sovietic[88]. Descriind poziţia Constantinopolului, Brătianu nu a ezitat să reia tema oraşului parazitar, temă curentă în cultura română modernă, şi să compare capitala de pe Bosfor cu o caracatiţă[89]. În cursul universitar, el insista asupra felului în care erau exploataţi românii, făcând apel şi la afectul auditorilor: „Vedeţi cum se storcea ţara noastră sub toate formele şi prin toate mijloacele posibile”[90]. Condamnarea în bloc a

întregii perioade de dominaţie otomană era legată şi de occidentalofilia lui Brătianu, el considerând că perioadele de intensificare a legăturilor cu Occidentul (secolele XIV-XV şi XIX-XX) au coincis cu dezvoltarea economică şi cu progresul ţării.

În ciuda faptului că Brătianu a încercat să-şi îndemne studenţii să cerceteze mai adânc relaţiile comerciale româno-otomane[91], el nu a reuşit într-o primă fază să stimuleze studiul în această direcţie. La aceasta au contribuit blamul pus asupra acestui aspect al istoriei noastre economice, precum şi dificultatea mai mare a accesului la sursele otomane faţă de cele europene sau bizantine. Pe de altă parte, **concepţia lui Brătianu era extrem de închegată sistemic**, tinzând să reducă întreaga activitate economică la un singur aspect, aprovizionarea Constantinopolului, al cărui mecanism fusese analizat deja de maestru. Utilizarea unor termeni foarte categorici, ca „monopol otoman" sau „lac turcesc", părea să întărească părerea că nu mai era nimic esenţial de relevat în această temă, iar majoritatea cercetătorilor care doreau să calce pe urmele lui Brătianu au preferat să studieze perioada în care Marea Neagră avea un rol internaţional major: secolele XIII-XV.

Închegarea sistemică a teoriei monopolului şi prestigiul intelectual al lui Brătianu au impus tezele sale în istoriografie, aceasta cu atât mai mult cu cât Nicolae Iorga nu se mai ocupa de această temă şi nu s-a considerat lezat de faptul că fostul său elev avea opinii care difereau întrucâtva de ale sale. Chiar dacă unii istorici depăşiţi şi periferializaţi nu luau act de contribuţiile lui Brătianu[92], acestea erau difuzate asiduu de colegii săi de generaţie, în special de P.P. Panaitescu[93] şi de elevii săi. În acelaşi timp, colaboratorul său Gheron Netta îi populariza ideile printre studenţii Academiei Comerciale[94], marcând pătrunderea lor în sfera culturii de masă. **Teoria monopolului comercial otoman, cu corolarul său Marea**

Neagră – lac turcesc, s-a impus, desigur, simplificat, şi în *Enciclopedia României*[95], precum şi în manualele de istorie pentru şcoala generală[96], unde dăinuie până azi.

Continuitatea recunoaşterii sociale a teoriei lui Brătianu într-o perioadă când trecerea la socialism bulversa întreaga societate şi ierarhia ei de valori, impunând numeroase „revizuiri" parţiale ale istoriei naţionale şi universale, într-o perioadă în care Brătianu însuşi suferea rigorile represiunii, reprezintă un fenomen care se cere explicat. În primul rând, trebuie avut în vedere faptul că teoria monopolului comercial otoman nu mai era neapărat asociată numelui lui Brătianu, ea devenind un bun comun al istoriografiei române şi chiar al culturii de masă, putând fi folosită aşadar fără scrupule ideologice. În plus, ea corespundea chiar unor imperative ale ideologiei comuniste, oferind o explicaţie economică întârzierii cu care România trecuse la o dezvoltare capitalistă[97] şi, în acelaşi timp, învinovăţind în mare parte Imperiul Otoman, asupra căruia judecăţile de valoare ale istoriografiei marxiste române erau, mai ales în primele decenii postbelice, extrem de severe. De aceea, în această perioadă, existenţa monopolului comercial otoman nu a fost contestată explicit, făcând parte din **cultura istorică comună**, fiind inclusă în tratate, sinteze, manuale etc. Cu toate acestea, fără a polemiza în mod explicit, istoricii comerţului românesc din perioada dominaţiei otomane nu uitau niciodată să descrie pe larg legăturile cu celelalte state vecine, ceea ce punea implicit sub semnul întrebării relevanţa teoriei monopolului. Începând din anii 1960, relaţiilor cu vecinii li s-au adăugat, trecând în prim-plan, legăturile dintre Ţările Române, care tindeau să eclipseze în prezentare monopolul otoman. În general, se evita însă contestarea existenţei acestuia din urmă şi, în acelaşi timp, lipsea intenţia de a evalua ponderea diferitelor legături în economia românească.

Dincolo de acest cadru istoriografic general, în perioada postbelică s-au cristalizat pentru prima dată mai multe direcţii de cercetare concretă a relaţiilor comerciale româno-otomane.

Pornind de la teza lui Lucreţiu Pătrăşcanu potrivit căreia dezvoltarea capitalistă a economiei româneşti nu a fost declanşată de Tratatul de la Adrianopol (1829), ci de factori interni, şi că momentul exterior stimulator a fost mai degrabă Tratatul de la Küçük Kainargi (1774)[98], mai mulţi istorici şi-au dedicat cercetările perioadei dintre aceste două momente, scoţând în evidenţă cu precădere **rolul Rusiei în limitarea monopolului comercial otoman**. Insistenţa asupra acestui aspect avea evidente conotaţii politice, iar nevoia reliefării rolului salutar al Rusiei influenţa rezultatul cercetării, obligând la recunoaştere implicită a existenţei unui monopol sever înainte de 1774. În ciuda acestui fapt, trebuie recunoscut că această direcţie de cercetare s-a concretizat într-o serie de contribuţii substanţiale semnate de Andrei Oţetea[99], Alexandru Vianu[100], Traian Ionescu[101] şi Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru[102], care au făcut ca această perioadă să fie cea mai bine cunoscută din istoria relaţiilor comerciale româno-otomane[103].

Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru este însă reprezentativă şi pentru a doua direcţie de investigare a problemei monopolului comercial otoman, de data aceasta în filiaţia directă a preocupărilor lui Gheorghe Brătianu. Studiile ei, începute încă din timpul celui de-al doilea război mondial, s-au axat îndeosebi pe mecanismele monopoliste folosite de Poartă pentru aprovizionarea Constantinopolului cu cereale şi produse animaliere[104]. Dar, deşi a pornit de la studiile lui Brătianu, deşi a criticat uneori excesiv şi nejustificat unele păreri ale lui Nicolae Iorga, în esenţă, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru pare totuşi să fi ajuns mai aproape de poziţia acestuia din urmă. Astfel,

cercetările ei scot limpede în evidenţă **discontinuităţile şi inconsecvenţele politicii economice otomane**, oscilaţiile între mai multe căi de soluţionare a unor probleme complexe. Pe de altă parte, din studiile ei se degajă impresia că, din punctul otoman de vedere, sistemul era destul de puţin eficient. În această privinţă, Brătianu, orbit de patima sa contra abuzurilor etatiste, creditase statul otoman cu o capacitate de intervenţie superioară. În fine, axându-şi cercetările principale asupra secolului al XVIII-lea[105], Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru tindea să se asocieze opiniei lui Iorga cu privire la deteriorarea serioasă a relaţiilor comerciale româno-otomane abia în acest secol.

În aceeaşi direcţie converg şi studiile lui **Paul Cernovodeanu**. Într-un articol-bilanţ asupra schimburilor economice româno-turce, el a acceptat faptul că unele mecanisme ale monopolului s-au instaurat la mijlocul secolului al XVI-lea[106], dar a subliniat că până în secolul al XVIII-lea bilanţul relaţiilor comerciale cu Imperiul Otoman a fost pozitiv, deteriorarea gravă având loc abia în timpul domniilor fanariote[107]. Pe plan concret, Paul Cernovodeanu a identificat unul dintre factorii care au concurat la această deteriorare în capacitatea tot mai scăzută a statelor occidentale, a Angliei în primul rând, de a-şi menţine legăturile cu Levantul şi ţările din regiunea Mării Negre[108].

Cel mai fidel continuator al operei lui Gheorghe Brătianu avea să se dovedească şi în acest plan **Mihai Berza**. Concepţia acestuia despre istoria economică românească a cunoscut o evoluţie care prezintă un cert interes istoriografic. Astfel, într-unul dintre primele sale studii, Mihai Berza compara soarta Mării Negre sub turci cu cea a Mediteranei după cucerirea arabă (teoria lui Pirenne)[109]. El a dezvoltat această paralelă într-o conferinţă susţinută la Şcoala Română de la Roma în martie 1938 sub titlul *Il commercio italiano nei Paesi Romeni alla fine del Meievo*,

conferinţă care a stat la baza unui articol publicat în 1941[110]. Comunicarea manuscrisă, pe care domnul Andrei Pippidi a avut amabilitatea să ne-o pună la dispoziţie, conţine însă şi o ultimă parte care ne interesează în mod deosebit, dar pe care Mihai Berza, cu scrupulozitatea cu care dorea mereu să-şi verifice ipotezele, a renunţat să o predea tiparului. El susţinea aici că, sub impactul legăturilor cu oraşele italiene, în Ţările Române erau pe cale să ia naştere forme moderne, capitaliste, dar că închiderea Mării Negre prin cucerirea otomană a blocat această direcţie de evoluţie provocând dispariţia burgheziei autohtone în formare, aservirea ţărănimii libere şi dominaţia internă a nobilimii, fie şi sub aparenţa unei puteri princiare despotice. În felul acesta, perioada dominaţiei otomane ar fi fost echivalentă unui veritabil ev mediu românesc. După război, această ipoteză iconoclastă, care în plus punea un accent prea mare pe factorii externi, a trebuit să fie abandonată, iar Mihai Berza nu a mai revenit niciodată asupra ei. În anii 1950, el a fost însă pus în situaţia să pregătească pentru tratatul de *Istoria României* subcapitolele dedicate regimului economic al dominaţiei otomane. Deşi cercetările sale originale s-au axat asupra aspectelor financiare ale acestei exploatări[111], el a fost silit să reflecteze şi asupra monopolului comercial, iar paginile rezultate reprezintă contribuţii reale la clarificarea acestei probleme.

Mihai Berza a păstrat elementele principale ale concepţiei lui Gheorghe Brătianu: închiderea Mării Negre, rolul crucial al aprovizionării Constantinopolului, instaurarea monopolului la mijlocul veacului al XVI-lea (chiar acceptând că în secolul al XVIII-lea a avut loc o înăsprire a sa), aprecierea valorică negativă. În acelaşi timp însă, el s-a ferit să absolutizeze monopolul, atrăgând atenţia asupra faptului că „regimul de monopol instituit de Poartă asupra comerţului cu principalele produse ale ţărilor noastre nu implica îndeobşte interdicţia totală a legăturilor

comerciale cu alte ţări”[112]. De asemenea, **monopolul nu este studiat în sine, ci în contextul celorlalte forme de exploatare a Ţărilor Române în folosul Porţii**. Este surprinsă astfel corelaţia dintre presiunea financiară a Porţii, fiscalitate şi nivelul redus al preţurilor la care românii se vedeau siliţi să-şi comercializeze produsele[113]. Încercând să detalieze modul de funcţionalitate a monopolului, Mihai Berza a distins mai întâi trei căi:

1. livrările prin intermediul statului, cel mai adesea fără o plată imediată, ci cu decontare din haraci;
2. vânzarea de către particulari, sub supravegherea statului, a unor produse româneşti în diferite puncte din interiorul Imperiului Otoman;
3. cumpărarea produselor româneşti de către negustori veniţi din Imperiul Otoman, modalitate care „va cunoaşte şi cea mai largă folosire”[114].

Un caz cu totul deosebit a fost **Constantin C. Giurescu**. În prima ediţie a sintezei sale *Istoria românilor*, el a acceptat fără prea multe comentarii opiniile lui Gheorghe Brătianu cu privire la existenţa unui regim de monopol comercial otoman[115]. În schimb, în anii 1970, Giurescu şi-a modificat poziţia şi a respins total teza existenţei unui asemenea monopol, acceptând doar un drept de preemţiune al Porţii pentru anumite produse, atât în noua ediţie a sintezei sale[116], cât şi într-o lucrare specială cu caracter polemic[117]. În acelaşi timp, el a insistat pentru o apreciere valorică mai puţin încrâncenată asupra relaţiilor româno-otomane în toate aspectele lor. Pe plan strict cognitiv, contribuţia sa a fost mai puţin substanţială. Argumentele aduse împotriva existenţei unui monopol comercial absolut al Porţii sunt logice şi cel mai adesea pertinente, dar ele nu ajută prea mult la clarificarea pozitivă a felului cum se desfăşura comerţul româno-otoman. Pe de altă parte, afirmaţia că abuzurile nu au putut depăşi o anumită limită şi că preţurile oferite de turci nu puteau să fie mai mici de 80-90% din preţul normal[118] nu este susţinută cu dovezi documentare specifice şi pertinente.

Marele merit al lui Constantin C. Giurescu a fost însă acela de a fi dezamorsat prejudecăţile care împiedicau abordarea echilibrată a problematicii româno-otomane. Din motivele invocate mai sus, puţine dintre cercetările care au profitat de acest climat îmbunătăţit veneau în continuitatea nemijlocită a preocupărilor sale[119]. Contribuţiile cele mai importante care au fost aduse în aceste condiţii au aparţinut reprezentanţilor noii şcoli turcologice româneşti, care-şi vedeau astfel legitimată activitatea ştiinţifică. Exemplar din acest punct de vedere este cazul lui **Mihai Maxim**. Deşi invocă autoritatea lui Constantin C. Giurescu, în planul cercetării concrete, el se situează într-o măsură mai mare în continuarea direcţiei reprezentate de Mihai Berza. Studiile sale s-au concentrat îndeosebi asupra celei de-a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea. Coroborând documentaţia românească şi europeană cu cea otomană[120], el a putut reconstitui mai precis felul în care au fost instituite treptat **diferitele componente ale monopolului otoman**: relaţiile comerciale normale, comenzile speciale (extraordinare, apoi anuale), interdicţiile de export şi, în final, dar numai pentru scurt timp, rezervările de produse şi zone de aprovizionare pentru anumite instituţii otomane[121]. Pe de altă parte, este evidenţiat „caracterul incomplet şi ineficient al măsurilor restrictive de comerţ impuse de Poartă Ţărilor Române”[122].

Din această prezentare inevitabil selectivă au fost omise contribuţiile care vizau numai anumite aspecte particulare ale relaţiilor economice româno-otomane. Dintre temele care în ultimele decenii s-au bucurat de o atenţie mai susţinută, se cuvine să amintim aici obligaţiile financiare faţă de Poartă[123], circulaţia monedelor otomane în teritoriul românesc, mai ales în primele faze ale dominaţiei otomane[124], regimul negustorilor otomani[125], comerţul cu sare[126] şi relaţiile de credit[127]. Aceste cercetări, împreună cu cele amintite de-a lungul excursului nostru istoriografic, au

creat o bază cognitivă superioară[128], care ne permite să tragem câteva **concluzii**.

Mai întâi, trebuie remarcat faptul că **termenul „monopol" a fost folosit pentru a desemna regimul relaţiilor comerciale româno-otomane în trei momente sau etape istoriografice distincte**: în anii 1820, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi de la Gheorghe Brătianu până în zilele noastre. În toate aceste trei momente, dincolo de faptul că a acoperit accente şi moduri de abordare diferite ale acestei problematici, el a derivat dintr-o atitudine dură, colţoasă, faţă de Imperiul Otoman, atitudine pe care a accentuat-o la rândul său. Azi se poate aprecia că o asemenea fază de intransigenţă militantă este depăşită, iar cercetarea poate să aspire la o înţelegere cât mai nuanţată a trecutului, mai ales a celui mai îndepărtat în timp.

În al doilea rând, majoritatea cercetătorilor sunt de acord că **nu a existat un monopol comercial în sensul literal al termenului** şi că, mai degrabă, poate fi vorba despre o gamă variată de mijloace şi practici prin care Poarta a deformat jocul liber al forţelor pieţei. Până când, pe baza unei analize atente a fiecărui mecanism de acest fel şi a tuturor luate împreună se va impune un alt termen, putem opta liber dacă renunţăm la termenul „monopol comercial otoman" sau îl păstrăm. Dacă însă îl păstrăm, trebuie neapărat să fim conştienţi de imperfecţiunile sale şi să-l avertizăm pe cititor de aceasta, folosind ghilimelele. Este de dorit ca opţiunea terminologică, oricare va fi ea, să fie însoţită de cercetări serioase vizând fondul relaţiilor comerciale româno-otomane. Experienţa istoriografică de până acum îngăduie desprinderea câtorva exigenţe cărora este dezirabil să li se conformeze cercetările viitoare:

1. În analizarea trecutului, **este necesar să fie abandonate viziunile juridist-statice**. Ca şi în cazul statutului politic, nici în cazul relaţiilor

comerciale nu a existat o normă unitară, constantă (sau măcar stabilă) care să fixeze regimul de monopol. Dincolo de concepţiile juridice şi etice despre comerţ, care nu erau identice la români şi otomani, ceea ce a contat în primul rând a fost jocul dinamic al intereselor şi forţelor contradictorii.

2. **Este necesar să fie depăşit provincialismul** de care suferă atât istoriografia română, cât şi celelalte şcoli istorice naţionale din Balcani[129]. Nu este o sarcină uşoară, iar dintre precursori, singurul care a reuşit pe deplin în această direcţie a fost Gheorghe Brătianu. Depăşirea provincialismului implică renunţarea la obsesia bilateralismului, acceptarea ideii că timp de mai bine de trei secole Ţările Române au fost, cu toate particularităţile situaţiei lor, părţi ale unei entităţi mai largi, lumea dominată de Poartă. Aceasta nu înseamnă că nu trebuie studiată poziţia specială a Ţărilor Române la limita acestei lumi, la interferenţa ei cu lumea creştină. Studierea particularităţilor situaţiei româneşti nu trebuie însă să ne distragă atenţia de la reliefarea felului şi măsurii în care spaţiul românesc sau diferitele sale componente a fost integrat sistemului economic otoman, ceea ce ne obligă la cunoaşterea politicii economice otomane în ansamblul ei. Bilateralismul trebuie depăşit şi din alt punct de vedere. Nu este corect să vorbim despre „români” şi „turci” în bloc. De fiecare parte existau instituţii şi grupuri sociale diverse, cu interese specifice şi deseori contradictorii, care acţionau în consecinţă. Este de datoria istoricului să deznoade ghemul contradicţiilor şi al intereselor generale şi de grup şi să se apropie cât mai mult de adevăr. În acelaşi timp, depăşirea provincialismului obligă la o mai rapidă şi mai deplină valorificare a cercetărilor străine cu privire la problematica economică otomană. Amintim aici, dintre multe altele, studiile lui Halil İnalcik despre organizarea economică a bazinului Mării Negre[130], monografia lui Robert Mantran despre Istanbul[131] şi cercetările lui Lütfi Güçer despre

monopolul grânelor şi al sării în interiorul Imperiului Otoman[132], studii care, deşi nu mai sunt foarte recente, nu au intrat decât sporadic în circuitul istoriografiei române.

3. Se impune **extinderea intervalului cronologic** studiat. Astfel, epoca dominaţiei otomane poate fi mai bine înţeleasă dacă o comparăm critic cu perioada anterioară şi cu cea posterioară. În ceea ce priveşte secolele XIV-XV, cercetările lui Şerban Papacostea au nuanţat imaginea idilică dominantă anterior în istoriografie şi au dezvăluit existenţa unor raporturi de subordonare economică destul de aspră a Ţării Româneşti faţă de Braşov[133]. Pentru secolul al XIX-lea ar trebui văzut în ce măsură boomul exporturilor româneşti s-a datorat eliminării restricţiilor otomane şi în ce măsură a fost determinat de conjunctura specială creată de revoluţia industrială care avea loc tocmai atunci în Occident. O asemenea analiză ar putea reliefa în mod retrospectiv şi însemnătatea reală a măsurilor restrictive adoptate de-a lungul timpului de către Imperiul Otoman.

4. **O atenţie specială trebuie acordată studierii raportului dintre politic şi economic** în comerţul româno-otoman. S-a sugerat că, într-un sens foarte larg, monopolul a reprezentat efortul Porţii de a valorifica economic avantajele conferite de o relaţie politică inegală. În acest scop, ea a folosit o gamă extrem de variată de mijloace, dintre care cele mai multe au fost deja puse în evidenţă de diferitele cercetări de până acum. Se impune însă studierea atentă a acestor practici, evaluarea impactului lor în diferite momente şi pentru diferite mărfuri, relevarea implicaţiilor şi a modului lor de articulare reciprocă, dat fiind că unele dintre ele se corelează pozitiv, în timp ce altele se exclud una pe alta. În această direcţie, credem că poate fi utilă experienţa acumulată pe plan mondial cu privire la relaţiile centru-periferie şi la statele Lumii a Treia, aceasta cu

atât mai mult cu cât Ţările Române au fost în mod evident timp de mai multe secole o periferie a Imperiului Otoman[134].

5. În fine, dar nu în cele din urmă, **trebuie studiată conexiunea dintre practicile respective ale Porţii şi conjunctura economică generală**. Aici merită să fie subliniat următorul aspect: informaţiile care s-au păstrat cu privire la măsurile comerciale „monopoliste" ale Porţii datează aproape numai din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi de la începutul secolului al XIX-lea. Într-un studiu dedicat impactului conjuncturii europene asupra comerţului românesc, am avansat ipoteza că această distribuţie în timp nu este întâmplătoare. Potrivit acestei ipoteze[135], Poarta ar fi recurs la măsuri monopolizatoare doar atunci când conjunctura economică europeană era bună, aşa cum a fost cazul în „lungul secol al XVI-lea" sau de la mijlocul secolului al XVIII-lea şi până pe la 1820. Atracţia Europei risca să deturneze produsele româneşti de pe piaţa otomană sau, în orice caz, să le mărească preţurile, ceea ce afecta profiturile negustorilor otomani şi chiar aprovizionarea Constantinopolului, circumstanţe care au îndemnat Poarta să intervină energic. În acest caz, măsurile Porţii erau tipic anticiclice, iar rezultatul lor inevitabil mediocru. Această ipoteză are însă un viciu ascuns: necunoaşterea suficientă a fluctuaţiilor conjuncturii economice din Imperiul Otoman. Dacă economia otomană, cel puţin în zonele ei centrale, a reuşit să-şi menţină o anumită stabilitate sau a cunoscut variaţii mai puţin ample decât economia europeană, atunci ipoteza se verifică. Altfel, ea rămâne doar o explicaţie parţială şi neesenţială. Acest exemplu atestă încă o dată, dacă mai era nevoie, interesul prioritar al studierii conjuncturii economice otomane, îndeosebi al reconstituirii unor serii de preţuri suficient de lungi[136]. Acelaşi imperativ este valabil şi pentru Ţările Române, unde numai perioada de după 1774 este ceva mai bine

cunoscută[137]. Dar studierea preţurilor implică în prealabil clarificarea metrologiei şi îndeosebi cunoaşterea cât mai precisă a cursurilor monetare.

După cum lesne se poate vedea, este vorba despre deziderate extrem de cuprinzătoare, care vor impune o cercetare de echipă mai îndelungată. Profitul va fi însă dublu: pe de o parte, vor fi clarificate mai bine aspectele importante ale istoriei româneşti, iar pe de altă parte, angajarea într-o asemenea cercetare ar putea reprezenta pentru istoriografia română o formă de racordare la orizontul tematic şi metodologic al istoriografiei mondiale.

Post-scriptum 2011

Prin acest articol încercam – fără o ancorare metodologică explicită – să folosesc istoria conceptuală pentru deconstrucţia abordărilor istoriografice referitoare la relaţiile româno-otomane. Nu poate decât să mă bucure faptul că, două decenii mai târziu, acest tip de demers analitic câştigă drept de cetate în istoriografia română, graţie mai ales eforturilor lui Victor Neumann (Neumann, Heinen 2010).

Impactul concret al demersului meu din 1990 a fost, din păcate, minim. Deşi nimeni nu a contestat demonstraţia pe care am elaborat-o, sintagma „monopol comercial otoman” continuă să persiste nestingherită în istoriografie. Noile descoperiri documentare, precum cele două memorii redactate la sfârşitul secolului al XVIII-lea despre comerţul Ţărilor Române de către Bilistein – un baron loren, aflat în serviciul Rusiei şi căsătorit cu o Rosetti –, întăresc argumentul meu (*Călători*, supl. 1: 225-262). Se cuvine totuşi să remarc relansarea preocupărilor de istoria

preţurilor prin eforturile depuse de Florentina Niţu, concretizate în mai multe studii deja publicate (Niţu 1998, 2006) şi mai ales în coordonarea unei cercetări colective despre istoria preţurilor la Bucureşti până la începutul secolului al XIX-lea, care este în curs de finalizare pentru tipar; pentru terminalul otoman, dispunem acum de monografia lui Şevket Pamuk despre preţurile de la Istanbul (Pamuk 2000b). În fine, voi aminti şi faptul că am aprofundat analiza impactului limitat al Tratatului de la Adrianopol asupra exporturilor de cereale în Murgescu 2007b.

Se cuvine totodată să semnalez că studiile lui Gheorghe Brătianu despre aprovizionarea Constantinopolului/Istanbulului au fost traduse în limba română de colegul Alexandru-Florin Platon (Brătianu 2003).

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Revista istorică*, serie nouă, 1, 1990, nr. 9-10, pp. 819-845. O parte dintre ideile expuse aici le-am reluat apoi în „Some Considerations on the Romanian Historiography about the Ottoman-Romanian Commercial Relations”, *Romano-Turcica*, 1, 2003, pp. 127-140.
2. Vezi, de exemplu, Iorga 1925.
3. Georgescu 1970: IX.
4. Constantiniu 1972b.
5. Georgescu 1987: 52.
6. Columbeanu 1974: 143-144 şi 198-199.
7. Georgescu 1987: 205.
8. Primele exemple citate de Vlad Georgescu (1972: 123) datează de după 1800.
9. Georgescu 1987: 206. Nu suntem de acord cu încercarea autorului de a include printre scrierile care se ocupă de această problematică mesajul comun al lui Constantin Brâncoveanu şi al patriarhului Dosithei al Ierusalimului către ţarul Petru cel Mare din 1700. Lectura atentă a acestui document ne arată că, deşi au pus în discuţie problema navigaţiei pe Marea Neagră, emitenţii nu percepeau existenţa unei interdicţii care să-i afecteze pe români, pe greci sau pe ceilalţi supuşi ortodocşi ai sultanului, ci se preocupau de o problemă care-i interesa nemijlocit doar pe ruşi (vezi Grosul, Oţetea, Novoselski, Cerepnin 1970: III, 159).
10. Georgescu 1972: 123-124.
11. Georgescu 1987: 47-54.
12. Georgescu 1987: 208.
13. Georgescu 1987: 214.

14. Georgescu 1987: 215.
15. Georgescu 1987: 210.
16. Piuz 1978: 585-597.
17. Kaplan 1986.
18. Pentru sensul din epocă al termenului, vezi Bruslons 1726: col. 784-785; *Encyclopédie* 1765: X, 668-669; Kaplan 1986: 54-58.
19. Vezi, de exemplu, Procopius 1972: 161, 195, 203 şi 207. După cum a avut amabilitatea să-mi semnaleze domnul Tudor Teotoi, termenul apare şi în secolul XIV, în *Cronica Ioaninei* (1968: 83).
20. Georgescu 1972: 70-71; Demetrescu 1935; Slăvescu 1944.
21. Duţu 1985b; Duţu 1985a: 143 şi urm.; D. Lemny 1986; Ş. Lemny 1986; Ş. Lemny 1987.
22. Vezi şi notele de lectură insuficient de analitice ale lui Lăzărescu I-II, 1985-1986.
23. Hope 1974.
24. Expresia *le monopole ottoman sur la Mer Noire*, atribuită de D.A. Lăzărescu lui Charles de Peyssonnel (Lăzărescu 1985: I, 279, nota 3), nu se regăseşte în textul acestuia (*cf*. Peyssonnel 1787a: I, 2-3 şi, de asemenea, nici în ediţia apărută în acelaşi an la Amsterdam – Peyssonnel 1787b).
25. De exemplu, Bauer 1778: 29-30 (preluat ulterior fidel de Dionisie Fotino); Wolf 1805: 129; vezi şi constatările lui Stroia 1985: 450-452.
26. A se remarca totuşi şi observaţia lui William Eton, care arăta că situaţia era agravată de inflaţie, care făcea ca preţuri iniţial avantajoase să devină cu timpul intolerabile (Eton 1809: 288).
27. Hurmuzaki 1922: XIX/1, 74 (cu referire la comerţul cu ceară); vezi şi Hurmuzaki 1922: XIX/1, 166, despre încercarea domnului Moldovei de a opri importul de rachiu polonez în 1784.
28. Holban 1935: 46.
29. Wilkinson 1820: 77.
30. Iorga 1933:161.
31. Un caz special este observaţia lui Thomas Thornton cu privire la monopolul cerealelor în Imperiul Otoman (Thornton 1807: 229-230), dar aceasta se află în capitolul dedicat comerţului în interiorul Imperiului Otoman, şi nu în partea despre Ţările Române, care a fost tradusă în româneşte şi tipărită în 1826 prin grija lui Dinicu Golescu.
32. Eliade 1982: 145-160.
33. Pentru o interpretare mult mai nuanţată a articolelor 7 şi 14 din tratat, cu privire la protecţia rusească acordată ortodocşilor din Imperiul Otoman, decât apare îndeobşte în istoriografia românească, vezi Davison 1976.
34. Mehmed 1976-1986: III, 302-313.
35. Vianu 1965: 323-332; Vianu 1963: 105-106.
36. Georgescu 1970: 47-93.

37. Argyropoulo 1954.
38. Hurmuzaki 1916: XVIII, 449-493.
39. Georgescu 1972: 45.
40. Şotropa 1976: 82-88; Filitti 1985: 121.
41. Hurmuzaki 1891: supl. I/IV, 64.
42. Potrivit lui Andrei Oţetea, termenul *monopol* apare în două rânduri în corespondenţa dintre Pini şi Stroganov din 1820 (Oţetea 1977: 74 şi 83). Mărturisim că nu am regăsit pasajele respective în microfilmele păstrate la D.G.A.S. (Microfilme U.R.S.S., rola 87, c. 550-653).
43. Georgescu 1970: 117-118.
44. Hurmuzaki 1891: supl. I/IV, 90.
45. Georgescu 1970: 169.
46. Georgescu 1970: 162.
47. Ratner 1965: 837-838.
48. *DLR*: VI, 8-47. Pentru încetineala cu care se impune termenul în limba română pledează şi faptul că el nu apare în Irimie 1979 şi nici în Bochmann 1979. Vezi şi Niculescu 1980: 77.
49. Georgescu 1987: 207.
50. Anagnosti 1837: 21.
51. Rizos 1899: 65 şi 97.
52. *Buletinul şedinţelor Adunării ad-hoc a Moldovei*, nr. 11/11 noiembrie 1857: 3. Vezi şi agitaţia stârnită de redescoperirea tratatului comercial moldo-englez din 1588 şi interpretările date acestuia la mijlocul secolului trecut (Cernovodeanu 1978a: 1045-1048).
53. Vezi îndeosebi Zub 1981.
54. Aurelian 1882: 95, nota 1.
55. Aurelian 1882: 99.
56. Aurelian 1882: 101.
57. Pentru a vedea cât de „îndrăzneţe" erau uneori afirmaţiile publiciştilor de la sfârşitul secolului al XIX-lea, iată un exemplu edificator: „România […] ar fi continuat a fi tot acel stat puternic din trecut când exercita primatul economic şi politic în Orient şi avea o influenţă binefăcătoare asupra Europei şi a lumei" (Scriban 1885: 106); „românii, înfrăţiţi cu italienii, prin origine şi limbă, comerciau zilnic, mergeau şi veneau cu navele lor numeroase, până ce colosul barbar asiatic turcesc a răpit în mare parte întinderea comerţului şi a politicii românilor şi a italienilor" (Scriban 1885: 92).
58. Xenopol 1892: 543; Cuza 1895: XV; Băicoianu 1896: 4; Colescu 1897: 10.
59. Băicoianu 1896: 20-24; Gîdei 1900: 418.
60. Zub 1985: 126 şi urm.
61. Hurmuzaki 1897: X, XVI-XVII.
62. Hurmuzaki 1897: X, XVII.
63. *Ibidem*.

64. *Ibidem*.

65. Hurmuzaki 1897: X, XVII. Ideea a fost reluată de Iorga şi în alte lucrări, ca în *Points de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient à l'époque moderne*: „Mai întâi, nu este prima oară când o spun, trebuie să se renunţe cu totul la ideea că turcii au venit pentru a distruge. Nu zic că turcii n-au meritat să fie calomniaţi, totuşi, ei au fost calomniaţi prea mult. În părerile obişnuite asupra Imperiului Otoman este fără îndoială multă exagerare răuvoitoare; s-au ponegrit turcii care mai meritau şi altceva, cel puţin în unele privinţe şi într-o oarecare măsură" (Iorga 1982: 370). Aceasta nu l-a împiedicat pe istoric să vorbească în aceeaşi lucrare despre „amorţeala" turcilor şi să compare defavorabil Imperiul Otoman cu cel Mongol (Iorga 1982: 364).

66. Iorga 1982: 70.

67. Iorga 1982: 77-78.

68. Iorga 1982: 669.

69. O excepţie este bucovineanul Ion Nistor, care a studiat deosebit de temeinic comerţul Moldovei în secolele al XIV-lea – al XVI-lea şi a emis judecăţi extrem de negative despre impactul otoman asupra acestui comerţ, considerând că secolul al XVI-lea a marcat o decădere comparativ cu secolul al XV-lea (de altfel, în economia lucrărilor lui, secolul al XV-lea ocupă un loc mai important decât perioada dominaţiei otomane, iar relaţiile cu ţările creştine sunt mult mai bine documentate decât cele cu Imperiul Otoman). I. Nistor recunoaşte totuşi că turcii nu au reuşit să-şi instaureze un adevărat monopol, trebuind să se mulţumească cu un anumit drept de preemţiune asupra unor produse ale Moldovei (Nistor 1911: 219; Nistor 1912: 11 şi 158-159). Este de semnalat totuşi că lucrările lui Ion Nistor despre comerţul medieval al Moldovei, datorită faptului că au fost scrise în germană, iar autorul lor nu a mai revenit ulterior asupra acestei teme, au fost folosite în istoriografia română mai puţin decât ar fi impus-o valoarea lor ştiinţifică, ele fiind eclipsate şi de *Istoria comerţului românesc*, publicată în româneşte de Nicolae Iorga (volumul I, care se suprapune şi asupra perioadei studiate de I. Nistor, a apărut în 1915).

70. Iorga 1935: 6.

71. Angelescu 1919.

72. Razmiritza 1932: 237-242.

73. M.L. Murgescu 1990.

74. La această concluzie am ajuns pe baza unui sondaj în cadrul căruia am consultat manualele publicate de I.C. Lerescu (1868), A. Pretorian (1882, 1906), Miclescu (1883), P.S. Aurelian (1889), B.I. Radu (1890), N. Idieru (1895-1896), D.A. Laurian (1897) şi T. Pojoga Jerebie (1898).

75. Astfel, în manualul lui N. Idieru, unul dintre cele mai bune şi mai amănunţite de la sfârşitul secolului al XIX-lea, se putea totuşi citi: „libertatea cea mai completă a fost regimul nostru comercial practicat, fără întrerupere, până în secolul al XVIII-lea (1716)" (Idieru 1895: I, 638).

Veacul fanariot era la rândul său calificat drept „un regim intermediar, iar apoi aproape liber-schimbist” (Idieru 1895: I, 641).

76. De exemplu, Iorgulescu 1926: 177 şi urm.; Munteanu-Râmnic 1929: 65-70.

77. Constantinescu 1929: 62.

78. Se cuvine amintită totuşi prezentarea interesantă din manualul lui Ioan Clinciu şi Victor Papacostea: „fără acea lume grecească de industriaşi, neguţători şi corăbieri, statul turcesc n-ar fi putut trăi, numai ca stat de pradă. De altfel, toată acţiunea politică şi militară a turcilor se conducea în primul rând după vechile interese economice ale Constantinopolului. Ca şi împăraţii bizantini de odinioară, sultanii luptau pentru stăpânirea completă a Mării Negre şi a Dunării, în vederea intereselor economice” (Clinciu, Papacostea 1929: 125). Trebuie totuşi ţinut seama de faptul că Victor Papacostea era prieten cu Gheorghe Brătianu şi că este posibil să fi aflat ideile acestuia chiar înainte ca ele să fi fost publicate, după cum este posibil să fi ajuns în mod autonom la aceeaşi concepţie.

79. Brătianu 1929-1930; Brătianu 1931; Brătianu 1934. În 1938, aceste trei studii au fost sudate fără modificări de substanţă într-unul singur, care a fost inclus în culegerea lui Brătianu 1938: 127-181.

80. Brătianu 1942-1943: II, 27-51.

81. Iosipescu 1988: 108.

82. Saizu 1987.

83. Amintim, mai mult pentru caracterul şocant al titlului, articolul lui Andreades „Byzance, paradis du monopole et du privilège” (1934).

84. Hahn 1926. Amintim că documentele respective fuseseră publicate încă din 1912 în limba turcă, ceea ce arată încă o dată cât de mult depindea contactul dintre istoriografiile balcanice de intermedierea occidentală.

85. Netta 1931.

86. Brătianu 1942-1943: II, 29 şi 36. Amintim faptul că şi Nicolae Iorga pomenise incidental de „domeniul levantin supravegheat şi exploatat de turci” (Iorga 1982: 499).

87. Brătianu 1942-1943: II, 32-33.

88. Brătianu 1938: 155; Brătianu 1942-1943: II, 40.

89. Brătianu 1938: 170-171 şi 177.

90. Brătianu 1942-1943: II, 39.

91. Brătianu 1942-1943: II, 29 şi urm.

92. Amintim aici articolul cu un conţinut cu totul decepţionant al lui Doboşi 1940.

93. Panaitescu 1940: 35; Panaitescu 1947: 153-157. Aici, ca şi în manualele sale, Panaitescu tindea să radicalizeze aprecierile şi aşa unilateralizante ale lui Brătianu.

94. Netta 1937: 450-471.

95. În partea istorică a capitolului despre comerţul exterior, elaborată de M.Gr. Romaşcanu, se acceptă că „aproape întreaga producţie românească era canalizată spre Constantinopol”

(*Enciclopedia României* 1943: IV, 460). Este păstrată totuşi şi opinia lui Iorga că relaţiile cu Poarta s-au deteriorat grav abia în secolul al XVIII-lea.

96. Un exemplu de adoptare timpurie a acestei teorii sunt manualele de liceu scrise de P.P. Panaitescu (vezi Panaitescu 1931: 180, manual reeditat în mai multe rânduri). Acest caz nu este totuşi reprezentativ, în anii 1930 manifestându-se încă oscilaţii în funcţie de opţiunile autorilor de manuale, ca şi de tipul de şcoli pentru care erau destinate. Teoria monopolului s-a impus după război, odată cu trecerea la sistemul manualelor unice: Iordănescu, Arbore, Lazăr 1945: 190-192, 277 şi 301; Roller 1947: 170-171, 175-176, 236, 292-293, 360-361, 387-388; Pascu 1978: 108, 126 şi 163; Daicoviciu, Teodor, Câmpeanu 1984: 182 şi 202 (fiecare dintre aceste manuale a cunoscut mai multe ediţii cvasiidentice, enumerarea noastră nefiind exhaustivă).

97. Vezi, de pildă, Georgescu-Buzău 1950. De asemenea, lucrarea colectivă *Notiţe la tema: Descompunerea feudalismului şi începuturile capitalismului în ţările române*, Bucureşti, 1959.

98. Pătrăşcanu 1945: 9-10 şi 18-36. Nu trebuie uitate nici cercetările mai vechi ale lui Zane 1926.

99. Oţetea 1960: 326-330; *IR* 1964: III, 650-655 (capitol scris de Andrei Oţetea); Oţetea 1977.

100. Vianu 1960a; Vianu 1960b; Vianu 1962: 121, 130. Vezi şi lucrările menţionate la nota 35.

101. Ionescu 1956.

102. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1958; Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1983a.

103. Vezi şi sintezele realizate de exilul românesc, chiar dacă nu aduc neapărat un spor de informaţie concretă: Marinescu 1981; Roman 1987: 36-51.

104. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1944; Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1957.

105. Ar trebui totuşi semnalat articolul despre aprovizionarea cu grâu a Istanbulului în secolul al XVI-lea (Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1983b). Acesta însă, spre deosebire de studiile dedicate secolului al XVIII-lea, nu reprezintă decât într-o mică măsură o „contribuţie”.

106. Cernovodeanu 1978b: 83-85.

107. Cernovodeanu 1978b: 88-89.

108. Cernovodeanu 1972.

109. Berza 1938: 10, nota 1.

110. Berza 1941.

111. Berza 1957, 1958.

112. *IR* 1962: II, 351.

113. *IR* 1962: II, 789-790.

114. *IR* 1962: II, 786.

115. Giurescu 1946: 592-593.

116. Giurescu, Giurescu 1976: II, 11.

117. Giurescu 1977: 98-121.

118. Giurescu 1977: 109. O asemenea afirmaţie ridică numeroase probleme: ce se înţelege prin „preţul normal” în condiţiile Evului Mediu, când preţurile (îndeosebi cele agricole) variau sezonier, de la un an la altul şi de la o localitate la alta? Preţul din satele de la Dunăre? Cel de

la Bucureşti? Cel din satele de la munte? Cel de la Constantinopol? Aceste dificultăţi ne avertizează asupra riscurilor unor raţionamente logice generale, lipsite de susţinere documentară.

119. Măneanu 1982.

120. Maxim 1974c: 46-49.

121. Maxim 1979a: 1749-1758.

122. Maxim 1979a :1758.

123. Alături de contribuţiile lui Mihai Berza (vezi *supra*, nota 109) şi de cele ale lui Mihai Maxim, sintetizate în Maxim 1979a, trebuie amintite studiile lui Veliman 1982 şi Gemil 1977.

124. Beldiceanu 1957; Cazacu 1973; Maxim 1975, 1983a; Stancu 1983, 1996; Flaut 1989.

125. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1961, 1967; Mircea 1967; Dan, Goldenberg 1973; Mehmed, 1972; Golimas 1979.

126. Ilieş 1956, 1974; Giurescu 1963; Maxim 1988.

127. Caproşu 1989; Gavrilă, Murgescu 1988.

128. Vezi şi Puia 1988: 258-260, unde articolul „Monopol comercial" reflectă, pe de o parte, eforturile autorului de a se documenta şi de a depăşi stadiul prezentărilor vulgarizatoare şi, pe de altă parte, dificultatea şi parţialitatea cu care cunoştinţele şi dilemele cercetătorilor reuşesc să iasă din cercul strâmt al specialiştilor şi să pătrundă în cultura de masă.

129. Vezi şi Lampe, Jackson 1975.

130. İnalcik 1979.

131. Mantran 1962.

132. Güçer 1951-1952, 1962-1963.

133. Papacostea 1983.

134. O primă analiză din această perspectivă la Chirot 1976: 37-88; vezi şi Bonciu, Murgescu 1990.

135. Murgescu 1988a: 598.

136. Berov 1976 este doar un început, puţine serii fiind suficient de lungi pentru a fi utilizate ca atare.

137. Popa 1978. Pentru epocile anterioare nu există decât câteva studii izolate: Cămărăşescu, Fotino 1973; Mioc 1974, 1980.

Comerţ şi politică în relaţiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII)[1]

Una dintre problemele mult timp discutate în istoriografia românească referitoare la raporturile româno-otomane este aceea a existenţei sau nonexistenţei unui „monopol comercial otoman" asupra Ţărilor Române[2]. În planul mai general al studiilor referitoare la Imperiul Otoman, această discuţie se subsumează dezbaterilor cu privire la ponderea relativă a mecanismelor politice şi economice în funcţionarea sistemului otoman. Una dintre formele particulare pe care a îmbrăţişat-o această dezbatere în ultimele două decenii a fost aceea a disputei dacă Imperiul Otoman a fost un *imperiu-univers*, a cărui funcţionare se baza în principal pe mecanisme redistributive, sau o *economie-univers*, în cadrul căreia au prevalat mecanismele economice de circulaţie a valorilor economice[3]. Cei mai mulţi otomanişti au împărtăşit opinia lui Immanuel Wallerstein, conform căreia economia-univers europeană care a luat naştere în secolul al XVI-lea a fost un fenomen singular, iar Imperiul Otoman a fost, cel puţin până la incorporarea sa în cadrul economiei-univers europene în secolul al XIX-lea, o entitate fundamental diferită, de esenţă necapitalistă[4]. În schimb, Fernand Braudel, deşi conştient de numeroasele particularităţi ale economiei şi societăţii otomane, a insistat pe faptul că politicul şi economicul se combină întotdeauna, astfel încât distincţia între economii-univers şi imperii-univers este inutilă din punct de vedere analitic, iar

Imperiul Otoman trebuie studiat ca o economie-univers cu drepturi depline[5].

După cum lesne se poate observa, **disputa referitoare la ponderea relativă a elementelor politice şi economice în funcţionarea sistemului otoman** este legată de întrebarea şi mai generală dacă în comparaţia dintre Imperiul Otoman şi Europa (Occident) prevalează similitudinile sau diferenţele[6]. Într-o problemă de o asemenea complexitate, un răspuns tranşant nu e lesne de dat, cu atât mai mult cu cât el poate fi contrazis cu uşurinţă de datele referitoare la diferite situaţii concrete. Studiul raportului dintre factorii politici şi cei economici în structurarea raporturilor dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman capătă o relevanţă deosebită în acest context problematic. Situaţia Ţărilor Române este oarecum paradoxală: incomplet integrate politic în sistemul otoman[7], beneficiind de o largă autonomie internă, aveau legături economice mai strânse cu Istanbulul decât teritorii otomane „cu drepturi depline" precum Bosnia, Irak sau Tripolitania. Pe de altă parte, integrarea economică a Ţărilor Române în lumea otomană a fost determinată nu numai de factorii economici, ci într-o măsură semnificativă şi de mecanismele politice.

Dintre **mecanismele politice care au determinat evoluţia raporturilor economice româno-otomane**, un rol crucial l-a avut neîndoielnic presiunea financiară exercitată de Imperiul Otoman asupra Ţărilor Române. Întărirea controlului politic otoman asupra statelor româneşti la mijlocul secolului al XVI-lea a fost însoţită de sporirea obligaţiilor financiare ale acestora faţă de Poartă. Haraciul Ţării Româneşti a crescut de la 10.000 de galbeni înainte de 1462 la 104.000 de galbeni în 1574-1583, iar cel al Moldovei de la 2.000 de galbeni în 1456 la 66.000 de galbeni în 1583[8]. Haraciul era însă numai una dintre formele prin care Ţările Române îşi răscumpărau autonomia internă de la Poartă.

Lui i se adăugau darurile protocolare către sultan şi înalţii dregători otomani (*peşkeş*) şi sumele date ca mită (*rüşvet*) pentru obţinerea şi/sau păstrarea tronului, ca şi pentru alte avantaje pe care domnii români doreau să le obţină din partea autorităţilor otomane. Aceste din urmă categorii de sume sunt mai greu de urmărit în izvoarele de epocă, ceea ce îngreunează calculele cantitative. Totuşi, folosind izvoarele europene, Mihai Berza a realizat o primă estimare, oprindu-se la o medie anuală de 650.000 de galbeni pentru totalul plăţilor Ţării Româneşti către Poartă în deceniul 1581-1590[9]. În ceea ce mă priveşte, coroborând datele analizate de Mihai Berza cu contribuţiile mai recente ale lui Mihai Maxim cu privire la haraci şi supunând unui nou examen critic întregul dosar, am apreciat plăţile totale ale Ţărilor Române către Imperiul Otoman la o medie ceva mai mică de 600.000 de galbeni anual pentru Ţara Românească în perioada 1581-1590 şi ceva mai mare de 300.000 de galbeni anual pentru Moldova în anii 1582-1591[10].

Aceste sume considerabile, de aproape doi galbeni pe locuitor pentru Ţara Românească şi un galben pe locuitor pentru Moldova, au determinat **ample mutaţii în structurile economice şi sociale ale Ţărilor Române**. Domnii au încercat să obţină banii de care aveau nevoie mărind fiscalitatea şi/sau împrumutând sumele trebuincioase de la creditori situaţi cel mai adesea în Imperiul Otoman. Nu vom intra aici în detaliile discuţiei referitoare la evoluţia fiscalităţii şi la problema evaziunii fiscale[11]. Vom semnala însă consecinţele creşterii explozive a fiscalităţii asupra comerţului Ţărilor Române. Accentuarea fiscalităţii a însemnat mai întâi o scădere a puterii de cumpărare a locuitorilor Ţărilor Române, ceea ce a influenţat restrictiv importurile. Pe de altă parte, nevoia stringentă de bani pentru a plăti dările mărite i-a obligat pe producători să vândă o parte mai mare din rezultatele muncii lor, ceea ce a stimulat exporturile atât spre

Imperiul Otoman, cât şi spre ţările Europei creştine. Principalele mărfuri exportate au fost animalele şi produsele animaliere, apoi sarea, mierea, ceara, lemnul şi, într-o oarecare măsură, cerealele. Deşi către 1590 exporturile muntene au depăşit un galben pe locuitor, apropiindu-se poate chiar de un cuantum de 1,5 galbeni, iar cele moldoveneşti nu erau nici ele departe de un galben pe locuitor[12], veniturile obţinute astfel au fost insuficiente pentru a putea face faţă exigenţelor financiare otomane, astfel încât Ţara Românească şi Moldova au acumulat mari datorii externe, care depăşeau cu mult capacitatea lor de plată[13]. În aceste condiţii, sistarea raporturilor cu Imperiul Otoman prin ridicarea antiotomană din anul 1594 în conjunctura favorabilă oferită de războiul otomanilor cu Liga Sfântă (1593-1606) a fost o soluţie riscantă din punct de vedere politic, dar raţională din punct de vedere economic[14]. După încetarea războiului cu habsburgii în 1606, Imperiul Otoman şi-a restaurat dominaţia asupra Ţărilor Române în anii 1611-1613, dar a trebuit să-şi modereze exigenţele financiare, care nu au mai atins nivelurile din secolul al XVI-lea decât în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea[15]. Această relaxare a presiunii financiare otomane, asociată cu adoptarea culturii porumbului, a îngăduit creşterea demografică (şi economică) accentuată a statelor româneşti extracarpatice, care practic şi-au dublat populaţia în secolele XVII-XVIII[16]. Graţie acestui spor demografic, pentru locuitorii Ţării Româneşti şi Moldovei, plăţile sporite din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea nu au mai reprezentat în mod obiectiv o povară la fel de mare ca acelea din secolul al XVI-lea, deşi, evident, noile culmi ale exploatării otomane au fost deosebit de rău privite de contemporani. Faptul că în secolele XVII-XVIII nu s-au mai reprodus excesele de dinainte de 1594 explică în mare măsură durabilitatea raporturilor româno-otomane şi menţinerea Ţărilor Române în sfera de dominaţie a Porţii.

În concluzie, **modelul relaţiilor economico-politice dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman s-a stabilizat la mijlocul secolului al XVI-lea** pe următoarele coordonate, care au rămas în esenţă aceleaşi până la începutul secolului al XIX-lea: Ţările Române îşi păstrau autonomia internă în schimbul alinierii la politica otomană, al achitării unor obligaţii economice şi al desemnării (sau, mai rar, al confirmării) domnilor de către Poartă. Pentru a face faţă exigenţelor financiare otomane, Ţările Române trebuiau să-şi mărească veniturile băneşti, care nu puteau fi obţinute decât prin comerţul exterior, ceea ce a condus la transformarea lor în veritabile „economii centrate pe export".

Sporirea veniturilor româneşti din exporturi era în contradicţie cu alte interese otomane, respectiv cu preocupările pentru aprovizionarea Istanbulului şi/sau a armatelor otomane. Dintre acestea, **cererea militară** era cea mai presantă, factorii de conducere otomani acordând de cele mai multe ori prioritate oştirii în raport cu capitala[17]. Un exemplu concludent este primăvara anului 1595, când, deşi se contura o criză a aprovizionării Istanbulului, autorităţile otomane au decis totuşi ca „tot grâul din preajma Mării Negre, din ţinuturile Anatoliei, să fie trimis la Dunăre, pentru aprovizionarea oastei"[18], care urma să acţioneze pentru reprimarea revoltei antiotomane a Ţărilor Române. Pentru a asigura alimentele şi materialele necesare armatei, autorităţile otomane au îmbinat cererile şi rechiziţiile oficiale[19] cu utilizarea mecanismelor de piaţă, respectiv cu oferirea unor preţuri convenabile celor care-şi aduceau mărfurile în taberele otomane[20]. Deşi nu putem estima care tip de aprovizionare a prevalat din punct de vedere cantitativ, în ceea ce priveşte contribuţia Ţărilor Române la aprovizionarea armatelor otomane, pare neîndoielnic faptul că penuria de timp şi mijloace de control i-a constrâns pe otomani să plătească preţuri relativ ridicate dacă doreau ca armatele lor să nu ducă

lipsă de alimente şi de alte diverse materiale[21]. În consecinţă, putem aprecia că cererea militară otomană altera în mod semnificativ condiţiile „normale” ale comerţului româno-otoman, atrăgând spre taberele otomane produsele agricole şi animaliere ale Ţărilor Române, care erau astfel distrase de la debuşeele lor „tradiţionale”. Pe termen scurt, aceasta a însemnat venituri sporite pentru furnizori[22], dar pe termen mediu, purtarea operaţiunilor militare pe teritoriul românesc sau în preajma acestuia tindea să aibă mai degrabă efecte negative[23].

Dacă cererea militară era neregulată, depinzând de zona unde urmau să opereze armatele otomane, **aprovizionarea Istanbulului** era o problemă permanentă pentru autorităţile otomane[24]. Conform tipologiei stabilite de Mihai Maxim, în secolul al XVI-lea, dar şi ulterior, în efortul lor de a atrage produsele româneşti, **otomanii au combinat negoţul „normal” cu variate forme de intervenţie statală**: cereri oficiale referitoare la anumite cantităţi, cereri care iniţial erau ocazionale, dar tindeau apoi să devină regulate, interdicţii de export în alte direcţii şi chiar rezervarea produselor din anumite judeţe sau ţinuturi româneşti pentru uzul unor instituţii otomane, de exemplu, a Grajdurilor Imperiale (*’Istabl-i ‘Amire*) sau a Bucătăriei Imperiale (*Matbah-i ‘Amire*)[25]. Înainte de a analiza pe rând aceste forme de intervenţionism, se cuvine să observăm mai întâi că rezervările de produse din anumite unităţi administrative ale Ţării Româneşti sau Moldovei au fost un fenomen care s-a limitat la o scurtă perioadă de timp înainte de 1594 şi care nu a fost reeditat ulterior[26].

Cel mai vechi document cunoscut cu privire la o **interdicţie otomană pentru exporturile româneşti** este, din câte ştim până acum, un ordin din martie 1566 al sultanului Süleyman I către Alexandru Lăpuşneanu prin care îi cerea să pună capăt vânzărilor de vite moldoveneşti în Polonia[27]. În mai 1568, Selim al II-lea reitera această interdicţie, plângându-se că

moldovenii nu respectaseră ordinul anterior[28]. Din alte surse, ştim însă că nici această nouă interdicţie nu a fost eficientă, exporturile moldoveneşti de vite spre Europa Centrală prin Polonia continuând energic şi în ultima treime a secolului al XVI-lea, şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea[29]. În 1577, o altă interdicţie referitoare la exporturile de seu din Ţara Românească şi Moldova era motivată explicit prin lipsa acestui produs la Istanbul[30]. Exceptând probabil caii[31], consideraţi un produs strategic, informaţii referitoare la asemenea interdicţii de export nu mai avem pentru secolul al XVII-lea, ci numai pentru secolul al XVIII-lea. Noile interdicţii din secolul al XVIII-lea au afectat însă un număr mai mare de produse decât cele din secolul al XVI-lea. Au fost afectate astfel nu numai animalele şi produsele animaliere, ci şi grânele şi ceara. În 1750 a fost instituită chiar o interdicţie generală a exportului spre alte state[32], dar ea a trebuit să fie retrasă în 1762[33]. Alte interdicţii au durat şi mai puţin; de exemplu, opreliştea emisă în iunie 1721 pentru exporturile de vite moldoveneşti spre Polonia a fost anulată în luna septembrie a aceluiaşi an[34]. La fel, după ce în aprilie 1734 a interzis exporturile de vite spre Polonia şi Imperiul Habsburgic[35], acelaşi sultan (Mahmud I) a revenit nici trei luni mai târziu şi le-a permis moldovenilor să-şi vândă animalele în alte ţări, cu condiţia mai degrabă formală ca aprovizionarea Istanbulului să nu aibă de suferit[36]. Argumentul folosit de domnul Moldovei Constantin Mavrocordat pentru a obţine anularea oficială a interdicţiei – în lipsa veniturilor rezultate din vânzarea vitelor, „sărmanii supuşi nu pot să-şi dea impozitele şi este anevoiasă strângerea avuţiei miriei”[37] – dezvăluie tocmai contradicţia diverselor interese ale autorităţilor otomane. Inconsecvenţa Porţii în a opta ferm pentru aprovizionarea prioritară a Istanbulului în raport cu interesele sale fiscale[38], stimulată de protestele statelor creştine interesate în negoţul cu Ţările Române, în special ale

Imperiului Habsburgic, Poloniei şi Prusiei[39], şi chiar de ameninţările acestora că vor trece la măsuri de retaliere[40], s-a combinat cu incapacitatea tehnică de a stopa efectiv comerţul cu mărfuri interzise, astfel încât **interdicţiile de export au avut o eficacitate redusă în oprirea exporturilor româneşti spre statele Europei creştine**. Desigur, unii negustori erau grav afectaţi atunci când mărfurile lor erau confiscate, dar atâta vreme cât exporturile spre ţările Europei creştine ofereau perspectiva unor profituri semnificative, se găseau destul de repede căi pentru ocolirea opreliştilor otomane. Nu este însă mai puţin adevărat că repetarea unor interdicţii, chiar dacă acestea erau apoi retrase, a făcut ca factorii politici să înceapă să considere că orice negoţ trebuie aprobat special de ei. Această opinie a fost însuşită şi de unii domni ai Moldovei şi ai Ţării Româneşti, care au instituit propriile oprelişti pentru exporturile şi uneori chiar pentru importurile statelor lor. Pe de altă parte însă, aceiaşi domni eliberau apoi permise speciale de export[41], astfel încât cel puţin o parte dintre interdicţiile domneşti de la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea au fost mai degrabă o formă nouă de a impozita comerţul, şi nu încercări de a-l opri.

O altă formă prin care autorităţile otomane au încercat să rezolve problema aprovizionării Istanbulului erau **cererile oficiale adresate autorităţilor provinciale de a trimite în capitală anumite cantităţi din diferite mărfuri**. Ţările Române nu au fost scutite de asemenea cereri oficiale. Cererile puteau fi excepţionale sau, dimpotrivă, regulate. De fapt, dacă otomanii aveau uneori tendinţa să permanentizeze unele solicitări care iniţial fuseseră formulate în mod excepţional, nu este mai puţin adevărat că, şi în cazul obligaţiilor „regulate”, era nevoie mereu de noi şi noi ordine, ceea ce ne arată că permanentizarea unor obligaţii nu era asumată cu adevărat nici de români, nici măcar de otomani. Primele

solicitări otomane au privit furnizarea de oi şi datează din deceniul 5 al secolului al XVI-lea[42]. Există însă indicii că autorităţile otomane cereau oi din Ţara Românească încă de la mijlocul secolului al XV-lea[43]. Un alt exemplu, care sugerează dialectica complexă a raportului dintre excepţie şi regulă: în 1566, Süleyman I i-a cerut domnului Alexandru Lăpuşneanu al Moldovei să trimită în fiecare lună câte 1.000 de boi la Istanbul[44]. De fapt, ordinul sultanului relua o poruncă din anul precedent, care nu fusese îndeplinită de moldoveni, şi suntem îndreptăţiţi să rămânem sceptici şi cu privire la şansele noului ordin de a fi respectat, măcar pentru faptul că expedierea vitelor în toate cele 12 luni ale anului era o absurditate din punct de vedere tehnic.

În cazul comenzilor oficiale de produse pentru aprovizionarea Istanbulului, numărul informaţiilor documentare este mai scăzut pentru secolul al XVII-lea, poruncile de acest fel fiind mai numeroase în secolul al XVIII-lea. Mai mult, **către mijlocul secolului al XVIII-lea, autorităţile otomane au manifestat o tendinţă destul de clară de a insista pe caracterul regulat, permanent, al unora dintre aceste solicitări**. Exemplul cel mai bine cunoscut este aşa-numita *mukayese*, adică obligaţia Ţării Româneşti de a trimite o anumită cantitate de grâne la Brăila pentru a fi apoi expediată la Istanbul[45]. Acest sistem a fost instituit în 1756 şi a funcţionat până în 1769, căzând în desuetudine în timpul ocupaţiei ruse şi fiind apoi abolit oficial în 1774. Cantităţile angajate, deşi importante, nu erau totuşi prea mari. Astfel, prin *mukayese* se trimiteau 35.000 de *kile* de Brăila, ceea ce însemna 10.000-11.000 de tone de cereale[46]. La o populaţie a Ţării Româneşti care în secolul al XVIII-lea a crescut de la 600.000 la circa 1 milion de locuitori, având în vedere un consum mediu de circa 200 kg de cereale pe cap de locuitor, rezultă că cerealele trimise prin *mukayese* reprezentau mai puţin de 10%

din consumul intern al Ţării Româneşti, probabil doar aproximativ 5% din producţia anuală a acesteia.

Mukayese a fost desfiinţată în 1774, iar acest fapt nu a însemnat şi încetarea cererilor otomane oficiale pentru produsele Ţărilor Române, ci doar **revenirea la cererile ocazionale**. Din cauza caracterului lor neregulat, impactul acestora este greu de evaluat din punct de vedere statistic. Datele disponibile par să indice cantităţi mai mari decât cererile regulate anterioare, dar nu cu mult. De exemplu, potrivit unui memoriu al divanului Ţării Româneşti[47], în 1782 au fost trimise pentru a răspunde unor asemenea solicitări oficiale 712.150 de *kile* de Istanbul de cereale, adică aproximativ 18.000 de tone. Alte cereri vizau vitele, oile, seul, ceara, sarea, caii etc. Pentru români, problema nu erau atât cantităţile, care numai rareori erau mai mari decât disponibilităţile, cât modalităţile de plată pentru aceste mărfuri. Două aspecte erau cruciale în această privinţă: mai întâi, dacă se aplica preţul pieţei sau, dimpotrivă, se stabilea de autorităţile otomane un preţ oficial de stat (*fiat-i miriyye*). Apoi, dacă banii erau daţi de dregătorii otomani care efectuau preluarea sau dacă plata urma să fie făcută de domn. În acest ultim caz, funcţiona principiul ca suma plătită de domn să fie scăzută din haraci, dar neregulile nu au lipsit, iar în unele cazuri vistieria ieşea în pagubă, scoţându-şi apoi pârleala pe seama contribuabililor.

Dacă ar fi să facem bilanţul, negoţul în care statul era participant activ nu pare impresionant din punct de vedere cantitativ. Desigur, ponderea sa în ansamblul raporturilor româno-otomane a variat de-a lungul timpului, culminând în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi scăzând apoi mai ales după 1802[48]. Dacă avem în vedere estimarea lui Robert Mantran, potrivit căreia în secolul al XVIII-lea statul asigura doar circa 10% dintre alimentele care ajungeau la Istanbul[49], atunci **cota-parte a statului**

otoman în importurile din Ţările Române era de obicei mai mare decât se întâmpla în cazul altor părţi ale lumii otomane. Dar, chiar dacă statul otoman a considerat util să se implice mai mult în procurarea produselor româneşti decât în cea a unor produse din teritoriile aflate sub directa sa administraţie, per total, rolul său era eclipsat de operaţiunile efectuate de negustorii otomani.

În Ţara Românească şi Moldova au acţionat **negustori otomani** care difereau atât din punctul de vedere al posibilităţilor economice, cât şi din punct de vedere social. Statutul lor legal în Ţările Române depindea în mare măsură de confesiune, respectiv negustorii ortodocşi beneficiau de oportunităţi superioare, comparativ cu musulmanii, evreii şi armenii[50]. Însă dincolo de nuanţele statutelor juridice, negustorii veniţi din teritoriile otomane beneficiau de considerabile avantaje economice în relaţia cu partenerii lor munteni şi moldoveni. În primul rând, ei puteau profita de fenomenele recurente de „foame monetară” care surveneau în Ţările Române, fenomene cauzate în special de nivelul ridicat al dărilor, care la rândul său era pricinuit de plăţile politice către Istanbul. În strânsă legătură cu penuria monetară erau datoriile contractate de mulţi dintre furnizorii români, fie ei domni, boieri sau ţărani, cu atât mai mult cu cât deseori aceste datorii erau rambursate direct în natură[51]. În felul acesta, penuria monetară şi cătuşele creditului se potenţau reciproc, silindu-i pe munteni şi pe moldoveni să vândă cantităţi sporite din produsele lor la preţuri scăzute. Abuzurile pe care le comiteau uneori negustorii otomani, în special musulmanii, care şi-au dat repede seama că domnii nu puteau să-i tragă la răspundere prea uşor, au contribuit şi ele în a conferi raporturilor dintre români şi otomani un caracter asimetric, chiar şi atunci când, din punct de vedere formal, comerţul era „liber”.

Poziţia deja avantajoasă de care se bucurau negustorii otomani care operau în Ţările Române era susţinută de autorităţile otomane nu numai în mod indirect, ci şi prin intervenţii explicite pe lângă domnii români, care trebuiau să vegheze ca aceşti negustori să nu fie păgubiţi de cineva şi să poată obţine profit. Dar relaţia dintre Poartă şi negustorii otomani nu era univocă. Statul se folosea de negustori pentru asigurarea aprovizionării capitalei sau a armatei, deseori le încredinţa firmane care îi ajutau să obţină mărfurile de la producători în condiţii avantajoase. Mai mult, autorităţile otomane îi ajutau deseori pe negustorii din capitală să elimine concurenţa comercianţilor locali. De exemplu, atunci când moldovenii au încercat să transporte ei înşişi sarea de la Galaţi la Istanbul, negustorii otomani din Istanbul au obţinut un ordin sultanal care interzicea această tentativă[52]. În ciuda acestor puncte de convergenţă, negustorii otomani şi Poarta aveau **interese divergente** cel puţin în două privinţe: menţinerea capacităţii Ţărilor Române de a-şi achita obligaţiile financiare faţă de vistieria imperială şi problema preţului de vânzare a mărfurilor pe piaţa otomană. Deseori suspicioase faţă de negustori şi urmărind cu prioritate interesele lor fiscal-financiare[53], autorităţile otomane s-au dovedit sensibile la plângerile româneşti că abuzurile negustorilor otomani vor împiedica plata dărilor şi deci îndeplinirea obligaţiilor financiare faţă de statul otoman. Cum ordinele imperiale ce recomandau moderaţie şi legalitate nu erau întotdeauna suficiente, Poarta a trebuit să aprobe expulzarea unor categorii de negustori otomani din Ţările Române[54] sau să le restrângă accesul la un număr limitat de negustori beneficiari ai unor permise speciale[55]. Aceste restricţii nu erau numai concesii făcute domnilor şi boierilor români sau, după 1774, Rusiei, ci şi modalităţi prin care Poarta îşi întărea controlul asupra negustorilor.

Şi mai complicate erau **disputele referitoare la preţuri**. Tradiţia musulmană şi practicile otomane referitoare la regimul preţurilor erau deosebit de contradictorii[56]. Chiar dacă preferau preţurile fixate oficial prin *narh*, autorităţile otomane au intuit faptul că, uneori, preţurile libere ale pieţei erau mai eficiente în procurarea produselor necesare. Oscilaţiile autorităţilor între preţurile fixate administrativ şi cele stabilite de piaţă au fost amplificate de presiunile pe care diferitele grupuri interesate – consumatorii din Istanbul, negustorii, domnii români şi puterile străine, îndeosebi Rusia – le exercitau pentru a impune măsuri într-un sens sau altul. Exasperarea autorităţilor otomane din cauza acestor presiuni şi mai ales din cauza faptului că realitatea economică le scăpa de sub control este exprimată deosebit de sugestiv de Selim al III-lea în ianuarie 1801:

> „Vizirul meu: Chestiunea zaherelei a devenit foarte ciudată. Auzind de necazurile poporului, că «nu se găseşte absolut nimic!», mă necăjesc şi eu. Să se adauge la preţ, să se facă orice, dar să se aducă zaherele. Cervişul care venea cu 40 de parale nu se găseşte azi nici cu 3 guruşi. Preţul cerut de negustorul aducător e foarte nepotrivit cu preţul fixat (*narh*). E de două ori mai mare. Carnea, săpunul şi toate celelalte sunt la fel. Nu se poate aşa! E iarnă! E sfântul Ramazan! Să se caute să fie procurate!”[57].

De regulă, furnizorii români erau stânjeniţi de încercările otomane de a impune preţuri fixe. Existau însă şi situaţii când evoluţia liberă a pieţei tindea să conducă la scăderea preţurilor, iar atunci domnul şi boierii nu ezitau să-i ceară Porţii să intervină pentru ca negustorii otomani „să respecte întocmai preţurile fixate”[58]. Este adevărat că nu ştim cât de sensibile au fost autorităţile otomane faţă de solicitările româneşti în acest caz.

Preţurile nu erau singura sursă de situaţii conflictuale. **Veniturile vamale** reprezentau şi ele o miză importantă în relaţiile româno-otomane. Se ştie deja că domnii români primeau în secolul al XVI-lea o parte dintre

veniturile vămilor de la Dunăre[59], ceea ce, dincolo de unele momente de tensiune în legătură cu exacta împărţire a acestor venituri, făcea ca ei să fie cointeresaţi de creşterea volumului general al comerţului. Mai mult, începând cu Matei Basarab, domnia Ţării Româneşti a reuşit să preia în totalitate arenda vămilor dunărene pe sare în schimbul adăugării echivalentului acesteia la haraci[60]. Dincolo de aceste forme de cooperare, nu au lipsit nici situaţiile când domnii români au intrat în conflict cu guvernatorii otomani din preajma Ţărilor Române sau cu arendaşii vămilor otomane cu privire la diversele venituri vamale din regiune. Un exemplu caracteristic este solicitarea din 1723 a lui Nicolae Mavrocordat ca Poarta să închidă punctul vamal de la Gârla, de lângă Turnu, care concura cu schela munteană mai veche de la Slatina. Dintre argumentele aduse de domnul Ţării Româneşti, menţionăm, pe lângă deja clasica idee că scăderea veniturilor domniei va afecta nivelul plăţilor către Poartă, insinuarea că prin schela otomană se scurg spre Oltenia stăpânită pe atunci de austrieci nu numai mărfurile obişnuite, ci şi „multe şi felurite lucruri dintre cele prohibite”[61]. După cum lesne se poate vedea, domnii români nu ezitau să încerce să folosească, uneori în interes propriu, predispoziţia autorităţilor otomane de a interzice exportul unor mărfuri.

Complexitatea raporturilor româno-otomane este ilustrată şi de un alt exemplu. De regulă, autorităţile otomane erau interesate să asigure o aprovizionare abundentă a Istanbulului cu tot felul de mărfuri, iar atunci încurajau sosirea produselor româneşti în capitala otomană. Totuşi, în 1787, la cererea arendaşului Seid Halil, care se plânsese că tutunul românesc îl concura pe cel produs în teritoriile otomane, îndeosebi în Grecia, sultanul a interzis exportul tutunului din Moldova şi Ţara Românească spre Imperiul Otoman, poruncind ca acesta să fie vândut numai pe piaţa internă[62]. Desigur, s-ar putea argumenta că tutunul nu era

vital pentru aprovizionarea Istanbulului, ceea ce este neîndoielnic corect, dar trebuie totuşi remarcat că „provizionismul” otoman era mai puţin o chestiune de principiu, cât una de interes practic, fiind deci abandonat atunci când interesul otoman o cerea. Cu această observaţie credem că putem deja să tragem câteva **concluzii mai generale** cu privire la raportul dintre politică şi comerţ în relaţiile româno-otomane.

Mai întâi, nu se poate nega faptul că **factorii politici au intervenit deseori în desfăşurarea comerţului româno-otoman**. Atât autorităţile otomane, cât şi domnii români au intervenit, distorsionând jocul forţelor pieţei. Desigur, exista o disproporţie de putere politică, iar atunci intervenţiile domnilor români au fost mai puţin susţinute şi eficiente decât cele ale autorităţilor otomane. Acceptând deci faptul că negoţul dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman nu a fost liber de intervenţia politicului, trebuie să subliniem faptul că **nicicând în secolele XVI-XIX nu a existat un monopol otoman asupra comerţului Ţărilor Române**. În acest timp nu a existat niciodată o regulă unitară, stabilă, care să dea conţinut conceptului eronat de monopol comercial otoman[63]. Au existat în schimb mai multe tipuri de intervenţii politice, ocazionale sau recurente, prin care factorii politici din Imperiul Otoman (iar atât cât le-a stat în putinţă şi cei din Ţările Române) au încercat să-şi promoveze diversele interese economice.

În legătură cu aceste intervenţii, trebuie observat că majoritatea restricţiilor stabilite de autorităţile otomane au survenit în două perioade distincte, a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi anii 1730-1820, în timp ce numărul lor a scăzut în secolul al XVII-lea şi în deceniul trei al secolului al XIX-lea. Credem că această distribuţie în timp nu este întâmplătoare. Ea coincide cu aşa-numitele „faze A” ale economiei europene, când creşterea economică generală a determinat o sporire a

cererii central-europene pentru produsele româneşti, care risca să le deturneze de pe piaţa otomană sau să le mărească preţurile, afectând astfel interesele otomane. În acest caz, **intervenţiile politice ale Porţii, fie ele sub forma cererilor oficiale de produse, sub cea a interdicţiilor de export sau sub alte forme, erau doar măsuri anticiclice tipice, iar rezultatul lor practic era inevitabil mediocru**[64]. Acest caracter conjunctural explică, într-o bună măsură, variabilitatea şi chiar inconsecvenţele politicii otomane, prevalenţa măsurilor ocazionale asupra celor permanente sau pe termen mai lung. Această observaţie trebuie nuanţată în funcţie de diversele categorii de mărfuri. Trebuie astfel să facem distincţia între mărfurile care puteau fi vândute atât în teritoriile otomane, cât şi în Europa creştină (vite, piei, seu, sare, cai etc.) şi produsele care, din motive tehnice sau culturale, erau orientate aproape exclusiv spre piaţa otomană (cereale, ovine, lemn etc.). În mod evident, conjunctura europeană era relevantă numai pentru prima categorie de mărfuri, în timp ce pentru cea de-a doua prevalau condiţiile de pe piaţa otomană. Se cuvine deci să avem în vedere în egală măsură şi evoluţiile economiei otomane, atât în privinţa cererii, cât şi în cea a ofertei proprii, cu atât mai mult cu cât măsurile intervenţioniste ale Porţii răspundeau în primul rând unor stimuli otomani şi doar indirect variaţiilor conjuncturii europene.

Totodată, se cuvine să revenim la **oscilaţiile şi inconsecvenţele politicii otomane** în ceea ce priveşte comerţul cu Ţările Române. După cum am arătat, de cele mai multe ori, acestea îşi aveau originea în contradicţia dintre interesele fiscal-financiare ale Porţii şi interesul politic de a menţine preţurile scăzute la Istanbul, ca şi în divergenţele dintre interesele autorităţilor centrale şi cele ale negustorilor sau ale administraţiilor provinciale. Dar poate că incapacitatea Porţii de a adopta

o politică sistematică într-un sens sau altul şi apelul repetat la cutumă, deşi „obiceiul” era extrem de maleabil şi putea fi manipulat în multiple feluri[65], nu erau neapărat simptome ale neputinţei, cât mai ales semne de pragmatism, care măreau, şi nu micşorau capacitatea statului otoman de a-şi promova interesele (ca să nu mai vorbim despre interesele uneori foarte specifice ale elitelor otomane). Pe de altă parte, ineficienţa multora dintre măsurile otomane nu a fost determinată de faptul că Ţările Române aveau un statut de autonomie în raport cu Poarta. Dimpotrivă, unii dintre domnii români au fost chiar excesiv de cooperanţi sau cel puţin au făcut paradă de zelul lor în îndeplinirea poruncilor otomane[66], iar rolul statului în aprovizionarea Istanbulului cu mărfuri provenind din Ţările Române era probabil mai mare decât în cazul provinciilor otomane obişnuite. Adevărata cauză a eficienţei scăzute a măsurilor otomane rezidă în limitele tehnice ale vremii, care făceau ca nici un stat să nu poată controla efectiv şi durabil economia. Desigur, măsurile politice influenţau procesele economice, însă rareori conduceau la efectele anticipate în mod oficial.

Încercând în final să integrăm discuţia referitoare la relaţiile româno-otomane în dezbaterea mai largă cu privire la ponderea relativă a mecanismelor redistributive şi a celor comerciale în funcţionarea sistemului otoman, trebuie mai întâi să observăm că în secolul al XVI-lea elementul cel mai dinamic au fost plăţile politice ale Ţărilor Române către Istanbul, care au depăşit ca volum schimburile comerciale. Această situaţie s-a modificat după 1594, chiar dacă ulterior plăţile politice au crescut din nou; îndeosebi în secolul al XVIII-lea, ele nu au mai reuşit să ţină pasul cu volumul aflat de asemenea în creştere al tranzacţiilor comerciale. Dacă ar fi să luăm în considerare numai raporturile româno-otomane, atunci **în secolul al XVI-lea Imperiul Otoman era într-o mai**

mare măsură un imperiu-univers bazat pe mecanismele politice de redistribuire a excedentelor economice, în timp ce în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea el a căpătat tot mai mult caracteristicile unei economii-univers bazate pe mecanismele comerciale. Desigur, din punct de vedere metodologic este inacceptabil să tragem concluzii cu privire la un întreg cum era Imperiul Otoman pornind numai de la o parte a acestuia, şi anume raporturile româno-otomane. Şi totuşi, sugestiile oferite de studiul raporturilor româno-otomane sunt concordante cu concluziile la care au ajuns reputaţi otomanişti cu privire la alte aspecte ale evoluţiei lumii otomane, cum ar fi, de exemplu, scăderea către 1600 a părţii controlate de stat din produsul social[67], rolul sporit al relaţiilor marfă-bani şi al posesorilor de capital din afara elitelor tradiţionale, care, chiar şi fără a ajunge să predomine în marile dregătorii, au avut un cuvânt tot mai important de spus în funcţionarea întregului sistem otoman[68]. Potrivit unor contemporani ai acestor evenimente, opinie împărtăşită şi de unii istorici din zilele noastre, evoluţiile de mai sus sunt simptome ale declinului otoman[69], care s-ar fi instalat la sfârşitul secolului al XVI-lea. Potrivit însă altor istorici, ele sunt semne ale adaptării la cerinţele epocii, ale instaurării unui stat modern în lumea otomană[70]. Fără a intra acum în meandrele acestei dispute, să consemnăm doar faptul că **incapacitatea factorilor politici otomani de a controla efectiv procesele economice din interiorul lumii otomane s-a reflectat şi în raporturile dintre Imperiul Otoman şi Ţările Române**.

Post-scriptum 2011

Ulterior apariţiei acestui studiu, problema raporturilor comerciale româno-otomane a beneficiat de achiziţii cognitive mai mult prin contribuţiile osmaniştilor, care au continuat să scoată la iveală documente importante privind istoria Ţărilor Române (vezi Maxim 1999, Maxim 2001, Maxim 2008, L. Maxim 2003, Popescu 2008, 2009), fără ca, din păcate, alţi istorici ai Ţării Româneşti şi/sau ai Moldovei să încerce integrarea tuturor acestor informaţii documentare, deopotrivă otomane şi româneşti, într-o imagine de ansamblu a evoluţiei economice a Ţărilor Române în perioada medievală şi modernă timpurie.

1. Acest studiu are la origine o comunicare intitulată *World-economy or World-empire? Politics and Trade in the Relationship between the Ottoman Empire and the Romanian Principalities (16th-18th Centuries)*, pe care am prezentat-o la al VII-lea Congres Internaţional de Istorie Economică şi Socială a Imperiului Otoman (Heidelberg, iulie 1995). Un rezumat al comunicării a fost publicat în *VII. Internationaler Kongress für osmanische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1300-1920), Heidelberg 25.-29. Juli 1995. Abstracts der Referate*, editat de Michael Ursinus, Raoul Mottika, Christoph Herzog. Heidelberg: 1995, p. 76. Textul reprodus în acest volum reia varianta prelucrată şi amplificată publicată în *Revista istorică*, serie nouă, 8, 1997, nr. 9-10, pp. 573-590.
2. Pentru evoluţia discuţiilor pe această temă, vezi Murgescu 1990a.
3. În legătură cu distincţia dintre cele două concepte, vezi Bonciu, Murgescu 1993: 535-536, nota 45.
4. Wallerstein 1992-1994, 1979b. Referitor la Imperiul Otoman, Wallerstein şi-a sintetizat opiniile în Wallerstein 1979a. Pentru păreri similare despre distincţia dintre Imperiul Otoman şi economia capitalistă europeană, chiar dacă nu întotdeauna inspirate de Wallerstein, vezi Islamoğlu, Keyder 1977; Sunar 1980; Aricanli, Thomas 1994. O poziţie mai nuanţată exprimă Suraiya Faroqhi, care, fără a uita să evidenţieze şi numeroasele similitudini dintre istoria otomană şi cea europeană sau indiană, consideră că Imperiul Otoman a fost mai degrabă un imperiu-univers decât o economie-univers (în İnalcik, Quataert 1994: 476-480).
5. Braudel 1989: I, 56-60 şi II, 123-146. Opinia lui Braudel a fost adoptată, chiar dacă într-o manieră mai puţin polemică, de Giles Veinstein în Mantran 1989: 210-226.
6. Pe această problemă, vezi, mai recent, Berktay, Faroqui 1992 şi Kafadar 1994: 613-625.
7. Maxim 1993a.
8. Evoluţia haraciului Ţărilor Române s-a bucurat de o deosebită atenţie din partea istoricilor. Dintre studiile mai importante referitoare la această temă, amintim: Berza 1957; Guboglu

1969; Maxim 1972; Maxim 1974a; Maxim 1994. Pentru o sinteză a acestor cercetări, vezi Maxim 1979a; Veliman 1982; Gemil 1977, 1991: 211-217.

9. Berza 1958: 59-61.

10. Murgescu 1996a: 217-221. Subliniem încă o dată faptul că sumele indicate mai sus reprezintă medii decenale, fluctuaţiile concrete de la un an la altul fiind apreciabile.

11. Murgescu 1996a: 274-293.

12. Pentru o primă estimare pentru Ţara Românească, vezi Murgescu 1993: 461-467. Pentru o discuţie mai amplă a balanţelor comerciale ale Ţării Româneşti şi Moldovei, cu indicarea bibliografiei aferente, vezi Murgescu 1996a: 241-264.

13. Murgescu 1995a.

14. Am analizat mai pe larg raţionalitatea ridicării la lupta antiotomană din 1594 în Murgescu 1994: 42-47.

15. Berza 1957, 1958; Gemil 1977.

16. Vezi estimările din Murgescu 1999a: 19-22.

17. Maxim 1985.

18. *MVCE* (4) 1986: 41.

19. Maxim 1979b.

20. Astfel, Neculce consemnează că, în timpul campaniei otomane din 1672 împotriva Cameniţei, „cine ce duce în ordie, pe bani gata vindea, faină, miere, orz, unt; neavând nici un val de turci îşi vindea bucatele” (Neculce 1982: 217). În legătură cu aceeaşi campanie, ambasadorul francez Nointel arăta că moldovenii au adus otomanilor provizii *sans risque et s’en retournant fort satisfaits du paiement* (Hurmuzaki 1887: vol. I/1, 262).

21. De exemplu, în timpul războiului din 1787-1791, otomanii au trebuit să abandoneze planurile de a cumpăra grâne din Ţara Românească la preţuri fixate de stat (*miri*) şi să plătească preţurile curente ale pieţei, sensibil mai mari (Iorga 1901: 1111-1112); vezi şi Mehmed 1983: II, 253-261.

22. Aceasta ar explica afirmaţiile altfel paradoxale care pot fi găsite în lucrarea *Nouveau tableau historique et politique de la Moldavie*, scrisă probabil de Iordache Rosetti-Roznovanu în anul 1828: „Războiul singur pune producţiile sale în valoare şi numai în aceste timpuri pline de agitaţii şi de confuzii se face simţită puţină opulenţă. 12 sau 15 ani de pace şi de linişte aruncă de obicei această provincie în sărăcie şi mizerie” (Georgescu 1970: 215).

23. Pentru o discuţie mai amplă a acestei probleme, vezi Murgescu 1987.

24. Pentru sistemul general de aprovizionare a Istanbulului, vezi, mai recent, İnalcik, Quataert 1994: 179-187, 493-499, 719-721.

25. Maxim 1979a: 1757-1758.

26. Maxim 1979a: 1756-1757.

27. O traducere în limba franceză a fost editată de Furnică 1931: 11-12 (dar cu o dată eronată: 1565). Datarea a fost corectată de Mihail Guboglu, care a publicat şi un rezumat românesc

detaliat al acestui document (Guboglu 1960-1965: II, 40).

28. Maxim 1974b: doc. 10.
29. Pentru această problemă, vezi discuţia specială din Murgescu 1998.
30. „În clipa de faţă, la bine păzitul Istanbul fiind criză de seu pentru lumânări, am poruncit ca, din locurile aflate sub stăpânirea voastră, să nu daţi seu în afară, ci sa-l trimiteţi pentru zahereaua bine păzitei localităţi amintite” (Mehmed 1976-1986: I, doc. 137).
31. Exportul de cai din teritoriile administrate direct de Poartă era interzis în 1603 atât spre Ţara Românească, aflată în acel moment sub domnia lui Radu Şerban, aliat cu habsburgii, dar şi spre Moldova şi Polonia, cu care otomanii se aflau în relaţii relativ bune (Gemil 1984: 91).
32. „Aşadar, s-a emis înaltul firman, în sensul că […] nimic, nici măcar vreo oca din feluritele zaherele şi mărfuri, şi nici măcar vreunul din feluritele animale despre care s-a menţionat că trec spre părţile duşmane, să nu se vândă şi să nu se ofere spre vânzare «negustorilor străini»” (Veliman 1984: 319). De fapt, este vorba despre un ordin adresat autorităţilor otomane din zona Dunării, la sfârşitul căruia se menţionează că porunci similare au fost trimise şi domnilor Grigore al II-lea Ghica al Ţării Româneşti şi Constantin Racoviţă al Moldovei.
33. Veliman 1984: 407.
34. Iorga 1910b: 22-24.
35. Veliman 1984: 207.
36. Veliman 1984: 210.
37. *Ibidem*.
38. De exemplu, deşi Poarta era interesată în a opri exportul de vite moldoveneşti spre Polonia pentru a asigura dirijarea lor spre Istanbul, ea nu a ezitat să arendeze dreptul de a se organiza lângă Hotinul administrat în acel moment direct de otomani un iarmaroc pentru vitele moldoveneşti care urmau să fie vândute în Polonia (Veliman 1984: 176-177).
39. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1944: 376-382.
40. Pericolul ca habsburgii (şi polonii) să nu oprească şi ei exportul de oi prin Ţările Române spre Istanbul a fost unul dintre principalele argumente invocate în arzul moldovenesc care l-a convins pe sultan să anuleze interdicţia de export în 1762 (Veliman 1984: 407).
41. Oţetea 1977: 42.
42. Maxim 1979a: 1751-1752.
43. Berindei, Veinstein 1987: 48-49.
44. Vezi rezumatul în Iorga 1900b: 178-179 şi Guboglu 1965: II, nr. 117; vezi textul integral la Maxim 1974b: doc. 6.
45. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1957.
46. Potrivit lui Stoicescu (1971: 209), *kila* de Brăila conţinea în secolul al XVIII-lea 240 de ocale, ceea ce însemna că ea cântărea, depinzând şi de caracteristicile diverselor soiuri de grâne, ceva mai mult de 300 kg.
47. Urechia 1891-1892: I, 277.

48. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1988: 1034.
49. Mantran 1977: 67; vezi şi Mantran 1962, 1988.
50. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1961, 1967; Mircea 1967; Mehmed 1972.
51. Caproşu 1989.
52. Veliman 1984: 201.
53. Pentru primatul considerentelor fiscale în definirea politicii economice otomane, vezi İnalcik 1970.
54. Exemplul cel mai cunoscut sunt lazii, originari din zona Trapezuntului, expulzaţi din Ţara Românească în 1712 (Veliman 1984: 82) şi din Moldova în 1747 (Veliman 1984: 302-305).
55. Încă din secolul al XVI-lea, Murad al III-lea a poruncit ca oile muntene să fie vândute numai negustorilor împuterniciţi cu firmane speciale (Mehmed 1976: I, 129), dar limitările au devenit mult mai drastice în secolul al XVIII-lea. De exemplu, în 1731, Mahmud I a poruncit ca numai 20-25 „dintre acei negustori musulmani cunoscuţi ca având stare bună şi înregistraţi ca fiind de onoare şi renumiţi prin înţelepciune şi cinste şi pricepuţi şi de încredere şi preferaţi de toţi” să poată rămâne pentru a face comerţ în Ţara Românească (Veliman 1984: 195), în timp ce în 1755 s-a stabilit ca numai 50 de negustori otomani să se poată stabili la Iaşi (Veliman 1984: 336). Respectarea acestor restricţii a fost întotdeauna problematică, mai ales că negustorii înregistraţi tindeau să extindă privilegiul obţinut şi asupra agenţilor şi asociaţilor lor, ceea ce obliga autorităţile să intervină. Nevoile economice şi petiţiile negustorilor otomani l-au determinat pe sultanul Mustafa al III-lea să consimtă sporirea numărului „fermanlâilor” autorizaţi să intre în Ţara Românească, întâi la 100, apoi la 200 de negustori (Mehmed 1976: I, 294-302). După 1774, musulmanilor le-a fost interzis să mai intre în principate, exceptând un număr fix de negustori ai Capanului, înregistraţi într-un registru special (Mehmed 1983: II, 2-8; Veliman 1984: 473-474). În anii următori, aceste restricţii au fost repetate, dar aplicarea lor nu a putut fi nici acum prea strictă.
56. Barkan 1983: 48-51; Kafadar 1986: 111-136.
57. Mehmed 1986: III, 132-133.
58. Mehmed 1986: III, 135.
59. Cvetkova 1971:130-138.
60. Mehmed 1976: I, 197-199. Această arendă a vămilor dunărene pe sare a fost păstrată de domnii munteni şi în secolul al XVIII-lea, în pofida încercării unui grup de arendaşi de impozite din Istanbul de a o prelua în anul 1728 (Mehmed 1976: I, 212-216).
61. Veliman 1984: 162.
62. Mehmed 1983: II, 135 şi 148-150.
63. Am preferat aceste formulări tranşante deoarece enunţarea aceloraşi idei într-o formă ceva mai nuanţată încă din 1990 (vezi Murgescu 1990a: 841) nu a descurajat diverşi istorici să folosească în continuare cu exuberanţă acest concept defectuos, care eludează în mod flagrant orice rigoare terminologică.

64. Am formulat această idee mai întâi în Murgescu 1988a: 588 şi apoi, mai explicit, în Murgescu 1990a: 843.
65. Vezi şi Panaite 1993: 507-522.
66. De exemplu, Alexandru Callimachi, domnul Moldovei, scria că şi-a trimis oamenii să rechiziţioneze recoltele încă înainte de a fi strânse şi a avut grijă ca boabele care trebuiau să fie trimise la Istanbul să fie „foarte curate şi alese” (Mehmed 1986: III, 89-90).
67. İnalcik 1980.
68. Röhrborn 1973.
69. Pentru această opinie, vezi îndeosebi İnalcik 1996: 89-104.
70. Abou-El-Haj 1991.

Cheltuielile de transport în epocile premoderne. Câteva date din condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu[1]

Astăzi, în epoca supersonicelor şi a telexurilor, când străbatem în mare viteză distanţe uriaşe, ne vine destul de greu să înţelegem problemele pe care le ridica odinioară parcurgerea spaţiului. În trecut, chiar străbaterea unor distanţe care azi ne par derizorii ridica însă probleme considerabile, uneori insurmontabile. Astfel, în momentele dramatice ale iminentei maziliri (urmate apoi de supliciul previzibil), Ştefan Cantacuzino nu s-a putut refugia de la Bucureşti în Transilvania pentru că „era iarnă, zăpadă prea mare”[2]. Nu este vorba despre un caz accidental, chiar dacă iarna anilor 1715/1716 este posibil să fi fost mai severă decât altele. Precaritatea drumurilor şi vulnerabilitatea în faţa intemperiilor de tot felul constituie o componentă structurală a societăţilor premoderne. Ion Ghica, care a trăit şocul provocat de marile inovaţii ale secolului trecut (căile ferate, telegraful şi vaporul cu aburi), descrie astfel comunicaţiile din anii tinereţii sale: „Pe vremurile acelea şi până mai încoace nu existau la ţară nici şosele şi nici poduri peste gârle; la cea mai mică viitură de apă comunicaţiile încetau, la malurile vadurilor stăteau carele şi căruţele adunate ca la bâlci, câte o săptămână, aşteptând să scadă apa, să poată trece. Vara, când era uscat, şi iarna pe pârtie, caii de poştă, mici şi slabi ca nişte pisici, sburau cu trăsura după ei, cu o iuţeală de douăzeci şi cinci de kilometri pe oră, pe când toamna şi primăvara, când pământul era

desfundat de ploi, d-abia luau o poştă într-o zi, şi aceia cu vai, cu chiu, cu gură multă şi cu bice multe. Cine-şi mai aduce aminte astăzi de noroiul adânc de un cot din zăvoiul Orbului sau de vestitul Codru-Herţi, în care pocneau picioarele cailor şi lăsau tipar la fiecare pas […]”[3]. În atari condiţii, oricine dorea să se deplaseze dintr-un loc în altul trebuia să suporte **limitele constrângătoare ale transporturilor epocii**, astfel rezumate de unul dintre cei mai buni cunoscători ai acestei problematici: „încetineala, [….] debitul […] slab, neregularitatea şi, până la urmă, preţul […] mare de cost”[4].

În ceea ce ne priveşte, fără a subestima însemnătatea aspectelor legate de tehnica transporturilor, de ritmuri, amenajări, profesii şi implicaţiile lor sociale, ne-am propus doar să punem în valoare câteva informaţii cu privire la ultimul aspect amintit, **costul bănesc al transporturilor de mărfuri**. În istoriografia românească contemporană este un adevăr în general acceptat că transporturile costau de regulă mult, dar consecinţele acestei situaţii sunt rareori luate în considerare. Neglijarea acestei problematici este cauzată, probabil, şi de lipsa unor indicaţii cifrice care să dea un plus de concreteţe cunoştinţelor generale[5].

Mai întâi, sunt însă necesare câteva cuvinte despre izvorul la care vom face apel. *Condica vistieriei* lui Constantin Brâncoveanu[6] este de fapt un catastif care cuprinde încasările şi plăţile făcute de vistierie în cei zece ani cât a fost mare vistiernic Şerban Greceanu, fratele cronicarului (1694-1703). Printre plăţi găsim şi câteva legate de achitarea diverselor transporturi. Documentul prezintă avantajul că toate operaţiunile sunt date în monedă de calcul (taleri), ceea ce ne scuteşte de dificultăţile şi incertitudinile urmăririi echivalenţelor monetare şi ne permite, pentru intervalul relativ scurt avut în vedere, să facem comparaţii sigure. În schimb, de multe ori menţiunile sunt confuze sau incomplete, nefiind

indicate ambele localităţi între care se face transportul sau nefăcându-se distincţia între costul mărfii, costul transportului şi recompensarea altor servicii ale beneficiarului plăţii respective. Această situaţie este cauzată de modul specific în care a fost alcătuită condica. Astfel, pentru vistierie conta mai mult suma totală plătită unei persoane decât rostul fiecărei părţi din această sumă. În aceste condiţii a trebuit să operăm o selecţie severă, oprindu-ne doar la menţiunile suficient de clare. Această severitate a făcut ca numărul de date rămase să fie prea mic pentru o prelucrare statistică autonomă, de aceea trebuie integrate unui corpus mai larg al informaţiilor despre cheltuielile de transport. Totuşi, chiar dacă o analiză statistică nu este încă posibilă, datele pe care le-am strâns oferă indicaţii concrete despre amploarea şi problemele ridicate de cheltuielile de transport.

Vom începe cu **transporturile de marfă pe uscat**, la care se şi referă majoritatea menţiunilor:

Tabelul 11. *Transporturile de marfă pe uscat*

Datarea	Datele concrete despre transport	Costul nominal (taleri)	g Ag/100 kg/100 km*
Ianuarie 1698	Transportul a 8.000 de *kile* (de Istanbul = 205.600 kg) de zaherea nedefinită (probabil cereale), în valoare de 866 de taleri, din Ţara Românească la Cameniţa (aproximativ 600 km)	5.370	10,44
Aprilie 1699	Transportul a 220 de cântare de unt (= 12.430 kg) de la Bucureşti la Odriiu (Adrianopol) (aproximativ 400 km)	150	7,24
Iunie 1700	Transportul a 200 de cântare de unt (= 11.300 kg) de la Bucureşti la Olteniţa (62 km); plata însoţitorilor nu este inclusă	25	8,56

Iunie 1700	Transportul unui car cu unt (aproximativ 1.000 kg) de la Bucureşti la Ţarigrad (Constantinopol) (aproximativ 600 km)	62	24,89
Mai 1701	Transportul a 250 de cântare de unt şi miere (= 14.125 kg) de la Bucureşti la Odriiu	160	6,79
Iulie 1701	Transportul a 16.000 de ocale de unt (= 20.560 kg) de la Bucureşti la Odriiu	315	9,19
Aprilie 1703	Transportul a 300 de cântare de unt (= 16.950 kg) de la Bucureşti la Odriiu	180	6,37

* Am socotit talerul la 24 g Ag; în calculele condicii cel mai adesea 1 taler = 133,3 bani (*akçe*), iar în aceşti ani 1 *akçe* = 0,18 g Ag (Sahillioğlu 1978: 38). În aceeaşi perioadă, la Liov talerul avea 24,317 g Ag (Hoszowski 1954: 28).

Sursa: Aricescu 1873: 366, 478, 566, 622, 630, 714-715.

O primă observaţie: exceptând transportul din iunie 1700 la Constantinopol, celelalte date sunt destul de apropiate atât între ele, cât şi faţă de datele lui Ljuben Berov (11,5 g Ag/100 kg/100 km în 1698 între Sibiu şi Buda, încadrat de 5,7-6,54 g Ag/100 kg/100 km în 1616 de la Sofia la Dubrovnik şi 5,4-14 g Ag /100kg/100 km în 1787 între Tolbuhin şi Şumen)[7].

Menţiunile *Condicii* confirmă faptul că **cheltuielile de transport aveau două componente esenţiale**: **chiria carelor**[8], inclusiv plata căruţaşilor, şi **simbria însoţitorilor trimişi de domn**. În patru dintre cazurile amintite mai sus avem costurile defalcate. Astfel, pentru transportul la Cameniţa chiria carelor a costat 5.200 de taleri, iar plata însoţitorilor doar 170 de taleri; pentru transporturile la Adrianopol raportul este în mai 1701 de 125 de taleri la 35 de taleri, în iulie 1701 de 225 de taleri la 90 de taleri şi în aprilie 1703 de 150 de taleri la 30 de

taleri. Constatăm că nu se respecta un raport fix între aceste două componente şi nici faţă de cantitatea sau valoarea mărfii transportate. Deşi domnia a încercat să impună, pe cât posibil, o chirie fixă (probabil subevaluată) pentru mijloacele de transport (în mai 1701 şi aprilie 1703 se repetă plata a 1/2 taler pentru fiecare cântar de marfă pe distanţa Bucureşti-Adrianopol), a trebuit să accepte şi plata unor chirii mai mari, mai apropiate probabil de preţul „pieţei libere", cum s-a întâmplat în iunie 1701. Pe „piaţa liberă" **fluctuaţiile** chiriilor erau, neîndoielnic, şi mai mari, ele depinzând de o multitudine de factori, dintre care amintim anotimpul şi raportul faţă de ciclul muncilor agricole, natura mărfii transportate, graba în care trebuia efectuată deplasarea, conjunctura politico-militară şi, în general, raportul de forţe dintre antreprenori şi cărăuşi. Variaţii la fel de mari pot fi constatate şi la plata însoţitorilor, decisive fiind în acest caz numărul şi rangul acestora. În general, ponderea cheltuielilor pentru însoţitori era însă mai mare la transportarea unor cantităţi mai mici şi mai mică la transporturile mari.

Pentru a înţelege mai bine ce însemnau cheltuielile menţionate mai sus, se cuvine să le raportăm la valoarea mărfurilor transportate. **Ponderea cheltuielilor de transport** depindea în primul rând de natura mărfii transportate, respectiv de raportul valoare/volum (greutate) specific acesteia. Astfel, pentru transportul banilor costul era infim, în jur de 1% pe distanţa Bucureşti-Adrianopol (sau Constantinopol)[9]. În cazul untului transportul de la Bucureşti la Adrianopol reprezenta cel mult 10% din preţul de achiziţie din Ţara Românească[10]. La acelaşi nivel se prezenta şi ponderea cheltuielilor de transport pentru animale vii. Astfel, un lot de 60 de iepe, 100 de boi şi 100 de vaci (în valoare de 1.500 de taleri) a fost transportat pentru 90 de taleri (6% din preţul de achiziţie)[11]. Situaţia devenea însă dramatică în cazul unor mărfuri ieftine. Când a fost trimisă

zaherea (probabil cereale) la Cameniţa, transportul a costat de 6,2 ori mai mult decât preţul de achiziţie din Ţara Românească. La fiecare 100 km cerealele îşi dublau preţul. De altfel, referindu-se la aceste drumuri cu zaherea la Cameniţa, cronicarul oficial al lui Brâncoveanu se lamenta: „că nu era greul cel mare zahereaua, cât era carăle şi chiriia care era să o ducă”[12].

Este evident că **asemenea costuri făceau ca transportul unor mărfuri ieftine pe uscat să fie deseori prohibitiv**. O soluţie ar fi fost alegerea drumurilor pe apă. În *Condică* avem însă o singură informaţie completă despre un transport efectuat pe apă. Faptul nu este întâmplător, de cele mai multe ori transporturile efectuate pentru domnie erau făcute oarecum „în grabă” şi se refereau mai ales la mărfuri scumpe (bani, blănuri, obiecte de îmbrăcăminte şi podoabe etc.). În asemenea condiţii era preferat drumul pe uscat, mai scump, dar mai rapid. Tot drumul pe uscat trebuia utilizat şi în cazul celor mai multe livrări de produse naturale către Poartă, deoarece acestea erau destinate îndeosebi trupelor otomane angajate în războiul cu Austria sau cu Polonia, direcţii în care reţeaua hidrografică nu permitea transporturi pe apă. Toţi aceşti factori, asociaţi cu mentalitatea de om de uscat a lui Brâncoveanu şi a apropiaţilor săi, au făcut ca transporturile pe uscat să fie preferate. Totuşi, au existat şi cazuri când a fost folosit drumul pe apă. Astfel, transportul a 200 de cântare de unt (= 11.300 kg) de la Olteniţa la Constantinopol (aproximativ 950 km) a costat 120 de taleri (80 de taleri navlul, 40 de taleri plata celor doi însoţitori)[13], deci 2,68 g Ag/100 kg/100 km. Constatăm că pe apă transportul era sensibil mai ieftin decât pe uscat, chiar dacă nu se ajungea la un raport extrem de 1:20, ca în Anglia aceleiaşi vremi[14]. Este probabil ca acest avantaj financiar, mai puţin important pentru domnitor, să fi fost determinant în opţiunile multor negustori. Drumul pe apă avea însă şi

inconveniente: implica ocoluri substanţiale, călătoriile durau mai mult; or, pentru mulţi neguţători funcţiona principiul că timpul înseamnă bani, iar reţeaua hidrografică a teritoriilor româneşti şi a regiunilor înconjurătoare este doar parţial adecvată transporturilor de mărfuri. Astfel, majoritatea râurilor au un debit inconstant, care le face puţin propice navigaţiei. Din acest punct de vedere, doar Dunărea era accesibilă corăbiilor care puteau naviga şi pe mare[15]. Ca atare, transportul pe apă putea fi folosit numai în relaţiile cu Constantinopolul sau cu alte porturi otomane şi doar dacă nu era vorba despre un caz urgent. Pentru toate celelalte direcţii (Europa Centrală, interiorul Peninsulei Balcanice) nu se putea apela decât la drumurile pe uscat, cu inevitabilele lor costuri ridicate. Insistăm asupra acestui aspect deoarece avem aici unul dintre factorii care au întărit permanent preeminenţa lumii otomane în comerţul exterior al Ţărilor Române, cel puţin în ceea ce priveşte mărfurile voluminoase, precum cerealele, lemnul, sarea, pieile etc.

În încheierea acestor consideraţii se cuvine subliniat un lucru: costurile menţionate mai sus, deşi ridicate, erau cele pe care trebuia să le plătească domnitorul Ţării Româneşti. Este, prin urmare, de presupus că negustorii şi ceilalţi particulari, care nu aveau aceleaşi mijloace de „convingere” faţă de cărăuşi[16], suportau cheltuieli de transport mai ridicate (inclusiv vămi sau taxe de trecere). Or, după cum remarca şi Ljuben Berov, pentru Balcani[17], **costul substanţial al transporturilor, mai ridicat în Ţările Române decât în Europa Apuseană, a constituit un factor puternic care a frânat şi a întârziat dezvoltarea economiei marfare** şi a contribuit la reproducerea structurilor medievale.

Post-scriptum 2011

Ulterior apariţiei iniţiale a acestui articol, evoluţia transporturilor din Ţara Românească a fost analizată din perspectiva „duratei lungi”, inclusiv a costurilor, de Pavel Mircea Florea (Florea 2002).

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Studii şi materiale de istorie medie*, XI, 1992, pp. 90-94.
2. Popescu 1963: 212.
3. Ghica 1967: 120-121. Pentru informaţiile lui Ion Ghica despre trecutul transporturilor româneşti, vezi şi Murgescu C. 1987: 52-54.
4. Braudel 1984: II, 197. Pentru această problematică rămân utile consideraţiile din Mollat 1965 (mai ales rapoartele prezentate de Jacques Heers şi Hermann Kellenbenz).
5. În istoriografia românească, spre deosebire de restabilirea itinerarelor drumurilor comerciale, costul transporturilor nu a fost cercetat în mod autonom. Preocupări mai intense au avut cercetătorii comerţului cu sare, dar şi în acest caz aproape toate informaţiile se referă la secolul al XIX-lea. Pe plan sud-est-european mai larg trebuie semnalat însă studiul deschizător de drumuri al istoricului bulgar Ljuben Berov (Berov 1975a). Metodologic, acesta a optat pentru convertirea datelor din izvoare în g Ag/100 kg/100 km, ceea ce oferă avantajul unui numitor comun pentru transportul diferitelor categorii de mărfuri şi posibilităţi substanţiale de comparaţie între preţurile din diverse arii geografice. Desigur, acestei metode i se poate reproşa o anumită tendinţă de a neglija diversitatea condiţiilor în care au avut loc transporturile. Totuşi, adevărata problemă este alta, şi anume numărul extrem de mic de informaţii pentru secolele XV-XVIII pe care se bazează acest studiu de pionierat (doar zece menţiuni pentru transportul pe uscat şi doar opt menţiuni pentru cel pe apă până la 1800).
6. Aricescu 1873.
7. Berov 1975a: 77.
8. În *Condică* sunt menţionate doar transporturile cu carele, nu şi cu animale de povară. Este posibil ca acestea din urmă să fi fost folosite uneori în expedierea banilor sau în zone greu accesibile, dar în cazul unor mărfuri mai voluminoase, evident, erau preferate carele. Singurul caz cunoscut din aceşti ani în legătură cu transportarea cerealelor pe cai priveşte aprovizionarea de către moldoveni a Cameniţei blocate de poloni, deci o situaţie cu totul excepţională (vezi Neculce 1982: 386-387). Rolul preponderent al transporturilor cu carele arată un stadiu mai avansat faţă de cel descris de Ilhan Tekeli pentru teritoriilor otomane şi bazat cu precădere pe animale de povară (cămile, catâri, cai) (Tekeli 1972: 52-54). Pentru rolul crescut al carelor în Peninsula Balcanică faţă de celelalte teritorii otomane, vezi şi Mantran 1962: 480-481.
9. Aricescu 1873: 29, 109, 198, 466, 538, 566, 592, 605, 650 etc.
10. Calculul nostru, pornind de la faptul că în Ţara Românească preţul untului varia între 6,6 şi 10 taleri/cântar (Aricescu 1873: 51, 318, 425, 622, 627, 630, 664, 671, 742), iar transportul a

costat, după datele din tabel, între 0,6 şi 0,68 taler/cântar.

11. Aricescu 1873: 630.

12. Greceanu 1970: 106.

13. Aricescu 1873: 566.

14. Wilson 1973: 330-331 (după o prezentare a lui Sir Robert Southwell la Royal Society în 1675). Cazul englez rămâne extrem, el datorându-se, pe de o parte, bunei dezvoltări a navigaţiei engleze, iar pe de altă parte, densităţii mari a populaţiei în Anglia, care făcea ca animalele şi furajele să fie relativ scumpe.

15. Vezi şi Todorova 1984, deşi uneori cu o viziune prea optimistă. Chiar şi în cazul Dunării era necesară adesea trasnbordarea mărfurilor de pe ambarcaţiunile fluviale pe cele maritime, manevră ce avea loc îndeobşte la Brăila (vezi *Călători* 1980: VII, 254, 260).

16. Este bine-cunoscut faptul că în condiţiile unor pieţe imperfecte deţinătorii puterii profită de poziţia lor pentru a obţine avantaje economice. Astfel, atât feudalii, cât şi statul încercau, la noi, ca şi în alte ţări, să le impună ţăranilor diverse „cărături” şi „podvezi” gratuite sau la preţuri mult sub cel al „pieţei libere”. De multe ori prestaţiile impuse de stat erau chiar mai apăsătoare, întrucât se desfăşurau pe distanţe mai mari.

17. Berov 1975a: 98 (se compară nu costurile nominale, ci costurile raportate la valoarea mărfurilor transportate).

Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea[1]

Cercetările de până acum cu privire la istoria comerţului românesc au acordat prioritate creionării liniilor sale generale, reliefării aspectelor de continuitate multiseculară[2]. Această opţiune ţine în bună măsură şi de caracterul general al celor mai multe dintre izvoarele disponibile pentru reconstituirea unei epoci în care cele mai multe tranzacţii ce nu angajau proprietăţi funciare se încheiau fără mijlocirea actelor scrise. Totodată, ea este solidară şi cu o anumită concepţie istoriografică în lumina căreia societatea medievală a fost o lume cvasistatică sau, în orice caz, a unor evoluţii extrem de lente. După cum observa însă Perry Anderson, „una dintre achiziţiile cele mai importante ale medievisticii ultimilor ani a fost conştiinţa pe care au dobândit-o istoricii despre dinamismul modului de producţie feudal”[3]. În consecinţă, credem că privilegierea sincronicului în dauna diacronicului dă seama numai de unele dintre faţetele unei realităţi mult mai complexe. De aceea, în cele ce urmează nu avem ambiţia unei reconstituiri exhaustive a comerţului exterior românesc. Intenţionăm doar să scoatem în evidenţă **fluctuaţiile cantitative şi evoluţia calitativă** ale acestuia într-un interval delimitat, cu speranţa că această analiză va permite reliefarea corelaţiilor externe care au influenţat evoluţia economiei româneşti.

Existenţa sau inexistenţa unui flux comercial depinde în mod nemijlocit de **calculul de rentabilitate efectuat de agentul comercializator (de negustor)**. Acest calcul are la bază diferenţa dintre preţul de achiziţie şi preţul pe care negustorul se aşteaptă să îl obţină prin vânzarea mărfii respective fie în aceeaşi localitate, fie, de cele mai multe ori, în altă localitate, regiune sau ţară. Această diferenţă trebuie să fie suficient de mare pentru a acoperi cheltuielile operaţiunii tehnice de comercializare (transport, dări, protecţia mărfii etc.) şi pentru a asigura un profit atrăgător. Prin urmare, **evoluţia diferenţei de preţuri ne poate oferi indicii concludente cu privire la fluxurile comerciale**. Cunoaşterea empirică a preţurilor pe care le aveau diferite mărfuri nu este însă uşoară în cazul perioadei pe care ne-am propus să o studiem. Singurele serii de preţuri utilizabile pentru spaţiul românesc se referă la cai şi la vin[4]. Întrucât volumele publicate până acum din monumentala colecţie *Documenta Romaniae Historica* nu acoperă şi a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în reconstituirea preţurilor a trebuit să ne folosim de documentele publicate dispersat şi de informaţiile răspândite prin diferite studii, care nu se referă în principal la istoria preţurilor. Situaţia nu este cu mult mai bună nici pentru teritoriile balcanice ale Imperiului Otoman, lucrarea fundamentală a istoricului bulgar Ljuben Berov[5] părând totuşi să nu cuprindă toate datele disponibile (nici măcar pe toate cele edite) şi oferind doar în puţine cazuri serii de preţuri suficient de ample. Suntem ceva mai bine informaţi în ceea ce priveşte Europa Centrală. Astfel, în deceniul patru al acestui secol, istoricii polonezi au publicat mai multe monografii referitoare la istoria preţurilor în principalele oraşe din această ţară (Gdańsk, Varşovia, Cracovia, Lublin, Liov). Pentru tema noastră cea mai importantă este lucrarea lui Stanisław Hoszowski despre Liov[6]. Monografii concludente, dar greu accesibile astăzi există şi cu privire la

Germania şi Austria[7]. Totodată, pentru Europa Apuseană şi Centrală dispunem şi de analiza de ansamblu, încă nedepăşită, realizată de Fernand Braudel şi Frank Spooner[8]. După cum se observă lesne, baza documentară pentru reconstituirea nivelului preţurilor este neomogen repartizată geografic şi deficitară din punctul de vedere al relevanţei statistice atât pentru teritoriul românesc, cât şi pentru celelalte ţări din Europa Sud-Estică şi Răsăriteană cu care românii făceau comerţ. În pofida acestor deficienţe, informaţiile referitoare la preţuri constituie repere indispensabile, diferenţa dintre preţul de achiziţie şi cel de vânzare având rolul hotărâtor în deciziile economice ale neguţătorilor. Istoricul belgian Wilfrid Brulez remarca, exagerând poate, că, **dacă diferenţa de preţ dintre două ţări este suficient de mare, nimic nu poate împiedica mărfurile să circule între aceste ţări**[9].

Ce înseamnă însă o diferenţă de preţ „suficient de mare” depindea de condiţiile concrete în care se putea efectua respectiva operaţiune comercială. Or, dacă tehnica transporturilor nu cunoaşte modificări substanţiale până în secolul al XIX-lea, alte condiţii puteau varia cu mare amploare şi rapiditate. Războaiele şi tulburările sociale periclitau siguranţa drumurilor comerciale, întrerupând temporar traficul sau obligând la mărirea cheltuielilor alocate escortei ori protecţiei în sens larg a mărfurilor comercializate. Alteori, piedicile erau ridicate de mărirea taxelor vamale sau a altor dări către stat sau către potentaţii locali.

În cazul apariţiei unor factori care tindeau să le micşoreze profitul, **negustorii aveau mai multe variante de acţiune**. Mai întâi, ei încercau să îşi minimizeze pierderile fără să schimbe partenerii comerciali (furnizorii şi cumpărătorii tradiţionali). Aceasta implica acceptarea unor cheltuieli suplimentare (pentru alegerea altor rute care să ocolească zonele de război şi punctele vamale, pentru cointeresarea materială a diverşilor

funcţionari şi potentaţi locali, pentru garantarea securităţii transporturilor organizând convoaie sau prin utilizarea unei escorte numeroase) şi a unui grad sporit de risc (era pierdut un procent mai mare dintre transporturi, puteau surveni represalii etc.), cu scopul de a menţine traficul comercial şi un profit fie şi micşorat. Pe termen mediu această opţiune putea aduce şi unele avantaje, întrucât dificultăţile sporite eliminau o parte din concurenţă. Diminuarea volumului respectivului flux comercial putea antrena totodată şi o creştere compensatoare a preţurilor în ţara de destinaţie, ceea ce contribuia la redresarea ratei profitului. De cele mai multe ori profitul nu era însă restabilit integral, ci doar parţial.

Măsuri precum cele de mai sus erau eficiente doar când perturbările erau de scurtă durată şi afectau cu precădere drumurile comerciale. Existau însă şi crize mai grave, care îi determinau pe negustori să îşi schimbe unii dintre partenerii comerciali, respectiv să achiziţioneze marfa de la alt furnizor (producător) ori să caute alt debuşeu. Această opţiune era însă supusă unei **serii lungi de restricţii, legate în primul rând de repartiţia geografică a condiţiilor de producere a diferitelor mărfuri**. Astfel, vinul nu poate fi produs în zonele nordice ale Europei, în schimb în Europa Meridională nu trăiesc animalele cu blănuri preţioase. De asemenea, resursele mineraliere sunt şi ele foarte inegal repartizate spaţial. Am aminti aici în treacăt doar contrastul dintre bogăţia în sare a Carpaţilor şi sărăcia relativă a Peninsulei Balcanice şi a pustei maghiare ca fundament al unui export stabil şi de mare amploare spre aceste regiuni. Alte limite erau legate şi de structura consumului din diferite arii de civilizaţie. Astfel, era evident că porcii nu puteau fi exportaţi spre Imperiul Otoman. În schimb, absenţa cărnii de porc din alimentaţia musulmanilor provoca sporirea cererii de carne de vită şi mai ales de oaie. Restricţii la fel de imperioase îşi aveau originea în problemele tehnice ale

transportării mărfurilor. Încetineala structurală a acestora interzicea transportarea la distanţe mai mari a unor mărfuri alimentare perisabile. De altfel, transportul mărfurilor la distanţă ridica şi problema unor cheltuieli considerabile, prelungirea drumului ameninţând deseori să anihileze orice marjă de profit. Este de reţinut observaţia lui Ljuben Berov potrivit căreia ponderea cheltuielilor de transport, deşi varia de la marfă la marfă, era în secolele XV-XIX în mod constant mai mare în Balcani decât în Occident[10].

În aceste condiţii, **diferenţa mare dintre costul transportului pe uscat şi cel al transportului pe apă** avea o valoare economică deosebită, de aceea vom şi zăbovi asupra acestui aspect. Cum nu dispunem de un număr suficient de date pentru o analiză statistic relevantă, vom utiliza un exemplu concret. În anul 1700 Constantin Brâncoveanu a trimis aproape concomitent la Istanbul un transport de 200 cântare de unt (aproximativ 13.000 kg) şi alt transport format dintr-un car încărcat tot cu unt care urma să îi fie livrat ambasadorului austriac[11]. Primul transport a fost dus cu carele până la Olteniţa, ceea ce a costat 25 de taleri, apoi pe o corabie până la Istanbul, în schimbul altor 80 de taleri. Plata celor doi însoţitori trimişi de domn fiind de 40 de taleri, întregul transport a revenit la 145 de taleri, deci 1,283 taleri la 100 kg de marfă. Carul cu unt, a cărui capacitate o vom estima la aproximativ 1.000 kg, a străbătut cu un singur însoţitor o distanţă evident mai scurtă decât primul transport (aproximativ 600 km faţă de aproape 1.000 km). Cu toate acestea, costul a fost de 62 de taleri, ceea ce înseamnă 6,2 taleri la 100 kg de marfă transportată. Astfel, pe distanţa Bucureşti-Istanbul raportul era în acest caz de 1:5 în favoarea traficului pe apă. Calculând pe unitatea de spaţiu, acest raport se apropie de 1:10. În consecinţă, pentru transportarea pe distanţe mai mari a mărfurilor cu valoare mică pe unitatea de volum (de exemplu, cerealele

sau lemnul), folosirea cursurilor de apă era singura soluţie economic viabilă. În cazul concret al ţării noastre, direcţia spre Dunăre şi Marea Neagră a reţelei hidrografice făcea ca aceste mărfuri să poată fi exportate practic doar spre teritoriile otomane. Rigoarea acestor constrângeri scădea odată cu creşterea valorii mărfurilor pe unitatea de volum. Astfel, mărfuri precum postavurile, mătasea, blănurile, pietrele preţioase sau monedele puteau fi transportate şi pe uscat fără să constituie o povară prea mare pentru bugetul negustorilor.

Am insistat asupra aspectelor de mai sus pentru a reliefa **caracterul structural al constrângerilor care limitau posibilităţile de adaptare la fluctuaţiile conjuncturii comerciale**. Aceste posibilităţi difereau de la un tip de mărfuri la altul, de la o regiune geografică la alta, uneori chiar de la un negustor la altul. Când adaptarea implica scăderea prea mare a ratei profitului, atunci tot mai mulţi negustori abandonau respectivul flux comercial şi îşi reorientau capitalul fie spre comercializarea altor mărfuri, fie spre alte activităţi economice[12]. Mai rapidă şi mai facilă în cazul negustorilor care dispuneau de capitaluri mari, această renunţare lăsa de cele mai multe ori loc unei puzderii de mici negustori, ce se mulţumeau cu profituri mai mici şi se străduiau mereu să îşi diminueze cheltuielile. Încheind aici această digresiune generală, se cuvine să ne întoarcem la problema anunţată în titlu: a evoluat semnificativ comerţul exterior românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea? Dacă da, atunci în ce sens şi în ce măsură?

Este un adevăr larg acceptat că **secolul al XVII-lea a constituit pe plan european un secol de criză**[13]. Dincolo de deosebirile dintre opiniile diferiţilor cercetători cu privire la amploarea şi semnificaţia acestei crize, aprecierile variind de la calificativul de „criză generală” până la cele de „creştere încetinită” sau „consolidare”, este evident că după avântul

economic al „lungului secol XVI” economia europeană a intrat într-o perioadă de dificultăţi. Aceste dificultăţi, apărute mai timpuriu în Europa Apuseană, s-au difuzat treptat în spaţiu, cuprinzând cea mai mare parte a vechiului continent, precum şi celelalte zone ale lumii care făceau parte din *economia-univers*[14] europeană. De aceea, din cele ce urmează ne interesează impactul recesiunii europene asupra comerţului Ţărilor Române printr-o **analiză diferenţiată a diferitelor fluxuri de mărfuri**.

Până în secolul al XIX-lea **principalul produs de export al Ţărilor Române erau animalele şi produsele animaliere**. Dacă specificul alimentaţiei musulmane determina o cerere constant ridicată pentru oi pe piaţa otomană, vitele mari puteau fi valorificate atât în teritoriile otomane, cât şi în lumea creştină. Secolul al XVI-lea marcase o creştere spectaculoasă a cererii de vite pe ambele pieţele. În spaţiul otoman acest fenomen fusese legat de sporirea populaţiei urbane, Istanbulul, adevărată „capitală-pântece”, după expresia fericită a lui Robert Mantran, ajungând să aibă o populaţie imensă, de 700.000 de locuitori, care consuma anual în jur de 200.000 de boi[15]. În ceea ce priveşte Europa Apuseană şi Centrală, cererea sporită era determinată atât de creşterea populaţiei, cât şi de geneza unei diviziuni internaţionale a muncii în cadrul căreia aceste regiuni se specializau tot mai mult în producţia meşteşugărească şi manufacturieră. Rezultatul acestei evoluţii a fost desfăşurarea unui intens comerţ internaţional cu vite. În cadrul acestuia, principalele zone producătoare erau Danemarca, regatul polono-lituanian, Ungaria şi Ţările Române, mai ales Moldova, iar principalele debuşee erau nordul Italiei, Germania şi Ţările de Jos[16]. Acest comerţ a cunoscut înflorirea maximă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, atunci când Ungaria exporta singură până la 200.000 de boi anual[17] şi s-a menţinut la aceleaşi cote valoric ridicate şi în prima parte a secolului al XVII-lea, scăderea

exportului unguresc fiind compensată de cantităţile mai mari exportate de Danemarca[18] şi de Polonia[19]. Ţările Române, având un potenţial animalier ridicat, au participat şi ele la acest boom comercial. Dacă Ţara Românească era orientată cu precădere spre piaţa otomană[20], în schimb Transilvania şi Moldova exportau mai ales pe pieţele Europei Centrale. Între anii 1599 şi 1637 vitele reprezentau peste 2/3 din valoarea exporturilor transilvănene înregistrate la Cluj[21]. Dacă încercăm însă să calculăm numărul animalelor exportate, observăm totuşi că media anuală nu depăşea 1.000 de boi şi 110 vaci[22]. Chiar dacă acestor cifre trebuie să le adăugăm vitele exportate prin alte puncte vamale[23], precum şi animalele scutite de vamă, de multe ori proprietate a principelui[24], pare neîndoielnic că exportul transilvănean nu cuprindea mai mult de câteva mii de capete. Ponderea redusă a Transilvaniei în comerţul internaţional cu vite se explică prin potenţialul animalier superior al pustei ungare, care nu mai lăsa decât puţin loc concurenţei altor exportatori pe pieţele Italiei şi Germaniei meridionale[25]. În schimb, după estimările lui Jan Baszanowski, în această perioadă Moldova exporta până la 20.000 de capete anual[26]. Acestea erau tranzitate prin Polonia, etape importante fiind mai întâi iarmaroacele din Galiţia (Liov, Przemyśl, Rzeszów, Radymno şi mai ales Jarosław), apoi cele din Silezia (Breslau, Ratibor, Schweidnitz, Neisse şi mai ales Brieg) şi finalmente cele din Germania centrală, unde vitele ajungeau cel mai adesea toamna târziu şi erau vândute consumatorilor[27]. Chiar dacă moldovenii nu controlau acest comerţ decât cel mult pe primul tronson (până în Galiţia) şi deci nu participau decât în mică măsură la profitul comercial propriu-zis, vânzarea acestor vite era o sursă de venituri importante, îndeosebi pentru domnitor şi pentru marea boierime, care dispuneau de cele mai multe animale de export. La distanţă de o generaţie, atunci când, după cum vom

vedea, acest comerţ profitabil intrase în declin, Miron Costin evoca cu nostalgie anii domniei lui Vasile Lupu: „Plină Ţara Leşască, oi dzice, de aur, la care pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoţ, cu cai, cu miiare şi aducea dintr-aceia ţară auru şi argintu”[28].

Această situaţie avea să aducă **modificări substanţiale după mijlocul secolului al XVII-lea, când preţul vitelor a început să scadă vertiginos pe pieţele germane**. Astfel, în Silezia, pe domeniile Schaffgotsch, preţul boilor a ajuns în deceniul 1681-1690 să fie doar 58% din cel al anilor 1631-1640[29]. La Würzburg, la limita dintre zonele de export al vitelor ungare şi polone, care le includeau şi pe cele din Moldova, preţul din anii 1669-1673 reprezenta doar 60% din cel al anilor 1619-1624[30]. Nu este vorba despre cazuri izolate; situaţia era generalizată în întreaga Europă Centrală. De exemplu, în nord-vestul Germaniei, unde erau vândute cu precădere vite din Danemarca, preţul unui bou scăzuse de la 35,71 taleri în deceniul 1621-1630 la o medie de 14,14 taleri în anii 1681-1690, deşi talerul suferise mai multe devalorizări (în argint fin, scăderea era de la 927,75 g la 314,90 g)[31]. Scăderi ale preţurilor se constată şi la Nürnberg, la Viena[32] şi în alte părţi ale Germaniei.

Scăderea comună a preţurilor pe o arie geografică atât de largă se cere explicată. Mulţi istorici au considerat că una dintre cauzele principale ar fi fost pierderile umane considerabile pe care le-ar fi suferit Germania în timpul războiului de 30 de ani, pierderi ce ar fi reprezentat cam o treime din populaţie[33]. Deşi unii istorici consideră că aceste pierderi nu au fost atât de mari, iar datorită migraţiei interne numărul populaţiei pe ansamblul Germaniei s-a menţinut sau chiar a crescut uşor[34], este neîndoielnic că măcar anumite regiuni au cunoscut un declin demografic. O hartă alcătuită de Günther Franz şi reprodusă de Karl F. Helleiner[35] prezintă scăderea populaţiei zonal. Este demn de reţinut faptul că

Turingia, Franconia, Hessa, Palatinatul şi alte zone din Germania Centrală, unde erau de obicei vândute vitele provenite din Polonia şi Moldova, apar printre cele mai afectate.

Scăderea numărului de consumatori potenţiali nu a fost singurul factor care a determinat **diminuarea cererii central-europene de vite**. După cum a sugerat Gustav Schmoller încă din 1871, confirmat de studiile ulterioare de istorie a alimentaţiei, în secolele XVI-XVIII a avut loc la nivel european un proces aproape general de reducere a consumului de carne în favoarea celui de produse vegetale. Deşi secolul al XVII-lea a marcat o încetinire a acestei evoluţii, tendinţa regresivă s-a menţinut[36].

Totodată se cuvine să fie menţionat şi alt fenomen asupra căruia a atras atenţia Zsigmond Pál Pach. Secolul al XVII-lea a reprezentat în istoria Europei Centrale şi Apusene o perioadă de criză a activităţilor specific urbane. Pentru a-şi micşora cheltuielile, întreprinzătorii au apelat tot mai mult la forţa de muncă de la sate, considerabil mai ieftină. Dar lucrătorii din aceste industrii rurale obţineau cea mai mare parte din produsele primare necesare din gospodăria proprie; în consecinţă, spre deosebire de lucrătorii din manufacturile concentrate şi din atelierele urbane, ei nu mai contribuiau la stimularea cererii de produse alimentare[37].

Scăderea cererii central-europene de vite este evidentă. Se pune însă problema **cum s-a adaptat oferta**. Pentru primii ani de după terminarea războiului de 30 de ani dispunem de mărturii despre existenţa unei oferte abundente pe piaţă[38]. Credem însă că acest fenomen trebuie pus în legătură mai ales cu dificultăţile şi inerţia adaptării la fluctuaţiile pieţei, în condiţiile în care informaţiile circulau cu dificultate, iar ajustarea producţiei la nivelul cererii dura, din punct de vedere tehnic, mai mulţi ani. De aceea, probabil că abundenţa de pe pieţele germane era doar relativă la cerere, fără să fie vorba de o creştere efectivă a numărului de

vite vândute. De altfel, datele de care dispunem cu privire la exportul danez şi ungar de vite atestă o puternică scădere a numărului de animale în a doua jumătate a secolului al XVII-lea[39]. Pe baza acestor date, Jan Baszanowski crede că exportul polon a putut beneficia de slăbirea concurenţei şi că, în pofida tulburărilor aduse de războaiele din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, numărul animalelor exportate din Polonia a crescut continuu până la prima împărţire a acestei ţări (1772)[40]. Această opinie minimalizează reducerea cererii germane. Impactul acesteia asupra rentabilităţii comerţului poate fi evaluat, deşi doar aproximativ, prin **analiza comparată a preţurilor din Moldova şi din Germania**, ţinând cont şi de cheltuielile implicate de transportarea vitelor de-a lungul unui drum de peste 1.000 km. Deşi caracterul accentuat aproximativ al calculelor pe care a trebuit să le facem exclude o precizie absolută, rezultatele sunt suficient de clare pentru ca eventualele inexactităţi să fie neglijabile. Dar iată datele:

Tabelul 12. *Preţul comparativ al boilor în Moldova şi în nordul Germaniei în secolul al XVII-lea*

<table>
<tr><td rowspan="2">Anul</td><td colspan="2">Preţul boilor
în Moldova*</td><td rowspan="2">Cheltuielile
de transport**</td><td rowspan="2">Preţul boilor
în nordul Germaniei***</td></tr>
<tr><td>Nominal</td><td>g Ag</td></tr>
<tr><td>1623</td><td>12 taleri</td><td>291,8 g Ag</td><td>150-210 g Ag</td><td>927,75 g Ag</td></tr>
<tr><td>1634-1640</td><td rowspan="3">12,58 taleri</td><td rowspan="3">305,9 g Ag</td><td>145-225 g Ag</td><td>557,27 g Ag</td></tr>
<tr><td>1641-1650</td><td>240-315 g Ag</td><td>472,84 g Ag</td></tr>
<tr><td>1651-1653</td><td rowspan="2">300-310 g Ag</td><td></td></tr>
<tr><td>1653-1656</td><td>12 taleri</td><td>291,8 g Ag</td><td>481,15 g Ag</td></tr>
<tr><td>1663-1665</td><td>15 taleri</td><td>364,7 g Ag</td><td>170-200 g Ag</td><td>383,12 g Ag</td></tr>
<tr><td>1672, 1673, 1677</td><td>10 lei</td><td>207,6 g Ag</td><td>185-215 g Ag</td><td>369,01 g Ag</td></tr>
</table>

1685	6 lei	124,5 g Ag	190-200 g Ag	314,90 g Ag
1692-1693	10 lei	207,6 g Ag	190-195 g Ag	326,46 g Ag

* *Catalogul documentelor moldoveneşti* 1959-1970: II, nr. 181; III, nr. 39, 957, 1272, 2151, 2323; IV, nr. 208, 290, 893, 1456 şi 1586. Pentru anii 1634-1653 media a fost stabilită de Ligor 1987: 43. Pentru calcularea echivalentului în argint am folosit greutatea oficială a talerilor bătuţi în Polonia, de unde veneau negustorii cu banii (24,317 g Ag fin în secolul al XVII-lea, *cf.* Hoszowski 1954: 27-28) şi greutatea în argint fin a leului (20,76 g), deşi acesta din urmă era de obicei supraevaluat pe pieţele Europei Sud-Estice şi Răsăritene (*cf.* Buza 1981).

** Pornind de la estimarea lui Friedrich-Wilhelm Henning (1973: 48) potrivit căreia în anul 1575 drumul costa aproximativ 200 g Ag, am folosit în calcule evoluţia salariilor la Liov pe baza indicilor generali socotiţi de Stanisław Hoszowski pentru muncitori şi funcţionarii inferiori (1954: 212-213). Credem că acest procedeu este corect, deoarece majoritatea oamenilor angajaţi să însoţească vitele proveneau din zonele răsăritene. Aceste cheltuieli nu cuprind şi vămile, care, potrivit lui Friedrich-Wilhelm Henning, costau în 1575 alte 75 g Ag.

*** Deoarece nu ne-au fost accesibile cifre absolute din Germania Centrală, am folosit mediile decenale din nord-vestul acestei ţări, deşi aici erau comercializate de obicei vitele daneze (Wiese 1966: 137). Demonstraţia nu este totuşi viciată, deoarece în această zonă preţurile vitelor erau de regulă mai ridicate decât în restul Germaniei (*cf.* Abel 1966: 109-110 şi Kiss 1980: 474-488).

Se observă că scăderea preţurilor germane începută pe la 1630 a anihilat practic marja profitului acestui negoţ în deceniul cinci al secolului al XVII-lea. În aceste condiţii era de aşteptat ca negustorii fie să forţeze direct scăderea preţului de achiziţie, fie să se retragă din acest tip de afaceri, caz în care reducerea cererii urma să provoace curând aceeaşi scădere a preţurilor pe pieţele din Polonia răsăriteană şi din Moldova. Acestea din urmă se menţin însă la un plafon ridicat până în deceniul şapte al aceluiaşi secol. Este dificil de explicat acest decalaj temporal cu care se aliniază preţurile. Pe de o parte, poate fi vorba despre inerţia cu care negustorii reacţionează la deteriorarea conjuncturii comerciale[41], pe de altă parte, s-ar putea ca preţurile ridicate să reflecte nu atât menţinerea cererii externe pentru vitele moldoveneşti, cât o penurie reală a acestora

din urmă, penurie ce ar trebui pusă în legătură cu valul de calamităţi pe care le cunoaşte Moldova de la sfârşitul domniei lui Vasile Lupu până în timpul lui Eustratie Dabija (pustiiri, secetă, ciumă etc.). Dincolo însă de cauzele acestei întârzieri, **din deceniul şapte preţul vitelor începe să scadă şi în Moldova**. Această scădere, deşi substanţială, nu a fost la fel de mare ca aceea a preţurilor germane, ceea ce, în condiţiile unei inerţii relative a cheltuielilor de transport, nu a permis restabilirea profitului pentru exportul de vite spre Europa Centrală. Faptul că negustorii central-europeni nu au reuşit să impună preţuri destul de mici pentru a relua în mod convenabil acest comerţ ne îndeamnă să luăm în considerare posibilitatea ca producătorii moldoveni să fi găsit un debuşeu alternativ pe piaţa otomană.

Dovezi suplimentare cu privire la faptul că **la sfârşitul secolului al XVII-lea importul de vite din Moldova nu era rentabil pentru negustorii central-europeni** ne oferă şi comparaţia dintre preţurile moldovene şi cele de la Liov în ultimele decenii ale acestui secol (la Liov seria preţurilor cunoaşte o întrerupere între 1648 şi 1677):

Tabelul 13. *Preţul comparativ al boilor în Moldova şi la Liov în ultimul sfert al secolului al XVII-lea*

	1677	1685	1692-1693
Moldova	207,6 g Ag	124,56 g Ag	207,6 g Ag
Liov	170,1 g Ag	132,95 g Ag*	147,6 g Ag**

* Pentru Liov, datele au fost preluate din Hoszowski 1954.

** Medii decenale.

Observăm că în aceşti ani preţul vitelor era de regulă mai mare în Moldova decât la Liov (excepţie făcând anul 1685, dar chiar şi atunci

diferenţa este foarte mică). În aceste condiţii nici un negustor nu ar fi mers să cumpere vite din Moldova dacă le putea lua mai ieftin de pe piaţa internă din Polonia, scutind astfel şi o parte din cheltuielile de transport.

Comparând preţul de la Liov cu cel din Germania, constatăm că nici comercializarea vitelor crescute în Polonia nu oferea perspectiva unor profituri substanţiale. Este deci probabil ca şi numărul acestora să fi scăzut în această perioadă[42]. Pentru vitele moldoveneşti, care aveau de parcurs un drum mai lung şi deci suportau cheltuieli de transport suplimentare, scăderea va fi fost sensibil mai mare. Un anumit comerţ se mai efectua probabil doar atunci când în zonele de destinaţie surveneau reduceri accidentale şi de scurtă durată ale ofertei, reduceri ce nu sunt reflectate în suficientă măsură de mediile decenale ale preţurilor pe care ne-am bazat demonstraţia. **Dar pe termen mediu şi lung volumul comerţului era determinat şi în acest caz de nivelul cererii**[43].

Ajunşi în acest punct, se pune întrebarea de ce scăderea numărului de vite importate din Danemarca şi din Europa Răsăriteană nu a dus la redresarea preţurilor şi la restabilirea rentabilităţii acestui comerţ. Explicaţia credem că trebuie căutată în extinderea creşterii vitelor în Europa Centrală şi Apuseană. Astfel, Bernard H. Slicher van Bath a atras primul atenţia asupra faptului că în secolul al XVII-lea scăderea preţurilor a fost mai puternică la cereale decât la animale, ceea ce ar fi determinat trecerea multor producători de cereale la creşterea vitelor[44]. Totodată, declinul demografic a contribuit şi el la diminuarea suprafeţelor cultivate cu cereale şi la extinderea păşunilor. Reconversia multor gospodării agricole spre creşterea vitelor s-a desfăşurat şi sub influenţa sporirii fiscalităţii în cele mai multe state europene, ţăranii fiind tot mai des siliţi să îşi ducă vitele la târg pentru a face rost de bani[45]. Potenţialul animalier ridicat al multor regiuni din Germania[46] în această perioadă le permitea

negustorilor să achiziţioneze vitele de pe aceste pieţe[47], evitând cheltuielile ridicate şi riscurile comerţului la mare distanţă.

Observaţiile de mai sus cu privire la dialectica dintre cerere şi ofertă şi rentabilitatea comerţului cu vite **infirmă afirmaţia că livrările silite către turci ar fi constituit cauza scăderii exportului spre Europa Centrală**[48]. După cum dovedeşte experienţa ordinelor repetate ale Porţii din a doua jumătate a secolului al XVI-lea[49], capacitatea acesteia de a opri un negoţ lucrativ era mediocră, mai ales în condiţiile în care domnitorul şi boierii îşi însuşeau o mare parte a profiturilor rezultate. Dar, semnificativ, până acum nu cunoaştem nici o oprelişte de export din a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Faptul nu este întâmplător, acest comerţ scăzuse în aşa măsură, încât nu mai ridica probleme. În secolul următor prima interdicţie de export datează din anul 1721, dar a fost de scurtă durată[50]. Credem că acest episod trebuie pus în legătură cu epizootia care a bântuit întreaga Europă Centrală, din Olanda până în Polonia, în deceniul doi al secolului al XVIII-lea[51], determinând scăderea potenţialului animalier din aceste regiuni şi creşterea cererii pentru vite din zone mai depărtate. Această conjunctură a fost însă efemeră, molima ajungând curând să bântuie şi în Moldova[52] şi lichidând disponibilul de export. Treptat, în secolul al XVIII-lea, preţul vitelor a început însă din nou să urce pe pieţele germane, fapt firesc în condiţiile în care redresarea demografică stimulase extinderea suprafeţelor cultivate cu cereale. Această creştere, la început lentă, s-a accentuat spre mijlocul secolului[53], permiţând reluarea comerţului pe scară mare despre care avem atâtea mărturii din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Tot acum sunt menţionate şi noi interdicţii de export emise de Poartă[54], care nu pare totuşi să fi insistat prea mult în efortul de a opri acest negoţ care permitea Moldovei să

dispună de noi fonduri susceptibile de a face obiectul unor noi exacţiuni financiare.

Interesul mai degrabă moderat al Porţii pentru vitele moldoveneşti se explică prin faptul că aceasta dispunea şi de alte zone bogate în animale, multe mai apropiate de Istanbul. Ca atare, **reorientarea exporturilor moldoveneşti de bovine spre piaţa otomană nu a avut loc fără dificultăţi**. Lipsiţi de alternativă, presaţi şi de dările în creştere (în această perioadă se introduce văcăritul[55]), producătorii moldoveni s-au văzut siliţi să lase din preţ şi să vândă în condiţii tot mai defavorabile negustorilor levantini[56]. Aceştia din urmă au întâmpinat tot mai rar concurenţa achizitorilor tradiţionali de vite din Galiţia, handicapaţi de conjunctura politică şi care, totodată, nu puteau oferi nici măcar preţurile pe care le plăteau levantinii (după cum am văzut, scăderea preţurilor pe piaţa internă din Moldova, deşi substanţială, nu fusese suficientă pentru a îndreptăţi un negoţ rentabil spre Europa Centrală). În consecinţă, chiar dacă numărul vitelor vândute s-a menţinut (despre o creştere nu credem că poate fi vorba în condiţiile pustiirilor pe care le-a suferit Moldova la sfârşitul secolului al XVII-lea), veniturile obţinute în această ramură economică au cunoscut o scădere drastică.

Dacă vitele mari erau principalul articol de export al Ţărilor Române spre Europa Centrală, principalul articol importat de acolo îl constituiseră, în secolul al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, textilele, mai ales **postavurile**[57]. Provenind iniţial din manufacturile din apusul Europei (ele erau cunoscute îndeosebi sub numele londrine), aceste postavuri erau deseori contrafăcute în ţările din centrul Europei, în special în Boemia, Silezia şi Slovacia. Spre mijlocul secolului al XVII-lea şi acest flux comercial a intrat în declin. Zsigmond P. Pach explică acest declin prin reducerea puterii de cumpărare în Europa Centrală şi Răsăriteană[58].

Cum o mare parte dintre tranzacţiile cu postavuri se efectuau cu prilejul marilor târguri de vite, credem că nu greşim dacă apreciem că între cele două fluxuri de mărfuri exista o puternică corelaţie pozitivă, decăderea unuia atrăgând-o şi pe cea a celuilalt. Totodată, diminuarea comerţului cu postavuri în direcţia Vest-Est prin Europa Centrală s-a produs în cadrul mai larg al reorientării exportului de postavuri englezeşti. Dacă în jurul anului 1600 cea mai mare parte a acestora se îndreptau spre Europa Centrală, treptat acest comerţ s-a restrâns, iar producătorii englezi şi-au mărit exporturile în Levant. Faptul are imediat repercusiuni pe piaţa românească. Astfel, **dacă la începutul secolului al XVII-lea majoritatea londrinelor ajungeau în Ţările Române prin Europa Centrală, spre sfârşitul secolului ele vor sosi prin sud-estul Europei**, deseori prin mijlocirea negustorilor levantini[59]. Tot în această perioadă reapar pe piaţa românească postavurile italieneşti[60], aduse tot pe filieră sud-est-europeană. Faţă de această evoluţie, încercările austriece inspirate de concepţia mercantilistă a lui Ioachim Becker de a exporta postavuri din Boemia şi Silezia la Dunărea de Jos şi în teritoriile otomane, cu ajutorul unei companii orientale care a funcţionat în anii 1667-1683, au eşuat lamentabil[61]. Incapacitatea monarhiei habsburgice de a-şi plasa postavurile este legată şi de structura consumului de pe piaţa românească: ţărănimea îşi satisfăcea necesităţile cu aba din producţia proprie, păturile mijlocii foloseau mai ales postav produs în oraşele din sudul Transilvaniei şi doar „obrazele luminate” se îmbrăcau cu ţesături de import. Postavurile din centrul Europei nu erau destul de bune pentru marea boierime, iar pentru păturile mijlocii erau prea scumpe. Legăturile economice dintre Europa Centrală şi cea Sud-Estică pe axa Dunării vor rămâne precare până spre mijlocul secolului al XVIII-lea.

Importante mutaţii se pot observa şi în ceea ce priveşte **comerţul de tranzit**. În Evul Mediu Ţările Române, Moldova îndeosebi, jucaseră un rol de seamă în aprovizionarea Europei Centrale cu produse orientale, în special cu mirodenii. În pofida opiniei lui Petre P. Panaitescu, care socotea că ocuparea Chiliei şi Cetăţii Albe de către turci a lichidat acest negoţ[62], cercetările mai recente au arătat că „drumul moldovenesc" şi-a păstrat însemnătatea şi în secolul al XVI-lea[63]. La începutul secolului al XVII-lea, sub impactul nesiguranţei politice, acest comerţ a început să decadă, pentru ca după 1672 negustorii să renunţe la drumul moldovenesc şi să îl prefere pe cel prin Ţara Românească şi Transilvania[64]. Această mutaţie va fi însoţită de exodul unei mari părţi a armenilor din Moldova în Transilvania, unde s-au stabilit mai ales la Gherla, au întemeiat o companie comercială şi au primit însemnate privilegii de la Mihail Apafy[65]. Tranzitul mărfurilor orientale prin Transilvania nu mai avea însă importanţa pe care o avusese drumul moldovenesc în vremurile lui de mare prosperitate, din secolele XV-XVI. Cantităţile mai mici vehiculate şi îndeosebi valoarea lor mai redusă se verifică atât prin instabilitatea acestui circuit (un număr relativ mic de negustori revin un număr mai mare de ani pe această rută[66]), cât şi prin tendinţa de scădere a ponderii mărfurilor tranzitate spre Polonia în cadrul traficului total înregistrat în vama de la Turnu Roşu[67]. Această tendinţă generală dovedeşte că **criza tranzitului de mărfuri din Imperiul Otoman spre Polonia** fusese doar agravată de desfăşurarea conflictului militar dintre aceste două state pe teritoriul Moldovei şi Podoliei (1672-1699), dar în realitate avea cauze structurale. Fundamentală ar fi scăderea cererii polone pentru o serie de produse orientale aduse anterior prin Levant şi Ţările Române. Astfel, în cazul mirodeniilor, care în secolele XV-XVI constituiseră cea mai mare parte a acestui trafic, aducerea de către olandezi şi englezi a unor imense cantităţi

va provoca scăderea catastrofală a preţurilor în întreaga Europă în secolul al XVII-lea[68]. Dacă anterior Polonia se aprovizionase atât pe mare, cât şi prin teritoriile otomane, linia de demarcaţie dintre cele două zone trecând aproximativ prin Cracovia-Lublin-Brzéśc[69], acum mirodeniile aduse prin Levant fac faţă tot mai greu concurenţei şi pierd aproape în întregime piaţa olandeză. O evoluţie asemănătoare a avut loc la sfârşitul secolului al XVII-lea în ceea ce priveşte mătasea. Astfel, în această perioadă East India Company invadează piaţa europeană cu mătasea indiană şi chinezească, determinând reducerea drastică a exporturilor otomane[70]. Aceste tendinţe îşi găsesc reflectarea şi în încasările tricesimei de la Turnu Roşu din anii 1673-1686[71]. Astfel, mirodeniile sunt prezente cu un sortiment restrâns (doar tămâie, ghimbir şi şofran) şi au o pondere infimă în cadrul tranzitului spre Polonia, iar comerţul cu mătase, deşi mult mai important valoric, scade treptat de-a lungul perioadei pentru care s-au păstrat socotelile. În aceste condiţii rolul principal în cadrul tranzitului transilvănean spre Polonia a revenit bumbacului şi firelor de bumbac colorate, a căror comercializare, legată în mai mare măsură de consumul de masă, s-a bucurat de o stabilitate superioară[72].

Dacă produsele orientale aduse din Imperiul Otoman găseau tot mai greu cumpărători pe piaţa polonă şi ajungeau doar în cantităţi mici în Ungaria şi în Europa Centrală[73], în schimb ele dominau cu autoritate piaţa Ţărilor Române. O explicaţie a acestui fapt ar fi buna organizare a acestui negoţ prin intermediul celor două companii greceşti de la Sibiu şi mai ales de la Braşov. Astfel, aceleaşi mărfuri care pe piaţa polonă nu mai aveau loc erau vândute cu profituri însemnate de negustorii companişti în Ţările Române, îndeosebi în Transilvania[74]. În acelaşi timp, alături de produsele orientale, pe această rută sunt traficate şi **tot mai multe produse sud-dunărene de larg consum** (piei, în special cordovane, pânzeturi

grosolane, bumbac, orez, tutun), care erau vândute în oraşele transilvănene, îndeosebi la Sibiu[75]. Dificultăţile comerţului exterior, scăderea importanţei economice a celui de tranzit, ponderea în creştere a produselor de larg consum faţă de mărfurile (orientale) de lux reprezintă factori care au contribuit la adâncirea treptată a economiei de mărfuri în spaţiul românesc. Sudul Transilvaniei constituie din acest punct de vedere zona cea mai avansată, însă tendinţa era generală la nivelul întregului teritoriu românesc[76].

Totodată, se conturează destul de limpede concluzia că **a doua jumătate a secolului al XVII-lea a marcat un declin al legăturilor comerciale ale Ţărilor Române cu Europa Centrală**, îndeosebi cu Polonia, şi, în consecinţă, o creştere a ponderii relaţiilor cu Imperiul Otoman. În acest punct observaţiile noastre confirmă o intuiţie mai veche a lui Nicolae Iorga: „De aici înainte [1650 – B.M.] relaţiile noastre cu Răsăritul devin tot mai strânse, pe când cele cu Apusul se pierd pentru mai bine de jumătate de secol”[77]. De fapt nu este vorba despre o încetare absolută. Dacă în noile condiţii relaţiile cu Europa Centrală erau în declin, unele dintre circuitele economice care legau Ţările Române de Occident şi care nu mai sunt atestate în arhivele Liovului (pe baza cărora îşi formulase marele istoric opinia) par să se fi deplasat doar spre Levant. Astfel, peripeţiile prin care trece Patrick Simson în deceniul şapte al secolului al XVII-lea atestă faptul că exportul moldovenesc de potasă prin Polonia spre Anglia întâmpina dificultăţi tot mai mari. Până la urmă îndărătnicul scoţian a ajuns la concluzia că tranzitul prin Istanbul şi prin Smirna era mai convenabil[78]. Noua orientare a exportului de potasă a durat până spre sfârşitul secolului, când a încetat nu atât din cauza vreunei deficienţe comerciale, ci din pricina mutaţiilor tehnologice din Anglia şi a deteriorării condiţiilor de producţie din Moldova[79].

Din ultima parte a secolului al XVII-lea ne-au rămas numeroase **mărturii despre volumul mare şi prosperitatea exportului de ceară românească spre Veneţia**, traficul efectuându-se pe uscat până în porturile de pe litoralul albanez şi apoi pe mare până în cetatea lagunelor, fiind controlat de negustorii levantini, cei mai mulţi aromâni din Moscopole şi membri ai Companiei greceşti din Sibiu. Sumele însemnate obţinute din exportul de ceară (şi de piei) la Veneţia permiteau achiziţionarea din acest oraş a unor cantităţi relativ mari de postavuri, ţesături fine, danteluri şi articole de sticlărie[80]. Totodată, exporturile masive spre Veneţia coincid cu tendinţa de scădere a preţului cerii pe piaţa Liovului şi probabil mai departe în Europa Centrală[81].

Afirmaţia noastră cu privire la **creşterea ponderii relaţiilor comerciale cu Imperiul Otoman în dauna celor cu ţările din Europa Centrală** se cere verificată statistic. În această încercare ne lovim de absenţa unor date totalizatoare. Unele informaţii ne oferă sumele încasate în vămile transilvănene. Astfel, se pare că la începutul secolului al XVII-lea comerţul exterior al principatului cunoştea un anumit echilibru între orientările central-europeană şi sudică[82]. Un secol mai târziu, datele mult mai precise culese de autorităţile habsburgice cu privire la încasările tuturor punctelor vamale ale principatului indică preponderenţa netă a comerţului prin trecătorile carpatice, ce reprezenta în jur de 80% din total[83]. Referitor la Ţara Românească şi Moldova nu dispunem de informaţii de acest tip. În ceea ce priveşte Ţara Românească, nu par să existe dubii cu privire la faptul că cea mai mare parte a comerţului său se desfăşura cu Imperiul Otoman. Trăinicia legăturilor cu teritoriile otomane avea să fie probată şi de experienţa ocupaţiei austriece din Oltenia (1718-1739), eforturile noilor stăpânitori fiind insuficiente pentru modificarea acestei orientări economice[84]. Oarecum deosebită este situaţia Moldovei.

Scăderea drastică a comerţului ei cu Polonia şi centrul Europei pare evidentă, dar nu dispunem de informaţii suficient de precise pentru a putea estima în ce măsură acest declin a fost compensat prin sporirea comerţului cu teritoriile otomane. Deşi o anumită compensaţie pare neîndoielnică, probabil că în această perioadă comerţul exterior al Moldovei a scăzut în termeni absoluţi, cu efecte semnificative asupra veniturilor obţinute. În această situaţie domnitorii vor căuta să îşi refacă veniturile prin înăsprirea şi „modernizarea" fiscalităţii, dar, în condiţiile unei conjuncturi economice defavorabile, aceste încercări vor avea rezultate mediocre şi vor genera o adevărată „obsesie fiscală" care exprimă fidel tensiunile provocate la nivelul tuturor straturilor sociale. Totodată, avem o explicaţie suplimentară a evoluţiei relative a potenţialului economic al celor două state româneşti extracarpatice. Dacă în timpul lui Matei Basarab şi Vasile Lupu exista un anumit echilibru între cele două ţări româneşti, poate cu un uşor avantaj pentru Moldova, spre sfârşitul secolului se produce o ruptură de echilibru vizibilă, în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, iar în secolul următor tronul muntean era mult mai căutat (şi mai scump) decât cel al Moldovei.

Diferenţierile regionale evocate mai sus nu trebuie să ne ascundă însă faptul că, încă din această perioadă, teritoriile româneşti evoluează convergent din punct de vedere economic. **Deplasarea centrului de greutate al comerţului românesc dinspre Europa Centrală spre teritoriile otomane constituie o caracteristică comună întregului spaţiu românesc**. Acest proces are la bază, pe de o parte, mutaţiile observate în cazul fluxurilor comerciale analizate mai sus (exportul de vite, importul de postavuri, tranzitul de produse orientale prin teritoriile româneşti şi cel de mărfuri româneşti sau occidentale prin teritoriile otomane, importurile transilvănene de bunuri de larg consum de la sud de

Dunăre), pe de altă parte, stabilitatea exporturilor tradiţionale ale Ţărilor Române pe piaţa otomană (în primul rând oi şi sare, apoi lemn, cereale, miere ş.a.).

Totodată, această desprindere parţială[85] a Ţărilor Române din circuitele comerciale central-europene aflate în declin[86] şi integrarea lor sporită în circuitele sud-est-europene (otomane) au avut **consecinţe sociale notabile**. Astfel, au constituit una dintre raţiunile intensificării penetraţiei levantine în spaţiul românesc, iar legăturile tot mai strânse cu lumea otomană au stat la baza „orientalizării" vestimentaţiei, alimentaţiei, habitatului şi modului de viaţă ale unei mari părţi a boierimii şi a păturilor înstărite de la oraşe. În acelaşi timp însă, aşa cum legăturile economice cu ţările din apusul Europei se efectuau pe filieră sud-est-europeană, şi contactele culturii româneşti cu cea occidentală se vor înnoda tot mai mult prin mijlocirea levantină. Ecran şi releu de legătură totodată, Levantul va modela timp de peste un secol relaţiile Ţărilor Române cu civilizaţia occidentală.

Întorcându-ne la întrebarea pusă mai sus cu privire la efectele recesiunii europene asupra Ţărilor Române, putem conchide următoarele: **contracţia economiei-univers europene a anihilat primii paşi care fuseseră făcuţi în secolul al XVI-lea pentru integrarea Ţărilor Române la periferia acesteia**. Vor trebui să mai treacă încă două secole pentru ca, sub impactul revoluţiei industriale, al revoluţiei transporturilor şi al revoluţiilor politice, acest proces temporar întrerupt să fie finalizat.

Post-scriptum 2011

După apariţia acestui studiu, deşi condiţiile generale de după înlăturarea regimului comunist ar fi trebuit să favorizeze preocupările în acest sens, istoricii din România nici nu au reluat discuţia cu privire la conjunctura comercială din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi nici nu au realizat cercetări sistematice de acelaşi tip pentru alte subperioade ale Evului Mediu târziu sau ale epocii moderne timpurii. Desigur, nu au lipsit contribuţiile referitoare la alte aspecte ale comerţului, cum ar fi, de exemplu, Lazăr 2006. În ceea ce mă priveşte, mi-am continuat preocupările schiţate în articolul din 1988 atât prin studii referitoare la anumite categorii de mărfuri şi/sau la aspecte particulare ale comerţului, cât şi prin integrarea rezultatelor la care ajungeam atunci în diverse abordări sintetice ale istoriei Ţărilor Române (pe lângă studiile ulterioare incluse în acest volum, vezi îndeosebi: Bonciu, Murgescu 1990; Murgescu 1999a; Murgescu 2010). Apropiate de spiritul articolului meu din 1988 sunt şi cercetările Máriei Pakucs cu privire la comerţul oriental prin Sibiu în secolul al XVI-lea (Pakucs-Willcocks 2007).

În planul istoriei universale, dezbaterea din jurul „crizei generale” din secolul al XVII-lea, declanşată de istoricii marxişti occidentali în anii 1950, au continuat cu putere, un bilanţ de etapă fiind culegerea de studii editată de Geoffrey Parker şi Lesley Smith (Parker, Smith 1997).

1. Acest studiu are la origine o comunicare prezentată în aprilie 1986 la Iaşi, în cadrul triunghiularului facultăţilor de istorie-filozofie; o variantă mult prelucrată şi îmbogăţită a fost apoi publicată în *Revista de istorie*, 41, 1988, nr. 5, pp. 514-525, şi nr. 6, pp. 587-596.
2. Pentru această perioadă sunt indispensabile studiile Liei Lehr (Lehr 1960 şi Lehr 1968) şi cel al lui Paul Cernovodeanu (Cernovodeanu 1980).
3. Anderson 1977: 198.
4. Cămărăşescu, Fotino 1973; Mioc 1974. Ambele studii reprezintă fragmente dintr-o lucrare mai amplă cu privire la istoria preţurilor în Ţara Românească în secolele XV-XIX, lucrare anunţată din 1975 de un colectiv condus de Damaschin Mioc, dar care nu a fost încă publicată. Un rezumat al cunoştinţelor de care dispunem la Cernovodeanu, 1980: 1086-1088.

5. Berov 1976.
6. Hoszowski 1954.
7. Elsas 1936; Pribram 1938.
8. Braudel, Spooner 1967: 374-486.
9. Salvemini 1973: 758.
10. Berov 1975a.
11. Aricescu 1873: 566.
12. Pentru capitalul comercial, vezi capitolul respectiv din *Capitalul*, în Marx, Engels 1969: 25, 270-341; vezi şi Braudel 1985: II, 5-118.
13. Vezi Hobsbawm 1954 şi dezbaterea din 1958 din *Past and Present*. O analiză mai recentă la Wallerstein 1979c.
14. Acest termen oarecum artificial a fost lansat în limba română de Adrian Riza în traducerea cărţii lui Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, pentru a reda francezul *économie-monde* (engl. *world-economy*), înţeles ca spaţiu vast, coerent, având o diviziune a muncii specifică şi fiind autosuficient în ansamblul său. Pentru deosebirea dintre economia-univers şi economia mondială, vezi Braudel 1986: 6 şi 132.
15. Mantran 1962: 179-182. Se mai adăugau anual patru milioane de oi, trei milioane de berbeci etc.
16. Prezentări de ansamblu la Glamann 1978: 233-238; Pach 1970a şi Kellenbenz 1970. Deoarece lucrarea fundamentală pentru comerţul polonez cu vite (Baszanowski 1977) nu mi-a fost accesibilă, am folosit un rezumat prezentat de autor la al VII-lea congres de istorie economică de la Edinburgh din 1978 (Baszanowski 1979). Vezi şi Henning 1973 şi Westermann 1973.
17. Makkai 1971: 492.
18. 55.000-60.000 de capete anual în primele două decenii ale secolului al XVII-lea (Wiese 1966: 128).
19. Potrivit estimărilor lui Maurycy Horn (Horn 1963), exportul total ajungea până la 60.000 de boi anual. Această cifră include tranzitul de vite din Moldova, ce reprezintă, după aprecierea lui Jan Baszanowski cam 1/3 din total (Baszanowski 1979: 133).
20. Conform relatării lui Paul de Alep, boierul Preda Brâncoveanu trimitea el singur câte 1.000 de boi în fiecare an la Constantinopol (*Călători* 1976: VI, 216).
21. Pap 1973: 348, tabelul I.
22. Calcul pe baza datelor din lucrarea de doctorat (nepublicată) Pap 1980a: 6-7, 68, 96, 129 şi 136.
23. Celelalte vămi de la fruntariile apusene ale Transilvaniei aveau o pondere mai mică decât Clujul în exporturile principatului (vezi bilanţurile de la începutul secolului al XVIII-lea în Demény 1970: 989-998).
24. De exemplu, în 1625 Gabriel Bethlen trimitea la Frankfurt boi în valoare de 25.000 de taleri (Wiese 1966: 135).

25. Makkai 1971: 495; Makkai 1978: 66.
26. Baszanowski 1979: 133.
27. Pentru drumurile vitelor, vezi îndeosebi Westermann, 1973; Henning 1973: 30-34; Baszanowski 1979: 129-130 şi 135. În general, pentru iarmaroacele din Polonia, Topolski 1970. Pentru repartiţia geografică a debuşeelor din Germania, vezi şi harta alcătuită de Westermann 1975: 30.
28. Costin 1965: I, 106.
29. Abel 1937: 431.
30. Braudel, Spooner 1967: 415.
31. Wiese 1966: 137.
32. O analiză de ansamblu la Kiss 1980.
33. Abel 1966: 150; Helleiner 1967: 41-43. Amândoi se bazează pe Franz 1961, care mi-a fost inaccesibilă.
34. De pildă, Steinberg 1967: 128-132.
35. Helleiner 1967: 41-43.
36. Schmoller 1871; Abel 1937; Bennassar, Goy 1975: 420-424.
37. Pach 1970b: 303.
38. Braudel, Spooner 1967: 415.
39. Exportul danez ar fi scăzut de la 55-60.000 de capete anual în primele două decenii ale secolului al XVII-lea la 20-35.000 de capete în a doua jumătate a aceluiaşi secol (Wiese 1966: 128). Pe la 1650 Ungaria mai exporta doar în jur de 60.000 de boi anual, iar tendinţa de scădere s-a menţinut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea (Kiss 1978b: 158-160).
40. Baszanowski 1979: 134.
41. Astfel, în anii 1639-1649 comerciantul Steffen Rode suferă pierderi de 19.000 de taleri în exportul de vite daneze spre Germania şi Olanda, până să se retragă din acest negoţ acum păgubos (*Fontana* 1974: II, 237 – capitol de Kristof Glamann).
42. Opinie împărtăşită de Maczak 1970: 171. Pentru criza şeptelului polonez în această perioadă, vezi Baranowski 1966: 62-63; Baranowski 1970: 137.
43. Aceeaşi constatare despre exportul polonez de cereale la Wyczánski 1971: 260-270.
44. Slicher van Bath 1965: 138-144; Slicher van Bath 1977: 69-76.
45. Abel 1937: 433.
46. A se compara media de 8,73 capete de vită în gospodăriile ţărăneşti din Mecklenburg în 1703 (Heitz 1962: 62-65) – pe proprietăţile cavalerilor media era însă de 36,47 vite/domeniu (Heitz 1962: 26) – cu cifrele mult mai modeste din Transilvania secolului al XVII-lea (vezi Prodan 1986: I, 354-402). Rolul crescut al producţiei animaliere din Europa Apuseană şi Centrală confirmă o observaţie pe care o făcea Immanuel Wallerstein cu privire la culturile cerealiere: în perioade de recesiune, zonele centrale din punct de vedere economic tind să îşi asume şi activităţi pe care în epoci prospere le lăsaseră pe seama periferiei (Wallerstein 1992: III, 116-

126). Situaţia Ţărilor Române era totuşi mai complexă. Astfel, dacă se poate accepta că în ceea ce priveşte creşterea vitelor pentru export Moldova realiza o activitate periferică faţă de economia-univers europeană, ea nu era însă pe deplin integrată acesteia, prin alte activităţi economice fiind legată de sistemul economic otoman. Legăturile celorlalte teritorii româneşti cu economia-univers europeană erau, de altfel, mai puţin importante decât cele ale Moldovei.

47. Kristof Glamann aminteşte, de pildă, intensul export pe care îl efectuează în această perioadă Brandenburgul şi Pomerania (*Fontana* 1974: II, 233 – capitol de Kristof Glamann).

48. Podgradskaia 1968: 112.

49. Maxim 1979a: 1754-1758.

50. Iorga 1910b: 22-24.

51. *Fontana* 1974: II, 238 – capitol de Kristof Glamann; Baranowski 1966: 63. Relatările lui Dimitrie Cantemir (Cantemir 1973: 115) şi Philippe Le Masson Du Pont (*Călători* 1980: VII, 297) despre un export prosper spre Europa Centrală credem că trebuie raportate la acest moment deosebit, şi nu la a doua jumătate a secolului al XVII-lea. De altfel, primul îşi redactează opera în 1716, iar al doilea abia în 1726.

52. Neculce 1982: 687.

53. Astfel, pe domeniile Schaffgotsch din Silezia, faţă de pragul minim din anii 1661-1690, preţul vitelor ajunge la indicii 107 în 1691-1720, 120 în 1721-1750, 144 în 1751-1780 şi 169 în 1781-1810 (Abel 1937: 440). Aceeaşi tendinţă şi în nord-vestul Germaniei, unde în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea preţul unui bou fluctuează în jur de 500 g Ag, faţă de 314,9 g Ag în deceniul 1681-1690 (Wiese 1966: 137). Vezi şi graficul alcătuit de Kiss 1980: 482.

54. De pildă, Veliman 1984: doc. 73 şi 122. Curând aceste interdicţii au fost abolite (Veliman 1984: doc. 75 şi 150).

55. Mihordea 1968b; Lazăr 1979-1980.

56. Pentru scăderea preţului vitelor pe piaţa internă din Moldova, vezi tabelul 12. Frustrarea marilor proprietari moldoveni faţă de preţurile oferite de negustorii levantini e exprimată destul bine de Dimitrie Cantemir: „Negustorii străini: turci, evrei, armeni şi greci, pe care obişnuit îi numim *gelepi*, şi-au însuşit, din pricina nepăsării alor noştri, tot comerţul Moldovei, ducând obişnuit la Constantinopol şi în alte oraşi turme şi cirezi întregi de oi şi de vite cumpărate pe un preţ mic în Moldova şi vânzându-le acolo de două sau de trei ori mai scump” (Cantemir 1973: 297-299). Din păcate, nu dispunem de informaţii cu privire la preţurile din marile oraşe otomane, pentru a putea evalua rentabilitatea acestui comerţ. Singurele date sunt cele strânse de Ljuben Berov, care se referă pentru această perioadă la teritoriile din Balcanii de Vest, ele însele exportatoare de vite (Berov 1976: 235). Pe piaţa internă din Moldova o redresare parţială va avea loc spre mijlocul secolului al XVIII-lea, când preţul boilor va ajunge la 14-17 lei (Sibechi 1982: 147).

57. Vezi bilanţul importurilor clujene realizat de Pap 1980a: 130-135. Vezi şi Goldenberg 1971 şi Demény 1980.

58. Pach 1970b: 297-299.
59. Cernovodeanu 1972.
60. Goldenberg 1981: 159.
61. Studiul Hassinger 1942 nefiindu-mi accesibil, am preluat aceste informaţii din Pickl 1972-1973: 111-113 şi Cernovodeanu 1972: 94-95. Pentru ansamblul comerţului cu postavuri pe piaţa otomană, vezi Stoianovich 1974.
62. Panaitescu 1933: 191-192.
63. Lehr 1960: 283-287; Pickl 1972-1973: 110; Georgieva 1978; Nadel-Golobič 1979.
64. Demény 1969a.
65. Siruni 1939-1940: 138-141.
66. Demény 1969a: 487-496.
67. Demény 1969a: 483; Panova 1975:109.
68. *Fontana* 1974: II, 477-485 (capitol de Kristof Glamann); Wake 1979: 3894391.
69. Dan, Goldenberg 1967: 114. Vezi şi observaţiile lui Miroslav Hroch despre preţul mirodeniilor în oraşele polone în secolul al XVI-lea (Hroch 1971: 12-15).
70. Cernovodeanu 1972: 34-38; Stoianovich 1974: 209-210.
71. Vezi tabelul alcătuit de Demény 1969a: 479-480.
72. Pentru problematica bumbacului otoman, vezi *EI*^{2} 1981: V, 557-566 (voce de Halil İnalcik). Potrivit lui İnalcik, exporturile otomane în bazinul Mării Negre s-au menţinut constant la niveluri ridicate în secolele XVI-XVIII, în schimb cele spre Europa Centrală au crescut semnificativ abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (*cf*. Stoianovich 1974: 234-236).
73. Astfel, mărfurile tranzitate spre Ungaria nu au depăşit niciodată 8% din valoarea traficului înregistrat la Turnu Roşu (*cf*. Panova 1975: 109). Vezi şi eşecurile curţii de la Viena şi ale negustorilor armeni în încercările de a statornici un trafic regulat de mărfuri orientale de la gurile Dunării prin Transilvania şi Viena spre Europa Centrală (Moga 1936-1938: 102-103; Cernovodeanu 1972: 119-124).
74. Vezi lista mărfurilor comercializate de negustorii companişti la Cicanci 1981: 134-141.
75. Demény 1968; Panova 1975; Panova 1981.
76. În acest punct concluziile noastre se întâlnesc cu cele ale lui Cernovodeanu 1980: 1071.
77. Iorga 1900a: 5. Ca de obicei, Iorga nu emitea această opinie *ex nihilo*, ci pe baza unei cunoaşteri neegalate a izvoarelor. Remarca era făcută după investigaţii în arhivele Liovului, punct privilegiat de observare a declinului comerţului central-european al Ţărilor Române, şi nu putem decât să regretăm faptul că marele istoric a renunţat să îşi continue lucrarea şi pentru perioada de după 1600.
78. Tappe 1952.
79. Cernovodeanu 1972: 85-86.
80. Iorga 1914-1915; Papahagi 1935; Doboşi 1936; Lehr 1960: 46-48; Cicanci 1981.

81. Hoszowski 1954: 125. Vezi şi preţul lumânărilor în Europa în Braudel, Spooner 1967: 478, fig. 25.

82. Raportul foarte favorabil comerţului cu centrul Europei la care ajunge Francisc Pap (Pap 1980b: 211-218 şi Pap 1982: 93-103) nu poate fi generalizat la nivelul întregului principat, deoarece Clujul ocupa o poziţie excentrică în Transilvania. Estimările lui Mihai Dan şi Samuel Goldenberg despre uşoara preponderenţă a importurilor sudice de piper (Dan, Goldenberg 1967: 115-116) nu sunt nici ele revelatoare pentru ansamblul comerţului, întrucât mirodeniile reprezentau un produs care sosea în mod tradiţional pe filiera sud-est-europeană. Valoarea ridicată a piperului în jurul anului 1600 ne permite să compensăm cele două dezechilibre şi să conchidem că exista un anumit echilibru geografic al comerţului transilvănean.

83. Tabele statistice detaliate la Demény 1970: 989-998.

84. Papacostea 1971: 89-104.

85. Insistăm asupra faptului că declinul comerţului cu Europa Centrală nu trebuie înţeles ca o încetare a acestuia. Au existat fluxuri de mărfuri care s-au menţinut sau chiar s-au amplificat în această perioadă (de exemplu, importurile româneşti de sticlărie şi articole de fierărie din teritoriile habsburgice), dar acestea nu egalează valoarea şi ponderea economică a celor ce au decăzut sau chiar au încetat cu totul.

86. O analiză de ansamblu la Pach 1970b: 289-306.

Participarea Ţărilor Române la comerţul european cu vite în secolele XVI-XVIII. Regularităţi şi fluctuaţii conjuncturale[1]

În pofida polemicilor referitoare la ponderea relativă a culturilor cerealiere şi a creşterii animalelor în economia românească medievală şi incipient modernă, în istoriografie s-a conturat în mod limpede concluzia că **negoţul cu vite a fost una dintre componentele majore ale relaţiilor economice externe ale Ţărilor Române**. În ciuda acestei convingeri larg împărtăşite, această ramură a comerţului exterior al Ţărilor Române nu a beneficiat până acum de studii speciale. Desigur, acest fapt ar putea fi explicabil prin numărul redus de izvoare relevante disponibile, dar acesta nu este un motiv suficient, cu atât mai mult cu cât negoţul cu vite din secolele XVI-XVIII s-a bucurat de o atenţie deosebită în ultimele trei decenii în istoriografia europeană, inclusiv în ţări relativ apropiate geografic, cum ar fi Polonia şi mai ales Ungaria. Mai mult, eforturile de a-i atrage pe istoricii români în proiecte internaţionale de cercetare a comerţului cu vite au eşuat în anii 1970[2], atât din motive politice, cât şi din lipsa unor preocupări semnificative pe această temă.

Pe plan european, **secolul al XVI-lea a fost o perioadă de mare avânt a comerţului internaţional cu vite**. Acest fenomen s-a datorat relansării creşterii demografice europene la mijlocul secolului al XV-lea, care a urmat unei depresiuni de mai bine de un secol, cunoscută sub numele „criza secolului al XIV-lea”. Or, reluarea creşterii demografice a însemnat

nu doar o sporire a cererii de produse alimentare, ci şi o tendinţă de reluare în cultură a unor terenuri care în faza de recesiune fuseseră lăsate necultivate, servind drept păşuni. În consecinţă, zonele cu populaţie mai densă ale Europei secolului al XVI-lea au dispus de mai puţine resurse pentru hrana unor efective proprii de animale domestice şi au trebuit să îşi procure carnea necesară alimentaţiei din regiuni aflate la distanţe mai mari decât anterior. În condiţiile precarităţii mijloacelor de transport din acea vreme, se impunea deplasarea „pe picioare" a animalelor care urmau să dea carnea respectivă. Cum unele specii nu rezistau unor drumuri dificile şi îndelungate, cea mai mare parte a acestui negoţ la mare distanţă s-a axat pe bovine (şi într-o măsură mai mică pe ovine). De asemenea, în cea mai mare parte a Europei medievale, carnea de vită fusese consumată în mai mare măsură decât alte sortimente de carne[3], iar această preeminenţă s-a menţinut şi în secolele XVI-XVIII.

În lumea medievală şi incipient modernă, la fel ca şi în zilele noastre, **consumul de carne** nu era rigid, ci prezenta o evidentă elasticitate faţă de venituri. În consecinţă, ameliorarea nivelului de trai pentru cea mai mare parte a populaţiei europene care a supravieţuit „Marii Ciume" de la mijlocul secolului al XIV-lea a avut drept efect creşterea consumului de carne. Deteriorarea nivelului de trai prin creşterea mai rapidă a preţurilor decât a salariilor în secolul al XVI-lea a influenţat doar cu o anumită întârziere consumul de carne, a cărui scădere s-a produs mai degrabă în secolele XVII-XVIII[4]. Elasticitatea consumului faţă de venituri a făcut ca cea mai mare parte a cererii să fie concentrată în centrele urbane, în timp ce locuitorii satelor se mulţumeau de obicei cu carnea animalelor crescute în propriile gospodării. Ca atare, principalii poli ai cererii se plasează în Europa secolelor XVI-XVIII în zonele cele mai urbanizate ale continentului, respectiv în Ţările de Jos, în unele părţi ale Germaniei, în

nordul Italiei şi în regiunile centrale ale Imperiului Otoman, dominate de triada urbană Istanbul-Edirne-Bursa. Totodată, armatele şi flotele vremii reprezentau şi ele stimuli ai cererii în aceeaşi măsură cu diversele centre urbane. De exemplu, în prima jumătate a secolului al XVII-lea erau tăiate anual 2.000 de bovine pentru flota olandeză a Indiilor Orientale[5]. Conturarea acestor veritabili poli ai cererii de bovine vii a stimulat creşterea pentru export a vitelor într-o serie de zone cu populaţie mai puţin densă. Dintre zonele furnizoare, amintim aici mai întâi Europa Central-Răsăriteană, care cuprinde în cazul creşterii vitelor nu doar Ungaria şi sudul Poloniei, ci şi o parte a Ucrainei, Ţările Române şi chiar unele părţi din nordul Peninsulei Balcanice, apoi Danemarca şi chiar unele zone de mai mici dimensiuni din Europa Apuseană, cum ar fi masivele muntoase ale Alpilor şi Vosgilor[6].

Înainte de a lua în discuţie rolul concret al Ţărilor Române în desfăşurarea acestui comerţ, trebuie să amintim unele dintre **constrângerile tehnice ale negoţului cu vite la mare distanţă**. Desigur, faptul că vitele se transportau „pe picioare” era deosebit de avantajos, permiţând reducerea semnificativă a cheltuielilor de transport, ce pentru alte mărfuri de larg consum erau ruinătoare pe drumurile de uscat, dar totodată obliga la respectarea unor condiţii care să diminueze pierderile de efective şi de greutate. Astfel, pentru negoţul la mare distanţă erau selecţionate doar exemplarele mari şi puternice, capabile să facă faţă greutăţilor drumului. Totodată, înainte de a porni la drum, animalele erau scoase la păşunat o perioadă, astfel încât să prindă puteri după perioada de hrănire mai precară din timpul iernii, ceea ce făcea ca rareori turmele cu bovine de export să pornească prea devreme în cursul primăverii. Desigur, această etapă putea fi sărită dacă vitele selecţionate pentru vânzarea la mare distanţă erau furajate cu regularitate în timpul iernii, aşa cum s-a

întâmplat încă de la cumpăna secolelor XV-XVI în Danemarca, fapt care, asociat cu blândeţea iernilor daneze, permitea pornirea turmelor încă din luna martie[7]. Un asemenea fenomen al furajării pe timp de iarnă a vitelor pregătite pentru export este atestat pentru Moldova abia în secolul al XVIII-lea, fiind introdus de negustorii armeni din Polonia, care arendau moşii din nordul Moldovei special în acest scop[8]. În sfârşit, odată ce vitele erau într-o condiţie fizică adecvată, începea deplasarea, care se efectua de obicei în turme de câteva sute de capete, însoţite de proprietar, de patru-cinci văcari călare şi uneori şi de un bucătar cu un car cu merinde, unde erau transportate de asemenea diverse ustensile, precum şi alte mărfuri. Ritmul nu era prea rapid, depinzând nu doar de rezistenţa vitelor, ci şi de starea drumurilor şi de evoluţia vremii. În general se acceptă că distanţele parcurse zilnic variau între 15 şi 20 km, putând ajunge însă pentru vitele de stepă din Ungaria şi Europa Răsăriteană şi la 30-40 km. Animalele păşteau în timpul drumului „în mers”, ceea ce de obicei era mai uşor după strângerea recoltelor, deci vara târziu sau chiar toamna. Oricum, în timpul drumului, vitele pierdeau însă din greutate, ceea ce făcea ca după o perioadă, de obicei după trei-patru săptămâni, să fie necesar un răstimp de câteva zile de odihnă şi de păscut în voie, pentru a se reface şi a putea relua drumul. În aceste condiţii era esenţială stabilirea unor aranjamente pentru aceste păşunaturi intermediare. De obicei, în regiunile unde se făceau aceste halte au fost organizate şi iarmaroace de vite, unde unele dintre animale erau cumpărate de negustori care le transportau mai departe. Această schimbare de proprietar era impusă uneori şi de reglementările comerciale care tindeau să le rezerve segmentele cele mai profitabile ale acestui negoţ negustorilor din zonele de tranzit sau, după caz, celor din zonele de consum. De asemenea, negustorii care vindeau vitele în aceste iarmaroace puteau găsi aici alte

mărfuri, îndeosebi postavuri, pe care să le ducă în zonele de unde veniseră cu animalele, ceea ce îi ajuta uneori să îşi achite datoriile pe care le făcuseră cu ocazia achiziţionării iniţiale a vitelor. În fine, în preajma zonelor de consum final, vitele erau din nou lăsate la păscut pentru a se îngrăşa şi a putea fi vândute la un preţ mai ridicat[9].

Desigur, în cele de mai sus nu am epuizat aspectele „tehnice" ale comerţului cu vite la mare distanţă. Am lăsat inevitabil la o parte problemele legate de finanţarea acestui negoţ, care, datorită valorii ridicate a turmelor, necesita deseori recursul la variate forme de credit şi de asociere comercială. Totodată, dificultăţile tehnice ale deplasării unor turme prea mari au împiedicat concentrarea acestui negoţ într-un număr limitat de mâini, rari fiind negustorii care traficau mai mult de câteva mii de capete[10]. Din aceste motive şi datorită flexibilităţii traficului, care putea fi lesne deturnat pe diferite drumuri, încercările de a stabili monopoluri referitoare la negoţul cu vite în anumite direcţii, cum a fost cazul monopolului instituit în 1611 de autorităţile habsburgice pentru exportul de vite ungureşti spre Veneţia[11], au avut puţini sorţi de izbândă. Asemenea încercări monopolizatoare nu erau însă cele mai frecvente forme prin care statele încercau să îşi însuşească măcar o parte din profiturile rezultate de pe urma comerţului cu vite. Mult mai des conectarea la această importantă sursă de venituri se făcea prin instituirea unor taxe vamale şi impozite speciale, precum şi prin implicarea directă a statului (sau a suveranului) în desfăşurarea acestui negoţ.

Studiul cantităţilor implicate de acest comerţ la mare distanţă este deosebit de dificil. Pe de o parte, înregistrări vamale s-au păstrat doar pentru un număr scăzut de situaţii, iar numărul uneori apreciabil de scutiri vamale, ca şi posibilităţile tehnice de ocolire a punctelor vamale, ne îndeamnă să privim cu o anumită prudenţă aceste înregistrări. Pe de altă

parte, calculul cantităţilor pe baza nevoilor de consum este însă puţin relevant, consumul de carne fiind mult mai elastic decât cel de cereale. Alte aspecte care trebuie luate în considerare sunt diferenţele apreciabile de greutate dintre diferitele rase de bovine[12], fapt care făcea ca aceeaşi cantitate de carne să poată fi obţinută de pe un număr variabil de vite. În fine, dintre factorii ce confereau negoţului internaţional cu vite o anumită inconstanţă, mai trebuie să amintim epizootiile, dintre care cea din Ungaria din 1518[13] sau cea din Germania, Polonia şi Moldova din deceniul doi al secolului al XVIII-lea[14] au fost deosebit de grave, precum şi diferitele evenimente politice care puteau perturba traficul.

În ceea ce priveşte **Ţările Române**, trebuie precizat că acestea **se implică în mod semnificativ în comerţul internaţional cu vite abia începând din secolul al XVI-lea**. Dintre elementele care au stimulat exporturile româneşti de bovine în secolul al XVI-lea, amintim aici creşterea cererii otomane şi central-europene, care nu mai puteau fi acoperite doar prin resursele reţelelor regionale ale negoţului cu vite[15], dar şi presiunea spre comercializare indusă în economia Ţărilor Române de exigenţele financiare ale Imperiului Otoman şi de creşterea spectaculoasă a fiscalităţii[16]. Din punct de vedere geografic, exporturile româneşti de bovine s-au orientat spre Istanbul în cazul Ţării Româneşti şi parţial în cel al Moldovei şi spre Germania centrală şi nordică prin Polonia în cazul Moldovei. Este adevărat că Alexandru Lăpuşneanu a încercat să exporte vite şi la Veneţia, dar succesul acestui proiect pare să fi fost modest. În fine, exporturilor moldo-muntene trebuie să le adăugăm pe cele transilvănene spre Austria şi spre sudul Germaniei, care, modeste iniţial, au crescut semnificativ în secolul al XVIII-lea.

Cum **exporturile spre Europa Centrală** au fost ceva mai bine studiate până acum, ne vom referi mai întâi la această direcţie a negoţului cu vite.

Informaţiile referitoare la sfârşitul secolului al XV-lea şi la prima jumătate a secolului al XVI-lea evidenţiază caracterul modest al exporturilor moldo-muntene de vite spre Transilvania. Astfel, în mai 1480 – martie 1481 au fost aduşi la Braşov 687 de boi din Moldova[17], iar pentru Ţara Românească înregistrările din anii 1503-1554 arată şi ele cifre de doar câteva mii de capete anual.

Tabelul 14. *Exporturile de vite ale Ţării Româneşti la Braşov*

Anul	Boi	Vaci
1503	2.092	1.365
1529-1530	1.441	735
1542	3.027	916
1543	1.623	787
1545	2.664	1.679
1546 (43 de săptămâni)	2.278	1.900
1547	1.908	2.566
1548	4.146	3.281
1549	3.888	2.070
1550	5.005	1.974
1551 (34 de săptămâni)	4.328	796
1554	5.653	1.007

Sursa: Manolescu 1965: 113-117

Tendinţa de creştere a numărului de capete este evidentă, cu atât mai mult cu cât după 1550 animalele iau locul peştelui în fruntea exporturilor

muntene la Braşov[18], dar credem că ea trebuie pusă în legătură în primul rând cu creşterea consumului de carne în sudul Transilvaniei, probabil datorită scăderii rigorii posturilor în contextul Reformei ce tocmai se impunea în oraşele săseşti. În acelaşi timp, numărul relativ mare de vaci şi diferenţa redusă a valorii vamale între boi şi vaci, ce pare să indice că boii aduşi în vama Braşovului erau mai degrabă modeşti ca aspect şi greutate, sugerează că majoritatea bovinelor importate la Braşov nu erau reexportate la mare distanţă, ci erau mai degrabă consumate în sudul Transilvaniei. Ca atare, exporturile moldo-muntene la Braşov, la sfârşitul secolului al XV-lea şi în prima parte a secolului al XVI-lea, par să se încadreze mai degrabă modelului de **negoţ regional cu vite**, specific secolului al XV-lea.

De altfel, **în secolul al XVI-lea, Transilvania a participat doar într-o măsură redusă la comerţul la mare distanţă cu vite**. Motivul este de căutat, pe de o parte, în absenţa unor stimuli suficient de puternici ca să determine un export masiv, iar pe de altă parte, în potenţialul foarte mare al câmpiei ungare în boi de negoţ, potenţial care le lăsa prea puţin loc altor exportatori[19]. De altfel, în registrele otomane referitoare la vitele exportate în 1563-1564 prin Vac către posesiunile habsburgice, teritoriile din Câmpia Tisei (inclusiv din Partium şi Banat) au furnizat majoritatea vitelor[20]. În cazul unor comitate cum ar fi Arad sau Cenad, este de presupus că unele vite erau doar în tranzit, ele provenind poate şi din Transilvania, dar o estimare defalcată este cu neputinţă de realizat pe baza informaţiilor disponibile. Aceeaşi imposibilitate de a realiza o defalcare riguroasă este valabilă şi pentru informaţia că în anul 1590 un singur mare negustor vienez, Lazarus Henckel, a importat circa 5.000 de capete de vite nu doar din Ungaria, ci şi din Transilvania şi din Ţara Românească[21]. De asemenea, în 1596, un negustor din Praga propunea autorităţilor

municipale din Nürnberg furnizarea a 1.500 de boi transilvăneni, pe care urma să îi preia de la graniţa moravă (*mährische Grenze*). Nu se ştie însă dacă tranzacţia respectivă a avut loc efectiv[22]. Registrele vamale clujene prezintă şi ele, pentru anii 1599-1637, tabloul unor exporturi transilvănene de vite care, deşi procentual constituie o mare parte din exporturile transilvănene către Europa Centrală, rămân neregulate de la un an la altul şi mai degrabă modeste cantitativ, nedepăşind o medie anuală de 1.000 de boi şi 110 vaci[23]. Chiar dacă luăm în considerare faptul că vitele puteau fi exportate şi prin alte puncte vamale situate la graniţa apuseană a principatului Transilvaniei şi chiar dacă ţinem seama şi de posibilitatea ca o parte dintre vite să fi fost scutite de vamă – de exemplu, în 1625 Gabriel Bethlen trimitea la Frankfurt boi în valoare de 25.000 de taleri[24], ceea ce însemna însă mai puţin de 2.000 de capete –, totuşi ponderea Transilvaniei în comerţul internaţional cu vite a rămas modestă în secolele XVI-XVII. Această situaţie avea să se schimbe în secolul al XVIII-lea, când, odată cu relansarea cererii central-europene şi cu creşterea populaţiei care a surclasat refacerea efectivelor de vite şi a făcut ca numărul de vite pe cap de locuitor în Ungaria să scadă, exporturile transilvănene de vite au sporit semnificativ. Astfel, dacă în deceniul patru al secolului al XVIII-lea doar mai puţin de 10.000 din cei aproape 60.000 de boi exportaţi de Ungaria în Austria proveneau din principatul Transilvaniei, în 1770 Transilvania furniza 25.808 boi dintre cei 84.634 exportaţi de Ungaria[25]. Cum boii din Transilvania erau folosiţi şi pentru acoperirea consumului intern din Ungaria[26], este însă posibil ca numărul de vite exportate de principatul Transilvaniei în celelalte teritorii habsburgice să fi fost sensibil mai mare în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Tabelul 15. *Exporturile de vite din Transilvania spre Europa Centrală*

Secolele XVI-XVII	< 5.000
1731-1740	< 10.000
1770	> 25.000

Sursa: Kiss 1978b: 162

Dintre teritoriile româneşti, **exporturile de vite cele mai importante din punct de vedere cantitativ spre Europa Centrală** le-a realizat în toată această perioadă **Moldova**. Aceste exporturi erau destinate îndeosebi pieţelor din centrul Germaniei[27], tranzitând uneori Transilvania şi mai des Polonia. Această destinaţie germană nu excludea fireşte situaţiile când unele dintre vite erau consumate în zonele de tranzit sau erau vândute şi în alte părţi – de exemplu, în Prusia, unde Alexandru Lăpuşneanu se străduia pe la 1559-1560 să găsească alt debuşeu statornic pentru vitele moldoveneşti[28]. Pe drumul principal al negoţului cu vite provenite din Moldova sau din teritoriile ucrainene, care în această perioadă aparţineau Uniunii Polono-Lituaniene, drum ce trecea prin sudul Poloniei şi apoi prin Silezia, s-a constituit în secolul al XVI-lea o reţea de iarmaroace specializate. Astfel, vitele moldoveneşti erau vândute mai întâi în iarmaroacele de la graniţă (iniţial la Sniatyn-Şipeniţ-Lenţeşti, apoi, din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu, alternativ la Hotin[29]) sau din Galiţia (Rzeszów – 23 aprilie; Liov – sfârşitul lunii mai; Przemyśl – 29 iunie; Jarosław – 15 august; Radymno – 21 septembrie), de unde erau transportate de obicei de negustorii din regatul Poloniei în iarmaroacele din Silezia (3 iarmaroace la Brieg la sfârşitul lunii mai, la 25 iulie şi la 8 septembrie, şi unul la Schweidnitz la 16 octombrie), unde de regulă vitele erau cumpărate de negustorii germani. Pentru distribuirea finală a vitelor în zonele de consum din Germania Centrală mai erau organizate mari

iarmaroace şi la Buttstädt, în Turingia, la 23 iulie, 28 septembrie şi 31 octombrie, iar începând cu anul 1625 şi la Leipzig[30]. Desigur, uneori marii consumatori din Germania, cum ar fi, de exemplu, curţile princiare, încercau să cumpere vite direct de la Brieg sau chiar din Polonia, unde animalele erau mai ieftine[31]. Din cauza nevoii ca animalele să prindă puteri înainte de un drum atât de lung, vitele moldoveneşti prindeau rareori iarmaroacele din primăvară, cele mai multe fiind vândute la Jarosław în august şi la Brieg, unde, desigur, nu erau comercializate doar vite provenite din Moldova; la iarmarocul de la 8 septembrie era realizat un volum de tranzacţii aproximativ la fel de mare cât la celelalte trei iarmaroace sileziene luate la un loc[32].

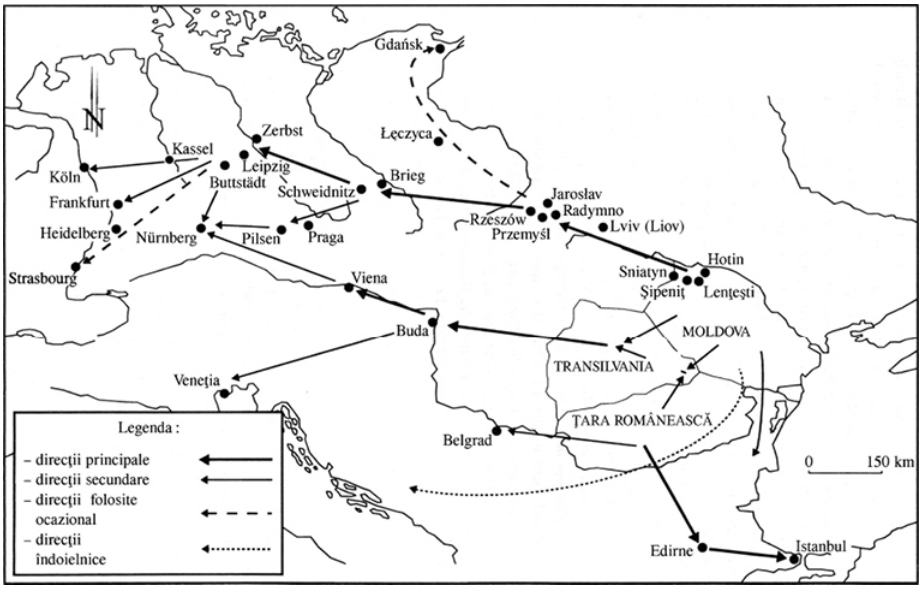

Harta 2. *Exporturile româneşti de vite în epoca modernă timpurie*

Sursa: concepţie Bogdan Murgescu/realizare Michael Wobring, 1999

Izvoarele moldoveneşti din secolele XVI-XVII nu permit realizarea unor estimări cantitative cu privire la **volumul exporturilor de vite**. Dispunem totuşi de o serie de estimări bazate pe izvoarele polone:

Tabelul 16. *Exporturile anuale de vite din Moldova spre Europa Centrală*

Anul	Numărul de vite
1532-1538	22.100
1539-1541	18.000
1542-1548	14.400
1549-1550	16.800
1564	13.750
Prima jumătate a secolului al XVII-lea	20.000
1772	> 20.000
1812	100.000 (?)
1815	36.000
1826	60.000

Surse: Blanchard 1986: 459; Baszanowski 1979: 133; Oţetea 1977: 40-41 şi 67

Datele din tabelul de mai sus se bazează îndeosebi pe înregistrările vamale din sudul Poloniei. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că pentru unele vite era eliminată plata taxelor vamale. În acelaşi timp, scăderea cantităţilor exportate de Moldova – pe care Ian Blanchard, urmând o sugestie a istoricului român Ion Nistor, o leagă de atragerea forţată a unei părţi a vitelor moldoveneşti spre Istanbul[33] – vine în contradicţie atât cu informaţiile de care dispunem în legătură cu împrejurările generale ale comerţului cu vite din acea vreme, cât şi cu relatările moldoveneşti din epocă. Din prima categorie de argumente amintim faptul că prima parte a secolului al XVII-lea, atunci când, potrivit lui Ian Blanchard, se înregistrează minimul atins de exporturile

moldoveneşti de vite, a fost o perioadă în care capacitatea Porţii de a deturna prin mijloace politice negoţul moldovenesc spre Istanbul a fost mai degrabă scăzută. De asemenea, la începutul secolului al XVII-lea pe pieţele din Germania meridională şi din teritoriile habsburgice conjunctura era deosebit de favorabilă comerţului cu vite provenite din Europa Răsăriteană, preţurile ridicate[34] combinându-se în acest sens cu dificultăţile aprovizionării din Ungaria în timpul războiului otomano-habsburgic din 1593-1606. În consecinţă, vitele aduse din Polonia, dintre care o parte proveneau din Moldova, s-au vândut în număr mare în Cehia, Moravia şi mai departe, în Germania de Sud, până la Strasbourg, zone care, în mod obişnuit, se aprovizionau din Ungaria. În plus, în unele zone din Germania Centrală, unde în mod tradiţional se comercializau vite provenite din Polonia, au pătruns şi vite daneze, astfel încât la începutul secolului al XVII-lea asistăm la o anumită deplasare spre sud a zonelor de debuşare a vitelor din spaţiul german[35]. După încetarea războiului, în 1606, această situaţie s-a mai prelungit un timp, refacerea potenţialului de export al Ungariei fiind înceată şi niciodată deplină în secolul al XVII-lea. Mai mult, izbucnirea războiului de 30 de ani şi mai ales implicarea Danemarcei în acest război împotriva Habsburgilor, în anii 1625-1629, au condus la scăderea dramatică a exporturilor daneze de vite spre Germania[36], ceea ce a permis vitelor est-europene să recupereze o parte dintre pieţele pierdute la începutul secolului. În consecinţă, **conjunctura primei jumătăţi a secolului al XVII-lea a fost în general destul de favorabilă vânzării în spaţiul german a vitelor aduse din Polonia, dintre care o parte proveneau din Moldova**.

Această idee este susţinută şi de o informaţie internă din Moldova, respectiv de aprecierile entuziaste ale lui Miron Costin despre prosperitatea exporturilor moldoveneşti de vite spre Polonia în timpul

domniei lui Vasile Lupu: „Plină Ţara Leşască, oi dzice, de aur, la care pre acele vremi curea Moldova cu boi de negoţ, cu cai, cu miiare şi aducea dintr-aceia ţară auru şi argintu”[37]. De aceea credem că Jan Baszanowski are dreptate atunci când apreciază exporturile de vite moldoveneşti tranzitate prin Polonia în prima jumătate a secolului al XVII-lea la aproximativ 20.000 de capete, adică o treime din numărul total de vite care ieşeau din Polonia spre Germania în această perioadă[38]. O posibilă explicaţie pentru discrepanţa dintre estimarea lui Jan Baszanowski şi datele mult mai modeste strânse de Ian Blanchard ar putea consta în excelentele raporturi cu Polonia ale unora dintre domnii şi boierii moldoveni din prima jumătate a secolului al XVII-lea (de exemplu, Movileştii, Miron Barnovschi sau chiar Vasile Lupu), raporturi care le-au permis să obţină indigenatul polon şi deci să beneficieze de drepturile nobililor poloni, inclusiv în ceea ce priveşte scutirea de taxe vamale. Rămâne însă ca studiile viitoare să clarifice în ce măsură boii moldoveneşti au beneficiat de scutiri vamale în Polonia. Totodată, va trebui lămurit dacă nivelul de circa 20.000 de capete pentru exporturile moldoveneşti de vite prin Polonia, atestat în al doilea sfert al secolului al XVI-lea şi postulat de Baszanowski pentru prima jumătate a secolului al XVII-lea, este valabil şi pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea sau aceasta a fost într-adevăr marcată de un declin al exporturilor. În ceea ce ne priveşte, avem îndoieli cu privire la un asemenea declin[39], deşi este posibil ca unele exporturi să fi luat calea Transilvaniei (sunt cunoscute eforturile lui Alexandru Lăpuşneanu de a exporta boi la Veneţia[40]).

În schimb, **un declin cert al exporturilor moldoveneşti de vite spre Europa Centrală pare să se fi instalat în a doua jumătate a secolului al XVII-lea**. Într-un studiu anterior[41] am evidenţiat principalele mecanisme care au afectat aceste exporturi. Recesiunea secolului al XVII-

lea, care a lovit cea mai mare parte a economiei vest- şi central-europene şi care, în cazul comerţului internaţional cu vite, s-a concretizat prin scăderea cererii central-europene, cauzată de reducerea numărului populaţiei şi de sporirea ponderii regiunilor mai apropiate de consumatori, în dauna furnizorilor mai îndepărtaţi din punct de vedere geografic. De asemenea, după încheierea războiului de 30 de ani (1618-1648) a luat sfârşit şi conjunctura specială de război, caracterizată de preţuri mari în cea mai mare parte a Germaniei, preţuri ce stimulaseră artificial exporturile moldoveneşti de vite. Reducerea cererii germane s-a tradus în scăderea preţului vitelor, ceea ce a condus la reducerea şi apoi la dispariţia marjei de profit care putea fi obţinută prin acest trafic[42]. În ciuda faptului că după 1670 preţul intern al boilor din Moldova a scăzut la rândul lui, această reducere nu a fost suficient de mare pentru a permite reluarea durabilă a unor exporturi profitabile de vite moldoveneşti prin Polonia spre Germania în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. De altfel, ultimele trei decenii ale secolului al XVII-lea au fost pentru Moldova o perioadă deosebit de dificilă, starea de război aproape neîntreruptă în anii 1672-1699 cauzând însemnate distrugeri, care probabil au afectat şi potenţialul animalier al teritoriilor dintre Carpaţi şi Nistru[43].

Dacă scăderea semnificativă a exporturilor moldoveneşti de vite spre Europa Centrală este în conformitate atât cu informaţiile de care dispunem cu privire la starea economiei moldoveneşti în ultima parte a secolului al XVII-lea, cât şi cu cele referitoare la conjunctura europeană generală – ştim astfel că în aceeaşi perioadă s-au diminuat şi exporturile daneze şi ungureşti de vite spre Germania[44] –, în schimb ea este mai greu de corelat cu unele izvoare din epocă prezentând imaginea unor exporturi mai mult decât înfloritoare. Este vorba mai întâi despre relatarea lui Dimitrie Cantemir, care afirmă că „mai mult de patruzeci de mii [de boi]

sunt mânaţi în fiecare an prin Polonia la Danzig şi de acolo sunt vânduţi prin ţinuturile vecine sub cuvânt că sunt boi polonezi”[45]. Chiar dacă argumentul lui Cantemir cu privire la nivelul ridicat al preţului de vânzare a boilor la Danzig este plauzibil (dar nu la cote atât de înalte precum cele amintite de el)[46], totuşi cifra pentru volumul acestui comerţ e neverosimil de mare şi trebuie deci folosită doar cu rezervele cuvenite. De altfel, nici rapoartele consulilor francezi la Danzig din anii 1715-1716, altfel extrem de detaliate în ceea ce priveşte exporturile spre Franţa şi în general spre Occident, nu fac vreo referire la vite ca la un articol interesant din acest punct de vedere[47]. La rândul său, călătorul francez Philippe Le Masson Du Pont aminteşte „acel număr uimitor de vite mari, trimise spre vânzare în toată Germania şi până la Strasbourg”[48]. Vânzarea la Strasbourg a unor vite aduse din Polonia, dintre care unele puteau proveni şi din Moldova, este atestată în mai multe rânduri în secolul al XVI-lea şi, ocazional, chiar după 1600, dar nu şi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Este adevărat că, în această perioadă, ca şi în secolul al XVIII-lea, se aduc la Strasbourg boi din Ungaria, dar nu credem că printre aceştia se găseau şi animale provenite din Moldova[49]. În ceea ce ne priveşte, fără a nega posibilitatea unor exporturi de vite moldoveneşti spre Danzig şi spre Strasbourg, exporturi al căror volum însă nu trebuie hiperbolizat, credem că informaţiile lui Cantemir şi cele ale lui Philippe Le Masson Du Pont trebuie raportate la conjunctura specială din deceniul doi al secolului al XVIII-lea, când epizootia din Europa Centrală a stimulat din nou exporturile moldoveneşti de vite. De altfel, Cantemir şi-a redactat opera în 1716, iar Philippe Le Masson Du Pont abia în 1726.

În acelaşi timp, **secolul al XVIII-lea a adus cu sine relansarea durabilă a exporturilor moldoveneşti de vite spre Europa Centrală**. Dincolo de conjuncturile speciale cauzate de epizootii şi războaie,

elementul decisiv a fost redresarea cererii central-europene, reflectată în creşterea preţului vitelor pe pieţele germane. Creşterea preţurilor nu a mai fost la fel de spectaculoasă ca la cumpăna secolelor XVI-XVII, dar a fost suficient de susţinută pentru a stimula din nou comerţul internaţional cu vite. Astfel, preţurile au crescut mai întâi la Viena încă din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, dar aceasta s-a datorat mai mult conjuncturii speciale generate de războiul din 1683-1699. Prin urmare, preţurile vieneze ale vitelor au stagnat la un nivel ceva mai scăzut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea şi şi-au reluat creşterea, de această dată pe o bază economică mai solidă, abia după 1760[50]. În nordul Germaniei, după un minimum istoric atins în deceniul nouă al secolului al XVII-lea, creşterea a fost practic neîntreruptă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, preţurile au oscilat apoi la un nivel relativ ridicat în a doua jumătate a acestui secol şi au sporit din nou foarte puternic în condiţiile speciale generate de războaiele napoleoniene la începutul secolului al XIX-lea[51]. De asemenea, pe domeniile Schaffgotsch din Silezia, care sunt relevante deoarece Silezia era de fapt poarta de intrare în Germania a vitelor polone şi moldoveneşti, preţul vitelor a crescut continuu în secolul al XVIII-lea. Astfel, în raport cu perioada de minimum din anii 1661-1690, indicele preţului calculat în echivalent argint al bovinelor a fost 107 în anii 1691-1720, 120 în anii 1721-1750, 144 în 1751-1780 şi 169 în 1781-1810[52].

În aceste condiţii, importurile germane de vite aduse din Polonia au crescut în secolul al XVIII-lea, depăşind cantitativ nivelurile din secolele XVI-XVII şi atingând 80.000-90.000 de capete anual[53]. Acest avânt a antrenat firesc şi un număr crescând de vite provenite din Moldova. Nu dispunem de cifre pentru a estima volumul exporturilor de vite moldoveneşti în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, dar în 1721

Poarta interzicea pentru scurt timp exportul vitelor moldoveneşti spre Polonia[54], ceea ce arată că acest trafic era din nou semnificativ. De altfel, turcii instalaţi în raiaua Hotinului după 1713 s-au implicat şi ei în traficul de vite spre Polonia[55], ceea ce relevă o dată în plus ambiguitatea poziţiei otomane. Înflorirea comerţului cu vite moldoveneşti prin Polonia spre Europa Centrală este atestată şi de iniţiativele negustorilor armeni din Polonia, care arendează moşii din Moldova în vederea îngrăşării boilor de export încă din timpul iernii. Pentru anul 1775 Jan Baszanowski a estimat aportul boilor moldoveneşti la 72,6% din totalul traficului de vite prin Polonia (faţă de doar o treime din total în prima jumătate a secolului al XVII-lea). Trebuie însă precizat că 1775 a fost un an deosebit de nefavorabil pentru exporturile polone, pe de o parte, din cauza urmărilor primei împărţiri a Poloniei în 1772 şi, pe de altă parte, din cauza instituirii unei taxe de 12% pentru tranzitul vitelor prin regatul Prusiei (care cuprindea şi Silezia), astfel încât totalul exporturilor s-a cifrat la doar aproximativ 30.000 de capete[56], ceea ce ar da pentru Moldova un export prin Polonia cu puţin mai mare de 20.000 de boi, deci nu mult superior celui din secolul al XVI-lea şi din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Se cuvine să adăugăm însă că trecerea Galiţiei, iar mai apoi şi a Bucovinei în stăpânirea Imperiului Habsburgic a făcut ca o parte tot mai mică a vitelor moldoveneşti să tranziteze Polonia, astfel încât este probabil ca, deja din această perioadă, exporturile moldoveneşti să fi fost sensibil mai mari. De altfel, din ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea avem şi informaţii despre un export intens de vite moldoveneşti prin Transilvania spre Viena. Astfel, din corespondenţa negustorilor români şi greci de la Braşov şi Viena putem afla că într-o săptămână erau cumpăraţi 1.000 de boi din Bucovina, Moldova şi Ţara Românească pentru a se asigura consumul vienez de carne[57]. Războaiele de la cumpăna secolelor

XVIII-XIX au stimulat puternic vânzarea vitelor moldoveneşti spre Europa Centrală, astfel încât în 1812 se estimează că Moldova exporta până la 100.000 de boi şi vaci, dintre care 16.000-20.000 de boi doar la Viena şi 5.000-7.000 la Breslau, în Silezia stăpânită de Prusia[58]. Chiar dacă aceste cifre nu sunt absolut sigure, izvoarele din epocă fiind uneori contradictorii, pare cert faptul că **exporturile moldoveneşti de vite spre Europa Centrală au cunoscut un maximum în timpul războaielor napoleoniene**. După 1815 conjunctura a fost mai puţin favorabilă. Totuşi, cifrele de care dispunem pentru vitele moldoveneşti vândute doar în teritoriile controlate de Austria – 30.000 de boi şi 6.000 de vaci în anul 1817[59] şi aproape 40.000 de boi şi 20.000 de vaci în 1826[60] – atestă menţinerea acestui trafic la un nivel relativ ridicat şi după 1815.

Dacă până în secolul al XVIII-lea **participarea Ţării Româneşti la aprovizionarea cu vite a Europei Centrale** a fost cu totul sporadică[61], din acest secol se înmulţesc informaţiile referitoare la această direcţie de export a principatului de la sud de Carpaţi. Evoluţia comparativă a preţurilor era şi în acest caz mai importantă decât intervenţia factorilor politici. Astfel, intrarea temporară a Olteniei sub stăpânirea austriacă a condus într-adevăr la stimularea oficială a exporturilor de vite spre celelalte provincii habsburgice, dar nu a putut eclipsa faptul că majoritatea vitelor din această provincie erau vândute mai degrabă în teritoriile otomane[62]. În schimb, creşterea mai dinamică a preţurilor pe pieţele central-europene în comparaţie cu piaţa otomană a condus la o reorientare parţială a acestor exporturi în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Instalarea temporară a ocupaţiei militare austriece în timpul războiului din 1787-1791 a fost însoţită în 1790 de liberalizarea exporturilor de vite muntene spre Imperiul Habsburgic, iar interdicţia instituită în 1791 de noul domn Mihai Suţu s-a dovedit puţin eficientă[63]. Măsura exactă în care

Ţara Românească a profitat de conjunctura specială ivită pe pieţele central-europene la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea nu se lasă reconstituită în actualul stadiu al cunoştinţelor noastre. Un ordin de mărime poate fi totuşi dedus din aceste informaţii. Astfel, Mite Măneanu a estimat recent exporturile muntene spre teritoriile habsburgice şi celelalte pieţe central-europene la 20.000-30.000 de capete în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea şi în primele două decenii ale secolului al XIX-lea[64]. La rândul său, consulul austriac Fleischhackl estima în jurul anului 1820 potenţialul de export al Ţării Româneşti spre teritoriile habsburgice, în cazul în care ar fi încetat toate vexaţiunile, la 40.000 de capete, dar se pare că această estimare este exagerată[65]. De altfel, după 1815 conjunctura nu mai era la fel de favorabilă exporturilor muntene de vite către Europa Centrală. Mai întâi, cererea central-europeană a încetat să mai fie la fel de dinamică precum fusese în timpul războaielor napoleoniene. Faptul că preţurile muntene nu au scăzut imediat după 1815 s-a datorat mai mult epizootiei din 1815, care a micşorat numărul de vite din Ţara Românească, decât unei eventuale menţineri a posibilităţilor unui export profitabil. De altfel, în această perioadă preţul vitelor din Ţara Românească a cunoscut o tendinţă pe termen mediu de scădere[66]. Dacă avem în vedere faptul că zonele cel mai intens implicate în exporturile muntene de vite către Europa Centrală erau judeţele de sub munte din Oltenia, ne putem întreba dacă nu cumva dificultăţile menţinerii veniturilor derivate din exportul de vite nu s-au împletit cu măsurile fiscale ale lui Ioan Caragea şi Alexandru Suţu, împingându-i pe locuitorii acestor judeţe spre o soluţie revoluţionară. Aceasta cu atât mai mult cu cât şi Tudor Vladimirescu făcuse, printre altele, şi negoţ cu vite în teritoriile austriece[67].

Cealaltă direcţie majoră a exporturilor româneşti de vite a fost, neîndoielnic, Imperiul Otoman. Din păcate, cunoştinţele noastre sunt mult mai reduse în privinţa exporturilor spre teritoriile otomane decât cele spre Europa Centrală. Astfel, ştim prea puţin în legătură cu organizarea propriu-zisă a comerţului cu vite în această direcţie, cu etapele şi drumurile folosite, cu cei care efectiv realizau acest trafic. Se poate presupune că, la fel ca şi în cazul oilor, o bună parte din acest negoţ era practicat de *gelepi*, adică de negustori însărcinaţi de stat să aducă la Istanbul un anumit număr de animale dintr-o anumită zonă, la un anumit preţ[68]. Pe lângă aceştia, este cert faptul că şi negustorii obişnuiţi, români sau otomani, se angajau în comercializarea de animale vii din Ţările Române pe pieţele otomane. În acelaşi timp, existau diferenţe majore între **cei doi poli majori ai cererii otomane pentru vitele româneşti**: Istanbulul şi armatele otomane care operau în Europa. Astfel, pe când cererea pentru aprovizionarea Istanbulului şi a celorlalte oraşe otomane era relativ stabilă, nevoile armatelor otomane variau considerabil de la un an la altul. De asemenea, dacă nevoile de carne ale populaţiei urbane otomane erau acoperite într-o mare măsură de ovine, în cazul armatelor se consumau într-o măsură mai mare bovine, care erau de altfel şi mai uşor de transportat. Astfel, în anii 1694-1698, Constantin Brâncoveanu a trimis boi de două-trei ori pe an armatei otomane de la Belgrad[69], în timp ce oi nu au fost trimise decât câte o singură dată în anii 1695 şi 1696[70]. În aceeaşi perioadă, Ţara Românească a trebuit să furnizeze animale vii şi trupelor tătare care treceau spre teatrul de război din Ungaria. Deoarece nu existau probleme deosebite de transport, livrările efectuându-se pe teritoriul Ţării Româneşti, tătarilor li s-au livrat vaci, nu boi. Cantităţile au variat între 910 vaci (şi 910 oi) în 1697 şi 1.600 de vaci (şi 1.600 de oi) în 1694[71]. Cazul acestor furnituri pentru tătari este totuşi mai degrabă

excepţional. În cazul armatelor aflate în marş, autorităţile otomane îşi focalizau de obicei atenţia pe aprovizionarea cu grâne, care constituiau alimentul de bază al trupelor, putând suplini şi lipsa furajelor pentru animalele de povară, care prezentau şi dificultăţi tehnice de procurare şi de transport, lăsând problema aprovizionării cu animale într-o măsură destul de mare pe seama negustorilor şi a forţelor pieţei[72]. Astfel se şi explică de ce solicitările oficiale de vite pentru armatele otomane sunt mai puţin numeroase decât cele de cereale sau de materiale de construcţie.

Tabelul 17. *Numărul de vite trimise din Ţara Românească armatei otomane la Belgrad*

1694	1.168
1695	1.794
1696	2.070
1697	1.741
1698	3.067

Sursa: Aricescu 1873: 35, 61, 118, 129, 186, 209, 290, 317, 372, 399, 427

După cum am arătat mai sus, oraşele otomane din Balcani reprezentau celălalt mare pol al cererii otomane pentru vitele din Ţările Române. Dintre aceste oraşe, Istanbulul avea în mod evident rolul principal, datorat atât statutului său de capitală a imperiului, cât şi numărului considerabil al populaţiei sale (circa 400.000 de locuitori în 1520-1535 şi 700.000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVII-lea)[73]. Consumul de carne de vită al acestei mari mase umane a fost estimat de Robert Mantran la circa 200.000 de capete pentru sfârşitul secolului al XVII-lea[74]. Chiar dacă, având în vedere şi imensul consum de carne de oaie al populaţiei stambuliote, cifra propusă de Mantran s-ar putea să fie prea mare –

oricum, în secolul al XVI-lea, când populaţia era mai mică decât la 1700, consumul era şi el proporţional mai mic –, pare totuşi cert faptul că Istanbulul „înghiţea” în secolele XVI-XVIII mai mult de 100.000 de bovine. Iar dacă adăugăm consumul celorlalte oraşe otomane din Balcani, **credem că nu greşim atunci când estimăm piaţa otomană pentru marele comerţ cu vite la circa 200.000 de capete anual**, cu o tendinţă de creştere în intervalul studiat. Desigur, nu toate aceste vite erau însă procurate din Ţările Române. Dimpotrivă chiar, cea mai mare parte dintre bovinele consumate proveneau din teritoriile otomane din Europa şi, în cazul Istanbulului, şi din Anatolia[75].

Cu privire la **numărul de bovine exportate din Ţările Române** pentru aprovizionarea Istanbulului şi a celorlalte oraşe otomane din Balcani dispunem de un număr scăzut de cifre. Astfel, potrivit unui document din 1566, Süleyman I i-a cerut lui Alexandru Lăpuşneanu, amintind cu acest prilej şi o poruncă anterioară în acelaşi sens, să trimită 1.000 de boi lunar la Istanbul[76]. Dacă cifra de 12.000 de boi pentru exporturile moldoveneşti spre Imperiul Otoman nu este cu nimic neverosimilă, în schimb ideea că boii puteau fi trimişi în ritm constant lună de lună este cu totul nerealistă, ceea ce ne îndeamnă să credem că ordinul sultanului nu a putut fi respectat. De altfel, tocmai o asemenea nesupunere acuza şi Soliman I. Alte izvoare provenite din secolul al XVI-lea amintesc doar rolul însemnat al Ţărilor Române în aprovizionarea Istanbulului[77], dar nu oferă cifre demne de a fi reţinute. În schimb, de la începutul secolului al XVII-lea avem un raport din 1603 al bailului veneţian Agostino Nani, potrivit căruia din Ţara Românească şi Moldova *solevano venir ogni anno per 27.000 e piu capi d’animali*[78]. După cum arată şi textul lui Nani, această cifră nu indică un maximum, ci mai degrabă un export „normal”. Totodată, ea este probabil valabilă şi pentru sfârşitul secolului al XVI-lea,

exceptând, desigur, anii în care negoţul a fost tulburat de confruntările militare de după 1594. În ceea ce priveşte defalcarea acestei cifre între cele două principate româneşti extracarpatice, credem că, deoarece Moldova exporta vite precumpănitor spre Europa Centrală[79], un număr mai mare dintre aceste animale proveneau din Ţara Românească decât din Moldova. Sugestivă pentru potenţialul de export al Ţării Româneşti spre Imperiul Otoman este şi menţiunea lui Paul de Alep, care aminteşte la mijlocul secolului al XVII-lea că boierul Preda Brâncoveanu trimitea el singur 1.000 de boi anual la Istanbul[80]. În lumina acestei informaţii, **exporturi muntene totale de 10.000-20.000 de vite anual spre Imperiul Otoman** sunt plauzibile, ceea ce ar sugera o anumită stabilitate a acestui trafic în secolele XVI-XVII.

Alte cifre mai avem abia de la începutul secolului al XIX-lea. Astfel, din Ţara Românească negustorii Capanului au cumpărat 98 de cirezi în 1806, cu un total de 6.524 de boi şi 7.848 de vaci[81], iar nouă ani mai târziu zece negustori „capanlâi” au cumpărat 2.173 de boi şi 3.133 de vaci[82]. Trebuie însă adăugat că negustorii Capanului nu derulau singuri întregul export de vite al Ţării Româneşti către Imperiul Otoman, iar pentru anul 1815 nu avem nici măcar certitudinea că documentul menţionat mai sus cuprinde totalitatea achiziţiilor Capanului. De asemenea, raportul numeric favorabil vacilor comparativ cu boii nu trebuie extrapolat la întregul export muntenesc spre teritoriile otomane, deoarece vitele cumpărate de negustorii capanlâi erau de obicei tăiate la Silistra, la Istanbul trimiţându-se doar pastrama, cervişul şi celelalte derivate, în timp ce vitele transportate de ceilalţi negustori erau de multe ori duse „pe picioare” până la Istanbul, caz în care erau preferaţi boii. La rândul său, consulul rus Pini estima în 1820 că Ţara Românească a livrat 10.000 de boi pentru garnizoanele otomane de la Dunăre şi a exportat

liber alţi 40.000 de boi[83]. Deşi nu se precizează câţi dintre aceşti boi erau trimişi în teritoriile austriece şi câţi în cele otomane, credem, aşa cum am argumentat mai sus, că măcar 20.000 dintre aceştia se îndreptau spre Imperiul Otoman. În ceea ce priveşte Moldova, singurele cifre mai sigure de care dispunem se referă la anul 1826, când au fost exportaţi în Imperiul Otoman 2.083 de boi şi 2.339 de vaci, adică mai puţin de 10% din totalul bovinelor trimise în Austria[84]. Acest număr scăzut de vite exportate de Moldova în Imperiul Otoman, precum şi plafonarea durabilă a exporturilor Ţării Româneşti în jurul cifrei de 20.000 de capete anual, cu o eventuală creştere după 1800, au fost probabil cauzate în întreaga perioadă studiată de noi de politica otomană de favorizare a aprovizionării Istanbulului în dauna celorlalte oraşe otomane[85] şi în general de a menţine preţurile de consum la un nivel cât mai scăzut. De altfel, datele, chiar puţine, pe care a reuşit să le strângă Ljuben Berov cu privire la preţurile boilor în teritoriile otomane din Balcani atestă un nivel general calculat în grame argint net inferior preţurilor din Europa Centrală[86].

Tabelul 18. *Exporturile de vite ale Ţării Româneşti şi Moldovei către Imperiul Otoman*

Perioada	Ţara Românească	Moldova
A doua jumătate a secolului al XVI-lea	27 000	
Secolele XVII-XVIII	20.000	?
1820	30.000	< 5.000 (1826)

Surse: Berchet, Barozzi 1873: I, 36; Oţetea 1977: 66-68

Dacă ar fi să conchidem, ar trebui să evidenţiem faptul că **din secolul al XVI-lea şi până în prima parte a secolului al XIX-lea Ţările Române s-au aflat la întretăierea a două arii ale comerţului**

internaţional cu vite, arii focalizate în jurul polilor cererii din Europa Centrală şi din Imperiul Otoman. Această situaţie a generat, pe de o parte, o anumită „împărţire a pieţelor”, Transilvania şi Moldova exportând precumpănitor spre Europa Centrală, iar Ţara Românească mai ales spre Imperiul Otoman, dar şi fenomene de concurenţă între cele două direcţii de export. Competiţia dintre cererea central-europeană şi cea otomană pentru vitele româneşti a fost mai puternică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi apoi în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, când a generat şi instituirea de către Poartă a unor restricţii în calea comerţului liber cu vite româneşti, şi mai slabă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, când cererea central-europeană a scăzut şi ponderea Imperiului Otoman în exporturile româneşti de vite a crescut.

În ceea ce priveşte **ponderea Ţărilor Române în aprovizionarea acestor două mari zone**, estimările noastre nu pot fi decât grosiere. Pentru sfârşitul secolului al XVI-lea se acceptă că negoţul internaţional cu bovine din Europa Centrală antrena anual circa 230.000 de capete sau chiar mai mult[87], din care Ţările Române furnizau, după estimările noastre (20.000 de vite pentru Moldova şi cantităţi mici şi neregulate pentru Transilvania şi Ţara Românească), cel mult 10%. Pentru secolul al XVIII-lea nu dispunem de estimări cu privire la volumul total al comerţului internaţional cu vite şi deci nu putem calcula procente. Totuşi, dinamismul exporturilor moldoveneşti şi transilvănene ne îndeamnă să credem că ponderea vitelor româneşti pe pieţele central-europene a crescut. Referitor la piaţa otomană, dacă pornim de la cifra de 200.000 de bovine pentru Istanbul şi celelalte oraşe otomane mai importante din Balcani în secolele XVI-XVII, atunci cele 27.000 de vite menţionate de Agostino Nani la 1603 ar însemna 13,5%. Cum prea marea precizie poate fi înşelătoare, ne vom mulţumi să postulăm un ordin de mărime de 10-

15%, ocazional poate chiar de 20%. După 1700, ponderea Ţărilor Române în comerţul cu bovine vii din Balcanii otomani nu credem că a crescut, ba chiar dimpotrivă. În schimb, secolul al XVIII-lea şi mai ales prima jumătate a secolului al XIX-lea au constituit o perioadă de creştere puternică a exportului de derivate animaliere (pastramă, cerviş, brânzeturi, piei etc.), care în cazul relaţiei cu Imperiul Otoman va ajunge să surclaseze exportul de animale vii. Rămâne ca studii viitoare să evidenţieze mecanismele şi datarea exactă a acestei mutaţii de la exportul de boi „pe picioare” la tăierea animalelor în zalhanalele de la Dunăre şi la transportarea produselor animaliere pe corăbii până la Istanbul. Însemnătatea acestei mutaţii a fost însă considerabilă, ea permiţând valorificarea mai completă a potenţialului animalier al Ţărilor Române prin sacrificarea vacilor şi a boilor care altfel n-ar fi rezistat la un drum mai lung.

Cu aceasta atingem şi problema aspectelor care rămân spre clarificare pentru cercetările viitoare. Fără a epuiza această problemă, credem că aceste cercetări vor trebui să completeze mai întâi indicaţiile cifrice cu privire la exporturile româneşti de vite. În această privinţă, documentele româneşti vor putea aduce informaţii suplimentare abia începând cu secolul al XVIII-lea, astfel încât cele mai mari aşteptări sunt legate de investigarea izvoarelor germane şi otomane. Alte aspecte care vor trebui avute în vedere sunt organizarea efectivă a negoţului cu bovine şi împărţirea profiturilor între diverşii participanţi la acest trafic, inclusiv rolul acestui negoţ în acumularea capitalistă şi în geneza burgheziei româneşti. Legat de aceasta, va trebui studiat impactul negoţului cu vite asupra structurilor economico-sociale şi politice interne din Ţările Române, sub multiplele sale aspecte: specializarea unor domenii sau regiuni în creşterea bovinelor pentru export[88], ponderea încasărilor

obţinute din vânzarea vitelor în veniturile diferitelor categorii sociale[89] şi chiar în cele ale domniei, precum şi în balanţele de plăţi externe ale statelor româneşti[90], corelaţia dintre variaţiile preţurilor româneşti şi cele ale preţurilor central-europene şi otomane etc. Un alt aspect care va trebui să se bucure de mai multă atenţie este diferenţierea destul de mare între diferitele categorii de bovine. În ceea ce ne priveşte, bazându-ne atât pe descrierile din izvoare[91], cât şi pe cântăriri[92], credem că nu greşim dacă afirmăm că boii din Moldova erau sensibil mai mari decât cei din Ţara Românească. În măsura în care cercetări speciale vor clarifica aspectele enumerate mai sus, şi şansele noastre de a obţine o imagine mai completă a unei ramuri-cheie în economia românească medievală şi incipient moderne vor fi mai mari.

În încheiere, se poate aprecia că **exporturile de vite au fost în secolele XVI-XVIII principala sursă de venituri pentru Moldova şi Ţara Românească**. În schimb, pentru partenerii central-europeni şi otomani ai Ţărilor Române, acestea constituiau doar una dintre sursele de aprovizionare cu vite, numai în mod excepţional aflându-se printre cele mai importante. Împreună cu slaba productivitate agricolă şi cu rolul totuşi modest al negustorilor locali în negoţul internaţional, această asimetrie este şi ea un simptom al poziţiei slabe a Ţărilor Române în relaţiile economice din epoca modernă timpurie.

Anexe

Tabelul 19. *Evoluţia preţului vitelor din Moldova în epoca modernă timpurie*[*]

	Preţul nominal	g Ag
1541/1552	2,5 monede de aur	110

1564	3 monede de aur	131
1597	5 taleri	125
1601-1625	1.000 de *akçe*	310
1634-1653	12,58 taleri	305,9
1653-1656	12 taleri	291,8
1663-1665	15 taleri	364,7
1672-1677	10 lei	207,6
1685	6 lei	124,5
1692-1693	10 lei	207,6
1710	3 taleri nemţeşti	72,6
1742	14 lei	191,8
1748	17 lei	232,9
1762	10 monede de aur	468
1782-1784	16,66 lei	163,3
1799	27,5 lei	162,2
1804-1805	53,5 lei	315,6
1820	67,2 lei	309,2

* Întrucât nu există nici o analiză sistematică a preţurilor vitelor în Moldova pe parcursul acestei perioade, datele folosite aici au fost preluate din mai multe studii: Lehr 1960: 239; Murgescu 1988a: 520; Murariu 1975: 135; Wiese, Bölts 1966: 85; Kiss 1980: 475 şi 481.

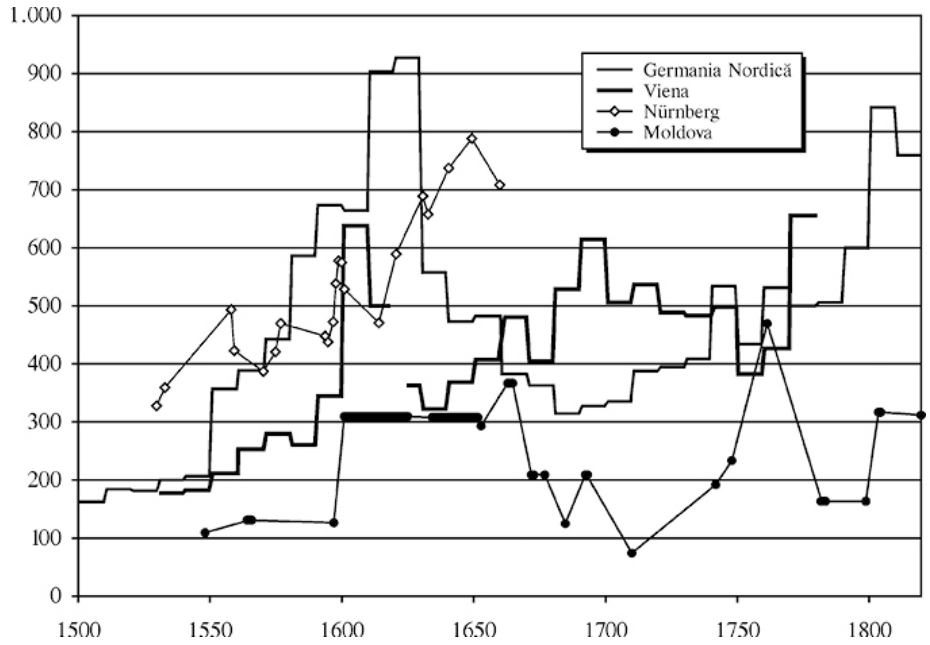

Figura 2. *Preţurile boilor în Moldova şi în Europa Centrală*

Surse: Moldova: Nu există o cercetare sistematică despre preţul boilor în Moldova în timpul epocii moderne timpurii. Datele folosite aici provin din următoarele studii: Lehr 1960: 239; Murgescu 1988: 520; Murariu 1975: 135.

Germania Nordică (medii decenale): Wiese, Bolts 1966: 85

Viena (medii decenale) şi Nürnberg: Kiss 1980: 475, 481.

Post-scriptum 2011

Imaginea comerţului european cu vite în această perioadă a devenit mai clară datorită mai multor studii regionale, îndeosebi cu privire la Ungaria (Schöller 2003 şi Prickler 2004) şi Germania (Dalhede 1999, Westermann 2007 şi Hilpert, Wörner 2009), şi mai ales ca urmare a noii încercări de sinteză a lui Ekkehard Westermann (Westermann 2008).

În ceea ce priveşte debuşeul otoman, dispunem acum de analiza sintetică a lui Anthony Greenwood cu privire la aprovizionarea cu carne a Istanbulului (Greenwood 2003) şi mai ales de posibilitatea de a folosi

monografia lui Şevket Pamuk despre evoluţia preţurilor în capitala otomană (Pamuk 2000b).

1. Acest studiu a fost publicat prima oară în *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, III, 1998, pp. 101-122. Un an mai târziu, stimulat de Markus Denzel, am reluat problema într-un articol publicat în limba germană, în *Scripta Mercaturae*, 33, pp. 61-91. Versiunea din acest volum reia articolul publicat în limba română, completat însă cu adăugirile incluse în varianta germană din 1999.
2. Westermann 1979: 9.
3. Audoin Rouzeau 1995: 287-290.
4. Bennassar, Goy 1975: 420-424.
5. *Fontana* 1974: II, 468 (capitol de Kristof Glamann).
6. Prezentări generale la Pickl 1973: 145-149; Blanchard 1986: 432 şi 445. Exemplară este şi analiza circumscrisă geografic a lui Wiese, Bölts 1966. Deosebit de importante pentru această temă sunt studiile reunite în Westermann 1979.
7. Petersen 1979: 138-143.
8. Iorga 1982: 655; Sibechi 1982: 147.
9. Pickl 1973: 160-166; Westermann 1979: 261-268; Blanchard 1986: 451-453.
10. Westermann 1979: 270, unde se dau câteva exemple de mari negustori din mediul german în secolul al XVI-lea. Trebuie remarcat că în cazurile cele mai spectaculoase este vorba deja despre asociaţii negustoreşti pentru aprovizionarea cu vite a anumitor regiuni. Este adevărat însă că în secolul al XVIII-lea se constata o concentrare sporită a comerţului cu vite, unii mari negustori comercializând deja efective mult mai mari – de exemplu, fraţii Habermayer aduceau la Viena 36.000 de boi într-un an (Kiss 1979: 108-109).
11. Makkai 1971: 504-506; Pickl 1979: 60-62.
12. Kiss 1979: 87-95.
13. *Fontana* 1974: II, 469 (capitol de Kristof Glamann).
14. Baranowski 1966: 63; Murgescu 1988a: 588.
15. Blanchard 1986: 430-441.
16. Am discutat pe larg această conexiune în Murgescu 1993 şi Murgescu 1996a: 211-294.
17. Nussbächer 1986: 333-335.
18. Manolescu 1965: 135-136.
19. Makkai 1971: 490-495.
20. Kaldy-Nagy 1970: 277.
21. Kallbrunner 1931: 146-147 (informaţie asupra căreia mi-a atras atenţia colegul Erich Landsteiner, căruia ţin să îi mulţumesc şi pe această cale).
22. Sachs 1922: 85-86.

23. Calcul pe baza datelor din Pap 1980a: 6-7, 68, 96, 129, 136.
24. Wiese, Bölts 1966: 135.
25. Kiss 1978b: 162.
26. Kiss 1979: 98-100.
27. Pentru începuturile legăturilor comerciale ale Moldovei cu Germania, vezi Nistor 1911: 81-82.
28. Iorga 1982: 536.
29. Nistor 1911: 63-72; Nistor 1912: 73-77.
30. Henning 1973: 46-47; Westermann 1973: 241-244. Pentru Buttstädt, vezi şi Sachs 1922: 80-83 şi Helbig 1953: III, 73-75.
31. Lütge 1970: 115, unde sunt menţionate achiziţiile pentru electorul palatin, electorul de Saxonia, ducii de Hessen-Darmstadt, şi *landgräfliche Küchen in Kassel und Marburg*. Vezi şi Westermann 1975: 20-27, unde se dau şi exemple de vite moldoveneşti cumpărate pentru curtea din Hessen-Kassel.
32. Date relevante din anii 1582-1585 la Rybarski 1958: II, 232-233.
33. Lucrările principale ale lui Ion Nistor în aceasta problematică sunt Nistor 1911 şi Nistor 1912. Cunoscute deja de Carl Sachs, ideile lui Nistor în ceea ce priveşte negoţul moldovenesc cu vite au fost împărtăşite în istoriografia germană îndeosebi de Lütge 1970: 119. Pentru tendinţa lui Ion Nistor de a exagera efectele negative ale politicii otomane asupra comerţului moldovenesc, vezi şi Murgescu 1990a: 830.
34. Astfel, preţul vitelor la Viena atinge maximul istoric din secolele XVI-XVII în deceniul 1601-1610 (*cf*. tabelul din Kiss 1980: 481).
35. Westermann 1975: 10-16.
36. Wiese, Bölts 1966: 128. De menţionat faptul că deceniul 1621-1630 reprezintă maximul istoric al preţului vitelor pe pieţele din nordul Germaniei (Wiese, Bölts 1966: 137; Kiss 1980: 482).
37. Costin 1965: II, 106.
38. Baszanowski 1979: 133.
39. De altfel, Ian Blanchard arată – cu argumente mult mai convingătoare decât atunci când postulează diminuarea exporturilor moldoveneşti spre Europa Centrală – că importurile germane de vite provenite din Polonia au fost extrem de dinamice în deceniile şapte-opt ale secolului al XVI-lea, când au atins ocazional şi 80.000 de capete anual şi au câştigat pieţe în dauna vitelor daneze şi ungureşti, şi că s-au menţinut la cote înalte şi în ultimele două decenii ale acestui secol (Blanchard 1986: 441-444).
40. Iorga 1982: 536-538; Lehr 1960: 279-280; Pungă 1994: 80.
41. Murgescu 1988a: 518-523, 587-588.
42. Murgescu 1988a: 520 (tabelul, cu trimiterile aferente).
43. Doar în felul acesta credem că se poate explica existenţa unui trafic semnificativ de vite dinspre Transilvania spre Moldova – şi spre Ţara Românească – în ultimul deceniu al secolului

al XVII-lea, trafic căruia încearcă să îi pună capăt o interdicţie formală a autorităţilor habsburgice din anul 1695 (Hurmuzaki 1913: XV/2, 1459).

44. Wiese, Bölts 1966: 128; Kiss 1978b: 158-160.

45. Cantemir 1973: 115.

46. În primele două decenii ale secolului al XVIII-lea, când de altfel şi scrie Cantemir, preţul boilor a oscilat la Gdańsk (Danzig) în jurul a 50-70 de zloţi polonezi (*zloty*) (Furtak 1935: 139), ceea ce, chiar la cursurile monetare de la Danzig, unde talerii erau mai ieftini decât în restul Poloniei (Furtak 1935: 76), ar însemna cel mult 15-20 de taleri, şi nu 40-50, aşa cum susţine Cantemir. Din păcate, lucrarea fundamentală pentru reconstituirea evoluţiei preţurilor la Danzig (Pelc 1937) nu ne-a fost accesibilă, aşa că nu am putut verifica riguros afirmaţia lui Dimitrie Cantemir. Totuşi, un grafic comparativ al preţurilor vitelor în oraşele polone, alcătuit de Jan Baszanowski (1977: 212), atesta faptul că până pe la 1700 preţul boilor era mai ridicat la Gdańsk (Danzig) decât în restul Poloniei, fiind depăşit doar de Varşovia în secolul al XVIII-lea. Totuşi, din acest grafic rezulta faptul că preţul vitelor a oscilat la Danzig în jurul a 50 de zloţi polonezi în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ceea ce ar însemna şapte-opt taleri imperiali în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, şi nu 45 de taleri, aşa cum susţine Cantemir.

47. *Cf.* Cieślak, Rumiński 1964: 1-2, 6-11, 39-48. Este adevărat, într-o listă a mărfurilor care au ieşit din Danzig în 1716 sunt pomenite 2.538 piei de bou, majoritatea trimise la Amsterdam şi Rostock şi 720 *vaches de Russie* expediate la Lübeck (60) şi la Rostock (660), dar cantităţile sunt foarte mici comparativ cu cifrele lui Cantemir şi nici nu este sigur că aceste vaci aduse din Galiţia proveneau toate din Moldova.

48. *Călători* 1980: VII, 297.

49. Vogt 1974: II, 444-454. Pentru exporturile de vite ungureşti la Strasbourg, vezi şi Kiss 1978b: 160-161.

50. Kiss 1980: 479-487.

51. Wiese, Bölts 1966: 137.

52. Abel 1937: 440.

53. Baszanowski 1979: 132.

54. Iorga 1910b: 22-24. Pentru alte interdicţii din anii 1734 şi 1750, vezi Veliman 1984: doc. 73, 75, 122 şi 150.

55. Veliman 1984: doc. 55 şi 57.

56. Baszanowski 1979: 133.

57. Limona, Limona 1960: 547. Această informaţie, de altfel destul de lacunară şi de ambiguă, l-a determinat pe Vasile Mihordea să afirme că Moldova exporta prin Braşov la Viena „cel puţin 26.000 de vite anual” (Mihordea 1968a: 49), ceea ce, având în vedere caracterul sezonier al comerţului cu vite, reprezintă în mod evident o generalizare nepermisă.

58. Oţetea 1977: 40.

59. Oţetea 1977: 41.
60. Oţetea 1977: 67.
61. Vezi, de exemplu, cei poate 8.000 de boi vânduţi de Mihai Viteazul în teritoriile habsburgice la începutul anului 1601 (Hurmuzaki 1882: IV/1, 241 şi Hurmuzaki 1897: VIII, 211).
62. Papacostea 1971: 92.
63. Urechia 1892: II, 231, 415-416, 510-514.
64. Măneanu 1997: 56-57.
65. Oţetea 1977: 42. Trebuie adăugat că, în aceeaşi perioadă, consulul rus Pini aprecia că după livrarea a 10.000 de boi rechiziţionaţi de Poartă pentru cetăţile de la Dunăre, Ţara Românească mai exporta liber alţi 40.000 de boi (Oţetea 1977: 66). O parte – considerabilă, credem noi – dintre aceşti boi erau vânduţi nu doar în teritoriile habsburgice, ci şi în Imperiul Otoman. De altfel, în perioada regulamentară, exporturile muntene de vite către Austria au variat între 10.000 şi 20.000 de capete anual (*cf*. Penelea 1973: 39-41).
66. Popa 1978: 130-136.
67. Oţetea 1971: 123-125.
68. Pentru gelepi studiul fundamental rămâne Cvetkova 1966.
69. Aricescu 1873: 35, 61, 118, 129, 186, 209, 290, 317, 372, 399, 427. După calculul nostru, este vorba despre circa 9.000 de capete în decursul acestor cinci ani, dar diferenţele dintre cantităţile cerute şi cele efectiv trimise ne îndeamnă la prudenţă în această privinţă.
70. Aricescu 1873: 129 şi 20.
71. Aricescu 1873: 49, 223, 325, 414.
72. Murgescu, B. 1987.
73. Barkan 1970: 168; Mantran 1962: 44-47. Trebuie însă adăugat că cifrele propuse de Barkan şi Mantran nu sunt unanim acceptate în istoriografia Imperiului Otoman.
74. Mantran 1962: 179-182.
75. Hahn 1926: 10-19; Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1969; İnalcik, Quataert 1994: 185-187 şi 291-295.
76. Rezumatul în Iorga 1900b: 178-179 şi Guboglu 1965: II, nr.117. Text integral în Maxim 1974b: doc. 6.
77. De exemplu, un raport imperial de la Istanbul din 1578 (Hurmuzaki 1900: XI, 605).
78. Berchet, Barozzi 1873: I, 36.
79. Un document otoman comunicat de domnul Mihai Maxim, căruia îi mulţumim şi pe această cale, consemnează că Iancu Sasul, domn al Moldovei în 1579-1582, se înţelesese cu un grup important de gelepi să le ramburseze o parte din datorii trimiţându-le 24.000 de boi cu excelentul preţ de şase galbeni bucata, dar a preferat până la urmă să îşi vândă boii în „ţara nemţească”.
80. *Călători* 1976: VI, 216.
81. Mehmed 1986: III, 212.

82. Guboglu 1960: I, nr. 1228.
83. Oţetea 1977: 66.
84. Oţetea 1977: 67-68.
85. Hahn 1926: 26.
86. Din păcate, aceste informaţii nu se referă la preţurile din Istanbul, unde izvoarele dau nu preţul animalelor vii, ci pe cel al cărnii gata tranşate de măcelari, ci la provinciile otomane din Balcani, care erau mai degrabă zone de tranzit (sau chiar producători concurenţi) pentru vitele româneşti. Totuşi, plafonul preţurilor este sensibil mai mic decât în Europa Centrală. Astfel, datele strânse de Berov pentru secolul al XVIII-lea arată preţuri în jur de 200 de grame de argint pentru un bou, observându-se o creştere semnificativă abia la începutul secolului al XIX-lea, când în nordul Bulgariei preţul boilor ajunge să depăşească ocazional 500 de grame de argint (dar la Sofia variază doar între 200 şi 300 de grame de argint) (Berov 1976: 225-226). Pentru comparaţie, în Germania nordică preţul mediu al boilor a atins minimul pentru secolul al XVII-lea în deceniul 1681-1690, cu 314,9 grame de argint, a crescut apoi regulat, depăşind 400 de grame de argint în deceniul 1731-1740, a oscilat apoi în jurul a 500 de grame de argint, a atins 595 de grame de argint în anii 1791-1800, 839 de grame de argint în 1801-1810 şi a scăzut apoi la 757 de grame de argint în 1811-1820 (Wiese, Bölts 1966: 137). La Viena preţul mediu al boilor nu a coborât decât în deceniul 1751-1760 la 383 de grame de argint şi în deceniul 1761-1770 la 425 de grame de argint, situându-se în restul secolului al XVIII-lea sistematic peste 480 de grame de argint şi ajungând în deceniul 1771-1780 la 654 de grame de argint, tendinţa crescătoare continuând apoi în perioada războaielor napoleoniene (Kiss 1980: 481).
87. Blanchard 1986: 444-448. În istoriografie circulă însă şi estimări mai „optimiste”, mergând până la 350.000 de capete (Pickl 1973: 159).
88. Pungă 1984.
89. Vezi, de exemplu, analiza veniturilor unor domenii mănăstireşti din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea, în care vânzările de animale şi produse animaliere au o pondere ridicată, dar rolul bovinelor este mai degrabă modest, fiind eclipsat de ovine şi de porcine (Columbeanu 1974: 93-98 şi 143-163).
90. Unele indicii în acest sens în Murgescu 1996a: 244-245, 249-250 şi 254-262.
91. Pentru boii moldoveneşti, vezi *Călători* 1970: II, 381 şi 1980: VII, 297. Vezi şi Cantemir 1973: 115. Pentru dimensiunile reduse ale boilor din Ţara Românească, vezi Constatinescu 1998.
92. Astfel, măsurătorile efectuate la Kassel în 1620 au scos în evidenţă greutatea net superioară a boilor aduşi din Polonia (şi din Moldova), de la care se obţineau 450 de funţi de carne, la care se adăugau organele, grăsimea, oasele, pielea ş.a., faţă de cei din Frisia (şi Danemarca), ce dădeau doar 330-380 de funţi de carne (*cf*. Westermann 1973: 274-276). Pentru vitele muntene, vezi nartul din 1791 (Urechia 1892: II, 297-301) şi calculele din documentele otomane pentru

bovinele tăiate în zalhanalele de la Dunăre (Mehmed 1986: III, 212; Guboglu 1960: I, nr. 1228).

Câteva observaţii asupra exporturilor româneşti de sare în Imperiul Otoman[1]

În cadrul preocupărilor ştiinţifice extrem de diverse ale profesorului Dinu Giurescu, exporturile româneşti de sare spre Peninsula Balcanică au constituit o prezenţă mai puţin obişnuită. Este adevărat, profesorul a dedicat acestei teme un amplu studiu tipărit în limba rusă la începutul anilor 1960[2], dar ulterior, deşi a mai făcut referiri la această problematică[3], nu a mai revenit în mod sistematic asupra subiectului. Tipărirea studiului referitor la sare în limba rusă l-a făcut poate mai puţin accesibil generaţiilor mai noi de cercetători. Totuşi, în cele mai bine de trei decenii scurse de atunci, cercetările referitoare la comerţul cu sare au cunoscut progrese semnificative, astfel încât reluarea discuţiei unora dintre aspectele acestui negoţ nu este lipsită de interes.

Una dintre direcţiile de studiu în care cercetările mai recente au putut aduce clarificări însemnate, graţie îndeosebi utilizării documentelor otomane, **a fost regimul juridic şi vamal al sării muntene exportate în Imperiul Otoman**[4]. A fost astfel evidenţiat faptul că, în secolul al XVI-lea, domnii Ţării Româneşti preluau o parte din taxele vamale percepute pe sare în schelele dunărene. Această situaţie a durat până în 1632/1633, când, la cererea lui Matei Basarab, arenda vămilor pe sarea munteană importată în Imperiul Otoman le-a fost acordată domnilor munteni, fiind inclusă în haraciul majorat al Ţării Româneşti. De fapt, acest acord a însemnat desfiinţarea vămilor dunărene pe sare între Cladova şi Brăila,

excepţie făcând taxa de patru aspri de povară percepută doar la Turnu şi doar pentru sarea adusă pe cai[5], deoarece, fapt mai puţin discutat în istoriografie, domnii munteni nu au mai perceput taxele vamale existente anterior. Se poate pune întrebarea care a fost motivul acestei renunţări, cu atât mai mult cu cât, înainte de acest aranjament, domnii munteni avuseseră propriii perceptori chiar şi în unele schele de la sud de Dunăre[6]. În ceea ce ne priveşte, credem că domnii ce deţineau monopolul asupra exploatării sării au preferat să perceapă un preţ mai mare direct la salină, fără să se mai complice cu întreţinerea unui personal vamal propriu în numeroasele schele dunărene prin care se exporta sarea. În acelaşi timp, domnii români erau interesaţi de perceperea în bani, şi nu în natură a taxelor pe sare. Or, devalorizarea asprului făcea ca produsul bănesc al acestor vămi să fie tot mai mic. Desigur, s-ar fi putut încerca actualizarea sumelor percepute, însă aceasta ar fi necesitat acordul Porţii şi exista riscul ca aceasta din urmă să considere că orice mărire a taxelor vamale trebuie să se reflecte într-o sporire corespunzătoare a haraciului. În aceste condiţii, este explicabil faptul că domnii au preferat să îşi însuşească veniturile pe sare direct de la saline, unde aveau o libertate de mişcare mult mai mare.

Căderea în desuetudine a perceperii vechilor taxe vamale pe sare a oferit însă autorităţilor otomane posibilitatea de a încerca instituirea unor taxe noi. Astfel, în 1728 se percepeau în schelele dintre Vidin şi Chilia câte trei aspri noi pentru fiecare 100 de ocale de sare importată din Ţara Românească. Arenda acestei vămi noi, în valoare de 1.000 de guruşi, a fost preluată pentru anul fiscal 1728-1729 de un grup de „capitalişti” din Istanbul, apropiaţi ai marelui vizir Damad Ibrahim paşa[7]. Instituirea acestei noi taxe a generat imediat un lanţ de reacţii: negustorii care cumpărau sarea de la ocne au cerut imediat să scadă preţul acesteia, ca să

poată plăti vama de la schele, iar domnul muntean Nicolae Mavrocordat, ameninţat în privinţa veniturilor sale, a trimis un arz la Poartă, solicitând anularea noii taxe. Cu ajutorul marelui defterdar El-Hadj Ibrahim, domnul a reuşit să obţină anularea taxei, chiar în septembrie 1728, deşi vama fusese deja arendată până la sfârşitul lunii februarie 1729[8]. Acest episod este revelator pentru regimul vamal al exporturilor româneşti de sare în Imperiul Otoman în secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea: **încercări repetate ale autorităţilor otomane de a institui taxe pe sare, stopate de plângerile domnilor munteni**, care argumentau că dările pe sare erau deja incluse în haraciul Ţării Româneşti[9].

Nu vom insista asupra avatarurilor vămilor pe sare. De altfel, problema regimului exporturilor româneşti de sare nu se limitează la perceperea vămilor. Un alt aspect interesant este **competiţia dintre negustorii români şi cei otomani** în derularea acestui negoţ. În principiu nu existau reglementări care să fixeze, *ab initio*, cine anume avea dreptul să exporte sarea din Ţările Române în Imperiul Otoman. Totuşi, cu timpul, negustorii otomani care dispuneau de capitaluri superioare au reuşit să dobândească o poziţie dominantă, iar negustorii de sare din Ţările Române au pătruns tot mai puţin pe piaţa otomană, trebuind să se mulţumească în cel mai bun caz cu traficul dintre saline şi schelele dunărene. Acest proces de excludere nu a fost determinat doar de factorii economici, ci a fost stimulat şi de presiunile politice ale negustorilor otomani. Astfel, în 1732, o plângere a negustorilor de sare şi a băcanilor din Istanbul împotriva moldovenilor ce încercau să exporte sarea direct în capitala otomană a stat la originea unui ordin al sultanului dat voievodului Moldovei, prin care se cerea ca sarea moldovenească să le fie vândută la Galaţi negustorilor otomani[10]. Motivele invocate de petenţi pentru a exclude concurenţa comercianţilor moldoveni sunt puţin convingătoare: „[Moldovenii] şi-au

rezervat transportul ei şi, ascunzând-o în unele locuri din această parte [Istanbul], au de gând să o vândă încetul cu încetul, mărind de două ori preţul ei curent". Or, sarea moldovenească nu avea o pondere atât de mare în aprovizionarea Istanbulului încât să poată determina fluctuaţii atât de mari ale preţului. În plus, realizarea la Istanbul a unor operaţii speculative care să sfideze politica Porţii implica organizarea prealabilă a unei infrastructuri de depozite tainice şi cultivarea unor relaţii care să permită evitarea represaliilor poliţieneşti; or, în toate aceste privinţe comercianţii moldoveni erau inferiori concurenţilor lor stambulioţi. Fapt semnificativ, Poarta s-a arătat însă receptivă la argumente atât de şubrede, deşi interesul ei de a asigura aprovizionarea capitalei la un preţ scăzut ar fi fost mai bine servit prin încurajarea competiţiei între un număr cât mai mare de furnizori.

Un alt aspect al competiţiei comerciale era reprezentat de disputele în **problema preţurilor**. Având în vedere faptul că transportul reprezenta o parte importantă din valoarea sării la schele, era nevoie de o înţelegere prealabilă asupra preţului de vânzare. Se întâmpla însă ca negustorii otomani să încerce apoi să plătească un preţ mai mic decât cel convenit anterior, fapt care, evident, genera plângeri ale românilor către Poartă. Astfel, în 1744 Mihai Racoviţă i se plângea sultanului de încercarea de a scădea preţul a negustorilor otomani din schelele dunărene, încercare ce îi păgubea pe cămăraşii de la ocne şi, implicit, vistieria domnească[11]. În alte situaţii, cămăraşii de la ocne erau însă cei care refuzau să respecte înţelegerile şi încercau să vândă mai scump, eventual altor negustori otomani decât cei cu care conveniseră iniţial asupra unui anumit preţ şi asupra unei anumite cantităţi[12].

Acestea nu erau însă singurele forme de competiţie economică pentru însuşirea profiturilor din comerţul cu sare. O altfel de competiţie a opus

Ţările Române una alteia în încercarea de a-şi însuşi o parte cât mai mare din piaţa otomană. Această concurenţă avea la bază faptul că toate cele trei state româneşti dispuneau de însemnate resurse de sare, în timp ce teritoriile otomane din Europa erau relativ sărace în această resursă. Cheltuielile mari ale transportului sării pe uscat şi orientarea reţelei hidrografice ar fi trebuit să conducă la o anumită împărţire „naturală" a debuşeelor, Moldova aprovizionând cu precădere teritoriile otomane din nordul Mării Negre şi Crimeea, Ţara Românească şi Peninsula Balcanică propriu-zisă, iar Transilvania posesiunile otomane din Ungaria şi Serbia.

Pentru secolul al XVI-lea nu avem informaţii referitoare la vreo **dispută între Ţările Române pentru cucerirea pieţei otomane**. În ceea ce priveşte cantităţile exportate, recent au fost publicate unele date concrete extrase din registrele otomane referitoare la exporturile de sare din Transilvania în Serbia otomană în anii 1514-1516. Astfel, în sangeacul Semendire (Semendria) au fost importate în intervalul 1 august 1514 – 10 martie 1516 circa 225-272 de tone de sare din Transilvania[13]. Pentru anul 1515, singurul pentru care dispunem de date complete, volumul traficului a fost de 143-169 de tone, ceea ce, potrivit estimărilor lui János Hóvári, reprezenta mai puţin de 4% din producţia totală a ocnelor transilvănene[14]. Cea mai mare parte din trafic (74%) a fost efectuată de supuşii unguri veniţi pe Dunăre de la Belgrad şi doar puţin peste un sfert din cantitate a fost comercializată de supuşii nemusulmani (*zimmi*) ai Imperiului Otoman. În ceea ce îi priveşte pe negustorii musulmani, participarea lor la importul sării din Transilvania era sporadică şi nesemnificativă din punct de vedere cantitativ (mult sub 1%)[15]. După cum am amintit mai sus, exportul de sare spre Serbia otomană a fost mai degrabă modest din punct de vedere cantitativ în aceşti ani, fiind evident că cea mai mare parte a sării transilvănene era fie

consumată în Transilvania, fie trimisă spre Ungaria propriu-zisă. Cota-parte a importurilor otomane avea să crească în mod firesc odată cu anexarea de către Poartă a Ungariei Centrale (1541) şi a Banatului (1552) şi cu depăşirea momentelor de bulversare determinate de procesul propriu-zis al cuceririi, care dusese la o stagnare temporară a exporturilor transilvănene de sare[16]. De aceea, deşi pentru această perioadă nu mai dispunem de informaţii cantitative care să ne permită să reconstituim volumul traficului, credem că nu greşim apreciind că începând de pe la mijlocul secolului al XVI-lea şi până la sfârşitul secolului al XVII-lea Imperiul Otoman a fost principalul debuşeu extern pentru sarea transilvăneană.

În ceea ce priveşte **exporturile muntene de sare în Imperiul Otoman**, acestea erau considerabile în secolul al XVI-lea. Astfel, un document otoman din 1576 cere să fie plătită o sumă restantă din preţul a 5.000 de care încărcate cu sare pe care le trimisese mai demult fostul voievod Petru cel Tânăr (1559-1568). Potrivit estimărilor lui Mihai Maxim, care a introdus în circuitul ştiinţific acest document, exporturile realizate de domnul muntean se ridicau la cinci milioane de ocale (peste 6.000 de tone) de sare, în valoare de circa 40.000 de galbeni[17]. Deşi această estimare este poate prea optimistă, nu toate carele reuşind să transporte câte 1.000 de ocale de sare[18], dacă avem în vedere că un monopol absolut al domniei asupra exporturilor de sare nu era tehnic cu putinţă şi că diverşii particulari mai reuşeau şi ei să vândă unele cantităţi mai mici, rezultă că cifra de 6.000 de tone pentru exporturile muntene de sare spre Imperiul Otoman nu este nerealistă pentru secolul al XVI-lea. În ceea ce priveşte punctele de tranzacţionare de la Dunăre, în secolul al XVI-lea primul loc era ocupat probabil de Calafat-Vidin, unde era adusă sarea de la Ocnele Mari, urmat îndeaproape de Turnu-Nicopole şi de Giurgiu-

Rusciuk, unde se exporta sarea de la Ocnele Mici[19]. Prin celelalte puncte spre care existau „drumuri ale sării” treceau Dunărea cantităţi mai mici de sare[20].

Lipsa informaţiilor referitoare la vreo dispută între Ţările Române în legătură cu exporturile de sare este probabil legată şi de conjunctura generală a secolului al XVI-lea, când creşterea demografică şi economică a întreţinut o cerere viguroasă pe piaţa otomană. Această situaţie se schimbă în secolul al XVII-lea. După reluarea comerţului perturbat neîndoielnic de ostilităţile militare din anii 1594-1604, competiţia s-a înăsprit subit între Transilvania şi Ţara Românească, un document otoman din 1609 reiterând o plângere a principelui Gabriel Báthory împotriva muntenilor care vindeau sare în amonte de Vidin, ordonând să se revină la situaţia „din vechime”, adică muntenii să vândă sare doar până la Vidin inclusiv, iar transilvănenii „în ţinuturile aflate mai sus de Vidin”[21]. Această departajare a debuşeelor pare să fi durat până în 1632/1633, când Matei Basarab a obţinut monopolul vânzării sării până la Cladova inclusiv, deci în amonte de Vidin[22]. Documentele otomane din 1697 ce reproduc condiţiile acestei înţelegeri dintre Matei Basarab şi autorităţile otomane pomenesc şi de faptul că sarea moldovenească încărcată pe corăbii la Galaţi era oprită de la vânzare în sectorul dintre Brăila şi Galaţi, care era rezervat Ţării Româneşti[23]. Nu ştim însă dacă la 1633 era deja resimţită concurenţa moldovenească şi Matei Basarab a căutat să se asigure în această privinţă sau menţiunile din 1697 sunt de fapt precizări în lumina prezentului ale unor clauze care iniţial fuseseră mai puţin precise.

Cert este însă că **în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea s-a ajuns la o situaţie de concurenţă între sarea muntenească şi cea moldovenească pe piaţa otomană**. De fapt, în aceşti ani s-a conturat o

conjunctură specială, care explică şi exacerbarea disputelor comerciale. Astfel, ocuparea Transilvaniei de către trupele habsburgice şi luptele repetate din Banat şi din nordul Serbiei au oprit exporturile transilvănene în teritoriile controlate în continuare de otomani. În aceste condiţii, preţul sării a crescut în Serbia, Bosnia şi Herţegovina, ajungând la 16 aspri ocaua, deşi înainte de război fusese de doar 4-4,5 aspri ocaua[24]. În aceste condiţii, tentaţia de a vinde sare în aceste regiuni cu preţuri ridicate era foarte mare. De asemenea, Moldova se găsea în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea într-o situaţie critică, resimţindu-se de pe urma distrugerilor provocate de luptele dintre otomani şi poloni. Deosebit de dificilă era situaţia financiară a Moldovei, fapt pentru care Poarta a consimţit în 1694 la o reducere semnificativă a haraciului[25]. Cum nordul ţării era ocupat parţial de trupele polone şi strângerea dărilor era îngreunată de război şi de fuga contribuabililor, era firesc ca domnii să încerce să exploateze la maximum resursele ce le mai stăteau la dispoziţie, printre care la loc de frunte se aflau ocnele de la Trotuş şi Târgu Ocna, aflate într-o zonă mai ferită de pustiirile războiului, unde cantităţile de sare obţinută erau în creştere în această perioadă[26]. Erau întrunite astfel toate premisele pentru intruziunea sării moldoveneşti în zona munteană şi chiar dincolo de ea, spre fosta zonă transilvăneană, după cum este probabil ca şi sarea din Ţara Românească să fi pătruns dincolo de Cladova, în teritoriile otomane din Serbia şi chiar din Bosnia[27]. Cei care au încercat să profite de această conjunctură au fost în primul rând negustorii otomani care cumpărau sarea moldovenească la Galaţi. În toamna anului 1697, Brâncoveanu s-a plâns împotriva acestor negustori care încercau să vândă sarea moldovenească în zona rezervată celei muntene. Marele vizir a adus problema la cunoştinţa sultanului, care la 9 decembrie 1697 a emis un firman ce întărea monopolul domnului

muntean asupra vânzărilor de sare între Brăila şi Cladova[28]. Semnificativ este faptul că marele vizir Amudja Hüseyin paşa a ţinut şi el să emită în aceeaşi zi un ordin cu un conţinut similar şi a trimis un agă să vegheze la respectarea acestuia[29]. Pentru acest agă, al cărui nume, din păcate, nu îl cunoaştem, drumul nu a fost fără folos. Astfel, în condica Vistieriei lui Constantin Brâncoveanu găsim menţionat că s-au dat „la Aga care au umblat pe la vaduri pentru opritul sării moldoveneşti” 100 de taleri în bani şi un atlas în valoare de 30 de taleri, iar unui slujitor al său i s-au dat un postav în valoare de cinci taleri şi cinci taleri în bani[30]. Cum nu mai avem informaţii despre prelungirea conflictului, este de presupus că aceste „atenţii” au fost eficiente şi că domnii munteni s-au bucurat de monopolul vânzării sării între Brăila şi Cladova până la intrarea Olteniei sub stăpânirea austriacă.

În fapt însă, **la începutul secolului al XVIII-lea conjunctura a încetat să mai fie favorabilă exporturilor muntene**. Desigur, Transilvania ieşise din zona de influenţă otomană, iar autorităţile habsburgice se îngrijeau în primul rând de debuşarea spre Ungaria a sării transilvănene, ceea ce făcea ca aceasta să mai fie exportată doar sporadic şi în cantităţi mici în teritoriile otomane. Însă încheierea războiului condusese la o tendinţă de scădere a preţurilor pe piaţa otomană, acestea stabilizându-se la trei-patru aspri ocaua[31]. În aceste condiţii, după ce, la sfârşitul secolului al XVII-lea, Ţara Românească îşi sporise producţia prin deschiderea ocnelor de la Teişani, Săraru şi mai ales de la Slănic, în 1705 Brâncoveanu închide ocnele de la Săraru şi Ghitioara, apoi şi pe cea de la Teişani, căutând deci să evite realizarea unei supraproducţii care ar fi condus la scăderea preţurilor în schelele de la Dunăre[32].

Intrarea Olteniei sub stăpânirea habsburgică a condus la scăderea exporturilor acesteia spre Imperiul Otoman. Au contribuit la aceasta nu

doar intervenţiile domnului Nicolae Mavrocordat, care a obţinut reiterarea de către autorităţile otomane a faptului că numai sarea de pe cuprinsul stăpânirii sale urma să fie vândută între Brăila şi Cladova, excluzând deci sarea din Oltenia, ci şi politica habsburgică de a impune preţuri ridicate la ocnă. În aceste condiţii s-a ajuns să se importe sare mai ieftină din Ţara Românească în Oltenia, fapt compensat în mică măsură de exporturile de sare din Oltenia spre Banat[33]. În consecinţă, din punctul de vedere al exporturilor de sare, reintrarea Olteniei în componenţa Ţării Româneşti a însemnat redeschiderea accesului nestingherit spre piaţa otomană.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea exporturile româneşti de sare în Imperiul Otoman par să fi crescut. Conjunctura acestui trafic a fost însă influenţată considerabil de condiţiile politice, îndeosebi de războaiele ruso-austro-otomane, care au antrenat şi Ţările Române şi care au perturbat desfăşurarea normală a negoţului. Astfel, preţurile de pe piaţa otomană au crescut sensibil în momentele în care războaiele au împiedicat importul de sare din Ţările Române[34]. Dincolo de impactul războaielor, tendinţa generală în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi mai ales în primele decenii ale secolului al XIX-lea a fost însă de creştere a preţului sării, ceea ce a contribuit la stimularea exportului sării româneşti spre Imperiul Otoman. Extinderea practicii cumpărării sării pe credit[35] a contribuit şi ea la creşterea cantităţilor exportate, permiţând depăşirea unora dintre momentele dificile cauzate de penuria de lichidităţi monetare. În ceea ce priveşte cantităţile exportate, informaţiile de care dispunem sunt de valoare inegală. Mihai Cantacuzino, referindu-se la perioada de dinaintea războiului din 1768-1774, afirmă că în Ţara Românească se extrăgeau 17 milioane de ocale, din care se exportau 14 milioane de ocale[36]. Comparativ cu cele cinci milioane de ocale din secolul al XVI-lea, creşterea este mai mult decât semnificativă. Desigur,

unele semne de întrebare ridică menţionarea de către Pini pentru anul 1820 a doar 1,5 milioane de ocale trimise ca rechiziţie pentru cetăţile otomane de la Dunăre[37]. De asemenea, în 1822 este atestat un export de 12 milioane de ocale, dintre care zece milioane în Imperiul Otoman şi două milioane în Serbia[38], iar un deceniu mai târziu cantităţile exportate din Ţara Românească în Imperiul Otoman sunt şi mai mari: peste 20 de milioane de ocale în 1833[39] şi 35-38 de milioane de ocale în 1834[40]. Desigur, **fluctuaţiile conjuncturale erau şi ele foarte mari**, comerţul cu sare, marfă voluminoasă, transportată pe drumuri stabile şi deci mai uşor controlabilă, fiind deosebit de sensibil la avatarurile politico-militare ale vremii. Deosebit de elocventă este situaţia din timpul războiului din 1806-1812, când exporturile sării româneşti spre Imperiul Otoman au fost grav perturbate, fapt care a dus la grave pierderi pentru arendaşii exploatării ocnelor şi pentru vistieria Ţării Româneşti[41], precum şi la creşterea explozivă a preţurilor în Peninsula Balcanică[42]. Dar, dincolo de aceste variaţii, se pot constata o creştere susţinută a cantităţilor de sare exportate de Ţara Românească în Imperiul Otoman, precum şi unele modificări în ceea ce priveşte geografia acestor exporturi. Astfel, pe primul loc pe malul muntean trece Olteniţa, ceea ce reflectă dinamismul ocnelor de la Slănic şi Telega, dar cea mai mare parte a sării este apoi trimisă cu corăbiile în amonte pe Dunăre, fiind debarcată în special la Vidin, de unde cel puţin o parte era reexportată spre Serbia[43].

Aceeaşi creştere semnificativă a exporturilor se poate constata şi în cazul Moldovei, cu menţiunea că aceasta nu exporta doar în Imperiul Otoman, ci şi în Rusia şi Polonia. Astfel, în intervalul 22 iunie 1801 – 19 septembrie 1802 au fost expediate la Galaţi (deci exportate în Imperiul Otoman) 1,5 milioane de ocale, în timp ce prin Moghilău s-au expediat în Rusia peste cinci milioane de ocale[44]. La rândul său, Andrei Oţetea

estimează că dintre cele opt milioane de ocale de sare exportate de Moldova, doar trei milioane de ocale mergeau în Imperiul Otoman, iar restul în teritoriile stăpânite de Rusia şi de Austria[45]. Dacă în ceea ce priveşte primatul exporturilor spre Rusia şi Austria lucrurile sunt clare, estimările lui Oţetea referitor la cantităţile exportate spre Imperiul Otoman ni se par supraevaluate pentru perioada de dinainte de 1830. Astfel, datele păstrate pentru traficul prin Galaţi în anul 1817 consemnează ceva mai puţin de 700.000 de ocale de sare exportate spre Imperiul Otoman, majoritatea în lunile de vară[46]. Exporturile spre Imperiul Otoman şi spre Serbia au cunoscut o creştere explozivă la începutul deceniului patru al secolului al XIX-lea, când cantităţile expediate prin Galaţi au sporit de la un minimum de 300.000 de ocale în 1831 la un milion de ocale în 1832, 3,9 milioane de ocale în 1833 şi puţin peste nouă milioane de ocale în 1834[47]. Disputele comerciale moldo-muntene care au urmat pentru controlul asupra debuşeelor sud-dunărene au fost studiate relativ recent de Dumitru Vitcu[48], astfel încât nu are sens să reluăm aici această problematică.

Dacă ar fi să conchidem, **Imperiul Otoman a oferit Ţărilor Române un debuşeu sigur şi masiv pentru desfacerea excedentului lor de sare**. În teritoriile otomane au exportat sare atât Ţara Românească şi Moldova, cât şi Transilvania (până la sfârşitul secolului al XVII-lea). Din punct de vedere cantitativ, cele mai mari exporturi le-a realizat Ţara Românească, dar sarea muntenească a fost uneori concurată puternic pe piaţa otomană de cea provenită din Moldova, ducând chiar la situaţii tensionate la sfârşitul secolului al XVII-lea şi în deceniul patru al secolului al XIX-lea. Dincolo de fluctuaţiile cantitative de la un an la altul, care au fost considerabile, pe termen lung cantităţile exportate au crescut semnificativ, acest spor lăsându-se cel mai bine surprins în cazul Ţării Româneşti, care

în a doua jumătate a secolului al XVI-lea exporta aproximativ cinci milioane de ocale anual, în secolul al XVIII-lea a depăşit nivelul de zece milioane de ocale, iar în perioada regulamentară a exportat în medie aproximativ 15-16 milioane de ocale anual. Această creştere nu a însemnat însă şi o sporire a ponderii valorice a sării în cadrul exporturilor totale ale Ţărilor Române. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, sarea reprezenta circa 10% din exporturile Ţării Româneşti[49], iar în perioada regulamentară aproximativ 8% din aceste exporturi[50], cu o tendinţă de scădere pe măsură ce creştea ponderea exporturilor de cereale. Într-un fel, acest declin al ponderii valorice în contextul sporirii cantităţilor este **un simptom al modernizării economice**, care făcea ca rolul sării, una dintre reginele comerţului medieval, să fie eclipsat de alte mărfuri de un consum mai larg.

Post-scriptum 2011

Mihai Maxim a descoperit în arhivele otomane mai multe documente privitoare la exportul sării din Ţara Românească în secolul al XVI-lea, pe baza cărora a afirmat răspicat că „sarea muntenească a ocupat primul loc în tranzacţiile comerciale de la Dunărea de Jos” (Maxim 1999: 242). Consemnând însă rezervele pe care le-am exprimat cu privire la un volum foarte ridicat al acestor tranzacţii, profesorul Maxim admite că noile documente nu rezolvă întru totul disputa şi că problema cantităţii de sare muntenească exportată anuală rămâne în continuare deschisă.

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în *Timpul istoriei. II. Profesorului Dinu C. Giurescu*, volum îngrijit de Ioan Scurtu şi Mihai Sorin Rădulescu, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 1998, pp. 85-99.

2. Giurescu 1963.
3. Giurescu 1965: 184; Giurescu 1973: 162-163.
4. Vezi îndeosebi Cvetkova 1971: 117-121, Maxim 1988: 113-122 şi Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1990: 441-451.
5. Mehmed 1976: I, doc. 193.
6. Maxim 1988: 119-120.
7. Mehmed 1976: I, doc. 208.
8. Mehmed 1976: I, doc. 209.
9. Vezi îndeosebi informaţiile din Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1990: 439-440.
10. Veliman 1984: doc. 70.
11. Veliman 1984: doc. 109. Pentru o încercare similară din 1791, vezi Mehmed 1986: III, doc. 3.
12. Vezi litigiul din 1792 dintre Ion Hagi Moscu în calitate de cămăraş la ocnă, şi Isac, negustor evreu din Tighina (Bender), în Urechia 1892: IV, 187-188.
13. Hóvári 1993-1994: 166.
14. Hóvári 1993-1994: 166-168.
15. Hóvári 1993-1994: 153-161.
16. Pentru acest declin temporar al comerţului, vezi raportul din 1552 al comisarului habsburgic Georg Werner în *Călători* 1970: II, 68.
17. Maxim 1988: 117-121.
18. Ilieş 1974: 230, nota 47.
19. Astfel, acelaşi Petru cel Tânăr luase ca avans pentru sarea pe care urma să i-o expedieze lui Hüseyin, arendaşul schelei Vidin, suma de 19.550 de galbeni (Maxim 1988: 115). Pentru comparaţie, în 1583 Mihnea Turcitul s-a angajat să îi livreze lui Osman, emin al schelelor Giurgiu şi Nicopole, 2.150 de care de sare, în valoare de circa 17.200 de galbeni (Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1990: 443). Observăm faptul că doar prin aceste trei schele domnii exportau mai mult de patru milioane de ocale, adică peste 5.000 de tone.
20. Pentru drumurile sării, vezi Ilieş 1974: 223-230.
21. Gemil 1984: doc. 47.
22. Mehmed 1976: I, doc. 193. Nu credem totuşi că acest aranjament a lezat prea mult interesele transilvănene, deoarece este puţin probabil ca sarea transilvăneană adusă cu plutele pe Mureş, Tisa şi Dunăre să fi trecut în cantităţi prea mari de Porţile de Fier până spre Vidin.
23. Mehmed 1976: I, doc. 193-194.
24. Berov 1976: 277.
25. Gemil 1984: doc. 206 şi 208.
26. Vitcu 1987: 25-34.
27. Pătrunderea la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea a sării munteneşti în teritoriile din vestul Peninsulei Balcanice, teritorii care anterior fuseseră aprovizionate din Transilvania, credem că este atestată de cererile locuitorilor din Banja Luka,

ce în 1722 solicitau să li se permită din nou să aducă sare din „Valachia”, aşa cum făcuseră *ab antiquo* (Hurmuzaki 1878: VI, doc. 212 şi 222).

28. Mehmed 1976: I, doc. 193.

29. Mehmed 1976: I, doc. 194. Din păcate, acolo unde trebuia trecut numele acestui agă, locul a fost lăsat alb în copia care ni s-a păstrat după ordinul marelui vizir.

30. Aricescu 1873: 351. În legătură cu această menţiune din condică ne exprimăm câteva nedumeriri. Mai întâi, totalul este de 140 de taleri, pe când în condică apar 160 de taleri. Fie este vorba despre o greşeală de adunare a funcţionarilor lui Brâncoveanu, fie avem de-a face cu o eroare de transcriere şi atunci cel mai probabil este ca agăi să i se fi dat în bani şi diferenţa de 20 de taleri. O altă nedumerire priveşte faptul că în condică plata este consemnată sub data de 30 octombrie 1697; or, porunca anunţând plecarea agăi a fost emisă abia la 9 decembrie 1697. Credem însă că data din condică se referă doar la data când a început înregistrarea listei de cheltuieli, fiind deci posibil ca banii să fi fost plătiţi abia prin decembrie sau chiar la începutul lunii ianuarie, atunci când aga va fi ajuns la Dunăre. În ceea ce priveşte faptul că nu am găsit menţionate în condică alte daruri acordate dregătorilor otomani special pentru rezolvarea acestei probleme, faptul nu trebuie să ne mire, deoarece chiar în noiembrie 1697 Brâncoveanu a trimis la Poartă sume însemnate ca peşcheşuri pentru instalarea noului mare vizir: marelui vizir 5.000 de taleri şi o blană în valoare de alţi 1.300 de taleri, chehaiei 2.000 de taleri şi diverşilor funcţionari ai noului mare vizir daruri în valoare de alţi 1.350 de taleri, la care se adăugau şi 4.000 de taleri pentru rambursarea unui împrumut vechi pe care Amudja Hüseyin paşa i-l acordase lui Şerban Cantacuzino. Este probabil ca emisarii munteni să îşi fi expus cererea chiar în momentul predării acestor peşcheşuri.

31. Berov 1976: 277.

32. Ilieş 1956: 161-163.

33. Papacostea 1971: 102-103.

34. De exemplu, preţul a crescut de la 12 aspri ocaua în 1780-1788 la 42 de aspri ocaua în timpul războiului din 1787-1791 şi a scăzut apoi în 1792 la opt-nouă aspri ocaua (Berov 1976: 277-278).

35. Mehmed 1986: III, doc. 120, 126, 142.

36. Informaţie care ne-a fost semnalată de Valentin Gheonea, care a pregătit sub îndrumarea noastră o lucrare de licenţa cu tema *Exploatarea şi comercializarea sării muntene (secolele XV-XIX)*, Bucureşti, 1996.

37. Oţetea 1977: 66. În acest din urmă caz avem însă în mod clar de-a face cu omiterea exporturilor „normale”, probabil din cauza regimului special de arendare a ocnelor şi a dreptului de comercializare a sării, care făcea ca acestea să lipsească probabil din evidenţele consultate de Pini.

38. Giurescu 1963: 443.

39. *Relaţiile comerciale* 1970: 70.

40. Cantităţi diferite la Giurescu 1963: 447-449 şi *Relaţiile comerciale* 1970: 75-77. Anul 1834 pare totuşi să fi fost excepţional, media pentru perioada ulterioară fiind de 15-16 milioane de ocale anual (*Relaţiile comerciale* 1970: 98).
41. Mehmed 1986: III, doc. 178.
42. În 1811 este atestat preţul neverosimil de 1,2 guruşi (144 de aspri) pentru o oca de sare, după ce cu câţiva ani mai devreme în aceeaşi regiune preţul fusese de doar 0,375 guruşi (45 de aspri) ocaua, iar înainte de izbucnirea războiului preţul sării variase în jurul a 20 de aspri. Însă dupa încheierea păcii preţul sării în Balcani a scăzut rapid la 24-26 de aspri pentru o oca (Berov 1976: 278).
43. Giurescu 1963: 448; *Relaţiile comerciale* 1970: 70-91.
44. Giurescu 1963: 442. La aceste cantităţi mai trebuie să adăugăm cele 816.000 de ocale scoase prin Criuleni, care puteau fi expediate atât spre Rusia, cât şi în aval pe Nistru, spre Tighina, aflată încă sub stăpânire otomană.
45. Oţetea 1977: 60.
46. Vianu 1964: 281-283.
47. Vitcu 1987: 178.
48. Vitcu 1987: 178-187.
49. Am raportat cei 40.000 de galbeni pentru exportul de sare (Maxim 1988: 121) la estimarea noastră de 400.000 de galbeni pentru exporturile totale ale Ţării Româneşti înainte de 1594 (Murgescu 1993: 461-464).
50. Am ajuns la această cifră raportând la valoarea totală de 32,4 milioane de lei exporturi muntene în 1840 nu valoarea din acel an a exporturilor de sare, care tocmai atunci a fost anormal de mică, ci media estimată de 2,7 milioane de lei pentru valoarea exporturilor muntene de sare din acea perioada (*Relaţiile comerciale* 1970: 85, 99, 285-286).

Au exportat Ţara Românească şi Moldova cereale în secolul al XVI-lea?[1]

Întrebarea dacă Ţara Românească şi Moldova au exportat cereale în cantităţi semnificative în ultima parte a secolului al XVI-lea necesită unele clarificări prealabile încercării de a răspunde. Istoricii sunt de acord că nici Moldova, nici Ţara Românească nu au exportat cereale în mod regulat spre Transilvania[2] sau, mai departe, spre Europa Centrală, din cauza condiţiilor geografice. Ipoteza unor exporturi de cereale către Polonia este, la rândul ei, unanim respinsă ca absurdă, ţinând seama că Polonia însăşi era o mare exportatoare de cereale în această perioadă. Controversată este însă **problema exporturilor de cereale din Ţara Românească şi Moldova înspre Imperiul Otoman**, o direcţie favorizată de strânsele legături politice cu Poarta, de cererea crescândă din Istanbul[3] şi de condiţiile bune de transport asigurate de Dunăre şi de Marea Neagră.

Unii dintre istoricii români cei mai avizaţi, dacă ne referim doar la istoriografia de după al doilea război mondial, au exprimat **opinii contradictorii** cu privire la acest subiect. De pildă, în tratatul de istorie românească al Academiei publicat la începutul anilor 1960, putem citi despre „marile cantităţi de cereale exportate spre sud”[4] şi putem afla că Moldova şi Ţara Românească au devenit „cele mai importante surse ale Imperiului Otoman în ceea ce priveşte aprovizionarea cu cereale şi cu vite”[5]. Petre P. Panaitescu, în schimb, a exprimat o opinie diametral opusă, afirmând că, înainte de secolul al XIX-lea, cerealele au ocupat un

loc neînsemnat în comerţul românesc, fiind consumate cu precădere la nivel local[6]. Alţi istorici fie au evitat problema[7], fie au exprimat opinii contradictorii, uneori chiar şi în acelaşi studiu. Constantin C. Giurescu, de pildă, unul dintre cei mai importanţi istorici români din secolul XX, a susţinut mai întâi că în structura exporturilor româneşti de până în secolul al XIX-lea cerealele au fost depăşite de animale şi de produsele animaliere[8] şi apoi, discutând despre comerţul românesc cu Imperiul Otoman, afirma că „exportam, înainte de toate, cereale, mai ales grâu şi orz”[9]. O astfel de confuzie, deşi nu este singulară în istoriografia românească[10], este cauzată cel puţin în parte de convingerea general răspândită printre istorici cu privire la impactul constrângerilor comerciale otomane. Eficienţa acestor constrângeri asupra comerţului cu animale şi cu produse animaliere a fost pusă sub semnul întrebării, nu însă şi în ceea ce priveşte comerţul cu cereale, pe care se consideră că l-ar fi afectat grav, descurajând astfel cultivarea cerealelor în Ţara Românească şi Moldova. Chiar şi istoricii care au combătut teoria „monopolului comercial otoman” asupra Ţărilor Române[11], precum Constantin C. Giurescu, de pildă, nu au pus cu adevărat sub semnul întrebării eficienţa politicii comerciale otomane cu privire la cereale. Singurul aspect care i-a împiedicat pe unii dintre aceşti istorici să insiste asupra exportului de cereale în secolul al XVI-lea a fost faptul că majoritatea informaţiilor cu privire la expedierea cerealelor din Ţările Române înspre teritoriile otomane provin din secolul al XVIII-lea, nu faptul că s-ar fi îndoit de existenţa unor asemenea exporturi cu două veacuri mai devreme.

În continuare, **vom relua dintr-o nouă perspectivă dovezile şi argumentele aduse în favoarea existenţei unor asemenea exporturi de cereale** şi le vom evalua importanţa în contextul economic al secolului al XVI-lea.

Cine citeşte capitolul despre cereale din cartea lui Fernand Braudel *Civilisation matérielle, économie et capitalisme* este uimit să afle „que la riche et encore fruste Moldavie en expédie à Istanbul, bon an mal an, 350.000 hl, au XVIe siècle”[12]. Nici Braudel, nici istoricii care au preluat această informaţie de la el[13] nu par să îşi fi dat seama că o asemenea cantitate era enormă pentru secolul al XVI-lea. Dacă ar fi adevărată, ar însemna că exporturile moldoveneşti de cereale ar fi echivalat cu 1/5 din întregul comerţ mediteranean cu cereale, estimat de Maurice Aymard, dar şi de Fernand Braudel la aproximativ 100.000 de tone în fiecare an[14]. Sau, privind din alt unghi, ar fi însemnat că Moldova, cu o populaţie estimată la circa 400.000 de locuitori, avea exporturi pe cap de locuitor mai mari decât producători bine-cunoscuţi de cereale, precum Sicilia[15] sau Polonia[16].

Cantitatea de cereale exportate de Moldova, propusă de Braudel, ni s-a părut greu de crezut, prin urmare am încercat să vedem care a fost sursa pe care a folosit-o[17]. Pentru că, în acest caz, Braudel nu precizează sursa într-o notă de subsol, am fost nevoiţi să identificăm toate studiile legate de istoria românească pe care le citează Braudel. Am ajuns astfel la o carte publicată în germană în 1911, în care Ion Nistor, unul dintre primii istorici economici ai României, afirma că Moldova trebuia să trimită anual 100.000 de *kile* de cereale în Imperiul Otoman, transformând apoi cele 100.000 de *kile* în 350.000 hl[18]. Pentru că echivalenţa folosită de Nistor în convertire ni s-a părut problematică, am verificat sursele pe care le-a folosit istoricul, atât pentru cele 100.000 de *kile*, cât şi pentru rata de 3,5 hl pentru o *kila*. Pentru prima informaţie, Nistor citează o lucrare a lui Nicolae Iorga, care rezumă o poruncă otomană din aprilie 1565 adresată domnului Moldovei, Alexandru Lăpuşneanu, de a trimite 50.000 de *kile* de orz la Istanbul şi alte 50.000 de *kile* la Belgrad[19]. O observaţie se

impune încă de la început. Aceste documente se refereau la cereri ocazionale repetate în doi ani succesivi şi nu cuprindeau informaţii cu privire la exporturi regulate. De asemenea, ele se refereau doar la orz, nu la cereale în general. Atunci când am verificat echivalenţa folosită de Ion Nistor, am văzut că sursa pe care a folosit-o economistul moldovean Nicolae Suţu se referea la *kila* de Galaţi de la începutul secolului al XIX-lea, care cuprindea 380,852 litri[20]. Greşeala de aritmetică a lui Nistor, care a echivalat cantitatea cu 350.000 hl în loc de 380.000, este mai puţin importantă decât faptul că el a folosit o unitate de măsură greşită pentru convertire. Este destul de limpede că autorităţile otomane nu se puteau referi în porunca din 1565 la *kila* de Galaţi de la începutul secolului al XIX-lea. De fapt, documentele emise de autorităţile centrale otomane în secolul al XVI-lea folosesc, atunci când nu este menţionată explicit altă unitate de măsură, *kila* de Istanbul, care era mult mai mică şi putea cuprinde doar circa 25 kg de orz[21]. Prin urmare, **întreaga cantitate era de fapt de circa zece ori mai mică** decât au considerat-o Ion Nistor, Fernand Braudel şi toţi ceilalţi istorici[22] care au preluat această informaţie de la ei. Totodată, concluziile mai generale referitoare la magnitudinea exporturilor moldoveneşti de cereale trebuie să fie ajustate corespunzător.

Pentru a susţine teza rolului important al Ţării Româneşti şi al Moldovei în aprovizionarea Istanbulului, au fost invocate de asemenea mai multe mărturii din secolul al XVI-lea. Prima dintre acestea este **scrisoarea lui Selim al II-lea din iulie 1574**, prin care sultanul îi porunceşte hanului tătar al Crimeei să îi elibereze pe toţi moldovenii luaţi prizonieri în timpul campaniei împotriva domnului Ioan-vodă cel Cumplit (1572-1574). Sultanul otoman îşi justifică cererea afirmând că majoritatea alimentelor din Istanbul provin din Moldova („ekser zahireyi andan gelub”)[23]. Se impun două observaţii. Mai întâi, *zahire* nu înseamnă doar

cereale, deşi acesta este sensul cel mai răspândit în epocă, ci se poate referi şi la alimente în general. Prin urmare, termenul ar putea cuprinde şi vite sau alte alimente aduse din Moldova. Mai important însă este faptul că afirmaţia sultanului e, cu siguranţă, o exagerare. În această perioadă, Istanbulul număra probabil jumătate de milion de locuitori[24], al căror necesar anual de consum era de 100.000 de tone de cereale. Moldova nu avea însă mai mult de 400.000 de locuitori şi, ţinând seama de randamentul foarte scăzut al producţiei cerealiere (nu mai mult de 4:1, dar cel mai adesea 3:1 sau chiar mai puţin)[25], este limpede că un export de aproximativ 50.000 de tone sau mai mult de 100 kg pe cap de locuitor era absolut imposibil. Prin urmare, credem că afirmaţia lui Selim al II-lea trebuie înţeleasă mai degrabă în sens retoric, şi nu *ad litteram*.

Alte mărturii se referă la **criza aprovizionării Istanbulului din primăvara anului 1595**. Deja în noiembrie 1594 bailul veneţian din Istanbul raportase că revolta Ţărilor Române va afecta aprovizionarea Istanbulului cu carne şi cu produse lactate[26]. Interesant este că Marco Venier nu aminteşte cerealele în acest context. Agenţii habsburgici s-au grăbit să speculeze pe marginea consecinţelor revoltei româneşti, care ar fi urmat să întrerupă aprovizionarea otomanilor din Ungaria şi să ofere armatelor creştine „grâne nemăsurate şi vite şi alte alimente”[27]. Însă Maria Holban, editoarea acestei relatări, atrăgea atenţia asupra faptului că, fiind alcătuită dintr-un amestec de adevăr şi exagerare, fiecare afirmaţie pe care o conţine trebuie privită cu multă precauţie[28]. Şi totuşi, la începutul primăverii anului următor, în Istanbul a izbucnit criza. În martie 1595, ambasadorul englez la Istanbul, Edward Barton, raporta că rebelii moldoveni şi munteni „au oprit tot astfel întregul transport din aceste părţi ale Mării Negre până aici, în asemenea măsură, încât noi mâncăm pâinea, aici, la Constantinopol, câte 60 de drahme cu un penny, iar livra de berbec

cu cinci pence”[29]. O mărturie similară, din aceeaşi perioadă, provine de la un agent diplomatic spaniol: „că în urma acelor izbânzi s-ar fi ivit mare foamete şi lipsă în Constantinopol, nu doar de carne, cum s-a mai zis deja în alte dăţi, ci mai cu seamă de pâine, care se vinde aici şi puţină, şi rea”[30]. Două săptămâni mai târziu, acelaşi agent spaniol raporta că la Istanbul lipsa de carne se resimţea şi mai mult[31]. Bailul veneţian Marco Venier raporta de asemenea pe 5 aprilie că în Istanbul nu se găsesc „nici pâine, nici carne”[32]. În aceeaşi lună, informaţia era transmisă mai departe publicului european, un *aviso* veneţian subliniind că transilvănenii, moldovenii şi muntenii au blocat transportul oricăror provizii spre Constantinopol, „care suferă foarte tare de lipsa cărnii şi a pâinii”[33]. Criza a continuat puternic şi în luna mai[34].

Amploarea crizei nu poate fi pusă sub semnul îndoielii, fiind confirmată de explozia preţurilor la produsele de bază[35]. Totuşi, există o mică problemă de cronologie. Revolta Ţărilor Române a avut loc în noiembrie 1594, atunci când, din cauza riscurilor ridicate pe care le implica navigarea pe Marea Neagră în timpul iernii, se făcuse deja prea târziu pentru a mai expedia cereale din recolta din 1594[36]. Dacă Ţările Române au trimis cereale sau alte alimente la Istanbul în 1594, acestea erau deja pe drum sau ajunseseră la destinaţie atunci când a început revolta. Chiar dacă nu ar fi izbucnit o revoltă, în Istanbul nimeni nu mai aştepta sosirea altor transporturi după noiembrie 1594, înainte de recolta anului viitor. **Prin urmare, reiese limpede că criza alimentară din Istanbul nu a avut nici o legătură cu revolta Ţărilor Române**. De fapt, autorităţile otomane luaseră dinainte decizia să dea prioritate aprovizionării armatei care lupta în Ungaria, iar Ţărilor Române li se ceruse să susţină efortul de război împotriva Habsburgilor. Nu avem nici un fel de informaţii cu privire la eventuale solicitări de cereale adresate

Ţării Româneşti şi Moldovei, însă ştim că Mihai Viteazul a trimis câteva sute de cai pe front[37]. În plus, chiar înainte de izbucnirea crizei de alimente din Istanbul, autorităţile otomane porunciseră ca „tot grâul din preajma Mării Negre, din ţinuturile Anatoliei, să fie trimis la Dunăre, pentru aprovizionarea oastei”[38]. Prin urmare, este limpede că otomanii nu numai că nu aşteptau transporturi de cereale din Ţara Românească şi din Moldova, ci trimiseseră către nord cereale provenind din zonele tradiţionale de aprovizionare ale Istanbulului înspre front. Este adevărat că revolta Ţărilor Române le provocase o serie de dificultăţi militare şi logistice otomanilor, însă nu a generat criza alimentelor din Istanbul. Lăsând deoparte eventualele cauze agricole, **această criză a fost pricinuită de decizia conducerii otomane de a acorda prioritate campaniei militare în raport cu capitala**. Cât priveşte zvonul public potrivit căruia criza ar fi fost cauzată de revolta Ţărilor Române, acesta era o scuză bună pentru negustorii care creşteau preţurile. Şi se pare că nimeni nu a încercat să calculeze cât anume din proviziile Istanbulului proveneau din Moldova şi Ţara Românească[39] şi cât din creşterea preţurilor era pricinuită de lipsa acestor provizii.

Am putea spune mai multe despre existenţa sau absenţa unui comerţ masiv cu cereale între Ţările Române şi Istanbul dacă am cunoaşte mai bine **preţurile cerealelor** în aceste regiuni. Din păcate, informaţiile despre preţuri sunt foarte puţine, atât pentru Ţara Românească, cât şi pentru Moldova. Cele câteva menţiuni analizate de Damaschin Mioc arată că un obroc de 22 de ocale de grâu costa la sfârşitul secolului al XVI-lea în Ţara Românească în jur de 50 de *akçe*[40], dar că în anii 1592-1594 ar fi ajuns chiar şi la 120 de *akçe*[41]. Aceste preţuri sunt foarte mari dacă le comparăm cu preţurile de pe piaţa liberă din Istanbul, unde *kila* de 20 de ocale nu a a depăşit 50 de *akçe* la sfârşitul secolului al XVI-lea, cu

excepţia anilor 1574-1575[42]. Dacă avem în vedere şi costurile transporturilor, estimate în 1616 la aproximativ opt *akçe/kila* pe drumul de la Istanbul la Isaccea[43], taxele, precum şi celelalte cheltuieli, reiese limpede că, în condiţii normale, **exportul de cereale din Ţara Românească la Istanbul nu era profitabil la sfârşitul secolului al XVI-lea**. Din cauza absenţei surselor, nu putem elabora o argumentaţie similară şi în cazul Moldovei, dar situaţia cerealelor moldoveneşti nu pare să fi fost diferită.

Faptul că negoţul cu cereale din Ţara Românească – probabil şi din Moldova – spre Istanbul era o afacere proastă pentru negustorii care căutau profit nu înseamnă însă că Ţările Române nu au trimis niciodată cereale în capitala otomană. Înseamnă doar că asemenea transporturi de cereale, atunci când aveau loc, nu constituiau o tranzacţie comercială, ci una politică, hotărâtă şi dusă la îndeplinire în pofida piedicilor economice. La asemenea **operaţiuni organizate de stat** se referă poruncile din 1565-1566 trimise lui Alexandru Lăpuşneanu, care au fost folosite de Nistor şi de Braudel. Mai există şi alte menţiuni ale unor astfel de comenzi, mai cu seamă din perioada războiului cu Persia (1578-1590)[44]. În acest caz, cerealele erau însă cerute mai degrabă pentru armată decât pentru capitală, cantităţile erau relativ mici, iar cel mai solicitat era orzul, lucru de înţeles dacă ne gândim că acesta era vital nu doar pentru soldaţi, ci şi pentru caii folosiţi în armata otomană. Potrivit documentelor pe care le cunoaştem până în acest moment, cantităţile pe care le implicau aceste porunci nu depăşeau 4.000 de tone pentru fiecare din cele două principate[45]. Or, această cantitate reprezenta doar o foarte mică parte din consumul total din Istanbul, care cuprindea nu doar aproximativ 100.000 de tone de diverse cereale pentru locuitori, ci şi nutreţ, mai ales orz, pentru un număr neprecizat de animale. Pentru Ţara Românească, având

în acel moment în jur de 300.000 de locuitori, aceste 4.000 de tone reprezentau probabil 6-7% din consumul intern, în vreme ce pentru Moldova, cu o populaţie ceva mai numeroasă, reprezenta doar în jur de 5%. Dacă avem în vedere că producţia totală cuprindea nu doar consumul, ci şi cerealele păstrate pentru seminţele culturii de anul viitor, atunci putem estima că asemenea transporturi oficiale de cereale către Imperiul Otoman nu depăşeau 3-4% din producţia totală. Acestui negoţ controlat politic trebuie să îi adăugăm comerţul cu cereale care avea loc între regiunile de frontieră dintre Ţările Române şi Imperiul Otoman. În funcţie de fluctuaţiile recoltei, cauzate de dezastre naturale sau de acţiuni provocate de oameni, care rareori afectau doar regiunile aflate de-o parte a frontierei, acest comerţ cu cereale la scurtă distanţă era accidental, îndreptat în ambele direcţii şi antrena doar cantităţi mici.

În concluzie, **pe parcursul secolului al XVI-lea exporturile de cereale din Ţara Românească şi Moldova au fost destul de modeste**. Deşi Ţara Românească a ajuns spre sfârşitul secolului al XVI-lea la exporturi impresionante, de aproape 1,5 galbeni pe cap de locuitor[46], iar Moldova era la rândul ei un exportator important, acestea se datorau în mică măsură cerealelor şi mult mai mult animalelor şi produselor animaliere. Orice creştere spectaculoasă a exporturilor de cereale organizate din raţiuni comerciale era împiedicată de o combinaţie între precaritatea nivelului agriculturii din Ţările Române şi raportul defavorabil de preţuri, provocat, cel puţin în parte, de eforturile autorităţilor otomane de a păstra preţul pâinii la Istanbul la un nivel scăzut. Mai importante decât comerţul „normal” au fost cererile otomane de cereale pentru aprovizionarea fie a capitalei, fie a trupelor otomane care luptau în diverse campanii. În aceste cazuri, otomanii au cerut mai degrabă orz decât grâu sau alte cereale, iar cantităţile solicitate erau

importante, fără a fi însă fabuloase. De fapt, se pare că niciodată în secolul al XVI-lea cererile Porţii nu au depăşit 3-4% din producţia internă a celor două principate. Totodată, **de-a lungul acestei perioade, nici Ţara Românească, nici Moldova nu au asigurat mai mult de 5% din aprovizionarea cu cereale din Istanbul**. Mai mult, cererile otomane nefiind constante, ponderea cerealelor româneşti exportate în Imperiul Otoman era adesea considerabil mai redusă.

Câteva mii de tone de cereale, mai ales orz, pentru Ţara Românească şi aproximativ aceeaşi cantitate pentru Moldova nu însemnau foarte mult pentru secolul al XVI-lea. Aceste cantităţi nu reprezintă, desigur, întregul negoţ cu cereale de la Dunărea de Jos, care cuprindea de asemenea transporturi din teritoriile otomane din regiune (sudul Basarabiei, Brăila, Giurgiu, Turnu, nordul Bulgariei şi Dobrogea). Nu cunoaştem îndeajuns de bine potenţialul agricol al acestor teritorii, dar analiza şi publicarea registrului otoman *tapu* din 1598, începută de Anca Ghiaţă cu kazaua Brăilei[47], anunţă o îmbogăţire semnificativă a cunoştinţelor noastre. În orice caz, cu sau fără teritoriile otomane de la Dunărea de Jos, **exporturile de cereale din această regiune au fost, cu siguranţă, mai importante decât cele din secolul al XIV-lea**[48], deşi nu au fost atât de mari cum s-a presupus. Prin urmare, comparând perioada clasică otomană (sfârşitul secolului al XV-lea şi secolul al XVI-lea) cu cea bizantină sau italiano-bizantină, ajungem la concluzia că a existat un progres în comerţul cu cereale din această regiune. O creştere mai substanţială a comerţului cu cereale a avut loc însă doar în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale celui de-al XIX-lea, atunci când cererile otomane s-au înmulţit[49], iar exporturile anuale de cereale au ajuns la cel puţin 25.000 de tone pentru Ţara Românească[50] şi la 14.000 de tone pentru Moldova[51]. Totuşi, adevărata străpungere a avut loc abia după

liberalizarea comerţului cu cereale din 1829, atunci când cantităţile au depăşit 100.000 de tone pentru fiecare din cele două principate înainte de 1848 şi două milioane de tone pentru întregul regat al României până la primul război mondial. În contextul acestei evoluţii, secolul al XVI-lea a reprezentat doar un mic pas înainte pentru exportul de cereale din Ţara Românească şi Moldova, o dezvoltare semnificativă urmând să aibă loc abia ulterior.

1. Acest articol, ce are la origine o investigaţie realizată în 1989 împreună cu Dorin Matei cu privire la sursele informaţiei eronate a lui Fernand Braudel despre exporturile de cereale ale Moldovei (Matei, Murgescu 1990) şi o comunicare susţinută în 1995 despre criza aprovizionării Istanbulului în 1595 (Murgescu 1995d), a fost publicat în limba engleză cu titlul „Did Moldavia and Walachia Export Grains During the 16th Century?", în volumul *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, editat de Zoe Petre şi de Stelian Brezeanu, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 1996, pp. 190-199.
2. Manolescu 1965: 129-131.
3. Hahn 1926: 19-21; Güçer 1949-1950; Mantran 1962: 185-104; Murphey 1988.
4. *IR* 1962: II, 829 (capitol scris de Damaschin Mioc).
5. *IR* 1962: II, 844.
6. Panaitescu 1969: 143-144.
7. Vezi, de exemplu, *Romania's Economic History* 1994 (capitol scris de Ştefan Ştefănescu).
8. Giurescu 1977: 29.
9. Giurescu 1977: 98.
10. O contradicţie asemănătoare, deşi mai puţin explicită, se găseşte şi la Lia Lehr. Dacă în introducerea studiului său autoarea vorbeşte de cantităţile mari de cereale produse de Ţările Române şi exportate la Istanbul (p. 225), în descrierea detaliată a comerţului extern al Ţării Româneşti şi al Moldovei cerealele nu mai sunt amintite aproape deloc (Lehr 1960).
11. Pentru evoluţia acestei chestiuni istoriografice, vezi discuţia generală din Murgescu 1990a.
12. Braudel 1967: I, 95 [ed. rom: Braudel 1984: I, 140]
13. Vezi, de pildă, Simon 1983: 272.
14. Aymard 1966: 14; Braudel 1985-1986: II, 324.
15. Braudel estimează exporturile siciliene la aproximativ 30.000 de tone, la o populaţie de aproape un milion de locuitori (Braudel 1985-1986: II, 294 şi III, 231).
16. Deşi exporturile polone au atins un maximum excepţional de aproape 200.000 de tone în 1618 (Zytkowicz 1985: 66), ele erau foarte neregulate şi au avut o medie anuală de mai puţin de

70.000 de tone în a doua jumătate a secolului al XVI-lea (Wyczański 1971: 260) la o populaţie de 3,1 milioane de locuitori doar în Polonia regală, fără a o socoti pe cea din Lituania şi Ucraina (*Handbuch* 1986: 1078 – capitol de Marian Malowist şi Adelheid Simsch).

17. Rezultatele acestei investigaţii au fost publicate iniţial în Matei, Murgescu 1990.

18. „Um nur eine annährende Vorstellung von den riesigen Getreidemengen, welche jährlich aus der Moldau zur Ausfuhr gelangten, zu gewinnen, genügt es darauf hinzuweisen, dass im XVI. Jahrhundert nur nach der Türkei jährlich 100.000 Kilo Getreide geliefert werden mussten. Wenn wir das damalige türkische Kilo nur auf 3,5 hl schätzen, dann ergibt sich eine jährliche Exportsehr bedeutend ist." (Nistor 1911: 7)

19. Iorga 1900b: 178. Pentru acest document, precum şi pentru altele pe aceeaşi temă, vezi Guboglu 1965: II, 37, 41, 43-44.

20. Soutzo 1849: 162.

21. Istoricul Nicolae Stoicescu a susţinut încă din 1971 că *kile*-le menţionate în porunca otomană din aprilie 1565 erau *kile* de Istanbul, dar nu a făcut legătura cu greşeala de calcul a lui Ion Nistor (Stoicescu 1971: 217-218). Specialiştii nu au căzut de acord asupra echivalentului metric al unei *kile* de Istanbul, mulţi evaluând-o la 37 de litri, în vreme ce Nicolae Stoicescu o considera de aproximativ 33 de litri (Stoicescu 1971: 208), iar Rhoads Murphey de doar 29,26 litri (Murphey 1988: 246-248). Pentru feluritele *kile* din Imperiul Otoman, vezi şi Berov 1975b.

22. De fapt, greşeala lui Nistor a avut un impact mult mai mare asupra istoriografiei străine decât asupra celei româneşti. Deja, în 1914, Xenopol punea sub semnul întrebării afirmaţia lui Nistor privind exporturile uriaşe de cereale într-o notă la a treia ediţie revăzută a sintezei sale de istoria românilor (Xenopol 1986: 206, nota 166). Alţi istorici români au reuşit să evite această greşeală pentru simplul fapt că nu citeau în germană şi, prin urmare, nu au putut prelua eroarea de calcul a lui Ion Nistor.

23. Maxim 1974c: 47.

24. Ömer Lütfi Barkan a estimat populaţia Istanbulului la 700.000 de locuitori în anii 1570, dar el însuşi a pus un semn de întrebare în dreptul estimării propuse (Barkan 1970: 168). Mai recent, Halil İnalcik a apreciat că acest număr este prea mare, fără a oferi însă o estimare proprie (*EI*^{2} 1978: IV, 254-255). Însă nu putem nici să fim de acord cu estimarea de doar 240.000 de locuitori în 1535 (Murphey 1988: 231), pentru că în Istanbul erau atunci înregistrate cel puţin 80.000 de gospodării, ceea ce înseamnă între 320.000 şi 400.000 *reaya*, şi, în plus, trebuie să avem în vedere că în oraş se aflau şi foarte mulţi locuitori neplătitori de taxe. Prin urmare, credem că o estimare de jumătate de milion de locuitori este rezonabilă pentru sfârşitul secolului al XVI-lea. Calculul nostru se apropie de cel al lui Robert Mantran, care estimează populaţia capitalei otomane la 400.000 de locuitori în 1520-1535 şi între 600.000 şi 700.000 de locuitori în 1690-1691, cu o rată de creştere mai rapidă în secolul al XVI-lea şi mai lentă în veacul al XVII-lea (Mantran 1962: 44-47).

25. *Romania's Economic History* 1994: 66.
26. Hurmuzaki 1880: III/1, 465.
27. *Călători* 1971: III, 250.
28. *Călători* 1971: III, 236.
29. Tappe 1964: 79.
30. *MVCE* 1986: IV, 47-48.
31. *MVCE* 1986: IV, 49-50.
32. Hurmuzaki 1880: III/1, 472.
33. Constantinescu 1981: 18.
34. *Cf*. Decei 1967: 213.
35. Marco Venier relata în aprilie că *kila* de grâu costa între 100 şi 160 *akçe* (Hurmuzaki 1880: III/1, 472), în vreme ce alt raport italian din mai 1595 precizează că *kila* de orz costa 80 de *akçe*, şase uncii de pâine o *akçe*, iar o *oka* de carne de vită 16 *akçe* (*MVCE* 1990: V, 58).
36. Chiar şi la începutul secolului al XIX-lea navigaţia de la Galaţi la Istanbul era oprită de la sfârşitul lunii noiembrie până la sfârşitul lunii februarie (Vianu 1964: 281).
37. Ibrahim Pecevi, „Tarih", în *Cronici turceşti* 1966: I, 496.
38. *MVCE* 1986: IV, 41.
39. Procentul era, cu siguranţă, mai mare în ceea ce priveşte aprovizionarea cu boi şi cu oi. Merită subliniat că documentele otomane folosite de Mihai Maxim pentru a susţine impactul revoltei româneşti asupra aprovizionării Istanbulului se referă la animale şi la produse animaliere (1985: 94-95). Însă chiar şi în cazul acestora procentul cumulat al Ţării Româneşti şi Moldovei în aprovizionarea Istanbulului nu pare să fi depăşit 20% din necesarul de consum. Prin urmare, era important, însă nu într-atât încât doar întreruperea lui să provoace o criză de asemenea proporţii. În cazul cerealelor, procentul era cu mult mai mic, după cum vom încerca să demonstrăm în continuare.
40. Mioc 1980: 324.
41. Mioc 1962: 164.
42. Berov 1976: 188.
43. Murphey 1988: 277; Berov 1975a; Murgescu 1992.
44. Maxim 1977: 480-481 şi 1979a: 1755.
45. Cantitatea maximă pare să fi fost atinsă în 1592-1593, atunci când Ţara Românească şi Moldova au trimis fiecare 8.000 de *müdd* (aproximativ 3.560 de tone) de orz pentru grajdurile imperiale din Istanbul, fără a trimite însă şi grâu (Maxim 1977: 484, nota 78 şi Maxim 1979a: 1757).
46. Murgescu 1993.
47. Ghiaţă 1993. Informaţiile pentru Brăila nu ajută însă prea mult lămurirea problemei pe care o analizăm acum. Kazaua Brăilei nu pare să fi avut un surplus substanţial de cereale, situaţie determinată probabil de numărul neobişnuit de mare al populaţiei urbane din această unitate

administrativă (peste 60%). Înainte de a trage însă concluzii ferme, trebuie să aşteptăm să fie publicate şi informaţiile despre celelalte unităţi administrative din regiune.

48. Pentru negoţul din 1360-1361, estimat pentru întreaga regiune a Dunării de Jos la câteva mii de tone, vezi Manolescu 1990.
49. Alexandrescu-Dersca Bulgaru 1957.
50. Calculul nostru se bazează pe o medie anuală de un milion de *kile* de Istanbul pentru anii 1812-1817 (Oţetea 1977: 50).
51. Oţetea 1977: 72-73.

Ponderea cerealelor româneşti în comerţul european (secolele XVI-XX)[1]

Ideea că România este o ţară cu un potenţial agricol ridicat face parte dintre adevărurile larg acceptate în cultura românească. La fel de îndreptăţită este şi constatarea că economia teritoriilor româneşti a fost până spre mijlocul secolului XX covârşitor dominată de sectorul agricol. Pornind de la aceste două premise adevărate, coroborate cu informaţiile despre ponderea majoritară a cerealelor în cadrul exporturilor româneşti de la apariţia statisticilor economice până spre sfârşitul epocii interbelice, spirite mai exaltate au comis o generalizare pripită, trăgând concluzia că România a avut un rol important sau chiar decisiv în comerţul european cu grâne. Victor Axenciuc, istoricul care a făcut atât de mult pentru reconstituirea statisticilor economiei României moderne, a încercat să contracareze mitul României ca grânar al Europei. Astfel, după ce a examinat unele dintre cifrele exporturilor româneşti de cereale din perioada 1860-1938, a conchis fără drept de apel: „România nu a putut şi nu putea să fie o bază prioritară de aprovizionare cu cereale a Europei sau – cum a circulat legenda – grânarul Europei”[2]. Cu toate acestea, ideea României precomuniste ca grânar al Europei persistă şi reapare relativ frecvent în discursul public. De exemplu, la 2 octombrie 2006, *Săptămâna Financiară* titra: „Fostul grânar, cerşetor la porţile Europei”[3].

În cele ce urmează[4] intenţionăm să reluăm analiza lui Victor Axenciuc, lărgind baza documentară şi intervalul de timp examinat. Demersul nostru

va cuprinde patru segmente cronologice distincte: perioada dominaţiei otomane, secolul al XIX-lea (înţeles aici în extensia sa de la tratatul de la Adrianopol până la primul război mondial), epoca interbelică şi perioada de după al doilea război mondial. Intenţia noastră este de a confrunta cifrele cunoscute cu privire la exporturile româneşti de cereale cu datele despre comerţul european cu grâne, pentru a putea estima ponderea teritoriilor româneşti în ansamblul aprovizionării Europei cu cereale.

Perioada dominaţiei otomane (secolul al XVI-lea – începutul secolului al XIX-lea)

Principial, perioada dominaţiei otomane nu este luată prea mult în considerare atunci când se discută rolul cerealelor româneşti în aprovizionarea Europei, deseori concepută la noi ca Europa Apuseană. Argumentul principal – dar esenţialmente eronat, după cum voi explica în continuare – este că monopolul comercial otoman a împiedicat Ţările Române să îşi trimită cerealele spre Occident, obligându-le să le expedieze spre Istanbul[5]. Corolarul acestei argumentări este ideea că Ţara Românească şi Moldova – Transilvania nu este aproape niciodată inclusă în această discuţie, distanţa până la Dunăre reprezentând un obstacol insurmontabil din punctul de vedere al costurilor de transport pentru cerealele transilvănene – dispuneau de mari cantităţi de grâne care, în condiţii normale, s-ar fi îndreptat spre Europa creştină, dar care, datorită monopolului otoman, au contribuit decisiv la aprovizionarea Istanbulului. În acest context, mulţi istorici au subscris la ideea că încă din secolul al XVI-lea cele două ţări deveniseră „principalele surse pentru aprovizionarea cu cereale şi vite a Imperiului”[6]. **Ideea că Ţara Românească şi Moldova au avut un rol important în aprovizionarea**

Istanbulului în secolele XVI-XVIII a fost susţinută şi de importanţi istorici străini, cum ar fi Fernand Braudel şi Halil İnalcik.

Argumentele pe care se sprijinea această idee s-au dovedit însă şubrede în **momentul confruntării critice cu izvoarele**. Astfel, s-a putut constata că afirmaţia lui Fernand Braudel *La riche et encore fruste Moldavie en expédie à Istanbul, bon an mal an, 350.000 hl au XVIe siècle*[7] se bazează pe o eroare de calcul. Concret, mergând pe urmele trimiterilor, am ajuns la Ion Nistor, care îl cita pe Nicolae Iorga, acesta rezumând un ordin otoman din aprilie 1565, prin care sultanul îi cerea lui Alexandru Lăpuşneanu să trimită 50.000 de *kile* de orz la Istanbul, şi alte 50.000 de *kile* la Belgrad. Deşi documentul otoman se referea evident la *kilele* de Istanbul, Ion Nistor le-a convertit folosind echivalenţa pentru *kila* de Galaţi din secolul al XIX-lea (trimitere la Nicolae Suţu), care era de zece ori mai mare decât *kila* de Istanbul. Concluzia irefutabilă, care nu a mai făcut obiectul vreunei polemici din momentul publicării acestei demonstraţii[8], este că documentul din 1565 se referă la o cantitate de zece ori mai mică decât afirmă Ion Nistor, iar după el Braudel şi diverşi alţi istorici.

Un alt exerciţiu critic a privit **motivele crizei survenite în aprovizionarea Istanbulului în primăvara anului 1595**[9]. Numeroase surse din epocă, atât otomane, cât şi occidentale, leagă această criză de revolta antiotomană a Ţărilor Române, declanşată în cazul principatelor extracarpatice în noiembrie 1594. Or, atât cronologia crizei, cât şi documentele referitoare la atitudinile autorităţilor otomane demonstrează faptul că această criză reală nu a avut la origine absenţa proviziilor din Ţările Române. Astfel, revolta Ţării Româneşti şi Moldovei s-a declanşat în noiembrie, când de obicei transporturile pe Dunăre şi Marea Neagră încetau din motive climaterice pentru mai multe luni, până la începutul

primăverii. Nu avem nici un fel de menţiuni despre dereglări ale transporturilor de cereale înainte de declanşarea revoltei, în noiembrie 1594, iar până în martie, când, potrivit surselor, criza era deja acută, nimeni nu putea aştepta în mod realist vreun transport de cereale din Ţările Române. Al doilea argument avea la bază un ordin otoman anterior datei de 4 martie 1595, prin care, conform unei relatări spaniole din Istanbul, „se poruncise ca tot grâul din preajma Mării Negre, din ţinuturile Anatoliei, să fie trimis la Dunăre, pentru aprovizionarea oastei”[10]. Este evident că autorităţile otomane au acordat prioritate aprovizionării armatei în raport cu cea a Istanbulului, ceea ce a condus la concluzia că „ridicarea antiotomană a Ţărilor Române a fost nu cauza, ci justificarea oficială pentru criza alimentară de la Istanbul în primăvara anului 1595”[11].

Aceste reconsiderări critice au condus şi la **examinarea de ansamblu a documentelor referitoare la trimiterea cerealelor româneşti spre capitala otomană**. Or, aceste documente se referă cu precădere la rechiziţiile oficiale. Cantităţile menţionate în aceste documente sunt însă relativ mici. Astfel, cea mai mare dintre comenzi – 8.000 de *müdd* de orz din Ţara Românească şi aceeaşi cantitate din Moldova în 1592-1593 – nu a depăşit 4.000 de tone pentru nici unul din cele două principate extracarpatice[12]. Luând în considerare şi informaţiile sporadice referitoare la preţul cerealelor, care nu indică diferenţe suficient de mari între Ţările Române şi Istanbul pentru a acoperi costul transportului şi a oferi perspectiva unui profit, am conchis că negoţul normal (efectuat de negustori) cu cereale româneşti spre Istanbul a fost mai degrabă sporadic, iar cantitativ a rămas inferior comenzilor oficiale. Confruntând estimarea de 4.000-5.000 de tone de cereale pentru fiecare din cele două principate româneşti extracarpatice cu consumul anual al capitalei otomane – apreciat atunci la un total de 100.000 de tone de cereale, cifră care avea la

bază o estimare a populaţiei de 500.000 de locuitori, cu un consum mediu anual de 200 kg cereale pe cap de locuitor –, am afirmat că nici Ţara Românească şi nici Moldova nu contribuiau cu mai mult de 5% din cantitatea totală consumată de Istanbul. În consecinţă, **ponderea combinată a Ţărilor Române nu depăşea 10% din consumul de cereale al capitalei otomane**. Această concluzie a servit totodată la întărirea tezei că în 1595 criza survenită în aprovizionarea Istanbulului nu a fost cauzată de oprirea cerealelor provenite din Ţările Române.

Această demonstraţie a fost contestată de dl **Ştefan Andreescu** într-un studiu publicat în 1997[13]. Contraargumentele domniei sale, pe lângă invocarea unor relatări din Istanbul care atestă gravitatea crizei din primăvara anului 1595 şi opinia ce circula în epocă potrivit căreia criza ar fi fost cauzată de revolta Ţărilor Române, mai cuprind şi observaţia că populaţia Istanbulului nu cuprindea 500.000 de locuitori, ci doar circa 300.000[14]. Aceste argumente, precum şi altele referitoare la carenţa altor surse de aprovizionare a capitalei otomane la sfârşitul secolului al XVI-lea, îl determină pe dl Andreescu să conchidă că, „indiferent de cât reprezenta procentual, în vremuri «normale», cantitatea de produse furnizată anual Istanbulului de Ţările Române, acum, în împrejurările de criză şi de început al declinului care au marcat ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, această sursă de aprovizionare a căpătat o însemnătate mult sporită, a devenit *cu adevărat vitală*”[15]. Deşi dl Ştefan Andreescu are merite certe în lărgirea bazei documentare şi în sublinierea unor aspecte importante ale problemei, argumentele sale nu sunt suficiente pentru susţinerea afirmaţiei de mai sus, dovedind, dacă mai era nevoie, că neglijarea cantităţilor şi procentajelor nu este o bază solidă pentru a ajunge la concluzii în istoria economică. Astfel, cel mai puternic argument priveşte populaţia totală a Istanbulului la sfârşitul secolului al

XVI-lea. Chiar dacă admitem că această populaţie număra doar 300.000 de locuitori, nici una dintre estimările specialiştilor nu coboară sub această cifră, impactul asupra aprecierilor despre rolul Ţărilor Române în aprovizionarea Istanbulului nu este prea mare. Astfel, păstrând premisele anterioare – exporturi totale de maximum 10.000 de tone anual pentru ambele principate româneşti extracarpatice luate la un loc şi un consum mediu anual de 200 kg pe persoană, care la o populaţie de 300.000 de locuitori înseamnă 60.000 de tone –, ponderea totală a Ţărilor Române creşte de la maximum 10% din necesarul de cereale al Istanbulului la nu mai mult de 16,67%[16]. Aceasta este însă foarte departe de o însemnătate „vitală" pentru aprovizionarea capitalei otomane şi nici nu reprezintă „majoritatea" cerealelor consumate la Istanbul.

„Cheia" pentru evaluarea ponderii Ţărilor Române în aprovizionarea Istanbulului se află însă în **informaţiile provenite din documentele otomane**. Momentan, nu avem informaţii cantitative relevante despre structura geografică a aprovizionării Istanbulului în secolul al XVI-lea, ci la mijlocul secolului al XVIII-lea. Astfel, folosind datele provenite din *Zahire mühimme defterleri* (registrele importante referitoare la zahire), istoricul turc Lütfi Güçer a reliefat faptul că în anul 1758 (1171 H.) în portul Istanbulului au intrat mai mult de 7.070.000 de *kile* de Istanbul de cereale[17]. Această cantitate reprezintă o subevaluare, deoarece, după cum recunoaşte chiar Güçer, registrele folosite de el nu cuprind toate cerealele intrate în capitală, iar alte registre despre care ştim că ar fi trebuit să înregistreze asemenea intrări (de exemplu, registrele grânarelor şantierelor imperiale) nu au fost descoperite şi valorificate în respectivul studiu. Majoritatea cerealelor recenzate de Lütfi Güçer au fost aduse de negustori, ponderea grânelor aduse prin folosirea capitalului statului fiind mai mică de 10%. Din punct de vedere geografic, regiunea Mării Negre

asigura – potrivit datelor înregistrate de Lütfi Güçer – 4.223.000 de *kile*, adică aproape 60% din cantităţile totale. Cerealele pontice proveneau în cea mai mare parte de pe litoralul vestic al Mării Negre şi din regiunea Dunării de Jos, sursele utilizate de Güçer neindicând nici un fel de cereale în nordul Anatoliei. Brăila şi Galaţiul au fost înregistrate cu un total combinat de 350.000 de *kile* de grâu şi 250.000 de *kile* de orz, ceea ce este mai mult decât cantităţile înregistrate în secolul al XVI-lea, dar în continuare sub 10% din intrările de cereale înregistrate la Istanbul. Desigur, este posibil ca Moldova să fi exportat cereale şi prin porturile otomane de la Chilia (înregistrată cu 150.000 de *kile* de grâu şi 50.000 de *kile* de orz), Ismail (110.000 de *kile* de grâu şi 40.000 de *kile* de orz) şi Cetatea Albă (250.000 de *kile* de grâu şi 100.000 de *kile* de orz). Dacă am adăuga cerealele trimise prin toate aceste porturi, am ajunge la o pondere de 18,3% din totalul înregistrat la Istanbul. Nu trebuie să pierdem însă din vedere că aceste porturi au servit mai întâi pentru debuşarea cerealelor produse în Bugeacul otoman şi doar în subsidiar pentru tranzitarea cerealelor din Moldova (geografic, cerealele din Ţara Românească nu prea treceau prin porturile respective). Ponderea Dobrogei otomane era deosebit de mare, cu un total de 1.450.000 de *kile*, adică 20,5% din înregistrările de la Istanbul.

Tabelul 20. *Cerealele intrate în Istanbul în 1758 (*kile *de Istanbul) (înregistrările din* Zahire mühimme defterleri*)*

	Zona	Porturile	Grâu	Orz
Cereale în proprietatea negustorilor	**Dunărea de Jos**		**1.110.000**	**490.000**
		Brăila şi Galaţi	350.000	250.000
		Hârşova	62.500	12.500
		Isaccea	125.000	25.000

		Tulcea şi Măcin	62.500	12.500
		Ismail	110.000	40.000
		Chilia	150.000	50.000
		Cetatea Albă	250.000	100.000
	Litoralul vest-pontic		**2.164.000**	**459.000**
	Marea Marmara	Mihaliç	**400.000**	
	Tracia	Tekfurdagi	**1.800.000**	
	Zona nesigură		47.000	
	Total		**6.510.000**	
Cereale în proprietatea statului otoman*	Macedonia	Salonic şi Orfani	250.000	
	Tesalia	Volos şi Platamona	140.000	
	Attica	Pireu	120.000	
	Moreea	Anapoli	70.000	
	Total		**580.000**	
Total general			**7.070.000**	

* În alte două locuri, Lütfi Güçer indică un total de 560.000 de *kile*, pe care îl foloseşte şi pentru a obţine totalul general de 7.070.000 de *kile*. Altfel, totalul general ar fi de 7.090.000 de *kile*. Diferenţa de 20.000 de *kile* reprezintă doar 0,28% din cantitatea totală, fiind practic neglijabilă.

Sursa: Güçer 1980: 30-31

Trebuie să semnalăm şi alt aspect. Cantităţile consemnate de Lütfi Güçer pentru anul 1758 sunt mult mai mari decât cele presupuse anterior pentru secolul al XVI-lea. 7.070.000 de *kile* de Istanbul înseamnă circa 175.000 de tone de cereale, iar această cifră nu reprezintă toate intrările de

cereale în capitala otomană (Güçer atrage atenţia că ea nu include grânarele şantierelor navale imperiale, pe care însă nu le estimează). Nu este consemnată nici expedierea de cereale din Ţara Românească în contul obligaţiei numite *mukayese*, care consta în trimiterea în folosul statului otoman a circa 35.000 de *kile* de Brăila (circa 11.000 de tone)[18]. Având în vedere toate acestea, credem că nu greşim atunci când estimăm intrările totale de cereale în Istanbul la mijlocul secolului al XVIII-lea mai degrabă către 200.000 de tone anual. Diferenţa în raport cu cele 100.000 de tone postulate iniţial drept consum al capitalei otomane la sfârşitul secolului al XVI-lea este foarte mare, iar în raport cu cele 60.000 de tone calculate pe baza cifrei de 300.000 de locuitori pentru capitala otomană din secolul al XVI-lea este şi mai mare. Trebuie însă precizat că populaţia Istanbulului crescuse în secolul al XVIII-lea comparativ cu secolul al XVI-lea. Estimările pentru secolul al XVIII-lea variază între o minimă de 400.000 de locuitori şi maxime de 700.000 de locuitori. Chiar acceptând maxima, intrările de cereale depăşeau semnificativ media de 200 kg pe cap de locuitor, care servise drept bază pentru calculele referitoare la secolul al XVI-lea. Această medie fusese deosebit de conservatoare, luând în considerare doar un consum minim de subzistenţă pentru indivizii care trăiau în capitala otomană. În realitate, Istanbulul nu era un oraş aflat la nivelul minim de subzistenţă, iar consumul uman trebuie completat cu consumul animalelor (îndeosebi în ceea ce priveşte orzul). Dacă însă consumul mediu era mai ridicat decât 200 kg cereale pe cap de locuitor, atunci ponderea cerealelor din Ţările Române în aprovizionarea Istanbulului era şi mai mică decât cea postulată iniţial. O scurtă demonstraţie cantitativă va ilustra această situaţie. Vom porni de la variantele de cifre care ar fi cele mai favorabile pentru afirmarea unei ponderi ridicate a cerealelor româneşti: 175.000 de tone de cereale la o

populaţie de 700.000 de locuitori înseamnă 250 kg cereale pe cap de locuitor în 1758. Dacă extrapolăm această medie la 300.000 de locuitori, atunci ar rezulta un consum total de 75.000 de tone la sfârşitul secolului al XVI-lea, iar cantităţile de cel mult 10.000 de tone trimise de Ţările Române luate la un loc ar însemna 13,33%. Acest exemplu de calcul este suficient pentru a arăta că, dincolo de micile variaţii, valorile procentuale rămân în aceeaşi zonă de ordine de mărime şi că **ponderea Ţărilor Române în aprovizionarea Istanbulului a fost mai degrabă modestă pe ansamblul secolelor XVI-XVIII**.

Ce alte concluzii se mai pot trage pornind de la datele consemnate de Lütfi Güçer? În primul rând, se cuvine să observăm faptul că exporturile româneşti la Istanbul erau mai mari în secolul al XVIII-lea decât în secolul al XVI-lea. Aşa-numita *mukayese* impusă Ţării Româneşti în anii 1756-1769 însemna aproape 11.000 de tone de cereale anual, adică mai mult decât dublul cantităţii maxime consemnate pentru principatul muntean în secolul al XVI-lea. Iar **trendul crescător** a continuat şi după desfiinţarea *mukayese*-i, accentuându-se în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, ajungând în perioada de pace de după 1812 la medii anuale de circa 25.000 de tone pentru Ţara Românească şi 14.000 de tone pentru Moldova[19], ceea ce – dacă presupunem că consumul total al capitalei otomane a rămas acelaşi din 1758 – ar însemna 22,28% din 175.000 de tone şi mai puţin de 20% din 200.000 de tone. În acelaşi timp, cantităţile consemnate pentru secolul al XVI-lea sunt mai mari decât cele atestate în izvoarele italiene din secolul al XIV-lea, astfel încât, considerând dinamica pe ansamblul secolelor XIV-XIX, se confirmă concluzia pe care unul dintre autorii acestui studiu o trăgea încă din 1996, şi anume că „secolul al XVI-lea a reprezentat doar un mic pas înainte în exporturile de cereale din Ţările

Române, dar în această privinţă cea mai mare parte a progresului avea să fie realizată mai târziu”[20].

La capătul acestei analize, putem trage câteva **concluzii mai generale** cu privire la exporturile româneşti de cereale din perioada dominaţiei otomane. Exporturile combinate ale Ţărilor Române au crescut în timp, de la o medie anuală de cel mult 10.000 de tone anual în secolul al XVI-lea la medii anuale de circa 39.000 de tone în anii 1812-1819. Cea mai mare parte mergeau spre Istanbul, care, pentru Ţările Române, era principala metropolă ceva mai uşor accesibilă pe apă în acea vreme[21]. Ponderea Ţărilor Române în aprovizionarea Istanbulului a crescut de la sub 10% la maximum 20-22% (apreciere poate prea generoasă), rămânând însă clar minoritară. Mai mult, dacă vom confrunta cifrele privind exporturile româneşti de cereale cu cele de care dispunem referitor la comerţul european cu grâne[22], atunci este cu atât mai clar că **ponderea Ţărilor Române în ansamblul acestui comerţ european a fost extrem de modestă până la începutul secolului al XIX-lea**.

Secolul al XIX-lea (până la primul război mondial)

În istoria economică a Europei, secolul al XIX-lea a fost unul de creştere economică rapidă, stimulat de revoluţia industrială şi de tranziţia demografică[23]. Populaţia totală a Europei a crescut de la sub 200 de milioane de locuitori în 1800 la 468 de milioane de locuitori în 1913. Ponderea populaţiei urbane este mai greu de calculat, diversele ţări folosind diferite metode de definire a urbanităţii. Totuşi, este evident că ponderea orăşenilor a crescut considerabil pe ansamblul Europei. Desigur, procesul de urbanizare a fost diferenţiat la scara continentului, fiind mai

avansat în ţări precum Marea Britanie, Belgia, Olanda, Germania, Franţa şi Italia şi mai redus în ţările Europei Răsăritene. Totuşi, se cuvine să remarcăm faptul că în Marea Britanie populaţia urbană a depăşit numeric populaţia rurală în 1851, iar în Germania acest fenomen a avut loc în 1890. Creşterea este şi mai spectaculoasă în cazul oraşelor foarte mari. Astfel, se apreciază că în 1800 existau în Europa 23 de oraşe de peste 100.000 de locuitori, cu o populaţie totală de 5,5 milioane de oameni (conform lui Jan de Vries, dacă ar fi să includem în statistică toate oraşele de peste 10.000 de locuitori, am avea cel puţin 12,2 milioane de orăşeni), iar în 1900 erau 135 de oraşe de peste 100.000 de locuitori, cu o populaţie totală de 46 de milioane de oameni. Evident, toată această populaţie urbană trebuia hrănită. Deşi în ţările Europei Apusene creşterea nivelului de trai a îngăduit o diversificare a alimentaţiei, care a condus treptat la o scădere a ponderii cerealelor şi derivatelor din cereale, rolul acestora în alimentaţie a rămas încă apreciabil. Astfel, se estimează că de la medii de circa 200 kg anual pe cap de locuitor înainte de 1800, Marea Britanie a ajuns în 1914 la doar 95 kg anual pe cap de locuitor. Acesta era însă un caz extrem, deoarece în acelaşi an consumul mediu anual de cereale pe cap de locuitor era de 127,7 kg în Germania, 149 kg în Italia şi 185 kg în Franţa. Mai trebuie semnalat şi faptul că, în condiţiile unor posibilităţi mai mari de opţiune pentru consumatori, în cadrul consumului total de cereale a crescut ponderea grâului şi a derivatelor sale în raport cu ceea ce am putea denumi „cerealele secundare”[24].

În aceste condiţii, **comerţul internaţional cu cereale a crescut cantitativ** şi a avut loc un proces de adâncire a unei diviziuni geografice a muncii, unele ţări (mai ales din Europa Apuseană) specializându-se în producţia industrială, iar altele în exportul de produse agricole şi materii prime. În cazul particular al României, sporul producţiei agricole şi al

exporturilor de cereale constituie aspectele cele mai frapante ale evoluţiei economice din secolul al XIX-lea. În general, aceste procese au fost puse în legătură cu liberalizarea comerţului extern al Principatelor prin tratatul de la Adrianopol (1829) şi cu intrarea spaţiului românesc în sfera de interes a capitalismului occidental[25]. În ceea ce ne priveşte, avem tendinţa să considerăm că rolul tratatului de la Adrianopol (ca şi cel al presupusului *monopol comercial otoman*) a fost supraestimat în istoriografie şi că în realitate avem de-a face cu un complex de factori, dintre care vom menţiona creşterea cererii de cereale din Occident, tratatul comercial dintre Marea Britanie şi Imperiul Otoman din 1838 (care a liberalizat accesul comercianţilor britanici, urmaţi apoi de francezi şi de alţi occidentali, pe pieţele otomane şi a creat masa critică pentru o prezenţă occidentală mai intensă în zona Mării Negre şi la Dunărea de Jos), precum şi ieftinirea treptată a costului transporturilor datorită trecerii la folosirea vapoarelor cu aburi şi apoi şi a căilor ferate[26]. Astfel, este de semnalat faptul că primul vapor occidental care a acostat la Brăila a fost piroscaful Argos, la 10 aprilie 1834[27]. Treptat, numărul vapoarelor care plecau cu mărfuri din porturile româneşti a crescut considerabil. Astfel, la Brăila au fost consemnate în 1862 un număr de 196 de ieşiri de vapoare, iar în 1903 un total de 1.141 de ieşiri de vapoare[28]. Ponderea vapoarelor era evident mai mare în traficul maritim decât în cel fluvial, unde rolul velierelor a rămas considerabil chiar şi la începutul secolului XX. Ca atare, la nivelul întregii Românii numărul ieşirilor de vapoare este mult mai mare, ajungând în 1903 la 5.054, cu un total de peste patru milioane de tone[29]. În aceste condiţii, costul transporturilor pe apă a scăzut considerabil, ceea ce iniţial (1830-1870) a favorizat comerţul maritim dintre diversele ţări europene, iar într-o a doua fază (după 1870) a facilitat

importurile europene de cereale din America (îndeosebi Statele Unite, Canada şi Argentina), Australia şi chiar India[30].

Cererea occidentală şi creşterea demografică au stimulat **sporirea producţiei româneşti de cereale**. Sporul a fost îndeosebi extensiv, fiind realizat mai ales prin extinderea suprafeţelor cultivate cu cereale. Astfel, în perioada 1831-1850, în unele judeţe suprafeţele însămânţate cu grâu au crescut de trei-patru ori[31]. Sporuri se pot observa şi la suprafeţele cultivate cu alte cereale, dar datele sunt şi mai fragmentare decât cele pentru grâu. Mai relevantă este însă creşterea realizată la nivelul producţiei de cereale.

Tabelul 21. *Producţia de cereale a Ţării Româneşti în anii 1831 şi 1850 (ocale)*

	Grâu	Porumb	Mei	Orz şi ovăz
1831	30.951.196	407.089.312	34.598.050	29.075.342
1850	66.202.927	523.935.812	34.028.628	49.437.069

Sursa: Corfus 1969: 339, 377

Se poate observa faptul că sporul a fost mai mare procentual la grâu (solicitat în mai mare măsură la export) şi uşor negativ în cazul meiului, folosit exclusiv pentru consumul propriu din gospodăriile ţărăneşti. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, creşterea suprafeţelor cultivate cu cereale a continuat în ritm susţinut.

Tabelul 22. *Suprafaţa arabilă după modul de folosinţă (mii de hectare, medii anuale)*

Perioada	Total	Cereale	% cereale din total
1862-1866	3.335	2.221	66,59

1877-1880	4.783	3.447	72,06
1891-1895	5.478	4.296	78,42
1901-1905	5.986	4.906	81,95
1911-1915	6.135	5.142	83,81

Sursa: Axenciuc 1996: II, 51

În contextul unei cvasidublări a suprafeţei arabile (doar parţial explicabilă prin încorporarea Dobrogei în 1878 şi a Cadrilaterului în 1913), trebuie remarcat sporul procentului reprezentat de cereale, care accentua caracterul aproape monocultural al economiei româneşti. S-a înregistrat şi un anumit spor la nivelul productivităţii agricole, chiar dacă aceasta rămânea încă modestă în comparaţie cu alte ţări europene[32]. Rezultatul firesc a fost creşterea producţiei totale de cereale.

Tabelul 23. *Producţia anuală de cereale, pe culturi (mii de tone)*

Anul	**Total**	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Alte cereale
1862	**1.657,1**	558,4	816,7	157,3	27,3	42,6	54,8
1870	**2.268,8**	852,6	1.068,9	170,1	30,1	92,2	54,9
1880	**4.608,2**	1.357,0	2.298,3	536,8	179,4	151,2	85,5
1890	**3.762,6**	1.464,7	1.657,1	362,6	114,6	120,2	25,4
1900	**4.512,9**	1.558,2	2.299,6	316,8	130,1	152,5	55,7
1910	**7.154,9**	3.019,4	2.820,1	642,3	447,0	201,8	24,3
1913	**6.695,9**	2.288,4	3.113,2	602,4	553,3	95,6	43,0

Sursa: Axenciuc 1996: II, 515-516

Cum creşterea producţiei totale a depăşit-o cu mult pe cea demografică, exporturile româneşti de cereale au sporit considerabil. Pentru perioada regulamentară, informaţiile statistice sunt insuficiente pentru estimări cantitative ferme, fiind totuşi limpede trendul crescător. Astfel, doar în ceea ce priveşte Ţara Românească, exporturile de cereale au crescut valoric de la 28,8 milioane de lei în 1850 la 61 de milioane de lei în 1852, 120 de milioane de lei în 1855 (conjunctura specială a războiului Crimeei şi a cererii militare franco-britanice făcându-şi simţite efectele), scăzând apoi la 59 de milioane de lei în 1857 şi 74 de milioane de lei în 1858[33]. Pentru perioada de după 1861 dispunem, graţie lui Victor Axenciuc, de serii anuale:

Tabelul 24. *Exportul românesc de cereale (1861-1914) (mii de tone)*

Anul	Grâu	Porumb	Orz	Ovăz	Secară	Mei
1861	255,3	251,3	24,3		–	1,9
1862	309,9	208,8	72,3		20,5	6,0
1863	258,4	220,3	47,8		3,0	4,2
1864	356,5	294,7	15,6		2,1	105,9
1865	–	–	–		–	–
1866	233,9	134,6	55,0		4,1	3,4
1867	343,8	17,5	28,7		16,0	0,8
1868	436,7	229,5	54,6		42,8	3,8
1871	362,6	366,7	175,0	22,5	74,9	15,1
1872	300,9	357,2	180,0	29,5	46,2	6,0
1873	246,8	309,6	260,0	35,3	14,2	5,8
1874	247,3	214,1	275,0	30,5	25,3	1,4

1875	358,5	222,5	128,8	9,9	20,4	2,1
1876	130,2	261,3	187,2	13,3	77,9	2,1
1877	143,1	298,2	131,2	6,9	23,8	2,2
1878	298,3	480,4	247,0	9,8	31,0	12,9
1879	450,5	565,8	151,6	6,5	60,2	11,3
1880	399,7	393,4	217,2	21,3	63,7	20,6
1881	203,0	844,4	223,3	17,5	32,6	26,2
1882	400,0	636,8	413,7	19,2	78,1	27,2
1883	401,6	606,1	241,1	16,7	71,2	19,8
1884	265,9	571,8	117,0	14,3	79,7	23,7
1885	383,5	668,0	237,9	76,3	85,6	38,6
1886	305,1	743,6	155,6	44,3	104,1	40,1
1887	502,2	733,3	206,7	30,7	131,3	24,3
1888	830,6	376,2	232,6	37,2	233,7	9,4
1889	954,4	528,7	265,1	24,4	251,2	18,7
1890	922,8	746,3	180,8	6,4	86,6	11,9
1891	661,4	700,9	318,6	12,3	72,9	22,7
1892	771,0	657,7	189,2	25,3	90,8	30,4
1893	703,0	1.212,1	460,6	149,7	131,2	45,9
1894	683,6	694,4	290,4	28,4	136,4	21,1
1895	971,2	330,8	247,4	35,8	194,9	3,7
1896	1.224,8	443,9	396,8	58,2	233,2	5,8
1897	434,0	781,8	333,8	54,3	142,7	35,6
1898	580,3	1.119,3	363,5	95,0	117,4	53,6

1899	181,3	595,5	66,8	24,9	30,5	27,5
1900	721,7	434,1	141,5	16,0	78,6	30,5
1901	568,5	1.161,4	284,2	127,6	157,9	46,5
1902	918,5	1.092,6	333,5	155,0	112,9	21,8
1903	883,1	789,5	374,3	285,4	125,4	20,0
1904	710,5	458,3	211,7	94,1	45,3	7,7
1905	1.716,4	36,6	340,7	181,8	169,5	1,2
1906	1.727,8	603,4	470,7	169,4	184,8	26,5
1907	1.151,4	1.389,7	13,7	103,8	106,3	41,1
1908	714,3	735,6	1,4	58,4	45,1	22,6
1909	857,7	739,0	295,8	175,3	57,2	13,4
1910	1.841,4	594,8	393,5	172,1	134,6	15,7
1911	1.458,0	1.555,3	480,2	233,3	130,8	35,5
1912	1.371,6	1.085,0	238,7	29,0	63,0	17,5
1913	1.152,6	974,4	377,1	173,6	66,2	13,8
1914	559,1	1.143,1	220,4	83,6	31,7	5,1
1915	24,2	459,1	156,4	31,9	10,8	9,7

Sursa: Axenciuc 2000: III, 369-373

Variaţiile din acest tabel arată cât de mult depindeau exporturile româneşti nu doar de cererea occidentală, ci şi de variaţiile recoltei, care la rândul lor erau determinate de condiţiile naturale (variaţii ale temperaturii şi precipitaţiilor) şi de conjuncturile politico-militare (vezi, de exemplu, reducerea exporturilor în perioadele de război). De aceea,

este poate mai relevant să urmărim **evoluţia exporturilor în medii multianuale**.

Tabelul 25. *Exporturile româneşti de cereale (medii anuale, mii de tone)*

Perioada	**Total**	Grâu	Porumb	Alte cereale
1862-1866	**674**	332	237	85
1886-1890	**1.728**	701	629	398
1891-1895	**1.888**	758	679	450
1896-1900	**1.734**	629	675	430
1901-1905	**2.227**	949	708	570
1906-1910	**2.629**	1.259	813	557
1911-1915	**2.295**	902	931	462

Sursa: Adam, Marcu 1959: 268-269

Sporul exporturilor este uriaş, mai ales dacă avem în vedere ca element de referinţă nu cifrele deja relativ ridicate din timpul domniei lui Cuza, ci totalurile mult mai modeste din anii 1812-1819 (sub 40 de mii de tone anual). Totuşi, se cuvine să ne întrebăm **ce însemnau aceste exporturi la nivel european**. Lucrările de epocă ne dau unele informaţii disparate despre aceasta. Astfel, în 1878 Petru S. Aurelian aprecia, fără să îşi indice sursele, că România dădea 14,15% din exporturile mondiale de grâne[34]. Un deceniu mai târziu, Petre Buescu aprecia că România asigura în 1884 un sfert din cantitatea de porumb negociată pe piaţa internaţională[35]. Aceste cifre sunt mai mari decât cele la care a ajuns în 1999 Victor Axenciuc. Astfel, Victor Axenciuc aprecia că în 1860 România asigura 4,4% din importurile europene de cereale, iar în 1913 cota sa de piaţă

sporise la 8,7% din importurile europene (8,6% la grâu, 5,4% la secară, 6,1% la orz si 15,3% la porumb)[36].

În ceea ce ne priveşte, am dorit să verificăm concluziile lui Victor Axenciuc. Pe plan mondial, a sporit considerabil în secolul al XIX-lea, ajungând la 17,4 milioane de tone (dintre care 9,5 milioane de tone de grâu şi 2,6 milioane de tone de porumb; orzul, ovăzul şi secara erau reprezentate cu cantităţi mai mici) în anii 1884-1888 şi la 37,4 milioane de tone (dintre care 19,7 milioane de tone de grâu şi 6,8 milioane de tone de porumb) în 1909-1913[37]. Cea mai mare parte a acestor cantităţi se îndreptau spre ţările Europei Apusene, dar acestea nu reprezentau singurii importatori, unele cantităţi fiind absorbite şi de ţări precum Egiptul, Japonia, Coreea sau Africa de Sud. De aceea, importurile europene reprezintă doar o parte a comerţului mondial cu cereale, parte care ar putea fi estimată la 80-90% în anii 1880 şi la 66-75% în preajma primului război mondial[38]. Confruntând datele de mai sus cu cele de care dispunem pentru exporturile româneşti de cereale, vom constata că ponderea României în cadrul comerţului mondial a fost de doar 8,36% în anii 1884-1888 (4,8% la grâu şi 23,8% la porumb) şi a scăzut la 7,96% în anii 1909-1913 (6,8% la grâu şi 14,6% la porumb)[39]. În raport cu importurile statelor europene, ponderea cerealelor româneşti este ceva mai mare, fără a fi însă vreodată determinantă.

Tabelul 26. *Estimare a ponderii exporturilor româneşti de cereale*

Perioada	Exporturile româneşti (milioane tone)	Importurile principalelor state europene (milioane tone)	% (col. 1/col. 2)
1871-1875	0,87	8,4	**10,3**
1891-1895	1,89	14,8	**12,8**
1911-1913	3,15	24,8	**12,7**

Surse: Axenciuc 2000: III, 369-373; Mitchell 1976: 339-342; Degreve 1982: 297-328

De la început trebuie precizat faptul că procentajele la care am ajuns mai sus reprezintă probabil supraevaluări, deoarece rubrica importurilor europene nu cuprinde date despre unele state cum ar fi Olanda sau Portugalia (ce nu credem că ar modifica însă prea mult ordinele de mărime la care am ajuns). Cifrele noastre sunt ceva mai mari decât cele la care a ajuns Victor Axenciuc (8,7% din importurile europene de cereale din 1913), dar o parte din diferenţă se datorează şi faptului că, din cauza războaielor balcanice, în 1913 exporturile româneşti de cereale au fost mai mici decât în media anilor 1911-1913 (2,76 faţă de 3,15 milioane de tone). Am mai observa faptul că **ponderea exporturilor româneşti a crescut pe parcursul celei mai mari părţi a secolului al XIX-lea**, inclusiv în perioada de scădere drastică a preţurilor mondiale din anii 1873-1895. Totuşi, niciodată ea nu pare să fi depăşit 13% din importurile totale de cereale ale statelor Europei Apusene.

Dacă vom lua drept reper **consumul total al statelor Europei Apusene**, asigurat parţial şi din producţia lor internă, atunci ponderea cerealelor româneşti va fi sensibil mai mică. Astfel, în 1909-1914 doar consumul anual de grâu al importatorilor europeni de cereale a fost estimat la peste 51 de milioane de tone[40], faţă de care exporturile româneşti de grâu reprezentau doar 2,6%. Chiar dacă ponderea exporturilor româneşti era mai mare la porumb şi la aşa-numitele „cereale secundare”, totuşi nici în ceea ce priveşte ansamblul cerealelor aportul exporturilor româneşti nu depăşea în nici un caz 5% din consumul total al ţărilor importatoare din Europa. Şi în această privinţă concluziile noastre sunt în acord cu cele la care ajunsese Victor Axenciuc, care estima că „totalul necesităţilor de consum ale Europei (producţia plus importul minus exportul) se ridica la 132,6 milioane de tone, la care ţara noastră

contribuia (consum intern plus export) cu 6,2 milioane de tone, ceea ce însemna 4,7% din trebuinţele continentului”[41].

Având în vedere procentajele de mai sus, orice discuţii referitoare la topul exportatorilor europeni de grâu sau porumb sunt puţin relevante. Această lipsă de relevanţă este determinată de faptul că după 1873 majoritatea importurilor Europei Apusene proveneau din afara Europei. Dacă pentru Europa Apuseană însemnătatea cerealelor româneşti a fost secundară, pentru România exporturile de cereale au avut o însemnătate decisivă. Astfel, **cerealele reprezentau** (cu variaţii de la un an la altul, care puteau ajunge şi până la ±10%) **circa trei sferturi din valoarea exporturilor româneşti din anii 1860-1914, asigurând nu doar excedentul balanţei de plăţi externe, ci şi finanţarea funcţionării statului român, a eforturilor de modernizare a ţării şi a consumului elitelor**.

Deşi calculul rentabilităţii economice a exporturilor de cereale nu face obiectul acestui studiu, trebuie totuşi observat că **aceste exporturi s-au produs în condiţii relativ dezavantajoase din punct de vedere economic**. Astfel, cerealele româneşti au fost atrase pe pieţele occidentale de preţurile mai mari decât cele de pe piaţa internă, preţuri care s-au menţinut la valori ridicate până în 1873. După această dată, preţurile au scăzut în mai multe etape până spre 1895, îndeosebi pe piaţa britanică, unde în 1891-1895 mai aveau doar 51% din nivelul mediu al anilor 1871-1875, iar redresarea care a urmat din 1895 până în 1914 a fost doar parţială, fără să se mai atingă nivelurile din anii 1850-1873[42]. Or, în perioada de preţuri ridicate exporturile româneşti de cereale, deşi au cunoscut o tendinţă crescătoare, nu au depăşit totuşi nivelul de un milion de tone anual. Acest prag a fost depăşit abia în 1878, când preţurile începuseră deja să scadă. Abia în deceniul premergător primului război

mondial se poate observa o relativă îmbunătăţire a condiţiilor de participare la comerţul internaţional cu cereale, printr-o corelaţie pozitivă între volumul exporturilor şi evoluţia preţurilor. România nu a putut profita însă de creşterea foarte puternică a preţurilor din timpul primului război mondial, deoarece exporturile sale au scăzut încă din perioada neutralităţii şi cu atât mai mult în perioada participării la război.

Tot la nivelul neîmplinirilor economice trebuie să observăm creşterea prea lentă a exporturilor de făină în raport cu cele de cereale neprocesate[43], precum şi faptul că, spre deosebire de Danemarca, care în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea şi-a redus drastic exporturile de cereale şi s-a specializat în creşterea animalelor, România nu numai că nu s-a adaptat la conjunctura preţurilor scăzute, ci şi-a accentuat specializarea în cultivarea cerealelor pentru export. **Cvasimonocultura cerealieră constituia astfel o fundătură economico-socială**, generând un sistem oneros pentru majoritatea producătorilor (să ne gândim la situaţia socială deplorabilă a ţărănimii de dinainte de primul război mondial) şi **blocând totodată orice tentative de schimbare modernizatoare a structurii economice a ţării**[44].

În concluzie, secolul al XIX-lea a reprezentat o perioadă de străpungere pentru exporturile româneşti de cereale. Cantitativ, acestea au crescut de circa 60 de ori. Ele au fost ramura cea mai dinamică a comerţului şi economiei româneşti, modelând întreaga structură economică şi socială a ţării. Totuşi, **ponderea cerealelor româneşti în importurile Europei Apusene, deşi a crescut de la mai nimic în 1820 la 12-13% în anii 1891-1913, nu a fost niciodată suficient de mare pentru a îndreptăţi afirmaţia că România ar fi fost „grânarul Europei”**.

Epoca interbelică

Per total, perioada interbelică a fost una de **scădere a ritmului de creştere economică**. Desigur, această impresie este amplificată de faptul că lucrările de referinţe iau ca jaloane anii 1913 şi 1950, incluzând deci în contul perioadei interbelice ambele războaie mondiale, care au afectat grav economia mondială, îndeosebi Europa. Totuşi, nici cele două decenii dintre războaiele mondiale nu au fost unele de creştere rapidă, în timpul lor resimţindu-se atât efectele de durată ale primului război mondial, cât şi impactul Marii Crize care a izbucnit în 1929. Europa şi-a pierdut în parte ascendentul asupra restului lumii. Aspectul cel mai spectaculos a fost, desigur, ascensiunea la hegemonia mondială a Statelor Unite ale Americii, dar, dincolo de aceasta, mai important este poate faptul că la capătul acestei perioade ponderea Europei (fără URSS) în produsul mondial brut s-a diminuat de la 37,9% în 1913 la 29,7% în 1950[45].

Sporul demografic a fost şi el mai lent decât cel de dinainte de 1913[46]. Astfel, dacă în 1919 Europa mai avea doar 459 de milioane de locuitori (468 de milioane înainte de primul război mondial), în 1940 ajunsese la doar 537 de milioane de locuitori. Mai mult, la nivelul Europei Apusene (principalul debuşeu pentru comerţul internaţional cu cereale) sporul demografic pe ansamblul celor două decenii interbelice a fost sub 10% (de la 100 de milioane de locuitori la 109,6 milioane de locuitori), iar în Europa Centrală sub 15% (de la 83,7 la 95,5 milioane de locuitori). Deşi procesul de urbanizare a continuat[47], în ceea ce priveşte consumul de cereale, el a fost parţial compensat de procesul de diversificare a alimentaţiei locuitorilor Europei Apusene şi Centrale. În aceste condiţii, volumul cererii de cereale nu a crescut prea mult[48]. Mai mult, din cauza faptului că experienţa primului război mondial şi efectele crizei economice mondiale au determinat tot mai multe ţări să încerce să îşi asigure autosuficienţa alimentară şi să îşi protejeze piaţa internă de

importurile necontrolate de cereale, **volumul comerţului internaţional cu cereale nu a mai crescut semnificativ comparativ cu perioada de dinainte de 1914**[49].

În aceste condiţii vitrege, România nu a mai putut juca acelaşi rol în ceea ce priveşte aprovizionarea Europei cu cereale. Totuşi, nu carenţa cererii externe a fost **principala piedică în calea exporturilor româneşti de cereale**, ci, mai ales în primul deceniu interbelic, **insuficienţa producţiei interne**. Din pricina războiului, care a afectat grav forţa de muncă umană şi forţa de tracţiune animalieră, dar şi din cauza dereglărilor provocate de reforma agrară din 1918-1921, productivitatea a scăzut considerabil în primii ani interbelici şi nu s-a redresat decât parţial până la izbucnirea celui de-al doilea război mondial.

Tabelul 27. *Randamentul producţiei cerealiere din România interbelică (chintale/ha)*

Media anilor		Grâu	Porumb
1911-1915	Vechiul Regat	11,5	13,6
	Transilvania	11,0	15,2
1919-1924		8,9	11,0
1925-1929		9,2	10,6
1930-1934		9,0	10,9
1935-1939		10,4	10,8

Sursa: Axenciuc 1996: II, 525-526, 579, 580

Desigur, prin reunirea Basarabiei, Bucovinei şi Transilvaniei cu statul român, producţia totală de cereale a României a crescut de la 6,7 milioane de tone în 1913 la peste nouă milioane de tone în 1919. Totuşi, dacă vom compara datele disponibile privind producţia de cereale a României

interbelice cu producţia medie realizată în 1911-1915 pe ansamblul teritoriului care în 1918 a format România Mare, atunci avem o imagine mai realistă a dinamicii modeste a agriculturii româneşti interbelice.

Tabelul 28. *Producţia de cereale a României interbelice (milioane de tone, cifre rotunjite)*

Perioada	Total cereale	Grâu	Porumb	Alte cereale
1911-1915*	**> 11,5**	> 3,3	> 4,2	< 4,0
1919	**9,2**	2,7	4,5	2,0
1920	**9,1**	1,7	4,6	2,8
1921	**7,2**	2,1	2,8	2,3
1922	**9,2**	2,5	3,0	3,7
1923	**9,1**	2,7	3,8	2.6
1924	**7,3**	1,9	3,9	1,5
1925	**9,0**	2,8	4,1	2,1
1926	**12,1**	3,0	5,8	3,3
1927	**8,6**	2,6	3,5	2,5
1928	**8,7**	3,1	2,8	2,8
1929	**13,6**	2,7	6,4	4,5
1930	**12,1**	3,5	4,5	4,1
1931	**12,3**	3,7	6,0	2,6
1932	**9,9**	1,5	6,0	2,4
1933	**11,0**	3,2	4,5	3,3
1934	**8,6**	2,1	4,8	1,7
1935	**9,9**	2,6	5,4	1,9
1936	**12,1**	3,5	5,6	3,0

1937	**11,0**	3,8	5,3	2,0
1938	**11,8**	4,8	5,1	1,9
1939	**12,3**	4,4	6,1	1,8

* Media anilor 1911-1915; pentru totalul producţiei cerealiere s-au adăugat cifrele pentru Vechiul Regat, Transilvania şi Basarabia; pentru grâu şi porumb nu am dispus de cifre defalcate pentru Basarabia, deci totalurile reprezintă numai Vechiul Regat şi Transilvania, grâul şi porumbul din Basarabia regăsindu-se prin forţa lucrurilor în rubrica „alte cereale”; în nici unul dintre cazuri nu este inclusă Bucovina, deci totalurile pentru anii 1911-1915 sunt mai mici decât realitatea.

Sursa: Axenciuc 1996: II, 516-517, 519

Dincolo de fluctuaţiile anuale, se poate observa că nivelul antebelic al producţiei cerealiere a fost atins din nou abia în 1926, dar că depăşirile din anii 1929-1939 au fost ocazionale, media acestor ani fiind de 11,3 milioane de tone, deci încă uşor sub nivelul din 1911-1915. Dacă avem în vedere creşterea populaţiei în perioada interbelică şi sporul consumului intern, atunci este explicabil faptul că **disponibilităţile de export au fost mai mici decât înainte de 1914** (iar în 1919-1920 au lipsit aproape cu desăvârşire).

Tabelul 29. *Exporturile de cereale ale României interbelice (milioane de tone, cifre rotunjite)*

Anii	Total cereale	Grâu	Porumb	Orz	Alte cereale
1919	**0,001**	–	–	–	–
1920	**0,9**	?	?	?	?
1921	**1,5**	0,1	0,8	0,4	0,2
1922	**1,2**	0,03	0,3	0,6	0,3
1923	**1,7**	0,03	0,7	0,8	0,2
Anii	Total cereale	Grâu	Porumb	Orz	Alte cereale

1924	**1,3**	0,1	0,7	0,3	0,1
1925	**0,8**	0,01	0,6	0,2	0,03
1926	**1,6**	0,3	0,7	0,6	0,1
1927	**2,8**	0,2	1,8	0,7	0,2
1928	**1,0**	0,03	0,5	0,4	0,1
1929	**1,6**	0,01	0,4	1,2	0,1
1930	**3,1**	0,3	1,2	1,4	0,2
1931	**3,2**	1,0	1,0	1,0	0,2
1932	**2,5**	0,1	1,7	0,5	0,1
1933	**1,7**	0,01	1,1	0,6	0,05
1934	**0,9**	0	0,5	0,3	0,02
1935	**1,1**	0,3	0,6	0,2	0,04
1936	**2,0**	0,6	0,8	0,5	0,1
1937	**2,1**	1,0	0,5	0,3	0,3
1938	**1,3**	0,9	0,2	0,2	0,02
1939	**1,9**	1,1	0,5	0,2	0,1

Sursa: Axenciuc 2000: III, 373-374

Putem observa faptul că exporturile interbelice nu au depăşit nivelurile atinse în deceniul premergător primului război mondial decât în anii 1927 (efectul recoltei foarte bune de porumb din 1926) şi 1930-1932. Am observat cu alt prilej[50] faptul că **aceste exporturi au fost complet defazate în raport cu conjunctura economică mondială**, caracterizată de preţuri relativ ridicate până spre 1925, de scăderea cererii mondiale şi a preţurilor din 1926 până în 1932 (când preţurile pe pieţele britanice

ajunseseră la sub o treime din nivelul anilor 1925-1926) şi de o relansare parţială ulterior, care a început să îşi facă resimţite efectele abia spre 1935-1936. În concluzie, România nu a avut prea multe cereale de exportat când preţurile erau ridicate, dar a exportat masiv atunci când preţurile s-au aflat la nivelul lor cel mai scăzut din întreaga perioadă interbelică. Abia în anii 1937-1939 sporul exporturilor de grâu arăta o anumită adaptare pozitivă la conjunctura economică mondială.

În aceste condiţii, s-ar părea că ponderea României în comerţul european cu cereale a fost relativ scăzută în perioada interbelică. Totuşi, se cuvine să avem în vedere şi faptul că acest comerţ a scăzut cantitativ după 1929. Cum variaţiile de la un an la altul au fost apreciabile – de exemplu, circa 21 de milioane de tone în 1926 faţă de circa 28 de milioane de tone în 1927 –, vom prefera să folosim mediile de câte cinci ani[51].

Tabelul 30. *Estimare a ponderii exporturilor româneşti de cereale*

Perioada	Exporturile româneşti (milioane de tone)	Importurile principalelor state europene (milioane de tone)	% (col. 1/col. 2)
1920-1924	1,3	20	**6,5**
1925-1929	1,6	24	**6,7**
1930-1934	2,3	21	**11,0**
1935-1939	1,7	16	**10,6**

Surse: Axenciuc 2000: III, 369-373; Mitchell 1976: 341-342; Degreve 1982: 297-328

Se poate observa clar faptul că în primul deceniu interbelic participarea României la comerţul internaţional cu cereale nu a depins cu adevărat de cerere, ci de capacitatea sa redusă de producţie (şi de export). Ponderea sa

a scăzut considerabil, mai ales imediat după primul război mondial (minima absolută fiind în 1919, când România practic nu a exportat aproape deloc cereale). Creşterea masivă din timpul crizei economice a fost rezultatul combinat al scăderii importurilor unora dintre ţările vest-europene (cauzată de Criză, dar şi de încercările acestor state de a-şi proteja producătorii interni) şi al eforturilor de a exporta cu orice preţ, pentru a putea echilibra bugetul afectat de Criză şi de cuponul datoriei externe. Abia din 1932 se poate observa o anumită adaptare la conjunctura preţurilor scăzute, mai întâi prin încetarea aproape completă a exporturilor de grâu, iar apoi prin reducerea semnificativă a exporturilor de porumb. În condiţiile scăderii concomitente a volumului importurilor multor state europene, ponderea României în comerţul european cu cereale nu s-a redus decât puţin. Scăderea ar fi fost sensibil mai mare dacă am fi avut în vedere acoperirea consumului total al Europei, realizată tot mai mult din producţia internă a diverselor state.

Per total, chiar dacă procentajele din al doilea deceniu interbelic s-au apropiat de cele de dinainte de 1914, **rolul României în aprovizionarea cu cereale a ţărilor europene industrializate a fost mai puţin important în epoca interbelică decât în perioada anterioară primului război mondial**. Această evoluţie reflectă pe alt plan şi transformările suferite de economia românească interbelică, în cadrul căreia preeminenţa agriculturii şi a cultivării cerealelor pentru export s-a redus. Astfel, deşi agricultura continua să rămână majoritară în cadrul ocupării forţei de muncă (peste 70%), ponderea sa în realizarea venitului naţional a scăzut sub 40% la sfârşitul perioadei interbelice[52]. În acest context, dacă înainte de 1914 cerealele dădeau circa trei sferturi din valoarea exporturilor româneşti, în epoca interbelică ponderea lor nu a mai depăşit 50% decât în 1921 şi 1927, coborând apoi la o medie de 31,5% în anii 1935-1939[53].

Aceste evoluţie reflectă nu doar schimbările din structura economiei româneşti interbelice, ci şi declinul rolului comerţului internaţional şi mai ales al comerţului cu cereale în lumea interbelică în general.

Perioada postbelică

Pe plan mondial, epoca postbelică a fost una de creştere economică accelerată[54]. Astfel, rata creşterii produsului global brut a crescut de la 1,82% anual în 1913-1950 la 4,90% anual în 1950-1973 şi 3,05% anual în 1973-2001. Deşi populaţia lumii a crescut şi ea considerabil – de la sub 2,5 miliarde la sfârşitul celui de-al doilea război mondial la peste şase miliarde în 2000 –, sporul demografic nu a absorbit întreaga creştere economică, produsul global brut pe cap de locuitor crescând în medie de aproape trei ori în a doua jumătate a secolului XX.

O parte însemnată din această creştere a fost stimulată de expansiunea comerţului internaţional şi de adâncirea diviziunii muncii la nivel global. **Volumul comerţului internaţional cu cereale a crescut considerabil**, de la 30-35 de milioane de tone în perioada interbelică la peste 100 de milioane de tone în 1970, peste 200 de milioane de tone în 1980 şi aproape 248 de milioane de tone în 2000[55]. S-au produs însă şi importante transformări în structura comerţului internaţional cu cereale. Astfel, ţările industrializate ale Europei Apusene au devenit, nu în ultimul rând datorită politicii agricole a Uniunii Europene, exportatori neţi de cereale[56], iar Rusia, care fusese în epoca modernă unul dintre principalii exportatori mondiali, a devenit în perioada sovietică un importator net. În general, ţările în curs de dezvoltare au ajuns să absoarbă cea mai mare parte a cerealelor comercializate la nivel internaţional, remarcându-se creşterea

considerabilă a importurilor ţărilor asiatice (îndeosebi a Orientului Apropiat, cu un consum stimulat de veniturile petroliere, şi a unor ţări din Extremul Orient, care au cunoscut o rapidă creştere economică, precum Japonia şi Coreea)[57].

România a cunoscut şi ea transformări economice apreciabile, îndeosebi un proces de industrializare şi urbanizare ce a însoţit diminuarea ponderii agriculturii în economia naţională. În ceea ce priveşte exporturile de cereale, trebuie spus că al doilea război mondial a marcat un moment de ruptură pentru circuitele care legau România de importatorii tradiţionali din Europa Apuseană. În anii imediat următori războiului, producţia de cereale a scăzut dramatic, ajungând la doar 4,65 milioane de tone în media anilor 1945-1949[58]. Apoi, producţia s-a redresat şi a ajuns chiar să depăşească nivelurile interbelice.

Tabelul 31. *Producţia de cereale a României în perioada comunistă (milioane de tone, cifre rotunjite)*

Perioade	Total cereale	Grâu	Porumb	Alte cereale
1945-1949	4,7	1,6	2,4	0,7
1960	9,8	3,6	5,5	0,8
1970	10,6	3,4	6,5	0,7
1980	19,4	6,3	10,6	2,5
1989	18,4	7,9	6,8	3,7

Surse: Dobre 1997: 74-83; *AS* 1990: 278-283

Se poate lesne observa că **nivelul total al producţiei interbelice a fost atins şi depăşit abia în anii 1970**. Totuşi, România a reînceput să exporte cereale mult mai devreme, mai întâi către Uniunea Sovietică şi celelalte

state socialiste, apoi ocazional şi spre unele state capitaliste din Europa Apuseană şi într-o măsură crescândă spre ţări din aşa-numita „Lume a Treia”, îndeosebi din Orientul Apropiat. Evoluţia cantitativă a exporturilor este relativ surprinzătoare, semnalându-se creşterea puternică din anii 1960 (cu un maximum de 2,34 milioane de tone în 1967) şi menţinerea unui nivel relativ ridicat (dar cu fluctuaţii anuale apreciabile) până în 1982, după care, deşi pe piaţa internă se manifesta o penurie destul de severă, cantităţile de cereale exportate au scăzut.

Tabelul 32. *Exporturile de cereale ale României comuniste*

Perioada	Medii anuale (milioane tone, cifre rotunjite)
1958-1960	0,5
1961-1970	1,3
1971-1980	1,2
1981-1989	0,7

Sursa: Mitchell 1976: 409

Practic, aceasta înseamnă că România a depăşit 1% din comerţul mondial de cereale doar în anii 1960-1969 (şi poate în 1977, când exporturile au depăşit în mod excepţional două milioane de tone), ponderea sa scăzând la sub 0,5% în anii 1980. Mai mult, cum o mare parte din cerealele exportate s-au îndreptat spre ţări din „Lumea a Treia”, rolul României în asigurarea importurilor altor ţări europene a devenit practic neglijabil. În fine, dar nu în cele din urmă, trebuie observat faptul că România a început să exporte în cantităţi mai mari făină şi produse făinoase, ceea ce, împreună cu folosirea crescândă a cerealelor în

creşterea animalelor, a făcut ca încă din perioada comunistă ea să devină şi un importator de cereale[59]. Dacă avem în vedere şi reducerea la sub 10% a ponderii cerealelor în structura valorică a exporturilor româneşti[60], atunci putem aprecia mai bine faptul că **exporturile de cereale au încetat să mai fie un element motor al integrării ţării în economia europeană**. De altfel, chiar şi reluarea din 1995 a exporturilor de cereale după o pauză aproape completă în 1990-1994 este doar în foarte mică măsură legată de procesul de integrare a României în economia europeană.

Concluzii generale

Cercetările noastre au confirmat în esenţă afirmaţiile lui Victor Axenciuc. **Contrar prejudecăţii comune, România nu a fost niciodată „grânarul Europei”**. Productivitatea relativ scăzută (mai ales dacă o confruntăm cu fertilitatea solului) şi poziţia geografică defavorabilă (concretizată în distanţele relativ mari din zonele de producţie până la potenţialele debuşee externe, ceea ce înseamnă că până la construirea căilor ferate, în anii 1860-1880, şi până la reducerea semnificativă a preţului transporturilor maritime, în aceeaşi perioadă, cheltuielile legate de transportul cerealelor erau relativ mari) au împiedicat-o multă vreme să aibă un rol semnificativ în comerţul european cu cereale. În secolul al XIX-lea, această situaţie s-a schimbat, România a devenit o ţară cu o structură economico-socială dominată de exportul de cereale, dar ponderea sa în importurile Europei Apusene nu a depăşit 12-13%. După primul război mondial a început un proces de diversificare a structurii economice a ţării, care a implicat reducerea rolului exportului de cereale. Cu toate acestea, datorită scăderii volumului comerţului internaţional în

perioada dintre Marea Criză şi al doilea război mondial, ponderea României în asigurarea importurilor ţărilor Europei Apusene a crescut din nou, ajungând la 10-11%. Acest rol a încetat odată cu al doilea război mondial, iar exporturile sporadice din perioada comunistă s-au îndreptat doar în mică măsură spre debuşeele tradiţionale anterior din Europa Apuseană.

Dacă avem în vedere şi faptul că în anii 1960 România a refuzat integrarea într-o arie socialistă de diviziune a muncii în care i-ar fi revenit rolul de exportator de produse agricole, credem că nu greşim atunci când apreciem că exporturile de cereale au avut un rol semnificativ în integrarea României în economia europeană doar în perioada dintre 1830 şi 1940. După cum economia acestui studiu nu a îngăduit includerea unor aspecte fără îndoială importante – de exemplu, evoluţia formelor de organizare a producţiei şi a comercializării cerealelor –, tot astfel nu este aici locul pentru a discuta sistematic dacă specializarea în exportul de cereale a fost o cale avantajoasă de integrare economică sau dimpotrivă. Ne vom mulţumi doar să remarcăm faptul că atât înainte de 1914, cât şi în perioada dintre cele două războaie capacitatea economiei româneşti de a răspunde stimulilor conjuncturii mondiale a fost scăzută, producţia de cereale crescând prea încet în perioadele de preţuri ridicate, iar exporturile cele mai mari cantitativ plasându-se exact în perioadele de preţuri relativ scăzute.

1. Acest studiu, elaborat împreună cu Viorel-Sebastian Bratosin în cadrul proiectului A_C nr. 47/2006 *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*, a fost publicat iniţial în Maria Mureşan (coord.), *Experienţe istorice de integrare economică europeană*, Bucureşti: Editura ASE, 2006, pp. 31-57.

2. Axenciuc 1999.

3. http://www.sfin.ro/articol.php?id=5957&mail=true (accesat la 5 octombrie 2006).

4. Din motive ţinând de economia de spaţiu, trimiterile bibliografice au fost reduse drastic, ceea ce face ca un mare număr de lucrări remarcabile referitoare la istoria economiei sau a comerţului exterior românesc, din care nu sunt însă preluate cifre sau citate directe, să nu fie incluse în notele de subsol.

5. Pentru evoluţia concepţiilor referitoare la „monopolul comercial otoman", vezi Murgescu 1990a.

6. *IR* 1962: II, 844 (capitol semnat de Damaschin Mioc).

7. Braudel 1967: I, 95 [ed. rom.: Braudel 1984: I, 140].

8. Prima demonstraţie a erorii în Matei, Murgescu 1990: 27. Problema a fost reluată într-un context mai larg, unde sunt date şi toate trimiterile relevante, în Murgescu 1996b.

9. Murgescu 1995d şi Murgescu 1996b.

10. *MVCE* 1986: IV, 41.

11. Murgescu 1995d: 39.

12. Maxim 1979a: 1757. De fapt, 8.000 de *müdd* echivalează cu circa 3.560 de tone.

13. Andreescu 1997. Acest studiu a fost retipărit apoi în Andreescu 2001.

14. Andreescu 1997: 604-606.

15. Andreescu 1997: 612.

16. Demonstraţie prezentată în Bogdan Murgescu, *Rolul Ţărilor Române în aprovizionarea cu cereale a Istanbulului (secolele XVI-XVIII)*, comunicare susţinută la Institutul de Istorie „Nicolae Iorga" la 16 noiembrie 2005. Tot cu acest prilej am argumentat că informaţiile din izvoare invocate de dl Ştefan Andreescu nu sunt relevante pentru cantităţile de cereale din Ţările Române care ar fi ajuns sau nu la Istanbul, ci cel mult pentru o *conexiune indirectă* între revolta Ţărilor Române din 1594 şi criza alimentară din capitala otomană din primăvara anului 1595. Astfel, criza nu a fost cauzată de absenţa cerealelor din Ţara Românească şi Moldova, ci de un complex de factori care au făcut ca cerealele provenite din alte teritorii otomane să fie deturnate spre frontul de la Dunăre şi să lipsească din aprovizionarea capitalei otomane. Acceptarea tezei conexiunii indirecte în 1595 nu afectează însă concluzia anterioară referitoare la faptul că în secolul al XVI-lea Ţara Românească şi Moldova au trimis doar cantităţi relativ modeste de cereale la Istanbul (amintim aici că estimarea unui total de maximum 10.000 de tone pentru ambele principate luate la un loc este mai degrabă generoasă decât realistă).

17. Güçer 1980 (studiu publicat iniţial în Güçer 1949-1950).

18. O posibilitate ar fi ca cerealele expediate ca *mukayese* să se regăsească printre cele expediate din Brăila cu corăbiile negustorilor particulari, dar în acest caz ar însemna că negoţul propriu-zis era extrem de modest în 1758.

19. Oţetea 1977: 50, 72-73. Abia în anii 1840 exporturile de cereale ale Ţării Româneşti şi Moldovei aveau să crească peste 100.000 de tone pentru fiecare din cele două principate.

20. Murgescu 1996b: 195.

21. Desigur, ne putem pune întrebarea de ce nu au fost trimise cereale şi spre alte ţări europene (facem abstracţie acum de situaţiile excepţionale, când, în condiţii de criză agricolă sau de război, au fost trimise ocazional cereale spre Transilvania ori spre alte părţi ale Europei Centrale). Răspunsul, inevitabil ipotetic şi complex, ar trebui să ia în considerare atât faptul că autorităţile otomane căutau în general să nu lase cerealele din regiunea Mării Negre să treacă mai departe prin Strâmtori (cel puţin înainte de sfârşitul secolului al XVIII-lea), cât şi faptul că la vremea aceea costurile de transport erau încă prea mari pentru a justifica, în condiţii normale, exporturile pe distanţe mai mari, până în Mediterana Occidentală sau până pe faţada atlantică a Europei.
22. Astfel, Fernand Braudel estimează comerţul cu grâne din lumea mediteraneană la circa 100.000 de tone în secolul al XVI-lea. Dacă luăm în considerare şi fluxul de cereale din zona Mării Baltice spre Europa Apuseană (125.000-175.000 tone anual către 1600 şi circa 200.000-275.000 tone anual în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea – Tielhof 2002: 337) şi celelalte fluxuri de cereale ale comerţului european (*Handbuch* 1986: III, 262-263 – capitol redactat de Hermann Kellenbenz), totalul este mult mai mare, ajungând la cel puţin 300.000 de tone anual către sfârşitul secolului al XVI-lea şi între 400.000 şi 500.000 de tone anual către 1800. Aceste cifre subestimează însă foarte mult comerţul european cu cereale, recenzând doar unele dintre fluxuri. De aceea, credem că este mai potrivit să pornim de la un calcul care ia în considerare consumul populaţiei oraşelor mai mari de 10.000 de locuitori (se consideră că de la un anumit număr de locuitori un oraş nu îşi mai poate asigura resursele alimentare din producţia proprie; numărul respectiv de locuitori variază în funcţie de condiţiile naturale din imediata proximitate a oraşului respectiv, putând fi plasat cel mai adesea în jurul a 5.000 de locuitori; în ceea ce ne priveşte, am preferat să luăm în calcul oraşele de peste 10.000 de locuitori pentru a fi siguri că nu riscăm să ajungem la cifre prea mari). Or, la un consum mediu anual de circa 200 kg de cereale pe cap de locuitor, populaţia totală a oraşelor mai mari de 10.000 de locuitori din 16 regiuni europene (în general, din Europa Apuseană, Mediteraneană şi Centrală; 5,9 milioane locuitori ai unor asemenea oraşe la 1600 şi 12,2 milioane la 1800) ar conduce pentru totalul comerţului european cu cereale la estimări de circa 1,2 milioane tone la 1600 şi la peste 2,4 milioane tone la 1800 (Vries 1984: 30). Evident, aceste din urmă cifre ar cuprinde nu doar comerţul interstatal cu cereale, ci şi pe cel din interiorul unora dintre state; ele ar reflecta însă destul de bine consumul Europei urbane, dependentă de cerealele aduse de la distanţă. În aceste condiţii, ponderea combinată a Ţărilor Române ar fi sub 1% în secolul al XVI-lea şi spre 2% la începutul secolului al XVIII-lea, sub procentajul lor în populaţia totală a Europei, ceea ce se poate explica prin slaba productivitate agricolă şi prin mediocritatea stimulilor comerciali.
23. Acolo unde nu se precizează altfel, datele generale despre evoluţia economică a Europei în secolul al XIX-lea sunt preluate din *Fontana* 1974: III (capitole redactate de André Armengaud pentru populaţie şi Walter Minchington cu privire la structura cererii).

24. Pentru evoluţia consumului de grâu, vezi şi analiza lui Malenbaum 1953: 78-88, 244-245.
25. Exemplare, dar nu singulare sunt analizele în acest sens ale lui Zeletin 1925 şi Chirot 1976, îndeosebi capitolul 6.
26. Unii dintre aceşti factori au fost enunţaţi deja în Murgescu 1990a: 841.
27. Hurmuzaki 1913: XVII, 637.
28. *AE* 1863: IV, 185; *Comerţul Exterior* 1904: 294-295.
29. *Comerţul Exterior* 1904: 294-295
30. Articolul clasic pe această temă este North 1958. Vezi şi Adam, Marcu 1959: 344 (capitol redactat de Nicolae Marcu).
31. De exemplu, în Olt ele au crescut de la 5.181 de pogoane la 18.278 de pogoane, iar în Argeş de la 4.209 pogoane la 16.719 pogoane (Corfus 1969: 338, 376).
32. Astfel, randamentul mediu a crescut în România la grâu de la 7,5 chintale/ha în anii 1862/1866 la 11,5 chintale/ha în 1911/1915 şi la porumb de la 8 chintale/ha în 1862/1866 la 13,6 chintale/ha în 191/1915 (date mai complete, inclusiv cu comparaţii europene, la Axenciuc 1996: II, 536-537; 1997: 108-109).
33. *ASER* 1860: 16.
34. Aurelian 1967: 135.
35. *Apud* Adam, Marcu 1959: 347. În schimb, datele prezentate pentru grâu ar indica un aport de sub 5% la comerţul mondial (*apud* Adam, Marcu 1959: 339).
36. http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1999/current1/m24.htm (accesat la 17 noiembrie 2005).
37. Milward, Saul 1977: 479.
38. Lipsa de precizie a acestor estimări are la bază caracterul disparat al informaţiilor care pot fi găsite cu privire la importurile diverselor ţări europene. Astfel, importurile britanice au crescut de la sub 0,4 milioane de tone în 1800 la o medie anuală de peste 1,37 milioane de tone în 1851-1855, peste 4,37 milioane de tone în 1871-1875, 7,1 milioane de tone în 1891-1895 şi 9,6 milioane de tone în 1911-1913 (Mitchell 1976: 339-342). Marea Britanie nu era însă singurul importator european, importurile totale ale Europei Apusene şi Centrale depăşind mediile de 2,4 milioane de tone anual în 1851-1855 (date doar pentru Marea Britanie, Austria, Belgia, Danemarca, Franţa, Norvegia şi Suedia), 8,4 milioane de tone anual în 1871-1875 (date numai pentru Marea Britanie, Austria, Belgia, Danemarca, Franţa, Germania, Italia, Norvegia, Spania şi Suedia), 14,8 milioane de tone anual în 1891-1895 (date doar pentru Marea Britanie, Austria, Belgia, Danemarca, Franţa, Germania, Italia, Norvegia, Spania şi Suedia) şi 24,8 milioane de tone anual în 1911-1913 (date numai pentru Marea Britanie, Austria, Belgia, Danemarca, Franţa, Germania, Italia, Norvegia, Spania şi Suedia) (Mitchell 1976; pentru Belgia, al cărei comerţ cu cereale nu este inclus în tabelele lui Mitchell, am folosit datele din Degreve 1982: 297-311).
39. În literatura de specialitate se pot găsi şi afirmaţii potrivit cărora în 1909-1914 România se plasa pe primul loc la exporturile de porumb. Această idee a fost pusă în circulaţie de Nicolae

Marcu, care citează o lucrare a lui S. Timov din 1928 (Adam, Marcu 1959: 270). Dacă verificăm însă cifrele, vom vedea că cele 11.958 de mii de chintale indicate ca medie anuală a exporturilor româneşti în anii 1909-1914 depăşesc cu mult media de 990 de mii de tone stabilită pe baza tabelelor alcătuite de Victor Axenciuc (vezi *supra*). Dacă acceptăm media lui Axenciuc, atunci România se plasează abia pe locul al doilea, după Statele Unite ale Americii, care exportau în medie puţin peste un milion de tone de porumb. Desigur, aceasta nu schimbă foarte mult datele problemei, şi anume faptul că România a fost unul dintre principalii exportatori mondiali de porumb în anii 1880-1914.

40. Malenbaum 1953: 247.
41. http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1999/current1/m24.htm (accesat în noiembrie 2005).
42. Rostow 1978: 166; *cf*. şi Adam, Marcu 1959: 344-346.
43. Adam, Marcu 1959: 273.
44. *Cf*. aprecierile severe din Milward, Saul 1977: 453.
45. Maddison 2003: 261.
46. Date preluate din *Handbuch* 1987: VI, 12 (capitol redactat de Wolfram Fischer).
47. De exemplu, în Marea Britanie ponderea populaţiei care locuia în aşezări mai mari de 20.000 de locuitori a sporit de la 64% în 1920 la 71% în 1950, în Olanda de la 45% la 56%, în Franţa de la 37% la 45%, în Italia de la 32% la 41% etc.; de remarcat totuşi şi stagnarea ponderii populaţiei din oraşe cu peste 20.000 de locuitori în Germania (41%) sau Belgia (33%) (*Handbuch* 1987: VI, 54 – capitol redactat de Wolfram Fischer).
48. Wilfred Malenbaum estimează consumul total de grâu al importatorilor europeni de cereale la circa 51,4 milioane de tone în anii 1909-1914 şi la puţin sub 53 de milioane de tone în 1934-1939 (1953: 247).
49. Pentru conjunctura agricolă interbelică, am consultat mai ales: Svennilson 1954: 82-101; *Handbuch* 1987: VI, 103-116; Tracy 1989: 119-211.
50. Murgescu 2004c: 56-57 şi mai ales graficul de la 63.
51. Un motiv suplimentar este că din lucrările consultate de noi lipsesc pentru toţi anii datele despre importurile unor ţări precum Olanda şi Portugalia, pe care le-am estimat (poate sub valoarea lor reală) la circa 5% din totalul celorlalţi importatori europeni. Mai grav, pentru anii 1923-1924 şi 1939 lipsesc informaţiile pentru Germania, iar pentru 1936-1938 cele pentru Spania. Deşi am încercat să compensăm aceste lacune prin aşa-numite *guesstimates*, în general am fost conservatori în această privinţă (pornind de la dificultăţile economice ale Germaniei în timpul crizei Ruhrului şi ale Spaniei în timpul războiului civil), ceea ce face ca totalurile estimate de noi să fie aproape sigur mai mici decât volumul real al importurilor ţărilor respective.
52. Victor Axenciuc calculează o medie de 39,4% din venitul naţional pentru anii 1935-1939 (1997: 411-412), în timp ce Gheorghe Dobre indică 38,4% pentru anul 1938 (1996: 137).
53. Axenciuc 2000: III, 366-368.

54. Datele de mai jos au fost preluate din Maddison 2003: 256-262.
55. *CY* 2003: II, 47, 75.
56. Tracy 1989: 215-356.
57. Butler 1986; Sewell 1992.
58. Dobre 1997: 74; amintim faptul că în 1939 România (incluzând atunci şi Basarabia, nordul Bucovinei şi Cadrilaterul) produsese 12,3 milioane de tone, ceea ce înseamnă că în 1945-1949 producţia pe un teritoriu comparabil scăzuse la circa o jumătate.
59. Astfel, în 1975 România apare ca importând 1,2 milioane de tone de cereale (0,4 milioane de tone de grâu şi făină şi 0,8 milioane de tone de „cereale secundare”), iar în 1980 importurile ajunseseră la 2,2 milioane de tone (0,8 milioane de tone de grâu şi făină şi 1,4 milioane de tone de „cereale secundare”), ceea ce arată că temporar importurile au depăşit cantitativ exporturile (*CY* 2003: II, 56, 85).
60. *AS* 1990: 612-613.

Partea a IV-a

Perspective sintetice

Lumea românească în economia europeană până la 1859[1]

Preludii antice şi medievale timpurii

Înainte de a discuta despre preludiile antice şi medievale ale integrării teritoriilor româneşti în economia europeană, trebuie să punctăm câteva **observaţii conceptuale**. În primul rând, folosirea sintagmei *lumea românească* în contexte antice constituie un anacronism, atât pentru că epoca antică este anterioară etnogenezei româneşti, cât şi deoarece teritoriile care compun România de astăzi nu au coincis în nici un fel cu delimitările etnice, politice şi economice relevante pentru epoca respectivă[2]. Sintagma *economie europeană* trebuie la rândul ei folosită cu prudenţă pentru epoca antică şi chiar pentru cea medievală, deoarece economiile comunităţilor umane care au locuit în Europa în aceste perioade istorice nu erau cu adevărat integrate funcţional. În aceste condiţii, trebuie mai degrabă să considerăm că în Europa geografică au coexistat o pluralitate de „economii" sau, altfel spus, de arii de diviziune a muncii mai mult sau mai puţin segregate unele de altele.

Acceptând aceste limitări, nu trebuie să cădem nici în cealaltă extremă şi să considerăm că fiecare comunitate umană antică şi medievală a trăit izolată de celelalte comunităţi contemporane ei şi că Europa antică şi medievală ar fi fost un spaţiu al unei multitudini de autarhii economice absolute. Conceptul de *economie naturală* este considerat de istoricii

economiei mai degrabă un model ideal în sens weberian decât o descriere fidelă a realităţilor istorice[3]. Chiar şi comunităţile de vânători-culegători care au colonizat Europa în cursul paleoliticului au interacţionat între ele, fie prin intermediul schimburilor simbolice, fie prin cel al competiţiei pentru teritorii de vânătoare. Ulterior, trecerea la agricultură s-a produs prin colonizarea Europei de către populaţii de agricultori veniţi din Orientul Apropiat în mileniile VII-III î.Hr.[4]. Se cuvine observat faptul că această trecere la cultivarea de plante şi la creşterea unor animale domestice s-a produs mai timpuriu în Europa Sud-Estică decât în celelalte părţi ale continentului european, ceea ce l-a îndreptăţit pe Traian Stoianovich să speculeze pe marginea faptului că, la nivelul neoliticului, Balcanii au fost de fapt partea relativ mai dezvoltată a Europei[5]. Desigur, acest primat al regiunii sud-estice a Europei a fost erodat în timp, dar proximitatea geografică faţă de regiunile economic mai dezvoltate ale Orientului Apropiat a făcut ca de-a lungul celei mai mari părţi a Antichităţii această regiune să beneficieze înaintea Europei Centrale şi Apusene de impactul civilizator al inovaţiilor orientale.

În acelaşi timp, **se poate discuta în ce măsură putem vorbi de o integrare economică supralocală a teritoriilor româneşti în Antichitate**. Deplasările de populaţie indică existenţa unor legături între regiuni geografice mai mult sau mai puţin îndepărtate, dar şi faptul că în cadrul acestor legături schimburile propriu-zis economice erau mai degrabă marginale. Desigur, circulaţia metalelor şi a altor materii prime rare atestă schimburi comerciale între comunităţi umane situate în diverse locaţii geografice, dar acestea erau limitate ca volum şi regularitate, ceea ce înseamnă că ele nu deveniseră încă decisive din punct de vedere existenţial pentru respectivele comunităţi umane. Chiar şi coloniile greceşti din Dobrogea, considerate un simptom al integrării teritoriilor

„româneşti” în circuite economice mai cuprinzătoare, au acordat activităţilor agricole o însemnătate mai mare decât legăturilor comerciale cu populaţiile negreceşti din vecinătate. Desigur, oraşele greceşti şi statele elenistice din secolele III-II î.Hr. au atras produse ale Dobrogei şi ale regiunii Dunării de Jos, după cum vinurile şi produsele meşteşugăreşti realizate în lumea mediteraneană au început să fie utilizate şi în teritoriile carpato-danubiene. Cu toate acestea, cercetările mai vechi şi mai noi ne avertizează asupra nevoii de a nu supraevalua semnificaţia comerţului la mare distanţă. Două argumente se impun în acest sens. Cercetând problema exporturilor dacice în direcţia lumii mediteraneene, Ioan Glodariu observa faptul că referinţele autorilor antici „sunt lipsite de preciziune şi nu amintesc nici un produs specific teritoriilor nord-dunărene care să-şi fi câştigat celebritatea pe pieţele oraşelor greceşti şi în Imperiul Roman, aşa cum se constată în cazul multora dintre mărfurile provenite din regatele elenistice, din oraşele greco-orientale sau din cele occidentale”[6]. La rândul său, Virgil Mihailescu-Bîrliba avertizează asupra tentaţiei de a considera descoperirea unor monede greceşti şi romane de pe teritoriul Daciei o dovadă a vitalităţii schimburilor comerciale. Potrivit analizei sale, prezenţa monedelor greceşti şi romane în Dacia preromană a fost legată mai mult de evenimentele politico-militare decât de comerţ, iar cea mai mare parte a legăturilor comerciale se desfăşurau sub forma trocului[7].

Expansiunea romană în regiunea Dunării de Jos şi apoi cucerirea Daciei de către împăratul Traian în anul 106 au modificat întru câtva această situaţie. Instalarea în Dacia a unui număr apreciabil de militari şi colonişti romani a antrenat creşterea cererii pentru bunurile de consum cu care aceştia erau obişnuiţi din teritoriile lor de origine. Pentru multe articole meşteşugăreşti cu un grad mai mic de sofisticare, soluţia a fost

dezvoltarea producţiei meşteşugăreşti în aşezările civile din preajma castrelor şi în oraşele romane întemeiate în Dacia. În cazul bunurilor de lux, ca şi în cel al uleiului de măsline şi al fructelor mediteraneene, imposibilitatea de a le produce local a făcut ca ele să fie în continuare aduse din celelalte provincii ale Imperiului. În mod normal, aceste fluxuri de mărfuri ar fi trebuit să fie compensate cu produse ale provinciei Dacia „exportate" spre celelalte provincii ale Imperiului Roman. Nici în acest caz însă izvoarele antice nu sunt de mare ajutor în identificarea unor produse prin care Dacia ar fi contribuit semnificativ la circuitele economice ale lumii romane, astfel încât autorii care s-au ocupat de problemă sunt nevoiţi fie să vorbească de potenţialul de export al Daciei (evitând însă vreo discuţie despre dificultăţile concretizării acestui potenţial), fie să rămână la formulări generale, de tipul „unele produse agricole"[8]. În aceste condiţii, singurele certitudini despre contribuţia semnificativă a Daciei la economia de ansamblu a Imperiului Roman este reprezentată de aurul extras în Munţii Apuseni, cu adevărat important pentru finanţele imperiale. La aceasta ar trebui probabil să adăugăm sarea exportată în provinciile romane învecinate Daciei.

Retragerea armatei şi a administraţiei romane din Dacia, ca şi tulburările generate de migraţii, au avut efecte defavorabile atât asupra oraşelor romane de la nord de Dunăre, cât şi asupra comerţului. Deşi unele legături comerciale cu teritoriile rămase în componenţa Imperiului Roman s-au menţinut, mai ales în secolele IV-VI, acestea erau relativ sporadice şi nu antrenau produse decisive pentru existenţa comunităţilor nord-dunărene antrenate în respectivele schimburi. Un impact ceva mai mare ar fi trebuit să aibă **ridicarea Constantinopolului**, noua capitală de pe malurile Bosforului devenind rapid o metropolă cu o populaţie ce a depăşit 100.000 de locuitori, ale cărei nevoi economice au generat ample

restructurări economice în regiunea Mării Negre[9]. Deşi Dobrogea a participat la aria de diviziune a muncii conturată în jurul Constantinopolului roman şi apoi bizantin, absenţa izvoarelor relevante nu ne îngăduie evaluarea măsurii şi a variaţiilor fluxurilor economice care legau acest teritoriu de capitala imperială de pe malurile Bosforului. Desigur, putem presupune că aceste fluxuri au fost afectate de avatarurile politice din Evul Mediu timpuriu, îndeosebi de invaziile slave şi protobulgare din secolul al VII-lea, dar ştim că formarea primului stat bulgar nu a blocat comerţul cu Imperiul şi că legăturile teritoriilor de la Dunărea de Jos cu Constantinopolul au continuat.

Lumea românească în economia Europei medievale

Din punct de vedere economic, istoria medievală a Europei se împarte în mai multe etape. Evul Mediu timpuriu a fost marcat de migraţii, de bulversări politico-demografice şi de „ciuma lui Iustinian”. Europa Apuseană s-a resimţit mai puternic decât teritoriile rămase în componenţa Imperiului Roman de Răsărit, ulterior a Bizanţului. Începând de prin secolul al IX-lea, sub impactul unor inovaţii care au îngăduit sporirea productivităţii agricole într-un ecosistem caracterizat de precipitaţii bogate şi de soluri grele, unele subregiuni ale Occidentului (Ţările de Jos, nordul Franţei, vestul Germaniei, Lombardia, Toscana, sud-estul Angliei) au intrat într-o **fază de creştere economică şi demografică**[10]. Graţie creşterii economice din secolele X-XIII în Europa Apuseană şi Centrală s-au ridicat noi poli ai dezvoltării, iar ierarhia de nivel economic care caracterizase lumea antică şi medievală timpurie, zone relativ dezvoltate

în Europa mediteraneană şi relativ subdezvoltate cu cât se avansa spre nord, a început să fie înlocuită de o ierarhie dinspre vest spre răsărit.

Trecerea randamentelor la principalele cereale de la o medie de 2,5:1 la medii de peste 3:1 sau chiar 4:1 şi diminuarea vulnerabilităţii la intemperii datorită adoptării asolamentului trienal au generat surplusuri de resurse alimentare ce au îngăduit nu doar creşterea de ansamblu a populaţiei (se estimează că Europa geografică avea circa 38 de milioane de locuitori către anul 1000 şi circa 73 de milioane de locuitori în 1340), ci şi hrănirea unui număr mai mare de consumatori neangajaţi în producţia agricolă. În felul acesta, sporul productivităţii agricole a servit drept bază şi pentru dezvoltarea urbană a Europei Apusene şi Centrale. Creşterea populaţiei urbane s-a realizat atât prin întemeierea unor noi oraşe, cât şi prin extinderea celor existente. În mod firesc, s-au dezvoltat comerţul şi meşteşugurile, precum şi un set de servicii şi activităţi culturale specific urbane. Schimburile de mărfuri şi economia monetară s-au extins, chiar dacă au rămas minoritare în ansamblul economiei. În acelaşi timp, sporul demografic a fost mai rapid decât creşterea productivităţii agricole, ceea ce a stimulat un amplu proces de colonizare rurală, realizat fie la nivel microregional, fie prin atragerea unor grupuri de colonişti din regiunile cu densitate demografică mare în ţinuturi relativ îndepărtate, unde monarhii sau diverşii feudali aveau nevoie de oameni pentru a-şi consolida stăpânirile şi pentru a le pune în valoare. În acest context trebuie plasată şi colonizarea saşilor în largi părţi ale Europei Central-Răsăritene, din ţările baltice până în Serbia, trecând prin Polonia şi prin regatul Ungariei. În secolul al XII-lea, mai multe grupuri de colonişti germani s-au stabilit şi în Transilvania la chemarea regilor Ungariei, care le-au acordat însemnate privilegii. Deşi coloniştii saşi erau în principal agricultori, ei au adus în noul lor habitat tehnici agricole mai

avansate decât cele ale localnicilor, în primul rând asolamentul trienal şi folosirea plugului greu. Productivitatea agricolă ridicată a îngăduit ridicarea mai multor oraşe în teritoriile colonizate de saşi, iar aceste oraşe au stimulat dezvoltarea comerţului şi a producţiei meşteşugăreşti. Colonizarea germană nu s-a limitat la Transilvania, ci s-a extins în secolele XIII-XIV, în proporţii totuşi mai reduse, înspre nordul Munteniei (de exemplu, la Câmpulung) şi în Moldova nordică. În felul acesta, o parte dintre teritoriile româneşti au participat şi ele la faza medievală de creştere a economiei europene.

În ce măsură se poate vorbi însă de o integrare a teritoriilor româneşti în circuitele economice dezvoltate în Occidentul medieval? Am arătat în alt loc[11] că în lumea medievală şi timpuriu modernă au existat **trei mari tipuri de legături comerciale**: 1) **negoţul local**, ce lega un centru urban de satele din jur, efectuat de obicei cu ocazia târgurilor săptămânale, a cărui condiţie de bază era ca ţăranii veniţi la târg să poată parcurge drumul dus-întors într-o singură zi, având totodată timpul necesar pentru a perfecta tranzacţiile; 2) **comerţul la (foarte) mare distanţă**, uneori chiar intercontinental, desfăşurat cu mărfuri de lux, cu valoare mare la un volum mic, deci mai uşor de transportat (de exemplu, mirodenii, metale preţioase, mătase şi alte textile scumpe, arme, blănuri etc.); 3) **comerţul la distanţă medie** (regional sau interregional), pe o rază de sute de kilometri, desfăşurat cu produse de larg consum, vitale, dar şi voluminoase şi deseori greu de transportat (de exemplu, cereale, dar şi sare, vin, animale vii, postavuri de larg consum, pânzeturi, lână etc.), produse care erau atrase de polii cererii reprezentaţi de oraşele mijlocii şi mari, ca şi de marile armate ale vremii. Dacă ar fi să aplicăm criteriile lui Immanuel Wallerstein cu privire la definirea ariilor de diviziune a muncii, atunci doar ultimul tip de comerţ, cel cu bunuri de larg consum, are un rol

integrator din punct de vedere economic[12]. În ceea ce ne priveşte, îl vom urma însă pe Fernand Braudel, care insistă pe rolul negoţului la mare distanţă în structurarea reţelelor aşa-numitelor economii-univers capitaliste[13], chiar dacă aceste reţele nu captau decât un procent minor din activitatea economică de ansamblu. În consecinţă, atunci când vom evalua măsura integrării teritoriilor româneşti în economia europeană medievală, vom avea în vedere atât comerţul la distanţe medii cu bunuri de larg consum, cât şi pe cel la foarte mare distanţă cu bunuri scumpe.

Odată clarificate aceste aspecte, trebuie spus că **până în secolul al XIII-lea regiunea carpato-danubiană a fost oarecum periferică faţă de axele comerţului medieval**. Aceasta nu înseamnă că în teritoriile locuite de români nu ajungeau şi negustori veniţi de departe, care aduceau produse de lux şi uneori de mai largă necesitate. Totuşi, legăturile comerciale astfel înnodate erau modeste cantitativ, destul de neregulate şi deci insuficiente pentru a putea vorbi despre vreun proces integrator semnificativ. Despre un singur produs putem presupune, pe baza unor informaţii relevante mai ales pentru secolele XI-XII, că a continuat şi pe parcursul Evului Mediu să facă obiectul unui negoţ semnificativ cantitativ spre Panonia şi Peninsula Balcanică: sarea[14]. Comerţul cu sare se înscrie în tipologia negoţului cu bunuri de larg consum pe distanţe medii, însă ponderea sa economică a fost totuşi limitată.

În **secolul al XIII-lea** s-au produs două mutaţii internaţionale care au afectat şi spaţiul românesc. Mai întâi, cucerirea Constantinopolului de către cruciaţi în 1204 a deschis Marea Neagră pentru veneţieni şi genovezi. Deşi negustorii italieni s-au îndreptat mai ales spre litoralul nordic, ei au fost prezenţi şi pe ţărmul apusean al Mării Negre, cumpărând cereale şi alte produse locale şi aducând aici bunuri orientale şi produse meşteşugăreşti. Până la mijlocul secolului al XIV-lea circuitele economice

ale negustorilor veneţieni şi genovezi au antrenat în schimburi economice mai ales Dobrogea şi sudul Basarabiei, neavând un impact sesizabil în teritoriile româneşti mai îndepărtate de ţărmul pontic. Cealaltă mutaţie importantă a fost expansiunea mongolă, concretizată prin expediţia condusă de Batu în Europa Răsăriteană şi Centrală (1236-1242) şi prin instaurarea dominaţiei Hoardei de Aur asupra unor teritorii întinse, incluzând Moldova, Muntenia, ţaratul Bulgariei (inclusiv Dobrogea) şi pentru o perioadă mai scurtă Oltenia. Mai important decât tributul plătit de comunităţile din teritoriile româneşti mongolilor a fost negoţul cu sclavi, Hoarda de Aur capturând sclavi din întreaga Europă Răsăriteană, inclusiv din teritoriile româneşti, sclavi pe care apoi îi vindea negustorilor italieni şi musulmani pentru a fi valorificaţi pe pieţele Orientului Apropiat şi ale lumii mediteraneene. Prin legătura dintre mongoli şi negustorii italieni, Marea Neagră a devenit în secolul al XIII-lea o placă turnantă a comerţului internaţional, fapt care şi-a pus amprenta pe evoluţia economică a spaţiului românesc[15]. Totuşi, în secolul al XIII-lea principalele axe ale comerţului la mare distanţă prin Marea Neagră erau cele care legau porturile din nordul Mării Negre (Caffa, Tana, Sudak) şi Trapezuntul de Strâmtori şi mai departe de Egipt sau de Italia. În raport cu aceste axe, teritoriile româneşti erau încă mai degrabă marginale.

În **secolul al XIV-lea** această situaţie s-a schimbat. Criza secolului al XIV-lea a lovit mai ales Europa Apuseană şi Italia, fiind resimţită mai puţin în Europa Centrală. De fapt, potenţialul economic al Europei Centrale a crescut. Aceasta a început să conteze tot mai mult ca piaţă de desfacere pentru produsele orientale, ca exportator de produse meşteşugăreşti şi ca mijlocitor al legăturilor economice cu zonele mai dezvoltate ale Europei Apusene, în primul rând cu oraşele din Germania Centrală şi Apuseană şi din Ţările de Jos. În acelaşi timp, Hoarda de Aur

a intrat în declin după 1340, pierzând controlul asupra teritoriilor româneşti, ca şi asupra celei mai mari părţi a teritoriilor care azi formează Ucraina. În fine, dar nu în cele din urmă, ostilitatea comună faţă de veneţieni i-a îndemnat pe regele Ludovic I al Ungariei (1342-1382) şi pe genovezi să stabilească o legătură comercială directă între Marea Neagră şi Europa Centrală, trecând prin regatul Ungariei şi scurtcircuitând rolul Veneţiei ca intermediar al comerţului central-european cu Orientul. În acest context a avut loc formarea statelor Ţara Românească şi Moldova. Discuţia mai veche dacă drumurile comerciale au creat statele româneşti (opinie formulată de Nicolae Iorga) sau dacă întemeierea acestor state a favorizat stabilirea drumurilor comerciale a fost tranşată de cercetările lui Şerban Papacostea[16]. **Drumurile comerciale legând Orientul prin Marea Neagră şi teritoriile româneşti de Europa Centrală** sunt atestate documentar abia după constituirea statelor Ţara Românească şi Moldova. **Drumul muntean**, care lega gurile Dunării de Braşov şi apoi de Buda şi de Europa Centrală, este menţionat prima dată în privilegiul acordat în 1358 de regele Ludovic I braşovenilor, prin care le îngăduie să facă negoţ „liber şi în siguranţă” până la Dunăre între vărsarea râurilor Ialomiţa şi Siret. Câţiva ani mai târziu, domnul Ţării Româneşti, Vladislav Vlaicu, a preluat controlul asupra unui segment al acestui drum, dar a trebuit să reînnoiască privilegiul braşovenilor, care au fost mult timp cei mai importanţi beneficiari ai acestei conexiuni comerciale. **Drumul moldovenesc**, de la Cetatea Albă la Liov şi mai departe, fie spre Germania, fie spre Marea Baltică, a apărut la iniţiativa negustorilor genovezi din Caffa şi a început să funcţioneze în anii 1386-1387, în contextul apropierii domnului Moldovei de regele Poloniei. Acest comerţ de tranzit a adus beneficii celor două state româneşti prin taxele vamale

percepute, ca şi prin efectele de antrenare pricinuite de trecerea negustorilor.

Se tranzitau dinspre Orient mirodenii (mai ales piper), mătăsuri şi alte bunuri orientale, iar dinspre Germania, Boemia şi Transilvania ţesături (mai ales postav), unelte şi arme. Registrele vamale de la Braşov din 1503 indică faptul că valoarea mărfurilor orientale care tranzitau Ţara Românească era de patru ori mai mare decât valoarea mărfurilor occidentale aduse de negustorii ardeleni[17]. O situaţie similară poate fi regăsită la începutul secolului al XVI-lea şi la Sibiu, unde s-au păstrat mai multe registre vamale începând cu anul 1500[18]. În acelaşi timp, faptul că Braşovul şi Sibiul au beneficiat de dreptul de etapă şi depozit le-a conferit o poziţie dominantă în raport cu negustorii munteni şi moldoveni. Prosperitatea crescândă a oraşelor săseşti din Transilvania şi a Liovului din Polonia a antrenat şi dezvoltarea unor reţele de comerţ regional cu bunuri de larg consum, negustorii cumpărând mai ales peşte şi vite din Ţara Românească şi Moldova pentru a le vinde pe piaţa respectivelor oraşe. Acest model, în care **negoţul la mare distanţă cu bunuri scumpe potenţa reţele de comerţ regional**, şi-a păstrat vitalitatea până în secolul al XVI-lea, când a avut loc un declin al comerţului levantin cauzat de deschiderea unui nou drum către Orient de către navigatorii portughezi.

În cadrul acestui raport de schimb Ţara Românească şi Moldova asigurau aprovizionarea cu resurse de hrană a oraşelor săseşti şi a Liovului, iar acestea desfăceau produse finite, atât autohtone (realizate de meşterii ardeleni şi lioveni), cât şi venite dinspre centrul Europei (în special postavuri şi articole din metal). În cadrul Transilvaniei, în acest comerţ au fost angajate mai ales Braşovul, Sibiul şi Bistriţa, întrucât oraşele transilvănene din centrul şi vestul ţării erau orientate precumpănitor către comerţul cu Europa Centrală. Privilegiile comerciale

acordate de domnii munteni şi moldoveni au contribuit şi ele la conturarea unei relaţii inegale între negustorii ardeleni (în special braşoveni) şi cei din principatele extracarpatice. Aceste privilegii garantau avantaje importante în legătură cu desfacerea sau aprovizionarea cu mărfuri, ceea ce a generat numeroase tensiuni. Unii dintre domnii munteni au încercat să se emancipeze din această relaţie inegală şi au încurajat participarea la comerţul de tranzit a negustorilor munteni şi chiar a celor orientali. Rolul genovezilor a scăzut încă din secolul al XV-lea, iar cel al saşilor la sfârşitul secolului al XV-lea şi mai ales în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

Ţara Românească şi Moldova au avut mult de câştigat din desfăşurarea pe teritoriul lor a comerţului de tranzit între Orient şi Europa Centrală. Veniturile directe şi indirecte aduse de acest comerţ au contribuit la întărirea politică a statelor medievale româneşti. Desigur, comerţul de tranzit cu bunuri scumpe nu a putut declanşa transformări de mare profunzime ale structurilor economice din societatea românească. Impactul său nu trebuie totuşi subestimat. El a contribuit la ridicarea unui număr de oraşe plasate de-a lungul drumului. Monedele şi bunurile cu care negustorii îşi cumpărau cele necesare sau plăteau diversele taxe vamale au alimentat circulaţia monetară din teritoriile prin care treceau şi au contribuit astfel la sporirea schimburilor şi a potenţialului monetar al Ţărilor Române. În plus, chiar dacă negoţul de tranzit nu a reuşit să conducă la integrarea economică de profunzime a spaţiului românesc în economia-univers vest-europeană care începuse să se contureze, el a contribuit la **realizarea unor reţele de legături economice regionale** între oraşele săseşti din Transilvania, în primul rând Braşovul, şi spaţiul extracarpatic, care se vor dezvolta în secolele următoare[19].

Secolele XIV-XV au fost o perioadă de **creştere economică** pentru Ţările Române[20]. Din acest punct de vedere, ele au beneficiat de o conjunctură deosebită comparativ cu cea prevalentă în cea mai mare parte a Europei, care a fost afectată de criza secolului al XIV-lea şi de Marea Ciumă. Ţările Române, ca şi o mare parte a Europei Centrale, au fost mai puţin lovite şi au crescut mai puternic, recuperând o parte din decalajul care le despărţea de zonele mai dezvoltate ale Europei Apusene. Totuşi, trebuie remarcat faptul că dezvoltarea a fost mai degrabă extensivă şi inegală pe cuprinsul teritoriilor româneşti. Zona cea mai dezvoltată a fost, neîndoielnic, Transilvania sudică, atât la nivelul productivităţii agricole, cât şi în ceea ce priveşte gradul de urbanizare şi dezvoltarea producţiei nonagricole. Urmau apoi alte zone din Transilvania şi Crişana, precum şi nord-estul Moldovei şi zonele subcarpatice ale Munteniei, pe când în alte ţinuturi dezvoltarea a fost mai degrabă extensivă, profitându-se de densitatea încă mică a populaţiei.

Oraşele din Transilvania s-au dezvoltat după modelul german. Ele au beneficiat de privilegii urbane considerabile, pentru a căror conservare au căutat să se delimiteze cât mai bine de exterior. În Moldova şi Ţara Românească tentativele de a dobândi un statut privilegiat au fost mai puţin încununate de succes, iar oraşele au fost mult mai strict dependente de puterea domnească. Majoritatea oraşelor erau relativ mici, cele mai mari fiind, în a doua jumătate a secolului al XV-lea, Braşovul şi Cetatea Albă, care nu depăşiseră însă 10.000 de locuitori. De asemenea, în majoritatea oraşelor componenta comercială şi chiar cea agricolă erau mai importante decât producţia meşteşugărească. Doar în câteva dintre oraşele săseşti sunt atestate bresle meşteşugăreşti începând din a doua jumătate a secolului al XIV-lea. Însemnătatea mare a comerţului la mare distanţă pentru cele mai multe oraşe a făcut ca elitele urbane să aibă deseori

legături cu regiuni îndepărtate, să consume bunuri de lux aduse fie din Occident, fie din Orient şi să aibă un stil de viaţă comparabil cu cel al orăşenilor din alte părţi ale Europei Centrale.

Circulaţia monetară era şi ea extrem de compozită. Deşi Ţara Românească şi Moldova au bătut monedă începând cu Vladislav Vlaicu şi, respectiv, cu Petru Muşat, totuşi emisiunile lor s-au limitat la categoria monedelor mărunte de argint sau de bronz, care au avut doar un rol minoritar pe piaţă. Mult mai importante au fost emisiunile monetare ale regilor Ungariei, bazate pe resursele de metale preţioase ale Transilvaniei şi ale Ungariei superioare. De altfel, în secolele XIII-XV Transilvania a fost principala sursă de aur din interiorul Europei, surclasată doar de cantităţile de aur aduse din Africa. Regii Ungariei au bătut începând cu 1325 ducaţi de aur la un standard apropiat de cel al ducaţilor veneţieni, precum şi mari cantităţi de monede mărunte de argint, numite dinari. Pe lângă acestea au circulat şi o multitudine de monede străine, îndeosebi monede de argint de două-patru grame din categoria groşilor, dar şi monede de argint mai mici, bătute îndeosebi în Europa Centrală. În Ţara Românească şi Moldova a circulat o multitudine de monede, bizantine, tătăreşti, bulgăreşti, polono-lituaniene, ungureşti şi mai apoi otomane. În pofida acestei diversităţi, sfera de cuprindere a economiei monetare a rămas relativ modestă, cea mai mare parte a activităţii economice desfăşurându-se sub semnul producţiei pentru autoconsum şi al trocului.

Ţările Române între economia occidentală şi cea otomană în epoca modernă timpurie

Epoca modernă timpurie a stat sub semnul intensificării schimburilor şi al afirmării structurilor capitaliste. În multe lucrări, secolul al XVI-lea este

considerat perioada de început a capitalismului ca mod de organizare a activităţii economice. La rândul său, Immanuel Wallerstein afirmă că în „lungul secol XVI” a luat naştere economia-univers occidentală, o arie de diviziune a muncii care a cuprins Occidentul, părţi ale Europei Central-Răsăritene şi unele dintre coloniile spaniole din America Latină[21]. În acelaşi timp, în jurul Istanbulului s-a conturat o economie-univers otomană, care a coexistat şi a concurat cu cea occidentală[22]. De altfel, una dintre caracteristicile epocii moderne timpurii a fost **coexistenţa la scară mondială a mai multor economii-univers** şi a unui număr foarte mare de minisisteme economice şi sociale.

Principalul factor exterior care a afectat istoria Ţărilor Române a fost **factorul otoman**. Otomanii au pătruns în sud-estul Europei în a doua jumătate a secolului al XIV-lea şi au intrat repede în contact cu Ţările Române. Prima confruntare militară este atestată în 1369, atunci când trupele lui Vladislav Vlaicu l-au ajutat pe ţarul Sraţimir al Vidinului împotriva fratelui său Şişman, sprijinit de otomani. Confruntările directe masive au început în ultimul deceniu al secolului al XIV-lea pentru Ţara Românească şi pentru regatul Ungariei (cu raiduri otomane şi asupra teritoriilor româneşti din cuprinsul acestuia) şi abia în anii 1473-1486 pentru Moldova. Nu vom intra acum în detalii cu privire la desfăşurarea luptelor dintre români şi otomani şi nici nu vom relua analizele anterioare asupra acestor confruntări[23]. Vom reţine doar faptul că, la capătul acestor confruntări, Ţara Românească şi Moldova şi-au salvat existenţa statală, dar au pierdut o serie de teritorii anexate de otomani (Dobrogea, Turnu, Giurgiu, Chilia, Cetatea Albă, Brăila, Tighina etc.) şi au trebuit să accepte dependenţa faţă de statul otoman, iar regatul Ungariei a fost înfrânt militar şi divizat, o parte fiind transformată în provincie otomană, altă parte

intrând sub stăpânire habsburgică, iar Transilvania devenind principat vasal otomanilor.

Pornind de la cucerirea de către otomani a porturilor Chilia, Cetatea Albă şi Brăila şi de la instaurarea controlului otoman asupra regiunii Mării Negre în a doua jumătate a secolului al XV-lea, unii istorici au postulat declinul comerţului de tranzit şi izolarea Ţărilor Române de fluxurile benefice ale legăturilor economice cu Occidentul[24]. Această teză este uneori asociată şi cu afirmaţii referitoare la o presupusă blocare de către otomani a comerţului cu mirodenii dinspre Orient spre Europa după cucerirea Constantinopolului în 1453. **În realitate, otomanii nici nu au putut şi nici nu au dorit să împiedice comerţul de tranzit, ci dimpotrivă**. Astfel, în ceea ce priveşte negoţul cu mirodenii spre Europa, în secolul al XV-lea principalele fluxuri treceau prin sultanatul mameluc al Egiptului, iar otomanii nu puteau nici să le perturbe semnificativ, nici să le aducă sub controlul lor. În ceea ce priveşte drumurile comerciale care treceau prin Ţările Române, otomanii s-au mulţumit să îşi instaureze controlul asupra unor segmente ale acestora, dar s-au ferit să perturbe afacerile. Este adevărat, ponderea negustorilor italieni în comerţul pontic a scăzut, dar cercetările mai noi au dovedit că veneţienii nu au fost eliminaţi cu totul nici măcar în secolul al XVI-lea[25]. Diminuarea activităţii negustorilor genovezi şi veneţieni a fost mai mult decât compensată de activitatea sporită a negustorilor otomani, fie ei musulmani, creştini, evrei sau armeni. Ridicarea Istanbulului după 1453 a contribuit la sporirea comerţului cu bunuri de larg consum în regiunea Mării Negre, astfel încât se poate estima că volumul comerţului pontic a crescut de fapt în a doua jumătate a secolului al XV-lea şi în secolul al XVI-lea. În concluzie, expansiunea otomană nu a condus la declinul comerţului desfăşurat pe drumul muntean şi/sau pe drumul moldovenesc.

Dincolo de perturbările de scurtă durată pricinuite de desfăşurările militare, cucerirea de către otomani a porturilor a afectat veniturile domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei, dar nu şi volumul şi structura legăturilor comerciale.

Mult mai mare a fost impactul altor două evoluţii. În 1498 Vasco da Gama a ajuns în India, iar în primele decenii ale secolului al XVI-lea portughezii şi-au instaurat controlul asupra unor puncte-cheie din Oceanul Indian, întrerupând brutal comerţul cu mirodenii spre Levant şi deturnând aceste mirodenii pe drumul maritim spre Occident. În Ţările Române efectele s-au resimţit cu câţiva ani întârziere. În 1503 registrele de la Braşov consemnau încă masive cantităţi de mirodenii şi alte „mărfuri turceşti" tranzitate spre Europa Centrală. În 1507 negustorii din oraşul austriac Steyr care aduceau cuţite spre a fi vândute în Ţările Române, în Imperiul Otoman şi în Egipt se plângeau că nu mai vin mirodenii nici din Transilvania şi nici de la Veneţia, din cauza portughezilor[26]. **Criza comerţului de tranzit** a durat până spre 1540, când ofensiva otomană în Marea Roşie şi în Oceanul Indian a spart cvasimonopolul instituit de portughezi şi a condus la relansarea comerţului cu mirodenii prin Levant. După această dată, Europa a fost aprovizionată în parte de portughezi (Europa Apuseană şi ţările riverane Mării Baltice) şi în parte prin teritoriile otomane (Italia, Europa Central-Răsăriteană, Rusia). Relansarea comerţului la mare distanţă cu produse orientale s-a produs însă într-un context economico-politic mult schimbat, ceea ce a făcut ca ponderea sa în ansamblul economiei să nu mai fie la fel de mare precum cea dinainte de criză.

Principala mutaţie a fost **accentuarea dominaţiei otomane asupra Ţărilor Române**, mai ales creşterea considerabilă a plăţilor către Imperiul Otoman[27]. Iniţial, obligaţiile economice ale Ţărilor Române faţă

de otomani se limitau la tribut (*haraci*), ca recunoaştere a suzeranităţii otomane şi răscumpărare a păcii. În secolul al XVI-lea acestuia i s-au adăugat darurile protocolare (*peşkeş*) şi mai ales plăţile oferite ca mită (*rüşvet*) pentru diverse favoruri politice, îndeosebi pentru dobândirea şi păstrarea tronului. Cuantumul haraciului a crescut pentru Ţara Românească de la echivalentul a 10.000 de galbeni în 1500 la un maximum de 104.237 de galbeni în 1574-1583, iar pentru Moldova de la 4.000 de galbeni la începutul secolului al XVI-lea la un maximum de 66.000 de galbeni în 1583. Transilvania a beneficiat de o situaţie incomparabil mai bună, haraciul său crescând de la 10.000 de galbeni în 1541 la doar 15.000 de galbeni după 1575. Darurile protocolare şi sumele oferite ca mită au crescut şi mai mult, astfel încât plăţile totale către Imperiul Otoman au ajuns în anii 1580 la echivalentul a circa 600.000 de galbeni pentru Ţara Românească şi circa 300.000 de galbeni pentru Moldova. Această formidabilă presiune financiară, căreia i s-au adăugat obligaţii de participare cu forţă de muncă şi materiale la ridicarea şi întreţinerea unor cetăţi otomane, contribuţii în produse la aprovizionarea Istanbulului şi a marilor armate otomane, a constituit o solicitare foarte severă pentru societatea din Ţara Românească şi Moldova, obligând-o la o serie de transformări interne pentru a putea face faţă cerinţelor Porţii.

Prima şi cea mai evidentă transformare a fost **creşterea fiscalităţii interne**. Dările au sporit atât ca număr, cât şi în cuantum. Ţara Românească s-a situat în fruntea acestei evoluţii, cuantumul total al dărilor atingând în anii 1592-1594 un maximum mediu de 15 galbeni/gospodărie, enorm în acea vreme. În Moldova povara fiscală a crescut de asemenea foarte mult, fără a atinge însă nivelurile din Ţara Românească. Creşterea explozivă a fiscalităţii a redus puterea de cumpărare a populaţiei principatelor extracarpatice, ceea ce s-a reflectat în

scăderea capacităţii de absorbţie a importurilor. Cum nevoile de produse meşteşugăreşti nu puteau fi eliminate, reducerea importurilor a stimulat producţia locală. Desigur, produsele locale erau inferioare calitativ şi mai ieftine decât mărfurile produse în Transilvania sau în centrul Europei, dar ele au satisfăcut totuşi necesităţile elementare ale păturilor inferioare şi mijlocii ale societăţii. Rămâneau nevoile curţii şi ale păturilor superioare, care au continuat să fie satisfăcute din importuri. Totodată, **fiscalitatea i-a obligat pe ţărani să vândă o parte tot mai mare din roadele muncii lor**. Din cauza fiscalităţii ridicate şi a gradului redus de urbanizare, puţine dintre aceste produse şi-au găsit debuşeul pe piaţa internă. Aceasta a creat un câmp larg de manevră pentru negustorii străini, ca şi pentru o gamă variată de intermediari, care au ajuns să domine economia celor două principate. Se adaugă **conjuncturа comercială a secolului al XVI-lea**, atunci când atât Europa Apuseană şi Centrală, cât şi lumea otomană au cunoscut o creştere economică şi demografică reflectată de o tendinţă ascendentă a preţurilor care le-a făcut să atragă mărfurile româneşti. În acest context, Ţara Românească şi Moldova au devenit în secolul al XVI-lea economii axate pe exportul produselor agricole şi animaliere. Indicele de comercializare pe cap de locuitor a depăşit media europeană, fiind unul dintre cele mai ridicate în acea perioadă în Europa[28]. Cum majoritatea exporturilor erau însă animale vii sau bunuri cu grad redus de prelucrare şi valoare unitară modestă, iar comerţul era dominat de negustorii proveniţi din zonele centrale ale economiei-univers otomane şi/sau occidentale, această situaţie nu reflectă o dezvoltare economică reală, ci mai degrabă periferia economică în care se plasau Moldova şi Ţara Românească[29]. Trebuie spus că au existat diferenţe ale periferializării economice între Ţările Române. Astfel, Ţara Românească, mai apropiată teritorial de Imperiul Otoman, a

fost mult mai dependentă de economia acestuia, în raport cu Moldova sau Transilvania, care erau legate în egală măsură şi de economia europeană şi în cazul cărora periferializarea a fost mai puţin accentuată. În acelaşi timp, comerţul cu Imperiul Otoman şi cu regiunile central-europene a depăşit ca volum şi pondere economică comerţul complementar care exista între cele trei teritorii româneşti. Prevalenţa pieţelor externe asupra celor locale, mult mai evidentă în cazul Ţării Româneşti şi Moldovei decât în Transilvania, care a reuşit să îşi conserve un grad mai ridicat de autocentrare economică, avea să fie o caracteristică durabilă a dezvoltării economice româneşti până în perioada interbelică[30].

Aceste schimbări sunt reflectate de **registrele vamale de la Braşov**. Ponderea mărfurilor orientale tranzitate prin Ţara Românească către Braşov scăzuse la jumătate către 1542-1554 faţă de anul 1503, iar nivelul atins la jumătatea secolului se va păstra în linii mari acelaşi până către sfârşitul secolului[31]. Şi structura acestui comerţ a cunoscut o serie de modificări, în sensul că a crescut valoarea bunurilor exportate care proveneau din spaţiul extracarpatic (cu 40-50%) în detrimentul produselor braşovene (incluzând aici şi mărfurile occidentale tranzitate de braşoveni). De asemenea, valoarea mărfurilor orientale care tranzitau Ţara Românească pentru a ajunge la Braşov a cunoscut şi ea o scădere cu două treimi[32]. În schimb au crescut puternic exporturile de animale şi alte produse ale Ţării Româneşti.

După cum am menţionat, în cadrul exporturilor Ţărilor Române ponderea cea mai mare au avut-o în secolele XVI-XVIII **animalele şi produsele animaliere derivate**. La nivelul animalelor vii, deşi caii aveau preţul cel mai ridicat, numeric şi chiar valoric s-au dovedit a fi mai importante bovinele şi ovinele. Dintre produsele animaliere derivate, un rol important l-au avut pieile, lâna, seul, untul, iar din secolul al XVIII-lea

brânzeturile, pastrama şi cervişul. În cadrul exporturilor Ţării Româneşti şi Moldovei animalele şi derivatele animaliere au reprezentat constant o pondere de peste 50%.

Ovinele au reprezentat un articol important de export, oile româneşti constituind o parte majoră din consumul de carne al capitalei otomane. Atât armata otomană, cât şi oraşele otomane, mai ales supradimensionatul Istanbul, au reprezentat beneficiari majori, cu o cerere în creştere de-a lungul secolelor XVI-XVIII. Exista un comerţ desfăşurat de negustori ce cumpărau oile şi le transportau apoi la Istanbul sau în teritoriile balcanice ale Imperiului, la care se adăugau cererile oficiale adresate de sultan domnilor români. Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, documentele atestă prezenţa în Ţările Române a unor gelepi otomani (negustori autorizaţi să aducă un număr de oi pe piaţa capitalei Imperiului). Prima dintre cererile oficiale de oi datează din 1544, când sultanul Süleyman I le-a solicitat domnilor Radu Paisie (1535-1545) şi Petru Rareş (1527-1538, 1541-1546) să trimită câte 100.000 de oi la Istanbul cu oamenii lor, pentru a fi vândute în capitală „la preţul zilei”[33]. Au existat şi situaţii în care Poarta a solicitat trimiterea unor oi în afara obligaţiilor prestabilite, valoarea lor fiind scăzută în aceste situaţii din plata haraciului, chiar dacă la un preţ ce fusese subevaluat, sau pur şi simplu fiind adăugată la categoria obligaţiilor Ţărilor Române către Poartă. În a doua jumătate a secolului al XVII-lea Moldova trebuia să predea anual peste 100.000 de oi şi, foarte probabil, Ţara Românească avea sarcini similare[34]. Prin urmare, ponderea ovinelor în cadrul comerţului din secolele XVI-XVII al Ţărilor Române a fost foarte importantă.

Bovinele au reprezentat celălalt produs major de export al Ţărilor Române. În a doua jumătate a secolului al XV-lea a luat naştere în Europa

Centrală un comerţ la distanţă medie şi mare cu bovine vii, animale care erau transportate pe picioare până la destinaţie. Principalele zone exportatoare erau Danemarca, regatul polono-lituanian, Ungaria şi Ţările Române, în special Moldova, iar debuşeele erau pieţele din nordul Italiei, Germania şi Ţările de Jos. O dezvoltare similară a avut loc în economia-univers otomană, unde piaţa Istanbulului a atras şi ea un număr considerabil de vite. În „lungul secol XVI" preţurile vitelor au crescut atât în Europa Centrală, cât şi în Imperiul Otoman, ceea ce a condus la sporirea numărului de bovine comercializate şi a veniturilor obţinute din această ramură economică. Ţările Române au exportat în această perioadă bovine în ambele direcţii. Cifrele existente în izvoare atestă pentru Transilvania exporturi spre Europa Centrală de doar câteva mii de capete de bovine anual în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Exporturile Moldovei în Polonia şi probabil apoi mai departe, până în Germania Centrală, erau sensibil mai mari, depăşind 20.000 de capete anual încă din anii 1530. Ele au fluctuat pe parcursul secolului al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII-lea, însă probabil că au rămas în jurul mediei de 20.000 de bovine pe an. În privinţa exporturilor către Imperiul Otoman, numărul vitelor trimise pentru aprovizionarea Istanbulului trebuie să fi fost undeva peste 20.000 anual (10.000-20.000 vite/an din Ţara Românească şi câteva mii din Moldova[35]), în condiţiile în care nevoile de consum anuale ale populaţiei din capitala Imperiului erau în jur de 200.000 de boi[36]. Întrucât exporturile Moldovei se îndreptau precumpănitor către Europa Centrală (unde preţurile erau mai mari), este de presupus că mare parte dintre vitele trimise la Istanbul proveneau din Ţara Românească şi doar o mică parte din Moldova. A existat şi un export de vite din Ţara Românească către Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea, care se plasa între

3.000 şi 7.000 de capete anual[37]. Aceste cantităţi au făcut ca exporturile de boi vii să fie, în secolul al XVI-lea, una dintre principalele surse de venituri externe pentru Ţările Române, la concurenţă doar cu veniturile obţinute din exporturile de ovine. Conjunctura favorabilă pentru exporturile de bovine s-a menţinut până la mijlocul secolului al XVII-lea, când recesiunea economiei-univers occidentale a afectat şi cererea central-europeană de bovine. Preţul acestora a scăzut dramatic în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, iar Moldova a resimţit deteriorarea conjuncturii comerciale prin reducerea mai întâi a veniturilor obţinute şi apoi chiar a numărului de vite exportate.

Mulţi istorici au pus **cerealele** la loc de frunte printre exporturile româneşti din secolele XVI-XVIII. Un argument în favoarea unei asemenea opţiuni ar putea fi ponderea producţiei cerealiere în cadrul unor teritorii cu o economie covârşitor agrară, cum erau Ţările Române în epoca modernă timpurie. Argumente suplimentare sunt oferite de unele izvoare din epocă, prezentând Ţările Române drept „grânar” sau „cheler” al „împărăţiei”, adică al Istanbulului. Aceasta pentru că dependenţa comerţului cu cereale de disponibilitatea drumurilor pe apă – la scara epocii, cerealele erau o marfă cu volum mare în raport cu preţul şi, prin urmare, cheltuielile de transport tindeau să fie foarte mari – interzicea exporturile spre Ungaria sau spre Polonia, pentru a nu mai aduce în discuţie ţări mai îndepărtate. De altfel, chiar şi în ceea ce priveşte raporturile dintre statele româneşti extracarpatice şi Transilvania, Radu Manolescu constata „caracterul întâmplător al comerţului cu grâne” dintre ele[38]. Rămân deci de discutat doar exporturile de cereale spre Imperiul Otoman. Studiul critic al informaţiilor păstrate de izvoarele din epocă, precum şi absenţa unei diferenţe suficient de mari între preţurile din Ţara Românească şi Moldova şi cele din Istanbul şi din celelalte oraşe otomane

ne-au condus la constatarea că exporturile româneşti de cereale au fost modeste cantitativ în secolul al XVI-lea. Chiar şi atunci când cantităţilor vehiculate de negustorii propriu-zişi li s-au adăugat solicitări oficiale, care excedau logica comercială, totalurile anuale din această perioadă nu au depăşit în nici una dintre situaţiile cunoscute de noi echivalentul a 10.000 de tone (deci hrana pentru 50.000 de oameni), fiind însă de cele mai multe ori sensibil mai mici[39]. Aceasta însemna că exporturile de cereale nu au reprezentat în secolul al XVI-lea decât 5-10% din exporturile Ţării Româneşti şi Moldovei[40] şi asigurau doar o parte minoritară din aprovizionarea Istanbulului.

Sarea reprezenta o bogăţie importantă pentru Ţările Române şi unul dintre produsele exportate încă din Evul Mediu. Piaţa otomană a oferit un debuşeu important pentru sarea românească, ceea ce a determinat creşterea producţiei. Pornind de la date provenite dintr-un document otoman, Mihai Maxim apreciază exporturile muntene de sare din timpul domniei lui Petru cel Tânăr (1559-1568) la circa cinci milioane de ocale (circa 6.000 de tone)[41]. Pentru Moldova şi Transilvania nu avem date cantitative la fel de precise, dar ştim că şi ele au exportat cantităţi considerabile de sare, în secolul al XVII-lea ajungându-se chiar la delimitarea teritoriilor otomane în care aveau voie să exporte cele trei principate.

Exporturile Ţărilor Române au mai inclus peşte, lemn, miere şi ceară, ultima expediată nu doar în Imperiul Otoman, ci şi la Veneţia, iar la acestea s-au mai adăugat, dar cu ponderi relativ mici, inul, cânepa şi vinul. Mercurul era şi el solicitat la export, mai ales de negustorii veneţieni şi de cei din oraşele central-europene. De asemenea, s-a exportat şi potasă, chiar în cantităţi importante. De la Croix afirmă că locurile unde se fabrica potasa pentru export aduc un venit de 100 de pungi, adică

50.000 de taleri[42]. Negustorii olandezi şi englezi achiziţionau în secolul al XVII-lea de pe piaţa Galaţiului potasă, pe care o foloseau la degresarea postavurilor, în domeniul sticlăriei şi al producerii săpunului. Negustorii scoţieni s-au stabilit în Moldova lui Vasile Lupu în câteva oraşe de unde achiziţionau şi ei potasă, pe care apoi o desfăceau la Gdańsk şi Constantinopol (de aici era cumpărată de negustorii englezi ai Companiei Levantului). Comerţul olandez şi englez cu potasă moldovenească a fost ruinat din cauza războaielor şi pustiirilor care au afectat Moldova în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi a încetat către 1690.

În ceea ce priveşte **direcţiile de export**, altele decât Imperiul Otoman, situaţia arăta în felul următor: către oraşele din nord se exportau mai ales vite, piei de vită, vinuri, sare, animale, cenuşă de potasă, produse care ajungeau prin intermediul negustorilor poloni până în porturile baltice (cel mai des menţionat este Danzigul/Gdańsk). De aici se răspândeau şi în alte direcţii, ajungând până în Anglia. Moldova exporta în Polonia şi peşte pescuit la Dunărea de Jos. Transilvania a desfăşurat şi ea schimburi comerciale active cu Polonia, observaţie susţinută de registrele vamale clujene din anii 1599-1637: se exportau vite, sare şi chiar miere către Cracovia, dar în cantităţi mici. Aceleaşi registre vamale clujene indică o serie de exporturi către Slovacia (miere, vin, rachiu, sare, piei, cai) şi Ungaria (grâne, vite, cai, piei, seu, vin, rachiu, sare). Cel mai important articol de export al Transilvaniei în această direcţie rămânea însă sarea. Către Rusia Moldova a trimis, mai ales în secolul al XVIII-lea, sare, peşte sau vin[43]. Legăturile cu spaţiul german şi austriac au fost deosebit de dinamice, Ţările Române exportând bovine vii, piei de vită, cai, seu, sare, miere, vin, rachiu la Viena şi cai în Germania. La Veneţia se exportau vite, piei de vită şi mai ales ceară în cantităţi importante, de multe ori prin intermediul negustorilor balcanici.

În mod firesc, intensificarea legăturilor economice externe a antrenat **schimbări la nivelul circulaţiei monetare şi al fluxurilor monetare externe**[44]. Exporturile masive au adus în Ţările Române o multitudine de monede bătute în diverse părţi ale Europei şi în Imperiul Otoman. Noutatea principală a fost intrarea în circulaţie a monedelor mari de argint din categoria talerilor, îndeosebi a celor bătuţi în Imperiul German şi în Ţările de Jos. Dincolo de aceasta, cea mai mare parte a nevoilor economiei monetare a fost asigurată de monedele mărunte de argint (aspri otomani, dinari ungureşti, groşi, jumătăţi de gros şi apoi piese de trei groşi din Uniunea Polono-Lituaniană etc.). În condiţiile caracterizate de primatul plăţilor către Poartă şi de circulaţia masivă a monedelor străine, emisiunile monetare proprii au încetat în Ţara Românească şi au continuat doar cu întreruperi tot mai mari în Moldova până în secolul al XVII-lea, când au încetat şi aici. Situaţia a fost diferită în Transilvania, care dispunea de resurse proprii semnificative de aur şi argint şi unde nivelul plăţilor externe a fost mai mic. În consecinţă, în Transilvania emisiunile monetare au continuat în perioada principatului şi de asemenea în timpul stăpânirii habsburgice. Totuşi, şi în Transilvania ponderea cea mai mare în circulaţie au avut-o monedele străine. În Ţara Românească şi Moldova retragerea periodică din circulaţie a unor mari cantităţi de monede pentru acoperirea plăţilor externe a condus la persistenţa unor **fenomene de penurie monetară** şi la **folosirea în schimburi a unor mijloace alternative de plată, a trocului şi a plăţilor mixte**. Cel mai frecvent intrau în compunerea preţurilor animalele (caii, iepele sau mânjii, bovinele, oile, cu sau fără miei, berbecii şi mai rar porcii şi caprele, reprezentând resursele de bază ale gospodăriei ţărăneşti), produse ale economiei rurale (vin, cereale, brânză, slănină), articole vestimentare de o mare diversitate tipologică şi calitativă, piese de harnaşament sau articole

de interior (covoare, pături). În acelaşi timp, în cadrul tranzacţiilor importante, interne sau internaţionale, se foloseau pentru plăţi postavurile sau alte materiale textile, blănurile, obiectele din aur şi argint care concentrau o valoare mare într-un volum mic[45].

Dacă pentru cantităţile mici de mărfuri sau pentru bunurile cu valoare redusă plata se realiza de obicei pe loc, în cazul tranzacţiilor mai importante se foloseau frecvent zălogiri de ocini sau de diverse bunuri de valoare pentru a garanta achitarea integrală ulterioară a costului mărfii primite (în cazul cantităţilor mari care erau livrate după încheierea contractului, de pildă). Penuria monetară a stimulat recursul la zarafi specializaţi, dar şi aceştia au fost uneori în imposibilitatea de a furniza monedă. Astfel, la 1649, Iane zaraful din Bucureşti zălogea la rândul său lui Radu logofăt Dudescu 50 de stânjeni de ocină pentru şase ughi cu care să îşi plătească birul[46]. Dintre formele creditului, creditul cu zălog a fost cel mai larg răspândit, din cauza îndoielilor creditorului faţă de capacitatea de rambursare la timp a împrumutului. **Utilizarea creditului** a constituit o formă de suplimentare a mijloacelor monetare aflate la dispoziţia societăţii, dar el nu a reuşit să suplinească decât temporar necesităţile de monedă metalică.

O altă formă de păstrare a valorii era **tezaurizarea**. Analiza inventarelor de bunuri aparţinând domnilor, boierilor şi chiar orăşenilor înstăriţi relevă ponderea semnificativă a mijloacelor alternative de conservare a valorii. Alături de monede se tezaurizau pietre preţioase, obiecte din metal preţios, stofe, blănuri sau articole vestimentare luxoase, diverse obiecte rare sau exotice. Marile averi domneşti sugerează preferinţa păstrării metalului preţios sub formă de obiecte din metal, şi nu sub formă de monedă, datorită faptului că prin prelucrare metalul îşi sporea valoarea, iar valoarea de schimb era dublată de valoarea practică şi

de cea socială (de reprezentare). Prevalenţa mijloacelor alternative de tezaurizare a constituit o piedică pentru accelerarea circulaţiei monetare, chiar dacă viteza acesteia a crescut în secolul al XVI-lea datorită plăţilor către Poartă şi expansiunii exporturilor.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea creşterea plăţilor către Poartă şi a fiscalităţii a fost atât de mare, încât adaptarea la ele a pus în pericol înseşi bazele reproducerii proceselor economice şi sociale din Ţara Românească şi Moldova. O mare parte a contribuabililor au trebuit să îşi vândă pământul şi chiar libertatea personală, devenind rumâni şi, respectiv, vecini. Alţii au fugit, subminând astfel baza demografică a economiei şi a finanţelor domneşti. Ţara Românească şi Moldova au acumulat uriaşe datorii externe, imposibil de rambursat. Această **situaţie fără ieşire** conturată mai ales în anii 1580-1590 a contribuit la **ridicarea antiotomană a Ţărilor Române din anul 1594**, când ele s-au alăturat războiului Ligii Sfinte împotriva Imperiului Otoman. Războaiele purtate de Mihai Viteazul au amplificat fenomenele de criză din cauza distrugerilor materiale generate care au dezorganizat şi mai mult viaţa economică în Ţara Românească şi Transilvania. Abia odată cu începutul secolului următor, instaurarea unei stabilităţi politice la nivel regional prin încheierea păcii de la Zsitvatorok (1606) şi **reducerea semnificativă a presiunii financiare exercitate de Poartă** vor permite refacerea economică şi chiar debutul unui proces de creştere economică şi demografică.

Creşterea economică şi demografică a Ţărilor Române în secolele XVII-XVIII a fost favorizată de stabilizarea la niveluri relativ reduse a presiunii financiare otomane comparativ cu a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În acelaşi timp, un element deosebit de important a fost **adoptarea culturii porumbului**, mult mai productivă decât cea a

cerealelor tradiţionale (grâu, mei, orz, secară, ovăz). Aceasta a îngăduit atât extinderea terenurilor cultivate în zone mai înalte, cât şi creşterea productivităţii agricole. Pe această bază a fost posibilă o creştere apreciabilă a populaţiei. Ţara Românească avea circa 300.000 de locuitori la 1600 (este adevărat, într-o perioadă marcată de dificultăţi economico-sociale şi de turbulenţe politico-militare), circa 600.000 în 1700 şi peste un milion în 1800. Populaţia Moldovei, estimată la circa 400-440.000 de locuitori în 1600, a crescut în prima jumătate a secolului al XVII-lea, a scăzut apoi în timpul crizei din ultimele decenii ale secolului al XVII-lea şi s-a dublat în secolul al XVIII-lea, ajungând la circa 900.000 de locuitori către 1800. Populaţia Transilvaniei în sens larg (incluzând Banatul, Crişana şi Maramureşul) a crescut lent în secolul al XVII-lea şi apoi s-a dublat în secolul al XVIII-lea, printre altele şi datorită politicii populaţioniste a autorităţilor habsburgice şi datorită îmbunătăţirii măsurilor antiepidemice la frontiere. Sporul demografic a fost un factor crucial al creşterii economice de ansamblu în societăţile preindustriale. Desigur, el genera mai degrabă o creştere extensivă, favorizată de extinderea suprafeţelor cultivate. Cu toate acestea, creşterea economică din secolele XVII-XVIII a inclus în Ţările Române şi aspecte calitative, sporind ponderea oraşelor şi a activităţilor economice nonagricole, ca şi nivelul acumulărilor materiale la nivelul întregii societăţi. Se pot observa diversificarea şi progresul producţiei meşteşugăreşti, inclusiv funcţionarea mai multor manufacturi. Studiile existente sunt categorice în această privinţă: „În domeniul producţiei meşteşugăreşti, secolul al XVII-lea marchează reluarea în condiţii diferite a ritmului de dezvoltare din a doua jumătate a secolului al XV-lea”[47]; „În a doua jumătate a veacului [al XVIII-lea] numărul manufacturilor s-a extins, iar producţia s-a diversificat”[48]. Progrese se pot observa şi în ceea ce priveşte habitatul,

mai ales în cazul reşedinţelor domneşti şi boiereşti, dar şi în cel al caselor de orăşeni[49]. Inventarele de obiecte personale arată şi ele o lentă, dar fermă acumulare de bogăţie. Amplificarea consumului de lux la nivelul elitei este indicată mai ales de cantitatea impresionantă de podoabe din metal preţios şi veşminte somptuoase atestată în aceste inventare[50]. În fine, dar nu în cele din urmă, se observă un proces de lărgire a accesului la cultură – se înmulţesc atât tipăriturile, cât şi textele manuscrise[51], se ctitoresc un număr tot mai mare de biserici[52] – care atestă, dincolo de actul de voinţă, existenţa unor disponibilităţi materiale sporite la un număr tot mai mare de oameni.

După cum am arătat atunci când am vorbit despre comerţul cu bovine, la mijlocul secolului al XVII-lea **conjunctura comercială** a devenit defavorabilă pe pieţele Europei Centrale[53]. Cel mai greu a fost lovit exportul românesc de vite vii, dar s-au resimţit şi celelalte fluxuri de mărfuri, cum ar fi importurile de postavuri şi produse manufacturate, ca şi tranzitul de mărfuri orientale prin Polonia spre Europa Centrală şi Nordică. Dependentă în mare măsură de veniturile obţinute din exporturile de vite, Moldova a intrat într-o criză severă, amplificată de efectele pustiitoare ale războaielor otomano-polone din 1672-1676 şi mai ales 1683-1699. Cum conjunctura comercială otomană a rămas favorabilă, a crescut ponderea Imperiului Otoman ca debuşeu pentru exporturile româneşti. Mai mult, chiar şi unele dintre mărfurile occidentale care veneau înainte pe drumurile de uscat central-europene au început să sosească în Ţările Române prin intermediul Imperiului Otoman, aşa cum se poate vedea în cazul postavurilor englezeşti („londrine”).

Rolul crescut al Imperiului Otoman ca partener economic extern al Ţărilor Române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea este reflectat şi de situaţia provinciilor

româneşti care în această perioadă au intrat sub stăpânirea habsburgică (Transilvania în 1687/1699, Banatul şi Oltenia în 1718). Deşi autorităţile habsburgice au încercat să lege tot mai mult noile provincii de celelalte posesiuni ale lor, registrele vamale din anii 1717-1724 atestă faptul că cea mai mare parte a comerţului Transilvaniei se realiza cu Ţările Române şi cu Imperiul Otoman, legăturile cu restul teritoriilor habsburgice fiind minoritare[54]. O orientare şi mai pregnantă spre piaţa otomană poate fi constatată în cazul Olteniei[55].

Circulaţia monetară a reflectat şi ea orientarea mai accentuată a Ţărilor Române spre economia-univers otomană. La sfârşitul secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea monedele provenite din Europa creştină au ajuns să domine circulaţia monetară din Ţările Române, punând în inferioritate monedele otomane. De altfel, sistemul monetar otoman a cunoscut serioase dificultăţi, emisiunile monetare s-au redus considerabil prin închiderea multor monetării provinciale şi monedele europene au ajuns să deţină o pondere majoritară şi pe anumite segmente ale circulaţiei monetare din Imperiul Otoman în această perioadă[56]. În 1687, în mijlocul războiului cu Liga Sfântă, otomanii au realizat o reformă monetară, adoptând un nou etalon monetar, triada *guruş-para-akçe* fixată la cursul 1 guruş = 40 de parale = 120 de aspri, şi au început să emită noi monede, dintre care se remarcă îndeosebi monedele mari de argint inspirate din modelul talerilor europeni, bătute cu ajutorul presei cu valţuri. În secolul al XVIII-lea noile monede otomane de argint şi de aur au redobândit o poziţie dominantă în circulaţia monetară din Ţara Românească şi Moldova, pe când în Transilvania au prevalat emisiunile monetare habsburgice.

Înainte de a încheia consideraţiile referitoare la poziţia Ţărilor Române în economia europeană în epoca modernă timpurie, se cuvine să discutăm

problema periferialităţii economice. Evident, nu ne referim la vreo periferialitate geografică, ci la periferialitatea economică în sensul definit de Immanuel Wallerstein, adică integrare dependentă într-o economie-univers în cadrul căreia periferiile exportă masiv bunuri relativ ieftine, importă bunuri relativ mai scumpe din zonele centrale şi semiperiferice, le cedează plusprodus capitaliştilor veniţi din aceste zone şi se află într-o dependenţă multifaţetată, economică, politico-militară şi culturală, faţă de regiunile dezvoltate din centrul sistemului[57]. Daniel Chirot a analizat primul dezvoltarea Ţării Româneşti utilizând sistemul conceptual dezvoltat de Immanuel Wallerstein, dar preferă pentru secolele XVI-XVIII termenul *protocolonie* a Imperiului Otoman[58]. În ceea ce ne priveşte, credem că, odată depăşit blocajul cauzat de ideea că economia-univers occidentală ar fi fost singura de acest tip, acceptând ideea coexistenţei până în secolul al XIX-lea a unei multitudini de sisteme-univers independente unul de altul, nimic nu se mai opune la nivel principial utilizării termenului *periferie* pentru Ţările Române. Problema este însă de a vedea în ce măsură şi faţă de cine au fost diversele teritorii româneşti periferii economice în epoca modernă timpurie. Or, particularitatea decisivă este că Ţările Române s-au aflat în secolele XVI-XVIII în zona de contact a două economii-univers, cea otomană şi cea (vest-)europeană, au suportat atracţia amândurora şi, în consecinţă, nu au fost integrate complet în cadrul nici uneia din ele până în secolul al XIX-lea, atunci când economia otomană a fost încorporată la periferia economiei-univers occidentale. Se pot observa totodată deosebiri importante în spaţiu şi în timp. Astfel, Ţara Românească a fost integrată aproape deplin ca periferie a Istanbulului în economia-univers otomană, legăturile sale comerciale şi monetare desfăşurându-se în cea mai mare măsură cu aceasta. În schimb, Moldova a avut o situaţie ceva mai

echilibrată în secolul al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea, având legături atât cu Imperiul Otoman, cât şi cu Europa Centrală. Chiar şi după declinul comerţului cu Europa Centrală, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Moldova tot a reuşit să îşi menţină o anumită diversificare a relaţiilor economice externe şi să nu depindă doar de economia-univers otomană. În sfârşit, în cazul Transilvaniei este mai greu să folosim sintagma *periferie economică*. Transilvania nu numai că a avut legături şi cu Europa Centrală, şi cu Imperiul Otoman, ci în cazul său legăturile economice externe au avut o pondere mai redusă în ansamblul activităţilor economice, iar nivelul său de dezvoltare şi gradul sporit de autocentrare economică ne îndeamnă să o considerăm mai degrabă o regiune de tip semiperiferic, care a oscilat între cele două economii-univers concurente.

Principatele Române şi impactul economic al Occidentului (sfârşitul secolului al XVIII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea)

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea evoluţia economică a Ţărilor Române a fost influenţată de conjunctura bună a economiei otomane, care a cunoscut o perioadă de creştere robustă în anii 1700-1760, şi de relansarea treptată a creşterii economice a economiei-univers occidentale[59]. În Europa Apuseană şi Centrală, **noua fază de creştere economică** a fost însoţită de un spor demografic apreciabil, consolidat prin îmbunătăţirea măsurilor de îngrijire a sănătăţii şi prin creşterea duratei medii de viaţă, precum şi de o tendinţă crescătoare a preţurilor, care a stimulat cererea central-europeană pentru produsele provenite din Imperiul Otoman şi din Ţările Române. Pentru Moldova, efectele îmbunătăţirii conjuncturii pentru comerţul cu bovine vii au început să se

facă simţite din anii 1720, iar creşterea numărului de boi exportaţi şi a veniturilor obţinute a continuat până în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Creşteri similare pot fi observate şi în ceea ce priveşte vânzarea de vite transilvănene în Austria, favorizată şi de includerea principatului intracarpatic în cadrul Imperiului Habsburgic, precum şi în ceea ce priveşte numărul şi valoarea bovinelor exportate de Ţara Românească atât spre Austria, cât şi spre Imperiul Otoman. Războaiele de la cumpăna secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea au stimulat suplimentar vânzarea vitelor româneşti în Europa Centrală, iar cantităţile s-au menţinut ridicate şi după terminarea războaielor napoleoniene. Cifrele exporturilor din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale secolului al XIX-lea le depăşesc semnificativ pe cele atinse în secolele XVI-XVII. Astfel, în 1770, Transilvania trimitea la Viena peste 25.000 de boi, iar exporturile totale ale Ţării Româneşti – cuprinzând atât exporturile tradiţionale spre Imperiul Otoman, cât şi masive vânzări în Austria – au ajuns în 1820 la 50.000 de bovine, în timp ce pentru Moldova avem cifre precum 30.000 de boi şi 6.000 de vaci numai spre Austria în 1815 sau 42.000 de boi şi 23.000 de vaci spre Austria şi Imperiul Otoman în 1826[60]. Creşterea veniturilor a fost şi ea considerabilă. În timp ce exporturile muntene din secolul al XVI-lea pot fi evaluate la cel mult 60.000 de galbeni[61], cele moldoveneşti au ajuns chiar la peste 120.000 de galbeni în timpul lui Vasile Lupu (1634-1653)[62]. În 1820, exporturile de bovine ale Ţării Româneşti pot fi estimate la circa 100.000 de galbeni, iar cele ale Moldovei din 1826 valorau peste 160.000 de galbeni[63].

Cererea externă a sporit şi pentru alte produse ale Ţărilor Române. Astfel, spre Imperiul Otoman au continuat să fie trimise un număr mare de oi, iar o noutate a fost în secolul al XVIII-lea creşterea exporturilor de derivate animaliere, respectiv pastramă, cerviş, seu, unt, brânzeturi şi lână

(ultima valorificată mai mult în Transilvania decât pe piaţa otomană). Au crescut şi cantităţile de sare exportată spre teritoriile otomane, precum şi spre Rusia. O creştere şi mai spectaculoasă poate fi observată în cazul exporturilor de cereale, care de la un total de cel mult 10.000 de tone anual în secolul al XVI-lea au ajuns la un total de aproape 40.000 de tone anual în anii 1813-1819. De asemenea, au continuat exporturile de miere, ceară şi lemn, cărora li s-au adăugat în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea cele de tutun. Exporturile de cai au crescut şi ele, atât spre Imperiul Otoman, cât şi spre Austria şi Germania, îndeosebi cele din Moldova pentru remonta armatei prusace. De asemenea, au sporit foarte mult exporturile de porci vii din Ţara Românească spre Transilvania, acestea ajungând în primele decenii ale secolului al XIX-lea la mai multe zeci de mii de capete anual. Raportul lui Pini despre comerţul Ţării Româneşti la 1820 cuprinde şi o cifră surprinzător de mare de capre (40.000 de capete), precum şi cantităţi apreciabile de lână, vin, rachiu, tutun şi fructe. Şi în cazul Moldovei exporturile de in, cânepă, lână, vin şi piei au crescut semnificativ. De aceea, credem că putem aprecia că secolul al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea au fost, în ansamblu, dincolo de inflaţie şi de variatele încercări otomane de a obţine prin intervenţii politice avantaje economice speciale în raporturile comerciale cu Ţările Române[64], o perioadă de creştere a volumului comerţului şi a veniturilor obţinute din exporturi.

În Ţara Românească şi în Moldova, o parte însemnată a acestor venituri era folosită pentru **plăţile către Imperiul Otoman**. Acestea au crescut din nou în secolul al XVIII-lea, revenind la niveluri apropiate de cele din anii 1580. Cu toate acestea, ele reprezentau acum o povară mai redusă pe cap de locuitor, întrucât se raportau la principate cu o populaţie sensibil mai mare şi cu un nivel economic superior celui din secolul al XVI-lea. În

plus, după 1768, plăţile către Poartă au fost întrerupte de relativ frecventele perioade de ocupaţie rusă şi/sau austriacă. Mai mult, Rusia şi-a asumat rolul de protector al Ţării Româneşti şi Moldovei şi a limitat obligaţiile acestora faţă de Imperiul Otoman, iar creşterile nominale din ultima parte a secolului al XVIII-lea şi din primele decenii ale celui următor au fost erodate de deprecierea accelerată a monedei otomane. În aceste condiţii, acumulările interne au continuat şi chiar au sporit în secolul al XVIII-lea şi în prima parte a secolului al XIX-lea, finanţând consumurile de prestigiu ale curţii şi boierimii şi chiar ale unei părţi semnificative a orăşenimii.

Importurile din Occident au sporit în această perioadă. Pe lângă deja tradiţionalele postavuri şi produse din metal, aceste importuri au mai cuprins acum textile de bumbac şi mătase, produse coloniale, articole de îmbrăcăminte, publicaţii, instrumente muzicale, caleşti etc. Moda „nemţească”, uzul limbii franceze şi practicile occidentale de *loisir* (baluri, dansuri, jocuri de cărţi etc.) au venit în Principate nu numai prin Europa Centrală şi prin intermediul Imperiului Otoman, ci şi prin intermediul Rusiei şi mai ales al ofiţerilor ruşi care au staţionat în Moldova şi Ţara Românească în timpul războaielor ruso-otomane, frecvente în această perioadă. Alţi factori în transmiterea culturii şi a obiceiurilor de consum occidentale au fost negustorii, liber-profesioniştii şi meşteşugarii proveniţi din Europa Centrală şi Apuseană care s-au stabilit în Principate şi apoi consulii marilor puteri stabiliţi la Bucureşti şi la Iaşi începând din 1781[65].

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea şi primele decenii ale secolului al XIX-lea dinamismul economiei-univers occidentale l-a depăşit semnificativ pe cel al economiei-univers otomane, iar puterea de atracţie a preţurilor mai ridicate din Europa Apuseană şi Centrală

ameninţa să rupă circuitele care legau teritoriile otomane de Istanbul şi să reorienteze fostele periferii ale capitalei otomane spre Occident. Pe de altă parte, Imperiul Otoman a fost înfrânt de către Rusia în mai multe războaie, a cunoscut mari dificultăţi economice, un amplu proces inflaţionist şi numeroase mişcări de eliberare în provincii şi a pierdut un număr apreciabil de teritorii, depinzând tot mai mult în ceea ce priveşte supravieţuirea sa politico-militară de colaborarea cu unele sau cu altele dintre puterile europene. Aceste evoluţii conduceau spre un **proces de încorporare a lumii otomane la periferia economiei-univers occidentale**[66]. Acest proces a părut să se oprească imediat după 1815, când preţurile din Europa Apuseană şi Centrală, ridicate în mare măsură şi din cauza conjuncturii pricinuite de războaiele napoleoniene, au scăzut temporar, reducând cererea pentru produsele otomane şi româneşti. Recesiunea economică postnapoleoniană a durat şi în anii 1820, lovind pe mulţi dintre exportatorii sud-est europeni, dar, per total, nu a mai fost la fel de amplă ca aceea din secolul al XVII-lea. Pe de altă parte, raportul de forţe se schimbase deja decisiv în favoarea economiei-univers occidentale. Progresele realizate de Occident în contextul declanşării revoluţiei industriale erau atât de mari, încât presiunea exporturilor occidentale a continuat şi în faza de recesiune, iar economia-univers otomană nu mai avea capacitatea de a profita de temporara slăbire a cererii occidentale pentru a se re-autocentra în jurul Istanbulului. În consecinţă, procesul de încorporare a lumii otomane ca periferie în cadrul economiei-univers occidentale a continuat, desăvârşindu-se în al doilea sfert al secolului al XIX-lea. Momentul decisiv a fost tratatul comercial otomano-britanic din 1838, care a deschis piaţa otomană pentru exporturile şi investiţiile occidentale, cointeresând totodată Marea

Britanie în supravieţuirea politică şi menţinerea integrităţii teritoriale a Imperiului Otoman.

Acest context general a influenţat şi situaţia Principatelor Române. În foarte multe lucrări se consideră că evoluţia economică a Principatelor a fost influenţată decisiv în sensul conectării lor la economia occidentală de către prevederile Tratatului de Pace ruso-otoman de la Adrianopol. Potrivit acestor interpretări, articolul 5 al acestui tratat, care statua libertatea comerţului exterior al principatelor Ţara Românească şi Moldova, le-a eliberat din ghearele „monopolului comercial otoman" şi a condus la creşterea masivă a exporturilor de cereale spre Occident, instituind astfel un flux economic definitoriu pentru integrarea spaţiului românesc în economia europeană modernă. Într-un studiu recent[67], am arătat că această imagine deformează realitatea istorică. Astfel, **exporturile româneşti de cereale** au crescut de-a lungul secolului al XIX-lea, dar cea mai mare parte a acestei creşteri a fost realizată după 1860. Mai mult, până în 1846, când Marea Britanie şi-a liberalizat importurile de cereale în contextul creşterii preţurilor şi al foametei din Irlanda, puţine dintre cerealele româneşti s-au îndreptat spre Occident, principalul debuşeu continuând să fie Imperiul Otoman şi mai ales Istanbulul. În determinarea nivelurilor şi a direcţiilor exporturilor româneşti de cereale, mult mai importante decât prevederile Tratatului de la Adrianopol au fost creşterea cererii occidentale în contextul industrializării şi urbanizării din Europa Apuseană, reducerea costurilor transporturilor maritime şi mai ales creşterea producţiei de cereale a teritoriilor româneşti, realizată doar treptat de-a lungul secolului al XIX-lea. În concluzie, după cum s-a putut constata că în secolele XVI-XVIII nu a existat nici un sistem economic care să poată fi numit cu adevărat

„monopol comercial otoman”, rolul Tratatului de la Adrianopol a fost mult mai limitat decât s-a presupus până acum.

Însemnătatea Tratatului de la Adrianopol a fost mai mare prin prevederile sale care au condus la redactarea Regulamentelor Organice şi la accelerarea procesului de modernizare instituţională din Ţara Românească şi Moldova. În ceea ce priveşte legăturile economice cu Occidentul, elementul cel mai important din anii 1830-1840 au fost nu exporturile româneşti, ci mai ales **sporul importurilor româneşti din Occident**, importuri de mărfuri, dar şi de modele culturale, instituţionale şi politice[68]. Iniţiate în perioada regulamentară, **transformările în direcţia compatibilizării cadrului instituţional al Principatelor cu statutul de periferie economică şi politică a Occidentului** au fost desăvârşite prin trecerea Principatelor sub garanţia colectivă a marilor puteri europene prin Tratatul de Pace de la Paris (1856) şi apoi prin formarea statului modern român după Unirea Principatelor din 1859[69].

1. Acest studiu, elaborat împreună cu Florentina Niţu în cadrul proiectului A_C nr. 47/2006 *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*, a fost publicat iniţial în Maria Mureşan (coord.), *Procesul de integrare a României în economia europeană. Dimensiuni istorice şi contemporane*, Bucureşti: Editura ASE, 2008, pp. 17-50.
2. Vulpe 1998.
3. Fernand Braudel postulează vechimea şi continuitatea schimburilor economice, inclusiv la mare distanţă, cu un titlu de subcapitol provocator: „Economiile-univers dintotdeauna” (Braudel 1989: II, 16-20).
4. Mazoyer, Roudart 2002: 97-135.
5. Stoianovich 1994.
6. Glodariu 1974: 106.
7. Mihailescu-Bîrliba 2003-2005: 99-103.
8. Vezi capitolele relevante din principalele sinteze de istorie a României apărute în ultimul deceniu: *IR* 2002: 66-68 (capitol de Mihai Bărbulescu); *IR* 2001: II, 198-202 (capitol de Dumitru Protase); *IR* 2004: 86-89 (capitol de Coriolan Horaţiu Opreanu).
9. Brătianu 2003: 127-144.

10. Lucrările clasice cu privire la creşterea agricolă sunt Duby 1962 şi Slicher van Bath 1963. Vezi şi Persson 1988.
11. Murgescu 1999a: 43.
12. Wallerstein 1979b: 14.
13. Braudel 1989: I, 13-40.
14. Velter 2006-2007: 219-228.
15. Brătianu 1988: II, 112-153; Ciocîltan 1998.
16. Papacostea 1983: 23.
17. Manolescu 1965: 180.
18. Pakucs-Willcocks 2007.
19. Bonciu, Murgescu 1993: 539.
20. Prezentarea din următoarele trei paragrafe se bazează mai ales pe Murgescu 1999a: 18-49.
21. Wallerstein 1992: I, 100-202.
22. Braudel 1989: II, 123-146; Murgescu 2005.
23. Murgescu 1999a: 121-146.
24. Brătianu 1988: II, 294-295. Vezi şi analiza istoriografică din Murgescu 1990a.
25. Berindei 1989; Andreescu 2001: 235.
26. *Daß nunmehr solche Pfeffer Handlung aus der Wallachey und Siebenbürgen hier sowohl als zu Venedig gantz erlegen* (*apud* Hack 1952: 15, nota 59). Fără a cunoaşte această informaţie, care nouă ne-a fost semnalată de Erich Landsteiner, Halil İnalcik afirmă că Imperiul Otoman nu a cunoscut lipsa mirodeniilor decât după 1512 (İnalcik, Quataert 1994: 343).
27. Murgescu 1996a: 211-222.
28. Murgescu 1999a: 46.
29. Pentru întreaga discuţie, vezi Bonciu, Murgescu 1993: 541.
30. Murgescu 1999a: 46.
31. Vezi Manolescu 1965: 151-159, 180-181.
32. Manolescu 1957: 153, 164, 176.
33. Maxim 1979a: 1751-1752.
34. *IR* 2001: V, 423 (capitol de Ştefan Olteanu).
35. Murgescu 1998: 117.
36. Mantran 1962: 179-182.
37. Murgescu 1998: 106, tabelul 1.
38. Manolescu 1965: 130.
39. Murgescu 1996b.
40. Murgescu 1996a: 253.
41. Maxim 1999: 240. În addenda din 1999 la studiul publicat iniţial în 1988, Mihai Maxim semnalează şi două datorii de 9.549 şi respectiv 2.250 de care de sare acumulate de Ştefan Surdul (domn al Ţării Româneşti în 1591-1592), care ar putea indica eventual creşterea

cantităţilor exportate de mai mult de două ori faţă de vremea lui Petru cel Tânăr (Maxim 1999: 242).

42. *Călători* 1980: VII, 262.
43. Pentru comerţul dintre spaţiul românesc şi Rusia, vezi Giurescu 1947.
44. Prezentarea din acest paragraf se bazează îndeosebi pe Murgescu 1996a şi Murgescu 2007a.
45. Niţu 2006-2007.
46. Ciucă, Vătafu-Găitan 1993: 541, doc. 1454.
47. Olteanu, Şerban 1969: 173.
48. *IR* 2004: 407 (capitol de Ionuţ Costea).
49. Sinigalia 2000: 181-613.
50. Pentru această discuţie, vezi Niţu 2006: 89-124.
51. Duţu 1968: 351-377; Barbu 1996: 59-76.
52. Theodorescu 1987: 196-227; Puşcaşu 2001: 488-489.
53. Am analizat implicaţiile acestei conjuncturi în Murgescu 1988a.
54. Demény 1970.
55. Papacostea 1971: 89-125.
56. Pamuk 2000a: 142-158.
57. Wallerstein 1979b: 66-76.
58. Chirot 2002: 97-143.
59. Chaunu 1986: II, 8-66.
60. Murgescu 1998: 107, 113-114. Aici, ca şi în paragraful următor, datele concrete referitoare la volumul şi valoarea exporturilor româneşti au fost calculate pe baza datelor analizate de Oţetea 1977: 40-69.
61. Murgescu 1996a: 250.
62. Am pornit de la cifra de 20.000 de boi numai spre Polonia, la un preţ intern mediu de 12,58 taleri şi la o rată bimetalică de circa 2 taleri pentru 1 galben (Murgescu 1988a: 520). Această evaluare nu include şi eventualele exporturi spre Imperiul Otoman, care însă, în condiţiile preţurilor deosebit de stimulatoare din Europa Centrală, trebuie să fi fost relativ modeste.
63. Oţetea 1977: 66-69.
64. Murgescu 1997a.
65. Lucrarea clasică despre impactul culturii occidentale rămâne Eliade 1982 (prima ediţie apărută în 1898). Pentru o abordare mai nouă a acestui subiect, vezi Djuvara 1995.
66. Wallerstein 1989: III, 171-177.
67. Murgescu 2007b: 61-72.
68. Pentru o excelentă prezentare sintetică a procesului de occidentalizare a societăţii româneşti din această perioadă, vezi Cazimir 1985. Pentru relaţiile economice, vezi mai ales Cernovodeanu 1986: 51-160.

69. Evoluţia istorică românească din această perioadă a fost analizată pentru prima dată din perspectiva integrării periferice în sistemul mondial modern de Chirot 2002: 147-193.

Economiile sud-estului Europei în epoca modernă timpurie: între Istanbul şi Occident[1]

O zonă diversă din punct de vedere economic

Una dintre întrebările căreia încearcă să-i răspundă acest studiu este **raportul între unitate şi diversitate** în ceea ce priveşte dimensiunea economică a sud-estului Europei[2] în secolele XVI-XVIII. Din punct de vedere politic, aceste secole sunt considerate epoca „turcocraţiei" sau, altfel formulat, a stăpânirii otomane asupra Europei de Sud-Est. Cu toate acestea, nici măcar din punct de vedere politic regiunea nu a fost omogenă. Părţi ale ei au rămas statornic în afara ariei de cuprindere a Imperiului Otoman, fie că vorbim despre micile enclave veneţiene, fie că ne referim la teritoriile aflate sub stăpânirea habsburgilor. Mai mult, chiar şi în ceea ce priveşte teritoriile aflate sub autoritatea Porţii, avem de-a face cu o diversitate de regimuri politico-administrative, mergând de la provinciile centrale ale Imperiului Otoman, organizate în *sancak*-uri şi *vilayet*-e, până la teritorii cu grade variate de autonomie, cum ar fi multe dintre insulele din Marea Egee, Muntenegru, Raguza sau Ţările Române. De asemenea, situaţia sud-estului Europei era complexă şi din punct de vedere religios. Imperiul Otoman era un stat musulman, dar, cu excepţia unor regiuni destul de limitate ca suprafaţă, musulmanii erau depăşiţi numeric de către creştinii ortodocşi, iar alături de aceştia trăiau în regiune şi numeroşi creştini catolici, evrei, protestanţi, armeni etc.

Ne îngăduie această diversitate să clasificăm sud-estul Europei ca o zonă de fractură sau de graniţă între Creştinătate/Europa şi Islam? Credem că numai cu preţul unei simplificări masive a realităţii istorice. Este adevărat, în sud-estul Europei existau regiuni de frontieră, ca de exemplu în Ţările Române, Ungaria, Croaţia şi Dalmaţia şi uneori Moreea şi Arhipelagul grecesc. Aceste zone de frontieră sunt foarte interesante, inclusiv din perspectivă economică, dar ele nu pot defini întregul sud-est european ca o zonă de graniţă.

De fapt, **este greu să vorbim despre Europa de Sud-Est ca despre o entitate economică unitară**[3]. Europa de Sud-Est cuprinde între fruntariile sale subregiuni foarte deosebite între ele, aceste diferenţe fiind mai accentuate în trecut decât astăzi. Condiţiile geografice diverse au determinat profile economice distincte pentru diferitele subregiuni ale sud-estului Europei. Această diversitate la nivelul structurilor economice de bază ar fi putut să contribuie la stabilirea unei diviziuni a muncii la nivel macroregional. Din motive diverse, o astfel de integrare economică nu a avut loc înainte de cucerirea de către otomani a Europei de Sud-Est. Dificultăţile impuse de căile naturale de comunicaţie din Peninsula Balcanică şi costurile mari de transport[4] s-au dovedit impedimente majore pentru legături economice directe în interiorul regiunii. Densitatea relativ scăzută a populaţiei a fost de asemenea un handicap, precum şi faptul că cele mai importante oraşe din sud-estul Europei – Constantinopol/Istanbul, Adrianopol, Salonic, Raguza – erau situate mai degrabă periferic şi îşi datorau proeminenţa mai mult legăturilor maritime decât celor terestre.

Este dificil pe fond şi delicat din punct de vedere ideologic să apreciem situaţia economică a Europei de Sud-Est în momentul cuceririi otomane. Mulţi istorici din regiune consideră că otomanii au fost responsabili

pentru întârzierea economică din ţările lor, însă, în realitate, sud-estul Europei pierdea teren în faţa economiilor mai dinamice ale Europei Apusene şi Centrale încă din timpul Evului Mediu, declinul economic al Bizanţului în faţa oraşelor-state italiene Genova şi Veneţia fiind simptomul cel mai vizibil al acestei evoluţii. De aceea, este rezonabilă afirmaţia că **Europa de Sud-Est începuse să fie relativ înapoiată economic încă dinainte de cucerirea otomană**[5].

În timpul stăpânirii otomane au avut loc importante evoluţii în structura economică a Europei de Sud-Est. Tehnologia agricolă nu a progresat semnificativ, dar productivitatea a crescut datorită introducerii de noi culturi, în special orez şi porumb. În timp ce orezul a fost limitat din punct de vedere geografic la câmpiile joase şi la văile râurilor, porumbul a devenit în secolul al XVII-lea principala sursă de hrană atât pentru oameni, cât şi pentru animale[6]. Cultivarea porumbului a permis în secolul al XVIII-lea o extensiune a altor culturi comerciale, ca de exemplu bumbacul şi tutunul. Această dezvoltare agricolă a fost combinată cu creşterea numărului de oameni, cel puţin de-a lungul secolului al XVI-lea – istoricii nu au căzut de acord dacă în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea această creştere a continuat sau nu[7] –, şi cu îmbunătăţirea standardelor materiale de viaţă, cel puţin în zonele urbane. Aşadar, deşi o asemenea afirmaţie i-ar putea incomoda pe mulţi istorici din ţările sud-est europene, credem că se poate afirma cu destulă siguranţă că, **pe ansamblul secolelor XVI-XVIII, volumul activităţii economice din partea europeană a Imperiului Otoman a crescut**.

Cel puţin într-o privinţă sistemul otoman a determinat o evoluţie diferită faţă de restul Europei. Pentru că oficialii otomani considerau majoritatea pământurilor proprietatea sultanului, ele fiind acordate spahiilor doar ca fiefuri condiţionate (*dirlik*), şi datorită capacităţii statului

otoman de a interveni în relaţiile dintre deţinătorii de fiefuri şi ţărani, consolidarea marilor proprietăţi a fost frânată, iar cea mai mare parte a producţiei agricole a avut loc la nivelul gospodăriilor producătorilor direcţi. În aceste circumstanţe, producţia era mai întâi diversificată pentru a asigura supravieţuirea gospodăriei ţărăneşti şi abia apoi orientată către oportunităţile pieţei, în scopul obţinerii de bani pentru plata taxelor şi/sau cumpărarea de bunuri susceptibile a spori standardul de viaţă al ţăranilor şi familiilor lor. Acest tipar a prevalat în mare parte din Europa de Sud-Est[8], dar a fost mai puţin evident în vecinătatea Istanbulului şi a altor oraşe de dimensiuni mai mari, precum şi în insule, unde proximitatea pieţei şi/sau dificultatea asigurării bazei de hrană a generat o tendinţă spre o comercializare mai accentuată. În plus, în Tracia, unele dintre marile proprietăţi deţinute de sultan sau de membrii elitei din Istanbul erau orientate în mod conştient către producţia de orez, pentru aprovizionarea consumatorilor din Istanbul şi Adrianopol[9]. Treptat, de-a lungul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, s-au format mari proprietăţi orientate spre piaţă şi pe litoralul apusean al Mării Negre, în Macedonia şi Tesalia[10].

Istanbulul şi sistemul-univers otoman[11]

„Lungul secol al XVI-lea” a fost, atât în Europa creştină, cât şi în Imperiul Otoman, o perioadă de creştere demografică şi economică. În Imperiul Otoman, deosebit de spectaculoasă a fost evoluţia capitalei, Constantinopol/Istanbul. În 1453, când a fost cucerit de otomani, oraşul era în declin. Din punct de vedere economic, era epuizat de competiţia cu oraşele italiene şi de blocada otomană, iar populaţia scăzuse la mai puţin de 50.000 de locuitori. Pentru a înzestra imperiul aflat în plină expansiune

cu o capitală pe măsură, Mehmed al II-lea a iniţiat un program sistematic de construcţii publice, combinat cu colonizarea forţată a locuitorilor din alte oraşe cucerite de otomani şi cu facilităţile oferite celor ce doreau să se stabilească în noua capitală. Astfel, populaţia Istanbulului a crescut considerabil. Istoricii nu au căzut de acord în privinţa cifrelor exacte[12], dar, chiar dacă luăm în considerare cele mai modeste estimări, de circa 300.000 de locuitori spre sfârşitul secolului al XVI-lea, trebuie să admitem că, la un veac de la cucerirea sa de către otomani, Istanbulul devenise cel mai mare oraş din Europa. Mai mult, destul de aproape de capitala de pe Bosfor se aflau alte două oraşe relativ mari, Bursa şi Adrianopol, care formau împreună cu Istanbulul nucleul urban al Imperiului Otoman.

Este dificil să stabilim cifre exacte pentru **consumul total al capitalei otomane**. Pentru alimentaţia de bază, ca de exemplu cerealele, putem porni de la numărul populaţiei şi să obţinem estimări ale consumului minim necesar pentru supravieţuirea locuitorilor. Cu toate acestea, din cauza lipsei unui consens privind numărul total al populaţiei Istanbulului, cifrele oferite de diverşi istorici variază mult – de exemplu, de la 205 tone de grâu zilnic[13] (deci 75.000 de tone anual) la 497 de tone zilnic (peste 180.000 de tone anual[14]). Chiar dacă luăm în considerare estimarea minimă, referitoare la secolul al XVIII-lea, pe care o micşorăm pentru veacul al XVI-lea – dar nu mai puţin de 50.000 de tone anual pentru cel puţin 240.000 de locuitori, cifră oferită de Murphey pentru 1535 –, cantităţile sunt impresionante, mai ales comparate cu cele aproximativ 100.000 de tone estimate pentru întregul comerţ mediteranean anual cu grâu în a doua jumătate a secolului al XVI-lea[15]. Trebuie să luăm în considerare faptul că locuitorii capitalei nu se limitau numai la alimentaţia de bază, ba dimpotrivă. În Istanbul trăia o mare parte a elitelor otomane,

acestea îmbunătăţindu-şi standardul de viaţă prin folosirea resurselor economice şi politice oferite de poziţia lor privilegiată în Imperiu. Pentru a oferi o imagine a diferitelor consumuri la Istanbul, Halil İnalcik a înşirat articolele pentru care se percepeau taxe la sfârşitul secolului al XVII-lea[16]: pe lângă grâu şi carne, în tabel găsim orez, mirodenii, in, zahăr, nitrat de amoniu, fructe uscate (stafide, smochine etc.), măsline, struguri, mere, pere, prune, cireşe, caise, citrice, alune, melase, suc de lămâie, ulei de măsline, susan, sare, oţet, brânzeturi (diverse sortimente: *kaşkaval*, *tekerlek*, *tulum*, *kaşar* evreiesc, *kiyil-tekerlek*), iaurt, frişcă, orz, mei şi paie pentru animale, fasole, lemn, cărbune, butuci, cherestea, urcioare, piatră pentru construcţii, săpun, seu pentru lumânări etc. Evident, această listă, care cuprinde doar o parte dintre proviziile ce ajungeau la Istanbul pe mare, nu include produsele manufacturate, ţesăturile, covoarele, armele, uneltele, metalele preţioase şi multe alte mărfuri consumate în capitala Imperiului Otoman.

În concluzie, este evident că **Istanbulul a generat o uriaşă reţea de legături economice**, care a modelat în bună măsură dezvoltarea economică a unor mari părţi ale Imperiului Otoman. Modelul geografic al acestor reţele este limpede, chiar dacă istoricii nu sunt întotdeauna de acord cu privire la limitele lor exacte. În imediata vecinătate a capitalei prevalau cultivarea fructelor şi a legumelor[17], precum şi producţia de orez. Grânele erau aduse din zone uşor accesibile pe mare (pe Marea Neagră, Marea Marmara şi Marea Egee). Animalele proveneau din zone mai îndepărtate, atât din Balcani, cât şi din Anatolia. Sarea şi mierea erau aduse în principal din Ţările Române şi Crimeea, iar mirodeniile şi cafeaua din India, respectiv Africa de Est. Produsele manufacturate „proveneau din toate părţile imperiului”[18], unele mari oraşe, ca Bursa şi Salonic, fiind chiar specializate în producţia pentru piaţa de la Istanbul.

Cu toate acestea, existau şi zone ale Europei de Sud-Est care nu erau legate prin comerţ de capitală. Bruce McGowan a descris poziţia specială pe care o deţineau Ungaria, Croaţia, Slovenia, Srem şi Serbia ca un „fund de sac (*cul-de-sac*) la Dunărea Mijlocie", argumentând că lipsa unor căi maritime adecvate şi costurile mari de transport au prevenit comercializarea grâului[19]. Totuşi, nu trebuie să uităm că aceste regiuni s-au specializat mai mult în creşterea animalelor decât în producţia de grâu şi că au aprovizionat armatele din ambele părţi ale frontierei otomano-habsburgice. În timp ce specialiştii istoriei economice sunt de acord în privinţa tiparului geografic al reţelei economice otomane centrate pe Istanbul, nu există un consens similar asupra mecanismului acestei reţele şi a semnificaţiei sale esenţiale. Două controverse merită o discuţie specială.

Una dintre aceste **controverse** este mai degrabă „teoretică". Immanuel Wallerstein, urmat de un număr mare de otomanişti, a susţinut faptul că Imperiul Otoman era un imperiu-univers non-capitalist, esenţialmente diferit de economia-univers occidentală care s-a format de-a lungul secolului al XVI-lea[20]. Fernand Braudel a contestat această opinie, argumentând că Imperiul Otoman trebuie examinat ca o economie-univers (*économie-monde*) în toată puterea cuvântului[21]. Nu intenţionez să intru în detaliile controversei, care implică mai puţin realităţile specific otomane, cât definiţii conceptuale, cum este distincţia dintre imperii-univers şi economii-univers, centrală în teoria lui Wallerstein, dar respinsă de Braudel cu argumentul că în realitate mecanismele economice şi politice se combină întotdeauna, astfel încât o distincţie categorică nu ne poate ajuta să înţelegem dinamica realităţilor istorice. Pe lângă aspectele teoretice generale, această controversă are implicaţii şi în descrierea funcţionării concrete a economiei otomane. Atât partizanii „economiei-

univers”, cât şi cei ai „imperiului-univers” sunt de acord că lumea otomană funcţiona ca un sistem economic integrat, cu toate că Suraiya Faroqhi a atenţionat că „regiunea economică otomană avea la apogeul său, în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, nu unul, ci trei centre, şi anume Istanbul, Alep şi Cairo”, iar această natură policentrică, care s-a menţinut bine până în secolul al XVIII-lea, pune sub semnul întrebării presupunerea simplistă a unei integrări economice în jurul capitalei[22]. Totuşi, pentru Europa de Sud-Est, discuţia privind relaţia dintre Istanbul şi Cairo (sau alte provincii asiatice îndepărtate) este mai puţin importantă, deoarece este evident că sud-estul Europei era legat în primul rând de Istanbul şi doar indirect de Cairo şi de celelalte centre orientale.

Controversa imperiu-univers/economie-univers a fost adâncită de faptul că istoricii se contrazic în privinţa descrierii funcţionării concrete a sistemului otoman, în special în privinţa modurilor prin care Istanbulul şi-a impus dominaţia economică asupra provinciilor. Mulţi istorici, convinşi de retorica documentelor oficiale otomane – sau, cum s-a exprimat Halil Berktay, de „fetişizarea statului inerentă documentelor oficiale”[23] – şi de experienţele economice etatiste din secolul XX, au considerat că autorităţile otomane au fost capabile să controleze economia şi că au aplicat un set consistent de politici intervenţioniste pentru a asigura aprovizionarea capitalei. Mecanismele de control al preţurilor, interzicerea unor exporturi şi monopolurile impuse de stat constituie argumentele principale ale acestui raţionament, care foloseşte termeni categorici, precum *Zwangswirtschaft*[24] şi „economie de comandă”[25], insistând pe natura sistematică şi pe eficacitatea intervenţionismului statal[26]. De la sfârşitul anilor 1970, contextul intelectual s-a modificat. Accesul la un număr mai mare de izvoare de natură tot mai diversă şi dinamica internă a profesiei i-au încurajat pe istorici să pună sub semnul

întrebării coerenţa politicilor statului otoman. Pe lângă aceasta, eşecul economiilor planificate în estul Europei, revigorarea liberalismului economic şi valul mondial de dereglementare economică din anii 1980 au stimulat conştientizarea limitelor practice ale intervenţiei statului în economie.

Această schimbare de perspectivă este cel mai bine ilustrată de **analizele lui Cemal Kafadar asupra controlului otoman al preţurilor**. În arhivele otomane s-au păstrat numeroase liste cu preţurile oficiale maximale (*narh*), care au fost accesibile pentru istorici încă din perioada interbelică. Astfel de liste, care nu privesc numai alimentele de bază, dar şi alte tipuri de mărfuri, precum şi ordinele sultanului cu privire la modul în care trebuiau să fie fixate preţurile maximale, au fost folosite ca argumente pentru raţionalismul administraţiei otomane, pentru aspiraţia sa de a controla întreaga economie şi, de asemenea, pentru natura „despotică" şi „orientală" a sistemului otoman. Kafadar porneşte de la o perspectivă diferită. Mai întâi, el arată că fixarea oficială a preţurilor nu era legată de practica islamică, ci a fost introdusă de Mehmed al II-lea ca o continuare la tradiţiile bizantine. El aduce dovezi pentru dezacordul semnificativ din interiorul elitelor politice otomane cu privire la însăşi existenţa acestor reglementări oficiale referitoare la preţuri, funcţionarii şi militarii favorizând de obicei narturile, în timp ce mai mulţi teologi şi jurişti (*ulema*) se exprimau împotriva fixării oficiale a preţurilor pe motiv că ele contraveneau legii sfinte musulmane (*sharia*). Împreună cu discontinuităţile politicii oficiale referitoare la preţuri – de exemplu, Köprülüzâde Fazıl Mustafa Paşa, mare vizir în anii 1689-1691, a liberalizat complet preţurile –, astfel de dezacorduri în rândul elitelor ofereau interesante posibilităţi de negociere pentru comercianţi şi făceau ca sistemul otoman de control al preţurilor să fie mai puţin eficient decât

reiese din reglementările oficiale[27]. Pe lângă aceasta, recentele analize coordonate de Şevket Pamuk arată că, pe termen lung, narturile otomane au variat considerabil, urmând cu minime devieri tendinţele profunde ale preţurilor comerciale[28].

Alte probleme controversate între istorici sunt ponderea relativă a statului şi respectiv a negustorilor în aprovizionarea Istanbulului[29], problema dacă Marea Neagră a fost închisă sau nu pentru negustorii străini[30] şi lipsa de coerenţă a politicilor otomane de interzicere a exporturilor[31]. De exemplu, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în veacul al XVIII-lea, sultanii otomani au interzis de câteva ori exportul de vite din Moldova către Polonia şi/sau Imperiul Habsburgic. Totuşi, după scurt timp, ei au ridicat interdicţiile în urma plângerilor domnilor Moldovei, care susţineau că era în interesul statului otoman să fie permise aceste exporturi. Argumentul adus în 1734 de către Constantin Mavrocordat pentru ridicarea prohibiţiei[32] – fără exporturi nu se pot strânge taxe şi deci nu se poate plăti nici tributul – dezvăluie contradicţia dintre interesele fiscale ale statului otoman şi necesitatea politică de a ţine sub control preţurile la Istanbul. În plus, autorităţile otomane locale îşi impuneau propriile interese. De exemplu, în acelaşi timp când sultanul interzicea exportul de vite către Polonia, autorităţile otomane au arendat dreptul de a organiza lângă Hotin, pe teritoriul administrat direct de Poartă, un târg pentru boii moldoveni care urmau să fie vânduţi în Polonia[33]. Astfel de **contradicţii** subliniază necesitatea de a lua în considerare complexitatea mecanismului de stat otoman şi faptul că diversele măsuri şi politici erau gândite mai puţin pentru a îndeplini un program coerent pe termen lung şi mai degrabă pentru a promova interesele urmărite de diversele grupuri de influenţă din societatea otomană[34]. Din păcate, nu există studii sistematice privind modurile prin

care aceste grupuri sociale influente din Istanbul şi din centrele provinciale încercau să obţină sprijinul autorităţilor otomane pentru a-şi atinge interesele specifice.

Având în vedere toate aceste aspecte, este evident că **factorii economici au jucat un rol mai important decât presupuneau anterior adepţii modelului economiei de comandă**, dar că mecanismele politice au contat şi ele, deşi nu neapărat în sensul în care fuseseră concepute de către autorităţile otomane. Unul dintre factorii care au acţionat mai degrabă involuntar a fost concentrarea de „bani politici" la Istanbul, fiscalitatea forţându-i pe producătorii din provincii să-şi vândă diversele produse pentru a obţine banii necesari pentru plata dărilor, în timp ce transferurile de resurse financiare sporeau puterea de cumpărare din capitală. Şevket Pamuk a arătat deja că, în prima jumătate a secolului al XVI-lea, exprimate în argint, „preţurile din Istanbul erau mai ridicate decât preţurile din toate cele 16 oraşe tratate de Allen"[35]. Această situaţie s-a modificat treptat de-a lungul secolelor XVI-XIX, dar chiar şi aşa preţurile de la Istanbul au rămas relativ ridicate[36]. Totuşi, nu doar preţurile atrăgeau mărfurile la Istanbul. Dimensiunile deosebite ale pieţei din capitala otomană reprezentau în sine un stimulent pentru negustori, diminuând riscul de a nu găsi cumpărători. Pe lângă aceste stimulente specifice economiei de piaţă, intervenţiile politice contribuiau şi ele uneori la întărirea poziţiei dominante pe care o ocupa Istanbulul între regiunile centrale ale Imperiului Otoman.

Totuşi, hegemonia Istanbulului nu a fost necontestată. Desigur, nici un oraş de provincie nu era destul de mare pentru a contesta global rolul capitalei, dar, în anumite domenii, elitele provinciale puteau găsi căi de a-şi impune propriile interese[37]. Şi mai importantă era armata, conducătorii otomani considerând deseori că aprovizionarea trupelor aflate în

campanie era mai importantă decât cea a capitalei[38]. Bineînţeles, nu trebuie de asemenea să scăpăm din vedere atracţia pe care o exercitau pieţele externe, în special cele din Europa creştină.

Economia otomană şi Europa creştină

În pofida poziţiei centrale ocupate de Istanbul şi a expansiunii comerţului interior otoman[39], **relaţiile economice ale teritoriilor otomane cu Europa creştină nu au fost niciodată întrerupte cu totul**. Este adevărat că privilegiile oferite de sultani negustorilor străini în secolele al XV-lea şi al XVI-lea au fost mai puţin extinse decât cele de care se bucuraseră veneţienii şi genovezii în Bizanţul târziu, dar, cu toate acestea, ele au permis continuarea unor afaceri profitabile. Interesele fiscale, precum şi nevoia de a obţine bunuri rare, strategice şi/sau de lux, au determinat autorităţile otomane să asigure condiţii bune de desfăşurare a comerţului în teritoriile otomane, atât pentru negustorii străini, cât şi pentru cei locali[40]. De aceea, otomanii au acordat capitulaţii (*ahdname*) nu numai veneţienilor şi genovezilor, ci şi florentinilor, polonilor, francezilor, englezilor, olandezilor etc. De un statut favorabil se bucurau şi negustorii din statele creştine vasale Imperiului Otoman: Ţara Românească, Moldova, Transilvania şi Raguza. Istoricii au neglijat pentru multă vreme faptul că şi negustorii otomani se bucurau de privilegii şi făceau comerţ cu succes în afara Imperiului, atât în Italia (la Ancona sau Veneţia), cât şi în Europa Centrală[41].

Legăturile economice dintre Imperiul Otoman şi Europa creştină constau din **mai multe tipuri de fluxuri de mărfuri**. Mai întâi a fost negoţul tradiţional, medieval, la mare distanţă cu bunuri orientale, în

special mirodenii şi mătase, cu postavuri şi produse din metal occidentale şi cu blănuri din Rusia. În secolul al XVI-lea a sporit cererea din Italia şi Europa Centrală pentru cerealele şi vitele otomane, precum şi pentru piei, articole de pielărie, ceară, bumbac etc. Interesul otoman pentru produsele europene a crescut de asemenea, dar valoarea importurilor nu a egalat-o niciodată pe cea a exporturilor către Europa creştină, astfel încât balanţa de plăţi se solda cu un aflux de monede de argint dinspre Italia şi Europa Centrală. Imperiul Otoman s-a integrat astfel în reţeaua mondială de fluxuri monetare ce legau Americile, Europa şi Asia[42]. Ca o contrapondere, argintul european a contribuit, împreună cu deficitele financiare ale statului otoman, la apariţia inflaţiei[43] şi la declanşarea unor crize sociale şi politice severe la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul veacului al XVII-lea[44]. Cu toate acestea, Imperiul Otoman a reuşit să supravieţuiască perioadei de criză printr-o combinaţie a politicilor de compromis şi de cooptare cu acţiuni represive nemiloase, precum şi cu un set de adaptări instituţionale. Această supravieţuire a fost favorizată de încetinirea creşterii şi apoi de recesiunea economică instalată în Europa creştină în secolul al XVII-lea, recesiune care a diminuat cererea pentru produsele otomane şi a permis Istanbulului să-şi întărească dominaţia economică şi politică asupra provinciilor. În lumea mediteraneană, această tendinţă era deja vizibilă în anii 1620, în timp ce în Europa Centrală războiul de 30 de ani a sporit temporar cererea pentru vitele otomane şi moldovene, cerere care s-a prăbuşit spre 1650[45]. Cu toate acestea, comerţul prin porturile mediteraneene a continuat, declinul exporturilor otomane de grâne şi mirodenii fiind, cel puţin parţial, compensat de creşterea exportului la cafea şi mătase[46]. Navele venite cu pânzeturi şi argint din Occident continuau să acosteze în porturile otomane, iar o bună parte din stocul monetar otoman era alcătuit din monede de aur şi argint

bătute în Europa creştină[47]. De altfel, corăbierii occidentali îi concurau din ce în ce mai puternic pe supuşii otomani în intermedierea comerţului dintre porturile otomane din Mediterana răsăriteană. Sfârşitul secolului al XVII-lea a adus noi provocări. Imperiul Otoman a început să sufere înfrângeri militare şi să piardă teritorii în favoarea adversarilor, în special a Imperiului Habsburgic. În acelaşi timp, dinamica internă a generat o perioadă de creştere economică ce a durat până în anii 1760 şi a fost stimulată de reformele monetare şi de extinderea culturii porumbului. În aceste condiţii, redresarea treptată a cererii europene pentru mărfurile otomane a stimulat cultivarea în scopuri comerciale a bumbacului în Macedonia (trimis prin Salonic spre Franţa, iar mai târziu pe rute de uscat spre Austria) şi pe cea a tutunului în Macedonia, Grecia şi Albania (comercializat atât spre Italia, cât şi spre Istanbul)[48].

Pe lângă aceste rute comerciale la distanţe medii şi mari, în anumite regiuni se realiza un **semnificativ comerţ local transfrontalier**. Cadrul acestei lucrări nu permite evidenţierea în detaliu a considerabilei diversităţi de legături economice existente în zonele de graniţă dintre Imperiul Otoman, Veneţia şi Imperiul Habsburgic. De aceea, în cele ce urmează, mă voi referi doar la două cazuri concrete, Ţara Românească şi Raguza, amândouă state creştine vasale Imperiului Otoman, dar foarte diferite ca structuri politice şi economice.

Ţara Românească era un principat de mărime medie, rural, slab populat şi relativ subdezvoltat economic[49]. La mijlocul secolului al XIV-lea, ea devenise o parte din traseul comerţului la mare distanţă care lega prin Marea Neagră Orientul Mijlociu de Transilvania, Ungaria şi Europa Centrală[50]. Acest comerţ era constituit mai ales din mirodenii şi alte mărfuri orientale (consemnate în izvoare ca *res Turcales*) în schimbul postavurilor şi obiectelor occidentale din metal. Veniturile provenite din

acest negoţ au permis saşilor din oraşele transilvănene să cumpere diverse produse valahe, în special peşte, şi să iniţieze o diviziune regională a muncii, în care Ţara Românească furniza produse animaliere, iar oraşele săseşti acopereau o mare parte a nevoilor de produse meşteşugăreşti ale populaţiei din principatul muntean. Cu toate acestea, până în secolul al XVI-lea, comerţul la mare distanţă a prevalat din punct de vedere valoric asupra celui regional. Expansiunea otomană în sud-estul Europei a transformat Ţara Românească într-un stat vasal Porţii, dar nu a schimbat semnificativ caracteristicile comerţului. De fapt, în registrele vamale de la Sibiu (1500) şi Braşov (1503) sunt consemnate cantităţi considerabile de mirodenii, postavuri şi cuţite, reflectare a înfloririi comerţului pe drumul muntean dintre Imperiul Otoman şi Europa creştină. Această înflorire a încetat către 1507[51], în special din cauza intervenţiei portugheze în desfăşurarea comerţului cu mirodenii din Oceanul Indian. Cu toate acestea, unele cantităţi mici de mirodenii au continuat să sosească în zonă şi în deceniile următoare, iar după regenerarea comerţului levantin cu mirodenii, pe la 1540, cantităţile au crescut din nou şi pe drumul muntean, fără a mai atinge însă nivelurile ridicate de la începutul secolului al XVI-lea. O mutaţie şi mai importantă era însă în plină desfăşurare. După ce a învins Ungaria, Imperiul Otoman şi-a consolidat dominaţia asupra Ţării Româneşti şi şi-a sporit exigenţele financiare, ce însemnau nu numai tributul oficial (*harac*), ci şi daruri oficiale pentru demnitarii otomani (*peşkeş*) şi multe alte plăţi suplimentare neregulate şi mite (*rüşvet*). Creşterea plăţilor politice ale Ţării Româneşti către Imperiul Otoman a fost dramatică, de la mai puţin de 30.000 de galbeni în jurul anului 1500 la o medie anuală de aproximativ 600.000 de galbeni în anii 1580 şi primii ani ai deceniului următor[52]. Pentru a putea plăti sumele cu care să-şi păstreze tronul, domnii munteni au crescut fiscalitatea. Acest lucru i-a

forţat pe contribuabili să vândă cât de mult puteau, a slăbit cererea internă şi a transformat Ţara Românească într-o economie de export. Exporturile constau în principal în boi, oi, sare, ceară, miere, piei şi lemne (grâul şi caii erau mai puţin importanţi). Au sporit şi exporturile către Transilvania, dar acestea au fost eclipsate de dinamica explozivă a celor către pieţele otomane, care s-au multiplicat şi au ajuns să reprezinte aproximativ 80-90% din exporturile totale ale Ţării Româneşti. Cantităţile erau enorme şi puneau în pericol fundamentele funcţionării economiei şi societăţii. Totuşi, ele nu erau de ajuns pentru acoperirea nevoilor financiare, iar domnii au acumulat datorii uriaşe la creditorii otomani, datorii pe care nu le mai puteau rambursa. După revolta antiotomană din 1594, în contextul favorabil al războiului dintre Imperiul Otoman şi Liga Sfântă condusă de habsburgi, la începutul secolului al XVII-lea relaţiile otomano-muntene s-au stabilizat la un nivel mai moderat în ceea ce priveşte plăţile politice ale Ţării Româneşti către Poartă. Cu toate acestea, modelul general a rămas acelaşi până la începutul secolului al XIX-lea. Ţara Românească a continuat să plătească sume însemnate pentru a-şi menţine statutul de vasalitate, fiind aşadar un stat cu o fiscalitate ridicată şi cu o economie de export orientată în principal către piaţa otomană. Astfel, **din secolul al XVI-lea până la începutul veacului al XIX-lea, Ţara Românească a fost o periferie economică a Istanbulului, tipică pentru epoca modernă timpurie**.

Situaţia **Raguzei** a fost mult diferită[53]. Aflată pe coasta dalmată a Mării Adriatice, influenţată în cadrul său instituţional de modelul oraşelor-stat italiene, dar cu o populaţie majoritar slavă, Raguza a acceptat în secolul al XV-lea condiţia de vasal creştin al Imperiului Otoman, menţinându-şi acest statut până la ocupaţia franceză din 1806. Pe lângă continuarea tranzacţiilor cu argint sârbesc şi sare bosniacă, raguzanii au profitat de

frecventele războaie dintre otomani şi veneţieni şi au investit masiv în comerţul maritim dintre Imperiul Otoman şi Europa creştină. În secolul al XVI-lea, Raguza avea o flotă puternică, alcătuită din corăbii mari cu pânze şi a captat o parte semnificativă din comerţul mediteraneean cu cereale. În plus, raguzanii distribuiau în Peninsula Balcanică postavuri occidentale şi diverse produse manufacturate, întemeind în acest scop colonii comerciale în câteva oraşe din Bosnia, Serbia şi Bulgaria. Această reţea le-a permis să achiziţioneze pieile şi blănurile din aceste regiuni unde se creşteau animale, să stimuleze dezvoltarea industriei pielăritului şi să organizeze exportul atât cu piei prelucrate, cât şi cu piei neprelucrate către Italia. În general, raguzanii au profitat economic şi politic de relaţia specială pe care o aveau cu Imperiul Otoman. Totuşi, au existat şi cazuri în care erau discriminaţi de către autorităţile otomane. De exemplu, în timp ce raguzanii i-au exclus pe otomani din profitabilul comerţ de tranzit, guvernatorii otomani ai Bosniei au încercat să evite Raguza şi să încurajeze o legătură comercială directă cu Veneţia şi/sau cu Ancona. După câteva încercări eşuate, ei au reuşit în 1590 să stabilească o legătură comercială prin Split, iar în secolul al XVII-lea comercianţii din Sarajevo i-au înlocuit pe raguzani în exportul pieilor şi al cerii din sud-estul Europei. De-a lungul secolului al XVII-lea, raguzanii au trebuit să facă faţă unei concurenţe puternice nu numai din partea negustorilor otomani, ci şi din partea navigatorilor englezi şi olandezi, care au reuşit să controleze o parte crescândă a comerţului mediteraneean. Devastată de un cutremur în 1667, Raguza şi-a pierdut treptat rolul deţinut în comerţul internaţional şi a devenit un centru de importanţă economică regională în secolul al XVIII-lea.

Este interesant faptul că reţeaua economică dezvoltată de raguzani în interiorul teritoriilor otomane din Peninsula Balcanică în secolele XV-

XVII nu era centrată pe capitala imperiului şi, mai mult, oferea o alternativă la legăturile cu Istanbulul, conectând teritoriile izolate din centrul Balcanilor cu furnizorii şi consumatorii din Italia. Totuşi, această alternativă nu a însemnat o concurenţă directă cu capitala otomană; cu excepţia cerealelor, raguzanii făceau negoţ mai ales cu bunuri care nu erau cerute în mod deosebit pe piaţa Istanbulului. În plus, beneficiile economice asigurate de „conexiunea raguzană" au permis supuşilor otomani din Balcani să-şi plătească taxele şi astfel să susţină dominaţia Istanbulului.

Concluzii

În epoca modernă timpurie, **Europa de Sud-Est a rămas predominant rurală, dar a cunoscut totodată un proces de creştere economică şi dezvoltare a unei reţele urbane dominate de Istanbul**. Cea mai mare parte a regiunii a fost integrată în reţelele economice care aveau drept centru capitala Imperiului Otoman. Totuşi, existau subregiuni care aveau doar o legătură limitată cu Istanbulul. De exemplu, Ungaria, Slavonia, nordul Serbiei şi/sau Bosnia erau axate mai ales pe aprovizionarea sistemului militar otoman, angajându-se de asemenea şi într-un intens trafic transfrontalier cu teritoriile habsburgice şi veneţiene. Alte zone, precum Moldova şi Grecia, erau prinse între atracţiile economice opuse exercitate de Istanbul şi de Europa creştină. În fine, statele creştine vasale (Raguza, Ţara Românească, Moldova şi Transilvania) şi câteva porturi otomane erau specializate în intermedierea comerţului la mare distanţă dintre Imperiul Otoman şi Europa creştină, dobândind pentru o vreme importante beneficii economice din această funcţie. Din păcate, aceste

câştiguri nu au generat o prosperitate durabilă şi/sau o creştere economică durabilă.

Explicarea eşecului economic de ansamblu al Europei de Sud-Est otomane nu este simplă[54]. În primul rând, acest eşec era vizibil pe la 1800, dar mai puţin evident la 1600 sau 1750. De fapt, mai nou, istoricii tind să fie de acord că, în pofida câtorva crize anterioare, declinul economic otoman a avut loc abia la sfârşitul secolului a XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Unele dintre cauzele acestui declin au apărut însă înainte de această perioadă. Lipsa progreselor în tehnologia agricolă s-a combinat cu o foarte mare întârziere în îmbunătăţirea îngrijirii sănătăţii, mai ales în ceea ce priveşte adoptarea măsurilor de carantină împotriva epidemiilor. În consecinţă, partea europeană a Imperiului Otoman a rămas în continuare pe un loc codaş în ceea ce priveşte densitatea populaţiei, iar cele mai multe comunităţi nu erau constrânse să găsească forme mai intensive de exploatare a spaţiului. Un alt aspect a fost întârzierea în folosirea tehnicilor economice capitaliste dezvoltate în Occident în epoca modernă timpurie. Modelul social şi politic al Imperiului Otoman, în care elitele musulmane conduceau în conformitate cu ideologia musulmană o populaţie majoritar nemusulmană, a adâncit distanţa dintre stat şi o mare parte dintre supuşi. Pe lângă această alienare ideologică, o mare parte a elitelor musulmane şi a populaţiei urbane au reuşit să blocheze cele mai multe dintre încercările de reformă din secolul al XVIII-lea şi de la începutul veacului al XIX-lea, subminând astfel eforturile de a adapta statul otoman la noile provocări politice, militare şi economice venite din partea puterilor vecine, Austria şi Rusia, şi dinspre Occidentul care păşea deja pe calea dezvoltării industriale. Adunând toate aceste aspecte, sunt multe motive pentru a atribui stăpânirii otomane **responsabilitatea pentru eşecul economic final al Europei de Sud-Est**.

Totuşi, trebuie să luăm în considerare şi faptul că, la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi la începutul veacului al XIX-lea, competiţia mondială a devenit mai dură ca în orice perioadă anterioară şi că diversele sisteme-univers anterior distincte au fost încorporate într-o singură economie-univers. În acest context economic dificil, Imperiul Otoman nu dispunea de precondiţii prea favorabile, iar eşecul său nu a constituit în nici un caz o excepţie.

1. Acest studiu are la origine o comunicare susţinută în 2003 la o conferinţă internaţională organizată la Loveno di Menaggio de Institutul German de Istorie de la Varşovia şi a fost apoi publicată în limba engleză, cu titlul „Early Modern Economies of South Eastern Europe: between Istanbul and the West", în volumul editat de Almut Bues, *Zones of Fracture in Modern Europe: the Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2005, pp. 187-202. O variantă în limba română, cu titlul „Economiile Sud-Estului Europei în epoca modernă timpurie: între Istanbul şi Occident", a fost publicată în *Studia Varia in Honorem Professoris Ştefan Ştefănescu Octogenarii*, editat de Cristian Luca şi Ionel Cândea, Bucureşti-Brăila, Editura Academiei Române & Editura Istros, 2009, pp. 341-357.
2. Aici, ca şi în general, prefer termenii „sud-estul Europei" şi „Europa de Sud-Est", în raport cu „Balcani". Despre conotaţiile acestor termeni, vezi în special Todorova 2000 şi Bracewell, Drace-Francis 2003.
3. În legătură cu diversitatea Balcanilor, vezi Stoianovich 1994: 1-2 şi 22-42. Pentru o interesantă discuţie despre dificultăţile definirii Balcanilor şi/sau a sud-estului Europei ca zonă istorică, vezi Sundhaussen 1999. Vezi şi Kellenbenz 1971.
4. Berov 1975a: 98.
5. Lampe 2004: 222-225.
6. O bună privire de ansamblu vezi la Faroqhi 1986: 1263-1265. Importante puncte de vedere vezi şi la Stoianovich 1966.
7. Vezi, de exemplu, opinii divergente la McGowan 1981: 80-103 şi Todorova 1988.
8. İnalcik 1994.
9. İnalcik 1982.
10. McGowan 1981: 58-79.
11. Am argumentat preferinţa pentru folosirea termenilor „sistem-univers", „economie-univers" şi „imperiu-univers" pentru a traduce în limba română *world-system*, *world-economy* şi *world-empire* în Bonciu, Murgescu 1993: 526-527 şi 538-539.

12. Mult timp, istoricii au folosit cifrele oferite de Barkan 1957 şi Mantran 1962: aproape 400.000 de locuitori între 1520 şi 1530 şi aproximativ 700.000 de locuitori la sfârşitul secolului al XVII-lea. Mai recent, İnalcik şi alţi specialişti au adus argumente pentru cifre mai mici, de aproape 240.000 de locuitori în 1535 şi circa 300.000 la sfârşitul veacului al XVI-lea – *EI*^{2} 1978: IV, 243 (*voce* de Halil İnalcik).
13. Murphey 1988: 230-231.
14. Cifră calculată de Rhoads Murphey pornind de la încărcătura de 7.070.000 de kile de grâu de la Istanbul, documentată pentru anul 1757 de Güçer 1980: 31 (studiu publicat pentru prima oară în 1949-1950). Trebuie să luăm în considerare faptul că nu toate aceste cereale erau în mod necesar consumate la Istanbul, deşi reexportarea grâului din capitală era destul de neobişnuită.
15. Aymard 1966:14.
16. İnalcik 1994: 180-181.
17. Faroqhi 2002.
18. Faroqhi 1994: 494.
19. McGowan 1987: 170-177.
20. Opiniile lui Immanuel Wallerstein cu privire la distincţia dintre imperiul-univers şi economia-univers se găsesc dispersat în Wallerstein 1974-1989 şi sintetizate în Wallerstein 1979a. Pentru opinii similare, nu întotdeauna inspirate de Wallerstein, vezi şi Islamoğlu, Keyder 1977; Sunar 1980 şi Aricanli, Thomas 1994.
21. Braudel 1989: II, 123-146. Ideea lui Braudel a fost urmată, într-o manieră mai puţin polemică, de Veinstein 1989: 210-226.
22. Faroqhi 1994: 479. Opinii similare la Wagstaff 1993: 337-338, şi Hütteroth 1993: 344-345.
23. Berktay 1992: 137.
24. De exemplu Hahn 1926.
25. Stoianovich 1994:193-196.
26. Pentru contextul turcesc al acestei tradiţii istoriografice, ilustrate în special de Ö.L. Barkan, vezi comentariile din Faroqhi 1992: 3-7.
27. Kafadar 1986b: 110-136.
28. Pamuk 2000a: 41.
29. Güçer 1980: 28-31; Murphey 1988; Mantran 1988.
30. Brătianu 1938: 127-181; İnalcik 1979; Berindei 1989; Andreescu 2001: 235.
31. Aymard 1966: 165-168; Murgescu 1997a.
32. Veliman 1984: doc. 75.
33. Veliman 1984: doc. 57.
34. Această observaţie este concordantă cu imaginea oferită de Imber 2002.
35. Pamuk 2000a: XIII. Printre acestea, se află şi Londra, Anvers, Paris, Valencia şi Viena.
36. Pamuk 2000a: 90-94.

37. Din păcate, nu există un studiu sistematic pentru competiţia dintre Istanbul şi interesele provinciilor în Imperiul Otoman, astfel încât putem doar indica unele aspecte concrete ale acestei competiţii, fără să le putem analiza la un nivel mai general.
38. Aymard 1966: 28-31; Murgescu 1996b: 193-195.
39. Faroqhi 1986: 1272; Wagstaff 1993: 337 şi urm.
40. İnalcik 1994: 188-216.
41. Kafadar 1986a; Stoianovich 1960.
42. Pentru o prezentare sintetică a acestor fluxuri, vezi Barrett 1990. Balanţele comerciale şi de plăţi dintre Imperiul Otoman şi Europa Creştină prin porturile mediteraneene au fost studiate de McGowan 1981, iar cele pe drumurile de uscat de Murgescu 2007a.
43. Părerile istoricilor sunt împărţite cu privire la inflaţia otomană de la sfârşitul secolului al XVI-lea, principalele puncte de vedere în această controversă fiind exprimate de Barkan 1975, Sundhaussen 1983 şi Pamuk 2000a: 112-148.
44. Imber 2002: 65-85.
45. Murgescu 1999b: 71-74. De fapt, exporturile de vite din Ungaria otomană, impresionante în a doua parte a secolului al XVI-lea, intraseră deja anterior în declin, în special din cauza distrugerilor provocate de războiul dintre Imperiul Otoman şi habsburgi din anii 1593-1606.
46. Faroqhi 1994: 502-509.
47. Pamuk 2000a: 149-155.
48. McGowan 1981; Lampe, Jackson 1982: 40-44.
49. În ceea ce priveşte aspectul demografic, ne-am bazat mai ales pe studiile lui Ştefănescu 1974. Pentru celelalte aspecte ale nivelului de dezvoltare al Ţării Româneşti, vezi mai ales Murgescu 1999a, precum şi Chirot 2002: 33-146.
50. Contribuţiile principale în această problematică sunt Manolescu 1965, Papacostea 1983 şi Pakucs-Willcocks 2007. Registrele de la Braşov, studiate de profesorul Radu Manolescu, au fost editate postum prin strădania domnilor Ionel Cândea şi Radu Ştefănescu (Manolescu 2005-2007).
51. Astfel, în anul 1507, negustorii din oraşul austriac Steyr, care exportau cuţite şi cumpărau în contrapartidă mirodenii, se plângeau că nu reuşesc să mai procure piper din Ţara Românească şi din Transilvania, care nu se mai găsea nici la Veneţia (*daß nunmehr solche Pfeffer Handlung aus der Wallachey und Siebenbürgen hier sowohl als zu Venedig gantz erlegen*, *apud* Hack 1952:15, nota 59). Asupra acestui studiu ne-a atras atenţia colegul Erich Landsteiner, de la Universitatea din Viena, căruia îi mulţumesc şi pe această cale. De menţionat faptul că în 1505-1506 unii negustori din Braşov trimiteau încă mirodenii la Debreţin, în Ungaria (Manolescu 1965: 171).
52. Am analizat această creştere în Murgescu 1996a: 211-294. Pentru aspecte particulare, vezi şi Murgescu 1993 şi Murgescu 1995a. Pentru o prezentare sintetică, vezi Murgescu 1999c.

53. În prezentarea situaţiei Raguzei, m-am bazat mai ales pe İnalcik 1994: 256-269, Faroqhi 1994: 510-515 şi Carter 1972.
54. Această problemă este analizată de către Adanir 2004: 131-176 şi Lampe 2004: 177-209.

„Modernizarea” Ţării Româneşti şi a Moldovei în secolele XVI-XVII. Tipare, particularităţi, perspective[1]

„Lungul secol al XVI-lea” este în mod unanim considerat un punct de cotitură al istoriei europene şi mondiale. Este adevărat că istoricii de astăzi sunt mai puţin înclinaţi decât erau cu două sau trei decenii în urmă să accepte că modernitatea a început brusc în secolul al XVI-lea, subliniind apariţia anterioară a unor aspecte ale modernităţii, precum şi persistenţa unor structuri premoderne cel puţin până în secolul al XIX-lea. Cu toate acestea, istoricii sunt de acord că în veacul al XVI-lea s-au făcut, cel puţin în Europa Occidentală, paşi importanţi în drumul spre modernitate. Dacă ne referim însă la **Europa Răsăriteană**, atunci imaginea se schimbă substanţial. Majoritatea istoricilor, deşi nu neagă existenţa unui anumit progres, subliniază mai degrabă **absenţa unei adevărate modernizări, decalajul crescând faţă de Europa Occidentală, şi stabilirea unui tipar de dezvoltare/subdezvoltare marcat de dependenţă (periferialitate)**.

Fără a insista acum asupra diverselor polemici referitoare la aspecte concrete ale dezvoltării şi la problema sensibilă politic a responsabilităţilor pentru această situaţie, voi analiza în continuare cazul, mai degrabă atipic, al Moldovei şi al Ţării Româneşti.

Formate în secolul al XIV-lea, **Ţara Românească şi Moldova** erau state de o mărime medie, fiecare având ceva mai puţin de 100.000 km^2.

Pe parcursul secolului al XV-lea, ele au devenit state-tampon între regatele creştine ale Ungariei şi Poloniei-Lituaniei şi Imperiul Otoman. Din punct de vedere economic, ambele principate erau mai degrabă înapoiate în comparaţie cu Europa Occidentală sau Centrală[2], fiind slab locuite şi având doar câteva oraşe mai degrabă lipsite de importanţă. Această situaţie a fost şi mai mult agravată de cucerirea de către otomani, în 1484, a Cetăţii Albe, cel mai mare oraş al Moldovei, şi a Chiliei. Nivelul tehnologic era scăzut, deopotrivă în agricultură şi în producţia meşteşugărească. Din punct de vedere social, prevala ţărănimea liberă, dar existau de asemenea mari moşii şi şerbi aflaţi în stăpânirea boierilor şi mănăstirilor. În pofida eforturilor centralizatoare ale unor domni, mecanismul statal era arhaic şi avea o eficienţă limitată, bazându-se în principal pe dregători nespecializaţi, răsplătiţi pentru credinţa lor mai ales cu proprietăţi funciare. Totuşi, în pofida înapoierii medievale, cele două ţări române nu erau nici stagnante, nici complet separate de regiunile Europei Centrale şi Mediteranei. Dimpotrivă, atât Ţara Românească, cât şi Moldova au fost conectate încă din secolul al XIV-lea la reţele de comerţ la mare distanţă care legau Orientul Apropiat de Europa Centrală prin regiunea Mării Negre[3]. Cu toate că iniţiativa stabilirii drumurilor comerciale a venit de la genovezii care erau activi în regiunea Mării Negre încă din secolul al XIII-lea, de la regele Ungariei (în cazul drumului muntenesc) şi de la orăşenii germani din Europa Est-Centrală, deşi cele mai multe mărfuri (mirodenii şi mătase din Orient, postavuri şi articole din metal occidentale) doar tranzitau teritoriile româneşti, iar negustorii străini controlau cea mai mare parte a tranzitului şi îşi asigurau cea mai mare parte a profiturilor, acest comerţ internaţional a avut consecinţe indirecte importante asupra societăţii româneşti[4]. Domnii şi câteva segmente reduse ale societăţii din Ţara Românească şi Moldova au

reuşit să obţină o parte dintre câştigurile globale ale acestui comerţ la mare distanţă şi au putut astfel să cumpere bunuri manufacturate şi de lux care nu erau încă produse pe plan local. Majoritatea postavurilor veneau din Flandra şi din alte regiuni ale Europei Occidentale şi Centrale, dar produsele manufacturate în Transilvania erau de asemenea vândute în Ţara Românească şi/sau Moldova. Oraşele săseşti din sudul Transilvaniei şi Liovul, care făcea parte din regatul Poloniei, au devenit din ce în ce mai bogate şi au început să importe cantităţi semnificative de peşte şi animale din Ţara Românească şi Moldova. Astfel, comerţul la mare distanţă a dat naştere unei reţele economice regionale care lega oraşele săseşti din Transilvania, mai cu seamă Braşovul, de teritoriile rurale ale Ţării Româneşti şi Moldovei[5]. Diviziunea muncii, aflată, bineînţeles, abia la început, se adâncea, după cum dovedeşte comerţul cu cuţite de la începutul secolului al XVI-lea. Astfel, în 1503, în registrele vamale ale Braşovului sunt înregistrate nu mai puţin de 2.425.000 de cuţite. Luând în considerare faptul că doar 25.000 au fost trimise în Moldova, în vreme ce restul de 2.400.000 au ajuns în Ţara Românească şi că cele două ţări aveau fiecare 3-400.000 de locuitori, este evident că cea mai mare parte a acestor cuţite erau destinate Imperiului Otoman şi Orientului Apropiat. Cu toate acestea, preţul scăzut şi calitatea superioară a acestor cuţite, majoritatea manufacturate în Austria şi în sudul Germaniei, dovedesc că meşteşugarii locali aveau puţine şanse să reziste competiţiei şi că, cel puţin în această privinţă, diviziunea muncii era în curs de adâncire. Creşterea importurilor nu însemna în mod necesar progres economic, dar cel puţin o parte dintre aceste importuri, precum cele de unelte agricole ar fi putut stimula dezvoltarea producţiei interne. Astfel, ştim că **la sfârşitul secolului al XV-lea şi la începutul celui de-al XVI-lea, atât Ţara**

Românească, cât şi Moldova au cunoscut o perioadă de creştere economică şi demografică.

Situaţia s-a schimbat însă dramatic pe parcursul secolului al XVI-lea. Dispariţia regatului Ungariei după bătălia de la Mohács şi colaborarea polono-otomană de după 1525/1533 au adus Ţările Române sub dominaţia tot mai accentuată a Imperiului Otoman. Mai întâi, otomanii au luat sub stăpânire directă câteva teritorii de frontieră, importante strategic şi economic, ale Ţării Româneşti, Moldovei şi ale nou-creatului principat al Transilvaniei. Apoi, deşi au păstrat statutul politic special al Ţărilor Române, care erau state creştine vasale ale Imperiului Otoman (musulman)[6], otomanii şi-au consolidat controlul politic asupra domnilor români pe care au început să-i schimbe, aproape după bunul lor plac. **Această schimbare politică a adus cu sine o creştere rapidă a plăţilor Ţării Româneşti şi Moldovei către Imperiul Otoman**. Tributul anual plătit în schimbul menţinerii autonomiei a crescut în cazul Ţării Româneşti de la 10.000 de galbeni înainte de 1462 la 104.000 în 1574-1583, în vreme ce Moldova plătea 2.000 de galbeni în 1456 şi 66.000 în 1583[7]. Tributului obişnuit i s-au adăugat darurile oficiale (*peşkeş*) trimise dregătorilor otomani şi mai ales sumele considerabile plătite pentru obţinerea şi menţinerea tronului, care adesea depăşeau plăţile oficiale. Astfel, plăţile totale ale Ţării Româneşti către Imperiul Otoman au crescut la aproape 600.000 de galbeni pe an în anii 1580, în vreme ce Moldova plătea în total puţin peste 300.000[8]. Această povară financiară a remodelat structurile economice şi sociale ale Ţărilor Române, domnii încercând să obţină bani prin creşterea fiscalităţii şi/sau împrumutând bani de la cămătari din Imperiul Otoman.

Creşterea fiscalităţii a fost probabil evoluţia internă cea mai spectaculoasă în secolul al XVI-lea, reflectându-se deopotrivă în mărirea

dărilor deja existente şi adăugarea altora noi. Creşterea fiscalităţii statale este, în mod obişnuit, o cerinţă preliminară a modernizării[9]. Cu toate acestea însă, fiscalitatea din Ţările Române avea anumite deficienţe de sistem. În primul rând, cea mai mare parte a creşterii veniturilor a fost obţinută din impozitele directe, în vreme ce veniturile din taxarea indirectă au rămas aproape neschimbate. Înscrierea în acest tipar a corespuns caracterului predominant rural şi agricol al Ţărilor Române, însă a împiedicat totodată dezvoltarea economică. În plus, ca şi în cea mai mare parte a Europei, dările erau inechitabil repartizate, iar statutele fiscale speciale erau mai degrabă regula decât excepţia[10]. Din cauza discrepanţelor sociale şi geografice considerabile în taxare, estimarea poverii fiscale nu poate fi obţinută printr-o simplă adunare a diferitelor dări. Cu toate acestea, putem obţine un ordin mediu de mărime, calculând veniturile statului *per capita* (chiar dacă nu toate aceste venituri erau obţinute din impozite). Neputând compara nivelul fiscalităţii cu producţia globală sau cu bogăţia Ţărilor Române, deoarece lipsesc estimări fiabile despre produsul intern brut, am hotărât să evaluăm povara fiscală pe cap de locuitor atât în monede de aur (ducaţi), cât şi în kilograme de grâu şi să comparăm aceste date cu cele referitoare la alte state europene şi asiatice din jurul anului 1600.

Tabelul 33. *Veniturile statale pe cap de locuitor*[11]

Statul	Monede de aur	Kilograme de grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5
Provinciile Unite (1650)	4,5	148
Veneţia (1600)	2	50
Polonia (1580)	0,14	10

Ţara Românească (1590)	2	134
Moldova (1590)	1	67
Transilvania (1590)	0,4	40
Imperiul Otoman (1581-1583)	0,5	60
Banatul otoman (1591)	>0,5	>50
Brăila otomană (1598)	0,91	55
Imperiul Mogul din India (1600)	0,34	86

Este limpede că, în pofida faptului că nu erau încă moderne, Ţara Românească şi Moldova au dezvoltat un sistem fiscal impresionant şi au ajuns în topul statelor europene în ceea ce priveşte strângerea dărilor, alături de state mai dezvoltate şi foarte urbanizate, precum Provinciile Unite şi/sau Veneţia.

Creşterea fiscalităţii a provocat şi **schimbări importante în comerţul Ţării Româneşti şi al Moldovei**. Contribuabilii erau siliţi să vândă o parte tot mai mare din ceea ce produceau şi chiar să-şi adapteze producţia la oportunităţile pieţei. În plus, povara fiscală a scăzut puterea de cumpărare a majorităţii locuitorilor din Ţara Românească şi Moldova, astfel încât aceştia nu-şi mai puteau permite produsele străine care mai înainte erau importate. Stimulate şi de creşterea preţurilor în Europa Centrală şi în Imperiul Otoman, exporturile au crescut până la un nivel fără precedent, de aproximativ 0,6 galbeni pe cap de locuitor în Moldova în anii 1580 şi chiar la peste 1 galben pe cap de locuitor în Ţara Românească în aceeaşi perioadă[12]. Exporturile constau în principal în animale şi produse animaliere, dar şi sare, miere, ceară, lemn şi chiar cantităţi reduse de cereale. În paralel, importurile s-au micşorat, iar comerţul de tranzit a stagnat. Prin urmare, se poate susţine că **Ţara**

Românească şi Moldova s-au transformat pe parcursul secolului al XVI-lea în adevărate economii de export[13].

Ponderea crescândă a comerţului şi mai ales balanţa activă a comerţului exterior au provocat afluxul unor cantităţi uriaşe de monede străine în Ţările Române. Bineînţeles, cele mai multe dintre aceste monede nu rămâneau în Ţara Românească şi/sau Moldova, ci erau trimise la Istanbul, ca plăţi politice. Cu toate acestea, circulaţia lor prin Ţările Române a avut importanţa sa. Mai întâi, structura circulaţiei monetare româneşti s-a diversificat şi internaţionalizat. Monedelor mărunte ale statelor învecinate (aspri otomani, dinari ungureşti, groşi şi polgroşi poloni), care predominau înainte, li s-au adăugat cantităţi crescânde de monede de aur, de argint (taleri), mai ales nemţeşti şi olandeze, şi monede de argint de mărime medie, precum piesele polone de 3 groşi sau şahii otomani[14]. În al doilea rând, în vreme ce trocul era înlocuit treptat de tranzacţiile monetare „normale”, folosirea creditului a crescut semnificativ, deopotrivă prin împrumuturile externe contractate de domni pentru plăţile către Istanbul şi prin micile tranzacţii cămătăreşti care-i făceau dependenţi de creditori atât pe boieri, cât şi pe ţărani[15]. **Expansiunea economiei monetare**, mai cu seamă a rolului creditului, sugerează şi o creştere a vitezei de circulaţie a banilor, o evoluţie comună în aproape întreaga Europă în secolul al XVI-lea[16].

Evoluţia spre modernitate nu a fost însă lipsită de ambiguităţi. Unele dintre **limitările structurale** existente anterior au fost consolidate de integrarea în sistemele economice şi politice otomane şi europene. Ca şi în celelalte părţi ale Europei Est-Centrale, dezvoltarea agriculturii şi a exportului de animale nu a ajutat prea mult dezvoltarea oraşelor din Ţările Române. Este adevărat că unele oraşe au avut de câştigat dintr-o relaţie mai apropiată cu Imperiul Otoman, precum Bucureşti şi, într-o măsură

mai mică, Iaşi[17]. În general însă, fiscalitatea apăsătoare şi poziţia puternică a negustorilor străini care cumpărau produse româneşti limitau oportunităţile economice ale orăşenilor din Ţările Române. Totodată însă, scăderea puterii de cumpărare i-a împiedicat pe mulţi munteni şi moldoveni să achiziţioneze mărfuri străine, ceea ce a determinat substituirea importurilor, îndeosebi a postavurilor şi articolelor din metal, cu produse locale, dar acest fenomen a avut loc mai mult în comunităţile rurale decât în oraşe[18]. Din pricina oportunităţilor economice reduse, majoritatea oraşelor moldoveneşti şi munteneşti depindeau sever de producţia agricolă proprie, ceea ce a modelat structura semirurală a acestor oraşe[19].

Creşterea poverii fiscale a avut **efecte sociale devastatoare**. Mulţi ţărani şi chiar comunităţi întregi nu şi-au putut plăti dările. În această situaţie, ţăranii recurgeau fie la evaziune fiscală, fie îşi vindeau pământurile şi chiar libertatea pentru a-şi putea plăti dările. Datorită faptului că evaziunea fiscală şi chiar fuga ţăranilor implica găsirea unui refugiu şi a unei protecţii în faţa agenţilor fiscali ai statului, care puteau fi oferite mai degrabă pe domeniile boiereşti, ambele opţiuni îi aduceau pe ţăranii liberi în dependenţă de boieri şi/sau de mănăstiri. Extinderea domeniilor şi a şerbiei nu au fost răspândite geografic uniform, dar, ca o caracteristică generală, aceste procese au fost mai avansate în regiunea de câmpie, în vreme ce ţărănimea liberă a rezistat mai bine în regiunile deluroase şi muntoase din nordul Ţării Româneşti şi din vestul Moldovei, unde posibilităţile de a evita plata dărilor erau probabil mai numeroase[20].

Teoretic, extinderea marilor domenii boiereşti şi monastice ar fi trebuit să crească şansele de ameliorare a producţiei şi de adaptare la oportunităţile oferite de comerţul extern. Avem însă prea puţine informaţii despre adaptarea concretă a producţiei de pe aceste domenii, iar acestea se

referă mai mult la creşterea vitelor decât la culturile de plante. Această evoluţie este convergentă cu informaţiile pe care le avem cu privire la comerţul exterior al Ţărilor Române, potrivit cărora cerealele erau exportate doar sporadic şi în cantităţi reduse[21], în vreme ce grosul exporturilor consta în oi trimise spre Imperiul Otoman şi boi direcţionaţi atât spre Europa Centrală, cât şi spre Imperiul Otoman[22]. Rareori boierii cultivau rezerve semnificative şi de regulă preferau să strângă dări în natură şi/sau în bani fără a se mai complica cu organizarea directă a producţiei agricole. În plus, dările uriaşe cerute de stat lăsau o marjă redusă boierilor în taxarea ţăranilor dependenţi, iar înţelegerea dintre boieri şi ţărani era mult prea nesigură pentru a îngădui o îmbunătăţire semnificativă a structurilor de producţie de pe domenii.

Transformarea unei părţi a ţăranilor liberi în şerbi, conjugată cu situaţia economică dificilă a celorlalţi ţărani şi chiar a micii boierimi, a însemnat şi o lovitură grea dată bazei sociale a puterii centrale. Astfel, domnii erau blocaţi între dominaţia otomană crescândă şi puterea boierilor. Cu toate acestea, trebuie să evităm opinia simplistă conform căreia boierii au fost agenţii principali ai ordinii otomane, în vreme ce domnii s-au luptat pentru independenţă, progres ş.a.m.d. De fapt, mulţi dintre domni aveau relaţii foarte strânse cu autorităţile otomane, în vreme ce măcar o parte dintre boieri a încercat să reziste dominaţiei otomane[23]. Mai important este faptul că domnii erau responsabili pentru scurgerea către Istanbul a majorităţii veniturilor statale; avem în vedere că fiscalitatea statală depăşea cu mult orice altă formă de prelevare a surplusului economic, chiar a celei mai mari părţi a surplusului produs în Ţările Române.

Această scurgere de resurse a împiedicat modernizarea Moldovei şi a Ţării Româneşti. De fapt, domnii nu au avut niciodată îndeajuns bani pentru a construi o administraţie eficientă şi pentru a menţine o armată

permanentă semnificativă. Prin urmare, ei au fost siliţi să recurgă la improvizaţii, îndeosebi la arendarea dărilor, sistem care asigura obţinerea de venituri pe termen scurt, dar care pe termen lung diminua autoritatea statului asupra contribuabililor, mărind astfel discrepanţa dintre impozitarea nominală şi încasările reale ale vistieriei.

Şi mai periculoasă a fost în anii 1580 şi 1590 creşterea solicitărilor otomane peste puterea de plată a Ţărilor Române. Acest lucru era valabil cu precădere în cazul Ţării Româneşti, unde veniturile din exporturi ajungeau doar la 2/3 din plăţile politice către Istanbul[24], dar nici situaţia din Moldova nu era cu mult mai bună. Creşterea fiscalităţii nu a schimbat prea multe, pentru că ţăranii pur şi simplu nu mai puteau plăti, iar evaziunea fiscală a înflorit. Mai mult chiar, **povara fiscală ameninţa să disloce structurile de producţie**, pentru că ţăranii şi-au vândut aproape toate animalele, şi-au părăsit pământurile şi s-au refugiat fie pe domeniile boiereşti, fie chiar pe teritoriile otomane, unde fiscalitatea era mai puţin apăsătoare[25]. Domnii au încercat să strângă bani împrumutându-se de pe piaţa de capital otomană, dar acest lucru însemna doar amânarea, şi nu rezolvarea problemelor. În plus, deşi datoriile externe erau fabuloase, dacă le comparăm cu resursele demografice şi economice ale Ţărilor Române, ele constau doar din împrumuturi pe termen scurt, iar trecerea la împrumuturi pe termen lung, care fusese deja experimentată în Europa Occidentală, a avut loc în Imperiul Otoman şi în Ţările Române abia în secolul al XIX-lea[26].

În aceste condiţii, raporturile economice şi politice ale Ţărilor Române cu Imperiul Otoman deveniseră nesustenabile. Consecinţa a fost **revolta antiotomană din 1594**, care a beneficiat de ocazia oferită de războiul de 15 ani dintre Imperiul Otoman şi habsburgi[27]. Nu vom insista aici asupra detaliilor evenimentelor politice şi militare de la sfârşitul secolului al

XVI-lea şi de la începutul veacului următor. Vom aminti doar că Moldova a intrat în 1595 sub protecţie polonă, fiind afectată doar intermitent de război, în vreme ce Transilvania şi Ţara Românească au fost, în cea mai mare parte a timpului, aliate cu habsburgii şi au trecut printr-o perioadă foarte grea din cauza războiului neîntrerupt. De fapt, atât pentru Transilvania, cât şi pentru Ţara Românească, menţinerea unei armate permanente a fost mai costisitoare decât cumpărarea protecţiei otomane, iar întreaga regiune nu s-a dovedit îndeajuns de bogată pentru a-şi permite luxul unui război major[28]. În aceste condiţii războiul s-a încheiat printr-o epuizare generală, dar Ţările Române au reuşit să obţină un grad mai mare de autonomie decât avuseseră înainte de 1594. Atunci când dominaţia otomană a fost restaurată pe temelii mai solide, în 1611-1613, **condiţiile generale economice şi politice au fost considerabil mai bune decât înainte de război**. Tributul oficial (*harac*) a fost redus la jumătate din nivelul de dinainte de 1594[29], iar numirea domnilor s-a făcut, cel puţin pentru o perioadă de timp, mai puţin luând în considerare sumele licitate de diverşi pretendenţi şi mai degrabă în funcţie de interesele politice ale Imperiului Otoman, care dorea să păstreze supunerea Ţărilor Române şi pacea în această regiune, într-o perioadă în care otomanii se confruntau cu provocarea persană în Orient. Astfel, plăţile politice totale ale Ţării Româneşti şi Moldovei au fost reduse la mai puţin de jumătate din nivelul de dinainte de 1594, crescând apoi treptat pe parcursul secolului al XVII-lea şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s-a atins din nou suma maximă plătită în veacul al XVI-lea[30].

Această relaxare financiară nu a însemnat însă că ponderea plăţilor către Istanbul devenise insignifiantă în raport cu veniturile statului. De fapt, plăţile către Imperiul Otoman au rămas în continuare cea mai mare

cheltuială din bugetele Ţării Româneşti şi Moldovei. În acelaşi timp însă, dominaţia otomană devenise acum suportabilă economic, permiţând chiar o anumită **acumulare internă**. Chiar şi în secolul al XVIII-lea, atunci când cererile financiare otomane au crescut din nou şi chiar au depăşit nivelul din secolul al XVI-lea, Ţările Române se aflau într-o poziţie mult mai bună de a plăti, pentru că potenţialul lor era acum mai mare decât fusese la sfârşitul veacului al XVI-lea. Datorită introducerii culturii porumbului[31] şi a relaxării temporare a fiscalităţii, populaţia Ţărilor Române s-a triplat pe parcursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ţara Românească avea aproximativ 300.000 de locuitori (sau puţin mai mult) la sfârşitul secolului al XVI-lea, în jur de 600.000 de locuitori la începutul veacului al XVIII-lea, pentru a atinge aproape un milion în jurul anului 1800. În Moldova, creşterea demografică a început în prima jumătate a secolului al XVII-lea, a fost stopată de tulburările politice de la sfârşitul aceluiaşi veac, pentru a reîncepe viguros în secolul următor, atunci când populaţia Moldovei istorice (incluzând aşa-numita Bucovină încorporată în 1775 în Imperiul Austriac) a atins 900.000 sau poate chiar un milion de locuitori[32].

Aşadar trebuie să recunoaştem că, **pe parcursul secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, dominaţia otomană nu a împiedicat creşterea demografică şi economică a Ţărilor Române.** Aceasta era însă **mai degrabă o simplă creştere decât o dezvoltare sau o modernizare a structurilor economice şi sociale**. În aceste condiţii, creşterea producţiei agricole s-a obţinut prin extinderea suprafeţelor cultivate şi datorită calităţilor naturale ale porumbului, nu prin îmbunătăţirea tehnicilor agricole; de fapt, tehnicile şi uneltele agricole au rămas înapoiate, iar randamentul cerealelor tradiţionale era mai degrabă modest[33]. În plus, prevalenţa fiscalităţii statale asupra colectării feudale a surplusului a făcut

ca investiţia în cariere politice să fie mai profitabilă decât cea în proprietăţi funciare. Aceasta nu înseamnă, desigur, că achiziţionarea de moşii nu mai era importantă. Pământul însemna siguranţă, obţinerea unui anumit statut social, însă nu şi o oportunitate de a te îmbogăţi rapid. Dacă adăugăm acestei imagini şi faptul că rezerva seniorială avea doar o importanţă secundară şi că obligaţiile în muncă ale ţăranilor au rămas relativ modeste în toată perioada modernă timpurie, atunci reiese limpede că marile domenii nu au reprezentant un cadru semnificativ al modernizării. Gospodăriile ţărăneşti se găseau într-o situaţie şi mai precară, fiind apăsate de „un sistem fiscal care încasa prea mult şi într-o manieră arbitrară”[34], de nesiguranţă şi de lipsa accesului la o cunoaştere şi la o tehnologie mai bune.

Chiar dacă investiţiile în producţie erau firave, **modernizarea nu a lipsit întru totul**. Necesităţile de funcţionare a statului şi contactele intense atât cu Imperiul Otoman, cât şi cu Europa creştină au dus la selecţia unor **elite politice noi**, mai bine pregătite cultural[35] şi care, la rândul lor, au impus noi standarde de consum. O parte a acestei elite noi era, desigur, de origine levantină, cuprinzând supuşi ortodocşi ai Imperiului Otoman, majoritatea greci, dar şi albanezi sau de alte etnii, ceea ce a provocat ample resentimente în societatea din Ţara Românească şi din Moldova. Reacţia conservatoare, care a accentuat calitatea de „pământean”, era lipsită de şanse de izbândă pe termen lung, dar a oferit un cadru ideologic opoziţiei faţă de modernitate şi faţă de deschiderea spre exterior şi spre nou a societăţilor din Ţara Românească şi Moldova. Deşi grupurile conservatoare nu au ezitat să îndemne straturile de jos ale societăţii să se ridice împotriva „grecilor”, iar această extindere a arenei politice poate fi percepută ca un semn că, până la urmă, chiar şi boierii conservatori erau câteodată nevoiţi să inoveze în acţiunea politică, nu

trebuie să supraestimăm semnificaţia acestor puseuri de implicare politică; straturile de mijloc şi de jos ale societăţii erau mai degrabă instrumentalizate în aceste frământări politice, iar activismul lor politic a fost mai degrabă discontinuu. Mai mult, aceste mişcări politice au consolidat presiunea socială în sensul conformizării, iar mulţi dintre nou-veniţii de origine levantină, care obţinuseră poziţii importante în administraţie şi la curte, au considerat mai convenabil să cumpere la rândul lor proprietăţi funciare, să-şi modifice stilul de viaţă şi să pretindă că erau şi ei *pământeni*[36].

O situaţie asemănătoare poate fi observată în **domeniile cultural şi religios**. De-a lungul Evului Mediu, cultura scrisă fusese apanajul unei minorităţi foarte puţin numeroase. Din cauza gradului scăzut de urbanizare, înapoierea culturală era chiar mai mare în Moldova şi în Ţara Românească decât în multe alte părţi ale Europei. Deşi tiparul a fost introdus relativ devreme în Ţara Românească, prima carte fiind tipărită în 1508[37], activitatea tipografică a încetat în 1512, după doar alte trei cărţi, probabil din cauza lipsei cererii şi a susţinerii sociale. Activitatea tipografică a fost reluată în anii 1540, într-un context deja schimbat de frământările provocate de Reformă. Tendinţa luteranilor şi a calvinilor de a folosi versiuni traduse ale Bibliei şi/sau ale cărţilor liturgice ca mijloace ale propagandei religioase – prima carte tipărită în limba română a fost un catehism luteran, în 1544 – a provocat o reacţie defensivă în rândul clerului ortodox. Nu este scopul nostru să insistăm aici asupra reacţiilor politice faţă de Reformă, foarte brutale în Moldova în al treilea sfert al secolului al XVI-lea[38]. Ne vom limita doar la a observa că animozităţile confesionale au provocat o anumită suspiciune din partea clerului ortodox faţă de cărţile tipărite, faţă de extinderea dreptului de a predica şi, în general, faţă de toate formele noi de religiozitate. O poziţie atât de

conservatoare nu putea rezista însă pe termen lung. Înaltul cler ortodox a înţeles că nu-şi va putea păstra monopolul asupra credincioşilor fără a se folosi de unele dintre noile mijloace culturale. Deşi activitatea tipografică din Ţara Românească a fost din nou întreruptă la sfârşitul anilor 1540, domnii şi câţiva dintre episcopii ortodocşi au comandat pentru oraşele săseşti din sudul Transilvaniei cărţi religioase tipărite în slavonă (şi mai târziu în română). Cu toate acestea, reacţiile faţă de cărţile tipărite şi faţă de folosirea limbii române în biserică au rămas amestecate. Abia în secolul al XVII-lea a avut loc o schimbare majoră în această privinţă, atunci când limba română a început să predomine în cultura scrisă; tipografii locale au fost stabilite în anii 1630, de data aceasta definitiv, în Ţara Românească şi în Moldova, iar slujba religioasă a început să fie ţinută şi în româneşte[39]. Totuşi, dacă analizăm producţia de carte din Ţările Române[40], trebuie să observăm că până spre sfârşitul secolului al XVII-lea, cu excepţia câtorva opere juridice, au fost tipărite doar părţi din Biblie (prima ediţie românească integrală a Bibliei a apărut la Bucureşti în 1688), cărţi liturgice şi, începând cu anii 1640, lucrări de polemică religioasă. Explozia beletristicii nu a avut loc în plan tipografic decât în jurul anului 1700, iar subiectele religioase au continuat să domine producţia de carte românească de-a lungul secolului al XVIII-lea şi în primele decenii ale celui de-al XIX-lea[41]. După cum observa Alexandru Duţu, „în cultura românească şi, poate, şi în celelalte culturi balcanice, nu a existat o tensiune între puterea spirituală şi cea temporală şi, astfel, nu a avut loc nici o scindare între spirit şi materie”[42]. Faptul că, exceptând temele religioase, ideile modernizatoare ale vremii circulau doar într-un cerc foarte restrâns de oameni le diminua cu siguranţă impactul asupra societăţii româneşti. Totodată, deşi tipografiile româneşti asigurau cărţi pentru celelalte regiuni ortodoxe aflate sub dominaţie otomană,

analfabetismul a rămas extrem de ridicat în Moldova şi în Ţara Românească şi nu a scăzut sub 90% înainte de secolul al XIX-lea[43].

În concluzie, dacă acceptăm că modernizarea, deşi este un concept intens dezbătut, înseamnă în esenţă tranziţia de la o societate dominată de comunităţi la una în care predomină individul şi relaţiile sociale impersonale – şi, în acest cadru, trecerea graduală de la viaţa rurală la urbanitate, disoluţia statutelor juridice speciale, dezvoltarea relaţiilor de piaţă şi extinderea lor în diverse aspecte ale vieţii, o mai largă participare socială la activitatea politică etc. –, atunci **„realizările" pe drumul modernizării ale Ţării Româneşti şi Moldovei în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea sunt mai degrabă modeste**. A existat, desigur, un anumit progres în câteva domenii – fiscalitatea, producţia agricolă (nu însă şi productivitatea), exporturile, populaţia totală, locuinţele, tiparul –, dar creşterea venitului pe cap de locuitor a fost foarte redusă, ceea ce a împiedicat transformarea acestei creşteri cantitative într-o dezvoltare durabilă. Doar o mică parte a elitelor a beneficiat de prefacerile moderne, iar discrepanţele sociale s-au adâncit, limitând diseminarea elementelor modernizatoare. În acest condiţii, în pofida anumitor realizări şi a unui considerabil efort social, Ţara Românească şi Moldova au rămas înapoiate de-a lungul întregii perioade moderne timpurii.

Post-scriptum 2011

Din păcate, în istoriografia română continuă să persiste o reticenţă nejustificată faţă de încercările de sinteză, percepute ca simple compilaţii, şi nu drept ceea ce sunt de fapt: interpretări care dau sens cercetărilor punctuale, integrându-le într-o perspectivă de ansamblu coerentă. Nu este

astfel de mirare că articolul meu a avut un ecou limitat în istoriografia română (printre puţinele excepţii, vezi Pippidi 2006). Din fericire însă, receptarea a fost mai bună în istoriografia europeană (vezi, de pildă, Arens 2001: 44).

Discuţiile istoriografice din ultimii ani privind „modernizarea" Ţărilor Române s-au concentrat mai degrabă asupra secolelor al XIX-lea şi XX, lăsând oarecum în umbră perioada modernă timpurie. În plus, o parte dintre studiile publicate dovedesc o cunoaştere precară sau eventual schematică a acestei perioade şi problematici (vezi, de pildă, Butnariu 2003). În ultimii ani au apărut însă şi câteva contribuţii valoroase, de cele mai multe ori circumscrise unor teme punctuale, subsumate problemei „modernizării" Ţărilor Române. De pildă, impactul reformei otomane din 1687 asupra circulaţiei monetare din Ţările Române, aspect pe care-l amintesc într-unul dintre articolele publicate în acest volum, a fost analizat în detaliu de Aurel Vîlcu (2009). Subordonarea economică a Ţărilor Române este surprinsă şi în studiul lui Gheorghe Lazăr despre negustorii din Ţara Românească în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea (Lazăr 2006), care evidenţiază poziţia privilegiată a străinilor implicaţi în comerţ în raport cu autohtonii. Impactul dominaţiei otomane asupra relaţiilor dintre boieri şi ţărani a fost rediscutat într-un studiu înnoitor al lui Daniel Ursprung (2005). Relaţiile dintre practica judiciară şi modernitate au fost studiate meritoriu de Cristina Codarcea şi Oana Rizescu (Codarcea 2002; Rizescu 2008), continuându-se astfel o direcţie mai veche de cercetare în istoriografia română. Mai puţin cercetată deocamdată, dar esenţială pentru înţelegerea procesului „modernizării" este problema depersonalizării relaţiilor sociale, asupra însemnătăţii căreia atrăgeau atenţia într-un context macroteoretic Douglass C. North, John Joseph Wallis şi Barry R. Weingast (North, Wallis, Weingast 2009).

Pentru o analiză din perspectiva istoriei mentalităţilor a impactului fiscalităţii moderne timpurii din Ţările Române, vezi Nicoară 2005. De asemenea, au apărut mai multe lucrări despre dezvoltarea urbană din Ţara Românească şi Moldova (Rădvan 2004; Câlţia 2011), dar marea străpungere cognitivă în domeniul studiilor urbane se lasă încă aşteptată. Cu privire la alte aspecte ale dezvoltării economico-sociale a Ţărilor Române şi la limitele modernizării lor în secolele XVI-XVIII am avut prilejul să revin în cartea mea dedicată acumulării decalajelor economice (Murgescu 2010: 23-101).

1. Acest studiu are la origine o comunicare susţinută la Varşovia în 1998 şi a fost publicat iniţial în limba engleză cu titlul „The «modernization» of the Romanian Principalities during the 16th-17th centuries: patterns, distortions, prospects", în volumul *Modernizacja struktur wladzy w warunkach opóznienia. Europa srodkowa i Wschodnia na przelomie sredniowiecza i czasów nowozyntych*. Red. Marian Dygo, Sławomir Gawlas, Hieronim Grala, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1999, pp. 173-184.
2. Pentru o prezentare generală a nivelului dezvoltării Ţarilor Române, vezi Murgescu 1999a.
3. Papacostea 1983.
4. Chirot 1976: 15-35.
5. Manolescu 1960, 1965.
6. Maxim 1985.
7. Maxim 1979a.
8. Murgescu 1996a: 211-222.
9. Weiss, Hobson 1995: 55-76.
10. Murgescu 1996a: 272-289. Pentru comparaţii europene, vezi Bonney 1995: 423-576.
11. Murgescu 1996a: 288.
12. Murgescu 1996a: 241-267.
13. Bonciu, Murgescu 1990: 278-279.
14. Murgescu 1997b: 249-255.
15. Lehr 1970; Caproşu 1989: 47-163.
16. Braudel, Spooner 1967: 446-450.
17. Panaitescu 1994: 167-169.
18. Olteanu, Şerban 1969.
19. Matei 1997: 198-214.

20. Chirot 1976: 49-54.
21. Murgescu 1996b.
22. Murgescu 1998.
23. Constantiniu 1975.
24. Murgescu 1993: 457-471,
25. Mioc 1962: 166-171.
26. Murgescu 1995a.
27. Murgescu 1995b. Cea mai bună prezentare generală a războiului este în Niederkorn 1993.
28. Pentru conceptele de război major şi război minor, vezi Braudel 1985-1986: IV, 227-313.
29. Gemil 1977: 1433-1438.
30. Berza 1960.
31. Florea 1998.
32. Murgescu 1999a: 20-21.
33. Neamţu 1975. Vezi de asemenea şi capitolele respective din monografiile mai generale Mihordea 1972, Constantiniu 1972b; Columbeanu 1974.
34. Chirot 1976: 65.
35. Cândea 1970; Pippidi 1975.
36. Murgescu 1995c.
37. Demény 1969b.
38. Crăciun 1996.
39. Panaitescu 1965b.
40. Pentru o prezentare generală a tiparului românesc în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, vezi Deletant 1991: 116-185.
41. Barbu 1996: 59-76.
42. Duţu 1981: 189.
43. Barbu 1996: 13.

Ţările Române în epoca modernă timpurie[1]

Al doilea sfert al secolului al XVI-lea a adus importante transformări geopolitice în Europa Est-Centrală, care au influenţat considerabil şi situaţia Ţărilor Române[2]. Cea mai importantă a fost prăbuşirea regatului Ungariei sub loviturile Imperiului Otoman, prefaţată prin cucerirea Belgradului de către noul sultan otoman Süleyman I (1520-1566), decisă militar prin bătălia de la Mohács din 1526 şi desăvârşită politic în două etape, mai întâi prin vasalizarea lui Ioan Zápolya (1529) şi apoi, în 1541, prin transformarea părţii centrale a Ungariei în beylerbeylikul de Buda, iar a Transilvaniei într-un principat distinct, vasal Porţii. Deşi pentru Imperiul Otoman victoria asupra regatului Ungariei nu a însemnat rezolvarea conflictelor din Europa Est-Centrală, ci dimpotrivă, începutul unei adversităţi de lungă durată cu habsburgii, care au luat în stăpânire Ungaria nordică şi vestică (Ungaria Superioară), pentru Ţările Române, dispariţia Ungariei ca factor de putere în zonă a însemnat o accentuare a dependenţei faţă de puterea otomană. **Accentuarea dominaţiei otomane** a fost marcată prin campania otomană din Moldova din 1538, care a zdrobit încercarea lui Petru Rareş (1527-1538, 1541-1546) de a conduce o politică externă independentă, prin ocuparea de către otomani a Bugeacului (1538), Brăilei (1538-1541) şi Banatului (1551-1552), precum şi prin controlul tot mai strict exercitat de Poartă asupra instituţiei domniei din Ţara Românească şi Moldova. Totuşi, deşi epoca modernă timpurie debutează sub semnul accentuării dominaţiei otomane asupra

Ţărilor Române, aceasta nu a însemnat excluderea completă a influenţei altor puteri.

Aflată de-a lungul celei mai mari părţi a secolului al XVI-lea în bune relaţii cu Imperiul Otoman, putându-se vorbi în destule momente despre un parteneriat strategic antihabsburgic, Polonia a exercitat un rol moderator asupra dominaţiei otomane, afirmându-şi interesele speciale atât în Transilvania, cât mai ales în Moldova. Pe de altă parte, Habsburgii au constituit la rândul lor un factor de contrabalansare a Imperiului Otoman, războaiele otomano-habsburgice creând oportunităţi pentru actorii politici interesaţi în subminarea dominaţiei otomane. După tentative eşuate de instaurare a controlului asupra Transilvaniei (1551-1556, 1600-1604), Habsburgii au reuşit la sfârşitul secolului al XVII-lea să obţină victorii decisive asupra otomanilor şi să anexeze Transilvania împreună cu Ungaria. În secolul al XVIII-lea au urmat Banatul (1718), Oltenia (doar pentru două decenii, în anii 1718-1739) şi Bucovina (1775), astfel încât, la sfârşitul epocii moderne timpurii, dominaţia asupra teritoriilor locuite de români se împărţea între Imperiul Otoman şi Imperiul Habsburgic. Pentru a încheia această **succintă trecere în revistă a contextului geopolitic al istoriei Ţărilor Române din epoca modernă timpurie**, vom mai aminti că în secolul al XVIII-lea Polonia a încetat să mai conteze ca mare putere (de altfel, a şi fost împărţită în 1772, 1793 şi 1795). În schimb, a crescut impactul Rusiei, care a purtat mai multe războaie victorioase împotriva Imperiului Otoman (1768-1774, 1787-1791), în cursul cărora a şi ocupat temporar Moldova şi Ţara Românească.

În epoca modernă timpurie, teritoriile româneşti au continuat să fie fragmentate într-o multitudine de forme de organizare politică. Unele dintre aceste teritorii s-au aflat sub administraţia directă a unor

mari imperii cu vocaţie universală. Astfel, Dobrogea, Bugeacul şi Banatul, precum şi mai multe oraşe dunărene cu *hinterland*-ul lor rural (Brăila, Giurgiu, Turnu) şi, pentru perioade mai scurte de timp, Oradea (1660-1690) şi Hotinul (1713-1788) au fost provincii otomane. Unele teritorii din nord-vestul Transilvaniei s-au aflat sub stăpânire habsburgică încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în diverse momente din secolul al XVII-lea, iar de la sfârşitul secolului al XVII-lea aria de dominaţie habsburgică s-a extins asupra unei mari părţi a teritoriilor româneşti. Cea mai mare parte a teritoriilor româneşti s-a aflat însă în componenţa principatelor autonome Ţara Românească, Moldova şi Transilvania. Dincolo de strădaniile elitei politice transilvănene de a afirma că Transilvania era continuatoarea politică a regatului medieval al Ungariei, eforturi contracarate eficient de habsburgi, care prin Tratatul de la Speyer (1570) i-au impus lui Ioan Sigismund Zápolya (1540-1571) renunţarea la titlul regal şi folosirea titlului de „princeps”[3], statutul internaţional al celor trei state a fost asemănător în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea[4]. Astfel, toate trei au fost vasale Imperiului Otoman, trebuind să plătească tribut şi să-şi alinieze politica externă la cea otomană. Dincolo de această similitudine de bază, între aceste trei principate autonome au existat şi deosebiri în ceea ce priveşte manifestările concrete ale dependenţei faţă de Imperiul Otoman, precum şi în ceea ce priveşte formele lor interne de organizare.

În **Ţara Românească şi Moldova**, accentuarea dominaţiei otomane în al doilea sfert al secolului al XVI-lea a adus instituţia domniei la discreţia Porţii, ceea ce s-a tradus prin tot mai frecventa înlocuire a domnilor şi numirea lor directă de la Istanbul, mai întâi în Ţara Românească, iar apoi şi în Moldova. Deşi, formal, ideologia oficială a continuat să afirme că domnii erau „unşii lui Dumnezeu”, practic, principiul dinastic a ajuns să

conteze tot mai puţin, iar sultanii i-au desemnat pe domni nu în funcţie de eventualele lor îndreptăţiri dinastice, ci de măsura în care diverşii candidaţi serveau interesele politice şi pecuniare ale Porţii. Este adevărat, în secolele XVI-XVIII au existat şi cazuri când autorităţile otomane au recunoscut domni ridicaţi în principate, dar acestea au reprezentat mai degrabă excepţiile decât regula. În cele mai multe situaţii, atât în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cât şi în cea mai mare parte a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIX-lea, obţinerea domniei se realiza la Istanbul şi presupunea obţinerea unui sprijin cât mai larg în cadrul grupurilor de influenţă din capitala otomană, necesitând plata unor sume considerabile către sultan şi către persoanele care puteau influenţa decizia acestuia. În cadrul acestor jocuri de influenţă, etnicitatea candidaţilor nu a jucat nici un rol. Singura restricţie care s-a impus cu timpul a fost aceea ca pretendenţii la domnie să fie creştini, şi nu musulmani. Dintre creştini, deşi nu a existat o interdicţie formală pentru numirea unor catolici sau protestanţi – a se vedea cazurile unui Iancu Sasul (domn al Moldovei între 1579 şi 1582, luteran) sau Gaspar Graziani (domn al Moldovei în 1619-1620, catolic) –, totuşi, practica a făcut ca majoritatea domnilor să fie greco-ortodocşi, ceea ce în terminologie otomană însemna că aparţineau categoriei supuşilor „greci” ai sultanului (*Rum zimmi*). De aceea, ideea propagată de mulţi istorici români şi străini că în 1711 (1716) a avut loc o schimbare de regim politic prin înlocuirea domnilor „pământeni” cu domni „fanarioţi” (numiţi dintre grecii din cartierul Fanar din Constantinopol) reprezintă doar un mit istoriografic[5]. Nici unul dintre istoricii care au legat această ipotetică decizie otomană de a numi numai „fanarioţi” de experienţa nefericită a trădării lui Dimitrie Cantemir, care s-a alăturat Rusiei în războiul antiotoman din 1711, nu a reuşit să identifice vreun izvor de epocă, care

să ateste o asemenea decizie. De altfel, o asemenea decizie principială nici nu era în practica otomană, iar sultanul nu avea nici un interes să-şi restrângă libertatea de a alege pe cine socotea mai potrivit pentru a deveni domn al Moldovei sau al Ţării Româneşti[6]. În fine, dar nu în cele din urmă, avem două situaţii de domni care au domnit şi înainte, şi după 1711[7], fără ca aceasta să însemne că erau pământeni înainte de această dată şi fanarioţi ulterior. Ca atare, statutul domniei din Ţara Românească şi Moldova în raport cu Imperiul Otoman s-a menţinut, dincolo de unele fluctuaţii fireşti în intensitatea manifestării dominaţiei otomane, până în anii 1820 în forma în care a fost fixat în al doilea sfert al secolului al XVI-lea[8].

În **cazul Transilvaniei**, din motive geopolitice legate de interesul de a obţine sprijinul stărilor privilegiate în confruntarea cu Habsburgii, otomanii au fost mai reţinuţi în exercitarea dominaţiei lor. Astfel, ei au preferat să lase alegerea principilor la latitudinea dietei, sultanii numindu-i direct pe principi doar în situaţii extreme. În aceste condiţii, în principatul Transilvaniei a fost consolidat sistemul celor trei stări politice privilegiate: nobilimea, saşii şi secuii. Deşi instaurarea stăpânirii habsburgice asupra Transilvaniei la sfârşitul secolului al XVII-lea a însemnat o reducere a însemnătăţii dietei, habsburgii au considerat mai prudent să menţină instituţia dietei şi sistemul stărilor privilegiate, mulţumindu-se doar să le suprapună un guvernator militar şi o cancelarie aulică ce coordona de la Viena administrarea principatului.

În epoca modernă timpurie, impactul statelor asupra vieţii supuşilor, deşi în creştere, a rămas totuşi limitat. Astfel, diversele state care au controlat teritoriile româneşti în secolele XVI-XVIII şi-au exercitat puterea asupra supuşilor prin forţa lor militară, oferind protecţie, impunând unele reglementări generale, care însă au dislocat doar în puţine

privinţe practicile instituite prin cutume locale, şi asigurând justiţia supremă. Mai apăsătoare a fost dimensiunea economică a exercitării puterii statelor. În secolul al XVI-lea, sub impactul nevoii de a face rost de sume tot mai mari de bani pentru diversele plăţi către Imperiul Otoman – pe lângă tributul oficial (*harac*) s-au adăugat multiple cadouri oficiale (*peşkeş*) şi sume pentru cumpărarea/păstrarea domniei –, fiscalitatea a crescut considerabil în Moldova şi mai ales în Ţara Românească. Datorită faptului că cea mai mare parte dintre veniturile statului erau destinate plăţilor către Imperiul Otoman, funcţia redistributivă a statului era mai slabă decât ar fi trebuit, dacă avem în vedere nivelul ridicat al fiscalităţii. Mulţi dintre domni, îndeosebi cei care au reuşit să beneficieze de domnii mai îndelungate, cum au fost Matei Basarab (1632-1654) şi Constantin Brâncoveanu (1688-1714) în Ţara Românească şi Vasile Lupu (1634-1653) în Moldova, au realizat ambiţioase programe de construcţii civile şi religioase şi şi-au asumat un rol activ de patroni culturali, atât în ţară, cât şi în raport cu instituţiile religioase de prestigiu ale Ortodoxiei din teritoriile otomane (mănăstirile de la Athos şi din Sinai, patriarhiile de la Constantinopol şi Ierusalim etc.). În fine, dar nu în cele din urmă, asumarea altor funcţii în domeniile medical, educaţional, economic şi social – prin adoptarea unor măsuri practice de protecţie antiepidemică, crearea unei reţele de şcoli susţinute de stat, politici de colonizare şi de stimulare a producţiei agricole şi manufacturiere, intervenţii ale statului în raporturile dintre nobili şi ţăranii dependenţi – a avut loc doar treptat şi incomplet. Din acest punct de vedere, un avans semnificativ a fost realizat de habsburgi în secolul al XVIII-lea, sub impactul concepţiilor cameraliste, care cuprindeau politici populaţioniste şi mercantiliste, dar unele elemente pot fi observate şi în cazul domnilor „fanarioţi” din Ţara Românească şi Moldova[9].

În secolul al XVI-lea, **cuantumul plăţilor către Imperiul Otoman** a crescut considerabil în cazul Ţării Româneşti şi al Moldovei, în timp ce în cazul Transilvaniei aceste plăţi au rămas la un nivel moderat. Astfel, haraciul Ţării Româneşti a crescut de la 10.000 de galbeni anual la începutul secolului al XVI-lea la un maxim de 104.000 de galbeni în intervalul 1574-1583, iar cel al Moldovei de la 4.000 de galbeni la un maxim de 66.000 de galbeni în 1583. Spre comparaţie, haraciul Transilvaniei, stabilit la 10.000 de galbeni în 1541, a crescut la doar 15.000 de galbeni anual în intervalul 1571-1594. Diversele daruri depăşeau însă cu mult haraciul, astfel încât cuantumul total al plăţilor către Imperiul Otoman a ajuns în anii 1581-1594 la circa 600.000 de galbeni anual în cazul Ţării Româneşti şi la circa 300.000 de galbeni anual pentru Moldova[10]. Acest nivel al plăţilor nu mai era sustenabil din punct de vedere economic – domnii Ţării Româneşti şi ai Moldovei au acumulat uriaşe datorii la creditorii din Imperiul Otoman, iar sporirea fiscalităţii ameninţa să dezorganizeze economia prin fuga contribuabililor –, ceea ce a contribuit la declanşarea revoltei antiotomane din 1594, când principii români s-au alăturat coaliţiei antiotomane conduse de habsburgi.

Participarea Ţărilor Române la războiul cu turcii din anii 1593-1606 este de cele mai multe ori asociată în istoriografia română cu figura istorică a lui **Mihai Viteazul (1593-1601)**. Domn al Ţării Româneşti, acesta s-a alăturat luptei antiotomane în toamna anului 1594 şi s-a ilustrat în campaniile din anii următori, obţinând o serie de victorii împotriva turcilor, dintre care cea mai cunoscută (dar nu neapărat cea mai importantă) este cea de la Călugăreni, din 1595. În 1599, pentru a remedia defecţiunea Transilvaniei, pe care principele Andrei Báthory o scosese din coaliţia antiotomană, Mihai Viteazul a ocupat Transilvania, iar în primăvara anului 1600 a reuşit să ocupe şi Moldova, aducând astfel

temporar sub stăpânirea sa toate cele trei principate locuite de români. Celebrată ca o primă unire politică a tuturor românilor, această realizare a fost cu totul efemeră, prăbuşindu-se în toamna anului 1600. Cauzele eşecului unirii realizate de Mihai Viteazul sunt multiple. Cea mai importantă a fost opoziţia tuturor celor trei mari puteri vecine – Habsburgii, Polonia, Imperiul Otoman – faţă de ideea consolidării unui nou factor de putere format din cele trei principate, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că acţiunea politică a lui Mihai Viteazul a fost lipsită de un sprijin intern semnificativ. Astfel, dintre stările politice ale Transilvaniei, singurii care l-au sprijinit au fost secuii; în Moldova, majoritatea boierimii i-a fost ostilă şi nici chiar boierii munteni nu şi-au legat cu adevărat soarta de ambiţiile domnului lor. Pe de altă parte, deşi istoricii romantici au legat unirea efemeră a principatelor din 1600 de ideea naţională românească, izvoarele de epocă nu atestă vreo motivaţie etnico-naţională în cazul acţiunilor politico-militare ale lui Mihai Viteazul şi ale adepţilor lui, care de altfel erau extrem de diverşi în privinţa originilor etnice. Din punctul de vedere al lui Mihai Viteazul, considerentele politico-militare legate de acţiunea antiotomană şi de supravieţuirea sa politică au prevalat iniţial, lor adăugându-li-se pe parcurs ideea includerii durabile a celor trei principate în patrimoniul său dinastic. Efemeră, unirea din 1600 nu a fost adoptată ca model politic în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, ci abia în secolul al XIX-lea[11].

Mai importantă a fost **moştenirea lui Mihai Viteazul** în ceea ce priveşte dimensiunea antiotomană a politicii sale. Revolta antiotomană din 1594 a determinat Poarta, după destule ezitări, să decidă în mai 1595 anexarea Ţării Româneşti şi a Moldovei. Această tentativă de transformare a Ţărilor Române în provincii otomane a fost zădărnicită de intervenţia Poloniei în cazul Moldovei şi de împotrivirea militară comună

a principatelor în cazul Ţării Româneşti, care a condus la eşecul expediţiei otomane din 1595. Înfrângerea suferită în 1595, precum şi prelungirea războiului cu habsburgii i-au determinat pe otomani să revină la ideea păstrării Ţărilor Române ca state vasale. Mai mult, la începutul secolului al XVII-lea, atunci când hegemonia otomană s-a restabilit asupra Ţărilor Române, cuantumul obligaţiilor financiare faţă de Poartă a fost fixat la un nivel mult mai mic decât înainte de 1594, ceea ce a îngăduit refacerea economică a principatelor şi a stabilizat pe termen lung dominaţia otomană asupra Ţărilor Române. Desigur, după o etapă de moderaţie, cerinţele financiare ale Porţii au crescut din nou, dar această creştere a fost mai puţin abruptă decât în secolul al XVI-lea, astfel încât, în termeni reali, nivelurile din anii 1581-1594 au fost atinse abia în a doua treime a secolului al XVIII-lea[12]. Mai mult, deşi după 1774 plăţile către Imperiul Otoman au sporit în termeni nominali, în condiţiile deprecierii severe a monedei otomane, cuantumul lor real a scăzut semnificativ. Reducerea poverii totale a obligaţiilor economice către Imperiul Otoman în secolul al XVII-lea şi în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea a îngăduit realizarea unor acumulări interne semnificative şi a stimulat procesele de creştere economică.

Ţările Române au continuat şi în epoca modernă timpurie să fie teritorii covârşitor rurale şi agricole, cu o existenţă condiţionată de corelaţia fundamentală dintre numărul oamenilor şi resursele alimentare aflate la dispoziţia acestora. Nivelul redus al productivităţii agricole, determinat printre altele de formele extensive de practicare a culturilor de plante, s-a tradus printr-o densitate relativ scăzută a populaţiei. Epoca modernă timpurie nu a adus perfecţionări spectaculoase ale tehnicii agricole şi nici creşteri semnificative ale randamentelor la cultura cerealelor principale (grâu, orz, mei). Totuşi, producţia de hrană a crescut

pe cale extensivă, prin extinderea suprafeţelor cultivate în cadrul unui amplu proces de colonizare rurală. Şi mai importantă a fost adoptarea unor noi plante de cultură, mai productive. Dacă orezul, introdus de otomani în Banat în 1575, a fost cultivat numai pe suprafeţe restrânse, având deci o însemnătate de ansamblu limitată, în schimb, adoptarea culturii porumbului în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea s-a dovedit crucială, creând condiţiile pentru o creştere semnificativă a populaţiei. Deşi pentru cea mai mare parte a epocii moderne timpurii lipsesc datele demografice precise, iar catagrafiile din secolul al XVIII-lea ridică destule probleme de interpretare, unele estimări sunt totuşi posibile. Astfel, populaţia Transilvaniei (incluzând aici Partium şi Banatul) cuprindea circa un milion de locuitori către 1500, a crescut apoi relativ lent în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi rapid în secolul al XVIII-lea, astfel încât a ajuns la 2-2,5 milioane de locuitori la 1800. Ţara Românească a cunoscut serioase vicisitudini în secolul al XVI-lea, populaţia scăzând până la circa 300.000 de oameni, apoi a cunoscut o creştere susţinută în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, ajungând la circa 600.000 de locuitori la 1700 şi peste un milion de locuitori la 1800. Populaţia Moldovei a fost de circa 400.000 de oameni la 1500, a crescut treptat până pe la 1650, a cunoscut apoi o fază de criză în a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi şi-a reluat creşterea în secolul al XVIII-lea, apropiindu-se de un milion de locuitori către 1800. Dacă includem în analiză şi teritoriile aflate în tot acest interval sub administraţie otomană, atunci putem conchide că, în epoca modernă timpurie, populaţia totală a Ţărilor Române a crescut de la ceva mai puţin de două milioane de locuitori în 1500 la mai mult de 4,5 milioane de locuitori în 1800[13]. Această creştere se înscrie în dinamica demografică generală a Europei moderne timpurii, cu menţiunea că Ţările Române s-au situat sub ritmul

european de creştere în secolul al XVI-lea şi au depăşit acest ritm în secolul al XVIII-lea. Având însă în vedere nivelul scăzut de pornire din anul 1500, trebuie să constatăm că, în comparaţie cu majoritatea ţărilor din Europa Apuseană şi Centrală, **Ţările Române au rămas în toată epoca modernă timpurie teritorii cu o densitate relativ redusă a populaţiei şi cu o agricultură puţin performantă**.

Secolul al XVI-lea a fost însă important din punctul de vedere al relaţiilor economice externe. El a debutat sub semnul crizei comerţului de tranzit cu produse orientale (mirodenii, mătase). Pe de altă parte însă, presiunea fiscală s-a combinat cu cererea crescândă de pe pieţele otomană şi central-europene, stimulând exporturile. Principalele produse exportate au fost animalele vii (mai ales ovinele şi bovinele, dar şi caii), produsele animaliere (piei, seu, apoi pastramă, cerviş şi caşcaval), sarea, ceara, mierea, lemnul şi într-o măsură mai mică cerealele. Deşi au existat momente când factorii de putere otomani au influenţat comerţul şi termenii de schimb, totuşi, nu se poate vorbi despre un monopol comercial otoman, exporturile Ţărilor Române îndreptându-se atât spre Imperiul Otoman, cât şi spre ţările Europei creştine (Polonia, Austria, Germania, Italia etc.), în funcţie de condiţiile naturale şi de fluctuaţiile conjuncturii comerciale. Dincolo de aceste fluctuaţii, asupra cărora vom reveni, putem aprecia că **în secolul al XVI-lea Ţările Române au fost integrate cu rol periferic în circuitele economice a două economii-univers concurente, cea otomană şi cea occidentală**. Teritoriile româneşti au fost supuse în mod diferenţiat atracţiei acestor două entităţi economice. Astfel, în timp ce Ţara Românească a fost integrată aproape complet la periferia economiei-univers otomane cu centrul la Istanbul, Moldova şi Transilvania au avut relaţii economice externe mai diversificate, oscilând între cele două centre de atracţie economică.

Fluctuaţiile conjuncturii economice au avut şi ele un impact considerabil. Astfel, după ce în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea cererea pentru majoritatea produselor româneşti a fost mare atât în Imperiul Otoman, cât şi în Europa Centrală, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cererea central-europeană a scăzut, ceea ce a afectat mai ales Moldova, care exportase un număr apreciabil de bovine spre Germania. Piaţa otomană s-a menţinut mai stabilă atât în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, cât şi în cea mai mare parte a secolului al XVIII-lea. Pe de altă parte, relansarea creşterii economice în Europa Apuseană şi Centrală în secolul al XVIII-lea a condus la sporirea cererii pentru produsele româneşti şi otomane, conducând finalmente la încorporarea Ţărilor Române (şi a Imperiului Otoman) la periferia economiei-univers occidentale în prima jumătate a secolului al XIX-lea.

Satul era principala formă de habitat. În epoca modernă timpurie, numărul satelor a crescut, precum şi numărul lor mediu de locuitori. Diversitatea aşezărilor rurale a rămas considerabilă, variind de la cătune locuite de câteva familii până la sate aşezate, cu mai multe sute de locuitori. Condiţiile de locuire au rămas precare, majoritatea locuinţelor având o singură încăpere, deşi unele progrese şi acumulări au avut loc, mai ales în Transilvania.

Din punctul de vedere al vieţii săteşti, deosebit de important era faptul dacă satul respectiv şi locuitorii săi erau liberi sau aserviţi faţă de un stăpân. Per total, secolul al XVI-lea a fost unul de extindere şi accentuare a servituţii. Procesul a fost mai timpuriu şi mai radical în Transilvania, unde marele domeniu bazat pe iobăgie a devenit forma dominantă[14]. În Ţara Românească şi în Moldova, povara fiscală în creştere i-a determinat pe mulţi ţărani liberi să-şi vândă pământul şi/sau să se vândă pe sine, iar

eforturile domniei şi ale boierilor de a-i controla pe ţărani s-au concretizat la sfârşitul secolului al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea în mai multe acte vizând legarea de glie a acestora. Cu toate acestea, în Ţara Românească şi în Moldova, dependenţa ţăranilor a fost limitată de raritatea forţei de muncă şi de practica frecventă a fugii ţăranilor, inclusiv spre teritoriile otomane, unde nu exista şerbie şi povara fiscală era deseori mai moderată. Un rol important l-a avut şi competiţia dintre boieri şi domnie cu privire la însuşirea roadelor muncii ţăranilor. În acest context trebuie plasate intervenţiile tot mai active ale domniei în raporturile dintre ţăranii dependenţi şi stăpânii de pământ, care au culminat prin reformele lui Constantin Mavrocordat, prin care a fost desfiinţată rumânia în Ţara Românească (1746) şi vecinia în Moldova (1749) şi au fost adoptate reglementări vizând limitarea clară a obligaţiilor ţăranilor către boieri[15]. Măsuri similare au fost adoptate şi de autorităţile habsburgice în Transilvania, unde iobăgia a fost desfiinţată în 1785. Desfiinţarea juridică a dependenţei personale a ţăranilor nu a însemnat însă încetarea raporturilor de dependenţă economică între ţărani şi stăpânii de domenii. Dimpotrivă, creşterea demografică a slăbit poziţia ţăranilor şi a creat posibilităţi pentru accentuarea exploatării.

Oraşele au rămas o prezenţă minoritară în Ţările Române, chiar dacă au cunoscut un proces de creştere demografică şi economică în secolele XVI-XVIII[16]. Sporul cel mai mare l-au cunoscut noile capitale, Bucureşti şi Iaşi, care au surclasat nu numai vechile capitale, Târgovişte şi Suceava, ci şi cele mai importante oraşe transilvănene. Astfel, populaţia Iaşiului a sporit de la sub 2.000 de locuitori în 1500 la peste 15.000 de locuitori în 1800, iar în cazul Bucureştiului, creşterea a fost şi mai spectaculoasă, de la circa 3.000 de locuitori în 1500 la 35.000-40.000 de locuitori în 1800. Până către 1775, cele două capitale au realizat cea mai mare parte a

creşterii urbane din Ţara Românească şi Moldova, creşterea oraşelor de provincie intensificându-se doar în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea. În schimb, în Transilvania, dezvoltarea oraşelor a fost mai echilibrată, prevalând o multitudine de oraşe de dimensiuni mijlocii, dintre care nici cele mai mari – Braşov, Sibiu şi Cluj – nu au depăşit 20.000 de locuitori înainte de 1800. Relativ importante au fost şi oraşele din teritoriile aflate sub stăpânire otomană directă, dintre care cele mai importante au fost Brăila, Babadag şi Timişoara, însă nici unul dintre ele nu a depăşit în epoca modernă timpurie pragul de 10.000 de locuitori. Per total, rata urbanizării (luând în calcul ca oraşe propriu-zise aşezările cu peste 2.000 de locuitori) a crescut de la mai puţin de 4% în 1500 la circa 6% în 1800. Este un spor notabil, dar care plasează totuşi Ţările Române mult sub media europeană.

Societatea urbană a cunoscut deosebiri semnificative în ceea ce priveşte **compoziţia etnică şi confesională**. În timp ce oraşele din Ţara Românească şi din Moldova (ca şi cele din Imperiul Otoman) au fost supuse faţă de stat şi compozite din punct de vedere etnic şi religios, oraşele transilvănene s-au bucurat de autonomie şi au reuşit multă vreme să-şi conserve privilegiile şi un anumit grad de omogenitate socială, etnică şi religioasă. Cele mai eficiente în această direcţie au fost oraşele săseşti, care au menţinut interdicţia de stabilire în interiorul zidurilor pentru cei proveniţi din afara lor până în timpul domniei lui Iosif al II-lea (1780-1790), care a abolit-o prin edictul de concivilitate din 1781[17]. În consecinţă, de-a lungul celei mai mari părţi a epocii moderne timpurii, oraşele transilvănene au fost un spaţiu al discriminării etnice şi confesionale, în care multe dintre elementele active economic au fost nevoite să se stabilească în cartiere situate în afara zidurilor – exemplul clasic este Scheii Braşovului, unde s-au stabilit numeroşi români şi

negustori proveniţi din teritoriile otomane – şi au fost excluse de la procesele decizionale din interiorul oraşului.

Pe de altă parte, **oraşele au fost şi un spaţiu al progresului economic şi cultural**. Progresul poate fi constatat atât la nivelul producţiei meşteşugăreşti, organizate în bresle şi uneori în manufacturi, cât şi la nivelul schimburilor şi al modelelor de consum. Îmbunătăţiri se pot observa şi în ceea ce priveşte habitatul urban, atât în privinţa reşedinţelor domneşti şi boiereşti/nobiliare, dar şi a caselor de orăşeni. Inventarele de obiecte personale arată şi ele o lentă, dar fermă acumulare de bogăţie. În fine, dar nu în cele din urmă, se observă un proces de lărgire a accesului la cultură – se înmulţesc atât tipăriturile, cât şi textele manuscrise, se ctitoresc un număr tot mai mare de biserici –, care atestă atât prosperitatea, cât şi preocupările spirituale crescânde ale unui număr tot mai mare de orăşeni.

Impactul Reformei nu s-a limitat la trecerea la protestantism a unei părţi a populaţiei şi la adoptarea sistemului celor patru religii recepte în principatul Transilvaniei. Reforma a generat o stare de competiţie pentru câştigarea diverselor grupuri de credincioşi, care a obligat atât Biserica Catolică, cât şi Biserica Ortodoxă să se adapteze şi să-şi rafineze metodele de penetrare religioasă a societăţii. În cazul Bisericii Catolice, Conciliul de la Trento (1545-1563) a adus un spor în pregătirea preoţilor şi în rigoarea organizării vieţii religioase. La rândul său, Biserica Ortodoxă, după o fază în care, mai ales în Moldova, a încercat să respingă alternativele religioase prin persecutarea minorităţilor confesionale, a trebuit să se adapteze şi să accepte o anumită **competiţie teologică şi instituţională**. Aceasta s-a tradus prin înmulţirea tipăriturilor cu subiect religios în limbile vernaculare – amintim aici faptul că prima tipăritură în limba română a fost un catehism luteran (Sibiu, 1544) şi că prima tipărire

integrală a Bibliei în limba română datează abia din 1688 – şi prin trecerea la oficierea în limba vorbită a serviciului religios. Această tendinţă de „naţionalizare” a practicilor religioase a fost mai timpurie în cazul populaţiei germane şi maghiare din Transilvania, dar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea şi în secolul al XVII-lea s-a impus şi printre români, care au rămas precumpănitor ortodocşi. În aceste condiţii, scrierea slavonă a făcut loc în secolul al XVII-lea scrierii în limba română, ceea ce a contribuit şi la extinderea folosirii scrisului în cadrul societăţii româneşti. Cu toate acestea, ponderea ştiutorilor de carte a rămas extrem de redusă, în secolul al XVIII-lea fiind incapabili să citească nu numai majoritatea copleşitoare a ţăranilor şi un număr apreciabil de orăşeni, dar şi foarte mulţi dintre preoţii ortodocşi[18]. De altfel, în Ţara Românească şi Moldova, polarizarea socială a fost reflectată şi de folosirea limbii greceşti de către o mare parte a membrilor elitelor politice, economice şi culturale, fie că proveneau din teritoriile otomane, fie că erau localnici, dar cu atât mai doritori să imite stilul de viaţă şi practicile culturale de la Istanbul.

În **Transilvania**, religia greco-ortodoxă a fost discriminată, fiind considerată doar tolerată şi neinclusă în sistemul religiilor recepte. În perioada principatului au existat mai multe tentative de atragere a românilor la calvinism, dar acestea nu au avut un succes durabil. După instaurarea stăpânirii habsburgice, în Transilvania a fost lansată o politică de atragere a ortodocşilor la catolicism. Aceasta a fost concretizată prin **Unirea religioasă din 1697**, când vârfurile ierarhiei ortodoxe din Transilvania au acceptat uniunea cu Roma pe baza celor patru puncte ale Conciliului de la Florenţa din 1439 şi cu condiţia menţinerii vechilor ritualuri şi a recunoaşterii egalităţii clerului unit cu cel catolic. A luat astfel naştere Biserica Greco-Catolică[19], dar unii credincioşi au continuat

să asculte de Biserica Greco-Ortodoxă. Urmările Unirii religioase au fost deci bivalente: pe de o parte, ea a introdus o fractură confesională în rândurile populaţiei româneşti din Transilvania, iar pe de altă parte, chiar dacă nu a adus clericilor uniţi toate avantajele promise iniţial, le-a permis totuşi să se racordeze la filierele formative ale Bisericii Catolice, astfel încât cei mai de seamă exponenţi ai luminismului românesc din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (fenomen cunoscut sub numele de Şcoala Ardeleană) au fost clerici uniţi, şcoliţi la Viena şi la Roma.

Secolul al XVIII-lea a adus importante mutaţii, care au afectat şi teritoriile româneşti. Relaţiile internaţionale au ajuns să fie dominate de un număr redus de mari puteri, care au trecut la anexarea statelor mai slabe. Cele trei împărţiri ale Poloniei sunt un exemplu clasic, dar nu singular în acest sens. Problema orientală a marcat declinul Imperiului Otoman şi ascensiunea Imperiului Habsburgic şi a Rusiei. O mare parte a teritoriilor româneşti a fost anexată de către habsburgi, iar la începutul secolului al XIX-lea Rusia a încorporat şi ea teritoriile dintre Prut şi Nistru. Existenţa în continuare a principatelor Moldovei şi Ţării Româneşti a fost şi ea pusă de mai multe ori sub semnul întrebării, unii boieri solicitând chiar anexarea de către Rusia în 1769[20]. Dincolo însă de aceste pericole, evitate mai mult datorită rivalităţilor dintre marile puteri decât datorită strădaniilor factorilor politici din Ţările Române, la sfârşitul epocii moderne timpurii se pot observa, la o privire mai atentă, şi o serie de acumulări cantitative, mai ales în plan demografic şi cultural, care au permis apariţia şi dezvoltarea mişcării de renaştere naţională din secolul al XIX-lea.

Post-scriptum 2011

Deşi de la elaborarea studiului de mai sus s-au scurs doar şase ani, datorită extensiunii problematicii abordate în el, enumerarea contribuţiilor apărute ulterior sau neluate în considerare la prima publicare ar depăşi cadrul unui simplu post-scriptum. De aceea, mă voi mulţumi să menţionez un fapt ce ilustrează dificultatea cu care se impune în istoriografia română conceptul de „epocă modernă timpurie", deşi noţiunea a intrat de o bună perioadă de timp în uzul curent al istoriografiei occidentale, mai cu seamă anglo-saxone şi germane: autoarea unei recenzii la volumul din 2006 a tradus titlul studiului meu în forma „Ţările Române din perioada de început" (Manea 2010: 287). Această nereceptare a conceptului şi a propunerii de periodizare implicate de acesta (vezi Murgescu 2001b) reflectă mai puţin perpetuarea unei viziuni istoriografice tradiţionale, care integrează secolele XVI-XVIII într-un „ev mediu lung", ci mai mult o reticenţă revitalizată faţă de concepte şi fundamentarea teoretică a analizelor istorice, care îngreunează observarea mutaţiilor care au avut loc – în Ţările Române sau în alte părţi ale lumii – în epoca modernă timpurie.

1. Acest studiu a fost publicat iniţial în limba germană, cu titlul „Die rumänischen Länder in der frühen Neuzeit", în volumul editat de Thede Kahl, Michael Metzeltin şi Mihai-Răzvan Ungureanu, *Rumänien. Sonderband der „Österreichischen Osthefte"*, Viena: LIT Verlag, 2006, pp. 221-235. Reeditarea actuală are la bază originalul în limba română al acestei publicaţii, neincluzând nici subtitlurile adăugate de editorii volumului.
2. Murgescu 1999a: 141-142.
3. Această renunţare nu a fost definitivă. În secolul al XVII-lea, titlul regal a mai fost asumat şi de Ştefan Bocskay (1604-1606), iar Gabriel Bethlen (1613-1629) şi Gheorghe Rákóczi I (1630-1648) s-au confruntat direct cu Habsburgii pentru controlul asupra Ungariei Superioare.
4. Maxim 2001: 11-45.
5. Lemny 1985.
6. Singura restrângere a cercului pretendenţilor la membrii a numai patru familii din elita ortodoxă din Istanbul a avut loc în 1819 (!) şi a fost determinată de presiunile ruse, fiind acceptată doar cu reticenţe de către autorităţile otomane (Oţetea 1959).

7. Mihai Racoviţă, domn al Moldovei în 1703-1705, 1707-1709 şi 1715-1726 şi al Ţării Româneşti în 1730-1731 şi 1741-1744; Nicolae Mavrocordat, domn al Moldovei în 1709-1710 şi 1711-1715 şi al Ţării Româneşti în 1715-1716 şi 1719-1730.
8. Murgescu 1995c.
9. Sintetic în această problemă *IR* 2004: 418-426 (capitol de Ionuţ Costea).
10. Murgescu 1996a: 211-222.
11. Murgescu 1999a: 155-165.
12. Berza 1960.
13. Murgescu 1999a: 19-22.
14. Prodan 1967, 1986-1987 şi 1989.
15. Mihordea 1968a şi Constantiniu 1972a.
16. Murgescu 1999a: 38-41.
17. Schaser 2000.
18. Barbu 1996: 37-40.
19. Ghitta 2001 şi Miron 2004.
20. Murgescu 2001a: 166-167.

Referinţe bibliografice

Abel, Wilhelm (1937) „Wandlungen des Fleischverbrauchs und der Fleischversorgung in Deutschland seit dem ausgehenden Mittelalter”, *Berichte über Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarpolitik und Landwirtschaft*, 22, pp. 411-452.

Abel, Wilhelm (1966) *Agrarkrisen und Agrarkonjunctur. Eine Geschichte der Land-und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg-Berlin: Paul Parey.

Abou-El-Haj, Rifa’at Ali (1991) *Formation of the Modern State: The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, New York: State University of New York Press.

Abrahamowicz, Zygmunt (1969) „Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699)”, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 3, pp. 777-780.

Abrahamowicz, Zygmunt (1985) „Die türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699)”, în Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Viena: Institut für Orientalistik, pp. 187-192.

Adam, Ion; Marcu, Nicolae (1959) *Studii despre dezvoltarea capitalismului în agricultura României (după reforma din 1864)*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Adanir, Fikret (2004) „Tradiţie şi schimbare în economia rurală a Europei de Sud-Est în timpul dominaţiei otomane”, în Daniel Chirot (ed.), *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie şi politică din Evul Mediu până la începutul secolului al XX-lea*, traducere de Victor Rizescu, Bucureşti: Editura Corint, pp. 131-176.

AE (1863) *Anale economice*, 1863.

Agoston, Gábor (2000) „The Costs of the Ottoman Fortress-System in Hungary in the Sixteenth and Seventeenth Centuries”, în Pál Fodor, Geza Dávid (ed.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe*, Leiden: Brill, pp. 195-228.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1944) „A propos d’un firman du sultan Mustafa III”, *Balcani*a, 7, pp. 362-392.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1957) „Contribution à l’étude de l’approvisionnement en blé de Constantinople au XVIIIe siècle”, *Studia et Acta Orientalia*, 1, pp. 13-37.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1958) „Rolul hatişerifurilor de privilegii în limitarea obligaţiilor către Poartă”, *Studii. Revistă de istorie*, 11, nr. 6, pp. 101-121.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1961) „Despre regimul supuşilor otomani în Ţara Românească în veacul al XVIII-lea”, *Studii. Revistă de istorie*, 14, pp. 87-113.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1967) „Sur le régime des ressortissants ottomans en Moldavie (1711–1829)”, *Studia et Acta Orientalia*, 5-6, pp. 143-182.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1969) „Quelques données sur le ravitaillement de Constantinople au XVIe siècle”, *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes, Sofia, 26 août – 1 septembre 1966*, Sofia: Académie bulgare des sciences, pp. 661-672.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1983a) „Les rapports économiques de l’Empire ottoman avec les Principautés Roumaines et leur réglémentation par les Khatt-i Serif de Privilèges (1774–1829)”, în Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont (ed.), *Economie et sociétés dans l’Empire ottoman (fin du XVIIIe – début du XXe siècle)*, Paris: Editions du CNRS, pp. 317-326.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1983b) „Sur le ravitaillement d’Istanbul au XVIème siècle en relation avec les Principautés roumaines”, *Revue d’histoire maghrébine*, 10, pp. 73-80.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1988) „Sur le régime de la domination ottomane dans les principautés roumaines à l’époque turco-phanariote (1711, 1714-1821)”, în *IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 21-25 Eylül 1981*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, pp. 1021-1037.

Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda (1990) „Le régime du sel valaque exporté dans l’Empire ottoman (XVIe-XVIIIe siècles)”, *V. Milletlerarasi Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebligler. Istanbul 21-25 Agustos 1989*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, pp. 441-451.

Anagnosti, Michel (1837) *La Valachie et la Moldavie*, Paris: H. Fournier

Anderson, Perry (1977) *Les passages de l’antiquité au féodalisme*, Paris: François Maspero.

Andreades, A. (1934) „Byzance, paradis du monopole et du privilège”, *Byzantion*, 9, pp. 171-181.

Andreescu, Constantin (1934) „Despre o naţionalitate ortodoxă”, *Misionarul*, 6, pp. 594-595.

Andreescu, Ştefan (1980) *Restitutio Daciae. Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1526-1593*, Bucureşti: Editura Albatros.

Andreescu, Ştefan (1982) „Cu privire la ultima fază a raportului dintre Moldova şi Genova”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol” din Iaşi*, 19, pp. 201-218.

Andreescu, Ştefan (1989) *Restitutio Daciae II. Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1601-1659*, Bucureşti: Editura Albatros.

Andreescu, Ştefan (1994a) „O «pace prefăcută» la Dunărea de Jos: tratativele transilvano-muntene cu Poarta din anii 1597-1598”, *Revista Istorică (serie nouă)*, 5, pp. 1119-1148.

Andreescu, Ştefan (1994b) „Mihai Viteazul şi Roma”, *Revista Istorică (serie nouă)*, 5, pp. 45-73.

Andreescu, Ştefan (1997) „Răscoala Ţărilor Române din 1594 şi chestiunea aprovizionării Constantinopolului”, *Revista istorică*, 8, pp. 591-614.

Andreescu, Ştefan (2001) *Din istoria Mării Negre. Genovezi, români şi tătari în spaţiul pontic în secolele XIV-XVII*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Andreev, Sztefan (1978) „Török iratok Temesvár XVII-XVIII. szazadi történetéröl a syófiai Nemzeti Könyvtárban”, *Levéltari Közlemények*, 48-49, pp. 195-214.

Angelescu, I.N. (1919) *Histoire économique des Roumains*, Geneva: Edition Atar.

Antim Ivireanul (1972) *Opere*, ediţie îngrijită de Gabriel Ştrempel, Bucureşti: Editura Minerva.

Arens, Meinolf (2001) *Habsburg und Siebenbürgen 1600-1605*, Köln: Böhlau Verlag.

Argyropoulo, Pericles A. (ed.) (1954) *Correspondance diplomatique de l'hospodar de Valachie J. Caradja avec le baron de Stroganof 1816-1818*, Atena: L'Hellénisme contemporain.

Aricanli, Tosun; Thomas, Mara (1994) „Sidestepping Capitalism: On the Ottoman Road to Elsewhere”, *The Journal of Historical Sociology*, 7, pp. 25-48.

Aricescu, C.D. (ed.) (1873) „Condica de venituri şi cheltuieli a vistieriei de la leatul 7202-7212 (1694-1703)”, *Revista istorică a arhivelor României*, 3.

AS (1990) *Anuarul Statistic al României pe anul 1990*.

Asdrachas, Spyros (1977) „Sociétés rurales balkaniques aux XVe-XVIe siècles: mouvements de la population et des revenus”, *Etudes balkaniques*, 13, nr. 2, pp. 49-66.

Asdrachas, Spyros (1981) „Fiscalité et monétarisation dans les économies villageoises balkaniques, XVe-XVIe siècles”, *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVe-XXe siècles)*, Nisa: Université de Nice, pp. 113-119 .

ASER (1860) *Analele statistice şi economice pentru cunoaşterea părţii muntene a României. Anul 1860*.

Attman, Arthur (1981) *The Bullion Flow between Europe and the East 1000-1750*, Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samha lle.

Attman, Arthur (1983) *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550-1800*, Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhalle.

Audoin Rouzeau, Frédérique (1995) „Compter et mesurer les os animaux. Pour une histoire de l'élevae et de l'alimentation en Europe de l'Antiquité aux Temps Modernes”, *Histoire & Mesure*, 10, pp. 277-312.

Aurelian, Petru S. (1882) „Schiţe asupra stării economice a României în secolul al XVIII-lea”, *Analele Academiei Române. Seria a II-a*, 3, secţiunea a 2-a, extras.

Aurelian, Petru S. (1967) *Opere economice*, ediţie îngrijită de Costin Murgescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Axenciuc, Victor (1992-2000) *Evoluţia economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859-1947*. Vol. 2: *Agricultura*, Bucureşti: Editura Academiei, 1996. Vol. 3: *Monedă – credit – comerţ – finanţe publice*, Bucureşti: Editura Academiei, 2000.

Axenciuc, Victor (1997) *Introducere în istoria economică a României. Epoca modernă*. Bucureşti: Editura Fundaţiei „România de Mâine”.

Axenciuc, Victor (1999) „România – grânarul Europei?”, *Magazin istoric*, 33, nr. 1, pp. 24-26 (accesibil şi pe http://www.itcnet.ro/history/archive/mi1999/current1/m24.htm).

Aymard, Maurice (1966) *Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris: Editions de l’Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.

Aymard, Maurice (1981) „Monnaie et économie paysanne”, *L’argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVe-XXe siècles)*, Nisa: Université de Nice, pp. 121-134.

Babinger, Franz (1927) *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig: O. Harrassowitz.

Baranowski, Bohdan (1966) „Changes in the Structure and Productivity of Cattle Breeding in Central Poland in Modern Times”, *Studia Historiae Oeconomicae*, 1, pp. 61-74.

Baranowski, Bohdan (1970) „La spécificité de l’économie en Pologne Centrale du XVIe au XVIIIe siècles”, *Studia Historicae Oeconomicae*, 5, pp. 129-142.

Barbu, Daniel (1996) *Scrisoare pe nisip. Timpul şi privirea în civilizaţia românească a secolului al XVIII-lea*, Bucureşti: Editura Antet.

Barbu, Daniel (2000) *O arheologie constituţională românească*, Bucureşti: Editura Universităţii.

Barbu, Violeta (2008) *Purgatoriul misionarilor. Contrareforma în Ţările Române în secolul al XVII-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Barkan, Ömer Lütfi (1955-1956) „1079-1080 (1669-1670) Malî Yalîna Ait Bir Osmanli Bütcesi”, *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakultesi Mecmuasi*, 17, pp. 225-303.

Barkan, Ömer Lütfi (1957) „Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l’Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles”, *The Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I, pp. 9-36.

Barkan, Ömer Lütfi (1970) „Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, în M.A. Cook (ed.), *Studies in the Economic History of the Middle East*, Londra: Routledge, pp. 163-171.

Barkan, Ömer Lütfi (1975) „The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East”, *The International Journal of Middle East Studies*, 6, pp. 3-28.

Barkan, Ömer Lütfi (1983) „Caractère réligieux et caractère séculier des institutions ottomans”, în Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont (ed.), *Contributions à l’histoire économique et sociale de l’Empire ottoman*, Leuven-Paris: Editions Peeters, pp. 11-58.

Barrett, Ward (1990) „World bullion flows, 1450-1800”, în James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires*: *Long-Distance Trade in the Early Modern World*, *1350-1750*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 224-254.

Barta, Gábor; Bóna, István; Köpeczi, Béla; Makkai, László; Miskolczy, Ambrus; Mócsy, András; Péter, Katalin; Szász, Zoltán; Tóth, Endre; Trócsányi, Zsolt; Várkonyi, Ágnes R.; Vékony, Gábor (1990) *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, Budapesta: Akadeìmiai Kiadoì.

Baszanowski, Jan (1977) *Z dziejów handlu polskiego w XVI-XVIII w. Handel wolami*, Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolinĕskich.

Baszanowski, Jan (1979) *Ochsenzuchtgebiete und Ochsenausfuhr aus Polen vom 16. bis 18. Jahrhundert*, în *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*, ediţie îngrijită de Ekkehard Westermann, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 125-136.

Bauer, F. Wilhelm von (1778) *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie*, Leipzig-Frankfurt: Chez Henry-Louis Broenner.

Bazilevici, K.V. (1955) *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Băicoianu, Constantin I. (1896) *Geschichte der rumänischen Zollpolitik seit dem 14. Jahrhundert bis 1874*, Stuttgart: J.G. Cotta.

Beldiceanu, Nicoară (1957) „La crise monétaire ottomane au XVIème siècle et son influence sur les principautés roumaines", *Südost-Forschungen*, 16, pp. 70-86.

Beaujour, Felix (1800) *Tableau du commerce de la Grèce*, Paris: Ant.-Aug. Renouard.

Beer, Adolf (1877) *Die Finanzen Österreichs im XIX. Jahrhundert. Nach archivalischen Quellen*, Praga: F. Tempsky.

Beer, Adolf (1899) „Die österreichische Handelspolitik unter Maria Theresia und Josef II", *Archiv für österreichische Geschichte*, 86, pp. 1-204.

Beldiceanu, Nicoară (1964) „La conquête des cités marchandes de Kilia et Cetatea Albă par Bayezid II", *Südost-Forschungen*, 23, pp. 36-90.

Bennassar, Bartolomé; Goy, Joseph (1975) „Contribution à l'histoire de la consommation alimentaire du XIVe au XIXe siècle", *Annales. Economies, Sociétés, Civilisations*, 30, pp. 404-430.

Berchet, Nicolò; Barozzi, Guglielmo (1873) *Relazioni degli ambasciatori e baili veneti a Costantinopoli*, Veneţia: P. Naratovich.

Berciu-Drăghicescu, Adina (1989) „Repertoriul descoperirilor monetare otomane din teritoriile locuite de români (sec. XV-XVI)", *Caietul Seminarului special de ştiinţe auxiliare. Opuscula Numismatica*, 1, pp. 88-112.

Berciu-Drăghicescu, Adina; Ciobotea, Dinică (1981) „Aspecte ale circulaţiei monetare din zona Olteniei (secolele XIV-XVI)", *Analele Universităţii Craiova*, 6, pp. 20-32.

Bérenger, Jean (1975) *Finances et Absolutisme autrichien dans la seconde moitié du XVIIème siècle*, Lille: Univ. III, Atelier Reprod. des Thèse.

Berindei, Mihnea (1986) „L'Empire ottoman et la «route moldave» avant la conquête de Chilia et de Cetatea Albă (1484)", *Journal of Turkish Studies*, 10, pp. 47-71.

Berindei, Mihnea (1989) „Les Vénitiens en Mer Noire, XVIe-XVIIe siècles", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 30, pp. 207-224.

Berindei, Mihnea; Veinstein, Gilles (1987) *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544-1545*, Paris-Cambridge: Editions de l'EHESS.

Berktay, Halil (1992) „The Search for the Peasant in Western and Turkish History/Historiography", în Halil Berktay, Suraiya Faroqhi (ed.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Londra: Frank Cass, pp. 109-184.

Berktay, Halil; Faroqui, Suraiya (ed.) (1992) *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Londra: Frank Cass.

Berov, Ljuben (1975a) „Transport Costs and Their Role in Trade in the Balkan Lands in the 16th-19th Centuries", *Bulgarian Historical Review*, 3, pp. 74-98.

Berov, Ljuben (1975b) „Problèmes de métrologie dans les territoires balkaniques à l'époque de la domination ottomane (XVe-XIXe ss.)", *Etudes balkaniques*, 2, pp. 22-39.

Berov, Ljuben (1976) *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI-XIX v. i europejskata revolucija na cenite*, Sofia: Bulgarska akademija na naukite.

Berza, Mihai (1938) „Henri Pirenne şi originile Evului Mediu occidental", *Convorbiri literare*, 71, extras.

Berza, Mihai (1941) „La Mer Noire à la fin du Moyen Age", *Balcania*, 4, pp. 409-435.

Berza, Mihai (1957) „Haraciul Moldovei şi al Ţării Româneşti în sec. XV-XIV", *Studii şi materiale de istorie medie*, II, pp. 7-47.

Berza, Mihai (1958) „Variaţiile exploatării Ţării Româneşti de către Poarta Otomană în sec. XVI-XVIII", *Studii. Revista de istorie*, 11, nr. 2, pp. 59-71.

Berza, Mihai (1960) „Die Schwankungen in der Ausbeutung der Walachei durch die türkische Pforte im XVI.-XVIII. Jh.", *Nouvelles études d'histoire*, II, pp. 253-269.

Berza, Mihai (ed.) (1964) *Cultura moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare. Culegere de studii*, Bucureşti: Editura Academiei.

Berza, Mihai (1985) *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti*, ediţie îngrijiă de Andrei Pippidi, Bucureşti: Editura Eminescu.

Blaich, Fritz (1971) „Fleischpreise und Fleischversorgung in Oberdeutschland im 16. Jahrhundert", în Wolfram Fischer (ed.), *Beiträge zu Wirtschaftswachstum und Wirtschaftsstruktur im 16. und 19. Jahrhundert*, Berlin: Verlag Duncker & Humblot, pp. 29-56.

Blanchard, Ian (1986) „The Continental European Cattle Trades, 1400-1600", *Economic History Review*, 39, pp. 427-460.

Bobi, Victor (1980) „Tezaurul medieval de monede şi podoabe descoperit la Cândeşti – Vrancea", *Studii şi comunicări*, 3, pp. 111-126.

Bochmann, Klaus (1979) *Der politisch-soziale Wortschatz des Rumänischen von 1821 bis 1850*, Berlin: Akademie-Verlag.

Bog, Ingomar (ed.) (1971) *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln: Böhlau Verlag.

Bogdan, Ioan (ed.) (1905) *Documente privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Braşovul şi cu Ţara Ungurească în secolele XV-XVI*, Bucureşti: Institutul de Arte Grafice C. Göbl.

Bogdan, Ioan (ed.) (1913) *Documentele lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti: Socec.

Bogza Irimie, Rodica (1979) *Termeni politico-sociali în primele periodice româneşti*, Bucureşti: Editura Universităţii.

Boia, Lucian (1997) *Istorie şi mit în conştiinţa românească*, Bucureşti: Editura Humanitas.

Boia, Lucian (1999) *Două secole de mitologie naţională*, Bucureşti: Editura Humanitas.

Boicu, Leonid (1985) „Momentul 1711 în raporturile politice internaţionale ale Principatelor Române", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 22, pp. 281-292.

Boicu, Leonid (1986) *Principatele Române în raporturile politice internaţionale. Secolul al XVIII-lea*, Iaşi: Editura Junimea.

Boicu, Leonid (2001) *Principatele Române în raporturile politice internaţionale (1792-1821)*, Iaşi: Editura Institutul European.

Bonciu, Florin; Murgescu, Bogdan (1990) „The World-Approach and Romanian Economic History", *Revue Roumaine d'Histoire*, 29, pp. 278-280.

Bonciu, Florin; Murgescu, Bogdan (1993) „Consideraţii asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice", *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 30, pp. 523-547.

Bonney, Richard (ed.) (1995) *Economic Systems and State Finance*, Oxford: Oxford University Press.

Bosworth, C.E. (1982) „The Concept of Dhima in Early Islam", în Benjamin Braude, Bernard Lewis (ed.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, New York: Holmes and Meier, pp. 37-51.

Bracewell, Wendy; Drace-Francis, Alex (2003) „Europa de Sud-Est: istorie, concepte, graniţe", în Mirela-Luminiţa Murgescu, Simion Câlţia (ed.), *Exerciţii întru cunoaştere. Societate şi mentalităţi în noi abordări istoriografice*, Bucureşti: Editura Dominor, pp. 283-299.

Braude, Bejamin; Lewis, Bernard (ed.) (1982) *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, New York: Holmes and Meier.

Braudel, Fernand (1967) *Civilisation matérielle, économie et capitalisme (XVe-XVIIIe siècle)*, Paris: Armand Colin [pentru ediţia românească, vezi mai jos Braudel 1984, 1985 şi 1989].

Braudel, Fernand (1984) *Structurile cotidianului: posibilul şi imposibilul*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Braudel, Fernand (1985) *Jocurile schimbului*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Braudel, Fernand (1985-1986) *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Braudel, Fernand (1986) *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel*, Paris: Arthaud [ed. rom. (2002) *O lecţie de istorie cu Fernand Braudel*, Bucureşti: Editura Corint].

Braudel, Fernand (1989) *Timpul lumii*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Braudel, Fernand; Spooner, Frank (1967) „Prices in Europe from 1450 to 1750”, în E.E. Rich, C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe. V. The Economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 378-486.

Brătianu, Gheorghe (1929-1930) „La question de l’approvisionnement de Constantinople à l’époque byzantine et ottomane”, *Byzantion*, 5, pp. 83-107.

Brătianu, Gheorghe (1931) „Nouvelles contributions à l’étude de l’approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans”, *Byzantion*, 6, pp. 641-656.

Brătianu, Gheorghe (1934) „Une éxperience d’économie dirigée: le monopole du blé à Byzance au XIe siècle”, *Byzantion*, 9, pp. 643-662.

Brătianu, Gheorghe (1938) *Etudes byzantines d’histoire économique et sociale*, Paris: Paul Geuthner [ed. rom. (2003) *Studii bizantine de istorie economică şi socială*, Iaşi: Editura Polirom].

Brătianu, Gheorghe (1942-1943) *Chestiunea Mării Negre*, curs ţinut la Universitatea din Bucureşti.

Brătianu, Gheorghe (1988) *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Bouchard, Jacques (2003) „Les Grecs Phanariotes et la formation de la conscience nationale roumaine”, în Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu, Gheorge Lazăr (ed.), *Închinare lui P.Ş. Năsturel la 80 de ani*, Brăila: Editura Istros, pp. 727-731.

Bruslons, J. Savary des (1726) *Dictionnaire universel du commerce*, Amsterdam: Chez les Jansons à Waesberge.

BRV (1903) *Bibliografia românească veche*, ed. Ion Bianu şi Nerva Hodoş. Vol. 1: *1508-1716*, Bucureşti: Editura Academiei Române.

Butler, Nick (1986) *The International Grain Trade: Problems and Prospects*, New York: St. Martin’s Press.

Butnariu, Viorel (ed.) (2003) *Moldova şi economia de schimb europeană. Secolele XIV-XVIII*, Iaşi: Editura Panfilius.

Buza, János (1981) „Der Kurs der Löwentaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn)”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27, pp. 335-357.

Buza, János (1989) „Egy Francia váltópénz Levantei sikere és Magyarországi szepere a 17. század második felében”, în F. Glatz (ed.), *Gazdaság, társadalom történetirás; emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születèsnapjára*, Budapesta: MTA Történettudományi Intèzet, pp. 127-137.

Çağatay, Neş`et (1970) „Riba and Interest Concept and Banking in the Ottoman Empire”, *Studia Islamica*, 32, pp. 53-68.

Camariano-Cioran, Ariadna (ed.) (1985) *Reprezentanţa diplomatică a Moldovei la Constantinopol (30 august 1741 – decembrie 1742). Rapoartele inedite ale agenţilor lui Constantin Mavrocordat*, Bucureşti: Editura Academiei.

Cantacuzino, Constantin (1991) *Istoria Ţării Rumâneşti*, ediţie îngrijită de Damaschin Mioc, Bucureşti: Editura Academiei.

Cantemir, Dimitrie (1973) *Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae*, Bucureşti: Editura Academiei.

Cantemir, Dimitrie (1987) *Sistemul sau Întocmirea religiei muhammedane*, ediţie îngrijită de V. Cândea şi A. Ionescu, Bucureşti: Editura Minerva.

Capra, Carlo (1995) „The Eighteenth Century. I: The Finances of the Austrian Monarchy and the Italian States", în Richard Bonney (ed.), *Economic Systems and State Finance*, Oxford: Clarendon Press, pp. 295-314.

Caproşu, Ioan (1970) „Rolul capitalului cămătăresc în aservirea micii proprietăţi din Moldova (până la începutul regimului fanariot)", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 7, pp. 107-137.

Caproşu, Ioan (1971) „Cămătă şi cămătărie în Moldova în epoca fanariotă", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 8, pp. 27-59.

Caproşu, Ioan (1982) „Creditul moldovenesc în timpul lui Petru Şchiopul", în N. Edroiu, A. Răduţiu, P. Teodor (ed.), *Stat-societate-naţiune*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, pp. 101-113.

Caproşu, Ioan (1989) *O istorie a Moldovei prin relaţiile de credit până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Carter, Francis W. (1972) *Dubrovnik (Ragusa): A Classic City-State*, Londra – New York: Seminar Press.

Catalogul documentelor moldoveneşti (1959-1970) Burlacu, Ioana; Regleanu, Mihai; Vasilescu, Veronica (ed.), *Catalogul documentelor moldoveneşti din Direcţia Arhivelor centrale*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Cazacu, Matei (1973) „L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)", *Revue roumaine d'histoire*, 12, pp. 159-192.

Cazimir, Ştefan (1986) *Alfabetul de tranziţie*, Bucureşti: Editura Cartea Românească.

Călători (1968-1983) *Călători străini despre Ţările Române*. Vol. 1, ed. Maria Holban. Vol. 2-5, ed. Maria Holban, Paul Cernovodeanu, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru. Vol. 6, ed Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru şi Mustafa Ali Mehmed. Vol. 7-8, ed. Maria Holban, Paul Cernovodeanu, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru. Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Călători străini despre Ţările Române. Supliment 1 (2011), ed. Ştefan Andreescu, Marian Coman, Alexandru Ciocîltan, Ileana Căzan, Nagy Pienaru, Ovidiu Cristea, Tatiana Cojocaru, Bucureşti: Editura Academiei.

Cămărăşescu, Ruxandra; Fotino, Coralia (1973) „Din istoria preţurilor. Evoluţia preţului cailor în Ţara Românească (secolele XV-XVII)", *Studii şi materiale de istorie medie*, 6, pp. 225-241.

Câlţia, Simion (2011) *Aşezări urbane sau rurale? Oraşele din Ţările Române de la sfârşitul secolului al 17-lea la începutul secolului al 19-lea*, Bucureşti: Editura Universităţii din

Bucureşti.

Cândea, Virgil (1970) „Les intellectuels du sud-est européen au XVIIe siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, 8, pp. 181-230 şi 623-688.

Cârciumaru, Radu (2003-2004) „Vlad Ţepeş şi Ştefan cel Mare: prieteni sau duşmani?”, *Magazin istoric* (serie nouă), 37, nr. 12, pp. 23-26, şi 38, nr. 1, pp. 43-48.

Cernovodeanu, Paul (1972) *England's Trade Policy in the Levant and her Exchange of Goods with the Romanian Countries under the Latter Stuarts (1660-1714)*, Bucureşti: Editura Academiei.

Cernovodeanu, Paul (1978a) „Privilegiu comercial acordat negustorilor englezi în Moldova la 1588 şi răsunetul său politic în anii unirii Principatelor”, *Revista de istorie*, 31, pp. 1045-1048.

Cernovodeanu, Paul (1978b) „Les échanges économiques dans l'évolution des relations roumano-turques (XVe-XVIIIe siècles)”, *Revue des études sud-est européennes*, 16, pp. 81-90.

Cernovodeanu, Paul (1980) „Comerţul Ţărilor române în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 33, pp. 1071-1098.

Cernovodeanu, Paul (1986) *Relaţiile comerciale româno-engleze în contextul politicii orientale a Marii Britanii (1803-1878)*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Cernovodeanu, Paul (1997) *În vâltoarea primejdiilor. Politica externă şi diplomaţia promovate de Constantin Brâncoveanu (1688-1714)*, Bucureşti: Editura Silex.

Cernovodeanu, Paul; Carataşu, Mihai (1976) „Lettres du prince de Valachie Constantin Brancovan aux savants grecs Jean et Ralakis Caryophillis”, *Revue des études sud-est européennes*, 14, pp. 143-164.

Charewiczowa, Lucja (1925) *Handel sredniowiecznego Lwowa*, Lvov: Zaklad Narodowy im. Ossolinskic.

Chaunu, Pierre (1986) *Civilizaţia Europei în secolul Luminilor*, Bucureşti, Editura Meridiane.

Chelcu, Marius (2003) „Gheorghe Duca: un negustor pe tronul Moldovei”, în V. Butnariu (ed.), *Moldova şi economia de schimb europeană. Secolele XIV-XVIII*, Iaşi: Editura Panfilius.

Chircă, Haralambie (1956) „Veniturile vistieriei lui Constantin Brâncoveanu după condica vistieriei”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 1, pp. 213-232.

Chirot, Daniel (1976) *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony*, New York: Academic Press [ed. rom. (2002) *Schimbare socială într-o societate periferică. Formarea unei colonii balcanice*, Bucureşti: Editura Corint].

Chiţescu, Nicolae (1945) „O dispută dogmatică din veacul al XVII-lea, la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu şi Antim Ivireanul”, *Biserica Ortodoxă Română*, 63, pp. 319-352.

Chiţescu, Nicolae (1973) „Ortodoxia în opera lui Cantemir”, *Glasul Bisericii*, 32, pp. 1097-1120.

Cicanci, Olga (1981) *Companiile greceşti din Transilvania şi comerţul european în anii 1635-1746*, Bucureşti: Editura Academiei.

Cieślak, Edmund; Rumiński, Józef (1964) *Les rapports des résidents français à Gdańsk au XVIIIe siècle (1715-1719)*, Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo naukowe.

Ciobanu, Veniamin (1974a) „La situation internationale et la politique de la Moldavie à l'époque de Démètre Cantemir", *Dacoromania*, 2, pp.77-90.

Ciobanu, Veniamin (1974b) *Ţările Române şi Polonia. Secolele XIV-XVI*, Bucureşti: Editura Academiei.

Ciocîltan, Virgil (1998) *Mongolii şi Marea Neagră în secolele XIII-XIV. Contribuţia cinghizhanizilor la transformarea bazinului pontic în placă turnantă a comerţului euro-asiatic*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Cipolla, Carlo (1952) *Mouvements monétaires dans l'Etat de Milan (1580-1700)*, Paris: Armand Colin.

Ciucă, Marcel-Dumitru; Vătafu-Găitan, Silvia (1993) *Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului*. Vol. VI: *1645-1649*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Ciurea, Dumitru (1977) „Evoluţia aşezărilor şi a populaţiei rurale din Moldova în secolele XVII-XVIII", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 14, pp. 123-155.

Ciurea, Dumitru (1982) „Ştefan cel Mare – marele european", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 19, pp. 177-181.

Clinciu, Ioan; Papacostea, Victor (1929) *Istoria românilor pentru clasa a III-a secundară*, Bucureşti: s.n.

Codarcea, Cristina (2002) *Société et pouvoir en Valachie. 1601-1654: entre la coutume et la loi*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Colescu, Leonida (1897) *Geschichte der Rumänichen Sieuerwesens in der Epoche der Fanarioten (1711-1821)*. München: Akademische Buchdr. von F. Straub.

Columbeanu, Sergiu (1974) *Grandes exploitations domaniales en Valachie au XVIIIe siècle*, Bucureşti: Editura Academiei.

Comerţul Exterior al României şi Mişcarea Porturilor în 1903 (1904), Bucureşti: Direcţiunea Statisticei Generale a Finanţelor şi Comerţului Exterior.

Constantinescu, Nicolae A. (1929) *Istoria patriei. Lecturi pentru clasa II şi III elementară de comerţ*, Bucureşti: s.n.

Constantinescu, Nicolae (1966) „Un tezaur feudal de monede şi obiecte de podoabă de pe Valea Teleormanului", *Studii şi cercetări de istorie veche*, 17, pp. 551-555.

Constantinescu, Radu (1981) *Lupta pentru unitate naţională a Ţărilor Române 1590-1630. Documente externe*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Constantiniu, Florin (1972a) „Mentalităţi economice şi contabilitatea", *Memoria oeconomica*, 26, pp. 155-159.

Constantiniu, Florin (1972b) *Relaţiile agrare din Ţara Românească în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Constantiniu, Florin (1973) „Politica externă a lui Dimitrie Cantemir. Analiza unei decizii”, *Revista română de studii internaţionale*, 7, pp. 117-126.

Constantiniu, Florin (1974) „Aspecte ale mentalului colectiv sătesc în societatea medievală românească”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 7, pp. 69-100.

Constantiniu, Florin (1975) „De la Mihai Viteazul la fanarioţi. Observaţii asupra politicii externe româneşti”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 8, pp. 101-135.

Constantiniu, Florin (1980) „Sensibilităţi şi mentalităţi în societatea românească a secolului al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 33, pp. 147-157.

Constantiniu, Florin (1982) „Din politica socială a unui prefanariot (Radu Mihnea)”, în N. Edroiu, A. Răduţiu şi P. Teodor (ed.), *Stat-societate-naţiune*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, pp. 213-217.

Constantiniu, Florin (1992) „Când începe epoca fanariotă?”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 11, pp. 109-116.

Constantiniu, Florin (1999) *O istorie sinceră a poporului român*, ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic.

Corfus, Ilie (1969) *Agricultura Ţării Româneşti în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Costin, Miron (1965) *Opere*, ediţie îngrijită de Petre P. Panaitescu, Bucureşti: Editura pentru Literatură.

Costin, Nicolae (1976) *Letopiseţul Ţării Moldovei de la zidirea lumii până la 1601 şi de la 1709 la 1711*, ediţie îngrijtă de Const. Stoide şi I. Lăzărescu, Iaşi: Editura Junimea.

Costăchel, Valeria (1956) „Relaţiile dintre Moldova şi Rusia în timpul lui Ştefan cel Mare”, *Studii cu privire la Ştefan cel Mare*, Bucureşti: Editura Academiei, pp. 169-202.

Costăchescu, Mihai (1935) *Arderea Târgului Floci şi a Ialomiţei în 1470*, Iaşi: Institutul de Arte Grafice „Brawo”.

Crăciun, Ioachim (1928) *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români 1566-1608*, Cluj: Institutul de Arte Grafice „Ardealul”.

Crăciun, Ioachim (1936-1938) „Dietele Transilvaniei ţinute sub domnia lui Mihai Viteazul (1599-1600)”, *Anuarul Institutului de Istorie Naţională*, 7, pp. 620-640.

Crăciun, Maria (1996) *Protestantism şi ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Cristea, Ovidiu (1998) „Frontul românesc antiotoman în secolele XIV-XV: realitate istorică sau mit istoriografic?”, în Lucian Boia (ed.), *Miturile comunismului românesc*, Bucureşti: Editura Nemira, pp. 148-153.

Cristea, Ovidiu (2004) *Acest domn de la miazănoapte. Ştefan cel Mare în documente inedite veneţiene*, Bucureşti: Editura Corint.

Cronica Ioaninei (1965) *Historika kai topōgrafika tou mesaiōnikou kastrou tōn Iōannikōn*, ed. Leandros Vranoussēs, Atena: Ektoseis Hetaireias Epeirotikon Meleton.

Cronici turceşti privind ţările române: extrase (1966, 1974). Vol. 1, ed. Mihail Guboglu, Mustafa Ali Mehmet. Vol. 2, ed. Mihail Guboglu. Bucureşti: Editura Academiei.

Cuza, Alexandru C. (1895) *Ţăranii şi clasele dirigente*, Iaşi: Tipografia Naţională.

Cvetkova, Bistra (1966) „Le Service des Celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman (XVe-XVIIIe s.)", *Etudes historiques*, 3, pp. 145-172.

Cvetkova, Bistra (1968) „Analyse d'un document ottoman concernant les relations entre la Russie et les terres balkaniques au début du XVIIIe siècle", *Cahiers du monde russe et soviétique*, 9, pp. 65-69.

Cvetkova, Bistra (1971) „Regimul schimbului economic dintre teritoriile de la nord şi sud de Dunăre în secolul al XVI-lea", *Relaţiile româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX). Studii*, 1, pp. 107-150.

CY (2003) – *Commodity Yearbook*, 2003.

Daicoviciu, Hadrian; Teodor, Pompiliu; Câmpeanu, I. (1984) *Istoria antică şi medie a României. Manual pentru clasa a VIII-a*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

Dalhede, Christina (1999) „The European Ox Trade in Early Modern Time: Southern Germany, the Southern Netherlands and Western Sweden", în Britt Liljewall (ed.), *Agrarian Systems in Early Modern Europe*, Stockholm: Nordiska museets förlag, pp. 57-95.

Dan, Mihail; Goldenberg, Samuel (1967) „Le commerce balkano-levantin de la Transylvanie au cours de la seconde moitié du XVIe siècle et au début du XVIIe siècle", *Revue des études sud-est européennes*, 5, pp. 87-117.

Dan, Mihail; Goldenberg, Samuel (1973) „Regimul comercial al negustorilor balcano-levantini din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVII-lea", *Studii. Revistă de istorie*, 26, pp. 283-298.

Davison, Roderic (1976) „Russian Skill and Turkish Imbecility: The Treaty of Kuchuk Kainardji Reconsidered", *Slavic Review*, 35, pp. 463-483.

Decei, Aurel (1945) „Tratatul de pace – sulhnâme – încheiat între sultanul Mehmed al II-lea şi Ştefan cel Mare la 1479", *Revista istorică română*, 15, pp. 465-494.

Decei, Aurel (1967) „Documente din arhivele Vaticanului privind anul 1595", *Revista arhivelor*, 10, pp. 199-238.

Decei, Aurel (1978) *Relaţii româno-orientale. Culegere de studii*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Degreve, Daniel (1982) *Le commerce extérieur de la Belgique 1830-1913-1939 présentation critique des données statistiques*, Bruxelles: Palais des Acadeìmies.

Deletant, Dennis (1991) *Studies in Romanian History*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Demény, Lidia (1968) „Le commerce de la Transilvanie avec les régions du sud du Danube effectué par la douanne de Turnu-Roşu en 1685", *Revue roumaine d'histoire*, 7, pp. 761-777.

Demény, Lidia (1970) „Relaţiile comerciale ale Transilvaniei în lumina veniturilor vamale din anii 1717-1724", *Studii. Revista de istorie*, 23, pp. 989-998.

Demény, Ludovic (1969a) „Comerţul de tranzit spre Polonia prin Ţara Românească şi Transilvania (ultimul sfert al sec. al XVII-lea)”, *Studii. Revista de istorie*, 22, pp. 465-498.

Demény, Ludovic (1969b) „L’imprimerie cyrillique de Macarios de Valachie”, *Revue roumaine d’histoire*, 8, pp. 549-574.

Demény, Ludovic (1975) „Secuii şi Mihai Viteazul”, în Paul Cernovodeanu şi Constantin Rezachevici (ed.), *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Bucureşti: Editura Academiei, pp. 127-149.

Demény, Ludovic (1980) „Relaţiile economice între Transilvania şi Anglia în prima jumătate a secolului al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 33, pp. 2107-2123.

Demetrescu, Eugen (1935) *Influenţa şcoalei economice liberale în România în veacul al XIX-lea*, Bucureşti: Editura Bucovina.

Denize, Eugen (1995) *Ţările Române şi Veneţia. Relaţii politice 1441-1541*, Bucureşti: Editura Albatros.

Diaconescu, Marius (2004) „Gândirea politică a lui Ştefan Jósika, cancelarul principelui Sigismund Báthory. Paternitatea unei idei politice: unirea Transilvaniei cu Ţara Românească şi Moldova”, *Acta Transylvania*, 1, pp. 17-42.

Dickson, Peter G.M. (1987) *Finance and Government under Maria Theresia 1740-1780*, Oxford: Clarendon Press.

Dinu, Tudor (2008) *Mihai Viteazul, erou al eposului grec*, Bucureşti: Editura Humanitas.

Dinu, Tudor (2011) *Dimitrie Cantemir şi Nicolae Mavrocordat*, Bucureşti: Editura Humanitas.

DIR.A – Documente privind Istoria României. A. Moldova. Veacul al XVI-lea. (1951) Vol. 3: *1571-1590*. (1952) Vol. 4: *1591-1600*. Bucureşti: Editura Academiei.

DRH.A – Documenta Romaniae Historica. A. Moldova. (1976) Vol. 2: *1449-1486*, ed. Leon Şimanschi, Bucureşti: Editura Academiei.

DRH.B – Documenta Romaniae Historica. B. Ţara Românească. (1975) Vol. 11: *1593-1600*, ed. Damaschin Mioc, Ştefan Ştefănescu, Marieta Adam. (1969) Vol. 23: *1630-1632*, ed. Damaschin Mioc. Bucureşti: Editura Academiei.

DRL (1965-) *Dicţionarul Limbii Române* (serie nouă), ed. I. Iordan, Al. Graur şi I. Coteanu, Bucureşti: Editura Academiei.

Diichiti, Constantin (1913) *Cronica expediţiei turcilor în Moreea, 1715*, ediţie îngrijită de Nicolae Iorga, Bucureşti: Editura Socec.

Djuvara, Neagu (1995) *Între Orient şi Occident. Ţările Române la începutul epocii moderne*, Bucureşti: Editura Humanitas.

Długosz, Jan (1712) *Historiae polonicae libri XII*, Leipzig: Sumptibus I.L. Gleditschii şi M.G. Weldmanni.

Doboşi, Alexandru (1936) *Relaţiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneţia*, Cluj.

Doboşi, Alexandru (1940) „Der Einfluss der türkischen Eroberungen auf den Handel der rumänischen Fürstentümer”, *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, 4, pp. 163-170.

Dobre, Gheorghe (coord.) (1996) *Economia României în context european – 1938*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Ştiinţifice „Memoria Oeconomica”.

Dobre, Gheorghe (coord.) (1997) *Economia României în context european – 1947*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Ştiinţifice „Memoria Oeconomica”.

Dragomir, Silviu (1912) „Contribuţii privitoare la relaţiile Bisericii româneşti cu Rusia în veacul XVII”, *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice*, seria II, 34, pp. 1065-1247.

Dragomir, Silviu (1914) *Relaţiile bisericeşti ale Românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu: Tipografia arhidiecezană.

Dragomir, Silviu (ed.) (1926-1927) „Documente nouă privitoare la relaţiile Ţării Româneşti cu Sibiul în secolele XV şi XVI”, *Anuarul Institutului de Istorie Naţională din Cluj*, 4, pp. 5-79.

Drâmboceanu, Vasile (1973) „Un tezaur de monede medievale descoperit la Glodeanu-Siliştea, judeţul Buzău”, *Studii şi cercetări de istorie buzoiană*, 1, pp. 33-39.

Drâmboceanu, Vasile; Rusu, Ion (1976-1980) „Contribuţii la repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul judeţului Buzău”, *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 70-74, pp. 609-614.

Duby, Georges (1962) *L’économie rurale et la vie des campagnes dans l’Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècle)*, Paris: Editions Montaigne.

Duţu, Alexandru (1968) *Coordonate ale culturii româneşti în secolul XVIII (1700-1821). Studii şi texte*, Bucureşti: Editura pentru Literatură.

Duţu, Alexandru (1972) *Cărţile de înţelepciune în cultura română*, Bucureşti: Editura Academiei.

Duţu, Alexandru (1976) „Antim Ivireanul et les solidarités modernes”, *Revue roumaine d’histoire*, 15, pp. 313-321.

Duţu, Alexandru (1981) *European Intellectual Movements and Modernization of Romanian Culture*, Bucureşti: Editura Academiei.

Duţu, Alexandru (1983) „Das Bild der Österreicher und der Türken in der rumänischen Kultur am Ende des 17. Jahrhunderts”, în Gernot Heiss şi Grete Klingenstein (ed.), *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789: Konflikt, Entspannung und Austausch*, München: Oldenbourg, pp. 44-53.

Duţu, Alexandru (1985a) *Călătorii, imagini, constante*, Bucureşti: Editura Eminescu.

Duţu, Alexandru (1985b) „Stereotipuri şi imagini noi în comunicarea intelectuală din secolul al XVIII-lea”, *Revista de istorie*, 38, pp. 254-263.

Duţu, Alexandru (1999) *Ideea de Europa şi evoluţia conştiinţei europene*, Bucureşti: Editura All.

Dziubiński, Andrzej (1997) *Na szlakach Orientu. Handel miedzy Polska a Imperium Osmańskim w XVI-XVIII wieku*, Wrocław: Leopoldium.

EI^{2} (1960-2002) *Encyclopédie de l’Islam/The Encyclopedia of Islam*, 13 vol., Leiden: Brill.

Eiden, Herbert (2001) „The Fairs of Leipzig and the Eastern European Economies (15th-18th Centuries”, în Simonetta Cavaciocchi (ed.), *Fiere e Mercati nella Integrazione delle Economie*

Europee. Secc. XIII-XVIII atti della „Trentaduesima Settimana di Studi" 8-12 maggio 2000, Florenţa: LeMonier, pp. 723-739.

Eliade, Pompiliu (1982) *Influenţa franceză asupra spiritului public în România. Originile. Studiu asupra stării societăţii româneşti în vremea domniilor fanariote*, Bucureşti, Editura Univers.

Elsas, Moritz J. (1936) *Umriss einer Geschichte der Preise und Löhne in Deutschland vom ausgehenden Mittelalter*, Leiden: A.W. Sijthoff.

Ember, Gyözö (1960) „Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert", *Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 44.

Enciclopedia României (1938-1943), ed. Dimitrie Gusti, Constantin Orghidan, Mircea Vulcănescu şi Virgiliu Leonte, Bucureşti: Imprimeria Naţională.

Encyclopédie (1765) *Encyclopédie ou Dictionnaire raisoné des sciences, des artes et des métiers*, ed. Denis Diderot şi J. Le Rond d'Alambert, vol. X, Paris.

Eremia, Ion (2008) „Politica rusofilă a lui Dimitrie Cantemir – mit şi realitate", în Klaus Bochmann şi Vasile Dumbravă (ed.), *Dimitrie Cantemir: Fürst der Moldau, Gelehrter, Akteur der europäischen Kulturgeschichte*, Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, pp. 57-79.

Eton, William (1809) *A Survey of the Turkish Empire*, Londra: Printed for T. Cadell and W. Davies.

Faroqhi, Suraiya (1986) „Der osmanische Herrschaftsbereich 1350-1650", în Hermann Kellenbenz (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Stuttgart: Klett-Cotta, vol. 3, pp. 1263-1265.

Faroqhi, Suraiya (1992) „Introduction", în Halil Berktay şi Suraiya Faroqhi (ed.), *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, Londra: Frank Cass, pp. 3-17.

Faroqhi, Suraiya (1994) „Crisis and Change, 1590-1699", în Halil İnalcik şi Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 411-637.

Faroqhi, Suraiya (2002) „Supplying Seventeenth- and Eighteenth-Century Istanbul with Fresh Produce", comunicare ţinută la *The XIIIth Congress of the International Economic History Association* (http://www.eh.net/XIIICongress/cd/papers/6Faroqhi374.pdf, accesat la 1 septembrie 2003).

Filitti, Ioan C. (1985) *Opere alese*, ediţie îngrijită de G. Penelea, Bucureşti: Editura Eminescu.

Finkel, Caroline (1983) „The Provisioning of the Ottoman Army during the Campaigns of 1563-1606", în Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Viena: Institut für Orientalistik, pp. 107-123.

Finkel, Caroline (1988) *The administration of warfare: The Ottoman military campaigns in Hungary, 1593-1606*, Viena: VWGO.

Fisher, Alan (1978) *The Crimean Tatars*, Stanford: Standford University.

Fisher, Sidney N. (1948) *The Foreign Relations of Turkey 1481-1512*, Urbana: University of Illinois Press.

Fisher-Galaţi, Stephen (1959) *Ottoman Imperialism and German Protestantism 1521-1555*, Cambridge: Harvard University Press.

Flaut, Daniel (1989) „Schiţă asupra circulaţiei monedei otomane în teritoriile locuite de români în secolele XV-XVI”, *Caietul seminarului special de ştiinţe auxiliare. Opuscula Numismatica*, 1, pp. 61-87.

Florea, Pavel Mircea (1998) „Câteva consideraţii pe marginea introducerii culturii porumbului în Ţările Române”, *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, 3, pp. 47-59.

Florea, Pavel Mircea (2002) *Transportul în Ţara Românească (sec. XIV-XIX)*, Bucureşti: Editura Academica.

Florovsky, A.V. (1969) „Russo-Austrian Conflicts in the Early 18th Century”, *The Slavonic and East European Review*, 47, pp. 106-114.

Fodor, Pál; Dávid, Geza (2000) „Introduction”, în Pál Fodor, Geza Dávid (ed.), *Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe*, Leiden: Brill, pp. XI-XVII.

Fontana (1974) *The Fontana Economic History of Europe*, ed. Carlo M. Cipolla, Londra: Collins.

Franz, Günther (1961) *Der Derissigjährige Krieg und das deutsche Volk*, ediţia a III-a, Stuttgart: G. Fisher.

Furnică, Dumitru Z. (1931) *Documente privitoare la comerţul românesc (1473-1868)*, Bucureşti: Tipografia „România Nouă”.

Furtak, Tadeusz (1935) *Ceny w Gdańsku w latach 1701-1815*, Lvov: Instytut Popierania Polskiej Twoìrczosìci Naukowej.

Gavrilă, Irina; Murgescu, Bogdan (1988) „Credit şi creditori în timpul lui Constantin Brâncoveanu”, *Revista de istorie*, 41, pp. 861-876.

Gemil, Tahsin (1977) „Date noi privind haraciul ţărilor române în secolul al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 30, nr. 8, pp. 1433-1438.

Gemil, Tahsin (1983) „Observaţii referitoare la încheierea păcii şi stabilirea hotarului dintre Moldova şi Imperiul Otoman”, *Revista Arhivelor*, 45, pp. 117-128.

Gemil, Tahsin (ed.) (1984) *Relaţiile Ţărilor Române cu Poarta Otomană în documente turceşti (1601-1712)*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor.

Gemil, Tahsin (1991) *Românii şi otomanii în secolele XIV-XVI*, Bucureşti: Editura Academiei.

Genç, Mehmet (1995) „L’économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle”, *Turcica*, 27, pp. 177-196.

Georgescu, Valentin Al. (1980) *Bizanţul şi instituţiile româneşti până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Georgescu, Vlad (1970) *Mémoires et projets de réforme dans les Principautés Roumains, 1769-1830*, Bucureşti: Association internationale d’études du Sud-Est européen.

Georgescu, Vlad (1972) *Ideile politice şi Iluminismul în Principatele Române, 1750-1831*, Bucureşti: Editura Academiei.

Georgescu, Vlad (1987) *Istoria ideilor politice româneşti (1369-1878)*, München: Ion Dumitru Verlag.

Georgescu-Buzău, Gheorghe (1950) *Descomunerea feudalismului şi începuturile capitalismului în Ţara Românească şi Moldova*, Bucureşti: Editura „Scrisul liber".

Georgieva, Cvetana (1978) „Les rapports de commerce entre l'Empire ottoman et la Pologne et les terres bulgares au XVIe siècle", *Bulgarian Historical Review*, 3, pp. 38-49.

Gerhard, Hans Jürgen (1994) „Ein schöner Garten ohne Zaun. Die währungspolitische Situation des Deutschen Reiches um 1600", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 81, pp. 158-177.

Ghiaţă, Anca (1993) „Brăila şi ţinutul înconjurător într-un registru de recensământ inedit de la sfârşitul secolului al XVI-lea", *Caietul Seminarului special de ştiinţe auxiliare*, 4, pp. 126-183.

Ghica, Ion (1967) *Opere*, ediţie îngrijită de Ion Roman, Bucureşti: Editura pentru Literatură.

Ghitta, Ovidiu (2001) *Naşterea unei biserici. Biserica greco-catolică din Sătmar în primul ei secol de existenţă (1667-1761)*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Giurescu, Constantin (ed.) (1913) *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Istratie Dabija până la domnia a doua a lui Antioh Cantemir (1661-1705)*, Bucureşti: Editura Socec.

Giurescu, Constantin C. (1946) *Istoria românilor. III. Partea a doua. De la moartea lui Mihai Viteazul până la sfârşitul epocei fanariote (1601-1821)*, Bucureşti: Fundaţia regală pentru literatură şi artă.

Giurescu, Constantin C. (1947) „Relaţiile economice dintre români şi ruşi până la Regulamentele Organice", *Revista Istorică Română*, 17, extras.

Giurescu, Constantin C. (1977) *Probleme controversate în istoriografia română*, Bucureşti: Editura Albatros.

Giurescu, Constantin C; Giurescu, Dinu C. (1976) *Istoria românilor*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Giurescu, Dinu C. (1963) „Ob eksporte soli iz rumynskih gosudarstv na balkanskij poluostrov pri feodalizne", *Revue des études sud-est européennes*, 2, pp. 421-462.

Giurescu, Dinu C. (1965) „Relaţiile economice ale Ţării Româneşti cu ţările Peninsulei Balcanice din secolul al XIV-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea", *Romanoslavica*, 11, pp. 167-199.

Giurescu, Dinu C. (1973) *Ţara Românească în secolele XIV şi XV*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Gîdei, Alexandru (1900) „Importanţa şi metoda istoriei economice a românilor", în *Lui Titu Maiorescu omagiu*, Bucureşti: s.n, pp. 410-420.

Glamann, Kristof (1978) „The Changing Patterns of Trade", în Harold Clapham, Michael Postan, Edwin Rich (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. 5, pp. 185-289.

Glodariu, Ioan (1974) *Relaţii comerciale ale Daciei cu lumea elenistică şi romană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Goldenberg, Samuel (1958-1959) „Contribuţie la o istorie a cămării şi monetăriei din Baia Mare”, *Anuarul Institutului de istorie din Cluj*, 1-2, pp. 153-162.

Goldenberg, Samuel (1964) „Der Südhandel in den Zollrechungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert”, *Revue des études sud-est européennes*, 2, pp. 385-421.

Goldenberg, Samuel (1971) „Comerţul, producţia şi consumul de postavuri de lână în ţările române (sec. XIV – jumăt. sec. XVII)”, *Studii. Revista de istorie*, 24, pp. 877-897.

Goldenberg, Samuel (1981) „Les relations économiques entre Est et Ouest aux XVe-XVIIIe siècles”, *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca*, 24, pp. 145-169.

Golimas, A. (1979) „Les relations des marchands Lazes (Lajes) avec la Moldavie au Bas Moyen Age”, *Recherches sur l’histoire des institutions et du droit*, 3, pp. 77-96.

Górka, Olgierd (1934-1936) „Cronica epocei lui Ştefan cel Mare”, *Revista istorică română*, 4, pp. 215-274, şi 5-6, pp. 1-85.

Gorovei, Ştefan S. (1979) „1473 – un an-cheie al domniei lui Ştefan cel Mare”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 16, pp. 145-149.

Gorovei, Ştefan S. (1980) „Moldova în «Casa Păcii». Pe marginea izvoarelor privind primul secol de relaţii moldo-otomane”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 17, pp. 639-652.

Gorovei, Ştefan S. (1982) „Pacea moldo-otomană din 1486. Observaţii pe marginea unor texte”, *Revista de istorie*, 35, pp. 807-821.

Gorovei, Ştefan S. (1992) „1473: Ştefan, Moldova şi lumea catolică”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 29, pp. 75-83.

Gorovei, Ştefan; Székely, Maria Magdalena (2005) *Princeps omni laudae maior. O istorie a lui Ştefan cel Mare*, Suceava: Editura Muşatinii.

Gorovei, Ştefan; Székely, Maria Magdalena (2006) *Maria Asanina Paleologhina. O prinţesă bizantină pe tronul Moldovei*, Suceava: Editura Muşatinii.

Greceanu, Radu (1970) *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod*, ediţie îngrijită de Aurora Ilieş, Bucureşti: Editura Academiei.

Greenwood, Anthony (2003) „Istanbul’s Meat Provisioning: An Overview”, *Romano-Turcica*, I, pp. 25-40.

Grosul, Jan; Oţetea, Andrei; Novoselski, A.A.; Cerepnin, L.V. (1970) *Relaţiile istorice dintre popoarele URSS şi România în veacurile XV – începutul celui de-al XVIII-lea.* Vol. III: *1673-1711*, Moscova: Editura Ştiinţa.

Guboglu, Mihail (1960, 1965) *Catalogul documentelor turceşti*, 2 vol., Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Guboglu, Mihail (1964) *Tabele sincronice. Datele hegirei şi datele erei noastre cu o introducere în cronologia musulmană*, Bucureşti: Direcţia Arhivei Statului.

Guboglu, Mihail (1969) „Le tribut payé par les principautes roumaines à la Porte jusqu’au debut du XVIe siecle, d’après le sources turques”, *Revue des Etudes Islamiques*, 37, pp. 49-80.

Güçer, Lütfi (1949-1950) „Le commerce intérieur des céréales dans l'Empire ottoman pendant la seconde moitié du XVI-ème siècle", *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul*, 11, pp. 163-188.

Güçer, Lütfi (1951-1952) „XVI. yüzyil sonlarinda Osmanli Imparalorluğu dahilinde ticaretin tâbi olduğu kayitlar", *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, 13, pp. 79-98.

Güçer, Lütfi (1962-1963) „XV-XVII asirlarda Osmanli Imparatorluğunda Tuz Inhisari ve Tuzlalarin Işletme Nizami", *Istanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, 23, pp. 81-144.

Güçer, Lütfi (1980) „Grain supply of Istanbul in the eighteenth century", în Charles Philip Issawi (ed.), *The Economic History of Turkey, 1800-1914*, Chicago: Chicago University Press, pp. 24-31.

Gumbrecht, Hans Ulrich (1978) „Modern, Modernität, Modern", în Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Koselleck (ed.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 93-131.

Gündisch, Gustav (1932) „Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530-1828)", *Numismatische Zeitschrift*, 25, pp. 67-98.

Hack, Irmgard (1952) „Der Messerhandel der Stadt Steyr bis zum Ausgang des 17. Jahrhunderts", *Oberösterreichische Heimatblätter*, 6, pp. 1-15.

Hahn, Walter (1926) *Die Verpflegung Konstantinopels durch staatliche Zwangswirtschaft. Nach türkischen Urkunden aus dem 16. Jahrhundert* [Beiheft der „Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte", 8], Stuttgart: W. Kohlhammer.

Hale, John Rigby (1985) *War and Society in Renaissance Europe, 1450-1620*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Halm, Hans (1954) *Habsburgischer Osthandel im 18 Jahrhundert : Osterreich und Neurussland. Vol. 2, Donauhandel und-schiffahrt, 1781-1787*, München: Isar Verlag.

Hammer-Purgstal, Joseph von (1834) *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Pesta: Hartleben.

Handbuch (1980-1987) *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte.* Vol. 3, ed. Hermann Kellenbenz, Stuttgart: Klett-Cotta, 1986. Vol. 6, ed. Wolfram Fischer, Stuttgart: Klett-Cotta, 1987.

Hassinger, Herbert (1942) „Die erste Wiener orientalische Handelskompanie 1667-1683", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 35, pp. 1-53.

Hassinger, Herbert (1964) „Der Außenhandel der Habsburgermonarchie in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts", în *Die wirtschafliche Situation in Deutschland und Österreich um die Wende vom 18. Zum 19. Jahrhundert*, ed. F. Lütge, Stuttgart: G. Fischer Verlag, pp. 61-98.

Haţegan, Ioan (1979) „Pavel Chinezu – un conducător al luptei antiotomane", *Revista de istorie*, 32, pp. 188-1913.

Heitz, Gerhard (1962) „Die Sozialökonomische Struktur im ritterschaftlichen Bereich Mecklenburgs zu Beginn des 18. Jahrhunderts. (Eine Untersuchung für pier Amtler)", în

Beiträge zur deutschen Wirtschafts- und Sozialgeschichte des 18. und 19. Jahrhunderts, Berlin: Akademie-Verlag, pp. 1-80.

Helbig, Herbert (ed.) (1953) *Quellen zur älteren Wirtschaftsgeschichte Mitteldeutschlands*, Weimar: Hermann Böhlau.

Helleiner, Karl F. (1967) „The Population of Europe from the Black Death to the Eve of the Vital Revolution", în Edwin E. Rich, Charles H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, vol. 4, pp. 1-95.

Henning, Friedrich-Wilhelm (1973) „Der Ochsenhandel aus den Gebieten nördlich der Karpaten im 16. Jahrhundert", *Scripta mercaturae*, 5, pp. 23-51.

Herzfeld, Marianne von (1919) „Zur Orienthandelspolitik Österreichs under Maria Theresia in der Zein von 1740-1771", *Archiv für österreichische Geschichte*, 108, pp. 1-129.

Hilpert, Markus; Wörner, Daniela (2009) *Der Altbaierische Oxenweg*, Augsburg: Institut für Geographie der Universität Augsburg.

Hobsbawm, Eric (1954) „The crisis of the Seventheenth century", *Past and Present*, 5, pp. 33-53, şi 6, pp. 44-65.

Holban, Maria (1935) „Texte d'un rapport inédit du Ministre Reinhard sur la Valachie et la Moldavie", *Revue historique du sud-est européen*, 12, pp. 127-133.

Hope, Trevor J. (1974) „Anglia şi comerţul în Marea Neagră la sfârşitul secolului al XVIII-lea", *Revista română de studii internaţionale*, 8, nr. 2, pp. 156-162.

Horn, Maurycy (1963) „Handel wolami na Rusi Czerwonej w XVII w.", *Roczniki Dziejow Spolecznych i Gospodarezych*, 24, pp. 73-88.

Horvath, Tibor Antal (1959-1960) „A magyr aranyforint értékváltozása 14900–1700 között", *Numizmatikai közlöny*, 58-59, pp. 33-37.

Hoszowski, Stanisław (1954) *Les prix à Lwow (XVIe-VIIe siècles)*, Paris: SEVPEN.

Hóvári, János (1993-1994) „The Transylvanian Salt in the Ottoman Semendire/Smeredevo, 1514-1516", *Archivum Ottomanicum*, 13, pp. 143-168.

Hroch, Miroslav (1971) „Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550-1650", în Ingomar Bog (ed.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln: Böhlau Verlag, pp. 1-27.

Hurmuzaki – *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu Hurmuzaki.* (1887) vol. I/1, ed. Nicolae Densuşianu; (1880) vol. III/1; (1888) vol. III/2; (1882) vol. IV/1; (1885) vol. V/1; (1878) vol. VI; (1897) vol. VIII, Bucureşti: Editura Socecu. (1897) vol. X, ed. Neculai Iorga; (1900) vol. XI, ed. Neculai Iorga; (1903) vol. XII, ed. Neculai Iorga; (1915) vol. XIV/1, ed. Neculai Iorga; (1913) vol. XV/2, ed. Neculai Iorga; (1913) vol. XVII, ed. Nerva Hodoş; (1916) vol. XVIII, ed. Nerva Hodoş; (1922) vol. XIX/1, ed. Ion Nistor; (1962) vol. I seria nouă, ed. Andrei Oţetea, Bucureşti: Editura Socecu şi Editura Academiei.

Hütteroth, Wolf-Dieter (1993) „The Role of the Ottoman Empire in the Early Modern World-System", în Hans-Jurgen Nitz (ed.), *The early world-system in geographical perspective*, Stuttgart: F. Steiner, pp. 343-354.

Idieru, Nicolae (1895) *Studii de economie politică şi finanţe cuprinzând expunerea elementelor ştiinţei analiza legilor, aşezămintelor şi intereselor economice şi financiare româneşti*, Bucureşti: Editura Librăriei Carol Müller.

Iliescu, Octavian (1960) „Un tezaur de aspri turceşti de la începutul secolului al XVI-lea, găsit în Bucureşti", *Studii şi cercetări numismatice*, 3, pp. 287-309.

Ilieş, Aurora (1956) „Ştiri în legătură cu exploatarea sării în Ţara Romnească până în veacul al XVIII-lea", *Studii şi materiale de istorie medie*, 1, pp. 155-197.

Ilieş, Aurora (1974) „Drumurile şi transportul sării în Ţara Românească (secolele XV-XIX)", *Studii şi materiale de istorie medie*, 7, pp. 223-242.

IM (1984-1989) *Istoria militară a poporului român*, ed. Constantin Olteanu, Ştefan Pascu şi Ilie Ceauşescu, Bucureşti: Editura Militară.

Imber, Colin (2002) *The Ottoman Empire, 1300-1650*: *The structure of power*, New York: Palgrave Macmillan.

İnalcik, Halil (1969) „Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29, pp. 97-140.

İnalcik, Halil (1970), „The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy", *The Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 33, pp. 207-218.

İnalcik, Halil (1979) „The question of the closing of the Black Sea under the Ottomans", *Arkheion Pontou*, XXXV, pp. 74-110.

İnalcik, Halil (1980) „Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, 6, pp. 283-337.

İnalcik, Halil (1982) „Rice cultivation and the çeltükci-re'āyā system in the Ottoman Empire", *Turcica*, XIV, pp. 59-141.

İnalcik, Halil (1994) „The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", în Halil İnalcik şi Donald Quataert (ed.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 103-177.

İnalcik, Halil (1996) *Imperiul Otoman. Epoca clasică 1300-1600*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

İnalcik, Halil; Quataert, Donald (ed.) (1994) *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press.

Inbaşi, Mehmet (2000) „II. Viyana Seferi'nde Edirne'den Viyana'ya Kadar Menziller ve Yapılan Masraflar", în Zeki Dilek (ed.), *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu (Merzifon/Amasya, 8-11 Haziran 2000)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, pp. 171-182.

Inbaşi, Mehmet (2004) *Ukrayna'da Osmanlılar Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, Istanbul: Yeditepe.

Instituţii (1988) *Instituţii feudale din Ţările Române: dicţionar*, ed. Ovidiu Sachelarie şi Nicolae Stoicescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Ionescu, Mihai (1973-1975) „Monede din Muzeul de Istorie Giurgiu”, *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 67-69, pp. 327-332.

Ionescu, Ştefan (1981) *Epoca brâncovenească. Dimensiuni politice. Finalitate culturală*. Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Ionescu, Traian (1956) „Hatişeriful din 1802 şi începutul luptei pentru asigurarea pieţei interne a Principatelor dunărene”, *Studii şi articole de istorie*, 1, pp. 37-78.

Ionescu-Nişcov, Traian (1974) „L’époque phanariote dans l’historiographie roumaine et étrangère”, în *Symposium. L’époque phanariote*, Tesalonik: Institute for Balkan Studies, pp. 145-157.

Iordănescu, Teodor; Arbore, Virgiliu; Lazăr, Gheorghe (1945) *Manual unic de istoria românilor pentru clasa a VIII-a a şcoalelor secundare*, Bucureşti: s.n.

Iorga, Nicolae (1896) *Contribuţiuni la istoria Munteniei*, Bucureşti: Institutul de arte grafice Carol Göbl.

Iorga, Nicolae (1898a) „Documente nouă, în mare parte românesci, relative la Petru Şchipul şi Michaiu Vitezul”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria II, 20, pp. 21-66.

Iorga, Nicolae (1898b) „Pretendenţi domnesci în secolul al XVI-lea”, *Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice*, seria II, 20, pp. 193-274.

Iorga, Nicolae (1900a) *Relaţiile comerciale ale ţărilor noastre cu Lembergul*, Bucureşti: Tipografia Lucrătorilor Asociaţi, Marinescu şi Şerban.

Iorga, Nicolae (1900b) „Documente şi cercetări asupra istoriei financiare şi economice a Principatelor Române”, *Economia Naţională*, 24, extras.

Iorga, Nicolae (1901) „Viaţa unui Mitropolit de altă dată: Filaret al II-lea”, *Convorbiri literare*, 35, extras.

Iorga, Nicolae (1909) *Geschichte des Osmanischen Reisches*, Gotha: Perthes.

Iorga, Nicolae (1910a) *Istoria armatei româneşti*, Vălenii de Munte: Editura Neamul Românesc.

Iorga, Nicolae (1910b) „Ştiri despre veacul al XVIII-lea în ţările noastre după corespondenţa diplomatică străină”, *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice*, seria II, 32, extras.

Iorga, Nicolae (1914-1915) „Câteva ştiri despre comerţul nostru în veacurile al XVII-lea şi al XVIII-lea”, *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice*, seria II, 37, pp. 305-321.

Iorga, Nicolae (1925) *Scrisori de negustori*, Bucureşti: s.n.

Iorga, Nicolae (1933) „Un observator englez asupra românilor din epoca lui Tudor Vladimirescu”, *Analele Academiei Române. Memoriile secţiunii istorice*, seria a III-a, 14, extras.

Iorga, Nicolae (1935) *Necesitatea unei enciclopedii a ştiinţelor economice. Lecţie de deschidere la Academia de Înalte Studii Comerciale din Bucureşti, octombrie 1934*, Bucureşti: s.n.

Iorga, Nicolae (1978) *Istoria lui Ştefan cel Mare*, ediţie îngrijită de V. Iova, Bucureşti: Editura Minerva [prima ediţie publicată în 1904].

Iorga, Nicolae (1982) *Opere economice*, ediţie îngrijită de Georgeta Penelea, Bucureşti: Editura Ştiintţifică şi Enciclopedică.

Iorga, Nicolae (1993) *Istoria românilor pentru poporul românesc*, ediţia a X-a, Bucureşti: Editura Minerva.

Iorgulescu, Mihail (1926) *Istoria comerţului*, Bucureşti: Editura Ancora.

Iosipescu, Sergiu (1982) „Ştefan cel Mare – coordonate de strategie pontică", *Revista de istorie*, 35, pp. 639-653.

Iosipescu, Sergiu (1988) „Studiile pontice ale lui Gheorghe Brătianu", în Victor Spinei (ed.), *Confluenţe istoriografice româneşti şi europene. 90 de ani de la naşterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza", pp. 85-120.

IR (1962-1964) *Istoria României*, ed. P. Constantinescu-Iaşi, Emil Condurachi şi C. Daicoviciu. Vol. 2: *Feudalismul timpuriu. Feudalismul dezvoltat în condiţiile fărâmiţării feudale şi ale luptei pentru centralizarea statului. Feudalismul dezvoltat, în condiţiile instaurării dominaţiei otomane (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*. Vol. 3: *Feudalismul dezvoltat în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea. Destrămarea feudalismului şi formarea relaţiilor capitaliste*. Bucureşti: Editura Academiei, 1962.

IR (2001) *Istoria românilor*, ed. Virgil Cândea şi Dan Berindei, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

IR (2002) *Istoria României*, ed. Mihai Bărbulescu, Dennis Deletant, Keith Hitchins, Şerban Papacostea şi Pompiliu Teodor, Bucureşti: Editura Corint.

IR (2004) *Istoria României. Compendiu*, ed. Ioan Aurel Pop şi Ioan Bolovan, Cluj-Napoca: Centrul de Studii Transilvane.

Isăcescu, Elena (1968a) „Un tezaur de monede franceze şi engleze din secolele XV-XVI găsit în judeţul Ilfov", *Studii şi cercetări numismatice*, 4, pp. 429-438.

Isăcescu, Elena (1968b) „Les monnaies ottomanes en Valachie au XVIe siècle (le trésor de Tăriceni, district de Lehliu)", *Studia et Acta Orientalia*, 7, pp. 263-271.

Isăcescu, Elena (1976-1980) „Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, descoperit la Râmnicu Vâlcea", *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 70-74, pp. 331-339.

Islam Ansiklopedisi (1940-1988), Istanbul: Maarif Matbaasi.

Islamoğlu, Huri; Keyder, Çaglar (1977) „Agenda for Ottoman History", *Review*, I, pp. 31-55.

Islamoğlu, Huri; Sunar, Ilkay (1980) „Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 35, pp. 551-579.

Istorija na Dobrudja (1988), ed. S. Dimitrov, N. Jecev şi V. Tonev, Sofia: Bulgarska akademija na naukite.

Jenning, Ronald C. (1973) „Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 16, pp. 168-216.

Jivi, Aurel (1975) „Opere teologice bizantine editate în Ţările Române de către patriarhul Dositei al Ierusalimului”, *Studii teologice*, 27, pp. 219-225.

Kafadar, Cemal (1986a) „A death in Venice: Anatolian Muslim merchants trading in the Serenissima”, *Journal of Turkish Studies*, X, pp. 191-218.

Kafadar, Cemal (1986b) *When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows*: *The Boundaries of Ottoman Economic Imagination at the End of the Sixteenth Century*, teză de doctorat nepublicată, Montréal: McGill University.

Kafadar, Cemal (1994) „The Ottomans and Europe”, în Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy (ed.), *Handbook of European History, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation*. Vol. I: *Structures and Assertions*, Leiden: Brill, pp. 598-635.

Kaldy-Nagy, Gyula (1970) „Statistische Angaben über den Warenverkehr des türkischen Eroberungsgebietes in Ungarn mit dem Westen in den Jahren 1560-1564”, *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Sectio Historica*, 11, pp. 269-341.

Kallbrunner, Josef (1931) „Lazarus Henckel von Donnersmarck”, *Vierteljahrsschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 24, 142-156.

Kaplan, Steven L. (1986) *Le pain, le peuple et le roi. La bataille du libéralisme sous Louis XV*, Paris: Perrin.

Karathanasis, Athanasios (1975) „Des Grecs à la cour de Constantin Brâncoveanu, voevod de Valachie (1688-1714)”, *Balkan Studies*, 16, pp. 56-69.

Karathanasis, Athanasios (1983) „Pierre le Grand et l’intelligentsia grecque (1685-1740)”, în *Les relations greco-russes pendant la domination turque et la guerre d’indépendance grecque*, Tesalonik: Institute for Balkan Studies, pp. 43-52.

Kellenbenz, Hermann (1970) „Der kontinentale Handel zwischen Ost- und Westeuropa vom 15. Jahrhundert bis zum Beginn des Eisenbahnzeilalters”, în Herman Van der Wee (ed.), *Fifth International Congress of Economic History, Leningrad, 1970, Papers*, Haga: Mouton, vol. 6, pp. 9-58.

Kellenbenz, Hermann (1971) „Südosteuropa im Rahmen der europäischen Gesamtwirtschaft”, în Othmar Pickl (ed.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege* [Grazer Forschungen zur Wirtschafts-und Sozialgeschichte, 1], Graz: Lehrkanzel für Wirtschafts- und Sozialgeschichte der Universität Graz, pp. 27-58.

Kennedy, Paul (1988) *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict From 1500 to 2000*, Londra: Fontana Press [ed. rom. (2011) *Ascensiunea şi decăderea marilor puteri. Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000*, Iaşi: Editura Polirom].

Kiss, István N. (1978a) „Fleischversorgung und Fleischkonsum im Ungarn des XVI-XVII. Jh. Das innere Markt und die Exportbasis”, în Jürgen Schneider (ed.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege. II. Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 77-99.

Kiss, István N. (1978b) „Der Agrarcharakter des ungarischen Exports vom 15. bis 18. Jahrhundert”, *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte*, 1, pp. 147-169.

Kiss, István N. (1979) „Die Bedeutung der ungarischen Viehzucht für Ungarn und Mitteleuropa vom 16. bis zum 18. Jahrhundert”, în Ekkehard Westermann (ed.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 83-123.

Kiss, István N. (1980) „Money, Prices, Values and Purchasing Power from the XVIth to the XVIIIth Century”, *The Journal of European Economic History*, 9, pp. 459-490.

Kitromilides, Paschalis M. (2006) „Ortodoxy and the West. Reformation to Englightment”, în M. Angold (ed.), *Cambridge History of Christianity.* Vol. 5: *Eastern Christianity*, Cambridge: Cambridge History of Christianity, pp. 187-209.

Kogălniceanu, Mihail (1872) *Cronicele României sau Letopiseţele Moldaviei şi Valahiei*, Bucureşti: Imprimeria Naţională C.N. Rădulescu.

Kołodziejczyk, Dariusz (1996) „The Export of Silver Coin through the Polish-Ottoman Border and the Problem of the Balance of Trade”, *Turcica*, 28, pp. 105-116.

Köpeczi, Béla (1971) *La France et la Hongrie au début du XVIIIe siècle. Etude d'histoire des relations internationales et d'histoire des idées*, Budapesta: Akadémiai Kiado.

Köpeczi, Béla (1983) *Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, Budapesta: Akadémiai Kiado.

Kula, Witold (1970) *Théorie économique du système féodal. Pour un modèle de l'économie polonaise 16e-18e siècle*, Paris: Mouton.

Kurat, Akdes N. (1951-1953) *Prut seferi ve bârişi 1123 (1711)*, Ankara: Ankara Universitesi Dil ve Tarih Cografya Fakultesi Puplications.

Lampe, John (2004) „Frontieră imperială sau periferie capitalistă? Despre cum trebuie definită înapoierea balcanică, între 1520 şi 1914”, în Daniel Chirot (ed.), *Originile înapoierii în Europa de Est. Economie şi politică din Evul Mediu până la începutul secolului al XX-lea*, traducere de Victor Rizescu, Bucureşti: Editura Corint, pp. 222-225.

Lampe, John; Jackson, Marvin (1975) „An Appraisal of Recent Balkan Economic Historiography”, *East European Quaterly*, 9, pp. 197-240.

Lampe, John; Jackson, Marvin (1982) *Balkan economic history, 1550-1950. From imperial borderlands to developing nat ions*, Bloomington: Indiana University Press.

Lane, Frederic (1942) „The Economic Meaning of War and Protection”, *Journal of Social Philosophy and Jurisprudence*, 7, pp. 254-270.

Lane, Frederic (1958) „Economic Consequences of Organized Violence”, *The Journal of Economic History*, 18, pp. 401-417.

Lapedatu, Alexandru (1903) *Vlad-vodă Călugărul*, Bucureşti: Atelierul Grafic I.V. Socecu.

Lazăr, Gheorghe (2006) *Les marchands en Valachie, XVIIe-XVIIIe siècles*, Bucureşti: Institutul Cultural Român.

Lazăr, Ioachim (1977) „Câteva date privind exploatarea aurului pe domeniul Hunedoarei în prima jumătate a secolului al XVI-lea”, *Sargetia*, 13, pp. 307-315.

Lazăr, Mihai (1979-1980) „Contribuţii la cunoaşterea fiscalităţii în Moldova în secolul al XVII-lea: văcăritul, cuniţa, alămul şi cornăritul”, *Suceava*, 6-7, pp. 149-161.

Lăzărescu, Dan. A (1985-1986) *Imaginea României prin călători*, Bucureşti: Editura Sport-Turism.

Le Goff, Jacques (1996) *Saint Louis*, Paris: Gallimard.

Lehr, Lia (1960) „Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI şi prima jumătate a secolului XVII”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 4, pp. 223-306.

Lehr, Lia (1968) „Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”, *Studii. Revistă de istorie*, 21, pp. 29-51.

Lehr, Lia (1970) „Camăta în Ţara Românească până în secolul al XVIII-lea”, *Studii. Revistă de istorie*, 23, pp. 693-715.

Lehr, Lia (1974) „Factori determinanţi în evoluţia demografică a Ţării Românşti în secolul al XVII-lea”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 7, pp. 161-206.

Lemny, Doina (1986) „Ştiri despre români în dicţionare istorice din secolul al XVIII-lea”, în Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu şi Vasile Cristian (ed.), *Românii în istoria universală*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, vol. 1, pp. 163-168.

Lemny, Ştefan (1985) „La critique du régime phanariote: clichées mentaux et perspectives historiographiques”, în Alexandru Zub (ed.), *Culture and Society. Structures, Interferences, Analogies in the Modern Romanian History*, Iaşi: Editura Academiei, pp. 17-30.

Lemny, Ştefan (1986) „Românii în istoriografia franceză din secolul XVIII”, în Ion Agrigoroaiei, Gheorghe Buzatu şi Vasile Cristian (ed.), *Românii în istoria universală*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, vol. 1, pp. 163-168.

Lemny, Ştefan (1987) „Istoria românilor în publicaţii şi manuscrise europene din secolul XVIII”, în Ion Agrigoroaiei şi Ştefan Gorovei (ed.), *Românii în istoria universală*, Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, vol. 2, pp. 1-46.

Lemny, Ştefan (2010) *Cantemireştii. Aventura europeană a unei familii princiare din secolul al XVIII-lea*, Iaşi: Editura Polirom.

Letopiseţul Cantacuzinesc (1960) *Istoria Ţării Româneşti 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc*, ed. C. Grecescu şi D. Simonescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Ligor, Alexandru (1987) *Prin Moldova în timpul lui Vasile Lupu*, Bucureşti: Editura Sport-Turism.

Limona, Elena; Limona, Dumitru (1960) „Aspecte ale comerţului braşovean în veacul al XVIII-lea. Negustorul aromân Mihail Ţumbru”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 4, pp. 525-564.

Lütge, Friedrich (1970) „Strukturwandlungen im ostdeutschen undd osteuropäischen Fernhandel des 14. bis 16. Jahrhunderts”, în Friedrich Lütge (ed.), *Beiträge zur Sozial- und*

Wirtschaftsgeschichte. Gesammelte Abhandlungen, Stuttgart: Fischer, pp. 95-133.

Maczak, Antoni (1970) „Continental East-West trade as a factor of development in Central Europe from the middle of the 16th to 18th century", în Herman Van der Wee (ed.), *Fifth International Congress of Economic History, Leningrad, 1970, Papers*, Haga: Mouton, vol. 6, pp. 167-179.

Maczak, Antoni (1971) „Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557-1647)", în Ingomar Bog (ed.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropa 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln-Viena: Bohlau Verlag, pp. 28-46.

Maddison, Angus (2003) *The World Economy: Historical Statistics*, Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.

Makkai, Laszlo (1971) „Der ungarische Viehhandel 1550-1650", în *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln: Böhlau Verlag, pp.483-506.

Makkai, László (1978) „Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus", în Ingomar Bog (ed.), *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*, II: *Wirtschaftskräfte in der europäischen Expansion. Festschrift für Hermann Kellenbenz*. Ed. Jürgen Schneider, Karl Erich Born. Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 59-75.

Malenbaum, Wilfred (1953) *The world wheat economy 1885-1939*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Malowist, Marian (1973), „Le commerce du Levant avec l'Europe de l'Est au XVIe siècle. Quelques problèmes", în *Mèlanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse: Privat, vol. 1, pp. 349-357.

Manea, Laura (2010) „Recenzie la volumul *Rumänien*, editat de Thede Khl, Michael Metzeltin şi Mihai-Răzvan Ungureanu", *Philologica Jassyensia*, 6, pp. 284-293.

Manolescu, Radu (1956) „Relaţii comerciale ale Ţării Româneşti cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea", *Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*, 5, pp. 207-260.

Manolescu, Radu (1957) „Schimbul de mărfuri dintre Ţara Românească şi Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea", *Studii şi materiale de istorie medie*, 2, pp. 117-204.

Manolescu, Radu (1960) „Le rôle commercial de la ville de Braşov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle", *Nouvelles études d'histoire*, 2, pp. 207-220.

Manolescu, Radu (1965) *Comerţul Ţării Româneşti şi Moldovei cu Braşovul (secolele XIV-XVI)*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Manolescu, Radu (1990) „Comerţul şi transportul produselor economiei agrare la Dunărea de Jos şi pe Marea Neagră în secolele XIII-XV", *Revista istorică. Serie nouă*, 1, pp. 544-570.

Manolescu, Radu (2005-2007) *Socotelile Braşovului*, 5 vol., ediţie îngrijită de Ionel Cândea şi Radu Ştefănescu, Brăila: Editura Istros.

Mantran, Robert (1962) *Istanbul dans la seconde moitié du XVIIe siècle. Essai d'histoire institutionelle, économique et sociale*, Paris: Maisonneuve.

Mantran, Robert (1977) „Centralisation administrative et financière. Problèmes du ravitaillement d'Istanbul aux XVIIe & XVIIIe s.", în *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditérranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIXe siècles*, Bucureşti: Association internationale d'études du Sud-Est européen, pp. 59-68.

Mantran, Robert (1988) „Le rôle de l'Etat ottoman dans la gestion et les activités économiques du port d'Istanbul aux XVIe et XVIIe siècle", în Simona Cavaciocchi (ed.), *I porti come impresa economica. Atti della „Diciannovesima Settimana di Studi" 2-6 maggio 1987*, Florenţa: Le Monnier, pp. 369-379.

Mantran, Robert (ed.) (1989) *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris: Fayard.

Marinescu, Florin (1981) „The Trade of Wallachia with the Ottoman Empire between 1791 and 1821", *Balkan Studies*, 22, pp. 289-319.

Marx, Karl; Engels, Friedrich (1969, 1973) *Opere*, vol. 25, părţile I-II, Bucureşti: Editura Politică.

Matei, Dorin; Murgescu, Bogdan (1990) „Două kile buclucaşe", *Magazin istoric*, 24, pp. 27.

Matei, Mircea D. (1997) *Geneză şi evoluţie urbană în Moldova şi Ţara Românească. Până în secolul al XVII-lea*, Iaşi: Editura Helios.

Maxim, Liviu (2003) „L'échelle danubienne de Turnu (Holovnik, Kule) à lumière de nouveaux documents ottomans", *Romano-Turcica*, vol. 1, pp. 83-117.

Maxim, Mihai (1972) „Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538-1574", *Bulletin de l'Annuaire de l'Institut des etudes sud-est européennes*, 10, pp. 233-261

Maxim, Mihai (1974a) „Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540-1575", *Bulletin de l'Annuaire de l'Institut des études sud-est européennes*, 12, pp. 367-381.

Maxim, Mihai (1974b) „Tureţkie dokumenti o finansovo-ekonomiceskih obiazatelistvah Moldavii i Valahii pered Osmanskoi Imperiei vo vtoroi polovine XVI v.", *Fontes Orientales*, 3, pp. 253-294.

Maxim, Mihai (1974c) *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare şi juridice (sec. XV-XX)*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.

Maxim, Mihai (1975) „Considérations sur la circulation monétaire dans les pays roumains et l'Empire ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle", *Revue des études sud-est européennes*, 13, pp. 407-415.

Maxim, Mihai (1977) „Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594", *Revue Roumaine d'Histoire*, 16, pp. 469-486.

Maxim, Mihai (1979a) „Regimul economic al dominaţiei otomane în Moldova şi Ţara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea", *Revista de istorie*, 32, nr. 9, pp. 1731-

1765.

Maxim, Mihai (1979b) „Obligaţiile militare, în muncă şi de transport ale Moldovei şi Ţării Româneşti faţă de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI”, *Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*, 28, pp. 99-109.

Maxim, Mihai (1980) „Un trésor d’aspres turcs des XVe-XVIe siècle découvert à Berteşti, département de Brăila”, *Studia et Acta Orientalia*, 10, pp. 89-102.

Maxim, Mihai (1982) „Din istoria relaţiilor româno-otomane – *Capitulaţiile*”, *Analele de Istorie*, nr. 6, pp. 34-68.

Maxim, Mihai (1983a) „O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padişah contra aspru”, *Cercetări numismatice*, 5, pp. 129-152.

Maxim, Mihai (1983b) „Les Pays Roumains et les relations Habsbourg-ottomanes dans la seconde moitié du XVIe siècle”, în Andreas Tietze (ed.), *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Viena: Institut für Orientalistik, pp. 91-105.

Maxim, Mihai (1983c) „Teritorii româneşti sub administraţie otomană”, *Revista de Istorie*, 36, pp. 802-817 şi 879-890.

Maxim, Mihai (1985) „Le statut des Pays Roumains envers la Porte Ottomane aux XVIe-XVIIIe siècles”, *Revue Roumaine d’Histoire*, 24, pp. 29-50.

Maxim, Mihai (1988) „Ottoman Documents concerning the Wallachian Salt in the Ports on the Lower Danube in the Second Half of the Sixteenth Century”, *Revue des études sud-est européennes*, 26, pp. 113-122.

Maxim, Mihai (1993a) *Ţările Române şi Înalta Poartă. Cadrul juridic al relaţiilor româno-otomane în Evul Mediu*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Maxim, Mihai (1993b) „New Turkish Documents concerning Michael the Brave and His Time”, *Revue roumaine d’histoire*, 32, pp. 185-201.

Maxim, Mihai (1994) „Haraciul Moldovei şi Ţării Româneşti în ultimul sfert al veacului XVI”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 12, pp. 3-46.

Maxim, Mihai (1999) *L’Empire Ottoman au nord du Danube et l’autonomie des Principautés Roumaines au XVIe siècle. Etudes et documents*, Istanbul: Isis.

Maxim, Mihai (2001) *Romano-Ottomanica. Essays & Documents from the Turkish Archives*, Istanbul: Isis.

Maxim, Mihai (ed.) (2008) *Noi documente turceşti privind Ţările Române şi Înalta Poartă (1526-1602)*, Brăila: Editura Istros.

Mazoyer, Marcel; Roudart, Laurence (2002) *Histoire des agricultures du monde. Du néolitique à la crise contemporaine*, Paris, Editions du Seuil.

Măneanu, Mite (1982) „Exportul Ţării Româneşti către Imperiul Otoman în epoca fanariotă”, *Mehedinţi. Cultură şi civilizaţie*, 4, pp. 81-109.

Măneanu, Mite (1997) *Agricultura şi comerţul românesc în secolele XVIII-XIX. Aspecte generale, regionale şi specifice*, Drobeta-Turnu Severin: s.n.

Mârza, Radu (1999) „Mihai Viteazul în viziunea lui Gh.I. Brătianu", în Pompiliu Teodor, Radu Mârza (ed.), *Incursiuni în opera istorică a lui Gheorghe I. Brătianu. Studii şi interpretări istorice*, Cluj-Napoca: Casa Cărţii de Ştiinţă, pp. 99-113.

McGowan, Bruce (1969) „Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)", *Archivum Ottomanicum*, 1, pp. 139-196.

McGowan, Bruce (1981) *Economic Life in Ottoman Europe*: *Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press.

McGowan, Bruce (1987) „The middle Danube *cul-de-sac*", în Huri Islamoğlu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the world-economy*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 170-177.

Mehmed, Mustafa A. (1967) „Un document turc concernant le kharatch de la Moldavie et de la Valachie aux XVe et XVIe siècles", *Revue des études sud-est européenes*, 5, pp. 265-274.

Mehmed, Mustafa A. (1972) „Despre dreptul de proprietate al supuşilor otomani în Moldova şi Ţara Românească în secolele XV-XVIII", *Cercetări istorice* (serie nouă), 3, pp. 65-81.

Mehmed, Mustafa A. (ed.) (1976-1986) *Documente turceşti privind Istoria României*. Vol. 1: *1455-1774*. Vol. 2: *1774-1791*. Vol. 3: *1791-1812*. Bucureşti: Editura Academiei.

Mensi, Franz von (1890) *Die Finanzen Österreichs von 1701-1740. Nach archivalischen Quellen dargestellt*, Viena: Manz.

Mihailescu-Bîrliba, Virgil (2003-2005) „Comerţ fără monedă şi monedă fără comerţ în Dacia preromană", *Cercetări numismatice*, 9-11, pp. 99-103.

Mihăilă, Gheorghe (1972). „Importanţă politică şi literară a corespondenţei lui Ştefan cel Mare cu Veneţia", în Gheorghe Mihăilă, *Contribuţii la istoria culturii şi literaturii române vechi*, Bucureşti: Editura Minerva, pp. 164-182.

Mihordea, Vasile (1968a) *Relaţiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, Bucureşti: Editura Academiei.

Mihordea, Vasile (1968b) „Văcăritul, dare temporară", *Studii. Revistă de istorie*, 21, 1968, pp. 449-467.

Mihordea, Vasile (1972) *Maîtres du sol et paysans dans la principautés roumaines au XVIIIe siècle*, Bucureşti: Editura Academiei.

Mikolajczyk, Andrzej (1985) „Polish-Ottoman Monetary Relations in the Light of Numismatic Evidence (16th to 18th Century)", *Wiadomosci Numismatyczne*, 29, pp. 87-90.

Mikolajczyk, Andrzej (1986) „Polish Factor in the Balkan Monetary Affairs of the Late 16th and 17th Century", *Zeitschrift für Balkanologie*, 22, pp. 61-75.

Milward, Alan S.; Saul, S.B. (1977) *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914*, Londra: G. Allen and Unwin.

Minea, Ilie (1926) *Despre Dimitrie Cantemir. Omul, sciitorul, domnitorul*, Iaşi: Institutul de Arte Grafice şi Editura „Viaţa Românească”.

Mioc, Damaschin (1957) „Despre modul de impunere şi percepere a birului în Ţara Românească până la 1632”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 2, pp. 49-116.

Mioc, Damaschin (1962) „Cuantumul birului pe gospodăria ţărănească în Ţara Românească în secolul al XVI-lea”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 5, pp. 151-173.

Mioc, Damaschin (1966) „La répartition des charges fiscales et le poids de la fiscalité sur les différents groupes sociaux et économiques à la fin du XVIIe siècle en Valachie”, în *L’impôt dans le cadre de la Ville et de l’Etat*, Bruxelles: Pro Civitate, pp. 296-316.

Mioc, Damaschin (1974) „Preţul vinului în Ţara Românească în secolele XVII-XVIII”, în *Sub semnul lui Clio. Omagiu acad. prof. Ştefan Pascu*, Cluj: Centrul de multiplicare al Univertsităţii „Babeş-Bolyai”, pp. 122-125.

Mioc, Damaschin (1980) „Preţurile din Ţara Românească în secolele XV-XVI şi dinamica lor”, *Revista de istorie*, 33, pp. 317-326.

Mircea, Ion Radu (1967) „Sur les circonstances dans lesquelles les Turcs sont restés en Valachie jusqu’au début du XVIIe siècle”, *Revue des études sud-est européennes*, 5, pp. 77-86.

Mircea, Ion Radu (1985) „Catastih de toate veniturile domniei lui Constantin Brâncoveanu. Manuscris descoperit la Atena”, *Manuscriptum*, 16, pp. 7-33.

Miron, Greta Monica (2004) *„Porunceşte, scoale-te, du-te, propevedueşte…” Biserica Greco-Catolică din Transilvania. Cler şi enoriaşi (1697-1782)*, Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.

Mitchell, Brian S. (1976) *European Historical Statistics*, Londra: Macmillan Press.

Mitrea, Bucur (1981) „Découvertes monétaires en Roumanie – 1980 (XXIV)”, *Dacia*, 25, pp. 371-378.

Modernity (1996) Stuart Hall, David Held, Don Hubert, Kenneth Thompson (ed.), *Modernity: An Introduction to Modern Societies*, Malden: Blackwell.

Moga, Ioan (1936-1938) „Politica economică austriacă şi comerţul Transilvaniei în veacul XVIII”, *Anuarul Institutului de istorie naţională Cluj*, 7, VII, 1936-1938, pp. 86-165.

Molat, Michel (ed.) (1965) *Les grandes voies maritimes dans le monde: XVe-XIXe siècle. Rapports présentés au XIIe Congres international des sciences historiques*, Paris: SEVPEN.

Monnaie (1986) Marie Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *Monnaie privée et pouvoir des princes. L’économie des relations monétaires à la Renaissance*, Paris: Editions du CNRS.

Montecuccoli, Raimondo (1751) *Mémoires de Montecuculi, Generalissime des Troupes de l’Emperror*, Paris: Jacques-Nicolae Leclerc.

Munteanu-Râmnic, D. (1929) *Istoria patriei pentru clasele a II-a şi a II-a ale şcoalelor comerciale elementare de băieţi şi fete*, Bucureşti: s.n.

Murariu, Ioan (1975) „Preţurile cu care se vindeau unele mărfuri în Moldova la sf. sec. al XVIII-lea şi începutul sec. al XIX-lea”, *Carpica*, 7, pp. 134-140.

Mureşan, Camil (ed.) (2005) *Mihai Viteazul şi Transilvania. Culegere de studii*, Cluj-Napoca: Editura Napoca Star.

Murgescu, Bogdan (1985) „O nouă reglementare de pace moldo-otomană în 1481?”, *Studii şi articole de istorie*, 51-52, pp. 268-274.

Murgescu, Bogdan (1987) „The Otoman Military Demand and the Romanian Market. A Case Study: 1672”, *Revue des études sud-est européennes*, 25, pp. 312-313.

Murgescu, Bogdan (1988a) „Impactul conjuncturii europene asupra comerţului românesc în a doua jumătate a secolului al XVII-lea”, *Revista de istorie*, 41, pp. 514-524 şi pp. 587-596.

Murgescu, Bogdan (1988b) „Cererea militară otomană şi piaţa românească. Un studiu de caz: 1672”, *Buletin ştiinţific studenţesc*, III, 1988, pp. 18-23.

Murgescu, Bogdan (1990a) „Avatarurile unui concept: monopolul comercial otoman asupra Ţărilor Române”, *Revista istorică*, 1, pp. 819-845.

Murgescu, Bogdan (1990b) „Factorul popular în lupta antiotomană a Ţărilor Române. Un studiu de caz: 1711”, *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, 1, pp. 153-164.

Murgescu, Bogdan (1992) „Cheltuielile de transport în epocile premoderne. Câteva date din condica vistieriei lui Constantin Brâncoveanu”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 11, pp. 90-94.

Murgescu, Bogdan (1993) „Plăţi externe, fiscalitate şi economie monetară în Ţara Românească la sfârşitul secolului al XVI-lea”, *Revista Istorică*, 4, pp. 457-471.

Murgescu, Bogdan (1994) „Aspecte financiare ale acţiunii politico-militare a lui Mihai Viteazul”, *Revista de istorie militară*, nr. 1-2, pp. 40-47, şi nr. 3, pp. 15-20.

Murgescu, Bogdan (1995a) „Câteva observaţii pe marginea datoriilor domnilor Ţării Româneşti şi Moldovei în 1594”, *Revista Istorică*, 6, pp. 243-253.

Murgescu, Bogdan (1995b) „Financial Aspects of Walachia’s Participation in the Fifteen Years War”, *Analele Universităţii Bucureşti. Istorie*, 44, pp. 41-50.

Murgescu, Bogdan (1995c) „*Phanariots* and *Pământeni*: Religion and Ethnicity in Shaping Identities in the Romanian Principalities and the Ottoman Empire”, în Maria Crăciun şi Ovidiu Ghitta (ed.), *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*, Cluj-Napoca: Cluj University Press, pp. 196-204.

Murgescu, Bogdan (1995d) „Au provocat românii foametea de la Istanbul din 1595?”, *Magazin istoric*, 29, nr. 11, pp. 22-24 şi 39.

Murgescu, Bogdan (1996a) *Circulaţia monetară în Ţările Române în secolul al XVI-lea*, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Murgescu, Bogdan (1996b) „Did Moldavia and Walachia Export Grains during the 16th Century?”, în Zoe Petre şi Stelian Brezeanu (ed.), *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.

Murgescu, Bogdan (1997a) „Comerţ şi politică în relaţiile româno–otomane (secolele XVI-XVIII)”, *Revista istorică*, VIII, pp. 573-590.

Murgescu, Bogdan (1997b) „The Romanian Principalities and the European Monetary Patterns during the 16th century”, în *130 Years since the Establishment of the Modern Romanian Monetary System*, Bucureşti: Editura Enciclopedică, pp. 249-255.

Murgescu, Bogdan (1997c) „Romanian Information regarding the Ottoman Capital Market: Prince Constantin Brâncoveanu’s Debt-Repayments 1694-1703”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, 10, pp. 39-51.

Murgescu, Bogdan (1998) „Participarea Ţărilor Române la comerţul european cu vite în secolele XVI-XVIII. Regularităţi şi fluctuaţii conjucturale”, *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, 3, pp. 101-122.

Murgescu, Bogdan (1999a) *Istorie românească – istorie universală (600-1800)*, ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti: Editura Teora [prima ediţie 1994].

Murgescu, Bogdan (1999b) „Der Anteil der rumänischen Fürstentümer am europäischen Viehhandel vom 16. bis zum 18. Jahrhundert. Regelmäßigkeiten und konjunkturelle Schwankungen”, *Scripta Mercaturae*, 33, nr. 2, pp. 61-91.

Murgescu, Bogdan (1999c) „The «modernization» of the Romanian Principalities during the 16th-17th centuries: Patterns, distortions, prospects”, în Marian Dygo, Slawomir Gawlas, Hieronim Grala (ed.), *Modernizacja struktur wladzy w warunkach opóźnienia*: *Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, Varşovia: Wydawn, pp. 173-184.

Murgescu, Bogdan (2000) „Etnii şi stări în raport cu acţiunea lui Mihai Viteazul în Transilvania”, *Revista de istorie militară*, nr. 2, pp. 25-29.

Murgescu, Bogdan (ed.) (2001a) *Istoria României în texte*, Bucureşti: Editura Corint [accesibil şi la http://www.cimec.ro/Istorie/Istoria-romaniei-in-texte.pdf].

Murgescu, Bogdan (2001b) „O alternativă la periodizarea tradiţională: epoca modernă timpurie”, *Studii şi articole de istorie*, 66, pp. 5-18.

Murgescu, Bogdan (2004a) „Dimensiunea europeană a domniei lui Ştefan cel Mare”, *Studii şi articole de istorie*, 69, pp. 5-20.

Murgescu, Bogdan (2004b) „47 de ani lângă oamenii săi. Ştefan cel Mare. Ţara şi oamenii”, *Magazin istoric* (serie nouă), 38, nr. 7 (448), iulie, pp. 11-15.

Murgescu, Bogdan (2004c) „The Economic Performance of Interwar Romania: Golden Age Myth and Statistical Evidence”, *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*, 6, pp. 43-64.

Murgescu, Bogdan (2005) „Early Modern Economies of South Eastern Europe: Between Istanbul and the West”, în Almut Bues (ed.), *Zones of Fracture in Modern Europe: The Baltic Countries, the Balkans, and Northern Italy*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, pp. 187-202.

Murgescu, Bogdan (2007a) „Balances of trade and payments between the Ottoman Empire and Central Europe (16th-18th centuries)", în Simonetta Cavaciocchi (ed.), *Relazioni economiche tra Europa e Mondo Islamico, secc. XIII-XVIII. Atti della Trentottesima Settimana di Studi di Prato, 1-5 maggio 2006*, Florenţa: Le Monnier, vol. 2, pp. 961-980.

Murgescu, Bogdan (2007b) „Tratatul de la Adrianopol (1829) şi limitele impactului său asupra exporturilor româneşti de cereale", în Maria Mureşan (ed.), *Economie, instituţii şi integrare europeană*, Bucureşti: Editura ASE, pp. 61-72.

Murgescu, Bogdan (2010) *România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010)*, Iaşi: Editura Polirom.

Murgescu, Costin (1987) *Mersul ideilor economice la români. Epoca modernă*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Murgescu, Mirela Luminiţa (1990) „Turcii otomani în manuale româneşti de istorie din secolul al XIX-lea. Consideraţii preliminare", *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, 1, pp. 257-273.

Murgescu, Mirela Luminiţa (1993) „Figura lui Mihai Viteazul în viziunea elitelor şi în literatura didactică (1830-1860)", *Revista istorică*, IV, pp. 539-550.

Murgescu, Mirela Luminiţa (1999) *Între „bunul creştin" şi „bravul român". Rolul şcolii primare în construirea identităţii naţionale româneşti (1831-1878)*, Iaşi: Editura A '92.

Murgescu, Mirela Luminiţa; Murgescu, Bogdan (1990) „Conştiinţa naţională ca formă de solidaritate umană", *Societate & Cultură. Noua alternativă*, 1, pp. 44-46. Republicat în 2000, în Mirela-Luminiţa Murgescu (coord.), *Identităţi colective şi identitate naţională. Percepţii asupra identităţii în lumea medievală şi modernă. In memoriam Alexandru Duţu*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, pp. 9-14.

Murphey, Rhoads (1988) „Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East", *Food and Foodways*, 2, pp. 217-263.

Murphey, Rhoads (1999) *Ottoman Warfare, 1500-1700*, New Brunswick: Rutgers University Press.

MVCE (1982-1990) *Mihai Viteazul în conştiinţa europeană*. Vol. 1: *Documente externe*, ed. I. Ardeleanu, V. Arimia, Gh. Bondoc *et al*. Vol. 4: *Relatări şi Presă*, ed. E. Moisuc, M. Paicu, M. Szabo *et al*. Vol. 5: *Mărturii*, ed. I. Mârza, E. Moiscuc, T. Bucur *et al*. Bucureşti: Editura Academiei.

Nadel-Golobič, E. (1979) „Armenians and Jews in Medieval Lvov. Their Role in Oriental Trade 1400-1600", *Cahiers du monde russe et sovietique*, 10, pp. 345-371.

Neamţu, Eugenia (1980) „Le trésor d'objets et de parure et de monnaies découvert à Sihleanu (com. Scorţaru Nou, dép. de Brăila)", *Dacia*, 24, pp. 341-353.

Neamţu, Vasile (1975) *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIIIe siècle*, Bucureşti: Editura Academiei.

Neculce, Ion (1982). *Opere*, ediţie ngrijită de Gabriel Ştrempel, Bucureşti: Editura Minerva.

Netta, Gheron (1920) *Die Handelsbeziehungen zwischen Leipzig und Ostund Südosteuropa bis zum Verfall der Warenmessen*, Zürich: Gebr. Leemann & Co.

Netta, Gheron (1931) *Expansiunea economică a Austriei şi explorările ei orientale*, Bucureşti: Cartea Românească.

Netta, Gheron (1937) *Curs de istoria comerţului*, Bucureşti.

Neumann, Victor; Heinen, Armin (2010) *Istoria României prin concepte. Perspective alternative asupra limbajelor social-politice*, Iaşi: Editura Polirom.

Nicoară, Toader (2005) *Sentimentul de insecuritate în societatea românească la începuturile timpurilor moderne 1600-1830*, Cluj-Napoca: Editura Accent.

Nicolae, Eugen; Custurea, Gabriel (1983-1985) „Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea", *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 77-79, pp. 309-327.

Niculescu, Alexandru (1980) „Revoluţie, lexic, cultură. Conceptele revoluţiei româneşti în secolele XVIII-XIX", *Revista de istorie şi teorie literară*, 29, pp. 71-81.

Niculescu, Andrei (1998) „La diplomazia veneziana e il principe Ştefan cel Mare di Moldavia durante la guerra contro i Turchi del 1463-1479", în Sante Graciotti (ed.), *Italia e Romania. Due popoli e due storie a confrono (secc XIV-XVIII)*, Florenţa: Olschki, pp. 98-139.

Niederkorn, Jan (1993) *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II 1593-1606*, Viena: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschafte.

Nistor, Ion (1911) *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV., XV. und XVI. Jahrhundert*, Gotha: Perthes.

Nistor, Ion (1912) *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Cernăuţi: H. Pardini.

Niţu, Florentina (1998) „Consideraţii privind consumul şi preţul peştelui în Ţările Române – secolul al XVI-lea", *Studii de istorie economică şi istoria gândirii economice*, III, pp. 123-136.

Niţu, Florentina (2006) *Preţuri de podoabe şi orfevrărie din metal preţios în spaţiul românesc (secolele XVI-XVII)*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti, 2006.

Niţu, Florentina (2006-2007) „Folosirea obiectelor din metal preţios ca mijloace alternative de plată în Ţările Române (secolele XVI-XVII) – Plăţile mixte şi zăloage", *Cercetări Numismatice*, 12-13, pp. 423-434.

North, Douglas C. (1958) „Ocean Freight rates and Economic Development 1750-1913", *The Journal of Economic History*, 18, pp. 537-555.

North, Douglass C.; Wallis, John Joseph; Weingast, Barry R. (2009) *Violence and Social Orders. A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*, Cambridge: Cambridge University Press.

North, Michael (1989) „Bullion Transfer from Western Europe to the Baltic and the Problem of Trade Balances: 1550-1750", în Eddy Van Cauwenberghe (ed.), *Precious Metals, Coinage and*

the Changes of Monetary Structures in Latin-American, Europe, and Asia (Late Middle Ages – Early Modern Times), Leuven: Leuven University Press, pp. 57-64.

North, Michael (1991) „Bullion Transfer from Western Europe to the Baltic and Asia, 1550-1750: A Comparison", în Eddy Van Cauwenberghe (ed.), *Money, Coins, and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe (Antiquity to Modern Times)*, Leuven: Leuven University Press, pp. 185-196.

Nussbächer, Gernot (1984-1988) „Un document privind comerţul Braşovului cu Moldova la sfârşitul secolului XV", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 21, pp. 425-437; 22, pp. 667-678; 23, pp. 325-342; 25, pp. 319-330.

Oastea (1972) *Oastea cea mare. Tradiţii înaintate ale luptelor maselor populare din România pentru libertate şi independenţă naţională*, Bucureşti: Editura Militară.

Olteanu, Ştefan (1975) *Les Pays roumains à l'époque de Michel le Brave (L'union de 1600)*, Bucureşti: Editura Academiei.

Olteanu, Ştefan; Şerban, Constantin (1969) *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în Evul Mediu*, Bucureşti: Editura Academiei.

Otruba, Gustav (1950) *Der aussenhandel österreichs unter besonderer berücksichtigung Niederösterreichs nach der älteren amtlichen handelsstatistik*, Viena: Kammer für arbeiter und angestellte in Niederösterreich.

Oţetea, Andrei (1959) „Un cartel fanariot pentru exploatarea Ţărilor Române", *Studii. Revistă de istorie*, 12, pp. 111-121.

Oţetea, Andrei (1960) „Consideraţii asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova şi Ţara Românească", *Studii şi materiale de istorie medie*, 4, pp. 307-390.

Oţetea, Andrei (1971) *Tudor Vladimirescu şi revoluţia din 1821*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Oţetea, Andrei (1974) „La dégrégation du régime phanariote", în *Symposium. L'époque phanariote*, Salonic: Institute for Balkan Studies, pp. 439-445.

Oţetea, Andrei (1977) *Pătrunderea comerţului românesc în circuitul internaţional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, Bucureşti: Editura Academiei.

Oţetea, Andrei (1980) *Scrieri istorice alese*, Cluj-Napoca: Editura Dacia.

Pach, Zsigmond Pál (1968) „The Shifting of International Trade Routes in the 15th-17th Centuries", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 24, pp. 315-320.

Pach, Zsigmond Pál (1970a) „The Role of East-Central Europe in International Trade", în E. Niederhauser, Á. Rozsnyói şi J. Szücs (ed.), *Etudes historiques 1970, publiées à l'occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, Budapesta: Akadémiai Kiadó, pp. 217-264.

Pach, Zsigmond Pál (1970b) „Diminishing Share of East-Central Europe in the 17th Century International Trade", *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16, pp. 289-306.

Pakucs-Willcocks, Mária (2007) *Sibiu-Hermannstadt. Oriental Trade in Sixteenth Century Transylvania*, seria *Städteforschung*, vol. 73, Köln: Böhlau.

Pálffy, Géza (2003) „Der Preis für die Verteidigung der Habsburgermonarchie. Die Kosten der Türkenabwehr in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", în Friedrich Edelmayer, Maximilian Lanzinner şi Peter Rauscher (ed.), *Finanzen und Herrschaft: materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*. Viena: R. Oldenbourg Verlag, pp. 20-44.

Pamuk, Şevket (2000a) *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press.

Pamuk, Şevket (2000b) *Istanbul ve diğer kentlerde 500 yillik fiyatlar ve ücretler 1469-1998. 500 years of prices and* wages *in Istanbul and other cities*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Panaite, Viorel (1985-1986) „Din istoria dreptului islamic al popoarelor: doctrina *djihâd*-ului", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 22, pp. 707-718, şi 23, pp. 409-418.

Panaite, Viorel (1993) „Cutuma în relaţiile româno-otomane (secolele XVI-XVIII). Puncte de plecare pentru o discuţie istoriografică", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 30, pp. 507-522.

Panaitescu, Petre P. (1931) *Istoria românilor pentru clasa a VII-a secundară*, Craiova: Editura Didactică şi Pedagogică.

Panaitescu, Petre P. (1933) „La route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age", *Revista istorică română*, 3, pp. 172-193.

Panaitescu, Petre P. (1940) „Die Entwicklung der rumänischen Staatenbildung", *Leipziger Vierteljahrsschrift für Südosteuropa*, 4, pp. 26-37.

Panaitescu, Petre P. (1947, 1994) *Interpretări româneşti. Studii de istorie economică şi socială*, ediţia I, Bucureşti: Editura Universul; ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Enciclopedică.

Panaitescu, Petre P. (1958) *Dimitrie Cantemir. Viaţa şi opera*, Bucureşti: Editura Academiei.

Panaitescu, Petre P. (ed.) (1959) *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, Bucureşti: Editura Academiei.

Panaitescu, Petre P. (1965a) *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Panaitescu, Petre P. (1965b) *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română*, Bucureşti: Editura Academiei.

Panaitescu, Petre P. (1969) *Introducere la istoria culturii româneşti*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Panaitescu, Petre P. (1992) „Ştefan cel Mare. O încercare de caracterizare", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 29, pp. 1-18.

Panaitescu, Petre P. (2002) *Mihai Viteazul*, ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Corint (ediţia I, 1936).

Panou, Nikos (2003-2004) „Greek-Romanian Symbiotic Patterns in the Early Modern Period: History, Mentalities, Institutions", *Historical Review*, vol. 3, pp. 71-110; vol. 4, pp. 59-104.

Panova, Snežka (1975) Zur Frage der Handelsbeziehungen zwischen den bulgarischen und den rumänischen Landen im 17. Jahrhundert", *Etudes balkaniques*, 1, 103-114.

Panova, Snežka (1981) „Über einige Aspekte der Entwicklung des Wucherkapitals in den bulgarischen Gebieten des 17. Jahrhunderts”, *Österreichische Osthefte*, 23, pp. 392-411.

Pap, Francisc (1973) „Produse agricole la vama Clujului în prima jumătate a secolului XVII”, *Terra Nostra*, 3, pp. 345-356.

Pap, Francisc (1980a) *Comerţul Transilvaniei cu ţările Europei centrale în sec. XVII. Comerţul clujean reflectat în registrele de tricesimă (1599-1637)*, teză de doctorat nepublicată. Bucureşti.

Pap, Francisc (1980b) „Orientarea central-europeană a comerţului clujean în prima jumătate a sec. al XVII-lea”, *Acta Musei Napocensis*, 17, pp. 211-218.

Pap, Francisc (1982) „Orientarea balcano-otomană şi mediteraneană în comerţul clujean (prima jumătate a sec. XVII)”, *Acta Musei Napocensis*, 19, pp. 93-103.

Papacostea, Şerban (1971) *Oltenia sub stăpânirea austriacă (1718-1739)*, Bucureşti, Editura Academiei.

Papacostea, Şerban (1978) „Die politischen Voraussetzungen für die wirtschaftliche Vorherrschaft des Osmanischen Reiches in Schwarzmeergebiet (1453-1484)”, *Münchner Zeitschrift für Balkankunde*, 1, pp. 217-245.

Papacostea, Şerban (1982a) „Relaţiile internaţionale ale Moldovei în vremea lui Ştefan cel Mare”, *Revista de istorie*, 35, pp. 607-638.

Papacostea, Şerban (1982b) „Tratatele Ţării Româneşti şi Moldovei cu Imperiul Otoman în secolele XIV-XVI: ficţiune politică şi realitate istorică”, în N. Edroiu, A. Răduţiu şi P. Teodor (ed.), *Stat-societate-naţiune*, Cluj-Napoca: Editura Dacia, pp. 93-105.

Papacostea, Şerban (1983) „Începuturile politicii comerciale a Ţării Româneşti şi Moldovei (secolele XIV-XVI). Drum şi stat”, *Studii şi materiale de istorie medie*, X, pp. 9-56.

Papacostea, Şerban (1992) „Moldova lui Ştefan cel Mare şi genovezii din Marea Neagră”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 29, pp. 67-73.

Papacostea, Şerban (2001) *Evul Mediu românesc. Realităţi politice şi curente spirituale*. Bucureşti: Editura Corint.

Papacostea, Şerban (2002) „O nouă sinteză de istorie a românilor; metodă şi probitate”, *22*, 13, nr. 10, 5-11 martie, p. 7.

Papacostea, Şerban (2003) *Ştefan cel Mare, domn al Moldovei (1457-1504)*, ediţia a II-a, Bucureşti: Editura Corint [cartea a fost publicată iniţial în limba engleză în 1975, iar prima ediţie în limba română a apărut în 1990].

Papacostea, Victor (1983) *Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică*, Bucureşti: Editura Eminescu.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia (1986) „Etat actuel des recherches sur «l’époque phanariote»”, *Revue des études sud-est européennes*, 24, pp. 227-234.

Papacostea-Danielopolu, Cornelia; Demény, Lidia (1985) *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, Bucureşti: Editura Eminescu.

Papahagi, Valeriu (1932) „Informaţii veneţiene relative la războiul ruso-turc din 1711, la Carol al XII-lea, regele Suediei, şi la intenţia turcilor de a recuceri Moreia”, *Revista istorică*, 18, pp. 107-132.

Papahagi, Valeriu (1935) *Aromânii din Moscopole şi comerţul veneţian în sec. XVII şi XVIII*, Bucureşti: Editura Societăţii de Cultură Macedo-Română.

Parker, Geoffrey; Smith, Lesley (1997) *The General Crisis of the Seventeenth Century*, Londra: Routledge.

Pascu, Ştefan (1978) *Istoria României. Manual pentru clasa a XII-a*, Bucureşti: Editura Didactică şi Pedagogică.

Pava, R. (1960) „Criptogramele din însemnările de taină ale lui Constantin-Vodă Brâncoveanu”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 4, pp. 507-517.

Pătrăşcanu, Lucreţiu (1945) *Un veac de frământări sociale 1821-1907*, Bucureşti: Cartea Rusă.

Pârvan, Vasile (1990) *Studii de istorie medie şi modernă*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Pelc, Julian (1937) *Ceny w Gdańsku w XVI i XVII w*, Liov: Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej.

Penelea, Georgeta (1973) „Relaţiile economice dintre Ţara Românească şi Transilvania în epoca regulamentară (1829-1848)”, *Studii şi materiale de istorie modernă*, 4, pp. 7-110.

Perjés, Geza (1970) „Army Provisioning, Logistics and Strategy in the Second Half of the 17th Century”, *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16, pp. 1-52.

Persson, Karl-Gunnar (1988) *Pre-Industrial Economic Growth. Social Organization and Technological Progress in Europe*, Oxford: Basil Blackwell.

Petersen, Erling Ladewig (1979) „Production and Trade in Oxen 1450-1750: Denmark”, în Ekkehard Westermann (ed.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 137-170.

Peyssonnel, Charles de (1787a) *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris: Cuchet.

Peyssonnel, Charles de (1787b) *Observations sur le commerce de la Mer Noire et des pays qui la bordent; auxquelles on a joint deux mémoires sur le commerce de Smyrne et de l’isle de Candie*, Amsterdam: Chez les Libraires Associeìs.

Pickl, Othmar (ed.) (1971) *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz: Lehrkanzel für Wirtschafts und- Sozialgeschichte der Univ. Graz.

Pickl, Othmar (1972-1973) „Die Verkehrswege nach dem Südosten vom Ausgang des Mittelalters bis ins 18. Jahrhundert”, *Südostdeutsches Archiv*, 15-16, pp. 101-114.

Pickl, Othmar (1973) „Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert”, în Alexander Novotny şi Othmar Pickl (ed.), *Festschrift Hermann Wiesflecker zum sechzigsten Geburtstag*, Graz: Historisches Institut der Universität Graz, pp. 143-166.

Pickl, Othmar (1979) „Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien vom 14. bis zum 17. Jahrhundert”, în Ekkehard Westermann (ed.), *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 39-81.

Pickl, Othmar (1987) „Österreichisch-ungarische Handelsbeziehungen entlang der Donau vom 15. bis zum 18. Jahrhundert”, *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, pp. 11-40.

Pienaru, Nagy (1998) „Tratatul de pace moldo-otoman (1486)”, în Ovidiu Cristea şi Gheorghe Lazăr (ed.), *Naţional şi universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Şerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, Bucureşti: Editura Enciclopedică, pp. 264-303.

Pienaru, Nagy (2003a) „Confruntare şi diplomaţie la Dunăre. Tratatele de pace otomano-ungare încheiate de Bayezid II şi Matia Corvin”, *Revista istorică*, 14, nr. 3-4, pp. 175-194.

Pienaru, Nagy (2003b) „Proiectul scitic. Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Hoarda Mare”, *Revista istorică*, 14, nr. 5-6, pp. 121-135.

Pienaru, Nagy (2004) „Relaţiile lui Ştefan cel Mare cu hanatul din Crimeea. O controversă: prima incursiune tătară în Moldova”, în *Ştefan cel Mare şi Sfânt. Atlet al credinţei creştine*, Suceava: Editura Muşatinii, pp. 275-306.

Pippidi, Andrei (1973a) „Politică şi istorie în proclamaţia lui Dimitrie Cantemir din 1711”, *Studii. Revistă de istorie*, 26, pp. 923-946.

Pippidi, Andrei (1973b) „Cărturarul între cărturarii vremii”, *Viaţa Românească*, 26, nr. 9, pp. 83-87.

Pippidi, Andrei (1975) „Phanar, Phanariotes, phanariotisme”, *Revue des études sud-est européennes*, 13, pp. 231-240.

Pippidi, Andrei (1980) *Hommes et idées du Sud-Est européen à l’aube de l’âge moderne*, Bucureşti: Editura Academiei.

Pippidi, Andrei (1983) *Tradiţia politică bizantină în ţările române în secolele XVI-XVIII*, Bucureşti: Editura Academiei.

Pippidi, Andrei (1988a) „Putere şi cultură în epoca lui Brâncoveanu”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 25, pp. 361-367.

Pippidi, Andrei (1988b) „Ecouri ale evenimentelor din 1711 în corespondenţa diplomatică”, în Ştefan Gorovei (ed.), *Izvoare străine pentru istoria românilor*, col. „Românii în istoria universală”, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”, vol. 3, pp. 403-415.

Pippidi, Andrei (2000). *Despre statui şi morminte. Pentru o teorie a istoriei simbolice*, Iaşi: Editura Polirom.

Pippidi, Andrei (2006) *Byzantins, Ottomans, Roumains. Le Sud-Est Européen entre l’héritage impérial et les influences occidentales*, Paris: Honoré Champion.

Piuz, A.-M. (1978) „Note sur l’acception ancienne de FREE TRADE (XVIe-XVIIe siècles)”, în *Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege*. Vol. IV: *Übersee und allgemeine Wirtschaftsgeschichte. Festschrift für Hermann Kellenbenz*, Stuttgart: Klett-Cotta, pp. 585-597.

Podgradskaia, E.M. (1968) *Torgovie swiazi Moldavi so Lvovom v XVI-XVII vekah*, Chişinău.

Pop, Ioan Aurel (1998) *Naţiunea română medievală. Solidarităţi etnice româneşti în secolele XIII-XVI*, Bucureşti: Editura Fundaţiei Culturale Române.

Popa, Mircea N. (1978) *La circulation monétaire et l'évolution des prix en Valachie (1774-1831)*, Bucureşti: Association internationale d'études du Sud-Est européen.

Popescu, Anca (2008) „Dobrogea otomană (sec. XV-XVI): disocieri teritorial-administrative şi cronologice", în Dumitru Ţeicu şi Ionel Cândea (ed.), *Românii în Europa medievală (între Orientul bizantin şi Occidentul latin). Studii în onoarea profesorului Victor Spinei*, Brăila: Editura Istros, pp. 633-652.

Popescu, Anca (2009). „Schela Măcin în secolul al XVI-lea (după reglementări comerciale otomane", în Valeriu Sîrbu şi Cristian Luca (ed.), *Miscellanea Historica et Archaeologica in Honorem Professoris Ionel Cândea*, Brăila: Editura Istros, pp. 295-310.

Popescu, Radu (1963) *Istoriile domnilor Ţării Româneşti*, ediţie îngrijită de Constantin Grecescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Pribram, Alefred F. (1938) *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*, Viena: Ueberreuter.

Prickler, Harald (1971) „Das Volumen des westlichen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700", în Othmar Pickl (ed.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz: Lehrkanzel für Wirtschafts und- Sozialgeschichte der Univ. Graz, pp. 131-137.

Prickler, Harald (2004) „Wie viele Ochsen wurden um 1570/90 aus Ungarn nach Westen importiert?", *Burgenländische Heimatblätter*, 66, pp. 21-53.

Probszt, Günther (1973) *Österreichische Münz- und Geldgeschichte: von den Anfängen bis 1918*, Viena: H. Böhlaus Nachf.

Procopius din Caesarea (1972) *Istoria secretă*, ediţie îngrijită de H. Mihăescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Prodan, David (1967) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, 3 vol., Bucureşti: Editura Academiei.

Prodan, David (1986-1987) *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*, 2 vol., Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Prodan, David (1989) *Problema iobăgiei în Transilvania. 1700-1850*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică.

Puia, Ilie (1988) *Mic dicţionar pentru tineret de istorie a economiei româneşti*, Bucureşti: Editura Politică.

Pungă, Gheorghe (1984) „O scutărie domnească din vremea lui Alexandru Lăpuşneanu", *Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I. Cuza" din Iaşi*, serie nouă, secţiunea a III-a, *Istorie*, 30, pp. 43-49.

Pungă, Gheorghe (1994) *Ţara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpuşneanu*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Puşcaşu, Voica (2001) *Actul de ctitorire ca fenomen istoric în Ţara Românească şi Moldova până la sfârşitul secolului al XVIII-lea*, Bucureşti, Editura Vremea.

Razmiritza, N. (1932) *Essai d'économie roumaine moderne, 1831-1931*, Paris.

Randa, Alexander (1964) *Pro Republica. Die Walachei im langen Türkenkrieg der katholischen Universalmächte (1593-1606)*, München: Fremdsprachendruckerei P. Belej.

Ratner, Sidney (1965) „The Need for a Semantic Revolution in Economic History", în *Deuxième conférence internationale d'histoire économique, Aix-en-Provence, 1962*, vol. 2, Paris: Mouton.

Rauscher, Peter (2003) „Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfen von Ferdinand I. Bis zum Beginn des «Langen Tükenkrieg» (1548-1593)", în Friedrich Edelmayer şi Maximilian Lanzinner, Peter Rauscher (ed.), *Finanzen und Herrschaft: materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Ländern und im Heiligen Römischen Reich im 16. Jahrhundert*, Viena: R. Oldenbourg Verlag.

Rădulescu, Toma (1981) „Tezaurul monetar de la Rast, judeţul Dolj (secolele XV-XVI)", *Oltenia*, 3, pp. 97-108.

Răduţiu, Aurel; Gyémant, Ladislau (1995) *Repertoriul izvoarelor statistice privind Transilvania 1690-1847*, Bucureşti: Editura Univers Enciclopedic.

Rădvan, Laurenţiu (2003) „Din relaţiile lui Ştefan cel Mare cu Ţara Românească", în Petronel Zahariuc, Silviu Văcaru (ed.), *Ştefan cel Mare la cinci secole de la moartea sa*, Iaşi: Editura Alfa, pp. 269-284.

Rădvan, Laurenţiu (2004) *Oraşele din Ţara Românească până la sfârşitul secolului al XVI-lea*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza".

Războieni (1977) *Războieni. Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie şi culegere de texte*, ed. Manole Neagoe, Olimpia Guţu şi Mihail Guboglu, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Relaţiile comerciale (1970) Vladimir Dinculescu, Sava Iancovici, Cornelia Papacostea Danielopolu, Mircea N. Popa, *Relaţiile comerciale ale Ţării Româneşti cu Peninsula Balcanică (1829-1858)*, Bucureşti: Editura Academiei.

Rezachevici, Constantin (1973) „Poziţia marii boierimi faţă de Mihai Viteazul şi Simion Movilă în perioada noiembrie 1600 – august 1601", *Studii. Revistă de istorie*, 26, pp. 49-63.

Rezachevici, Constantin (1975) „Gândirea politică a lui Mihai Viteazul şi etapele planului de dobândire a Moldovei", în Paul Cernovodeanu şi Constantin Rezachevici (ed.), *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Bucureşti: Editura Academiei, pp. 51-73.

Rezachevici, Constantin (1978) „Fenomene de criză social-politică în Ţara Românească în veacul al XVII-lea", *Studii şi materiale de istorie medie*, vol. 9, pp. 57-84.

Rezachevici, Constantin (1981) „Mercenarii în oştile româneşti în Evul Mediu", *Revista de istorie*, 34, pp. 50-59.

Rezachevici, Constantin (2001) *Rolul românilor în apărarea Europei de expansiunea otomană. Secolele XIV-XVI. Evoluţia unui concept în contextul vremii*, Bucureşti: Editura Albatros.

Rizescu, Oana (2003-2005) „Construirea statului prin controlul datoriilor. Chezăşia si relaţiile contractuale în Ţara Românească în secolele XV-XVII”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 21, pp. 287-308, şi 23, pp. 117-144.

Rizescu, Oana (2008) *Avant l'état-juge. Pratique juridique et construction politique en Valachie au XVIIe siècle*, Bucureşti: Editura Notarom.

Rizos, Panaioti (1899) *Mémoires du prince Nicolas Soutzo*, Viena: Gerold.

Röhrborn, Klaus (1973) *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*, Berlin: Gruyter.

Roller, Mihail (1947) *Istoria României. Manual unic pentru clasa a VIII-a secundară*, Bucureşti: Editura de Stat.

Roman, Louis (1986) „Populaţia Ţării Româneşti în secolele XIV-XV”, *Revista de istorie*, 39, pp. 669-684.

Roman, Louis (1991) „Epoca lui Constantin Brâncoveanu: cuantumul birnicilor şi tendinţele demografice”, *Revista arhivelor*, 68, pp. 318-331.

Roman, Viorel (1987) *Rumänien im Spannungsfeld der Grossmächte 1774-1878. Die Donaufürstentümer vom osmanischen Vasallentum zur europäischen Peripherie*, Offenbach: Falk.

Romania's Economic History (1994) *Romania's Economic History. From the Beginnings to World War II*, ediţie îngrijită de N.N. Constantinescu, Bucureşti: Editura Academiei.

Rostow, Walt R. (1978) *The World Economy. History & Prospect*, Austin: University of Texas Press.

Runciman, Steve (1968) *The Great Church in Captivity. A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Great War of Independence*, Cambridge: Cambridge University Press.

Russo, Demostene (1939) *Studii istorice greco-române. Opere postume*, Bucureşti: Fundaţia pentru Literatură şi Artă Regele Carol al II-lea.

Rutkowski, Jan (1927) *Histoire économique de la Pologne avant les partages*, Paris: Champion.

Rybarski, Roman (1958) *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu*, Varşovia: Panìstwowe Wydawn, Naukowe.

Sachs, Carl L. (1922) „Metzgergewerbe und Fleischversorgung der Reichsstadt Nürnberg bis zum Ende des 30jährigen Kriegs”, *Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg*, 24, 1-260.

Sahillioğlu, Halil (1969) „Années sivis et crises monetaires dans l'Empire ottoman”, *Annales. Economies, sociétés, civilisation*, 24, pp. 1070-1091.

Sahillioğlu, Halil (1978) „Osmanli Para tarihinde dünya para ve maden hareketinin yeri (1300-1750)”, *Orta Doğu Teknik Universitesi Gelişme Dergisi*, pp. 1-38.

Sahillioğlu, Halil (1983) „The Role of International Monetary and Metal Movements in Ottoman Monetary History 1300-1750”, în J.F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*, Durham: Carolina Academic Press, pp. 269-304.

Saizu, I. (1987) „Disputa dintre liberalism şi dirijism pentru modernizarea României interbelice”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol” din Iaşi*, 24, pp. 251-264.

Salvemini, Biaggio (1973) „Transport and economic Development”, *The Journal of European Economic History*, 2, pp. 747-761.

Schaser, Angelika (2000) *Reformele iozefine în Transilvania şi urmările lor în viaţa socială: importanţa edictului de concivilitate pentru oraşul Sibiu*, Sibiu: Editura Hora.

Schmoller, Gustav (1871) „Die historische Entwicklung des Fleischkonsums sowie der Vieh- und Fleischpreise in Deutschland. I. Die Zeit bis zum 30 Jährigen Krieg”, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, 27, pp. 284-362.

Schöller, Rainer G. (2003) „Schlachtvieh aus Ungarn – Interregionale Fleischversorgung in Süddeutschland, aufgezeigt anhand des Transithandels mit ungarischen Ochsen”, în Maximilian Böhm (ed.), *Auf der Hut. Hirtenleben und Weidewirtschaft*, Neusath-Perschen: Bezirk Oberpfalz, Oberpfälzer Freilandmuseum.

Schulze, Winfried (1978) *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*, München: Beck.

Scriban, Romulus (1885) *Istoria economiei politice, a comerciului şi a navigaţiunei României*. Galaţi: Tipografia Ion G. Nebuneli.

Sewell, Tom (1992) *The World Grain Trade*, New York: Woodhead-Faulkner.

Sibechi, Gheorghe (1982) „Ştiri despre creşterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea”, *Cercetări agronomice în Moldova*, 1, pp.145-149.

Simionescu, Ştefana (1975) „Legăturile dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg în lumina unui nou izvor”, *Revista de istorie*, 28, 1975, pp. 91-98.

Simionescu, Ştefana (1980) „Ştiri noi despre relaţiile diplomatice dintre Ştefan cel Mare şi Maximilian I de Habsburg”, *Revista de istorie*, 33, pp. 1981-1986.

Simonescu, Dan (1943) „Le monastère de Cetatzuia (Iassy), foyer de culture de l’Orient orthodoxe”, *Balcania*, 6, pp. 357-365.

Simonescu, Dan (1959) „Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane”, *Studii şi materiale de istorie medie*, 3, pp. 7-100.

Simon, Bruno (1983) „Le blé et les raports vénéto-ottomanes au XVIe siècle”, în Jean-Louis Bacqué-Grammont, Paul Dumont (ed.), *Contributions à l’histoire économique et sociale de l’Empire ottoman*, Louvain: Editions Peteers, pp. 267-286.

Sinigalia, Tereza (2000) *Arhitectura civilă de zid din Ţara Românească în secolele XIV-XVII*, Bucureşti: Editura Vremea.

Siruni, H.Dj. (1939-1940) „Armenii în viaţa economică a ţărilor române”, *Balcania*, 2-3, extras.

Siruni, H.Dj.; Panait, I. (1965) „Tezaurul de la Gâsteşti şi unele probleme privind circulaţia accelei pe teritoriul oraşului Bucureşti şi în împrejurimi”, *Materiale de istorie şi muzeografie*, 2, pp. 189-204.

Slăvescu, Victor (1944) *Literatura economică română până la Unirea Principatelor*, Bucureşti: Tipografia Remus Cioflec.

Slicher van Bath, B.H. (1963) *The Agrarian History of Western Europe. A.D. 500-1850*, Londra: Edward Arnold.

Slicher van Bath, B.H. (1965) „Die europäischen Agrarverhältnisse im 17. und der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts”, *A.A.G. Bijdragen*, 13, pp. 138-144.

Slicher van Bath, B.H. (1977) „Agriculture in the Vital Revolution”, în E.E. Rich, C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe. V. The economic Organization of Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 42-132.

Smaranda, Aurică; Trâmbaciu, Ştefan (1976-1980) „Trei tezaure monetare din secolele XVI-XVII descoperite în zona oraşului Câmpulung-Muscel”, *Buletinul Societăţii Numismatice Române*, 70-74, pp. 341-348.

Soutzo, Niculas (1849) *Notions statistiques sur la Moldavie*, Iaşi: A. Hennig.

Spufford, Peter (1984) „Le rôle de la monnaie dans la révolution commerciale du XIIIe siècle”, în John Day (ed.), *Etudes d’histoire monétaire*, Lille: Presses Universitaire de Lille, pp. 355-396.

Stainova, Mihaila (1984) „Les relations entre le Patriarcat Oecuménique et la Sublime Porte au commencement du XVIIIe siècle”, *Balkan Studies*, 25, pp. 449-456.

Stan, Ion; Rădulescu, Toma (1976) „Tezaurul de aspri turceşti descoperiţi la Bistreţ-Dolj”, *Buletin informativ. Societatea Numismatică Română, Secţiunea Craiova*, 2, pp. 48-51.

Stancu, Paraschiva (1983) „Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din secolul al XV-lea descoperit în comuna Piua Petrii, judeţul Ialomiţa”, *Cercetări numismatice*, 5, pp. 85-95.

Stancu, Paraschiva (1996) „Consideraţii privind circulaţia monetară în Moldova în secolele XV-XVI pe baza tezaurului de la Arsura”, *Cercetări numismatice*, 6, pp. 173-190.

Stavrianos, Leften Stavros (1963) „The Influence of the West on the Balkans”, în Charles Jelavich, Barbara Jelavich (ed.), *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics since the Eighteenth Century*, Berkeley: University of California Press, pp. 184-226.

Stănescu, Eugen (1965) „Din istoria ideilor politice în evul mediu românesc. Miron Costin şi problema regimului boieresc”, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Bucureşti: Editura Academiei, 1965, pp. 309-316.

Stănescu, Eugen (1974) „Prephanariotes et Phanariotes dans la vision de la société roumaine des 17e-18e siècles”, în *Symposium. L’époque phanariote*, Salonic: Institute for Balkan Studies, pp. 347-378.

Stăniloaie, Dumitru (1929) „Viaţa şi activitatea patriarhului Dositei al Ierusalimului şi legăturile lui cu Ţările Româneşti”, *Candela*, 60, pp. 208-276.

Steinberg, S.H. (1967) *Der Dreissigjährige Krieg und der Kampf um die Vorherrschaft in Europa 1600-1660*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Stoianovich, Traian (1960) „The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *The Journal of Economic History*, XX, pp. 234-313.

Stoianovich, Traian (1966) „Le maïs dans les Balkans", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 21, pp. 1026-1040.

Stoianovich, Traian (1969) „Les structures millénaristes sud-slaves aux XVIIe et XVIIIe siècles", *Actes du premier congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, 3, pp. 809-819.

Stoianovich, Traian (1974) „Pour un modèle du commerce du Levant: économie concurrentielle et économie du bazar", în *Istanbul à la jonction des cultures balkaniques, méditerranéennes, slaves et orientales, aux XVIe-XIXe siècles*, Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Europeen, *Bulletin*, 12, pp. 61-120.

Stoianovich, Traian (1994) *Balkan Worlds: The First and the Last Europe*, New York: M.E. Sharpe.

Stoicescu, Nicolae (1968) *Sfatul domnesc şi marii dregători din Ţara Românească şi Moldova (sec. XIV-XVII)*, Bucureşti: Editura Academiei.

Stoicescu, Nicolae (1971) *Cum măsurau strămoşii. Metrologia medievală pe teritoriul României*, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Stoicescu, Nicolae (1975a) „Oastea lui Mihai Viteazul", în Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici (ed.), *Mihai Viteazul. Culegere de studii*, Bucureşti: Editura Academiei, pp. 75-112.

Stoicescu, Nicolae (1975b) „L'armée de la Valachie sous le règne de Michel le Brave (1593-1601)", *Revue des études sud-est européennes*, 13, pp. 353-366.

Stroia, Marian (1985) „Aspecte ale societăţii româneşti în viziunea călătorilor străini (1774-1821)", *Revista de istorie*, 38, pp. 450-452.

Sunar, Ilkay (1980) „Anthropologie politique et économique: l'Empire ottoman et sa transformation", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 35, pp. 551-579.

Sundhaussen, Holm (1983) „Die «Preisrevolution» im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen*, 42, pp. 169-181.

Sundhaussen, Holm (1999) „Europa balcanica. Der Balkan als historischer Raum Europas", *Geschichte und Gesellschaft*, 25, pp. 626-653.

Svennilson, Ingvar (1954) *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.

Székely, Maria Magdalena (1992) „Dixit Waywoda", *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol"*, 29, pp. 43-52.

Şerban, Constantin (1975) „Contribuţii la repertoriul corespondenţei politice şi diplomatice a lui Mihai Viteazul", în Paul Cernovodeanu şi Constantin Rezachevici (ed.), *Mihai Viteazul.*

Culegere de studii, Bucureşti: Editura Academiei, pp. 259-276.

Şerbănescu, Nicolae (2001) *Politica religioasă a lui Mihai Viteazul*, Târgovişte: Editura Arhiepiscopiei.

Şimanschi, Leon; Agache, Dumitru (1998) „Moldova între anii 1469 şi 1473: program de guvernare şi conjuncturi politice", *Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol"*, 35, pp. 1-18.

Şimanschi, Leon; Agache, Dumitru (1999) „Un deceniu de ostilitate moldo-ungară (1460-1469)", în Lucian Năstasă, Alexandru Zub (ed.), *Studii istorice româno-ungare*, Iaşi: Fundaţia Academică „A.D. Xenopol", pp. 27-52.

Şotropa, Valeriu (1976) *Proiectele de constituţie, programele de reforme şi petiţiile de drepturi din ţările române în secolul al XVIII-lea şi prima jumătate a secolului al XIX-lea*, Bucureşti: Editura Academiei.

Ştefănescu, Ştefan (1962) „Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul", *Romanoslavica*, 5, pp. 157-163.

Ştefănescu, Ştefan (1974) *Demografia, dimensiune a istoriei*, Timişoara: Editura Facla.

Ştefănescu, Ştefan (1992) *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Secolele XIV-XVI*, Bucureşti: Editura Universităţii din Bucureşti.

Ştirbu, Constanţa (1978) „Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R.S. România", *Cercetări numismatice*, 1, pp. 89-92.

Ştirbu, Constanţa; Velter, Ana-Maria; Păunescu, Emil (1991) „Circulaţia talerilor în secolele XVI-XVII în Ţara Românească – problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomiţa)", *Cercetări numismatice*, 6, pp. 162-189.

Tansel, Selahattin (1966) *Sultan II Bayezid'in Siyasi Hayati*, Istanbul: Milli Eğitim Basimev.

Tappe, Eric D. (1952) „Patrick Simson: A Scottish Merchant in the Moldavian Potash Trade", *The Slavonic and East European Review*, 30, pp. 494-513.

Tappe, Eric D. (ed.) (1964) *Documents concerning Rumanian history (1427-1601)*, Haga: Mouton.

Tekeli, Ilhan (1972) „On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire – A Settlement Models Approach", *Etudes balkaniques*, 8, nr. 2, pp. 46-72.

Teodor, Pompiliu (1993) „Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania", *Revista istorică*, serie nouă, 4, nr. 5-6, pp. 473-489.

Teodoreanu, Eugen; Nicolae, Eugen (1992) „Dirhemi otomani de la sfârşitul secolului al XVI-lea provenind de la Târgovişte şi din împrejurimi", *Caietul Seminarului special de ştiinţe auxiliare ale istoriei. Opuscula bibliologica, genealogica, numismatica*, 3, pp. 70-71.

Theodorescu, Răzvan (1987) *Civilizaţia românilor între medieval şi modern. Orizontul imaginii (1550-1800)*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Thornton, Thomas (1807) *The Present State of Turkey*, Londra: J. Mawman.

Tielhof, Milja van (2002) *The „Mother of all trades": The Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century*, Leiden: Brill.

Tietze, Andreas (ed.) (1985) *Habsburgisch-osmanische Beziehungen*, Viena: Verlag des Verbandes der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs.

Tocilescu, Grigore G. (ed.) (1931) *534 documente istorice slavo-române din Ţara Românească şi Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul 1346-1603*, Bucureşti: Librăria Cartea Românească.

Todorova, Elisaveta (1984) „River Trade in the Balkans during the Middle Ages", *Etudes balkaniques*, 20, nr. 4, pp. 38-50.

Todorova, Maria (1988) „Was There a Demographic Crisis in the Ottoman Empire in the Seventeenth Century?", *Etudes balkaniques*, 24, pp. 55-63.

Todorova, Maria (2000) *Balcanii şi balcanismul*, traducere de Mihaela Constantinescu şi Sofia Oprescu, Bucureşti: Editura Humanitas.

Topolski, Jerzy (1970) „Faktoren der Entstehung eines internationalen Jahrmarktnetzes in Polen im 16. und 17. Jahrhundert", *Studia Historiae Oeconomicae*, 5, pp. 103-116.

Tracy, Michael (1989) *Government and Agriculture in Western Europe 1880-1988*, ediţia a III-a, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Tremel, Ferdinand (1964) „Die Griechenkolonie in Wien im Zeitalter Maria Theresias. Ein Beitrag zur Geschichte der österreichisch-türkischen Handelsbeziehungen", *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 51, pp. 108-115.

Tsirpanlis, Zacharias N. (1974) „I Libri Greci pubblicati dalla «Sacra Congregatio de Propaganda Fide» (XVII sec.)", *Balkan Studies*, 15, pp.204-224.

Tudoran, Olimpia (1974) „Tezaurul monetar medieval de la Izvor-Dolj, secolele XV-XVI", *Oltenia*, 1, pp. 93-98.

Ureche, Grigore (1955) *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţie îngrijită de Petre P. Panaitescu, Bucureşti: Editura de Stat pentru Literatură şi Artă.

Urechia, V.A. (1891-1892) *Istoria românilor*, Bucureşti: Lito-Tipografia C. Goebl.

Ursprung, Daniel (2005) „Normative Limits in Social Relations in 17th Century Walachia", în Ionela Băluţă, Constanţa Vintilă-Ghiţulescu (ed.), *Bonnes et mauvaises mœurs dans la société roumaine d'hier et d'aujourd'hui*, Bucureşti: Colegiul „Noua Europă", pp. 61-76.

Vasiliu, Virginia (1925) „Constantino Brâncoveanu e il Cattolicismo. Alcune notizie nuove intorno alla sua politica religiosa", *Ephemeris Dacoromana*, 3, pp. 110-128.

Veinstein, Gilles (1981) „Trésor public et fortunes privées dans l'Empire Ottoman (milieu XVIe – début XIXe siècles)", în *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVe-XXe siècles)*, Nisa: Université de Nice, pp. 121-134.

Veinstein, Gilles (1989) „L'empire dans sa grandeur (XVIe siècle)", în Robert Mantran (ed.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, Paris: Fayard, pp. 159-226.

Velciu, Dumitru (1975) „Un «Universal» al lui Petru cel Mare folosit în letopiseţul Ţării Moldovei pe anii 1661-1709 (Pseudo-N. Costin)", *Revista de istorie*, 28, pp. 345-363.

Veliman, Valeriu (1982) „Câteva consideraţii privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea”, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”*, 19, pp. 285-301.

Veliman, Valeriu (ed.) (1984) *Relaţiile româno-otomane* (*1711-1821*). *Documente turceşti*, Bucureşti: Direcţia Generală a Arhivelor Statului.

Velter, Ana-Maria (1982) „Un tezaur monetar din sec. XV-XVI, descoperit la Ghimpaţi, jud. Giurgiu”, *Cercetări numismatice*, 4, pp. 133-139.

Velter, Ana-Maria (2006-2007) „Unele remarci cu privire la exploatarea şi comercializarea sării în Transilvania în secolele XI-XIII, pe baza documentelor de epocă”, *Cercetări numismatice*, 12-13, pp. 219-228.

Velter, Maria; Ştirbu, Constanţa (2002) „Circulaţia în Ţările Române a monedelor de argint cu valoare ridicată emise de statele, oraşele şi forurile ecleziastice germane în perioada secolelor XVI-XVII”, *Cercetări numismatice*, 8, pp. 273-308.

Veress, Andrei (ed.) (1914) *Acta et Epistolae Relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. 1 (1468-1540). Budapesta: Typis Societatis Stephaneum Typographicae.

Veress, Andrei (ed.) (1932-1934) *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării Româneşti*. *Acte şi scrisori*. Vol. 5: *1596-1599*. Vol. 6: *1600-1601*. Vol. 7: *1602-1606*. Bucureşti: M.O., Imprimeria Naţională.

Vianu, Alexandru (1960a) „Aplicarea tratatului de la Kuciuk Kainargi cu privire la Moldova şi Ţara Românească”, *Studii. Revistă de istorie*, 13, nr. 5, pp. 71-103.

Vianu, Alexandru (1960b) „Geneza senedului din 1783”, *Revista arhivelor*, 3, pp. 219-234.

Vianu, Alexandru (1962) „Cu privire la hatişerifurile de privilegii acordate Principatelor Române în anul 1774”, *Romanoslavica*, 5, pp. 121-129.

Vianu, Alexandru (1963) „Negocierile ruso-turce cu privire la Principatele române (noiembrie 1820 – martie 1821)”, *Analele româno-sovietice. Istorie*, 17, pp. 105-117.

Vianu, Alexandru (1964) „Date cu privire la exportul Moldovei în anul 1817”, *Revista arhivelor*, 7, pp. 280-285.

Vianu, Alexandru (1965) „Pierderile suferite de Moldova în anii 1812-1816 la furniturile către Poartă, după datele Consulatului Rusiei din Iaşi”, *Romanoslavica*, 11, pp. 323-332.

Vitcu, Dumitru (1987) *Istoria salinelor Moldovei în epoca modernă*, Iaşi: Editura Universităţii „Alexandru Ioan Cuza”.

Vîlcu, Aurel (2009) *Moneda otomană în Ţările Române în perioada 1687-1807*, Brăila: Editura Istros.

Vîrtosu, Emil (1942) *Foletul Novel: Calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu 1693-1704*, Bucureşti: Monitorul Oficial şi Imprimeriile Statului.

Vogt, Jean (1974) „Die Zufuhr ungarischer und polnischer Ochsen nach Straßburg im 16. und 17. Jahrhundert”, în *Wirtschaftliche und soziale Strukturen im saekularen Wandel. Festschrift für Wilhelm Abel zum 70. Geburtstag*, Hanovra: Schaper, vol. 2, pp. 444-454.

Vries, Jan de (1984) *European urbanization, 1500-1800*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Vulpe, Alexandru (1998) „Geto-dacii?", *CICSA. Trimestrial al Centrului de Istorie Comparată a Societăţilor Antice*, 1-2, pp. 2-11.

Wagstaff, John Malcolm (1993) „The Role of the Eastern Mediterranean (Levant) for the Early Modern European World-Economy, 1500-1800", în Hans-Jürgen Nitz (ed.), *The early world-system in geographical perspective*, Stuttgart: F. Steiner, pp. 327-342.

Wake, C.H.H. (1979) „The Changing Pattern of Europe's Pepper and Spice Imports, ca. 1400-1700", *The Journal of European Economic History*, 8, pp. 361-403.

Wallerstein, Immanuel (1974-1989) *The Modern World-System*, 3 vol., San Diego: Academic Press; ediţia românească parţială (1992-1994), *Sistemul mondial modern*, Bucureşti: Editura Meridiane.

Wallerstein, Immanuel (1979a) „The Ottoman Empire and the Capitalist World-Economy: Some Questions for Research", *Review*, II, pp. 389-398.

Wallerstein, Immanuel (1979b) *The capitalist world-economy*, Cambridge-Paris: Cambridge University Press, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.

Wallerstein, Immanuel (1979c) „Y a-t-il une crise du XVIIe siècle?", *Annales. Economies, sociétés, civilisations*, 34, pp. 126-144.

Ware, T. (1972) „Orthodox and Catholics in the Seventeenth Century: Schism or Intercommunion?", în D. Baker (ed.), *Schism, heresy and religious protest*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 259-276.

Weiss, Linda; Hobson, John (1995) *States and Economic Development. A Comparative Historical Analysis*, Cambridge: Polity Press.

Westermann, Ekkehard (1973) „Zum Handel mit Ochsen aus Osteuropa im 16. Jahrhundert. Materialien und Gesichtspunkte", *Zeitschrift für Ostforschung*, 22, pp. 234-276.

Westermann, Ekkehard (1975) „Zur Erforschung des nordmitteleuropäischen Ochsenhandels der frühen Neuzeit (1480-1620) aus hessischer Sicht", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie*, 23, pp. 1-31.

Westermann, Ekkehard ed. (1979) *Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978*, Stuttgart: Klett-Cotta.

Westermann, Ekkehard (2007) „Quellen zu Viehkauf, Fleischnot und Unschlittmangel im südlichen Oberrheingebiet an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert", *Scripta Mercaturae*, 41, pp. 109-135.

Westermann, Ekkehard (2008) „Zur Struktur des ostmittel- und mitteleuropäischen Handels mit Ochsen 1470-1620", *Scripta Mercaturae*, 42, pp. 137-183.

Wiese, Heinz (1966) „Die Fleischversorgung der nordwesteuropäischen Großstädte vom XV. bis XIX. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung des internationalen Rinderhandels", *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, 179, pp. 125-139.

Wiese, Heinz; Bölts, Johann (1966) *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart: Fischer.

Wilkinson, William (1820) *An Account of the Principalities of Wallachia and Moldavia*, Londra: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.

Wilson, Charles (1973) „Transport as a factor in the history of economic development", *Journal of European Economic History*, 2, pp. 320-337.

Wolf, Andreas (1805) *Beiträge zu einer statistisch historischen Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt: Hochmeister.

Wyczánski, Andrzej (1971) „La base intérieure de l'exportation polonaise des céréales dans la seconde moitié du XVIe siècle", în Ingomar Bog (ed.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450-1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln: Böhlau Verlag, pp. 260-270.

Xenopol, Alexandru D. (1892) *Epoca Fanarioţilor 1711-1821*, Iaşi: H. Goldner.

Xenopol, Alexandru D. (1985-1988) *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediţia a IV-a, Bucureşti: Editura Ştiinţifică.

Zane, George (1926) *Un veac de luptă pentru cucerirea pieţei româneşti*, Iaşi: Tipografia Edison.

Zeletin, Ştefan (1925). *Burghezia română. Originea şi rolul ei istoric*, Bucureşti: Cultura Naţională.

Zizius, Johann (1811) *Oeconomisch-politische Betrachtungen über die Handels-Bilanz*, Viena, Trieste: Geistinger.

Zub, Alexandru (1981) *A scrie şi a face istoria (istoriografia română postpaşoptistă)*, Iaşi: Editura Junimea.

Zub, Alexandru (1985) *De la istoria critică la criticism. Istoriografia română la finele secolului XIX şi începutul secolului XX*, Bucureşti: Editura Academiei.

Zytkowicz, Leonid (1985) „Trends of agrarian economy in Poland, Bohemia and Hungary from the middle of the fifteenth to the middle of the seventeenth century", în Antoni Maczak, Henryk Samsonowicz şi Peter Burke (ed.), *East-Central Europe in Transition. From the fourteenth to the seventeenth century*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 59-83.

Indice de persoane*

A

Adrian al Moscovei (patriarh) 65
Agoston, Gábor 138-139
Ahmed Köprülü Paşa 133
Aleksei Mihailovici (ţar) 76 n. 18
Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda 82, 166,
Alexandru cel Rău 83-84, 98
Ali-bey 30-31
Amudja Hüseyin paşa 232
Anagnosti, M. 157
Anderson, Perry 191
Andreescu, Ştefan 11, 29-30, 246-247
Angelescu, Ion N. 161
Angiolello, Giovanni Maria 40
Antim Ivireanul 56-57, 63-64, 70, 75
Apafy, Mihail (principe) 131, 202
Aron Tiranul 88, 94, 96, 98, 101
Aron, Petru 15-16, 20-22, 24, 40
Athanasie (patriarh al Constantinopolului) 163
Attman, Arthur 135,146
Aurelian, Petru S. 157-159, 255
Axenciuc, Victor 244, 253, 255, 256 n. 39, 257, 264
Axinte Uricariul 71, 76
Aymard, Maurice 237

B

Baba Novac 48
Baldassar de Piscia 41-42
Baltacı Mehmet 74
Barbu, Daniel 102

Barbu, Violeta 67
Barkan, Ömer Lütfi 221, 239 n. 73, 296 n. 24
Barnovschi, Miron 215
Barrett, Ward 135
Barton, Edward 239
Basarab, Ţepeluş 19, 21, 30, 37, 41
Basarab, Laiotă (Basarab al III-lea cel Bătrân) 19, 21, 30, 37
Basarab, Matei 182, 205, 227, 231, 316
Basta, Giorgio 109-110, 111 n. 43
Baszanowski, Jan 195, 197, 215, 218
Báthory, Andrei 49, 106-108, 316
Báthory, Gabriel 231
Báthory, Sigismund 49, 51, 54, 105, 109
Batu (han tătar) 273
Bauer, F. Wilhelm von 155
Bayezid al II-lea 18-19, 24-26, 28, 31-33
Bălcescu, Nicolae 44
Beaujour, Félix 144-145
Becker, Ioachim 202
Beldiceanu, Nicoară 38 n. 16, 87 n. 45, 96 n. 19
Bérenger, Jean 138
Berktay, Halil 296
Berov, Ljuben 187-188, 190, 192-193, 201 n. 56, 222
Berza, Mihai 59 n. 30, 81-82, 97, 103, 112 n. 7, 123 n. 40, 136 n. 6, 167-168, 174
Bethlen, Gabriel 195, 212, 314 n. 3
Blanchard, Ian 141 n. 34, 214-215
Bocskai, Ştefan 110
Bogdan al II-lea 20
Bogdan al III-lea cel Chior 20, 156
Boia, Lucian 59
Boicu, Leonid 69
Brâncoveanu, Constantin 17 n. 6, 56, 62-64, 66, 69-71, 75-76, 88 n. 49, 112, 116-118, 120-123, 126, 152 n. 9, 187, 189, 193, 205, 220, 231-232
Brâncoveanu, Preda 195 n. 20, 222
Bratosin, Viorel 11, 244 n. 1
Braude, Benjamin 54,
Braudel, Fernand 9, 45 n. 6, 88, 92, 99, 104 n. 10, 173, 174 n. 5, 192, 194 n. 14, 236 n. 1, 237-238, 241, 245, 250 n. 22, 269 n. 3, 273, 295

Brătăşanu, Barbu 114-115
Brătianu, Gheorghe I. 51 n. 35, 162, 170, 172
Brognard, Wenzel von 163
Brulez, Wilfrid 192
Bues, Almut 11
Buescu, Petre 255

C

Callimachi, Alexandru 184 n. 66
Callimachus (Filippo Buonaccorsi) 38
Cantacuzino, Andronic 50
Cantacuzino, Constantin (postelnic) 56
Cantacuzino, Constantin (stolnic) 62, 66, 76 n. 18
Cantacuzino, Dumitraşcu 57
Cantacuzino, Iordache 56
Cantacuzino, Mihai 66, 76 n. 18, 155, 233
Cantacuzino, Şerban 117, 120-121, 232 n. 30
Cantacuzino, Ştefan 186
Cantacuzino, Toma 70, 75-76
Cantemir, Antioh 77, 117
Cantemir, Constantin 62
Cantemir, Dimitrie 20 n. 17, 64, 69-72, 74-75, 77, 131 n. 25, 200 n. 51, 201 n. 56, 216-217, 315
Caproşu, Ioan 95, 112
Caragea, Ioan 155, 219
Caragea, Nicolae 153
Cariofil, Ioan 62
Carol al XII-lea 71
Cazimir al IV-lea (rege al Poloniei) 23, 32
Câlţia, Simion 11
Ceauşescu, Nicolae 9, 78 n. 36
Cem 18, 28, 31 n. 21, 33
Cernovodeanu, Paul 11, 166
Chelaru, Rafael 11
Chirot, Daniel 9, 89-90 n. 62, 286
Clinciu, Ioan 161 n. 78
Codarcea, Cristina 312
Coman, Marian 11
Constantinescu, N.A. 161

Constantiniu, Florin 11, 47 n. 20, 69, 152
Corbea, David (ceauş) 66, 76 n. 182
Corvin, Matia 18-19, 21-23, 25-26, 29, 32, 40, 43
Costin, Miron 62, 196, 215
Cuza, Alexandru Ioan 255

D

Dabija, Eustratie 198
Damad Ibrahim paşa 228
Dan, Mihai 204 n. 82
Decei, Aurel 18 n. 12, 28, 38 n. 17
Delavrancea, Barbu Ştefănescu 20 n. 17
Denize, Eugen 19 n. 15
Denzel, Markus 11, 207 n. 1
Diaconescu, Marius 11, 51
Dinu, Tudor 52
Dobre, Gheorghe 262 n. 52
Duca, Constantin 117-118
Duca, Gheorghe 60-62, 64, 117, 133-134
Dudescu, Radu
Duodo, Piero 283
Du Pont, Philippe Le Masson 217
Duţu, Alexandru 11, 311

E

El-Hadj Ibrahim 228
Eminek Mirza 24, 39 n. 23
Evdochia Olelkovici (soţie a lui Ştefan cel Mare) 25

F

Faroqhi, Suraiya 173 n. 4, 295
Filip al II-lea (rege al Spaniei) 99
Finkel, Caroline 139 n. 17
Fleischhackl (consul austriac) 219
Florea, Pavel Mircea 190
Fodor, Pál 137
Fotie (patriarh) 62

Franz, Günther 196
Fries, Johann 147

G

Gama, Vasco da 277
Gavrilă, Irina 11, 112 n. 1
Gedik Ahmed 29, 33
Gemil, Tahsin 11, 32
Georgescu, Vlad 77, 152, 156
Gerardo, Emanuele 25
Ghenadie Scholarios (patriarh) 62, 64
Gheonea, Valentin 11, 233 n. 36
Ghiaţă, Anca 242
Ghica, Ion 186
Ghitta, Ovidiu 11
Giurescu, Constantin C. 168, 236
Giurescu, Dinu C. 227
Glamann, Kristof 200 n. 47
Glodariu, Ioan 270
Goldenberg, Samuel 85, 204 n. 82
Gorovei, Ştefan 11, 16, 31, 36, 43
Gradeva, Rositza 11
Graziani, Gaspar 315
Greceanu, Radu 70, 75
Greceanu, Şerban 114 n. 11, 187
Greenwood, Anthony 226
Grigore al II-lea Ghica 177 n. 32
Grigore al IV-lea Ghica (Grigore Dimitrie Ghica) 57
Guboglu, M. 31, 177 n. 27
Güçer, Lütfi 170, 247-249

H

Habermayer, fraţii 209
Hagi Ali 128, 131
Hagi Moscu, Ion 229 n. 12
Hahn, Walter 162-164
Halil, Seid 182
Harborne, William

Hassinger, Herbert 84 n. 24
Helleiner, Karl F. 196
Henckel, Lazarus 211
Henning, Friedrich-Wilhelm 198
Henric al IV-lea 90 n. 62
Herzfeld, Marianne von 144, 145 n. 56
Hödil, Hans 106 n. 18
Holban, Maria 239
Horn, Maurycy 195 n. 19
Hoszowski, Stanisław 192, 198
Hóvári, János 229
Hroch, Miroslav 203 n. 69
Hüseyin (arendaş al schelei Vidin) 230 n. 19

I

Iancu Sasul 96, 221 n. 79, 315
Iane (zaraf) 113, 121, 125, 283
Idieru, Nicolae 161 n. 75
Ieremia al III-lea (patriarh) 65
İnalcik, Halil 170, 203 n. 72, 239 n. 24, 245, 278 n. 26, 293 n. 12, 294
Inbaşi, Mehmed 139, 140 n. 26
Inocenţiu al VIII-lea (papă) 38
Ioan Albert 22-23, 40
Ion Vodă cel Cumplit 98, 239
Ionescu, Traian 166
Iorga, Nicolae 30, 36, 41, 50, 98 n. 34, 158-161, 163-164, 165 n. 95, 166, 204, 238, 245, 274
Iosif al II-lea 320
Iskerder-bey 30
Iustinian 271
Ivan al III-lea (ţar al Rusiei) 23-25
Ivan al IV-lea 25

J

Jósika, Ştefan 51

K

Kafadar, Cemal 296

Kaptury, János 49
Kara Mustafa Paşa 133
Karadja, Mihalcea 48
Kennedy, Paul 100 n. 43, 108
Kołodziejczyk, Dariusz 141
Köprülüzâde Fazıl Mustafa paşa 296
Kula, Witold 9

L

Landsteiner, Erich 11, 141 n. 30, 278 n. 26, 300 n. 51
Lane, Frederic 104
Lăpuşneanu, Alexandru 177, 179, 210, 212-213, 215, 221, 238, 241, 245
Lassota, Erich 106 n. 18
Lazăr, Gheorghe 312
Lehr, Lia 112, 191 n. 2, 237 n. 10
Lemny, Ştefan 74
Lewis, Bernard 54
Luca, Cristian 11
Ludovic I 274
Ludovic al XV-lea 153
Lupu, Costachi 72

M

Mahmud I 129 n. 14, 178, 181 n. 55
Malenbaum, Wilfred 259 n. 48
Manolescu, Radu 9, 11, 85, 87, 281, 299 n. 50
Mantran, Robert 170, 180, 195, 221, 239 n. 24
Marcu Eugenicul (mitropolit) 61
Marcu, Nicolae 256 n. 39
Maria de Mangop 16, 24, 43
Matei al Mirelor (cronicar) 59
Matei Vlastares 62
Matei, Dorin 11, 236 n. 1
Mavrocordat, Alexandru 117 n. 20, 120, 124
Mavrocordat, Constantin 178, 297, 319
Mavrocordat, Nicolae 57, 121 n. 30, 124, 182, 228, 232, 315 n. 17
Mavrogheni, Nicolae 58 n. 29
Maxim din Peloponez 61, 63

Maxim, Mihai 9, 11, 28 n. 1, 32 n. 29, 82, 86, 88 n. 47, 93, 95, 96 n. 14, 97, 103 n.4, 168, 169 n. 123, 174, 176, 221 n. 79, 230, 235, 240 n. 39, 281
Maximilian I de Habsburg 22, 26
Maximilian al II-lea 91, 137
Măneanu, Mite 219
McGowan, Bruce 135, 145 n. 56, 147, 295
Mehmed al II-lea 16-19, 21, 24, 28-30, 32, 39-40, 64, 162, 293, 296
Mehmed, M.A. 31
Mengli Ghirai (han al Crimeii) 24, 29
Mihai Berza 59 n. 31, 81-82, 103, 112 n. 7, 136 n. 6, 167-168, 169 n. 123, 174
Mihai Viteazul 10, 35, 44-52, 54-55, 68, 81, 86-88, 92-97, 98 n. 34, 99, 101, 105-111, 219 n. 61, 240, 283-284, 316-317
Mihailescu-Bîrliba, Virgil 270
Mihnea al II-lea Turcitul 84, 97, 99, 230 n. 19
Mihnea, Radu 55, 109, 111
Mihordea, Vasile 218 n. 57
Mihu Buzatul 30
Milescu, Nicolae Spătarul 77
Mioc, Damaschin 81, 83, 86 n. 41, 89, 116, 192 n. 4, 241
Mircea al V-lea Ciobanul 98
Mircea cel Bătrân 68
Mitache, Liviu 11
Montecuccoli, Raimondo 133
Movilă, Gheorghe 50
Movilă, Ieremia 50, 105, 107
Movilă, Simeon 107-110
Murad al III-lea 181 n. 55
Murgescu, Costin 11
Murgescu, Mirela-Luminiţa 11
Muriano, Matteo 17, 19 n. 15, 26-27, 41
Murphey, Rhoads 238, 294
Mustafa al III-lea 181 n. 55
Muşat, Petru 40, 276

N

Nani, Agostino 86, 221, 223
Neagoe, Manole 19 n. 16
Nectarie (patriarh) 61

Neculce, Ion 20 n. 17, 56-57, 59 n. 31, 69, 72, 75, 77, 176 n. 20
Negre (spătar) 50
Netta, Gheron 163-165
Neumann, Victor 171
Nicolae I (papă) 62
Nicolae, Eugen 11
Nistor, Ion 160 n. 69, 214, 238, 241, 245
Niţu, Florentina 11, 172, 269 n. 1
Nointel (ambasador francez) 128, 132, 176 n. 20
North, Douglass C. 312
Notaras, Dosithei 60-67, 76 n. 18, 152 n. 9
Notaras, Hrisant (patriarh) 57, 63, 66

O

Oberländer-Târnoveanu, Ernest 11, 43
Olelko (cneaz al Kievului) 25
Osman (emin al schelelor Giurgiu şi Nicopole) 230 n. 19
Osman al II-lea 140
Oţetea, Andrei 156 n. 42, 166, 234, 287 n. 60

P

Pach, Zsigmond Pál 197, 201
Pakucs-Willcocks, Mária 11, 206
Pamuk, Şevket 11, 172, 226, 296-297
Panaite, Viorel 11
Panaitescu, P.P. 45, 50, 165, 202, 236
Panou, Nikos 59
Pap, Francisc 204 n. 82
Papacostea, Şerban 11, 15 n. 2, 21 n. 21, 36, 43, 170, 274
Papacostea, Victor 161-162 n. 78,
Parker, Geofrrey 206
Patapievici, Horia-Roman 11
Paul de Alep 195 n. 20, 222
Pavel Chinezul 29
Pecevi, Ibrahim 87-88, 96-97, 99
Perjés, Geza 130
Petriceicu, Ştefan 76 n. 18
Petru cel Tânăr 86, 230, 281

Petru Cercel 82-83, 84 n. 24, 88 n. 49, 97-98
Petru I (cel Mare) (ţar) 65-66, 70, 74, 76, 152 n. 9
Petru Şchiopul 88, 95-96
Peyssonnel, Charles de 154, 158
Pezzen, Bartholomeus 46, 95-96, 101, 106, 108
Pickl, Othmar 141 n. 34
Pienaru, Nagy 11, 39 n. 23, 129 n. 14
Pini, Aleksandr 155, 156 n. 42, 219 n. 65, 222, 233, 287,
Pippidi, Andrei 155, 156 n. 42, 219 n. 65, 222, 233, 287
Plaşca, Ivan 121, 125
Platon, Alexandru-Florin 172
Podebrad, George 21, 23, 25
Pop, Ioan Aurel 47 n. 20
Popescu, Anca 87
Popescu, Cârstea 115
Popescu, Radu 116
Prickler, Harald 142

R

Racoviţă, Mihai 57
Racoviţă, Constantin 177 n. 32, 229, 315 n. 7
Radu (fiu al lui Mircea Ciobanul) 98
Radu cel Frumos 16-17, 21, 30 n. 17, 39
Radu Paisie 280
Radu Şerban 109-111, 177 n. 31
Raichevich, St. 154-155, 158
Rákóczi al II-lea, Francisc 67
Rákóczi I, Gheorghe 314 n. 3
Rally, Dionisie 50
Rareş, Petru 280, 313
Ratner, Sidney 156
Razmiritza, N. 161
Rezachevici, C. 47 n. 20
Riza, Adrian 194 n. 14
Rizescu, Oana 126, 312
Rode, Steffen 198 n. 41
Romaşcanu, M.Gr. 165 n. 95
Rosetti-Roznovanu, Iordache 155-156, 176 n. 22

Rudolf al II-lea 110 n. 36

S

Sachs, Carl 214 n. 33
Salvaresso, Ecaterina 98
Schmoller, Gustav 197
Selim al II-lea 177, 239
Selim al III-lea 181
Simeon al Salonicului (arhiepiscop) 61
Simson, Patrick 204
Sinan Paşa 105
Sivori, Franco 82-84, 86 n. 38, 88 n. 49
Sixt al IV-lea (papă) 15, 29, 41
Slicher van Bath, Bernard H. 199
Smith, Adam 153,
Smith, Lesley 206
Soliman (sultan) 156, 221
Southwell, Robert 190 n. 14
Spooner, Frank 192
Sraţimir, Ivan 277
Stancu, Paraschiva 90 n. 70
Stoianovich, Traian 270
Stoicescu, Nicolae 238 n. 21
Stolleis, Michael 46
Stroganov, Grigori 155, 156 n. 42
Sturdza, Mihail 156
Süleyman I 177, 179, 221, 280, 313
Suţu, Alexandru 219
Suţu, Mihai 219
Suţu, Nicolae 157, 238, 245
Szamosközy, István 48, 99 n. 35, 101
Székely, Moise (Moise Secuiul) 110

Ş

Şişman, Ivan 277
Ştefan (fiul lui Petru Şchiopul) 96 n. 15
Ştefan cel Mare 10, 15-31, 33, 35-43, 45, 51, 68
Ştefan Surdul (fiul lui Ion Vodă cel Cumplit) 98, 281 n. 41

Ştefan, Gheorghe 76 n. 18
Ştefănescu, Ştefan 11, 299 n. 49
Ştirbei, Barbu 156
Ştirbei, Constantin 115

T

Tansel, Selahattin 30-31
Tekeli, Ilhan 188
Teodosie (mitropolit) 63, 65, 76 n. 18
Tertecel, Adrian 11
Thököly, Imre 67
Thornton, Thomas 154, 155 n. 31
Timov, S. 256 n. 39
Traian (împărat roman) 270

Ţ

Ţamblac, Ioan 17

U

Udrea (ban) 50
Ungureanu, Dragoş 11
Ureche, Grigore 19, 20 n. 17, 27 n. 40, 101
Ursprung, Daniel 312
Uzun Hasan 17-18, 24-25

V

Vasile Lupu 196, 198, 205, 215, 282, 287, 316
Veinstein, Giles 174 n. 5
Venier, Marco 239-240
Vianu, Alexandru 166
Vitcu, Dumitru 234
Vlad Călugărul 19, 21, 29 n. 12, 30, 31 n. 21, 37
Vlad Ţepeş 15-17, 20-21, 37
Vladimirescu, Tudor 219
Vladislav Jagiello 22-23, 40
Vladislav Vlaicu 274, 276-277
Vries, Jan de 251

W

Walawski, Valentin 46-47
Wallerstein, Immanuel 9, 173, 200 n. 46, 273, 276, 285-286, 295
Wallis, John Joseph 312
Weingast, Barry R. 312
Werner, Georg 230 n. 16
Westermann, Ekkehard 226
Wilkinson, William 154-155
Wyborn, Bargrave 155

X

Xenopol, A.D. 158, 238 n. 22

Z

Zamoyski, Jan 108
Zápolya, Ioan Sigismund 313-314

* Numărul paginilor se referă la ediţia tipărită a cărţii şi la ediţia digitală în format PDF.